נֵר תָּמִיד – יִזָּכוֹר לִבְרוֹדִי

ספר זכרון לקהילת ברודי וסביבתה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

בהוצאת ארגון יוצאי ברודי בישראל
תשנ"ד – 1994

©
כל הזכויות שמורות

סודר והודפס במפעלי דפוס בן־צבי בע"מ, ירושלים

מצבה לזכר קדושי ברודי
בבית־הקברות בחולון

מייסדי ארגון יוצאי קהילת ברודי וסביבתה בישראל

אורי גסטהלטר
דוד המרמן ז"ל
מנדל זינגר ז"ל
נתן מאירסון
אלכסנדר־אולק פודמרנר
יוסף פרברי־ליינר ז"ל

משה רוזנבלום ז"ל
יעקב נפתלי רוטמן
חיה שחר לבית דונר
אנשל שטרומוסר ז"ל
משה שלמי
חיים שמושקין

ועד יוצאי קהילת ברודי וסביבתה

יצחק זוהר־ז'ורנה
נפתלי חרש
אליעזר טולמץ
יעקב טומשובר
הרמן ליליאן
אלכסנדר־אולק פודמרנר

דב פסטס – יו"ר
צפורה רום
חיה שחר לבית דונר
רפאל שלינגר־שלו
משה שלמי
חיים שמושקין

ועד ספר הזכרון

יוסף־יוסיו אטינגר ז"ל
דוד אלטמן
יצחק זוהר־ז'ורנה
ביאנקה ליליאן

מלווינה ליליאן־דמבינסקי
דב פסטס
צפורה רום
זהבה שמושקין

המערכת

אביב מלצר (עורך ראשי)
יהושע־שיקו מנדל
יוסף פרברי־ליינר ז"ל
שרה־שמית רובינשטיין לבית שמושקין

תוכן העניינים

בפתח הדברים

הקדמה, מאת יהושע־שיקו מנדל 1

אריה טרטקובר: על דמותה של קהילת ברודי 11

שמעון זאובר: חלזון, צא מתוך קונכייתך! 17

פרק ראשון: תולדות העיר ברודי והקהילה היהודית בה

נתן מיכאל גלבר: על ראשית היישוב היהודי בברודי. מתוך נ"מ גלבר, תולדות יהודי ברודי: ערים ואמהות בישראל, כרך ו', מוסד הרב קוק, ירושלים [1955], עמ' 13–14; מתוך פנקס הקהילות, ירושלים תש"ם, הערך "ברודי", עמ' 121–134, "היישוב היהודי בברודי מראשיתו ועד לחורבנו" 23

נתן מיכאל גלבר: ברודי, "ירושלים דאוסטריה", מתוך **תולדות יהודי ברודי**, עמ' 9–11, 325–340 50

אדלה מיזיס לבית לנדאו: השריפה האחרונה – 23 במאי 1867 55

א. יהודה (אוסטרזצר): ברודאים בליפסיה 59

דוד דוידוביץ: בית־הכנסת בברודי. מתוך הספר "בתי־כנסת בפולין וחורבנם", מוסד הרב קוק ו"יד ושם", ירושלים תש"ך 61

פרק שני: חיי הרוח, התרבות והחברה

הרב י. י. ויסבלום: חכמי הקלויז בבראדי 67

מאיר וָונדר: רבני ברודי במאה וחמישים השנים האחרונות 86

יוסף פרברי (ליינר): בראדער זינגער (זמרי ברודי) 96

דב סדן: זמרי ברודי וירושתם. מתוך "במה" ב' (9–10), תשכ"א–תשכ"ב, עמ' 27–33 100

מנדל זינגר: ברודי, עיר הספָר והמהגרים. מתוך מנדל זינגר, "עם יוסף חיים ברנר לארץ־ישראל לפני שישים שנה", מועצת פועלי חיפה, תשכ"ט, עמ' 19–29 108

יוסף פרברי (ליינר): על הקשר ההדוק שבין יהודי ברודי ליהודי ווהלין 114

מנדל זינגר: עליית חלוצים, "הגירה מלאכותית" ומפעלות ההכשרה. מתוך מנדל זינגר, "עם יוסף חיים ברנר לארץ ישראל לפני שישים שנה", מועצת פועלי חיפה, תשכ"ט, עמ' 29–47 117

סוניה כצמן־וינוגרדוב: הקן השומרי ברחוב לשניובסקה 129

יצחק זוהר (איזיו ז'ורנה): ברודי היהודית בעשור האחרון לקיומה, כפי שאני זוכר אותה 135

דב סדן (שטוק): בצערם של בתי ישראל ברודים. מתוך "ממחוז הילדות"
מאת דב שטוק, הוצאת "דבר", תל־אביב, 1938, עמ' סד–עד 143
ביאנקה ליליאן: ארגון נשים בברודי 150

פרק שלישי: עדויות על השואה
התכתבות בין שלמה ברדח שבגטו ברודי ובין גיסתו דורה ברדח שבשוויץ 155
שמואל סטויאנובר ורפאל שלַו: מתוך מכתב אל המערכת 158
קלמן הרניק: אחרית הקהילה. הרשימה תורגמה מאידיש לעברית בידי יעקב
נתנאלי־רותמן ופורסמה בספרו של נ"מ גלבר **ערים ואמהות בישראל**,
ברודי, מוסד הרב קוק, עמ' 397–406 159
גינה לאנצטר: יחידה שרדתי ממשפחתי 169
הארגון היהודי הלוחם בברודי. מתוך המאסף "תנועות מחתרת בגטאות
ובמחנות", העורכת בטי אייזנשטיין, 1946, הוצאת ארכיון המלחמה,
הוועד היהודי בקראקוב (בפולנית); ו"ספר מלחמות הגטאות" בעריכת
יצחק צוקרמן ומשה בסוק, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשי"ד, עמ'
331–328 170
עמליה פרידמן לבית אולסקר: ברודי בימי הכיבוש הנאצי 175
הערש פולק: נקמה ברוצח 180
ולאדיסלאבה לריסה חומס (חסידת אומות העולם): בימי הזעם 185
גניה רוזנפלד־ברגר: עדות 189
פסיה לוואי: יד הגורל 191
פאניה ז'ורנה לאופר: בימי הכיבוש (קטעים מיומן) 192
מלווינה (מישקה) ליליאן־דמבינסקי: קורות ברודי בשנים 1941–1943 197
רפאל שלַו (פולו שלינגר): עדות (בגוף שלישי) 202
ברטה מיַאסניק לבית לנדגווירץ: זכרון־דברים מברודי 208
רבקה פלומין: אמי, פלה פפרניק־פולינר 210
ברוניה רוֹט: אבי, אמי ואחותי 212
אברהם (בן חיים נוח) שפירא: עדות 214
קלארה־חיה ז'ורנה: שתי עדויות 216
חיים ובינה גסטהלטר: אשר חזינו מבשרנו 220

פרק רביעי: זכרונות
יוסף פרברי (ליינר): מחרוזת זכרונות 261
מרים ליברבאום (דישל): לזכר העיר ברודי – עיר ואם בישראל 271
יצחק ז'ורנה־זוהר: לזכר 273
דוד אלטמן: ברודי 274
יעקב בראון: סיפור הצלת משפחתי ומשפחת הרב שטיינברג 287
יצחק וָלטמן: העולה האחרון מברודי 292
שמואל לם: בית משפחתי בברודי לפני מלחמת־העולם הראשונה 305
הינדה ואהל (הלה טוך־טוביאל): אשרַי שזכיתי 307

נפתלי חרש: מבית אבא 309
יוסף כהנא: משפחתי ז"ל 311
יוסיו אטינגר: בני משפחתי ודיוקנים מברודי שנשתמרו בלבי 313
יעקב ליברמן: איש חסיד היה 318
ברטה קלנברג (מרגוליס): יום שישי אחד בבית 320
אליעזר טולמץ': גורל משפחתי 322
לאה שדואל: גורל משפחתי 323
לולה רוטנברג־בוכן: משפחתי 324
פנינה לנסקי (לבית הרצברג): על משפחתי שאיננה 326
הדסה אסתר נתן (וייס): זכרונות מבית אבא 327
ציפורה רום: ביקור בברודי – 47 שנים אחרֵי... 331

פרק חמישי: דמויות והספדים

יוסף פרברי (ליינר): מורנו נחום אוקסר ז"ל, יאנוש קורצ'אק של ברודי 341
הנריך אדלר: מכתב מברודי. תרגום המאמר, שהופיע ב־23.8.1927 בעיתון
"כְוויֶלה" הלבובאי בשפה הפולנית, נעשה בידי הנריך אדלר 343
הדסה אסתר נתן (וייס): בעד החלון (שיר) 346
יוסף פרברי (ליינר): שמואל ויילר ז"ל. תדפיס מתוך "פרסומי מוזיאון
הלוחמים הפרטיזאנים", תל־אביב, טבת תשל"ב, דצמבר 1971; Ruch
podziemny w ghettach i obozach, Wyd. Centr. Żyd. Komisji Histr
W Polsce, Nr. 28, (Kraków), Str. 154–165 347
פאניה ז'ורנה: הה, אמהות גרמניות (שיר) 350
שמואל לם: כליזמרֵי ברוד 352
שושנה וייזר: לזכר הורי שמחה ויאסע וייזר ז"ל 353
שרגא ויינטראוב: שתי אפיזודות 354
רבקה מטושביץ' לבית אונרייך: לזכרו של אבינו יעקב אונרייך ז"ל 355
פאניה ז'ורנה: בית אבא (שיר) 356
יוסף כהנא: דמויות מברודי 359
אורי ואלעזר פרברי: אבינו, יוסף פרברי ז"ל 360
שאול פרלמוטר: ברודי עירנו 362
אבשלום שיאון־שמושקין: קדיש על דאבדין 367
רפאל (פולו) שלַו־שלינגר: חברי נוּנק 374
רשימת חסידי אומות העולם שהצילו מתי מעט מיהודי ברודי 375

פרק שישי: יזכור

רשימת קדושי ברודי וסביבתה 383
צעירי ברודי שלחמו בנאצים ונפלו בשנים 1939–1945 420
יוצאי קהילת ברודי שנפטרו בישראל 421
יוצאי ברודי ויוצאי חלציהם שנפלו במערכות ישראל 426

נספח: יוליאן טובים – "אנו, יהודי פולין"

431 אנו, יהודי פולין ...

433 מיר, פוילישע יידן ...

438

נספח באנגלית

11* Preface by Yehoshu'a-Shiko Mandel

19* The Jewish Settlement of Brody

38* We, Polish Jews ...

59* My, Żydzi Polscy ...

רשימת התמונות והצילומים

עמודים

ב זִכְרוֹן עוֹלָם לקדושי ברודי בבית־הקברות בחולון

16 בית־הכנסת הגדול הישן

הכניסה אל בית־הכנסת החדש על רקע חלק מבית־הכנסת הישן

63 עמוד־התפילה (תיבה) ליד ארון־הקודש בבית־הכנסת הישן

ארון־הקודש בבית־הכנסת החדש

הכניסה לבית־הכנסת הישן

טַס לספר־תורה

64 כתר תורה

פמוטות לגביע

חנוכיה

חנוכיה

127 נשף פרידה של פעילי הקרן הקיימת לישראל מנפתלי לרנר־נאור לרגל עלייתו ארצה

קבוצת חברי "אחווה" ו"הנוער הציוני"

128 קבוצת חברי אִרגון עובדים ציוניים סוציאליסטיים בגולה

קבוצת חברי אִרגון־הסעד המרכזי של יהודי גרמניה, "עזרה"

132 קבוצת בוגרים של תנועת "השומר הצעיר" בברודי (א)

קבוצת בוגרים של תנועת "השומר הצעיר" בברודי (ב)

133 קבוצת בוגרים של תנועת "השומר הצעיר" בברודי (1935) (א)

קבוצת חברי תנועת "השומר הצעיר" (ב)

134 קבוצת בוגרים של תנועת "השומר הצעיר" בברודי (1930)

חברי הקן הברודאי של תנועת "השומר הצעיר" (1929)

139 כיתה של לומדי עברית בקורס של שיעורי־ערב

140 חוג דרמאטי של הנוער היהודי בברודי. באמצע מירקה ליליאן חזיתו של בית־הספר העממי היהודי

141 תלמידי כיתה ד' של בית־הספר היהודי היסודי (1928)

מושבת־קיץ של בית־הספר היסודי היהודי בברודי (1933)

142 בית־הספר היסודי היהודי – כיתה ד' בנים (1930)

בית־הספר היסודי היהודי – כיתה ז' בנות

151 ארגון נשים בברודי – ההנהלה

157–156 צילום שתי גלויות־דואר

168 גטו ברודי בפינת רחוב שפיטאלנה

עמודים

289 קבוצת חברי ארגון עובדים ציונים סוציאליסטים בגולה "התאחדות"
חברי קבוצת "אחווה" עממית
290 קבוצת חברי "החלוץ" בברודי
קבוצת חברי "החלוץ" בברודי
291 קבוצה של "גורדוניה"
קבוצת חברי "בני עקיבא"
302 קבוצת חברי "אחווה" העממית
קבוצת חברי "אחווה" העממית
303 קבוצת חברי "החלוץ" בברודי
קבוצת חברי "השומר הצעיר" (הקבוצה הראשונה)
304 קבוצת חברי "החלוץ" בפולין, פלוגת ברודי, קיבוץ קלוסובָה
קבוצת חברי התנועה הציונית הסוציאליסטית האקדמית
338 מצבות מבית־העלמין הישן בברודי
קברו של הרבי דודלה בבית־הקברות החדש בברודי
377 קבוצת אוקראינים שהצילו יהודים ברודאים, בחברת ניצולים
378 שלט־הזכרון לקדושי ברודי במרתף השואה
427 אחרי השואה בגרמניה: קבוצת ניצולי ברודי בדרכם לטקס אזכרה במינכן
428 מפגש ברודאים ב"יד וָשם", ירושלים
מפגש ברודאים על הר הכרמל בחיפה
429 חורשה לזכר קהילת ברודי ב"יער הקדושים", בפרוזדור ירושלים
חורשה לזכר קהילת ברודי

הקדמה

זרם הספרים המוקדשים לזכר הקהילות היהודיות שנרצחו בשואה במלחמת־העולם השנייה, שראשיתו בעצם ימי הזוועה עם הגעתן של הידיעות העגומות אל הארצות החופשיות, לא נחלש אלא גבר בשנות החמישים והשישים של המאה שלנו, וגם היום, כמעט יובל שנים לאחר תום המלחמה, לא הופסקה ולא נחלשה שאיפתם של אחרוני שרידי הקהילות להקים "יד ושם" לקורבנות הקדושים שהושמדו בידי הצורר הנאצי ימח שמו וזכרו.

מצבות ממש אי אפשר להקים על "קברות אחים" הנמצאים בריחוק של אלפי קילומטרים ממדינת ישראל, שבה התרכזה שארית הפלטה. ברוב הקהילות היהודיות באירופה אף נעלמו בתי־העלמין ומצבותיהם ואין אפילו היכן להציב מצבה. ברוב המקרים בוצעו מפעלי בנייה על אתרי בתי־העלמין היהודיים – הורחבו רחובות, נבנו בתים או ניטעו גנים ציבוריים.

בכמה עיירות יהודיות התלקטו לאחר המלחמה מעט אודים מוצלים, יוצאי מחנות ומחבואים, פליטים חוזרים מברית־המועצות לשעבר ושבויי־צבא משוחררים, והם נשארו שם עד שגדרו את בתי־העלמין והקימו משברי המצבות מצבות־זכרון. אלא שלאחר גמר העבודה הקדושה הזאת עזבו השרידים האחרונים של הקהילות את יישוביהם והתפזרו ברחבי תבל. מותר לשער שגם המצבות הללו לא תעמודנה לאורך ימים, כי מי לידינו יתקע שלא ישתמשו בשטחי בתי־העלמין הללו לצורכי בנייה נוספת. והרי אין במקומות אלה שום גופים ציבוריים יהודיים שידאגו לתחזוקתם.

לאחר המלחמה נעשו נסיונות להקים אנדרטאות לאו דווקא במקומות שבהם נטמנו גוויות או עפרן. הוקמו גם מצבות ליהודים יחידים שנשרפו בטרבלינקה. מצבות־אבן שיתופיות לקהילות שלמות הקימו ארגונים של יוצאי הקהילות בארץ ומחוצה לה. גם שארית הפליטה של קהילתנו בישראל הקימה מצבה, בבית־העלמין ליד חולון, לזכר קדושי ברודי; היא נחנכה ביום ב׳, י"ט באייר תשמ"ז, 18 במאי 1987.

ואולם דרך זו של הנצחת קהילות לא נעשתה מענה יחיד, ואילו פרסום ספרי־זכרון המוקדשים לקהילות שנכחדו ואינן עוד הפך לחזיון שכיח יותר. דומה שסמלים, מצבות, גלעדים ואנדרטאות משותפות לא היו תשובה מספקת לרחשי הלבבות הכואבים ועמוסי נטל הזכרונות והצער. לבבות פגועים פיזית ונפשית ביקשו פורקן על־ידי העלאה על הכתב של מחשבות מעיקות, רישום זכרונות קודרים ושפיכת הנפש המביאה קורטוב של מרגוע.

לפיכך פשט בקרב שארית הפליטה הסגנון החדש של הנצחה בכתב של זכר הקהילות – הערים, העיירות וסביבותיהן, שהושמדו בזמן הכיבוש הגרמני. בני הקהילות ששרדו התארגנו בארגונים של יוצאי הקהילות. כביכול הם

ממשיכים את קיומם באמצעות עולם הזכרונות. ייתכן שזוהי תכונת אנשים הבאים בימים, ואלה הם היום אנשי שארית הפליטה. וכל־כך כמהים האנשים האלה לחזור אל זכרונותיהם ולמצוא פורקן בכתיבת ספרי־זכרון, עד שלפעמים לאחר שארגון הוציא לאור ספר־זכרון אחד מתעורר בו הרצון להמשיך ולהוציא ספר נוסף, ובלבד שלא ייפסק חוט הזכרונות מן הימים שעברו, שלא יינתקו קשרי הלב עם הקדושים והטהורים שנרצחו בידי חיות־אדם.

במפעלי ההנצחה, שהפכו לתנועה שהתפשטה בקרב ארגונים של יוצאי הקהילות שחרבו, התגלו גם תופעות־לוואי שונות. קורה לא פעם שפעילי הנצחה משמיעים ברמה את דעותיהם ומנסים להשפיע, בלי להיות מעורבים במעש עצמו. לעומתם נמצאים בקרב ה"לאנדשאפטן" יחידים המתמסרים בכל כוחם ומרצם להגשמת הרעיון של הנצחת זכר קהילתם וקדושיה הטהורים, ואינם עושים את הוצאת הספר לאור קרדום להאדרת שמם. אשרינו שגם בקרב אחינו יוצאי ברודי נמצא איש־סגולה כזה, שעל כמותו כבר כתב הרמב"ם "לולא המשתגעים נשאר העולם חרב". הכוונה ליוסף פרברי־ליינר זכרונו לברכה. הרעיון להנציח את קדושי קהילת ברודי עלה בלבו עוד בטרם דממו כלי־הנשק במלחמת־העולם השנייה, כשרק התחילו להגיע בשורות איוב הראשונות על השמדה כוללת של יהודי אירופה. יוסף חלם על מצבה ששיני הזמן לא יוכלו לה, הוא רצה במצבת־זכרון שימיה ארוכים מארד!

כבר בראשית תהליך התארגנותו של ועד יוצאי ברודי בישראל, בשנות החמישים הראשונות, הועלו רעיונות שונים להנצחת זכר קהילתנו החרבה. מדי שנה בשנה, עם התכנסותם של הברודאים בישראל לחלוק כבוד לקהילתם ולהתייחד עם זכר קדושיה, שנו ושלשו חכמי ברוד הדגולים, דב סדן, אריה טרטקובר ומנדל זינגר זכרונם לברכה, שספר־זכרון הוא המענה המועדף שמתאים לזכרה של "ירושלים דגליציה". כבר באחד מטקסי־האזכרה הראשונים, בשנת תשי"ג, נשא יעקב נתנאלי־רותמן דברים "על הנצחת קהילת ברודי".

מאז ועד עתה, במשך שלושים ושמונה שנים, שבוי היה רעיון ספר־הזכרון במעגלי רטוריקה. מנדל זינגר ביקש לקדם את מימוש רעיון ההנצחה, וכך ענה לו דב סדן בתחילת שנת תשט"ו: "... ואם תאמר לספר אחר (נבדל מן הספר פרי עטו של נתן מיכאל גלבר "ב ר ו ד י: תולדות יהודי ברודי, ה'שמ"ד–תש"ג (1943–1584) תשט"ו), גדול יותר, מקיף יותר, מגוון יותר, ובעיקר חי יותר, שתהא מורגשת בו נשימת העיר כאשר נשמנוה – ואירתם עמך במלוא המסירות".

בהמשך היו עוד מספר נסיונות להפיח רוח רעננה במלאכת ההנצחה, אבל לשווא. נקפו השנים והחולמים נדמו כהולכים ומתרחקים מהוצאת הספר לאור. את הזינוק האחרון לפלס דרך ולגייס את כל הברודאים המוכנים למאמץ עילאי למען קידומה של הוצאת ספר־הזכרון ברודי לאור עשה יוסף־ליינר, שקרא קריאה נרגשת מעל דפי חוברת־הזכרון "ברודי – עיר ואם בישראל" (אב תשכ"ט). והרי דבריו: "ברודאים יקרים, הנני ניגש ישר לעניין: אנחנו הדור

האחרון של יוצאי ברודי, עיר ואם בישראל, אשר העשירה את עמנו בתלמידי־חכמים ורבנים מפורסמים, בראשוני ה"השכלה" ובניצני תחייתנו הלאומית, במחדשי השפה העברית ובמיטב בוניה של הארץ הזאת, וחובה עלינו להקים מצבה לעיר שהיתה פעם רובה ככולה יהודית ואיננה עוד, מצבה לקדושים שנספו בה בימי הכיבוש הנאצי. והיה ואנו לא נקיים זאת למענו, לילדינו, לדורות הבאים אחרידהם ולהיסטוריה – איש כבר לא יעשה זאת וזכר העיר יימחה לעולמים!". דבריו נכתבו בהתרגשות רבה ומתוך חרדת קודש בפני גודל המשימה, שהוא ראה בה את מפעל חייו ומילוי שלידחותו (עיין דברי בניו, עמודים 360–361). אבל בגלל דברים תפלים לא הסתייע הדבר. ובינתיים נקרא יוסף פרברי־ליינר לבית־דין של מעלה ולא זכה לראות את חלומו מתגשם.

אגב, אלה היו ימים קשים וחמורים ליוצאי ברודי האיכפת'ניקים בארץ, שלא נשאר להם אלא זיק של תקווה ואמונה בלתי־מעורערת כי הדבר יקום ויהא! הקשר שנוצר בין יצחק ז'ורנה לבין חיים שמושקין הוליד מפגש של יוצאי ברודי בחורף שנת תשמ"ז בביתה של ברטה קלנברג־מרגליות. משתתפי הישיבה הצהירו על רצונם להירתם למלאכה ולסייע בהכנת הספר לדפוס. אבל מאז ועד היום חלפו עוד שש שנים, שבהן הלכו והידלדלו שורות העושים במלאכה, ואלה שנותרו חשו מחויבות מוסרית להתקין את העדויות, הזכרונות והרשימות שנאספו במשך שנים ארוכות ולפרסמן בספר־זכרון שיהא ראוי לעברה המפואר של הקהילה ולזכרם של קדושיה.

ייתכן שחרדתו של יוסף פרברי ז"ל להמשך מפעל ההנצחה של קהילת ברודי היתה מוצדקת, אבל נפתולי הכתיבה, העריכה וההוצאה לאור של ספרים בכלל ושל ספרי־זכרון בפרט הם קשים. כמה גדולות היו ההתלבטות וההתגוששות! כבר אמרו חכמי רומא העתיקה: Habent sua fata libelli, כלומר: "ספרים יש להם גורל משלהם". בספרים שזכו לראות אור האימרה מדברת, לא כל שכן בספרים שנמצאים בעצם הכנתם, בהתהוותם. ועם הסתלקותו של יוסף ז"ל קיבלו דבריו משנה תוקף, תוקף של צוואה, שבה הוא מטיל עלינו, על הבודדים הנותרים שניצלו כמוהו בדרך נס, את המשימה הנשגבה להמשיך את פועלו ולהנציח את זכר קדושי הקהילה שנרצחו על־ידי הנאצים. ואכן מפעל ההנצחה לא הופסק. והנה הספר בידינו.

הספר הזה מספר על מעשיהם של יהודי ברודי במשך קרוב ל־400 שנות קיומה: על הגלגולים שעברו, על ימי פריחה וזוהר ועל ימי שפל ועניות, על הדרך שבה זכתה ברודי בתוארה "ירושלים דגליציה".

החלק הראשון של הספר הוא פרי עטו של ד"ר נתן מיכאל גלבר ז"ל, היסטוריון בעל שם בקרב חוקרי תולדות הציונות בגליציה וקהילותיה. הוא תיאר את תולדות העיר ברודי והקהילה היהודית בה מיום היווסדה ועד חורבנה (1588–1943).

התקופה שבין שתי מלחמות־העולם (1918–1939) זכתה למחקר מקיף ומעמיק, וד"ר גלבר ניצל את רוב המקורות הראשוניים שעמדו לרשותו. תיאור התקופה הזאת מן ההיבטים השונים של המשך תולדותיה של קהילתנו תופס

את חלקו השני של הספר שלפנינו. זהו למעשה דיוקנה של עיר וקהילתה על סף פרוץ מלחמת־העולם השנייה, כלומר ערב השואה.

רבות הן נקודות־הראות וגדולה חשיבותן של הפרשיות המובאות בספר־יזכור זה, המקפל בתוכו את תולדות קהילתנו בעבר הרחוק ובתקופה הקצרה בת כעשרים השנים תחת שלטונה של פולין העצמאית. אך בראש ובראשונה יש לראות בספר מצבת־זכרון – ספר עדויות וזכרונות, שהם הנתונים המשלימים והמקוריים לדברי ימי הקהילה בימי שקיעתה הטראגית והאכזרית בתקופת השואה. כל פליט ושריד שעלה בידו לנוס מן הסכנה הזאת שארבה לחייו, כל נמלט מיד רודפיו, יוצאי היער שברחו בעוד מועד לפני פרוץ מעשי האיבה והחיסול נגדם, וכל חוקר וסתם משכיל שיפתח ספר־זכרון זה, ימצאו בו תוך כדי עיון דברי נידחומים.

נאמר מלים ספורות על טיבה של הספרות המיוחדת הזאת, "ספרות הלאנדשאפטען", שכבר קנתה לה מקום בין שאר הז'אנרים של ספרי־היסטוריה. ומיד נציין שיחסם של המבקרים המקצועיים לספרי־זכרון אינו חד־משמעי. יש מהם המתייחסים לסוג זה של ספרות בספקנות, ולפעמים אף זו היא לשון המעטה. אין לומר שיחסם אליה שלילי לחלוטין, אבל הם מצביעים על ליקויים; הגדול שביניהם הוא שאין ספרי־הזכרון מסתמכים על מסמכים רשמיים או על ספרים וכתבי־עת מודפסים, אלא בעיקר על זכרונם של הכותבים.

אבל בנקודה זו מן הראוי להדגיש יתרון חשוב של ספרי־הזכרון, ה"מואשמים" בחוסר־מדעיותם: חשיבותם של ספרי־יזכור טמונה דווקא בעובדה שמחברידם אינם היסטוריונים מקצועיים, שחייבים להשתמש בחיבוריהם ב"ד'ארגון" הנכון ולנהוג לפי משטר מדעי, לגלגל את הנושא על־פי תבניות קבועות ולמשוך אחריהם שובל ארוך של הערות ביבליוגרפיות ואחרות. לעומת זאת לספרי־זכרון יש חן מיוחד שאין בספרי־ההיסטוריה המדעיים – צורתם פשוטה, לשונם וסגנונם פחות מחמירים ומדייקים ולעיתים אין הם נקיים משיבושים למיניהם, ודווקא זו היא ערובה לתמימותו של הכותב וליושר־לבו. יותר מספרים אחרים מקפלים בתוכם ספרי־זכרון שפע של ידיעות המסייעות להכרת רוח העם ואופיו, ידיעות שחשיבותן אינה מוטלת בספק, ואף־על־פי־כן הדן חלש ואינו נשמע בספרות המקצועית.

נשארה לנו עוד זווית־ראייה אחת, שיש בה כדי להבהיר את השוני בין קהילתנו לבין רוב רובן של הקהילות שבני עמנו נרצחו בהן. השואה לא היתה ההשמדה הראשונה בתולדות עמנו, אלא שבעוד שרוב רדיפות העבר קשורות בזכרוננו במושג "קידוש השם", נסיבות ההשמדה האחרונה גרמו לכך שהדעה הרווחת עליה היא שזוהי תופעה שבה אומה שלמה היתה אחוזת פחד־אימים משתק. ואולם האמת היא שבשום עם מן העמים שנכבשו ונשלטו ונרדפו על־ידי הנאצים לא היו יותר גילויים של גבורה מאשר בעם היהודי.

מי לא שמע על מרד גטו וארשה, על מרד גטו ביאליסטוק? אבל מעטים בלבד יודעים על תנועות־מרי בגטאות קטנים אחרים ברחבי פולין הכבושה. על־יד פרקי השואה הנוראים בעירנו – שבעת מדורי גיהינום, עינויי תופת,

רעב, מגיפות, הרג וחנק – נרשמו גם פרקי־גבורה נוראי־הוד של אחדים מבני־הנוער הברודאים, שלא היססו לאחוז בנשק ולהשתמש בו נגד החיה הטורפת. ידידי־נעורינו יוסף ברגר, שלמה האלברשטאט, שמואל ויילר, יעקב לינדר, המהנדס פוירשטיין (מבין החדשים שמקרוב באו), ארתור קלפר ועוד אחרים זכרונם לברכה לחמו בחירוף נפש ביערות ובמסגרות של הלחימה הפרטיזאנית, לא על מנת לנצח, שכן בגלל הפער ביו הכוחות לא היה להם שום סיכוי, אלא לשם הצלת כבוד עמם המוכה והמושפל. הם פשוט לא רצו שזרועם המזוינת תחסר בזירת הקרב נגד הקלגסים הנאצים.

בפרק האחרון של מחקרו "פרשת השואה של יהודי גליציה" (בתוך "פרקי גליציה", בספר־הזכרון לד"ר אברהם זילברשיין, בעריכת ישראל כהן ודב סדן, תל־אביב, עם עובד, 1957) דן ד"ר יוסף קרמיש בנושא החשוב הזה. מתברר שגם במקומות קטנים ונידחים פיעם בנוער היהודי רצון למרוד ולפגוע בצורר הנאצי. המורדים ידעו שאין להם סיכויים להצלחה, אבל עז היה רצונם לפחות למות בכבוד. בתיאור תנועות־המרי הללו בגטאות ומחוצה להם משתמש המחבר במאוזן במקורות יהודיים וגרמניים – מצד אחד בעדויות שנגבו משרידי השואה, ולעומתן במסמכים גרמניים רשמיים. השוואת הידיעות על תנועות ההתנגדות של הנוער היהודי בעיר ברודי שמסר שמואל ויילר (עיין: תנועת המחתרת בגטאות ובמחנות, חומר ומסמכים [בפולנית], 1948, ערוך בידי בטי אייזנשטיין), אחד מחברי "הארגון היהודי הלוחם" בעירנו, עם הדו"ח של הרוצח קאצמאן על חיסול "אנשי הכנופיה" ב"ירושלים דגליציה", היא דוגמה לאיזון המקורות ההיסטוריים. היא גם מראה כיצד הספרות של ספרי־זכרון מסייעת לתעודות ומסמכים.

*

לאחר כיובל שנים – כשני דורות – מן היום שבו חוסל הגטו וכשלושת אלפי יהודי ברודי האחרונים הובלו בדרכם האחרונה, מופיע ספר־הזכרון של קהילת ברודי, משאלתם האחרונה של שרידי הקהילה היהודית בעיר שמנתה כמעט שתי רבבות נפשות, של שרידי יהודי הסביבה שחיו בעיירות לופאטין, לשניוב, פודקאמין, ביאלי־קאמיין, אולסקו, סאסוב ובכפרים שעל פני הנפה כולה, ושל שרידי מספר ניכר של פליטים יהודים ממערב פולין שנסו אל ברודי מפני הקלגסים הגרמנים מספטמבר 1939 ואילך.

העיר ברודי, עיר ואם בישראל, איננה עוד. בעיר – "אין דעם שטעטל בראד – "כבו האורות". בתוך שאר המוני בני ישראל באירופה הכבושה צעדו גם בני עירנו הקדושים והטהורים במצעד העקוב מדם, דרך מדורי הגיהִינום הנאצי עד לקיצם האיום והטראגי.

איכה נרצחו אנשי ברודי, בכמה זוועות ועינויים נתייסרו, באילו מיתות משונות הומתו – על כך סיפרו האודים המוצלים, והדברים נרשמו בדמם בספר־הזכרון ובמגילת הקינות שלפנינו.

ברגשי שכול ויתמות, בחרדת קודש וברוח נכאה אנו מתייחדים עם זכרם של יקירינו הקדושים והטהורים שנספו בשואה הנוראה, ומעלים דברים להנצחת זכרם, שלא ימוש מלבנו לעולם.

ועד ארגון יוצאי ברודי מקווה שעלה בידו להקים יד ושם לאחינו היקרים שמתו על קידוש השם. יהי הספר הזה לנו מצבת־זכרון, יד ושם, גל־עד, נר־תמיד. עשינו את מיטב יכולתנו על מנת לקיים את הצו של יקירינו זכרונם לברכה ולהביא את ספר־הזכרון לדפוס. בזה השלמנו את שליחותנו.

ליוסף פרברי־ליינר זכרונו לברכה עומדת זכות הראשונים על מעשיו בסלילת הדרך למימוש הוצאת הספר הזה לאור. וייזכר לטובה ממשיך פועלו יוסיו אטינגר זכרונו לברכה, אוצר גנזך הוועד של ארגון יוצאי ברודי בישראל. שניהם שהלכו לעולמם, לדאבון נפשנו, בטרם עת ראו בהגשמת משימתם הנעלה צו עליון – להקים מצבת־זכרון לעיר הולדתנו ולקדושיה. יהי זכרם ברוך!

תודתנו והוקרתנו לחברי המערכת שייבדלו לחיים ארוכים, שתרמו מזמנם וממרצם על מנת לממש את רעיון ההנצחה וסייעו להבאת כתב־היד של הספר לדפוס. ד"ר שמית רובינשטיין־שמושקין הפיחה רוח רעננה בעבודת המערכת. עבודתה החלוצית במיון וסינון העדויות והזכרונות תרמה תרומה עצומה לגיבוש הראשוני של הספר ולעיצובו, והיא ליוותה את השלבים השונים של הכנת הספר לדפוס. רוב תודות לה.

תודה מקרב לב ליושב־ראש הוועד יקירנו דב פסטס, שנטל עליו את העול הכבד של איש־הקשר המקשר בין יוצאי ברודי בישראל, ובכך הבטיח את מירב שיתוף הפעולה של כולנו למען קידומו של הספר והבאתו לסיום מניח את הדעת. הודות לסבלנותו ולנועם הליכותיו הובטחה אווירה נעימה שאיפשרה רצף עבודה שנשא פרי.

טובה מרובה אנו מחזיקים לזהבה ולחיים שמושקין ולדוד אלטמן, שהשקיעו עמל רב, מסירות ודייקנות כדי להכין את התשתית ללוח שמות יקירינו שנספו במקום מגורידם או נשלחו למחנות־השמדה. יעמוד על התודה והברכה שמואל סטויאנובר, אוד מוצל, המודיקני האחרון מברודי, שעלה ארצה עם בני ביתו זה מקרוב. הודות לזכרונו המופלא ולבקיאותו בבתי־האב של יהודי ברודי ובמקור מחצבתם כפל סטויאנובר פי שלושה את מספר שמות הנספים שנכללו בלוח־יזכור המופיע בספר הזה.

המערכת רואה חובה נעימה לעצמה להעלות על נס את פעילותם הענפה של יצחק־איזיו זוהר־ז'ורנה, נפתלי חרש, אלכסנדר־אולק פודמרנר, עמיתו של יוסף ליינר במשיכת העול המנהלי של הארגון, ציפורה רום־ספודק, רפאל־פולו שלַו־שלינגר וחיים שמושקין, למען ציבור יוצאי ברודי בישראל.

תודה מרובה מוחזקת לנורית זהבי, שלא חסכה כל עמל להדפיס את כתב־היד, ובקפידה והתמדה שאינן יודעות פשרות תרמה לא מעט לשיפורו.

ואחרון אחרון חביב וראוי לתודה הוא ד"ר אביב מלצר, איש הסגנון וחן השפה, שטרח ועמל, תוך תחושה של שליחות, על העריכה הסופית של הספר.

ובסיום אנו מודים בכל הלב לכל אלה – והרשימה ארוכה! – שסייעו בידי חברי ועד ספר־הזכרון והמערכת בשלבים השונים של הכנת הספר והתקנתו לדפוס במעש ובחומר, ובפרט באמונתם השלמה שהספר המיוחל אכן יראה אור, וכך יתגשם מפעל ההנצחה שהוחל בו לפני כיובל שנים.

יהושע־שיקו בן שיינה וגרשון מנדל

ישראל, בין המצָרים, בין י"ז בתמוז לט' באב תשנ"ג

בפתח הדברים

"ניצב לפנינו איפוא תפקיד אחד בלבד: לדאוג לכך שזכר מעמדה וגדולתה של קהילת ברודי יישאר איתנו בדור זה ובדורות הבאים".

אריה טרטקובר

אריה טרטקובר

על דמותה של קהילת ברודי

(דברים שנישאו בעצרת־האבל על חורבנה של ברודי היהודית
ב־21 במאי 1951, בגימנסיה הרצליה בתל־אביב)

את מקומה של קהילת ברודי בדברי ימי העם היהודי והחברה האנושית כולה אין להגדיר במושגים חברתיים רגילים. היו בקהילה זו כמה וכמה תופעות שאין למצוא כדוגמתן במקומות אחרים, לא בפולין וגם לא בארצות אחרות.

נתחיל בתופעה הבולטת ביותר, והיא כולה אומרת דורשני. ברודי נודעה בתולדות העם היהודי כאחת הקהילות העשירות והמבוססות ביותר מבחינה כלכלית, כמרכז המחשבה והיצירה היהודית, אחד המרכזים הגדולים במשך דורות רבים, וכן נודעה כמרכז יהודי מדיני, מרכז של הציונות ושל הלאומיות היהודית מן הגדולים בחיי האומה. זיווג משולש זה כמעט אין למצוא כמוהו לא בעם היהודי ולא בקרב אומות העולם. כדרכו של עולם, כל ארץ יש לה מרכז משלה מבחינה כלכלית, מרכז שני שהוא מדיני, ומרכז שלישי לענייני תרבות ורוח. דוגמה חשובה ואופיינית היא העם האנגלי: עיר־בירתו משמשת לו כמרכז מדיני, ואילו המרכז הכלכלי נמצא במנצ'סטר, ומרכז שלישי לענייני מחשבה ותרבות הוא אוקספורד (או קיימבריג'). כזה הוא המצב גם בארצות אחרות. יש שאותו מקום משמש כמרכז מדיני וכלכלי, יש שישמש כמרכז מדיני ותרבותי, אולם כמעט לא נודעו מקרים של זיווג משולש. ברודי היא אחד החריגים המעטים מן הכלל הזה. לא זו בלבד שנצטבר בה עושר יהודי רב, אלא ישבו בה אנשים כנחמן קרוכמל, שלמה יהודה רפופורט, יהושע השיל שור, צבי פרץ חיות ואחרים, שקבעו את מעמדה כמרכז המחשבה היהודית. בו בזמן מילאה העיר תפקיד נכבד ביותר כעיר ציונית וכאחד ממרכזי התנועה היהודית הלאומית במונארכיה האבסבורגית, ששלח גם ציר משלו לפרלמנט המדינה; ולא זו בלבד, אלא שגם הגבירים היהודים בעיר זו הצטיינו במסירותם לענייני האומה ומילאו תפקידים חלוציים בפינה זו. לדוגמה, לבנקאי נתן קאליר, שחי במאה הקודמת, הוענק תואר של אציל מטעם הקיסר בזכות מעשיו החשובים בתחום הכלכלה, ובו בזמן הוא חלם את חלום החקלאות היהודית בגליציה ועשה רבות למען הגשמתו, אף אם לא הצליח – בעיקר בגלל התנגדות בקרב האוכלוסיה היהודית גופה.

כיצד נסביר את הסוד הזה? ניסו להסבירו בכמה וכמה דרכים, שכולן מתקבלות על הדעת, וכדאי לסכמן במלים מספר, עד שנגיע לגורם בהא הידיעה, שהוא, כנראה, המכריע בהתפתחות העניינים.

אפשר לטעון כי מעמדה של קהילת ברודי בא לה בשל חלקם המכריע של היהודים באוכלוסיית עיר זו מבחינה מספרית. לא נודעו בעולם הרבה מקומות

שבהם חלק זה בלט כמו כאן. ברודי היתה עיר יהודית מובהקת, והלא־יהודים בה היוו מיעוט קטן בלבד. היהודים ישבו שם ביניהם לבין עצמם (בלפי חוץ בלט הדבר בעיקר בשבתות ובמועדים, שאז לבשה העיר כולה אופי חגיגי והחיים הכלכליים שותקו לגמרי), וכך התעצמה יכולתם בכל תחומי החיים. יש מידה לא קטנה של אמת בהנחה זו; הומוגניות אוכלוסייתית חזקה עליה שתסלול את הדרך לקראת הישגים חשובים, וודאי שעשתה זאת בקרב האוכלוסיה היהודית, שהיה לו אופי מיוחד משלה מראשית הופעתה על במת ההיסטוריה ועד היום הזה.

אפשרי גם הסבר שני. לא זו בלבד שהיהודים היוו את הרוב הגדול באוכלוסיית העיר, אלא גם לא הורגשה בחייהם במיוחד השפעת הסביבה הלא־יהודית, שהיתה מפוצלת מאוד מבחינה לאומית וגם תרבותית. ברודי נודעה כאחד המקומות המעטים בגליציה שבה היה לשפה הגרמנית מעמד חשוב בציבור על־יד השפות הפולנית והאוקראינית. אמנם, הגרמנית נדחקה יותר ויותר על־ידי הפולנית, והפולנית הרגישה יותר ויותר את יריבותה של השפה האוקראינית כשהתחזקה התנועה הלאומית בקרב האוקראינים, שהיוו את הרוב באוכלוסיית גליציה המזרחית. תופעה זו עצמה צימצמה את חוג השפעתן של כל שלוש השפות ותרבויותיהן, מה גם שהקבוצות שהשתמשו בהן היו רחוקות מלקיים יחסי ידידות זו עם זו; במקום מגע של תרבויות באה תחרות, ועוד יותר ממנה זרות הדדית. בתנאים אלה נצטמצם גם תהליך הטמיעה החברתית והתרבותית־לאומית, וניתנה האפשרות לכל קבוצה – במקרה שלנו הקבוצה היהודית – לשמור על עצמאותה ועל יכולתה שלה.

ועוד יש הסבר שלישי, שגם בו יש אמת כמו בשניים הקודמים: הרגשת הייחוס שפעמה בנשמתם של האנשים. עושרה, חכמתה וציוניותה של ברודי לא היו בני דור אחד או שניים, של מאה זו או של מאה קודמת. הם היו עניין של דורות ארוכים, שבהם נתגבשו ערכים אלה ונקבע מעמדה של הקהילה כאחת הנכבדות בעם ישראל. על ייחוס זה רצו יהודי ברודי לשמור, יהיו התנאים החיצוניים אשר יהיו, והדבר עלה בידם גם במאה זו, כאשר נשתנו התנאים שאיפשרו את פריחתה הכלכלית של העיר הזאת, כאשר חלף תור־הזהב של ההשכלה הגליצאית שברודי שימשה כמרכזה, וכאשר – במיוחד אחרי מלחמת־העולם הראשונה – מרכז הפעילות הציונית הלאומית התחיל לעבור יותר ויותר למחוזות אחרים בפולין ובמידת־מה לארצות המערב – גם אז ידעה ברודי לשמור על ייחוסה, שבו מצאה סעד מוסרי רב.

כל דברי ההסבר האלה נכונים במידת־מה. ובכל זאת גם לאחריהם אנו נמצאים במצב של "עיקר שכחתי". תופעה כה יוצאת דופן וכה יחידה במשמעותה החברתית כבכורתה המשולשת של קהילת ברודי לא תוסבר בנימוקים דמוגראפיים או אקולוגיים בלבד, יהיה ערכם אשר יהיה. בלי ספק הסיבות לתופעה זו הן יותר עמוקות, ושומה עלינו לגלותן, שכן רק אז תקום התמונה בשלמותה לנוכח עינינו.

טוב נעשה אם נציג את הפולמוס הגדול בדבר יסודות החיים החברתיים, שנמשך במאה הקודמת והנוכחית, המאות העיקריות בהתפתחות המחשבה

החברתית. זכורה לכולנו הגדרתו הגאונית (והחד־צדדית) של מייסד הסוציאליזם המודרני קארל מארקס, שלפיה הכלכלה היא היסוד של חיי החברה על כל תופעותיהם, ובין השאר ובעיקר התופעות התרבותיות והמדיניות. השקפת־העולם המטריאליסטית, שזכתה אצל מארקס לביטוי החזק ביותר בתולדות ההגות האנושית, הצליחה במשך תקופת־זמן ארוכה למדי לכבוש את הלבבות והמוחות של רבים וכן טובים בעולם כולו, ועד היום לא מעטים מצדדיה. ואולם היא נתקלה גם בהתנגדות לא מעטה, שסימניה נתגלו במידת־מה עוד לפני התגבשותו הסופית של המטריאליזם (בעיקר נתגלו סימנים אלה בסוציאליזם האוטופי בראשית המאה הקודמת, שבשבילו המוסר והאמונה היו העיקר), ואילו לביטויה העיקרי היא זכתה בשיטתו המחשבתית, הגאונית (והחד־צדדית) גם היא של גדול הסוציולוגים הגרמנים ואחד הגדולים בעולם כולו, מאקס וֶבֶּר. לפי ובר לא הכלכלה היא המשמשת יסוד בחיים החברתיים, אלא להיפך – היא עצמה נגרמת על־ידי השפעתם של גורמים חברתיים אחרים, בראש ובראשונה האמונה. מכאן ההסבר המפורסם שנתן ובר לצמידות הקפיטאליזם המודרני: לדעתו הוא צמח ממעמקי ההכרה הנוצרית של הפרוטסטנטים והפוריטאנים. דבר האלוהים שבער בנשמתם של אנשים אלה אמר להם להגביר את מאמציהם גם בתחום החיים הכלכליים, שכן העבודה מוטלת על האדם בפקודת אלוהיו, ומכיוון שאין להשתמש בתוצאותיה להנאת האדם, שכן לפי צו אלוהים עליו לחיות חיים צנועים ורציניים – לפיכך הכנסת האדם נהפכת למכשיר להגברת קצבם של החיים הכלכליים. כך נולד הקפיטאליזם.

כאלה, על רגל אחת, הם יסודות תורתו של ובר, שכאמור גם היא מצטיינת בחד־צדדיותה ולא מעטים ניסו לתקנה. טענתם העיקרית היתה שלא ייתכן לראות בה תיאוריה כללית שכוחה יפה בכל התנאים וביחס לכל העמים. יש תקופות ויש עמים שביחס אליהם נכונותה בולטת למדי, ולעומתם לא חסרים אחרים שביחס אליהם יש מקום לספקות רבים. כאן אנו מתקרבים למקרה שלנו. אם יש עמים בעולם שביחס אליהם התיאוריה של ובר מתקבלת יפה על הדעת, העם היהודי הוא מן הראשונים בהם. ובר עצמו, בספרו על צמיחת הקפיטאליזם המודרני, מזכיר את היהודים בסמיכות לפוריטאנים והפרוטסטנטים. ואכן, אין ספק אמנם שקיימת בינהם קרבה נפשית, כשם שאין גם ספק באשר לבכורתם של היהודים בעניין זה. דומה שמה שקרה בחיי הפרוטסטנטים והפוריטאנים בתקופת המעבר מימי־הביניים לזמן החדש קרה אצל היהודים עוד בראשית קיומם ההיסטורי, ועוד הרבה יותר למן הרגע שבו נתפזרו בין העמים תוך ששמרו על חיים מיוחדים משלהם, שנתרכזו סביב מסורתם וסביב עבודת אלוהיהם. פעילותם הכלכלית גדלה אז בהרבה, אולם כמו בשאר תחומי פעילותם היא הושפעה השפעה מכריעה על־ידי אמונתם.

כאן כנראה הדרך המובילה להסבר דמותה של ברודי היהודית. למעוף בכלכלתה היה מלכתחילה אופי מיוחד, שלא כאופיו במקרים דומים לכאורה אצל אומות העולם (חוץ ממקרי הפוריטאנים והפרוטסטנטים, שעליהם דובר לעיל) וגם לא במקרים דומים בקרב יהודי מערב־אירופה. קשר עמוק נקשר

בברודי בין כלכלה ואמונה (ואולי יותר נכון להגיד בין כלכלה לבין תרבות ישראל בצורתה המסורתית), כשם שנקשר בין תרבות זו לבין התופעות המדיניות בחברה היהודית. כשם שחסרה ביהדות המסורתית המחיצה בין קודש לחול, כי הכל סודר לפי הוראותיו של אלוהי ישראל, לא היתה בברודי מחיצה בין כלכלה לבין תרבות או לבין תופעות מדיניות.

במובן זה אפשר לציין את קהילת ברודי כאחת הטיפוסיות ביותר בחיי האומה במאתיים השנים האחרונות. לא בכל המקומות הזיווג של כלכלה, תרבות ומדינה עלה יפה כמו במקרה זה, כי לא בכל המקומות נפתחו אפשרויות כה רחבות בפני היוזמה היהודית. ידוע לנו רק מקרה אחד דומה למקרה של ברודי, אף אם מדובר בקהילה זעירה בהרבה – זוהי קהילת לודז' בפולין הקונגרסאית: גם שם הצטרף המעוף העצום בחיי הכלכלה עם מעמדה של הקהילה כמרכז תרבותי נכבד (בעיקר בתחום החינוך, אבל גם ביצירה העברית והיידית) וכאחד ממוקדי הפעילות הציונית והלאומית ביהדות פולין ובעם היהודי כולו. גדול היה ריחוק המקום בין שתי הקהילות הללו, וגדול גם המרחק בזמן, שכן קהילת לודז' הגיעה לשיא פריחתה כאשר מאחורי ברודי היו כבר מאות בשנים של הישגים חשובים. אלא שלודז' המשיכה במלוא תנופתה ממש עד החורבן בימי משטר הרשע, בעוד שבברודי נתגלו סימני הירידה כבר בתקופה שבין מלחמה למלחמה. ואולם רבה ועמוקת שורשים נשארה בכל זאת הקִרבה בין שתי הערים הללו, ששתיהן היו מסמלי הגאון היהודי.

על יסודות אלה קם כל הבניין של החיים החברתיים, קם חיוב החיים, לא חיים סתם אלא חיים המרוכזים סביב רעיון מסוים, אותו "לא אמות כי אחיה ואספר מעשי יה", קמה פעילותו הכלכלית של האדם, שהיה בה משום שלידות הרבה יותר מאשר פעילות סתם, קמה תרבות עמוקת־שורשים ורחבת־היקף. צורות רבות ומגוונות היו לה, בין שהמדובר בתרבות המסורתית (שלשלת הזהב של רבני ברודי) או בהשכּלה, שזכתה כאן להישגיה הגדולים, או בתרבות החדשה, שוב על צורותיה השונות. כאן פרחה הציונות, שכבשה את לבבות יהודי ברודי בפרץ סער, וקמה הלאומיות היהודית, שהסיקה מיד את המסקנות מוועידת קראקא בשנת 1906 והפכה את הסיסמה של כיבוש הקהילות והמאבק להשגת זכויות לאומיות ולהגשמתן במוסדות שונים לדבר ממשי שתוצאותיו רבות.

כזה היה הנס של קהילת ברודי. כאשר עוד בראשית מאה זו התהלכת ברחובותיה ובמגרשיה של עיר זו, רובם עתיקי־ימים ובעלי שמות משונים, לכאורה (רחוב הזהב, רחוב הכנסיה הקתולית, רחוב "יורידיקה", גן ראוויק, על שם האציל שעל אדמתו הוקם גן הסוללות), כאשר עברת באחת הסמטאות על־יד בית־הכנסת "הישן", אחד המפוארים בפולין, שלפי המסורת התפללו בו הבעש"ט, ועל־ידו בית־הכנסת "החדש", גם הוא לאמיתו של דבר עתיק־ימים; כאשר עברת על־יד לשכת המסחר והתעשיה, אחת משלוש מסוג זה בגליציה כולה (על־יד הלשכות בלבוב ובקראקא) וכנראה הוותיקה בהן, ועל־יד "בית העם", ששימש כמרכז ציוני ולאומי, תמיד הומה אסיפות וישיבות והרצאות,

ועל־יד הגימנסיה הממשלתית, שמשפת־ההוראה הגרמנית עברה לפולנית, וכל תלמידיה היהודים ידעו לשמור על קדושת מועדי ישראל, ורובם הצטרפו לאגודת־הנוער הציונית החשאית "פרחי ציון" על אף הסכנה של גירוש מן הגימנסיה בגלל "חטא" זה; וכאשר עוד היה אפשר להראות לך את הבית שבו ערך יהושע השיל שור את "החלוץ" שלו ונתן קאליר טיפל שם בעסקיו הגדולים וחלם את חלום החקלאות היהודית – אז הבינות את סוד גדולתה של קהילה זו, אף אם לא תמיד היה אפשר להסביר את התופעה הזאת לפי חוקי ההגיון הרגיל, שכן הבלתי־רגיל עלה כאן הרבה על הסביר.

מכל אלה לא נשאר אלא זכר הימים הגדולים שעברו. ירידתה של קהילת ברודי התחילה לאמיתו של דבר כבר בשנות העשרים של המאה הזאת. כבר בגליציה האוסטרית, שעניותה בלטה לעין כל, ועוד הרבה יותר בפולין, שהתרוששה בין שתי המלחמות, היה קשה לשמור על מעמדה הכלכלי הקודם של קהילה זו. לא קל היה גם לשמור על מעמדה התרבותי, אף אם גדול היה המאמץ וחשובים היו ההישגים. את מטרתם המבורכת של המשכילים המשיכו בהצלחה לא מעטה אנשים כחיים טרטקובר ז"ל, וייבדלו לחיים ארוכים נ"מ גלבר, מנדל זינגר, דב סדן ואחרים. אמנם, כל אלה נולדו בברודי ונתחנכו בה, אבל העבירו את יידחוסה למקומות אחרים, ובסופו של דבר אל אדמת המולדת החופשית, ומה שנשאר הושמד בימי השואה, כשם שהושמדו החיים היהודיים כולם על אדמת פולין בידיים פושעות.

התפקיד הניצב לפנינו הוא איפוא לדאוג לכך שזכר מעמדה וגדולתה של קהילת ברודי יישאר איתנו בדור זה ובדורות הבאים. אין זה עניין של רגשות בלבד, שהם מוצדקים כשלעצמם, אלא של הלקח שאפשר ללמוד מנסיון ברודי לקראת הימים הבאים. אם נדע לשמור על היסודות המוסריים העמוקים שמהם צמחו כל התופעות בקהילה זו, עד שנתמזגו לדבר שלם שבו אין כמעט להבדיל בין הדברים, רק אז תקום לתחייה מסורת הימים ההם ותשמש לנו מורת־דרך לקראת עתיד של כבוד, שיביא בעקבותיו את גאולת האומה ויהיה בו משום תרומה למען כל אלה שצלם אלוהים טבוע בפניהם ובנשמתם. לפי הוראה זו שומה על כולנו לפעול.

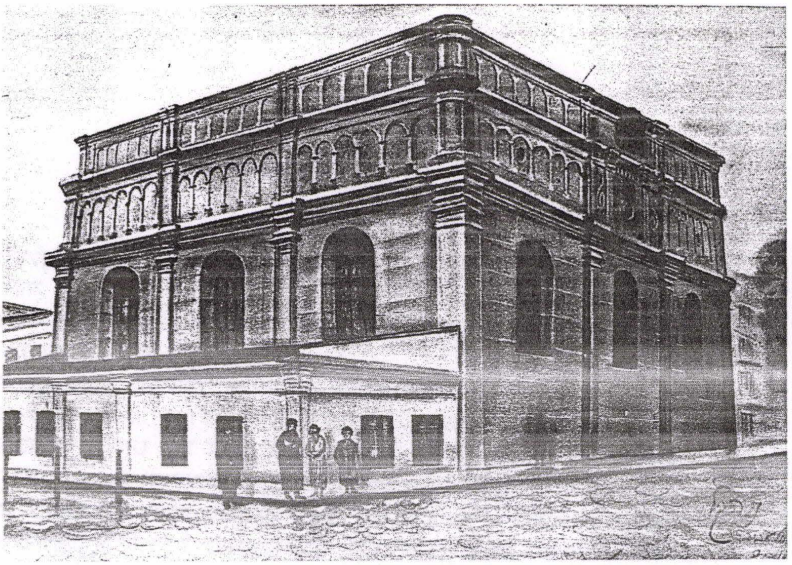

בית־הכנסת הגדול הישן

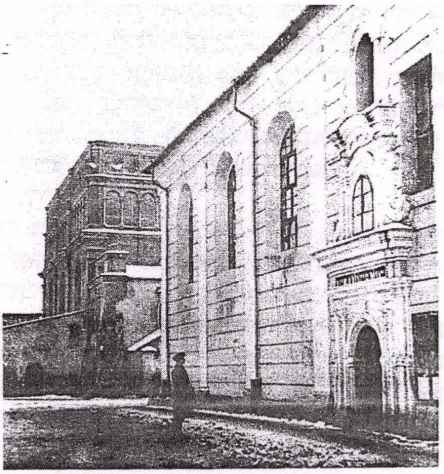

הכניסה אל בית־הכנסת החדש
על רקע חלק מבית־הכנסת הישן

שמעון זאובר

חִלזון, צא מתוך קונכייתך!

קרב והולך יום האזכרה שלנו. זה 25 שנה אני מתכונן מדי שנה בשנה לקראת היום הזה.

האולם תמיד מלא, אך השינוי משנה לשנה הוא בכך שהאורחים היקרים שלנו מזדקנים... ולא רק זה.

מדי שנה נמסר לנו שפלוני ואלמוני נפרדו מאיתנו לעולמים. כל ידיעה כזאת היא מעציבה ועגומה ומדלדלת את שורותינו, אשר לא תתמלאנה שוב.

אנו כולנו מהווים דור אחד, ואף כי העיר ברודי קיימת על המפה, אין זו אותה העיר ברודי ותושביה אינם אותם ברודאים. בכך אני רואה את הערך המיוחד שבפגישות אלה של הברודאים החיים בישראל, לעיתים בהשתתפות ברודאים המפוזרים בכל קצווי העולם, שגם לגביהם יש לפגישות אלה כוח־משיכה ויש להם צורך נפשי בהן.

כאן יש לציין את עבודת־הנמלים של חברינו, ובמיוחד של ידידנו מר יוסף ליינר (פרברי), אשר מקדישים חלק ניכר מחייהם הפרטיים לארגון המיפגשים.

ובכל זאת מורגשת לפעמים בפגישות אלה איזו קרירות ופורמאליות. מהי הסיבה לכך? האם כבר נמאסו עלינו המיפגשים? האם דאגות היום־יום ומאורעות הימים מקהים את זכרונותינו? ואיזה זכרונות! זכרונות מימי הילדות והבחרות, אשר לא יחזרו לעולם, זכרונות מימי בית־הספר, דמויותיהם של מורינו, חברינו וחברותינו לספסל־הלימודים, שלא לדבר על תמונות הקרובים לנו ביותר – בני המשפחה, צעדינו הראשונים בתנועות־הנוער הציוניות, ושירינו הלא כל־כך מוצלחים המוקדשים לאהבה ראשונה.

האם שכחנו את כל אלה?

ואולי עמוסים אנו יותר מדי חוויות מן החיים, ואולי בגלל חשיבות המעמד החברתי אין אנו רוצים לחזור לימים עברו אפילו בזכרונות. חבל! חבל מאוד!

וקורה גם שאין אנו מכירים איש את רעהו! ייתכן שבאותה שורה יושב על־ידי חברי משכבר הימים ואפילו אחי, שהקשר אתו נותק לפני ארבעים שנה ואנו לא מכירים איש את רעהו או איש את אחיו? אולי גרמו לכך השנים והחוויות שחווינו, או ששמות־המשפחה השתנו או שונו על־ידי השלטונות במדינות שהגורל הובילנו אליהן?

צחוק הגורל!

יכול גם לקרות ששמי ושם־משפחתי נשכחו, אבל כינוייַ מימי בית־הספר, "זאובר לבן" ו"פילוסוף", ודאי נחרתו בזכרונם של האנשים שהיו קרובים

לי. יכול להיות שאנשים אינם זוכרים את פסטס, אך זוכרים מי היה "היתום בלי סבא".

ואולי מקום לימודי או מגורי או עבודתי יכול להזכיר לחברים מי אנוכי? ואולי יימצאו בינינו מאושרים שברשותם תמונות קבוצתיות מאותן השנים? איזה רעיון! יש להחיות את התמונות הישנות מתקופת הנעורים בלבנו ובזכרוננו!

הרעיון אינו מחייב שום אדם להדביק על מצחו שלט, תספיק פתקה על הקיר, או אולי עדיף שהמארגנים שלנו ידפיסו חוברת או קונטרס שבהם יתאר ויתעד כל אחד מאיתנו הכל על עצמו, ובהם גם יועתקו ויודפסו התמונות מאותן השנים. אני חושב שחוברת־תמונות כזאת תחַייה בזכרוננו ובלבנו את כל אשר איבדנו ואשר ירד לתהום הנשייה ותיתן לנו סיפוק, אושר ואפשרות להתרפק על העבר ועל הנעורים שנגזלו מאיתנו. יעלה הדבר כמה שיעלה – כדאי לעשותו!

אני נזכר ב"אזכרה" האחרונה. ישבתי באחת השורות. לידי ישבה אשתי וסביבי ישבו מספר אנשים שבחברתם אני בא לכל האזכרות. הנה פולאק, וילנר, פסטס, שווייביש ועוד כמה ידידים מימי הנעורים. ומי הם כל אותם הברודאים היושבים באולם הזה, המלא עד אפס מקום?

ברגע מסוים פנתה אלי אשתי ושאלה: הגד לי שמעון, ברודי לא היתה עיר גדולה והיהודים היו רק חלק ממנה, וכל היושבים פה הם בערך בני גילך, אז איך זה שאתם לא מכירים?

מה יכולתי לענות לשאלתה? עניתי משהו, אבל האבן שהיא השליכה פגעה בנקודה רגישה בתודעתי. שכן אם אתעלם מכך שהגורל הוביל אותי בדרכים ובמשעולים שונים ומשונים, הרי ימי הילדות והנעורים עברו עלי בעיר הזאת בין האנשים הנאספים כאן. כבר לא הייתי מסוגל להאזין לדברי המרצה או לסיפורים מפי שכנַי על אודות ילדיהם ונכדיהם. שקעתי בזכרונות ועיני תרו בהתרגשות ובמתח רב על פניהם של היושבים סביבי. איך אני יכול לתאר לעצמי את האנשים הזקנים, שהשיבה זרקה בשערם, כחברים שלי מימי נעורי? איך אפשר לחזור אל מאורעות וחוויות שקרו לפני חמישים שנה?

לא הכל נשכח!

אני זוכר את דירתנו הקטנה בחצר אצל גרוס ברחוב קוליובה, עם ישו הקטן, עם עצי הפרי והמרתף שאיחסנו בו בחורף קרח. אני זוכר מצוין אפילו את הרפתות בחצר השכנה של הגרוסקופפים. אני רואה היטב בעיני רוחי את עליית־הגג מעל הרפת, שבה אנו הקטנים הקמנו "בית־חולים" כמשחק. אני אף זוכר שתמיד רציתי להיות "רופא" ולא "חולה".

ואני שואל: מי מבין הנוכחים כאן באולם היה חברי למשחקים אלה? אולי האשה הגבוהה, היושבת בשורה השלישית, היא הניה גרוסקופף? וזאת הקטנה והמלאה היושבת על־ידי, אולי היא בתם של הגרוסים? בחתונתה, שהתקיימה במסעדת קלפר, טעמתי לראשונה את טעמו המר של האלכוהול... כשכן קרוב, כמעט בן־משפחה, נתבקשתי על־ידי גרוס הזקן לאסוף מן השולחנות את בקבוקי היין הריקים. הייתי אז נער בן עשר ומילאתי את השליחות בחריצות

מופרזת. לא שכחתי ללגום מכל הבקבוקים את שאריות היין שנותרו בתחתית, וכתוצאה מכך מצאו אותי הורי, לאחר חיפושים ממושכים, שקוע בתרדמה עמוקה תחת אחד השולחנות.

אותו אדם בעל שער שיבה היושב בשורה הראשונה דומה כל־כך לשיינהולץ, המורה לדת. נכון, מי ששיחק לו המזל ללמוד אצל המורה האחר לעברית, מר לרנר, למד עברית כהלכה, אבל אצל מר שיינהולץ למדנו היטב את תולדות העם היהודי בשפה הפולנית. אני זוכר אפילו א.ת אימרת־הכנף שלו: "כאשר הישראלים ניצחו – העמלקים ברחו" (בפולנית המשפט מתחרז ואופיו משעשע). משפט זה תקוע בזכרוני היטב כאילו שמעתי אותו אתמול. ובכן, אני שואל, האם האיש הזה הוא הוא? ואם לא הוא, מיהו?

זכרונות רודפים זכרונות. עברנו דירה, לרינק 3, שם שכנו מחסני הבירה פוניקובה מעל לדירתו של הרב פופר. משם יש לי זכרונות שמחים ומעניינים מימי החגים היהודיים העליזים והנחמדים בבית הרבי עם חסידיו.

וישנם זכרונות ענוגים של אהבה ראשונה של דון ז'ואן בן שלוש־עשרה לשכנתי פפקה בלאור, ואחר־כך לבת־דודתה לולה פרנקל, ותשובתה של ה"דאמה" בת השתים־עשרה, "Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie" (כמו שיעקב עשה לה', כן יעשה ה' ליעקב). אולי גם הן יושבות כאן בין המסובים?

ואולי נמצאת כאן שכנתי האחרת שווייביש, שהשאילה לי את תחתוניה הכחולים להופעתי על במת בית־הספר בקטע מתוך "גורלו צ'י צ'י ניע ז'אל? ("בן ארץ־הרים, האם לא צר לך?" – פתיחת שיר עממי נפוץ). אינני זוכר האם הייתי דומה ל"גורל", אבל את הבעת פניהם מלאת ההפתעה והתדהמה של הצופים מן התחתונים הכחולים ה"נקביים" אני זוכר היטב. האם אותן היפיפיות הברודאיות נמצאות כרגע פה באולם הזה? ואתם, ההנכם ידידי הטובים מן הפגישות הראשונות בתנועה הציונית? התזכרו את הטיולים שלנו אל היער בראדזיווילוב ואת השירים היפים ששרנו? האם גם אתם פה בתוכנו? אני חושב שכן, לפחות חלק מכם יושבים פה, רק השתנינו עד שאיננו מכירים איש את רעהו. כל אחד מאיתנו הסתגר בתוך ביתו, ואת יתר הסימנים טישטשו השנים שחלפו.

אינני חושב שאתם אדישים לזכרונות מאותן שנים מאושרות, שבלי ספק נחרתו עמוק בלבותיכם, כמו בלבי. על־כן בקשה לי אליכם: זרקו את התארים, את החשיבות ואת כובד־הראש, שובו לרגע אל העבר, ואני מבטיח לכם חוויה שלא תישכח. נשב במעגל, כפי שישבנו פעם באוסטרובצ'יק או ביער ראדזיווילוב, ותתגלו כפי שהייתם פעם בצעירותכם. וגם אתה, חברי היקר, אתה שחשבת פעם שעושרו של אביך מבדיל אותך מן האחרים, בני העניים, הרוס נא את המחיצות שבנית כדי להיות שונה. האמן לי, בהיותנו בבית־המרחץ בימי שישי עם סבינו, על המדף של הקומה העליונה, גילינו לעיני כל את הישבנים הבהירים שלנו, והם היו דומים להפליא.

וגם אתה, בן־עירי היקר, היושב היום על האולימפוס בתל־אביב, בחיפה או בירושלים ומתייחד איתנו חגיגית ביום־אזכרה זה על־ידי שליחת ברכות באמצעות הטלפון או באמצעות מברק – התעורר! זרוק ליום אחד את

התארים ואת הילת מעמדך, שב איתנו ערב אחד על הספסל הנוקשה באולם הזה. שכח שהנך פרופסור, דוקטור או מנהל, וזכור שהנך אותו חיים, משה או אברם, שקורצת מאותו חומר בגלות ובאת מאותה עיר לא־גדולה, המשותפת לכולנו.

היזכר איך שיחקנו כדורגל באוסטרובצ'יק, ובתור קטנים עדיין נשאנו על שכמנו את נעלי הכדורגלנים היהודים בומזה או קנטור כדי להיכנס למגרש ללא כרטיס. ואולי נתלווית אלי פעם כאשר קפצנו מעל גדרות לבוסתני שכנינו כדי לסחוב תפוחים מן העצים, וכמו כולם חזרת עם תפוחים בתוך חולצתך ועם חור במכנסיים.

האמן לי שכדאי לשכוח ליום אחד את טרדות היום־יום ולחזור לזכרונות מימים עברו. ימים אלה לא יחזרו לעולם, אבל הזכרונות יזכירו לך אותן חוויות בלתי־נשכחות בקרב אנשים שגם הם נולדו בברודי.

פרק ראשון

תולדות העיר ברודי והקהילה היהודית בה

נתן מיכאל גלבר

על ראשית היישוב היהודי ברודי

ברודי, שהיתה כפר לא־נודע במחוז אולסקו, נמסרה בשנת 1441 יחד עם העיר אולסקו על־ידי המלך ולאדיסלאב ורנצ'יק (1434–1444) לאציל יאן שינינסקי, הסטארוסט מסנדץ', בזכות זכויותיו הגדולות בהגנת רייסין בפני התקפות הטאטארים. הכפר היה קטן, מוקף יערות אורן וביצות, ומכאן שמו – ברודי (ברודיט' בסלאווית פירושו לעבור מים עכורים).

אחרי מותו של שינינסקי בשנת 1477 ירש בנו פיוטר את העיר אולסקו על מחוזה וברודי בכללו, אולם בשנת 1511 חילקו בנותיו את האחוזה וברודי עברה לידי בתו ידוויגה, שהיתה נשואה למארצ'ין קמנצקי, וויְוודָה (ראש המחוז) של קמנייץ פודולסקי. בשנת 1578 התחלקה האחוזה שוב בין שלושת בניו של קמנצקי, יאן, וויצך וסטאניסלאב, וברודי ניתנה ליאן וויצך, יחד עם אולסקו וקצת ערים אחרות שבמחוז.

אולם הללו לא ידעו לכלכל את ענייני המשק והוכרחו למכור את אחוזתם כולה לוויוודה מבלז (בלזא), סטאניסלאב ז'ולקייבסקי. משנת 1580 נמצא הכפר ברודי בידיו. הוא עמד על ערך המקום ונתן את דעתו ומרצו לפיתוחו, שכן נתחוורה לו חשיבותו בשל מצבו בתחבורה, בגלל היותו ממוקם בכביש רייסין־פודוליה־ווהלין. הוא החליט להקים פה מבצר ולייסד עיר בשם לוביצ'ה.

ב־22 באוגוסט 1584 הוציא המלך הפולני סטפאן באטורי (1576–1586) בווארשה תעודה מיוחדת, שבה התיר לבנות בין הכפרים ברודי ולאהודובו, במקום הנמצא בין הביצות ונקרא אוסטרוב, את העיר לוביצ'ה כעיר פרטית (miasto prywatne) על יסוד החוק המאגדבורגי (ius teutonicum Magdeburgense). לפי פריבילגיה זו, הפוטרת את תושביה מכמה וכמה תשלומים, נועדה העיר להיעשות מרכז־מסחר, ששלוש פעמים בשנה יתקיימו בו ירידים ומדי שבוע בשבוע שני ימי־שוק. על יסוד פריבילגיה זו נתן ז'ולקייבסקי רשיון מיוחד להקמת בניינים על קרקעותיו בשטח זה, שהיוו רכוש פרטי של התושבים. בדרך זו קיווה למשוך תושבים רבים להתיישב בעיר החדשה. רוב האוכלוסים שהשתקעו בעיר החדשה היו רותנים (אוקראינים בפולנית), ועמהם פולנים ויהודים.

הידיעה הראשונה המאומתת בתעודה על קיום יהודים בברודי היא רשימה משנת 1588 בעניין היהודי משה, שהופיע לפני העירייה והעיד כי קנה ב־11 זהובים בית מבוהדנובה זליקוביץ. מאותה שנה נשתמרה אף רשימה מיום 30 ביוני בעניין היהודי ברוך, שנשפט עם הרותני סטצ'קו על שום הוצאת דיבתו רעה, והנאשם נדון לבקש את סליחת המאשים.

עד מהרה גדל מספר היהודים שהתרכזו ב"רחוב היהודים" (ulica żydowska). בתעודה מ־23 במארס 1596 מדובר על לוביצ'ה ובראשה המוכתר (wójt) מיקולאי טריבוך, אולם כעבור חודשים מעטים הוא חותם "מיקולאי טריבוך מוכתר ברודאי". מכאן אנו למדים על קביעת השם "ברודי" כשם העיר.

קיום הרחוב היהודי מוכיח כי בברודי נמצאת כבר באותם ימים אוכלוסיה יהודית מסודרת כגוש ארגוני. אמנם התעודות בארכיון הברנרדינים בלבוב מספרות לנו רק על תעסוקת היהודים, אך יש ידיים להנחה כי כבר אז היתה קיימת קהילה יהודית; על־כל־פנים באחת התעודות משנת 1590 מוזכר בנו של רב הקהילה ושמו אברהם רבינוביץ.

היישוב היהודי בברודי מראשיתו ועד לחורבנו במלחמת־העולם השנייה (מתוך "פנקס הקהילות"*)

ברודי Brody – בראד (נפת ברודי, מחוז טרנופול)

השנה	כלל האוכלוסיה	היהודים
1618	(?)	כ־400
1765	(?)	7,627
1783	13,609	11,137
1799	16,401	14,105
1820	18,627	16,392
1830	18,604	16,000
1880	20,071	15,316
1890	17,515	12,751
1900	17,361	11,912
1910	18,055	12,188
1921	10,860	7,202
1931	(?)	8,288

(א) היישוב היהודי מהיווסדו עד 1772

ברודי הוקמה ב־1584 על־ידי בעליה הפרטיים, שהיה אז האציל סטאניסלאב ז'ולקייבסקי, ובה בשנה קיבלה מעמד של עיר מטעם המלך. במשך זמן־מה היתה ידועה בשם לוביצ'ה. עד חלוקת פולין ב־1772 עברה העיר לידי בעלים

* פנקס הקהילות – אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת־העולם השנייה, כרך שני (גליציה המזרחית), הערך "ברודי", יד ושם – רשות הזכרון לשואה ולגבורה, ירושלים תש"ם, עמ' 121–134.

ממשפחות־אצולה שונות וב־1682 לידיו של יורש־העצר יעקב לודוויג סובייסקי, שמכר אותה לנציג משפחת פוטוצקי ב־1704. כשלבים חשובים בהתפתחותה הכלכלית של ברודי יש לציין, בין השאר, את הענקת זכות האמפורום (חובת אחסון סחורות העוברות בה למספר ימים וזכות־קדימה לקנותן מטעם המלך על־ידי תושבי העיר) ב־1633, את בניית הביצורים מסביב לעיר ובניית טירה ב־1630–1635, ואת הקמתו של מפעל לייצור אריגי משי וצמר, שלשם פיתוחם הובאו העירה לישיבת־קבע סקוטים, ארמנים ויוונים. אלא שאת פיתוחה של ברודי עיכבו המצור של חילות הקוזאקים ב־1618 והמגיפה שפרצה אחריו, השריפות הגדולות שפקדו את העיר ב־1696 וב־1742 ושבהן עלו באש רבעים שלמים שלה, וכן הפלישות של צבאות הרוסים והטאטארים בשנים הראשונות של המאה ה־18. אולם יתרונה הגיאוגראפי של העיר וטיפוחה בידי בעליה, שהיו מחשובי האצולה הפולנית, העלוה בתקופה ההיא למדרגת אחת הערים החשובות והמפותחות באיזור כולו מבחינת ריבוי האוכלוסין ומבחינה כלכלית.

היהודים התיישבו בברודי מראשית קיומה כעיר, ובתעודות מ־1588 מוזכרים ראשוני המתיישבים בה. בשנות ה־90 של המאה ה־16 כבר נזכרים "רחוב היהודים" ובנו של רב הקהילה דאז – אברהם. מתוך דאגה לפיתוחה של העיר העניקו בעליה ליהודים זכויות שלא נפלו בהרבה מאלו שהעניקו לשאר תושביה (פולנים, רותנים, ארמנים ואף סקוטים), ועל־כן הלך וגדל בה מספר המתיישבים היהודים. בעת המגיפה ב־1648 נספו יהודים רבים מבני העיר, והנשארים בחיים נפגעו שוב מפלישת הטאטארים ב־1651. אולם מספר היהודים בברודי שוב גדל והלך בשנות ה־70 למאה ה־17 כתוצאה מזרימת פליטים יהודים אליה מפודוליה הסמוכה בעקבות המלחמה עם הטורקים, ומאזורי אוקראינה, שנמסרו אז לידי הקוזאקים. ושוב הופרה היציבות הזמנית כתוצאה מפלישת הטורקים ב־1696 ובשל שריפה שאירעה בשנה זו, שבה עלו באש עשרות בתים של יהודים, ביניהם בניין ועד הקהילה על הגנזך שבו עם כתבי־הזכויות שהוענקו ליהודים עד לאותו זמן. בעליה של העיר דאז נעתר לבקשת היהודים וב־1699 העניק להם כתב־זכויות חדש, שנכללו בו כל הזכויות הישנות והחדשות בתחומים שונים. פריבילגיה זו אושרה על־ידי כל בעלי העיר שבאו אחריו עד לחלוקת פולין ב־1772. על־פי הפריבילגיה הותר ליהודים לגור, לרכוש ולבנות בתים ולסחור בכל חלקי העיר וכן לעסוק בכל מלאכה, בתנאי שעיסוקם זה אינו סותר את הפריבילגיות שהוענקו לגילדות־האומנים הנוצריות. היהודים קיבלו פטור מתשלום אגרות למען העיר והמבצר, פרט לעבודות הכרוכות בכיבוי בשעת דליקה או פשיטת אויב. הם חויבו לשאת בשליש מהוצאות העיר ונתחייבו לשלם את מיסי האוצר המלכותי, בין היתר מס־הגולגולת. ליהודי ברודי ניתנה זכות הבחירה לעיריה, את המיסים העירוניים אפשר היה להטיל עליהם רק בנוכחותם ובהסכמתם של נציגי הקהילה, וגם את הממונים על השוק והמשקל היה אפשר לבחור רק בהסכמת נציגי הקהילה. הפריבילגיה הזאת כללה גם סעיפים בענייני חופש דת, אוטונומיה של בתי־דין יהודיים וכו', ובדרך כלל השוותה את יהודי ברודי

מבחינה משפטית לשאר תושבי המקום, דבר שהיה נדיר באותה תקופה לגבי רוב קהילות היהודים באיזור, הן בערים מלכותיות והן בערים פרטיות.

ואולם לא ניתן ליהודי ברודי לישב בשלווה: בתחילת המאה ה־18 הם נפגעו קשה מפלישות צבאות הטאטארים והרוסים וכן מתנאי האנארכיה שהשתררה אז בפולין כולה, ומספר משפחות יהודיות אף נאלצו לעזוב את העיר ולהגר לגרמניה. רבו אז התנפלויות על יהודי ברודי; בלטו במיוחד הפרעות של ההמון ב־1718. כביטוי לריאקציה הקאתולית שהשתררה אז בפולין בא נסיונו של קובייילסקי, ההגמון מלוצק, לעשות נפשות לכנסיה, ובין היתר גם בקהילת ברודי. ב־1743 כפה הלה על ראשי הקהילה בברודי ויכוח דתי בנוסח ימי־הביניים. תשובה מוחצת לשאלות ההגמון בדבר "בואו של הגואל" וכו' ניתנה על־ידי ראשי הקהילה ורבניה. התשובה נוסחה כנראה על־ידי ד"ר אברהם עוזיאל, רופא קהילת ברודי, למדן ומשכיל. הבישוף הוציא עוד כמה איגרות־רועים ברוח מיסיונרית והסתייע באיגרת דומה של האפיפיור משנת 1751, אבל כשנוכח לדעת כי שליחותו המיסיונרית היא לשווא השפיע, כנראה, על פוטוצקי בעליה של העיר לאסור את מנהיגי הקהילה בברודי, ואף את נציגיהן של קהילות אחרות בפולין שהוזעקו לאסיפה כדי לטכס עצה כיצד להעביר גזירה זו. האסירים שוחררו רק לאחר תשלום כופר גדול לבעלי העיר. מאורע זה היה כעין פתיחה לסערה שהתחוללה ברייסן כולה בקשר לבעיית הפראנקיסטים, אבל מעמדם של יהודי ברודי לא התערער, וערב חלוקת פולין ב־1772 היתה קהילת ברודי הגדולה מבחינת מספר אוכלוסיה בין כל קהילות פולין.

בתקופה הראשונה להשתקעותם בברודי התפרנסו רוב היהודים מעסקי הלוואות, בריבית ונגד משכון, לסוחרים ובעלי־מלאכה מאנשי המקום (לאו דווקא יהודים), מחכירות ומקניות בתים ומכירתם. רק בשנים 1629–1633 הגיע מספר קניות הבתים בידי היהודים ל־30, ואילו המכירות ל־13: ומדובר רק בעסקים בעיר גופה, שכן היהודים קנו, מכרו ובנו בתים גם בפרברי העיר, באחוזותיהם של האצילים מן הסביבה. בתקופה ההיא מוזכרים בתעודות יהודים שהם מלווים וחוכרים גדולים (של מיסי אחוזות, יערות, משרפות יי"ש). ברבות הימים, ובעיקר לאחר גזירות ת"ח־ת"ט, רוב מניינה ובניינה של האוכלוסיה היהודית בעיר היה על המסחר והמלאכה. סיכוייהם של היהודים לעשות חיל בעיסוקים אלה גדלו לאחר שמתחריהם עזבו את ברודי – הסקוטים ב־1648, הארמנים בשנות ה־40 של המאה ה־18. במחצית השנייה של המאה ה־17 כבר נמצאו בין בעלי־המלאכה היהודים, נוסף לחייטים, פרוונים וקצבים, גם סורגים, עושי חגורות טורקיות, צובעי אריגים, צורפים ורוקחים.

למן ראשית המאה ה־18 חלו שינויים גדולים במבנה הכלכלי של הקהילה היהודית בברודי. בראש ובראשונה גדל והלך הריכוז של סחר־החוץ: סוחרי ברודי היהודים נמנו עם המבקרים הקבועים בירידים של לייפציג וברסלאו (ראה, למשל, להלן בספרנו את רשימתו של א. יהודה (אוסטרזצר), "ברודאים בליפסיה"). אחרי השריפות הגדולות שפקדו את העיר ב־1742 וב־1748 תמך

בעליה של העיר פוטוצקי ביהודי ברודי באשראי ניכר, שיחרר אותם חלקית מתשלום מיסים ובכך איפשר את שיקומם ואף את שגשוג כלכלתם. בעלי העיר הבטיחו ליהודים את זכות אספקת הסחורות, לא הקפידו על מכס־הדרכים והיו מגינים עליהם מפני נגישות של האצילים. בכוח סמכותם כבעלי אחוזות גדולות, ואפילו בעזרת חייליהם השכירים, היו כופים על הסוחרים שבשאר אחוזותיהם לבקר בדרכם ללבוב בירידים של ברודי. על־פי־רוב יהודים היו החוכרים ומנהלי המשקים של אחוזותיהם הרבות של בני שושלת פוטוצקי. משולחנם של החוכרים מצאו את פרנסתם סוחרים סיטונאים וקמעונאים וכן בעלי־מלאכה רבים. בשלהי תקופת ממלכת פולין נסמך מעמדם של יהודי ברודי על מיבנה כלכלי איתן, שלא היה דומה לו בשאר קהילות רייסן. בברודי עצמה וב־14 יישובים הכפופים לקהילתה היו ב־1765 15 חוכרים, 3 בעלי יקבים, 4 מוזגים. מתוך 737 מפרנסים – שהיו 50% מראשי המשפחות; השאר היו כנראה חתנים הסמוכים על שולחן חותניהם, זקנים ומחוסרי מקצוע – עסקו 147 במסחר, ובידיהם היו כמעט כל ענפי הסחר דאז בעיר (שיווק יינות, תבואה וקמח, ברזל, פרוות, סוסים ובקר, אריגים, בשמים, ספרים ועוד); בתעשייה – 5 (מהם 4 מייצרי סבון ועושה־נרות אחד); במלאכה – 326, והללו ייצגו את כל ענפי המלאכה. מעמדם של 136 החייטים בעיר היה ייחודי, שכן לא נמצאו בברודי חייטים לא־יהודים. לאגודת החייטים היהודים, שהתארגנה בתחילת המאה ה־18, היתה השפעה רבה בקהילה: היא העמידה לה רב משלה ולו מעמד נכבד בקרב שאר הרבנים. באגודות היו מאורגנים מקשטי הדירות והצורפים, ואף הם היו היחידים בעיר. מן הראוי לציין שגם סוחרי הקמח היו מאוגדים בכעין חברת סוחרים, וגם להם היה רב משלהם. מוניטין יצאו לשזרי־הפרחים היהודים בברודי וכן לבנאים, שהיו מבוקשים כמומחים בכל האיזור. 89 מפרנסים מצאו את מחייתם כפועלים וכעוזרים, ו־18 עגלונים נתנו את שירותיהם בתובלה בעיר ומחוצה לה. בשירותים עסקו גם אלה המוגדרים כבעלי מקצועות שונים, שמספרם הגיע ל־51 (מהם כלי־זמר, מגישים בסעודות מצווה, מלצרים ואחרים). על מעמדה המבוסס של קהילת ברודי בעת ההיא תעיד העובדה שהקהילה היתה מסוגלת לפרנס 163 איש שעבדו בה, וכן בעלי מקצועות חופשיים (מהם 5 רבנים – אחד של העיר ו־4 של עיירות אחרות שהתגוררו בברודי, 27 פקידי ועד הקהילה, 3 סופרי הקהילה, 9 חזנים, 2 בעלי־תפילה, 7 מלמדים ועוזריהם, 2 מגידים, 6 סופרי סת"ם, 11 רופאים מומחים, 12 מרפאים וגלבים, 19 רוקחים ו־1 ממונה על המיסים).

ראשיתו של הארגון הקהילתי בברודי היא בסוף המאה ה־16, כלומר בתקופה הראשונה לקיומו של היישוב היהודי. כבר ב־1599 מוזכרים בית־הכנסת, בית־העלמין ובית־המרחץ, ולא יצאו ימים רבים והוקמו שאר מוסדות הקהילה. ב־1612 קיבלה הקהילה היהודית בברודי מבעלי העיר תמיכה כספית לפיתוח מוסדותיה. בית־הכנסת הראשון עלה באש ב־1742 ובמקומו נבנה בית־חומה בצורת מבצר, שעמד על תילו עד למלחמת־העולם השנייה. ליד בית־הכנסת (ראה בספר זה את סקירתו של דוד דוידוביץ) הוקם בית־המדרש,

שנבנה כנראה מחדש ב־1801 ונקרא "בית־הכנסת החדש". ההקדש מוזכר כבר ב־1699 כ"בית־חולים יהודי". המצבות הראשונות בבית־העלמין הישן, שעמד לרשות הקהילה עד 1831, הן מן המחצית הראשונה של המאה ה־17. החברה־קדישא נוסדה בשנות ה־80 של המאה ה־17. מוסד אחר, "החברה דביקור חולים", החזיקה רופא מיוחד ותוארו היה "רופא דביקור חולים". באותה תקופה נוסדו חברות שונות לצדקה וללימוד כגון "חברת תלמוד תורה", "חברת ש"ס", "חברת אודיתא" (=וידוי) ועוד. בראש הקהילה עמדו תחילה ארבעה פרנסים. מן המחצית השנייה של המאה ה־17 ידועים שמותיהם של הפרנסים יחיאל בן משה יצחק, אברהם והירש מפריסלאב, זיסקינד בן עובדיה לעבוויצר, ירוחם בן יהודה לייב. הם נמנו גם עם ראשי ועד הגליל בלבוב. עם התעצמותה של קהילת ברודי גברה גם השפעתה בוועד של מדינת רייסן ואף בוועד ד' ארצות. ברודי היתה אחת מתשע הקהילות העצמאיות השייכות לגליל לבוב. אחרי גזירות ת"ח־ת"ט, כשירד קרנה של קהילת לבוב, ניסתה קהילת ברודי (ואתה עוד כמה קהילות) להגביל את מעמדה של הקהילה הראשית בלבוב. מאז הלכה וגדלה חשיבותה של קהילת ברודי בוועד מדינת רייסן. ב־1677 השתתף בכינוס ראשי המדינות של כל ד' הארצות בפולין מנחם מנדיל בן נתן מברודי, וב־1700 הוא היה עדיין חבר ועד הגליל בלבוב. בראשית המאה ה־18 בלט מעמדו של יעקב אברהם בן יצחק, מפרנסי קהילת ברודי, שכיהן ב־1717–1718 אף כפרנס הוועד של גליל לבוב. מרדכי באב"ד מברודי מילא תפקיד חשוב בוועד ד' ארצות כנאמן הוועד ב־1724. בין היתר הוטל עליו לחלק את מכסות מס הגולגולת לקהילות ישראל בפולין כולה. בכינוס הגליל שהתקיים בבז'ז'אני ב־1740 נקבע ההרכב הקבוע של ועד הגליל – 13 חברים, מהם 4 נציגי קהילת ברודי.

כעיר ואם בישראל היתה ברודי מקום כהונתם של רבנים גדולי הדור. לא נשתמרו בידינו שמותיהם של ראשוני הרבנים בה. הרב הראשון הידוע לנו היה ר' שאול קצינלבוגן ב"ר משה בן מאיר, רבה של חלם. ר' שאול נתמנה לרב ברודי ב־1664 וישב על כסאו עד סוף שנות ה־70 של המאה. מברודי עבר לכהן בחלם ומשם ב־1784 לפינצ'וב. מן הרבנים שבאו אחריו, הידועים הם: ר' יצחק ב"ר יששכר־בעריש המכונה "קראקאווער" (על שם עיר מולדתו), פרנס ועד ד' ארצות ונכדו של ר' העשיל מקראקא. הוא אבי משפחת באב"ד, שתפסה עמדות חשובות בחיי קהילת ברודי וכן במוסדות האוטונומיה היהודית בממלכת פולין. מתוך כבוד והערכה לר' יצחק נקראו בניו "בני האב"ד"־באב"ד", ובתיעוד הפולני – רבינוביץ, כלומר בנו של הרב. בברודי כיהן ר' יצחק בשנים 1690–1701. כעבור שנתיים נבחר לרב בברודי ר' אברהם כהנא ב"ר שלום שכנא, פרנסה של קהילת קראקוב. הלה כיהן בברודי עד 1718, שבה נקרא לכהן באוסטרוג (אוסטרהא), אולם ב־1724 נאלץ לנטוש את מקום כהונתו, משום שבעליה של העיר נתן את עינו בבתו ורצה לתופסה. הוא חזר לברודי לזמן־מה וב־1725 נתקבל כרב בדובנא, ובה נפטר ב־1731. ממנו קיבל את הרבנות ר' אליעזר רוקח, שכיהן קודם לכן (ב־1714–1718) כדיין בברודי. הוא נודע כלוחם בשבתאות (בין השאר הסכים להחרמת ספריו של רמח"ל,

שנחשד בשבתאות). ב־1735 הוזמן ר' אליעזר לכהן כרבה של עדת אשכנזים באמסטרדם, אבל בגלל המריבות בעיר זו נטש אותה ועלה ב־1740 לארץ ישראל, בה נפטר ב־1745. מחיבוריו נדפסו: "מעשה רוקח" על התורה; "מעשה רוקח" על המשניות; "ארבעה טורי אבן כולל כ"ד שו"ת"; ופירוש על ההגדה של פסח. מ־1736 במשך 11 שנים ישב על כס הרבנות בברודי ר' יעקב־יוקעל הורוויץ. בגלל פסק־דין שהוציא הרב על אשה בת למשפחה מיוחסת, שהואשמה בניאוף ושעניינה הובא לפני ערכאות הגויים, נאלץ ר' יעקב־יוקעל לעזוב את ברודי ב־1747 ועבר לכהן בגלוגאו. אחריו נתקבל ר' נתן־נטע ב"ר אריה רבה של סלוצק. גם לו לא האיר המזל פנים, ולאחר שיזם את אסיפת הרבנים בברודי ב־1756, שבה הוטל חרם על יעקב פראנק ועדתו, הכריחוהו השלטונות להתפטר ממשרתו. הוא המשיך להתגורר בברודי ולא קיבל רבנות במקום אחר, ונתמך על־ידי קהילת ברודי. ב־1760 נבחר כרב בנו של ר' יעקב־יוקעל, ר' יצחק הלוי הורוויץ המכונה "האמבורגר", כי לאחר חמש שנות כהונתו בברודי ולאחר מותו של ר' יהונתן אייבשיץ נבחר כרבן של קהילות אה"ו (אלטונה, האמבורג, ואנדסבק). אחריו נתקבל בברודי ר' יוסף שצקס, שהיה סגן נשיא דגליל לבוב. לאחר פטירתו ב־1771 נתמנה כאב"ד ברודי ר' צבי הירש ב"ר בנימין בושקא. הוא המשיך בכהונתו עד 1785 ואז עבר לגלוגאו (שם החזיק גם ישיבה גדולה), ומשנת 1801 שימש רבה של קהילת האמבורג וכיהן בתפקידו זה עד פטירתו ב־1806.

מלבד הרבנים הללו, שהחזיקו על־פי־רוב בתואר אב"ד ק"ק ברודי והגליל, פעלו בברודי במאה ה־18 ארבע כיתות דיינים, ובראשן ראשי בית־דין. בין הדיינים היו למדנים מובהקים, ששמם נודע ברבים לא בברודי בלבד אלא גם ברחבי פולין ומחוצה לה. בין השאר כיהנו בברודי כדיינים ר' יחזקאל לנדא, בעל "הנודע ביהודה", ור' מאיר מרגליות, בעל "מאיר נתיבים". מלבד חבר הדיינים החזיקו באותן השנים אגודות גדולות של בעלי־מסחר או של בעלי־מלאכה רבנים משלהן, כגון "הרב של מוכרי קמח", "הרב דחייטין". כן נתפרסמה ברודי במגידיה. הנודעים בהם היו: ר' מאיר מסקאליא, ר' משה אוסטרר, ר' מנחם־מנדל ז'ולקוור, ר' פרץ ב"ר משה, ר' אליעזר־פישל מצישינוב ור' שלמה קלוגר. דרשותיהם של רבים מהם נשארו בכתובים ונחשבו מאוד בעיני בני דורם.

אחד הפרקים המעניינים בתולדותיה של קהילת ברודי ואף בתולדות הלמדנים והלמדנות בפולין כולה באותו זמן הם "חכמי הקלויז דק"ק ברודי" (ראה בספר זה את רשימותיהם של הרב וייסבלום ושל מ. וָנגדר על חכמי הקלויז ועל רבני ברודי). במשך כ־80 שנה (משנות ה־30 של המאה ה־18 ועד סופה) ישבו ישיבת קבע, כלומר ישיבה בין שבת לשבת, למדני ברודי או רבנים ולמדנים מערי האיזור בבית־המדרש הגדול הקרוי "קלויז", שליד בית־הכנסת הישן, והאדירו את כבוד התורה בלימודם, בוויכוחיהם, בהחלפת דעות עם גדולי תורה בני דורם בעולם ובמכתביהם. בין חכמי הקלויז היו גם יודעי ח"ן, ולהם שטיבל משלהם הסמוך לקלויז. לקיומו החומרי של הקלויז ולחכמיה הוקצו לתמיכה דאגה קהילת ברודי, אף הוקמה לשם כך קרן מתרומות

עשירי הקהילה. מבין עשרות "חכמי הקלויז" יצוינו כאן רק אחדים: ר' חיים ב"ר מנחם צאנזר (1720–1783), שסמכותו בנגלה ובנסתר היתה רבה בין רבנים ברודי ומחוצה לה. בענייני הלכה היה מן המחמירים. במחלוקת עמדן־אייבשיץ* היה ממצדדיו של ר' יעקב עמדן ואחד היוזמים של אסיפת הרבנים ב־1752 ברודי, שהחרימה את "כוח הקמיעות" ואת שאר החיבורים המיוחסים לאייבשיץ. מכתביו הרבים נתפרסמו אחרי מותו: "נדר בר קדש" – על פרקי אבות, ו"הוד תהילה" – על ענייני חנוכה. ר' נתן ב"ר לוי, חסיד מפורסם, נודע כלוחם חריף בשבתאות ובפראנקיזם, ודעתו היא שבשנת 1752 הכריעה את הכף בוויכוח על כתבי יהונתן אייבשיץ ועל הכרזתם כ"דברי אפיקורסות גמורה" ב־1752. שנים אחדות ישב ולימד בברודי ר' יחזקאל לנדא בעל "הנודע ביהודה". הוא חלק על דעת רוב חכמי הקלויז בעניין ר' יהונתן אייבשיץ וניסה למנוע את הכרזת החרם על כתביו. באותו זמן ישב בברודי ונמנה עם חכמי הקלויז ר' אברהם גרשון קיטובר, גיסו של הבעש"ט, שעלה מברודי לארץ ישראל ב־1747. מעיר מולדתו דובנא בא ר' אברהם גרשון לברודי ושימש בה שנים רבות כמגיד מישרים של ר' משה אוסטרר ב"ר הלל מזאמושץ. הוא התפרסם בספרו "ערוגות הבושם". נפטר ב־1784. גם אחיו של ר' נתן בן לוי הנ"ל, ר' נפתלי ב"ר לוי, בעל "בית לוי" ו"עטרת שלמה", היה בין הבולטים בחכמי הקלויז בברודי. כעין קלויז־זוטא היה בברודי בית־המדרש מייסודו של הפרנס ר' יעקב באב"ד, וגם בו ישבו על התורה רבנים ולמדנים מברודי ומערי הסביבה.

אין תימה שבקהילה כמו ברודי, שנתמזגו בה גדולה (אוכלוסיה היהודים היו רבים, והיא היתה מבוססת מבחינת כלכלתה ובעלת השפעה בגליל ובמדינה) ותורה (גדולי הדור השתקעו בה או נהרו אליה), הגיבו פרנסיה, רבניה וגדולי למדניה על כל נסיון לפרוץ את גדר המקובל בנוהג ובעולם הרעיוני שבקהילות ישראל בפולין דאז. מכאן מעשה הוויכוח שנזכר לעיל שיזם ההגמון קוביילסקי, ומכאן החרם על כתבי אייבשיץ וההתנגדות לכל גילוי של שבתאות, אמיתית או מדומה. ב־13 ביוני 1756 הוכרזו בברודי חרם ושמתא על "החוטאים" (אנשי הכת של יעקב פראנק) ובני־ביתם ועל כל הנלווים אליהם והמגינים עליהם. החרם נשלח לכל קהילות ישראל, וחודש מדי שנה בשנה באסיפת ועד ד' ארצות בקונסטאנטינוב וכך קיבל תוקף כללי ומחייב בכל קהילות פולין. לפראנקיסטים לא היתה שום אחיזה בברודי לפני המרת

---

* בעת היות אייבשיץ רב בהאמבורג הוא כתב פעם קמיע לאשה חולה. זה היה בעת מגיפה. לאחר מכן סיפרו שבקמיע אחת משלו נמצאה תפילה לה' שישלח רפואה שלמה לבעליה בזכותו של המשיח שבתי צבי. הרב אייבשיץ הכחיש שקמיע זו יצאה מתחת ידו. לא היה לו העוז להודות בנטייתו לשבתאות. כאשר נודע הדבר לר' יעקב בן צבי עמדן (יעב"ץ, 1697–1765) יצא בגלוי נגד הרב אייבשיץ והאשים אותו בשבתאות. במשך שש שנים התנהל פולמוס חריף, שכמעט כל רבני אירופה השתתפו בו. לצידו של הרב עמדן עמדו קהילות גרמניה ולצידו של הרב אייבשיץ עמדו יהודי פולין. חסידי שני הרבנים חירפו וגידפו אלו את אלו והטילו אלו על אלו חרם. הריב שכך רק אחרי שהופיעה כת הפראנקיסטים, שרצתה לנצל את המחלוקת לטובתה כדי לפרוץ פרץ בחומת היהדות הנאמנה.

דתם, ואף לאחריה לא נרשמו חסידים שלהם בקהילה. אופייה של קהילת ברודי לא סייע בידי החסידים הראשונים להכות בה שורשים בתקופת הבעש"ט וסמוך לאחריה. גם ר' גרשון קיטובר ור' מיכל מזלוצ'וב, שישבו זמן־מה בברודי, לא הצליחו לעשות נפשות לתנועה החדשה. בעקבות החרם שהוכרז בווילנא נגד החסידים ב־1772 הוכרז באותה שנה חרם גם בברודי על אנשי תנועה זו, אלא שלא כחרם הווילנאי לא הרחיק החרם הברודאי לכת. הוא לא גירש את "כת החסידים" מקהל ישראל, אלא רק הגביל את זכויותיה ואת התפשטותה. ואולם גם לאחר התפשטות החסידות ונצחונה בקהילות רבות בסוף המאה ה־18 ובתחילת ה־19 לא גבר חלקם של החסידים בברודי.

(ב) היישוב היהודי בתקופת הכיבוש האוסטרי (1772–1918)

כניסתה של ברודי לתקופה האוסטרית חלה כשרוב תושביה יהודים וכלכלתה ייחודית בכל האיזור מבחינת קשריה המסחריים המסועפים עם המזרח (עד לפרס, סיביר הרוסית וסין), המערב (ברסלאו, לייפציג, פראנקפורט דמיין ודאודר, אנגליה), הצפון (דאנציג) והדרום (ארצות האימפריה האוסטרית). חרף השיבושים בחיי העיר בעקבות מעבר הצבאות בשנים 1771–1772, בימי מרד קושציושקו ב־1794 ובזמן מלחמות נפוליון ועד הקונגרס הווינאי ב־1815, ידעו תושביה להתגבר על המכשולים ואף להמשיך ביוזמה, במסחר, במלאכה ובפיתוח בעיר. לעזרתם באו השלטונות האוסטריים, שהכירו בחשיבותה של העיר, עשאוה לעיר־המחוז והכריזו עליה ב־1779 כ"עיר חופשית". אבל כמו בשאר ערי גליציה הונהגה גם בברודי המדיניות כלפי היהודים על־פי התקנות של הקיסרית מאריה תרזה ושל "צו הסובלנות" של הקיסר יוסף השני, שרוחם היתה רוח של "אירופיאיזציה"־מטעם של היהודים ו"עשייתם מועילים יותר", והם התבטאו בהנהגת מדיניות של הטלת מיסים כבדים מיוחדים על היהודים, ביטול סמכות מוסדותיהם האוטונומיים ואף הגבלת ריבוים הטבעי. בעליה של העיר, הרוזן פוטוצקי, ניסה גם הוא לדחוק את רגלי היהודים מייצור משקאות ומשיווקם, וגם סירב לבטל את המיסים שהטיל עד כה על תושביה היהודים, אף־על־פי שהחוקה האוסטרית לא הכירה בזכויות שנבעו מבעלות פרטית על ערים. כשסירבו היהודים לשלם את המיסים הללו נקט בעליה של העיר אמצעים חמורים, עיקל את נכסיהם ואף ציווה לאסור את המסרבים. גם העיריה מצאה לה אז שעת־כושר לפגוע ביהודים, שהיו לצנינים בעיני חלק מן המינהל האוסטרי החדש. ב־1780 הגישו נציגי הקהילה תלונה לשלטונות בווינה וביקשו מהם כתב־חסות על מנת להגן על זכויותיהם משכבר הימים. אולם לא חסד של השלטונות אלא מעמדם בכלכלה של העיר הוא שסייע בידיהם להתגבר על המכשולים שהושמו לרגליהם. ב־1799 עלה מספרם של יהודי ברודי והגיע ל־14,105 נפשות – 86% מכלל אוכלוסיית העיר. ב־1784 עלה היקף המסחר שבעיר עד סכום של 4,226,000 פלורין, וחלקם של היהודים בו היה המכריע. הונם של סוחרים יהודים רבים עלה על 10,000 ואף

20,000 פלורין, והיו גם שהונם הגיע עד 50,000 פלורין. מתוך 79 סיטונאים שעסקו בסחר בעל היקף גדול בשנים 1795–1797 היו רק שלושה נוצרים, וכל השאר יהודים. הסוכנים היהודים של הסחר הברודאי ישבו בווארשה, בווינה ובמקומות אחרים. באותה עת התחזק גם מעמדם של בעלי־המלאכה היהודים בברודי. לרגל המגעים עם העולם החיצוני גדל בין יהודי ברודי מספרם של "יודעי הליכות עולם" ואף משכילים ממש, והם מצאו את הדרך אל הערכאות והגנו על זכויותיו של היישוב היהודי כולו.

בתקופה ההיא יצאו לברודי היהודית מוניטין כ"אמסטרדם היהודית במזרח". ואכן, ב־1820 היו בברודי 1,134 סוחרים יהודים, רוב מניינם ובניינם. של סוחרי העיר בכלל, וביניהם: 113 סוחרי תבואה ומזון, 137 סוחרי סדקית, 110 סוחרי לבנים, 41 סוחרי סממנים, 9 סוחרי טקסטיל, 8 סוחרי פרוות, 7 מייצרי שמרים, 7 מוזגים, 214 בעלי חנויות קמעוניות ו־343 חנוונים ורוכלים. באשראי ובחלפנות עסקו אז 9 בנקאים ו־36 חלפנים. באותה שנה היו בברודי 393 בעלי־מלאכה יהודים (במספר הזה לא נכללו מתקנים למיניהם, אלא בעלי סדנאות בלבד) והם ייצגו כמעט את כל המקצועות. ביניהם היו: 110 חייטים, 14 שזרים, 47 צורפים, 5 שענים, 9 נגרים, 20 נגרי־בניין, 4 פחחים, 11 זגגים, 4 חרטים, 13 רצענים, 7 מייצרי פליז, 4 צבעים, 2 ציירים, 1 רוקם בזהב, 30 קצבים, 9 בעלי מקצועות שונים ו־118 פרוונים. מספרם של האחרונים גדל עוד יותר בשנים הבאות, כאשר ברודי הפכה למרכז עולמי של סחר בפרוות, שהובאו מאוראל ומסיביר דרך אודסה לברודי ומשם יוצאו ליריד בלייפציג – מאז ועד מלחמת־העולם השנייה המרכז העולמי של סחר הפרוות. עם חלוצי המסחר הזה בקנה־מידה עולמי נמנתה משפחת הרמלין היהודית מברודי ובעיקר יעקב הרמלין, שהקים ב־1825 בית־מסחר גדול בלייפציג ובית־חרושת לעיבוד פרוות בברודי. בנו מרדכי נתמנה ב־1830 לסוכן ראשי של יריד הפרוות בלייפציג. בית־החרושת וכן בית־המסחר של משפחת הרמלין בברודי התקיים עד סוף שנות ה־70 של המאה ה־19, ואילו בית־המסחר שלה בלייפציג פעל עד עליית הנאצים לשלטון בגרמניה. בשנות ה־20 של המאה ה־19 גדל מספר היהודים יוצאי ברודי באודסה, והם תרמו הרבה להרמת קרנה של אודסה כעיר־מסחר. ב־1826 הקימו בה הברודאים בית־ספר שבו לימדו מלבד עברית גם רוסית וגרמנית, ובשנת ייסודו למדו בו כ־200 תלמידים. בעת ההיא השתקעו גם מספר משפחות יהודיות מברודי בווינה, חרף האיסור שחל על יהודי גליציה להשתקע בעיר זו. השגשוג הכלכלי של היישוב היהודי בברודי נמשך עד סוף שנות ה־80 של המאה ה־19. ב־1879 בוטל מעמדה של ברודי כעיר חופשית, בין היתר בשל בְּנייתו של קו מסילת־הברזל לרוסיה דרך העיר פודוולוצ'יסקה והפיכתה לתחנת־מעבר של סחורות המיובאות מרוסיה ומיוצאות אליה. מאז הלכה ברודי ונידרדרה עד שנעשתה לאחת הערים הדלות בגבולה הצפוני של גליציה. פחת והלך מספרם של הסוחרים הסיטונאים וממילא הורע מצבם של המתווכים למיניהם, החלפנים, הפקידים והפועלים השכירים וכן של בעלי־המלאכה, שהתפרנסו לצידם של איליי־המסחר. מסחר־המעבר הגדול הפך לעיתים לעסקי הברחה, אף התחילה עזיבה

המונית של היהודים, ובמיוחד של הסוחרים, ללבוב וגם לארצות שמעבר לים. המשברים שפקדו את העיר בשנים הראשונות של המאה ה־20 החמירו עוד יותר את מצבם הכלכלי של יהודיה. הם מצאו תעסוקה כלשהי במפעלים שהוקמו אז על־ידי יזמים יהודים: טחנת קמח, תחנת קילוף אורז, בית־חרושת לצביעת כלי־חרסינה, שתי מינסרות ובית־חרושת לליקרים ויי"ש. מאות המרושששים ביותר מצאו אז את פרנסתם הדרחוקה במריטת נוצות ובעיבודן בבתיהם.

במחצית הראשונה של המאה ה־19 חל שיפור כלשהו במעמדם הפוליטי של יהודי ברודי. שיפור זה מצא ביטוי ביחסה של העיריה ליהודי המקום. מאיר קאליר, שעמד בראש חוגי המשכילים ונודע כעסקן ציבורי, נבחר ב־1834 לחבר מועצת העיריה ועשה רבות למען פיתוח העיר. ב־1843 נבחר קאליר גם מטעם השלטונות לחבר בית־הדין למסחר ולשטרות, וגם בתחום זה הביא לידי פיתוח המסחר בברודי. על מהפכת 1848 הגיבו יהודי ברודי בהתלהבות והגבירו את שתדלנותם לא רק למען קהילתם, אלא גם למען יהודי גליציה כולה. כבר בתזכיר שהגישו נציגי הקהילה לקיסר ב־1847 הם ביקשו לבטל את ההגבלות החלות על היהודים, ובעיקר את המִיסוי המיוחד. בתקופת המהפכה הראו הפולנים אותות ידידות ליהודים בני עירם, בדומה לשאר המקומות בגליציה, מתוך רצון לרכוש את לבם של היהודים כבעלי־ברית במאבקם להרחבת זכויותיהם בגליציה האוטונומית, אולם עד מהרה נתבדו תקוות היהודים לשוויון־זכויות. המיסוי המיוחד לא בוטל, וכאות להגדלת זכויותיהם של היהודים באה גזירת הגיוס לצבא, שבוצעה באכזריות רבה (לנוכח התנגדותם של היהודים לגיוס הובאו העירה יחידות צבא, והחיילים גררו בכוח ללשכת הגיוס כ־300 גברים יהודים חייבים ושאינם חייבים גיוס). במרוצת השנים השלימו יהודי ברודי עם הגזירה, ומספר ניכר של המגויסים היהודים בני ברודי אף שירתו כקצינים בצבא־הקבע האוסטרי. רוב אנשי המשמר הלאומי שהוקם בעיר היו יהודים, והדבר עורר את זעמם של הפקידים העירוניים. לסִיים הגליצאי הראשון, שעל כינוסו הוכרז באפריל 1848, נבחר על־ידי היהודים והנוצרים המועמד היחיד מברודי: מאיר קאליר. במאבק על שיווי זכויות, שנמשך עד 1868, נקטו יהודי ברודי, ובעיקר משכיליה, עמדה פרו־גרמנית צנטראליסטית ברוחו של הארגון "שומר ישראל", בניגוד לעמדה הפרו־פולנית שגברה בין יהודי ערים אחרות, כגון לבוב וקראקוב. הצירים היהודים נבחרי ברודי הצטרפו בדרך־כלל בסִיים הגליצאי ל"מפלגת החוקה". בבחירות לפרלמנט בווינה תמכו רוב יהודי ברודי במועמדים מייצגי הכיוון הגרמני־צנטראליסטי, ועל־כן נחשבה ברודי בעיני הפולנים וכן בעיני היהודים המתבוללים הפרו־פולנים ל"קן הגרמניזציה" בגליציה. ייתכן שדבר זה סייע בידי יהודי ברודי להתגבר אף על תקנון הבחירות לעיריות משנת 1867, שלפיו הוקצה ליהודים בכל הערים לכל היותר שליש ממספר הנבחרים לעיריה. במארס 1867 אישר הקיסר את החלטת הסִיים הגליצאי, שלפיה זכאים היהודים בברודי לא רק לשליש המקומות במועצת העיר, אלא אפילו למחציתם.

עם סיפוחה של העיר לאוסטריה הוסיף ועד קהילת ברודי למלא תפקיד חשוב בחיי הציבור היהודי הגליצאי. כרב ראשי הממונה על ענייני היהודים בגליציה נבחר ר' אריה לייב ברנשטיין מברודי, אולם אישיותו וכן משרתו – ששימשה למעשה מכשיר בידי השלטונות לביצוע צווי הממשלה – עוררו מלכתחילה התנגדות רבה לא רק בקרב יהודי ברודי אלא בגליציה כולה. האיש עצמו היה ידוע בשחיתותו ובניצול משרתו לטובתו האישית (הטלת מיסים לפי ראות עיניו, ניצול הנהלים להקנית תוקף חוקי לחוזי־חכירה וכו'). ב־1786, בלחץ ועדי הקהילות ובהתחשב בתסיסה שנוצרה, ביטלו השלטונות את המשרה. הקהילה ברודי התלבטה בבעיות קשות, כגון סילוק חובות הקהילה שנצטברו במשך השנים, הגיוס לצבא או פדיון המגויסים בכספי הקהילה (30 פלורין לפדיון כל טירון), והתיישבות משפחות יהודיות בכפר על־פי התוכנית הממשלתית מ־1785 ל"פרודוקטיביזציה" של היהודים. המיכסה שהוטלה על יהודי ברודי היתה 128 משפחות להתיישבות חקלאית, ועלות כל אחת מהן הגיעה ל־280 פלורין, כלומר בסך־הכל 32,000 פלורין. עד 1803 הצליחה קהילת ברודי למלא את המיכסה ולהושיב על הקרקע את כל 128 המשפחות, שהחזיקו אז ב־128 בתי־מגורים, 147 רפתות וגרנות, 240 פרות, 238 סוסים, ו־258 שוורים. ואולם במרוצת השנים התמידו בחקלאות רק מספר משפחות מתיישבות־מטעם, ויתרן שבו להתגורר ולהתפרנס בערים. בוועד הקהילה התנגשו אז יריבים מקרב החוכרים, ולא אחת הגיעו הדברים לידי מלשינות לשלטונות. עם הגברת השפעתם של המשכילים בשנות ה־30 למאה ה־19 השתלטו אלה על ועד הקהילה בברודי ושלטונם היה בלתי־מעורער, אף־על־פי שהחרדים והחסידים ההינו כפעם בפעם (בעיקר בשנות ה־80 של המאה ה־19) לתפוס את רסן השלטון, ורק בגבור התנועה הציונית בראשית המאה ה־20 חלו שינויים בהרכבו של ועד הקהילה.

ב־1912 נבחרו לוועד ארבעה נציגים ציונים, ובשנות מלחמת־העולם הראשונה עמד בראש הקהילה בברודי הסופר הציוני נחמן גלבר, והציונים היו רוב בוועד כולו. על כס הרבנות בברודי ישבו, כאמור, רבנים ידועי־שם. לאחר שעזב ר' צבי הירש באשקא את ברודי ועבר לגלוגאו, עמדו לבחירה שני מועמדים: ר' יעקבקה לנדא (בנו של "הנודע ביהודה"), עסקן ציבורי ושתדלן, שייצג לא אחת את קהילת ברודי בפני השלטונות בלבוב ובווינה הבירה, ויריבו ר' מאיר קריסטיאנפולר, בנו של ר' משה ראב"ד בלבוב. האחרון נבחר לרב וכיהן במשרתו מ־1785 עד מותו ב־1815. אחריו נבחר ר' אריה־לייב תאומים, בעל "אילת אהבים" ו"יעלת חן". הוא ישב על כסאו עד 1831. בעת כהונתו נתקבל כראב"ד ר' משה קלוגר, למדן נודע. במקביל לר' אריה־לייב תאומים כיהן גם נכדו של "הנודע ביהודה" ר' אליעזר לנדאו, שלא האריך ימים ומת במגיפת הכולירה ב־1831. אחריו עלה על כס הרבנות בנו של ר' מאיר קריסטיאנפולר, ר' יחיאל מיכל בנציון, שכיהן במשרתו עד 1863. אחרי פטירתו שירתו בקודש זמן ממושך בברודי חבר דיינים (בשנים 1867–1903 היה ביניהם ר' מנחם מנדל שור, בעל "תורת מנחם"). ב־1894 נתמנה כאב"ד ר' יצחק חיות, בנו של ר' צבי הירש חיות. ב־1908 נבחר לרב ר' אברהם מנדל הלוי שטיינברג, שהמשיך בכהונתו עד 1928.

ברבע הראשון של המאה ה־19 נעשתה פעולה מאומצת לשיפור מצב הקהילה ומוסדותיה. ב־1801 נבנה בית־הכנסת החדש, שופרו תנאי הלימודים ב"תלמוד תורה" שהיה קיים מאז 1762, גובשה תוכנית־הלימודים, ונוסף ללימודי קודש הוכנסו לתוכה לימוד כתיבה וחשבון. ב־1815 נבנה בית־חולים יהודי מסודר ומצויד יפה לפי תנאי הזמן. באותו זמן בערך הוקם "בית לעניים", שבו מצאו עניים שבאו מחוץ לעיר מקום לינה ומזון, ובעוזבם את המקום קיבלו צידה לדרך. כל המוסדות הללו נתמכו על־ידי הקהילה ומכספי נדבנים; הידועים ביניהם היו משפחות נתנזון וקאליר. במיוחד בלט מאיר קאליר (נפטר ב־1875), שהיה אחד היוזמים הראשונים להקמת מוסדות־סעד ברודי ובמימונו הוקמו והתקיימו מוסדות אלה. ביוזמתו הוקמו, מלבד בית־החולים, מושב זקנים, קופת גמילות חסדים ובית־תמחוי. בשנות ה־50 של המאה יסד קאליר קרן מלגות לנערים בוגרי בית־ספר עממי, להמשך לימודיהם ואימוניהם במלאכות שונות, וחברה להלבשת ילדי בית־הספר ולהספקת ספרי־לימוד חינם. בשנות ה־40 נוסדה "חברה לטיפול ביתומים עניים", שמספרם גדל מאוד לאחר מגיפת הכולירה ב־1830. לאחר זמן־מה הוקם בית־יתומים לנערים ונערות. ב־1860 נוסדה אגודת־צדקה בשם "חסד ואמת" לתמיכה בחולים, וב־1871 – החברה "תומכי אלמנות". ב־1867 פרצה בעיר דליקה גדולה (ראה את סקירתה של אדלה מיזיש לבית לנדאו, "השריפה האחרונה", בספר זה). בשריפה עלו באש כ־800 בתים, רובם של יהודים, ואין צריך לומר שרבים מן ה"נשרפים" היו זקוקים לתמיכה מיידית מידי הקהילה. "התמחוי העממי" הוקם ב־1878, ובו הוגשו לעניי העיר ארוחות־חינם. למן שנות ה־80 ועד סוף התקופה הוטלה על קהילת ברודי מעמסה כבדה – הטיפול בפליטי רוסיה. ברודי שימשה להם מקום מעבר בדרכם אל מעבר לים, ואף מקום שהייה לשנים. המדובר במאות ואלפי פליטים, שהיו זקוקים לקורת־גג ולצורכי־מחיה חיוניים. ודווקא בשנים אלו נתמעטו מקורות פרנסתם של תושבי ברודי עצמם, ורבים מהם היו בעצמם זקוקים לעזרה. ב־1913 נזקקו להלוואות של קופת "גמילות חסידים" 815 מתוך 1,174 חברי הקופה: 818 סוחרים, 213 בעלי־מלאכה, 8 חקלאים, 38 בעלי מקצועות חופשיים ו־67 אחרים.

כאמור, מעמדה הייחודי של ברודי היהודית בקרב קהילות האיזור עוצב גם מכוח היותה מרכז של למדנים וגדולי תורה במאה ה־18 ומרכז של השכלה ומשכילים במאה ה־19. עוד במאה ה־18 היו יהודי ברודי הראשונים בין יהודי גליציה שנמשכו להשכלה כללית ולקנייניה. חלוצי האירופאיזציה יצאו מקרב גדולי הסוחרים, בניהם ופקידיהם, שבאו במגע עם העולם הנוכרי ונזקקו לידיעת חכמות חיצוניות ושפות לועזיות, וכן מקרב הרופאים בוגרי מכללות באירופה שהשתקעו בברודי. בברודי ישבו ישראל מזאמושץ', מורו של משה מנדלסזון (בשנים 1752–1772), מנדל לפין סאטאנובר (בתחילת המאה ה־19), יצחק בער לוינזון (בשנים 1817–1820), יעקב־שמואל ביק (בשנים 1770–1831), יצחק ארטר (בשנים 1818–1825), נחמן קרוכמאל, ש. י. רפופורט ואחרים, הנחשבים לעמודי־התווך של ההשכלה בדורם. באמצע המאה ה־19 ישבו ברודי המשכילים הנודעים דב־בר בלומנפלד ויהושע השיל שור בעל

"החלוץ", שראה אור בדפוס בשנים 1852–1899. רבים ממשכילי ברודי היו מחלוצי הספרות העברית וספרות יידיש בגליציה. ברודי היא עריסתם של חוגי התיאטרון הראשונים ביידיש. להקות "זמרי ברודי" ("בראדער זינגער") היו חלוצי התיאטרון בשפת יידיש בעולם. ב־1862 נוסדה בברודי "חברת דורשי לשון עברי" (ועל־ידה מועדון), שמטרתה לטפח את הספרות העברית ואת השפה העברית כשפת־דיבור חיה. נוסף ל"החלוץ" של י. ה. שור יסד ברוך ורבר ב־1865 את השבועון העברי "עברי אנוכי", שהופיע בהפסקות קצרות עד 1890. רבים ממשכילי ברודי היו למפיצי ההשכלה ברחבי גליציה ואף מחוצה לה, לאחר שעזבו את עיר מולדתם והשתקעו במקומות אחרים. רבים מילידי ברודי עסקו בתחומי המדע והספרות הלא־יהודיים: המזרחן ד"ר מארקוס לנדאו, הפרופסור יעקב גולדנטלר, הסופרים ליאו הרצברג־פרנקל ובנו הפרופסור זיגמונד הרצברג־פרנקל (היסטוריון, וב־1905–1906 רקטור אוניברסיטת צ'רנוביץ), הרמן מנקס, ד"ר מרדכי וישניצר ואחרים. בין האינטלקטואלים הבולטים ביותר יצוין כאן העילוי פרופסור דוב סדן יליד ברודי, הסופר והחוקר של הספרות העברית והלשון העברית. מחוגים רחבים של משכילי ברודי צמחו ועלו בסוף המאה ה־19 עסקנים ציבוריים ומדיניים בעלי השפעה בקהילה היהודית ובעיריה, ומהם נבחרו נציגים לסיים הגליצאי ולפרלמנט בווינה. אמנם הם היו מתבוללים לפי רוח הזמן ובעלי אוריינטציה פרו־גרמנית, אבל הכשירו את הקרקע להופעתן של תנועות פוליטיות לאומיות בקרב יהודי ברודי בשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20.

הרעיון הציוני צץ בקרב החוגים שוחרי שפת עבר וגבר במיוחד בהשפעת פליטי רוסיה שהגיעו לברודי בשנות ה־80. ב־1890 הוקם בברודי הארגון "ציון", שנודעה לו במרוצת הזמן השפעה ניכרת על הנוער. מתחילת פעולתו הושמעו בארגון הרצאות ושיעורים בשפה העברית. ב־1899 היו באיגוד כ־200 חברים פעילים. ב־1903 נוסדה האגודה הציונית הראשונה של בוגרי בתי־ספר תיכונים, סטודנטים וכן בעלי מקצועות חופשיים בשם "תחייה", שהמשיכה להתקיים עד פרוץ מלחמת־העולם השנייה. באותה שנה התארגן בברודי סניף "פועלי ציון", וב־1908 "ארגון פועלים חלוצים". קדם לאחרון הארגון "חלוצי ציון" (הוקם ב־1905–1906) בהנהגתו של המורה והסופר יוסף אהרונוביץ. רוב חברי הארגון עלו יחד עם אהרונוביץ או אחריו לארץ ישראל. ב־1908 נוסדה בברודי אגודת "עבריה", מן הראשונות בגליציה, וב־1909 נחנך חגיגית בית העם, שנבנה על־ידי ההסתדרות הציונית.

בהשפעת הסטודנטים חברי "תחייה" הוקמה אגודת "השחר". מטרתה היתה לשכנע את בחורי בתי־המדרש בצדקת הרעיון הציוני ולארגנם ללימוד השפה העברית ולרכישת השכלה כללית. במסגרת ההסתדרות הציונית בברודי פעלו חוגי נשים ציוניות וחוגי נוער ציוני. ב־1911 נוסד ארגון־נוער בשם "צעירי ציון". באותן שנים גברה והלכה פעילותם והשפעתם של הציונים ותנועתם נעשתה לתנועה המונית. ציוני ברודי עמדו בתחרות קשה עם המתבוללים־המשכילים, שהיו בעלי השפעה במשך עשרות שנים במוסדות היהודיים ובעלי חזקה על נציגות יהודית במוסדות המוניציפאליים ובסיים הגליצאי. ב־1907

נבחר אדולף שטאנד, המנהיג הציוני הגליצאי, לסיים הגליצאי מטעם ברודי. ב־1912 נבחרו למועצת העיר שלושה ציונים ולוועד הקהילה ארבעה ציונים. בשנים 1910–1914 עמד בראש הקהילה העסקן והסופר הציוני נחמן גלבר. בברודי פעלו אז גם אגודת פועלים, המסונפת למפלגה הסוציאליסטית הפולנית (פ.פ.ס.), וסניף המפלגה הסוציאליסטית היהודית (ז'.פ.ס.), אבל מספר חבריהן היה קטן מאוד והשפעתן על חיי־הציבור היהודיים היתה מועטת. האינטליגנציה היהודית המתבוללת התרכזה סביב מועדון "קדמה", שנוסד בראשית שנות ה־90 של המאה ה־19, אולם בגלל ירידת קרנם של המתבוללים בעת ההיא נצטמצמו תפקידיו. ארגון החרדים "מחזיקי הדת" נתקל בהתנגדות מצד החרדים הקיצוניים מחד גיסא ומצד הציונים ומפלגות הפועלים מאידך גיסא. פעילותו הפוליטית העיקרית היתה בעת הבחירות לוועד הקהילה או למועצת העיריה, בתחבולות אלקטוראליות בשיתוף עם המתבוללים. השפעת ההשכלה בקרב שכבת הסוחרים הגדולים מאז המאה ה־18 ניכרה בין השאר במגמה להקנות לילדיהם השכלה כללית. באין בית־ספר כללי בברודי פנו הללו למורים פרטיים. בית־ספר מיסודו של ה. הומברג, שהוקם גם בברודי, נכשל בה כמו בשאר המקומות בגליציה ונסגר ב־1806. לאחר השתדלויות רבות הצליחו משכילי ברודי ב־1918 להשיג מן השלטונות רשיון להקמת בית־ספר ריאלי יהודי (בית־ספר תיכון בן שתי כיתות). החרדים התנגדו לייסודו של בית־ספר זה והקימו ישיבה, אבל היא נסגרה בפקודת השלטונות בעקבות הלשנה שהלשינו המשכילים על מנהל הישיבה ר' צבי הירש הלר, שגורש מברודי. בית־הספר הזה התלבט במשך שנים בקשיים תקציביים וגם מספר תלמידיו היה קטן. המצב לא שופר גם על־ידי הקמת בית־ספר קדם־תיכוני (גם הוא בן שתי כיתות) ב־1823, שנועד להכין את בוגריו לכניסה לבית־הספר הריאלי. ב־1854 נפתח בית־ספר עממי יהודי לנערים ולנערות לפי התוכנית של בתי־הספר מייסודו של יוסף פרל בטרנופול. בראש המוסד הועמד הירש רייטמן, לשעבר מורה בבית־ספרו של פרל בטרנופול. ב־1855 למדו בבית־הספר 414 ילדים (248 נערים ו־166 נערות), וב־1905 — 1,132 ילדים (543 נערים ו־589 נערות). החל ב־1910, כשהתמנה למנהלו של המוסד הזה מתבולל פרו־פולני, גברה בו המגמה הפולוניזאטורית. בית־הספר התקיים עד מלחמת־העולם השנייה, והיה למורת רוחם של החרדים, שהמשיכו לשלוח את ילדיהם למוסדות־חינוך מסורתיים. ב־1894 היו בעיר 14 חדרים מסורתיים, ובהם 10 מלמדים ו־413 תלמידים; ב־1905 — 24 חדרים, 48 מלמדים ו־574 תלמידים. כנהוג בגליציה המשיכו תלמידי החרדים את לימודיהם בבתי־מדרש ובקלויזים הרבים (כ־30 במספר) בפיקוחם של הדיינים או למדנים סתם. ב־1905 נוסד בית־ספר עברי משלים בשם "שפה חיה", שלימדו בו עברית בעברית ולמדו בו כמה עשרות תלמידים. אבל הוראת השפה העברית לילדים ומתבגרים נעשתה על־פי־רוב בשיעורים לעברית שליד המפלגות הציוניות ומועדוניהן, והוא הדין בשאר הפעולות בתחום התרבות. ב־1904 הוקם בברודי המועדון "טוינבי־האלה". במועדון זה בוצעו פעולות עניפות לפישוט דברי ספרות ומדע והנחלתם לשדרות־עם רחבות, על־

פי־רוב על־ידי האינטליגנציה הציונית. ספריות, חוגים ומועדוני חובבים לדראמה, לספרות ולנושאים אחרים התקיימו גם ליד המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות, ליד ארגון בעלי־מלאכה "יד חרוצים" וליד איגוד הזבנים היהודים.

ב־1907 נוסדה החברה למוסיקה "הזמיר". ב־1904 הוקם בברודי איגוד יהודי לספורט, וב־1912 סניף של האיגוד להתעמלות "דרוד" שבלבוב.

שבועיים לאחר פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, ב־14 באוגוסט 1914, כבשו הרוסים את ברודי. עם כניסתם התחילו הקוזאקים להשתולל, לשדוד ולבזוז את רכושם של היהודים, ורבו מקרי האונס של נשים. הופצה עלילה שבתו של בעל בית־המלון חאראש ירתה בקוזאק, ובתואנה זו נרצחה הבת והקוזאקים שלחו אש ברובע היהודי. בתים רבים נשרפו ובית־הכנסת הגדול ניזוק קשה. היהודים האמידים נטשו כמעט כולם את העיר לפני כניסת הרוסים, ובמקום נשארה רק דלת העם. משימה קשה של סיוע לנזקקים הוטלה על ועד הקהילה ובראשו נחמן גלבר. בעזרת "ועד־ההצלה היהודי" בקיוב הוקם מטבח עממי וניתן סיוע במזון ובלבוש, בעיקר לילדים. דרך העיר עברו אז רבבות שבויי־מלחמה אוסטרים, ובתוכם יהודים. תושבי ברודי באו לעזרתם במזון ובלבוש ולעיתים אף הצליחו להסתירם מפני הרוסים עד יעבור זעם, חרף הסכנה הצפויה להם מצד המשטרה והצבא. בעת הכיבוש הרוסי גורשו יהודים רבים מבני העיר לשטחי רוסיה הפנימיים. ביולי 1915 נכנסו העירה צבאות אוסטריה, אולם מצבם של יהודי המקום שופר אך במעט, שכן בגלל קירבת החזית לעיר לא היה אפשר לקיים בה חיים נורמאליים. אבל גם בתנאים אלה חודשה פעילותן של המפלגות, אמנם בקנה־מידה מצומצם. בין היתר חידש את פעולתו ארגון־הנוער "צעירי ציון", ששימש בסיס ל"השומר הצעיר" אחרי המלחמה.

(ג) ברודי בין שתי מלחמות־העולם

לאחר התמוטטות השלטון האוסטרי נמצאה ברודי מתחילת נובמבר ועד סוף יוני 1919 בתחום הרפובליקה האוקראינית המערבית. במקום התארגן הוועד הלאומי היהודי, ובראשו המנהיג הציוני הד"ר אברהם גלזברג. מושל־המחוז האוקראיני, השופט לשעבר הארסימוביץ, היה אנטישמי מובהק, ועל אף ההכרה בוועד הלאומי היהודי מצד הממשלה האוקראינית מיאן זה להכיר בו, התנכל ליהודים בכל הזדמנות ואף איים בפרעות. צורכי היישוב היהודי המרושש היו רבים והוועד היה חסר־אונים ונבצר ממנו לדאוג למחוסרי־העבודה ומחוסרי־הפרנסה הרבים, ואף לא היה בידו לתמוך תמיכה כלשהי במוסדות הסוציאליים, כגון בית־היתומים, בית־החולים, מושב־הזקנים והמטבח העממי. באפריל 1919 גויסו יהודים ופולנים רבים לפלוגות־עבודה. בעת ההיא היו גם שכיחות התנפלויות של חיילים אוקראינים על יהודים עוברי־אורח. ארבעה יהודים נרצחו ורבים הוכו. אירעו מעשי אונס ונשדדו חנויות ובתי

יהודים. ביוני 1919 נאסרו 22 יהודים, רובם מנכבדי המקום, וביניהם גם אברהם גלזברג יו"ר הוועד. הם הושבו בקרון כדי להסיעם מזרחה, אך לאחר השתדלות אצל ראש המשטרה, שכנראה לוותה שוחד לא קטן, שוחררו האסירים. ראוי לציין כי יהודי ברודי, שבעצמם היו נתונים במצוקה, עזרו לבני עירם הפולנים שגם מצבם היה קשה. פעילות כלשהי בתחומי חברה ותרבות גילו אז המפלגות הציוניות בברודי, בעיקר "פועלי ציון" ו"השומר הצעיר". באוגוסט 1920 כבש את ברודי, לימים ספורים, הצבא האדום, וכעבור שלושת ימי כיבוש, שעברו בשקט יחסי, הוחל בהחרמות רכוש בחנויות ואף בבתים פרטיים. יצוין שכאשר נאסר הכומר הפולני השתדלו היהודים אצל השלטונות הסובייטיים למען שחרורו, והצליחו בכך.

עם התייצבות השלטון הפולני באוגוסט 1920 שקטה העיר, ותושביה החלו בשיקום חייה הכלכליים והציבוריים. אבל אם בשנות ה־80 של המאה ה־19 כבר נסתמנה ירידה, שנמשכה עד פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, הרי שירידה זו הלכה והחריפה בעת המלחמה, ולכלל התאוששות לא הגיעה ברודי גם בעידן שבין שתי מלחמות־העולם (1918–1939).

האוכלוסיה היהודית של ברודי נתמעטה בכ־40% בהשוואה לשיעורה ב־1910 (והוא הדין באשר לכלל אוכלוסי העיר). מצבם הכלכלי של היהודים היה חמור, סחר־המעבר הסיטוני במעט פסק בגלל ניתוקה של העיר משוקי רוסיה, גרמניה ורחבי האימפריה האוסטרית שהתפוררה. ברודי הפסידה לחלוטין את מעמדה כעיר־מסחר השוכנת על פרשת־דרכים חשובה ממערב למזרח ומדרום לצפון. ממדי המסחר המקומי צומצמו בגלל ירידת מספר האוכלוסים, בגלל השפל הכלכלי שפקד את פולין כולה (האינפלציה והמשברים), ובגלל הירידה המתמדת במחירי התוצרת החקלאית, שהיתה עיקר פרנסתם של תושבי סביבת ברודי. בידי יהודי ברודי נותרו רק המסחר הזעיר והרוכלות בכפרי הסביבה, וגם העוסקים בענפי פרנסה אלה נאלצו להתחרות קשה בקואופראטיבים של האוקראינים והפולנים שהוקמו בשנות ה־20. כן פגעו ביהודים נסיונות מצד אנטישמים להחרים את המסחר היהודי בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת־העולם השנייה. בעקבות הירידה במסחר הוגבלו גם מקורות הפרנסה של בעלי־המלאכה ואנשי התעשיה הזעירה היהודים. ב־1921 היו בברודי 229 סדנות מלאכה ומפעלי תעשייה זעירים של יהודים, מהם 92 בענף ההלבשה (חייטות, כובענות), 12 בענף העור ו־54 בענף המזון. בסך הכל עסקו במלאכה ובתעשיה 714 איש (212 בעלי המפעלים, 141 בני משפחותיהם, 279 שכירים יהודים ו־82 לא־יהודים). אך חמור ביותר היה מצבם של השכירים היהודים (156 גברים, 85 נשים ו־38 ילדים); בדרך כלל, משך זמן עבודתם ביום לא היה מוגבל, הם לא היו מבוטחים מפני מחלות ומפני אבטלה, וב"עונות מתות" ובעיתות משבר פוטרו מעבודתם. אחוז ניכר של המפרנסים בברודי היה מחוסר עבודה דרך קבע וחי על תמיכות מבני משפחותיהם בחוץ־לארץ או על הקיצבה הציבורית. מצב כלכלי זה החמיר בעת המשבר הגדול בשנים 1920–1930, ואחריו נמשך הקפאון עד מלחמת־העולם השנייה.

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת־העולם הראשונה בא לעזרת הנזקקים ארגון הג'וינט. הארגון סייע כספית למשקמים את בתיהם ואת סדנותיהם שנפגעו בזמן המלחמה. בתמיכתו הוקם "האיגוד לאשראי זעיר", שבשנת 1925 היו בו 561 חברים (מהם 53 בעלי־מלאכה, 440 סוחרים זעירים, 6 סיטונאים ותעשיינים, 27 חקלאים ו־31 בעלי מקצועות אחרים). באותה שנה הוענקו לחברי האיגוד הזה 696 הלוואות בסך כולל של 90,592 זלוטי. הג'וינט תמך גם ב"בנק עממי" וב"קופת גמילות חסדים". לאחר שפסקה הזרמת התמיכה הכספית של הג'וינט חילקה קופת גמ"ח בשנים 1931–1933 הלוואות בסך של 80,000 זלוטי ל־2,000 לווים בערך. קופות קטנות לתמיכה כספית התקיימו גם ליד "איגוד הסוחרים היהודים", "יד חרוצים" והאיגוד האזרחי היהודי "ויטה".

מוסדות העזרה הסוציאלית, שהתקיימו בברודי שנים רבות, או שנוסדו מחדש בתקופה שבין שתי המלחמות, התמודדו כל הזמן עם בעיית המחסור בהקצבות הדרושות לתיפקודן התקין. בית־החולים היהודי, שהתקיים בברודי כמאה שנים, שיפץ את בניינו בעזרת כספי הג'וינט בראשית שנות ה־20, וב־1931 הוקמה מתרומות הציבור מרפאה, שבה קיבלו יום־יום טיפול כ־100 חולים, יהודים ולא־יהודים. בשנות ה־30 המאוחרות הגביר אירגון "טאָז" ("TOZ") את פעולתו לשיפור תנאי התברואה. ב־1938 חילק ה"טאָז" לנזקקים 600 ק"ג סיד, 120 ק"ג סבון, 100 ק"ג אשלג ו־30 מגבות. באותה שנה קיים הארגון קייטנה ל־100 ילדים. בית־היתומים על 30 החניכים שבו, מושב־הזקנים ובית־הנכים (כ־40 איש) נתמכו גם הם עד סוף שנות ה־20 על־ידי הג'וינט, וכשפסקה התמיכה התגברו על קשיי התקציב בעזרת תרומות הציבור (נוסף על התקציבים מטעם הקהילה והעיריה שלא הספיקו) ועל־ידי פעולות סיוע מאולתרות. להגברת ההכנסות לעזרה סוציאלית הוקם ב־1929 בית־הקולנוע "פאלאס", שכל הכנסותיו הוקדשו להחזקת המוסדות הללו. ב־1938 מסר איגוד בעלי־המלאכה "קדמה" את כל הכנסותיו לקופת־גמילות־חַסדים ולקיום מוסדות סוציאליים. בפעולות סעד וצדקה עסקו גם "הוועד לעזרה לילדים עניים" (נוסד ב־1936), ארגון ויצ"ו, ארגון הסטודנטים "אחוה", ווּעד ההורים שליד בית־הספר היהודי. האחרון חילק יום־יום ארוחות בוקר וצהריים לנזקקים, וכן סיפק להם לבוש והנעלה בחורף. ועד הקהילה, שתקציבו הלך ופחת משנה לשנה (ב־1937 – 78,000 זלוטי), התקשה בהחזקת מוסדותיו והקציב רק מעט לצורכי סעד, בעיקר קמחא דפסחא. בשנות ה־30 הלך וגדל מספר הפונים אליו.

בראש הוועד, שעד שנות ה־30 נתמנה על־פי־רוב על־ידי השלטונות, עמדו המתבוללים, שהיו מקורבים למפלגת השלטון הפולנית, הסאנאציה: הרמן בלוך, ואחריו בנימין קוטין, ליאון קוטין ודוד (Deodat) לוין. ב־1938 נבחר לראש הקהילה הציוני ד"ר אברהם גלזברג, ולסגנו – ד"ר שלמה (מולך) שפירא, גם הוא ציוני. אחרי פטירתו של הרב אברהם מנדל הלוי שטיינברג ב־1928 התחרו שני מועמדים על כהונת רב העיר: בנו של המנוח, ר' משה שטיינברג, ור' יוסף פופר־באב"ד, שגם לו היתה חזקה על הרבנות. בבחירות שהתקיימו ב־1929 היו הקולות שקולים, ועל־כן נערכה הגרלה ונבחר ר' יוסף

פופר. בהשפעת מצדדי ר' משה שטיינברג פסלו השלטונות את הבחירה, והסכסוך על כס הרבנות נמשך עד 1934; באותה שנה נתמנה ר' משה כאב"ד, ואילו יריבו שירת כראב"ד עד תקופת השואה, שבה נספה.

עד 1929 שלט בעיריה קומיסאר ממונה מטעם השלטונות. בבחירות שנערכו באותה שנה נבחרו למועצת העיר 48 נציגים, מהם 30 יהודים. למען "שלום בית" הצביעו הנציגים היהודים בעד הפולני פראנצישק גורקה, שנבחר לראש העיר, אולם האיש לא התאים לתפקידו ואף מעל בכספי הציבור. בבחירות שהתקיימו ב־1933 נבחרו, על־פי תקנון־הבחירות החדש, 10 יהודים בלבד כשמספר כלל הנבחרים הוא 24, והיהודים זכו רק למשרת סגן ראש העיר.

ב־1939 לא התקיימו בחירות, ועל־פי הסכם בין הצדדים מונו למועצת העיריה 7 יהודים, 4 אוקראינים ו־13 פולנים. גם הפעם ניתנה ליהודים משרת סגן ראש העיר.

אם בוועד הקהילה או במועצת העיריה הוטל על הנציגים היהודים מבין הציונים להתחרות בנציגי החרדים והמתבוללים, הרי בבחירות לסֵיים זכו הציונים בחלק מכריע של הקולות: ב־1922 הם קיבלו 2,794 קולות מכלל 3,741 קולות היהודים, וב־1928 – 1,956 קולות; אגודת ישראל קיבלה רק 392 קולות. כאמור, כבר בתקופת הרפובליקה האוקראינית המערבית חידשו המפלגות הציוניות שהיו קיימות עד אז את פעילותן. במרוצת הזמן התארגנו רוב הסניפים של כל המפלגות הציוניות הקיימות בגליציה (ציונים כלליים, התאחדות, פועלי ציון, המזרחי והרביזיוניסטים) וכן ארגוני־הנוער (השומר הצעיר, הנוער הציוני, השומר הדתי, בית"ר וברית החייל, אהבת ציון ואחוה). מלבד ארגונים אלה פעלו ויצ"ו, החלוץ ועזרה. להחלוץ ולבית"ר היו בעיר קיבוצי הכשרה. יחסי הכוחות של המפלגות הציוניות בבחירות לקונגרסים הציוניים היו כלהלן:

המפלגה או הרשימה	מספר הקולות ב־1931	מספר הקולות ב־1935
ציונים כלליים	78	256
המזרחי	106	286
התאחדות	103	–
ארץ־ישראל העובדת	–	508
רביזיוניסטים	37	–
מפלגת המדינה	–	126
השחר	–	226
ציונים רדיקאלים	1	–

בעיר היה פעיל סניף של אגודת ישראל, שקם על בסיס ארגון החרדים שמלפני מלחמת־העולם הראשונה. שארית המתבוללים התרכזו סביב מועדון "קדמה" ו"ארגון הנשים היהודיות".

פעילות ערה, עם הסברה לגאלית ובלתי־לגאלית, היתה זו של חברי המפלגה הקומוניסטית וארגון הנוער הקומוניסטי. ב־1933 גורשו מפולין מספר חברי־מפלגה יהודים מברודי. ב־1937 נידונו למאסר מ־3 עד 7 שנים ארבעה יהודים, ובתוכם נערה אחת, על השתייכותם למפלגה הקומוניסטית. ב־1938 שוב עמדו למשפט שלושה יהודים מברודי ונידונו למאסר.

קהילת ברודי, שבמאה ה־19 עמדה בראש תנועת ההשכלה בגליציה במה שנוגע להקמת בתי־ספר מודרניים, מועדונים, הפצת המדע וחוגים לדראמה ולמוסיקה, איבדה את מעמדה בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. אמנם, בית־הספר העממי לילדי ישראל, שנוסד באמצע המאה ה־19, הוסיף להתקיים ואף גדל מ־4 כיתות ל־7 (ב־1938 למדו בהן 664 תלמידים), אבל מקצועות היהדות הוגבלו בו ללימודי "דת משה" בלבד. בית־ספר עברי משלים ובו לעיתים עד 100 תלמידים היה פעיל, בגלל קשיים תקציביים, רק לסירוגין. בגן־הילדים של "תרבות", שנוסד ב־1925, התחנכו בסך־הכל 40 ילדים. ב־1920 נוסד בית־ילדים של "צישא" (= צענטראלע יידישע שול ארגאניזאציע) ובו 30 חניכים. ב־1933 הקים ארגון ויצ"ו בית־ספר מקצועי לעבודות־יד, שלמדו בו 40 תלמידות.

לרשותם של סניפי המפלגות הציוניות עמדו ספריות ובמועדוניהם נערכו הרצאות. פעילות ערה בתחום התרבותי גילה ארגון האקדמאים "אחוה". משני הארגונים להפצת מוסיקה – "האיגוד היהודי למוסיקה" ו"הזמיר" – נעשה הראשון, שפעל לסירוגין, מעין מועדון חברתי, ואילו השני, שחידש את פעולתו ב־1922 ואף הוא פעל לסירוגין, קיים מקהלה ותזמורת, אירגן שיעורי נגינה ואף קונצרטים בברודי ומחוצה לה.

ב־1922 הופיע, באורח לא־סדיר, שבועון ביידיש בשם "בראָדער וואָכענבלאט".

הארגון היהודי להתעמלות ŻTG (Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczne) חידש את פעילותו ב־1922, הפסיק אותה ב־1928–1930, חידש אותה ב־1931, אבל הקיף מעט ענפים ומספר חבריו היה מצומצם.

אף־על־פי שיהודי ברודי היו רוב מוחלט בעיר, לא נחסכו מהם פגיעות אנטישמיות. ב־1923 היה נסיון להחרים בית־מגורים של יהודים לטובת כנסיה, ואף הוכנסו לתוכו צלבים. משהתנגדו לכך היהודים התאספו נוצרים רבים מאנשי המקום וכן כפריים מן הסביבה וניפצו את השמשות בבית־הכנסת ובבתים של יהודים. במהומות נפצעו שנים־עשר יהודים. ב־1936 הופצו בעיר כרוזים אנטישמיים. מ־1934 ועד פרוץ המלחמה היו מקרים של פיטורים שרירותיים של יהודים ממשרותיהם בעיריה ובמוסדותיה.

יש לציין שהיו גם תופעות של סולידריות עם היהודים. כך למשל הועמד ב־1937 בראש הגילדה של הסנדלרים יהודי (היה מקובל לקיים רוטאציה בראשות הגילדה; שנה אחת היתה הראשות בידי נוצרי ושנה בידי יהודי), ואז הופצו שמועות־זדון שהיו"ר היהודי סילק את הצלב מדגל החברה; אבל חברי הגילדה הנוצרים עמדו לימין היו"ר היהודי והביעו בו אמון מלא.

(ד) ברודי במלחמת־העולם השנייה

משפרצה המלחמה נכבשה ברודי על־ידי הצבא האדום, ב־20.9.1939. כבכל המקומות שבהם שלטו הסובייטים כך גם בברודי הולאמו כל בתי־החרושת, החנויות והמפעלים הפרטיים. הבעלים היהודים הורשו להמשיך ולעבוד בעסקיהם כמנהלים או כבעלי־מקצוע. פוזר ועד הקהילה היהודית ומוסדותיו, פוזרו גם המפלגות הפוליטיות. מעטים מבני־הנוער התנדבו לנסוע לעבודה בשדות הפחם של אגן הדון. עם סיום עבודתם שבו רובם אל עירם בגלל תנאי העבודה והקיום הקשים בברית־המועצות. בשנים 1939–1940 פקדו את יהודי ברודי כמה וכמה מאסרים בקרב שכבת הסוחרים הגדולים, התעשיינים ועסקני־הציבור. הללו הוגלו כולם לקצווי רוסיה (5.1.1940).

כשפרצה מלחמת גרמניה – ברית־המועצות נאם בפומבי קומיסאר העיר, יהודי מרוסיה, קאצמאן, וקרא ליהודים, ובעיקר לנוער, להימלט לתוך ברית־המועצות. מספר ניכר של יהודים גויסו אז לצבא הסובייטי.

הגרמנים כבשו את העיר ביום 1.7.1941. מיד התחילו הרדיפות, שאיפיינו את התנהגות הנאצים בשטחי פולין הכבושה. הוטלה החובה לענוד סרט מגן־דוד, נקבע עוצר משעה 4 (או 6) אחרי הצהריים עד 6 בבוקר, נאסרה היציאה מן העיר, נאסרו השימוש באמצעי־התחבורה הציבוריים, הכניסה למקומות ציבוריים, ההליכה ברחובות הראשיים ובכיכרות העיר, אפילו הליכה על המדרכות. היהודים נצטוו לברך לשלום את כל הפקידים הגרמנים הלובשים מדים. הם הורשו לקנות מזון בחנויות רק בשעות 12–2, כשכבר נתרוקנו מסחורה. נאסרו על היהודים כל מסחר ועבודה בסדנאות. הוטלה חובת עבודת־כפייה על גברים יהודים בני 14–65 ועל נשים בנות 18–45. כן נאסר על היהודים להעסיק לא־יהודים.

במחצית הראשונה של חודש יולי ערכו הגרמנים והאוקראינים מצודים ברחובות. הם עינו את החטופים והתעללו בהם, ורבים נשלחו לעבודות קשות בעיר. ההתנכלויות האלה הסתכמו בכמה מאות פצועים וגם הרוגים. המאורע המזעזע ביותר באותם ימים היה רצח של כ־250 נציגים של האינטליגנציה היהודית, אישים ועסקני־ציבור. הם הוזמנו לגסטאפו, כביכול לשם דיון בשאלות כלליות הכרוכות בארגון חיי הקהילה בעיר, אך זו היתה מלכודת. הם הוחזקו בבניין הגסטאפו יומיים־שלושה, הושפלו ועונו, ואחר־כך הוסעו אל בורות־הסיד שבקרבת בית־העלמין היהודי ונורו למוות (15–17 ביולי 1941). רק הרופאים יצאו חיים מידי הגסטאפו; הגרמנים שיחררו אותם לצורך מתן שירותים רפואיים לאוכלוסיית העיר.

בו בחודש (יולי 1941) ציוו השלטונות על עורך־הדין אברהם גלזברג להקים יודנראט ולעמוד בראשו. גלזברג עמד בראש ועד הקהילה לפני המלחמה. הוקמה גם משטרה יהודית. למפקדה נתמנה הֶרץ בוכבינדר (לפי גרסה אחרת – איצ'ה כץ, פקיד בעיריית ברודי לפני המלחמה).

אחת המשימות הראשונות של היודנראט היתה הספקת צוותי־עבודה יהודים לשלטונות – 150 איש ליום. אל היודנראט באו השלטונות בתביעות

בלתי־פוסקות לציודן וריהוטן של הדירות אשר הוחרמו מידי יהודים לצורך שיכונם של הפקידים הגרמנים. באוגוסט 1941 הטילו הגרמנים על היודנראט קנס של 250 אלף זלוטי (לפי גרסה אחרת – 150 מיליון זלוטי), ומיד לקחו קבוצת בני־ערובה. השלטונות גבו עתה מן היהודים ביד קשה את הפיגורים בתשלום המיסים שהיו חייבים עוד לפני המלחמה. אם החייב כבר לא היה בברודי הוטל החוב על היודנראט, שהפעיל מחלקה מיוחדת לטיפול בתביעות אלו של הגרמנים.

אף־על־פי שזמן רב לערך (עד שלהי 1942 וראשית 1943) לא הוקם גטו בברודי, חיו היהודים חיי־ניוון בתנאים קשים. הם נשדדו בקביעות על־ידי הגרמנים והאוקראינים ואף סולקו מן הבתים, ועל־כן הצטופפו יותר ויותר. היהודים נתקפחו ממקורות פרנסתם, הוחרמו מידיהם כלי־העבודה, העגלות והסוסים, והם נדונו לקיום על מנות־הרעב הרשמיות. אנשים אמידים שהצליחו להחביא חלק מרכושם התפרנסו ממכירת חפציהם ללא־יהודים. היו גם יהודים שהתפרנסו ממסחר לא־חוקי, מייצור חשאי של מוצרים למיניהם ומעבודה בסדנאות. רבים השתדלו להשיג עבודה אצל הגרמנים, אם בעבודת־היער ובמינסרות, בחקלאות (בחוות שבסביבה, שעברו ליד הגרמנים), באיסוף סמרטוטים וגרוטאות (בחברות "אלט אונד אבפאלשטוף ארפאסונג" ו"בקליצקי"), ואם כעובדי־מינהל של נכסי־דלא־ניידי ובבתי־חרושת המייצרים בשביל הצבא הגרמני. סוחר־העורות מנדל ריינהולד וקבוצת היהודים שהעסיק היו קונים עורות למען הגרמנים, ובזכות עיסוק זה היה ריינהולד רשאי לנוע בסביבה באופן חופשי. בברודי הופעל בית־מלאכה שהעסיק כ־400 יהודים. העבודה למען הגרמנים היתה קשה ושכרה מזערי, אם שולם בכלל, אבל כנגד זה הקנתה העבודה זכות למנות־מזון נוספות או לתזונה עלובה במקום־העבודה, ובעיקר איפשרה מסחר בלתי־חוקי.

אולם לא רק רעב, צינה וצפיפות־מגורים היו מנת חלקם של יהודי ברודי. הפשיטות התכופות של השוטרים הגרמנים והאוקראינים על בתים ועל עוברי־אורח גררו קורבנות רבים בפצועים ובהרוגים. בעיקר התעללו הנאצים ביהודים שלבושם היה מסורתי; לשמחתו של האספסוף היו גוזזים בפומבי את זקניהם ופאותיהם. בדצמבר 1941 החלו המצודים (חטפו בעיקר גברים, אבל לפעמים גם נשים) לשם שילוח למחנות־העבודה שבסביבה. שילוחם של יהודים צעירים מברודי היה עתה חזיון קבוע. בסופו של דבר שולחו אז מברודי יותר מ־1,500 יהודים; רובם נספו בגלל התנאים הקשים ששררו במחנות. היודנראט בשיתוף הסניף המקומי של י.ס.ס. (מוסד מקומי של עזרה וצדקה), שמנהלו היה ליאון בלאושטיין, סיפקו במידת יכולתם לאסירי־המחנות בני ברודי מזון ולבוש, או שתיווכו במשלוח חבילות למחנה מטעם המשפחות. סניף י.ס.ס. בברודי טיפל בשמונה מחנות בסביבה.

בסוף האביב ובקיץ 1942 כבר נודע לתושבי ברודי על אקציות־חיסול בערים אחרות, על הרציחות ההמוניות ועל שילוח יהודים למחנה־ההשמדה בבלז'ץ. כיוון שהיתה מקובלת הדעה כי תעודות־עבודה מגינות מפגיעת האקציות, החלו התושבים לבקש לעצמם כרטיס־עבודה בכל תנאי, עשו זאת

אפילו אלו שעדיין לא נאלצו לחפש עיסוק לצורכי פרנסה. בתי־החרושת של הוורמאכט ומקומות־העבודה של ארגון "טוֹדְט" נחשבו כמהימנים ביותר מבחינת ההגנה על עובדיהם. לשכת־העבודה היהודית בהנהלת הולצזגר (סוחר־ירקות לשעבר) היתה עתה למוסד מבוקש ביותר, שכן תיווכה בהשגת עבודה. יהודים שילמו שוחד רב לפקידים גרמנים ולפקידים יהודים בעלי־השפעה תמורת כרטיס־עבודה "טוב". לשם כך ניצלו קשרים והיכרויות. באוגוסט (או בספטמבר) 1942 ציווה הגסטאפו לעדכן את כל כרטיסי־העבודה של היהודים. בבניין של "גראנד הוטל" היה פקיד גרמני מיוחד מטביע בתעודות חותמת חדשה. בו בזמן הכין היודנראט, בפקודת השלטונות, רשימה של כל היהודים שאינם מועסקים וכן של כל בני 60 ומעלה.

בשבת שובה (19 בספטמבר 1942) התחילה האקציה במפתיע. שוטרים גרמנים ואוקראינים, בסיועם של שוטרים יהודים, גירשו את היהודים מבתיהם, חטפו אותם ברחובות וריכזו אותם בכיכר השוק. אנשים רבים הסתגרו בבתיהם, התחבאו במרתפים, בעליות־גג ובכל מקום־מסתור שמצאו, אבל השוטרים הגרמנים והאוקראינים היו יורים במסתתרים שנתגלו ובאלה שניסו להימלט. החולים נורו בו במקום. בחצר בית־הזקנים נרצחו כל תושבי הבית. חוסלו גם בית־היתומים ומנהלו נחום אוקסר. גופות הרוגי האקציה הוטענו על שתי משאיות גדולות ונקברו בקבר־אחים בבית־העלמין. רוב החטופים הובאו מן השוק לתחנת־הרכבת והוטענו על קרונות, ביניהם גם מועסקים רבים, שכרטיסי־העבודה שלהם לא היו להם למגן; עוד בבוקר, כשיצאו הללו קבוצות־קבוצות לעבודה, הוליכו אותם הישר לתחנה. שוחררו מעטים בלבד. האקציה נסתיימה בשש בערב, והגרמנים הודיעו על סיומה בתרועת חצוצרה. בו בערב הוסעו הקרונות אל מחנה־ההשמדה בבלז'ץ. קציר־הדמים של האקציה הסתכם ב־2,000 עד 2,500 מגורשים, ו־250–300 הרוגים במקום.

למחרת, יום ראשון, ערב יום־הכיפורים, התחילו היהודים המסתתרים שלא נתגלו לצאת החוצה. על אף החווייה הטראגית ואובדן קרובים רבים כינסו יהודי ברודי מניינים לתפילה בחשאי, שכן השלטונות אסרו את התפילה בציבור.

כעבור שבועות אחדים (ב־2 בנובמבר 1942) נערכה האקציה השנייה. זו דמתה בצורתה ובמספר קורבנותיה לראשונה: 2,000–3,000 איש הוסעו לבלז'ץ, ורבים מהם כרעו־נפלו במקום. גם באקציה זו לא שימשו כרטיסי־העבודה ואותות־המפעלים שהדביקו העובדים על בגדיהם הגנה יעילה לבעליהם. מדירותיהם הנטושות של היהודים נשדדו בשביל מוסדות גרמניים כל החפצים שהיו שם, כפי שאירע באקציה הקודמת.

לאחר צמצום קיצוני זה של מספר היהודים בברודי התחילו השלטונות לרכז בעיר את היהודים מן העיירות והכפרים שבסביבה. ב־13 בדצמבר הועברו לברודי יהודי פודקאמיין, וב־22–23 בחודש הובאו בעגלות יהודים מן החווה־המחנה דוביה, הם וכל רכושם. האחרונים היו מכפרי הסביבה פוניקווה, סוחודולי, יאסיונוב וּוולוֹחִי. לאחר שהוחרם משקם וכל אשר בו הובאו לעבוד בחווה הנזכרת דוביה. יהודים רבים באו לברודי ביוזמתם לאחר שנמלטו

מאקציות־החיסול בעריהם, שכן ידעו כי בברודי עדיין אין גטו. כך למשל מצאו כאן מקלט בנובמבר 1942 יהודים רבים מראדזיווילוב הקרובה, אף־על־פי שהיא היתה מחוץ לגבולות גליציה (בווהלין). בשלהי 1942 באו לברודי פליטים מטופורוב, סוקולובקה, שצ'ורוביצה, פודהורצה, לופאטין, אולסקו וראדזיידחוב. הפליטים המגורשים שוכנו בבתים שנתרוקנו לאחר האקציות. היודנראט, שבראשו עמד עתה רוזנפלד (אברהם גלזברג נספה באקציה של 2 בנובמבר), קרא לבאים שלפי ההשערה היו בעלי רכוש למסור את רכושם לצורכי הציבור של היהודים בברודי. המתנגדים לתרום נכלאו בבית־המאסר של המשטרה היהודית, או שנלקחו ממשפחותיהם כבני־ערובה. פליטים רבים נשלחו למחנות־העבודה במסגרת המיכסות שתבעו הגרמנים לעיתים תכופות.

הגטו הוקם בברודי רק בדצמבר 1942, לאחר שרוב היהודים בערים וביישובים באיזור כבר חוסלו. השלטונות הגרמניים קבעו את 1 בדצמבר 1942 כמועד אחרון של העברת יהודי ברודי לגטו, אך האריכו את המועד עד 1 ביאנואר 1943. תחום הגטו, שנמצא ברובע היהודי המסורתי בעיר, הקיף רק את הרחובות שפיטאלנה, לאזיינה וקרופניצ'ה, וכן את הסמטאות והרחובות הקטנים הסמוכים. בשטח מצומצם זה נדחסו 5,000–7,000 יהודים, וביניהם העקורים ממקומות אחרים. הגטו הוקף גדר־תיל, שבה נקבעו שני שערים ולידם הוצבו שוטרים יהודים. מזמן לזמן היו מופיעים במקום משמרות של שוטרים אוקראינים. בשערים נקבעו שלטים בשלוש לשונות: אוקראינית, פולנית ויידיש. שלטים אלה הזהירו את היהודים באיום עונש מוות מפני יציאה מן הגטו, ועל האַרים איימו במאסר ובקנסות מפני כניסה אליו. ההתקרבות אל הגדר היתה מסוכנת ליהודים, כי השוטרים האוקראינים ירו ללא אזהרה. רבים נהרגו ליד הגדר.

עד מהרה נשתררו בגטו תנאים קשים מנשוא. השלטונות סיפקו מנות־מזון סמליות, היה מחסור בחומרי־הסקה, ובשעת חלוקתן של המנות הדלות פרצו תגרות מחרידות. דלת העם, החלשים וחסרי היוזמה היו מתים בהמוניהם. אנשים מזי רעב וגופות של מתי רעב שהיו מוטלות ברחוב נעשו מראה שבכל יום. התמותה גברה בעיקר בגלל מגיפת טיפוס־הבהרות. זמן־מה השתדל היודנראט להעלים את המגיפה מעיני השלטונות, אבל הדבר לא עלה בידו לאורך ימים. מחשש להתפשטותה של המגיפה סגרו הגרמנים לזמן־מה את הגטו סגירה הרמטית, אין יוצא ואין בא. הסגירה החריפה עוד יותר את מצב היהודים, שהיה קשה גם בלאו הכי. כמה מוסדות גרמניים שיכנו בפרק־זמן זה את עובדיהם בתחום מפעליהם שמחוץ לגטו. היהודים המעונים סבלו הרבה גם מן ה"ביקורים" של המשטרה בגטו ומן המצודים לשם שילוח למחנות־עבודה, שחזרו ונשנו. בתנאים אלה התבלטו אנשי העולם התחתון, והאלימות בגטו נעשתה תופעה שכיחה.

עם הקמת הגטו אירגנו השלטונות בברודי בדצמבר 1942 גם מחנה־עבודה לגברים. אסירי המחנה עבדו במחצבות ובסלילת דרכים בסביבה. במחנה זה נהרגו תכופות יהודים בתאונות שונות, ובין השאר נורו, לאחר מיון, כל החולים והחלשים.

כך חיו שרידי היהודים בברודי חיי ניוון, דחוסים בגטו או כלואים במחנה, עד אביב 1943. בסוף מארס (או באפריל) החלה סִדרה של אקציות ומצודים חמורים, שנמשכו במשך כל חודשי אפריל ומאי עד חיסולם הסופי של היהודים בברודי. אין בידינו פרטים ברורים על האקציות השונות. מוזכרים תאריכים אלה של האקציות: 31 במארס; 4 במאי; 10 במאי; ו־13 במאי. האקציות פגעו בתושבי הגטו ובאסירי המחנה. ייתכן שבמהלכן נשלח מספר מסוים של גברים ונשים כשרים לעבודה אל מחנות־עבודה אחרים, כמו אולסקו או לאצקי. כל התשושים שנתפסו באקציות אלו נורו בו במקום או ביערות הסביבה. כדי לשמור על חלק מעובדיהם שיכנו אותם כמה מפעלים גרמניים ליד מקומות העבודה.

כבר בימי האקציות הראשונה והשנייה בברודי (בספטמבר ובנובמבר 1942), ובעיקר באקציות התכופות באביב 1943 ובחטיפות למחנות־העבודה, היו כאלה בין תושבי הגטו שביקשו הצלה במחבואים. ואמנם המחבואים הותקנו בכל שטח הגטו, ככל שניתן להכינם: בתאים מוסווים, במרתפים, בעליות־גג. האמידים בנו לעצמם מקלטים תת־קרקעיים, מוסווים היטב, עם פתחי־חירום, מצוידים במים, במזון ובמיתקנים סניטאריים. בעלי אמצעים וקשרים היו מתקינים להם מקלטים אף מחוץ לגטו, והמזון סופק להם על־ידי לא־יהודים, מטעמי ידידות או תמורת תשלום. העניים, אם הגיעו לאוזניהם אותות האקציה בעוד מועד, השתדלו להימלט מן הגטו. הנמלטים התחבאו ביערות ובביצות בסביבה, אצל מעסיקיהם שגילו נכונות לסייע להם, ולאחר האקציה היו שבים לגטו. לא מעטים מיהודי ברודי או פליטים ממקומות אחרים, שיצאו את הגטו לפני האקציה, היו נודדים שבועות ואף חודשים ביערות ובשדות, לבדם או בקבוצות קטנות. הם מצאו להם מסתור במחפורות־אדמה, בגזעי־עץ נבובים ובבנייני־המשק של איכרים. הם סבלו מרעב ומקור, נרדפו על־ידי השוטרים הגרמנים והאוקראינים וגם על־ידי חלק ניכר של תושבי המקום. לאחר שברחו ממקום למקום נאלצו רבים מהם לחזור לבסוף לגטו באין ברירה. בסופו של דבר נפלו רובם בידי רודפיהם ונרצחו, ורק מעטים נשארו בחיים בזכות זימון־מקרים מוצלח.

ביערות הסביבה התארגנו כמה קבוצות קטנות של יהודים צעירים, שהצליחו להשיג נשק. הם גילו התנגדות לרודפיהם והיו פושטים על כפרים לשם השגת מזון. לדברי עדים הם היו נכנסים גם לגטו. יש שפשטו על המחסן והקופה של היודנראט כדי להשיג אמצעים ומזון. מסופר על שני יהודים צעירים שהשוטרים תפסו אותם ביער וכלאום בבית־הסוהר העירוני, אבל הם הרגו את אחד הסוהרים, נמלטו מן הכלא ונכנסו לגטו. מעשה זה שימש עילה לפעולת־תגמול של הגרמנים ב־13 במאי 1943. גם בגטו, ואולי גם במחנה, נעשו נסיונות להקים ארגון מחתרתי, לקיים מגע עם הקבוצות ביער ולארגן את ברידחת הנוער לשם, אלא שפרשת ההתנגדות הזאת לא הובהרה כל צורכה בעדויותיהם של הניצולים.

גיטו ברודי חוסל ב־21 במאי 1943, יום לפני ל"ג בעומר תש"ג. השוטרים הקיפו את הגטו בלילה, הציבו מקלעים, ולפנות בוקר התחילה האקציה:

האנשים הוצאו מבתיהם והובאו אל כיכר השוק. כאן נלקחו מהם כל חפצי־הערך שהיו ברשותם והם נצטוו לכרוע ברך כשידיהם על עורפם. מכאן הוליכו אותם קבוצות־קבוצות לתחנת־הרכבת והטעינו אותם על קרונות. גם יהודי המחנה שהתכוונו לצאת בבוקר לעבודה הובלו לתחנה. כדי להוציא את כל היהודים החוצה הציתו הגרמנים את בתי הגטו. התרחשו מחזות־אימים: אנשים חיים הוטלו לאש, התשושים נרצחו, וראשיהם של ילדים קטנים נופצו. קירות הבתים כוסו בהרבה כתמי דם. מספר המוסעים להשמדה (הם הובלו למחנה מיידאנק שבמחוז לובלין) היה כ־3,500, ומספר ההרוגים בו במקום מאות אחדות. בגטו נותר רק קומץ מתחבאים בלבד.

בין הקורבנות של אקציית־החיסול היו גם אנשי היודנראט האחרון: היושב־ראש איצ'ה כ"ץ (שכזכור שימש זמן־מה מפקד המשטרה היהודית), וחברי היודנראט חיים מרדכי חרש (סוחר־תבואה), ד"ר בצלאל מלס (עורך־דין ועסקן ציוני), ליאון ברוצ'ינר (סוחר במכשירי־חשמל). ייתכן שביודנראט הזה היו גם העורך־דין ד"ר ברנארד הורן, זיגמונט ליפשיץ (עסקן ציוני, בעל טחנת־קמח) והרץ פייארינג (יצואן־נוצות). לפי אחת הגִרסאות הוסיף המחנה לפעול עוד כחודש או חודשיים והיו בו יהודים מעטים.

זמן רב לאחר חיסול הגטו בברודי עוד נמשך בעיר ובסביבה חיפוש אחר יהודים מתחבאים. הנתפסים רוכזו בקסרקטינים ונורו למוות.

לאחר שחרור העיר בידי הצבא הסובייטי ב־18 ביולי 1944 נמצאו רוב בתי הרובע היהודי הרוסים או שרופים, וכן נהרס בית־העלמין. העיר כולה ניזוקה מאוד, מפני שקו החזית עבר בה פעמים אחדות. שרד רק שלד בניין בית־הכנסת הישן. מתושבי ברודי לפני המלחמה נשארו בחיים כ־250 יהודים, ביניהם כמה ניצולים מן המחנות הנאציים. יותר מ־100 ניצלו בברית־המועצות, וכ־100 ניצלו במחבואים בעזרתם של תושבי המקום. מבין האחרונים התגוררו אחדים בברודי לאחר המלחמה זמן־מה, ואז נטשו את עירם.

מבין הנוצרים שסיכנו את חייהם והחביאו את יהודי ברודי, הושיטו להם עזרה, הזינו אותם, התקינו להם תעודות מזויפות ושמרו על ילדיהם יצוינו אחדים בלבד (ראה להלן הרשימה "בימי הזעם"). פולנים: יאצנטי מיקלשבסקי, פקיד במחלקת המיסים; ד"ר זאוואדזקי, הרופא האזורי; קיסט, בוצ'קובסקי, והכומר המקומי. אוקראינים: בוראצ'ק, מירונקו לוקאנייץ, הומניוק, טימצ'ישין. האיכר מורוז מסביבת ראדזיווילוב־ברודי נורה על הושטת עזרה ליהודים מתחבאים ביער, האיכר קארולצ'וק מן הכפר גאיה סודנסקאיה הציל במחבוא שתי יהודיות וילד; לייה, מנהל החווה שעברה לרשות הגרמנים בכפר דוביה, ואשתו הפגינו אהדה רבה ליהודים שעבדו במחנה ההוא. הוא הוסיף להם מזון בחשאי, דיבר על לבם לברוח כשנצטוו לעבור לגטו בברודי ונתן להם צידה לדרך. בין המושיטים עזרה ליהודים היו גם גרמנים אחדים. אחד מהם היה האסנשטיין, גרמני מן הרייך, ששוחרר מן הצבא ונקבע על־ידי השלטונות בברודי כיערן ראשי. הוא נהג בהגינות בכאלף יהודים שעבדו אצלו בעבודות היער: הקצה להם מזון נוסף מחוותו, שמר עליהם מפני האקציות בהחזיקו אותם בביתו, וקבע על דלתות דירותיהם בגטו שלטים שבהם נאמר: "בית זה

נתון לחסותו של מינהל היערות – ברודי". בימי האקציות החביאה אשת היערן הזה בעליית־הגג של ביתה עשרות יהודים (בעיקר נשים וילדים) וסיפקה להם מזון. בעקבות הלשנה היא נשפטה בלבוב על הגשת עזרה ליהודים ונדונה לשתי שנות מאסר עם עבודת־פרך.

מקורות

איו"ש: 01/180; M-1/Q 1858/402; M-1/Q 1342/146, 03/3248; 03/2542, 03/2291, 03/2215, 03/2214, 03/1672, 04/21-1-9.

אייווא: ווילנער ארכיוו, זאמלונג "פוילן", טעקע "בראד".

אצ"מ: A.214-1; F.3-3, F.3-22; K.6-1/2

אש"צ: 84.1.2 (3)

ברודי – עיר ואם בישראל (חוברת־זכרון) בלא ציון מקום הדפוס), 1969; נ. מ. גלבר, תולדות יהודי ברודי ("ערים ואמהות בישראל", כרך 6), ירושלים 1955; מול האויב הנאצי, תל־אביב 1967, כרך שני, עמ' 142–151, 205; ספר מלחמות הגטאות, תל־אביב 1954, עמ' 328–331; ראדזיווילוב – ספר־זכרון, תל־אביב 1966, עמ' 237–250; שואת יהודי אירופה, ירושלים 1973, עמ' 317–385;

B. Ajzensztajn Ruch podziemny w ghettach i obozach, Warszawa 1946, pp. 154–165; N.M. Gelber, Aus dem Pinkas des alten Judenfriedhofes in Brody (1699–1831). Frankfurt am Main 1920: T. Lotman, Studia nad dziejami handlu Brodów w latach 1773–1880, Lwów 1937; D. Wurm, Z dziejów żydostwa brodzkiego za czasów dawnej Rzeczypospolitej, 1935; F. Żorne-Laufer, Dziennik Z czasów okupacji hitlerowskiej, in "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" 1966 no. 59.

"אידישע אילוסטרירטע צייטונג" 8.4.1910; דער איזראעליט" 5.2.1867, 28.5.1867, 4.8.1867, 6.1.1867, 31.3.1871, 5.4.1872, 19.4.1872; "הבוקר אור" חשון תרל"ו; "בראדער וואכענבלאט" 12.4.1929, 19.4.1929; "דראהאביטשער האנדלסצייטונג" 23.1.1891, 13.3.1891; "טאג" 27.7.1912, 5.11.1912, 12.12.1912; "טאגבלאט" 16.8.1912, 18.9.1912, 20.5.1924, 29.10.1924; "דער יודישער ארבייטער" 15.3.1905, 15.11.1905, 4.9.1908, 5.5.1910, 25.10.1912; "לאדזער טאגבלאט" 21.10.1929; "המגיד" 10.4.1862, 21.8.1872, 28.2.1901, 14.6.1894, 26.7.1894, 29.9.1898; "המצפה" 1904, 1905, 1906, 1907, 1911; "העברי הצעיר" ניסן תרע"א; "פאלקסבלאט" 24.1.1919, 11.4.1919, 2.5.1919; "די ציוניסטישע וואך" 24.8.1934; "הצפירה" 20.4.1886; "שבוע החלוץ" 31.5.1924;

"Hanoar Hacijoni" 15.4.1931; "Jüdische Volkszeitung" 19.5.1919; "Przyszłość" 20.9.1897, 20.8.1898, 20.12.1898, 5.2.1899; "Wschód" 1902, 1904, 1905, 1911, 1912; "Zew Młodych" 1937 no. 8–9.

נתן מיכאל גלבר

ברודי, "ירושלים דאוסטריה"

עיר מיוחדת במינה היתה העיר ברודי, שצוינה על־ידי אחד מפקידי אוסטריה אחר כיבוש גליציה כ"ירושלים דאוסטריה". פעמו בה במלואם חיים יהודיים, חיי כלכלה וחיי תרבות.

עוד לפני הכיבוש האוסטרי היתה קהילת ברודי ידועה כעיר של למדנים ורבנים, מנהיגי ועד ארבע הארצות וועדי הגלילות. המשפחות ששלטו בחיי הקהילה – באב"ד, רעביץ, רבינוביץ, שצקס וביק – השכילו, על־ידי הקמת ישיבות, בתי־מדרש וקלויזים, לקבץ בעיר מספר רב של רבנים יודעי תורה ודין ולעשות את העיר לא מרכז לתורה בלבד אלא גם מרכז למשפט היהודי, תל שאליו היו פונים כל הפיות – עשרות ומאות רבנים ודיינים בענייני דין והלכה.

שלטון המשפחות המיוחסות ששלט בעיר ידע לשפר את מוסדות הקהילה ולעשות את ברודי לאחת מקהילות־המופת בפולין שלפני החלוקה. הם גם ידעו לעמוד על כבודה ובשעת מצוקה להגן על זכויותיה ותקנותיה.

ברודי היתה אחת הערים המעטות שהקומיסארים הראשונים של הקיסר, שבאו לקבל לידיהם את הנכס שנפל לידי אוסטריה מחלוקתה של פולין, ראו להודיע עליה ידיעות מפורטות. בחבל־ארץ זה, שנקרא אחרי החלוקה גליציה, הם מצאו לראשונה יהודים בעלי השכלה כללית, רופאים וסוחרים יהודים יודעי שפה ותרבות גרמנית ולטינית. רופאים כמו ד"ר יוסף ווישנאוויצר וד"ר יצחק רעביץ, מגדולי היחס, בן הרב מחבר הספר "כתר יוסף", שגמרו את חוק לימודיהם באיטליה, וד"ר אברהם עוזיאל, שלמד בכמה אוניברסיטאות והקביל את פני צבא־הכיבוש האוסטרי בנאום יפה, שנדפס כולו ב־Wiener Diarium, שיוו לעיר צד של חן וקסם והפלו אותה לטובה במרחקי המזרח של המונארכיה ההאבסבורגית.

עיקר התפתחותה של העיר חל בתקופה האוסטרית, שבה היא נעשתה מרכז־מעבר למסחר בין המזרח והמערב. פה נפגשו קווי הסחר והתחבורה בין ברסלאו, ליפסיא, מנצ'סטר, ליוורנו ווינה לבין ברדיצ'ב, קיוב וערי וַלאכיה, מולדביה ויוון עד קושטא. לפיכך לא ייפלא שרחשו בעיר חיים סואנים וישבו בה סוחרים רבים שהיו בקיאים בשפות, ואף התרבו בה מורים יהודים שהורו לילדי ישראל שפות לועזיות שונות.

תנאים אלה גרמו שיהודי העיר לא קפאו בתחום הרוח והתרבות והסתגלו לציוויליזציה הכללית יותר בקלות מיהודי גליציה. סיסמות ההשכלה מצאו פה קרקע נוחה ובני־הנעורים נתפשו לה ונעשו חלוציה. דב־בר גינצבורג, יעקב שמואל ביק, מנדל לפין, ד"ר יצחק ארטר ור' נחמן קרוכמל קבעו את דמות

פרצופה של העיר כעיר־השכלה, שנאבקה בחסידות מזה ובמתנגדות מזה. כי זאת לדעת: אף שברודי נתפרסמה כעיר ההשכלה ומסורתה היתה מסורת של למדנים, על פני הקלויז והקלייזלין שלה ריחפה גם רוח החסידות. החסידות היא שהמשיכה וטוותה את חוט האגדה ונסכה מרוח דמיונה על מרכזי הלימוד מדורות, בייחוד על הקלויז הגדול (קלויז רבתא), שבו ישבו למדנים וחכמים מופלאים – חכמי בראד וחכמי קלויז: ר' חיים צאנזר, שבני דורו קראו לו "הרב החסיד המקובל אלוקי", ר' משה אוסטרר מגיד מישרים (שחתם על החרם על ר' יהונתן אייבשיץ), ר' נפתלי מרגליות, ר' אפרים זלמן מרגליות, ר' מנדל זולקוור, כולם "נסיכי אדם, רבנים מופלגים, חכמי תעודה וקדושי דק"ק בראד". כל אלה חיו עד דור אחרון באגדה שטיפחו החסידים. ואכן, מי ימנה את הסיפורים ששמענו בנעורינו על הבעש"ט בברודי ומלחמת מתנגדיו, על רבי גרשון קיטובר, ועל המגיד רבי שלמה קלוגר ומלחמתו בחידושי המשכילים (בייחוד בעניין הולכת מתים בעגלה רתומה לסוסים).

ואף זאת לדעת: הנטיות הכלל־אנושיות שבהן הצטיינה ההשכלה הגליצאית לא נעשו להם למשכילי ברודי סיבה לזניחת דרכי המסורת, ואחד ממשכיליה, משה שטרן, פירסם ב"כוכבי יצחק" מכתב שבו השיג בחריפות על אלה שמקטרגים על התלבושת היהודית. ולא עוד אלא שיש ידיים לומר, שבדרכם של משכילי ברודי גלום גרעינה של הלאומיות היהודית החדשה, ומסתמן בה קו ברור של תודעה עצמית המבוססת על הערכת מורשת האבות, נכס ההיסטוריה שבידינו. ברודי היתה שרויה ברוח של עממיות, ועל־כך לא יתמידנו חזיון כר' יעקב שמואל ביק, שהפליג להשכלה וממנה חזר לחסידות, שכן בה ובשפת־העם המדוברת (אידיש) ראה את יסודות העממיות היהודית הקרובה לנפש המוני ישראל. וכפסיעה ממנו אל החזיון האחר, שעממיותו מובהקת ביותר, חזיונם של "בראדער זינגער" עם ברל בראדר (מרגליות) בראשם, מחברי הפזמונות המשעשעים, השקויים רוב הומור, שצד הסאטירה שבהם היה מכוון נגד התנאים החברתיים שהיהודים היו נתונים בהם.

כאן נעוצה אף הסיבה לכך שאחד מראשוני הסופרים המשכילים, יליד העיר שכבר כתב גרמנית, ליאו הרצברג־פרנקל, שנתעורר בימי נעוריו להשכלה, כמותו כבן־דורו קארל אמיל פראנצוז, כתב סיפורים מחיי יהודי גליציה, מתוך חזות "חצי־אסיה", אך הקורא את "פאלנישע יודען" שלו עומד על ההבדל שביניהם, שכן הרצברג־פרנקל סיפוריו טבועים במטבע של עממיות יהודית.

גדולה הגאלריה של אנשי ההשכלה בברודי ומברודי – ר' משה מרדכי יובל, בריש בלומנפלד, יצחק בלומנפלד, חיים גורפונקל, מרדכי בן־אביגדור אושפיץ (מנהל הבנק "האלברשטם את נירנשטיין" שעסק בשעותיו הפנויות בחכמת ישראל), חיים גינצבורג, שהיה גם משורר גרמני, ר' יעקב טופורובר, מארקוס קאליר, יעקב לוין, משה מרגליות, ישראל ראָלל (המתרגם המצוין מן הלשונות הקלאסיות), "ארי המשוררים" ר' מרדכי סטרליסקר, שחי בברודי עד שנת תרי"ב, הירש רייטמן (תחילה ספרָנו של יוסף פרל ואחר־כך מנהל בית־הספר העממי בברודי), שכתב באידית פארודיה מצוינת ל"גלאָקע" של שילר בשם "דער קיטעל" (1863), י. טראכטנברג, ויהושע השיל שור. "העברי" ו"עברי

אנכי", שהיה יוצא חליפות בשני שמות (כדי לעקוף את מס העיתונים), בעריכתו של ברוך ורבר (בשנים 1865–1876) ואחר־כך (בשנים 1876–1890) בעריכתו של בנו יעקב ורבר, היה נאמן גם לאידיאלים של ההשכלה וגם לאדיקות של המסורת, ועם זאת נלחם בחריפות בעיתונה של אגודת "מחזיקי הדת" בלבוב, שהתחיל לצאת לאור בשנת תרל"ג (1873). בבוא ימי ההתעוררות הלאומית והשאיפה לחיי עצמאות לאומית בארצנו לא הבין ה"עברי אנכי" לרוחה. הוא נלחם במגמת העלייה לארץ ישראל ודרש לכוון את פליטי רוסיה, שעברו בעת ההיא בהמונים את העיר ברודי, לארצות הברית, שכן לדעתו רק שם תזרח לבני עמנו שמש הדרור.

ואולם התנגדות זו לא היה בכוחה למנוע את נביטתם של גרעיני הלאומיות היהודית בקרב האינטליגנציה היהודית שבעיר, והיא התחילה להבין את הטראגיות שבמצב היהודים ולראות את ההכרח שבמיפנה ברוחה של חיבת ציון. ואכן, תנועת חיבת ציון, שחדרה לגליציה קמעה־קמעה עם זרם פליטי הפרעות, השפיעה לא מעט, ולא יצאו ימים מרובים וברודי נעשתה קן חשוב של התנועה הציונית. הנוער היהודי הצטרף אליה בהתלהבות ונטע במרכז פעולותיו את ההתעניינות בספרות העברית ובלימוד השפה העברית, ויהי למופת לשאר ערי גליציה ועיירותיה.

תלמידי הגימנסיה, שבאו הנה מבתי־המדרש לקנות השכלה כללית, לימדו והורו בקורסים על־פי השיטה "עברית בעברית", לפי הדרכתו של תלמיד הרב הברודאי, שהתעתד להיות מורה עברי, רפאל סופרמן.

יהודה ליב לנדא, יהודה פלפל, ברייגדל גאלדע לצטר, רפאל סופרמן, מיכאל ברקוביץ, אברהם רובינזון, מ. ד. אנדרמן וחיים טרטקובר הם הם מניחי היסוד לחיים מאורגנים של התנועה הציונית בברודי. ראשית פעולתם נתרחבה והלכה, וההכרה הציונית התפשטה כדרך הטבע בקרב כל חוגי האוכלוסיה היהודית שבעיר. מתוך העיתונות היהודית נודע לאינטליגנציה על התחוללות התנועה הלאומית, גם הגיעו גליונות בודדים של "הזלבסטאמנציפציון", שיצא לאור בווינה בעריכתו של ד"ר נתן בירנבאום. באמצעות הסטודנטים שלמדו באוניברסיטאות בווינה ובלבוב נודע גם על ייסוד האגודות הציוניות הראשונות. אמנם, השכבות "העליונות" לא רצו להכיר כי בתוך הציבוריות היהודית בגליציה ובארצות אחרות חלים שינויים כבירים בתפיסת מעמדו של העם היהודי ותפקידו בעתיד.

כעבור שנים מעטות – בשנת 1890 – נוסדה בברודי החברה הציונית הראשונה, "ציון", שהשפיעה על הלך־הרוחות בקרב הנוער היהודי. בשנת 1891 נערך נשף המכבים הראשון, ובו דיבר משה דוד אנדרמן בעברית על החשיבות ההיסטורית של חג המכבים. הסופר העברי ראובן אשר ברוידס, שדיבר עברית, עשה רושם חזק על השומעים, עד ש"הרבה נשים החליטו ללמוד עברית ומתבוללים רבים עברו למחנה הלאומי". "זיגמונד ליפשיץ ודוד הירש טיגר מלבוב הסבירו בגרמנית ובאידית את מגמות התנועה הלאומית היהודית".

לאט לאט התרכזו סביב חברת "ציון" טובי הנוער, והם התחילו להשתלם בידיעותיהם העבריות ולהתעניין בבעיות העולם היהודי. האינטליגנציה והנוער

היהודי הכירו כי בעולם כולו חלים שינויים, ויחס העמים כלפי היהודים אינו כפי שציפו לו קודם האמנציפציה. אפילו המתבוללים הרגישו כי אינם רצויים לגויים, והפולנים רואים בהם לכל היותר בעלי־ברית הדרושים להם לקיום השאיפות הלאומיות־פוליטיות שלהם. הבאים מחוגי המשכילים היו מעוניינים קודם כל "לחדש את כבוד השפה העברית, אשר כמעט נשכחה מלב בני נעורינו".

עוד בשנת תרמ"ז השתדל חוג צעירים, ביוזמתו של יהודה לייב פלפל, "לעורר את רוח העם בקרבו ולבער את ההתבוללות אשר מצאה לה מהלכים בין עמנו – ונחוג חגים לאומיים, אף אמרנו להביא את שפתנו על במת החזיון, כי יקומו הנערים והנערות וישחקו לפנינו ושפת עבר בפיהם וכשפה חיה תישמע מעל הבמה באוזני כל הנאספים". לשם כך הזמינו מיהודה ליב לנדא, שלמד אז בברודי, "חזיון בשפת עבר, אשר תעודתו תהיה נצחון הלאומיים על המתבוללים, וייאות לנו ויכתוב ברוב כשרונותיו ואהבתו לעמו את החזיון 'יש תקווה'". המחזה מתאר בשלוש מערכות בשפה פשוטה אפיזודה מחיי משפחה יהודית, שבה האב רוצה להשיא את בתו לסטודנט לרפואה מאקס בלעם, מתבולל פולני. "יש תקווה" הוצג בשפה העברית בנשף לזכרו של פרץ סמולנסקין ב־23.2.1893.

חברת "ציון" הרחיבה את פעולתה ואת תעמולתה למען התחייה העברית. למרות התעמולה החריפה של "העברי" ו"עברי אנכי" נגד הרעיון של יישוב ארץ ישראל ונגד התנועה הלאומית־היהודית, הצטרפו בברודי רבים מבני האינטליגנציה היהודית לתנועה הציונית. גם בקרב נוער הגימנסיה הטיפו בהתמדה לרעיון הלאומי, ובשנים 1893–1895 נוסדו קורסים ללימוד השפה העברית, תולדות ישראל וארץ ישראל. בכיוון זה פעלו סטודנטים מבוגרים, אשר בבואם מן האוניברסיטאות לימי החופש ניצלו כל שעת כושר לרכוש את לב הנוער לרעיון התחייה הלאומית.

עם הופעתו של ד"ר תיאודור הרצל התגברה ההתלהבות לרעיון הציוני גם בברודי. בהתכנס הקונגרס הציוני הראשון בבאזל (27.8.1897) שלחו אגודת "ציון" והנוער היהודי בברודי מברקי־ברכות. באסיפה שהתקיימה במועדון "ציון" ב־11.9.1898 נבחר ד"ר הרצל לנשיא־הכבוד של האגודה "ציון".

בשנת 1899 התחילו תלמידי האוניברסיטאות שבאו לימי החופש לברודי לארגן אגודה ציונית אקדמאית. חיים טרטקובר (1883–1944) ניצח על כל פעולה ציונית־תרבותית והשכיל לרכז סביבו חבר סטודנטים ובחורות פעילות שהתמסרו לרעיון הציוני. הוא אירגן את נוער הגימנסיה וצעירים מכלל שכבות האוכלוסיה היהודית. טרטקובר גם עשה את הנסיון הראשון להוביל את הנוער לדרכי ההכשרה החלוצית. ראשית פעולתם היתה עריכת חגיגות לאומיות וספרותיות. בשנת 1903 יסדו שנקר, חיים טרטקובר, ליאון בלבן, זאב מאך, זאב רוזנפלד, ברוך צלניק, יצחק האמרמן ואנזלם שטרומווסר את האגודה הראשונה של תלמידי אוניברסיטה, "תחיה", שבמשך קיומה עד שנת 1939 פעלה פעולות ציוניות ותרבותיות מקיפות והשפיעה השפעה מרובה על התפתחות התנועה הציונית בברודי, הדריכה את פעיליה וחינכה את הנוער ברוח לאומית־ציונית.

הגברת החינוך והפעולה הציוניים חלה בשנים 1904–1906, שבהן חי ופעל בתוך התנועה הציונית בברודי המורה יוסף אהרונוביץ, שהיה אחר־כך סופר ומנהיג של הפועלים בארץ ישראל. ביוזמתו ובעזרתו נוסד הארגון החלוצי הראשון בגליציה, "חלוצי ציון". ארגון זה נוסד בהשפעת ה"מכתב מארץ ישראל" של אהרון דוד גורדון, שעשה רושם כביר על הנוער הציוני בברודי.

בשנים 1908–1910 היה בברודי מושב הוועדה המרכזית לעבודה תרבותית־עברית של תנועת תלמידי הגימנסיות "צעירי ציון" בגליציה כולה.

בשנים 1912–1914 התרכזה הפעולה הציונית בליכוד הכוחות, בהרחבת בית־הספר העברי, בהגדלת הספריה ובחיזוק קופת מלווה, בניהולו של פרץ בהרב, שעזרה לסוחרים הזעירים ולבעלי־המלאכה על־ידי מתן הלוואות ותרמה תרומה ניכרת לחיזוקם הכלכלי.

בחיי־התרבות היה פעיל החוג הדרמאטי בהנהלת ש. מירצקי, וכן פעלה חברת "עבריה" להפצת השפה והתרבות העברית. בייחוד שיגשגה התנועה העברית בין חוגי תלמידי הגימנסיה והנוער החרדי. ביוזמתם של משה רוזנבלום, קרוכמל, טלר ויוסף נייגבוהר הוקמה אגודה בשם "השחר", שבה למדו בחורי בית־המדרש, בהדרכת מורים עבריים וסטודנטים, עברית, תולדות הספרות העברית, תולדות ישראל וכן מדעים כלליים. פעולת תרבות פורה נעשתה על־ידי אגודת "פועלי ציון" בחוגי הנוער העובד, בקורסים ובשיעורי־ערב ברוח לאומית. בראש עבודה זו עמדו מנדל זינגר, ויטליס ושלום קופפר.

במלחמת־העולם השנייה היה גורלה של ברודי כגורל שאר קהילות פולין. אמנם, עד פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה נהנו יהודי ברודי מבטחון יחסי, אולם מיד אחרי פלישת הגרמנים הוקם בברודי (בפברואר 1942) מחנה־השמדה, בפיקודם של ההאופטשטורמפיהרר הנאצי פראנץ וארצוק (Warzok) וסגנו פוגל, ובו נרצחו מיד 364 יהודים. בספטמבר 1943 חוסל המחנה, עם 600 היהודים שבו. חלק גדול מהם נהרגו ביער בסביבת ברודי. יתר יהודי ברודי נשלחו ללבוב למחנה ברחוב יאנובסקי. גורלם היה כגורל יהודי כל הקהילות בשטחים הכבושים בידי הנאצים. רק חלק זעיר הצליח להימלט לרוסיה, והאוכלוסיה היהודית הושמדה לגמרי.

ברודי, עיר יהודית עם עבר היסטורי מזהיר, שהתקיימה יותר מארבע מאות שנה, מתה. היא נמחקה ונעלמה ממפת תפוצות הגולה.

אדלה מיזיס לבית לנדאו

השריפה האחרונה – 23 במאי 1867

אם באמצע המאה הקודמת נשמע קול אזעקה בעיר מולדתנו ברודי, היתה אימה חשכה אוחזת זקן וטף. אלה ידעו מתוך הנסיון, ואלה מתוך המסורת, שהעיר אבודה. ללא הגנה עמדה העיר דלת המים, כמעט חדלת מים, בפני התפרצות כוח האיתנים. בכל שטחה של העיר והרחק מעבר לו לא היה נהר, אף לא נחל קטן, ואפילו לא מעיין מפכה למחצה. רק קצת בארות, שהיו מפוזרות זעיר פה זעיר שם בעיר, נתנו לאחר הנעה מאומצת של המשאבה סילון קלוש של מים ירוקים צהבהבים.

הנהלת העיריה החכמה פקדה שעל־יד כל באר כזאת יימצא מוכן לפורענות פיטס גדול ("קאטקע"), שצריך היה להיות תמיד מלא מים. ואמנם הפיטסים עמדו פה, אבל תמיד ריקים למחצה, והנוזל המצוי בהם, כמין רוטב ירוק, יותר משהיה עשוי לכבות את האש היה סותם את הצינורות. גם בחצרות הבתים עמדו מתחת למרזבי הגגות חביות גדולות של מי גשם, ובחומות היו תלויים דליים ומוטות לכיבוי, אבל השתמשו במי הגשם לכביסה ולצורכי־בית אחרים, והדליים והמוטות היו אמנם כסדרם אצלנו ובבתי אמידים אחרים, אך לרוב היו הדליים ללא קרקעית, והמוטות היו ללא אונקלים. עוד זאת, ברשותה של הנהלת העיר היו רק מעט צינורות ישנים נושנים כמלפני המבול, ולפי הערכתי כתריסר כבאים. אם ברובע־העניים – ובברודי היו שלושה רובעי־עניים – אחזה האש באחד הבתים הצפופים, שגגותיהם היו מכוסים רעפי־עץ, ואם הרוח דממה, פשטה האש כמעוף הברק על פני כל העיר כולה, ואחרי שעות מעטות לא נשאר אלא תל חרבות. כך אירע פעמים הרבה, ברווחים כמעט קבועים של כשמונה או תשע שנים. השריפה הקודמת השתוללה בשנת 1859. כיוון שהייתי אז בת שנה בלבד אינני יכולה לזכור כלום, אבל מסיפורי הורַי וזקנַי נחרת בנו הילדים רושם חי למדי של אותם ימי־חרדות.

באחד הבקרים בחודש מאי 1867 התעורר אלכסנדר, שישן בחדר ההורים, ברוב בכי. כשנשאל למה הוא בוכה, אמר: העיר כולה בערה, כל הפיטסים היו כבר ריקים והשריפה עוד נמשכה והלכה. מה שהפתיע את ההורים בסיפור החלום הזה היה, מהיכן ידע הילד בן החמש על הקשר שבין פיטסי המים ובין האש, כי תפקיד הפיטסים לא היה מפורסם.

באותו יום אחרי הצהריים, ל"ג בעומר, היתה חתונה של מכרים או קרובים שלנו באחוזה קטנה מחוץ לעיר. סבתא לנדאו, שאהבה להשתתף בשמחות, שאלה, כרגיל במקרים כאלה, את המרכבה של זקננו קאליר כדי לנסוע

לחתונה ההיא ולקחה אותי ואת אלכסנדר, כמנהגה. כשחזרנו בשעה מאוחרת רצתה סבתא, שהקפידה בדברים כאלה, להכין בשביל הרכֶּב דמי שתייה.

בימים ההם היו שטרי־נייר במקום מטבעות. שטרי־הנייר היו פתקים קטנים וצרים שערכם עשר אגורות (קרייצער), והם הודפסו כמו בולי־דואר על פני גליון שלם והיו נחתכים לפי הצורך. סבתא הוציאה גליון כזה מכיסה, והנה נשבה פתאום רוח ושמטה את הגליון מידה והוא פרח לו הרחק־הרחק. נרגשים ביקשנו לעכב את הרכב כדי לתפוס את הנייר הבורח, אך בו ברגע נשמע הצליל המאיים של פעמון האזעקה מעל מגדל הכנסיה, וכאחת בקעה צעקה נואשת מפי כל הבריות ברחוב: עס ברענט (שריפה)! מובן שהרכב נחפז לדהור לביתנו, והגענו אליו מיד. אף־על־פי שלא יצאו אלא שני רגעים למן צלצול האזעקה הראשון עד בואנו, מצאנו את הבית כולו בפעילות קדחתנית: הכל היו עסוקים בהכנות לבריחה. אנשי המשרד גררו את פנקסי־העסק הענקיים וצררום בתוך שקים, שהיו כנראה מוכנים תמיד לשם כך. בחדר־המגורים של ההורים פתחו אמא וסבתא את ה"קאסע קאסטען", ארגז־ברזל גדול ששימש לשמירת חפצי־ערך, וצררו פמוטות כסף, כלי־אוכל, שידות תכשיטים וכדומה, גם אותם בתוך שקים גדולים. והוא הדין בצורכי מזון, מלבושים וכל מה שנצרך לבריחה.

בהגיענו הביתה הותרו הסוסים מן המרכבה ונרתמו לקרון־סולמות גדול. הדוד יולס עלה בו ונסע אל בית־החולים הקרוב כדי להביא את החולים למקום בטוח. להיכן הביאם איני יודעת. בשוב הקרון הטענו עליו את השקים הצרורים ועליהם הושיבו את הנשים ואת הילדים, ואילו הגברים נשארו להגן על הבית.

הקרון הביא אותנו הרחק מן העיר, כדי שלא יהיה חשש אפילו ממעוף ניצוץ של אש. פה שכבנו בתוך שדה שנחרש זה עתה, על שקינו ועל צרורותינו, כמו נוודים. מסביבנו למלוא כל השדה רבצו קבוצות דומות, נשמעו בכיות, קינות וצעקות ילדים. לא כל בעלות־הבית היו זהירות ומעשיות כמו אמי וסבתי, ועל־כן רבים סבלו ממחסור, וביניהם חולים ויולדות, והיה צריך לעזור להם במלוא היכולת.

כך ישבנו כל אותו ליל מאי מתבוננים בים הלהבות של העיר הבוערת וביקשנו לנחש אילו בתים בוערים עתה. פתאום אמר אלכסנדר: רואה את, כשריפה הזאת היתה גם אמש, וכן נזכרנו בחלומו. שוב ושוב באו אנשים מן העיר, אבל לא היה כל דבר נחמה בפיהם. חלקם סיפרו על כמה מקרי פלא, כשבתים בודדים ניצלו באמצע בתוך ים הלהבות. גם אבינו בא פעם אחת עייף ומכוסה פיח וסיפר שבית סבנו לנדאו בוער, והם, כלומר הוא וסבא והדוד דוקטור, התעטפו בסדינים רטובים וחדרו אל הבית הבוער והצילו משהו, אולם דומה שהדבר היה מיותר, שכן עד כמה שאני זוכרת נשרפו אמנם הגג, שער הכניסה וקצת חלונות ודלתות, אבל הרהיטים שבפנים לא ניזוקו. בשריפות "מודרניות" לא מעט ממה שניצל מן האש נופל קורבן למים המכבים, ואילו בברודי סכנה כזאת לא היתה צפויה.

בית הסבים קאליר ניצל כולו, בעיקר בזכות כשרון־המעשה של הדוד יולס, שבמוטות־הברזל הסיר את גג־הרעפים מביתה הנמוך של מרת יוטה טיסמניצר

על אף מחאותיה, וכך הציל גם את ביתה וגם את ביתנו. ואילו מצד החזית היה כנראה מלאך מגן. אחרי הבית השכן בער גם בית הנירנשטיינים שבסמטה ממול.

אחרי השריפה, כאשר נפתח תריס־הברזל שלפני חלון הטרקלין של הורי במרתף, נראה במסגרת החלון חריר קטן. נראה שניצוץ חדר מבעד לסדק התריס, אך מחוסר אור נחנק מבלי לגרום נזק. מוזר יותר שמחסן־העץ המיועד לאשפה, שהיה סמוך לחלון המטבח, נשרף מבלי שהאש תתפשט מסביב. בית הנירנשטיינים היה לו, כפי שהיה גם לבתים רבים אחרים, גג של אבץ (גגנו היה מפח־ברזל), דבר שנתגלה כפורענות קשה. האבץ נמס, ונהרי המתכת נזלו מלמעלה למטה, והיתה סכנה להתקרב למקום הזה ולסביבתו. במשך ימים רבים לאחר השריפה היינו משחקים בצורות השונות של המתכת, שהיתה נוצצת כעין הכסף. על אחד ממכרינו, הרש בראון, שאמרו עליו שיש לו גולגולת עבה, סיפרו שמטען הגון של המתכת הנוזלת ירד על קרחתו מבלי להזיק לו. והיו שסנטו בו על כך.

בכלל הבתים שניצלו מן השריפה היה גם ביתו של מר צ'אצ'קס, אשר מרוב שמחת לבו שלח למחרת מברק לאחיו בלבוב לאמור: שתה יין, ברודי נשרפה, ביתנו ניצל.

למחרת נמשכה עוד השריפה, אם כי בשיעור חלוש יותר, אבל אנחנו היינו עייפים וקפואים. הקרון בא והביא אותנו עם צרורותינו אל הווילה של הדוד יולס, שהיתה רחוקה למדי ממקום השריפה. אנשים זרים רבים שנמלטו הנה הצטופפו פה על שקי־הקש שעל הרצפה, ולא יכולנו לנוח כהלכה. בישלו לנו תה והתאוששנו מעט, עד שיכולנו לחזור העירה.

אבל עתה דמה ביתנו שבעיר למחנה־צבא. מי שביתו קיפח רק את גגו, או ניזוק נזק חיצוני בלבד, חזר הביתה והסתדר איך שהוא, אולם הרבים, שבתיהם היו למאכולת אש והם נשארו ללא קורת גג, השתכנו אצל המאושרים המעטים שיכלו להציע להם מקלט. ביתנו היה כמובן אחד ממקומות המקלט החביבים ביותר. קרובים ומכרים התקבלו בפנים מסבירות וניתן להם מעון ומזון.

כיוון שבליל השריפה נראו הלהבות למרחק מילין, באו בהשכמה מן הסביבה כולה אנשים שהיו להם קרובים בעירנו והביאו אמצעי מחיה, בייחוד לחם, מלבושים וכדומה. כן באה מוויטקוב, הרחוקה כמה וכמה מילין, הדודה ליבה, אחותו של סבא לנדאו, ונשארה כמה ימים. היא ישנה בחדר אחד עם סבתא קאליר ואתי, והתרעמה לא מעט על "חוצפתם" של "דגי הרקק", שכן סבתא החזיקה כמה זמירים, שזימרו כל הלילה כולו.

האסון הגדול עורר תשומת־לב בעולם כולו. העיתונאים הביאו ידיעות על פני עמודות ארוכות, וכן כרוזים שזכו להד נאה. מכל העולם הגיעו תרומות, בכל מקום אספו למען ברודי. זכורתני כי מהאמבורג נשלחו סכומים גדולים במיוחד, כנראה מתוך שהאמבורג התנסתה בפורענות כזאת. עתה היה צריך להסתייע באותה ברכה של העיר האומללה, היה צריך לדאוג שאפילו החלק הקטן ביותר של הסכום, שבימים ההם היה עצום, לא יוצא לשווא ולא יבוזבז, חלילה.

עתה נתגלה אבי האהוב כברכתה של העיר: הוא עסק הרבה גם קודם בענייני הציבור. בשנת 1859 ייסד את בית־היתומים הראשון בגליציה, בימי היקרות הגדולה דאג לחלוקת אמצעי־מחיה וכדומה. עתה ניצב בראש ועד נפגעי השריפה, נטל עליו את כל העבודה הגדולה, אירגן אותה להפליא וביצע אותה במרץ, ולא ידע ליאות עד אשר השלים אותה. אזרחי העיר הכירו בפועלו בהעניקם לו, והוא רק בן ארבעים ואחת, את התואר אזרח־כבוד של העיר. כל הבקשות ("ביטעס") הגיעו לידיו, נבדקו יפה יפה ונסדרו במידת צדק מחמירה ביותר. בעקביות־ברזל היה אבי מקיים את הכלל הגדול, שקודם כל צריך לחזור ולבנות את העיר, וכל השאר טפל לבנייה. כל הבתים נבנו שוב מחומרים טובים וכולם צוידו בגגות־ברזל; גגות־רעפים נאסרו לחלוטין. על הצלחת העבודה הזאת מעידה העובדה שזו היתה השריפה הגדולה האחרונה בברודי. זכות גדולה היא גם לבני־הנעורים, שייסדו את אגודת "מכבי־האש של המתנדבים" וציידוה במכשירים נאותים. הם ביצעו תרגילים רבים והצליחו להתגבר על כמה וכמה שריפות קטנות.

א. יהודה (אוסטרזצר)

ברודאים בליפסיה

לא עבר זמן רב למן ייסוד העיר ברודי והיא נעשתה מרכז חשוב לסחרן של ארצות רבות, למן שפת הים השחור ועד הארצות השוכנות על שפת הים הצפוני, מאודסה עד האמבורג. סוחרים ממילאנו ועד האמבורג וכן סוחרים מברדיצ'ב, פולטבה, נייז'ני נובוגרוד וערים אחרות פתחו בברודי סניפים לבתי־המסחר שלהם. מיקומה הגיאוגראפי של העיר הכשיר אותה להתפתח כמרכז מסחרי בין מזרח אירופה למערבה.

בעיר מצאו את מקומם כחמישה עשר־אלף תושבים. שני שלישים מהם היו יהודים. לשונות־הדיבור שלהם היו יידיש וגרמנית, בגלל מוצאם מגרמניה. בשנת 1772 סופחה העיר לממלכת אוסטריה. שבע שנים לאחר מכן הוכרזה ברודי כעיר חופשית למסחר, כלומר לא היה צורך לשלם בה מכס לא בעד סחורות שהובאו אליה ולא בעד סחורות שהוצאו ממנה לכל ארץ שהיא.

כך גדלה חשיבותה של ברודי כעיר מעבר בין מזרח למערב. בעיר נפתחו סניפים רבים של בתי־מסחר מארצות שונות. המגמה התרבותית היתה פרו־מערבית, והלשון הגרמנית היתה המועדפת. זכור לי שם הרחוב, קאליר, על שמו של הסוחר היהודי אלכסנדר קאליר שהגיע מגרמניה לברודי בשנת 1785.

הסוחרים בני עירנו היו נוסעים לליפסיה (לייפציג) לעיתים תכופות לקנות בה טקסטילים, צורכי משק־בית וכל דבר שאפשר לסחור בו, והובילו לליפסיה חומרי־גלם כגון עורות ופרוות. רכבות עדיין לא היו קיימות, ולכן הובילו הכל בשיירות־משא של מאות קרונות רתומים לסוסים. השיירות היו יוצאות לדרך בראשית הסתיו מברודי לברדיצ'ב, לחארקוב, לפולטבה וליתר המרכזים בפולין וברוסיה, וכן הובילו את הטובין למערב אירופה. לסוחרי עירנו היו קשרים מצוינים עם סוחרי המרכזים החשובים בעולם. הם ביקרו בתמידות בתערוכות ובירידים החשובים ביותר. כאשר היו באים, ההצלחה היתה מובטחת. הם העבירו על קרונותיהם אלפי טונות של סחורות. כאשר בשנת 1800 פרצה בברודי דליקה גדולה נכשל גם היריד המסחרי בליפסיה. על חשיבותו של הסחר הזה מלמדת העובדה שבעשר השנים 1770–1780 הוסיפו בני עירנו להכנסת העיר ליפסיה כחצי מיליון דוקאטים (מטבעות זהב) במזומנים. המקצועות החשובים ביותר של הברודאים בעיר הזאת היו בורסקאות ופרוונות, תעשייה ומסחר. לשם דוגמה, בשנת 1800 היו בליפסיה כחמישים רוכלים וסוחרים קמעונים ברודאים. הם קיבלו רשיון זמני לשבת בעיר, וכעבור שנים אחדות קיבלו רשיונות לישיבת קבע. הם חויבו להישבע שבועת־אמונים חגיגית על ספר תורה בנוכחות נציגי העיריה ועדים מן

היהודים. רק אז קיבלו משרות ציבוריות כפקידי העיריה. ברודי היתה אחת הערים הוותיקות בעולם בסחר הפרוות ובמלאכות הקשורות בבורסקאות. מבין שלושים וחמישה סוכנים שהושבעו בליפסיה היו בשנת 1818 עשרים ושמונה יהודים, מהם ארבעה־עשר ברודאים. למשרות אלה היתה חשיבות רבה בעיני בני עירנו, מפני שבעליהן זכו בהמשך הזמן לרשיון דיור של קבע בליפסיה. הברודאים לא עזבו את עסקיהם גם בברודי. הם ניהלו את עסקיהם בשתי הערים גם יחד. בסוף המאה שעברה, כאשר הונהגה בגרמניה האמנציפציה, כבר ישבו בליפסיה כאלף סוחרים וסוכנים בפרוונות, כחמש מאות מהם יהודים. גם מחצית מאלף ומאתיים החנויות היו של היהודים. בחנויות מכרו מעילים וחליפות, כובעים וכפפות, נעליים, מגפיים, סנדלים, ילקוטים, צעצועים וכו'. ההתקדמות בזכויות היתה ניכרת אם נביא בחשבון שעוד במאה ה־16 היתה שהייתם של יהודים בליפסיה אסורה בהחלט. אבל באותו זמן עצמו יהודים היו זכאים לבקר בעיר כסוכנים בתערוכות והורשו להקים בה מחסנים וחנויות. באמצע המאה ה־18 התחילו הסוכנים והמבקרים להקים בעצמם בתי־תפילה קטנים וארעיים. גם יוצאי ברודי הקימו לעצמם בית־כנסת משלהם והוא נקרא "בית־הכנסת הברודאי" עד ימינו. בסמוך לבית־הכנסת נפתח גם תלמוד תורה. אם בזמן התערוכה קרה מקרה מוות, היו מעבירים את הגווייה לקבורה בעיר דסאו, עד שבשנת 1811 שילם הברודאי יואל שלזינגר לעיריית ליפסיה מאות טאלרים כדמי חכירה לשדה־קבורה. זה היה בית־העלמין הראשון והיחידי.

ברודאים אחרים שקיבלו רשיונות לשהייה ולעיסוק בליפסיה הם: משה הישל יצ'יס, יעקב דוד ריסברג ומאיר מיכאל טורקוטן. מלבד אלה, הידועים בשמותיהם, היו בשנת 1872 בליפסיה עוד סוחרים יהודים מברודי, כולל בית־המסחר של משפחת הרמלין. על המשפחה הזאת ידוע שבמשך חמישה דורות רצופים קיימו את עסקם ברציפות בליפסיה. בחור־ישיבה אחד בעל יכולת כתיבה, יוסף אהרליך יליד ברודי, פירסם בסוף המאה ה־18 חוברת ובה תיאר את חיי המשפחה הזאת. אפשר לקרוא בה גם על מצבם של יהודי ברודי ועל ההווי המשפחתי והכלכלי של יהודי ליפסיה.

דוד דוידוביץ

בית־הכנסת בברודי

... גם בית־הכנסת בברוד, אותו מונומנט יהודי עתיק בעל הקווים הקלאסיים המרשימים, אחד מבתי־הכנסת המבצריים היפים ביותר בפולין, נהרס עד היסוד.

בספרו־יומנו כותב ש. אנסקי: "ביקרתי בבית־הכנסת העתיק בברוד, שמילא לפנים תפקיד גדול בחיים התרבותיים של היהודים. פה ישבו 'חכמי הקלויז', גדולי האינטליגנציה היהודית של אותו זמן, ר' יחזקאל לאנדוי, ר' מאיר מרגליות ואחרים; פה התרכזה המלחמה נגד תנועת החסידות. תקופה שלמה של חיי היהודים קשורה בברוד ובקלויז שלה. בית־הכנסת הוא עתיק־יומין ויפה מאוד מבפנים. גבאי בית־הכנסת הראו לי הרבה כלי־כסף עתיקים, כתרים, מנורות ועששיות מן המאות השש־עשרה והשבע־עשרה וגם פרוכות יקרות".

ואכן, בית־הכנסת הצטיין לא רק מבחינה ארכיטקטונית אלא גם באוסף תשמישי־הקדושה שלו, מן העשירים והמעניינים שבאוספי בתי־הכנסת בפולין. נזכיר כאן כי בתערוכת תשמישי־קדושה שנערכה בלבוב ב־1894 נמצא בין השאר טס־כסף מוזהב, עשיר בקישוטים, מבית־הכנסת של ברוד. במרכזו, בתוך שקע, נמצאה קופסה בעלת דלתות פיליגראן בין ארבעה עמודי פיליגראן, המוגמרים בחלקם העליון בראשי איילים וציפורים; מעל לשקע זה כתר, ומעל לעמודים יציע קטן ועליו קבוצה של חמש דמויות יצוקות ומפוסלות, המתארת את טקס הוצאת ספר התורה מן הארון. מאחורי קבוצה זו ומעל ליציע נמצאה שוב דמות של בעל־תוקע. הטס היה מוגמר בחלקו העליון בנשר מוכתר בכתר־מלכות, ובחלקו התחתון – באורנמנטים של זרי עלים וחיות (במרכזן דוב). טס זה מוצאו מן המאה השמונה־עשרה. כן נמצא בתערוכה זו כתר תורה מאותו בית־כנסת, עשיר באורנמנטים מעולם החי (ראמים, נשרים, שוורים, דובים) ובדמויות (מן התנ"ך).

מתשמישי־הקדושה של בית־כנסת זה ראוי להזכיר את מנורת־החנוכה המפוארת עשירת האורנמנטים מעולם החי (אריות מכונפים).

בית־הכנסת צויר בידי אמנים רבים ובין השאר גם בידי לוקומסקי, האמן והחוקר הרוסי, המעריץ הגדול של קהילת ברוד. בין השאר אזכיר כאן פרט היסטורי מעניין: העיר נמצאה בשנים 1739–1755 בתחום ההגמוניה של בישוף הכנסיה הקאתולית בלוצק ובבריסק, פרנצ'ישק אנטוני קוביילסקי. הכומר הזה רב־ההשפעה הנהיג בבית־הכנסת בברוד דרשות שהטיפו לשמד, ואף השמיעון בעצמו באוזני זקני הקהילה וראשיה (אם כי הטפות כאלה היו ידועות בארצות המערב הקאתוליות, בערים כגון רומא ווינא, בפולין הן לא הונהגו כמעט אף פעם).

על גורל ברוד היהודית ובית־הכנסת המפורסם שלה נודע לנו ממכתב ששלח הרופא ד"ר מ. וייס, מניצולי ברוד, לסופר דב סדן (שטוק), בפברואר 1946: "...לא עלתה על לבי... כי בצלעות ההר הזה (אולסקו), במחצב אבנים, יכרו להם אפרתיי עיר מולדתנו את קברם. אחרי השמדת הגטו בברוד עבדו שם כ־300 מעירנו במחנה־מוות, במנזר אולסקו, ונהרגו בירח זיו (=אייר) תש"ג במקום מחצבם. העיר ברוד חציה נחרבה והיא שוממה מאין יושב. במקום הגטו, בין רחוב בית־החולים ורחוב מסילת־הברזל, בשוק, בשוק הדגים ובסביבותיהם גלים, תלים ועיי מפלה. נשארו רק קירות בית־הכנסת הישן בהדרם, הוא נראה ממרחקים כקולוסאום. מיהודי ברוד לא נשארו כדי מניין..."

כך נפסקה ונסתיימה אותה תקופה שלמה של חיים יהודיים, הקשורה לפי הגדרתו היפה של אנסקי בברוד ובקלויז שלה, עם חורבנם הטראגי של החיים היהודיים בעיר זו ועם חורבן בית־הכנסת הנהדר.

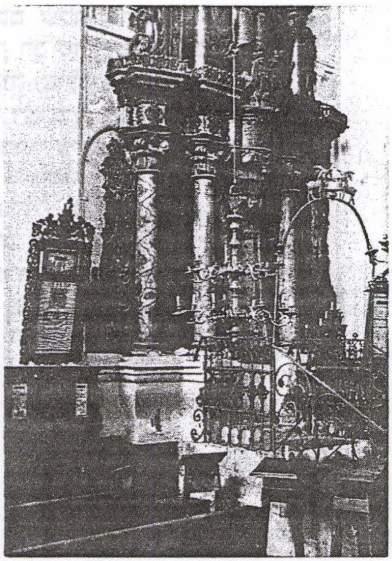

ארון־הקודש בבית־הכנסת החדש

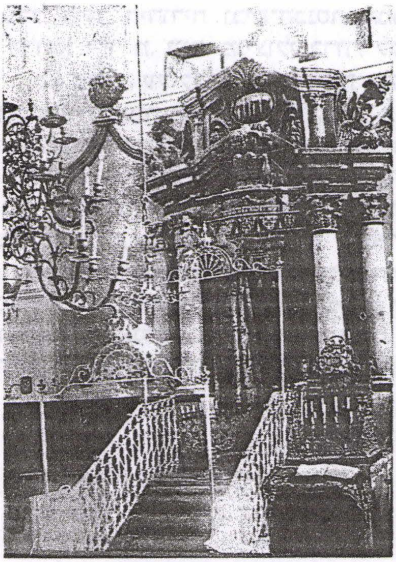

עמוד־התפילה (תיבה)
ליד ארון־הקודש בבית־הכנסת הישן

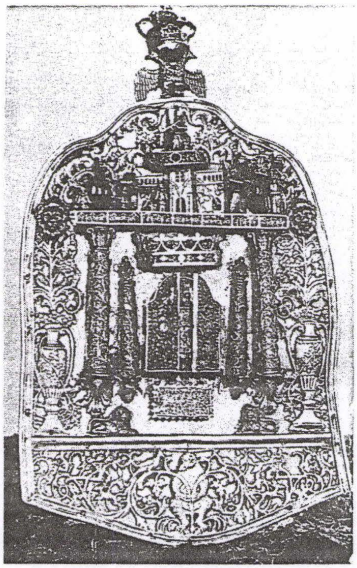

טס לספר תורה

הכניסה לבית־הכנסת הישן

כתר תורה

פמוטות וגביע

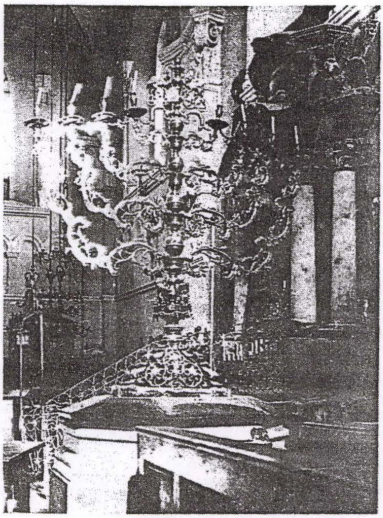

חנוכיה

חנוכיה

פרק שני

חיי הרוח, התרבות והחברה

הרב י. י. ויסבלום

חכמי הקלויז בבראדי

הקדמה

זה כמה שנים מפצירים בי יוצאי בראדי שבעירנו היפה ובראשם ידידי ושאר־בשרי ר׳ משה רוזנבלום נ״י, לכתוב מאמר על חכמי הקלויז רבתי שבבראדי. דחיתי את הדבר מדי פעם כי יראתי לגשת אל המלאכה הקדושה הזאת, ולא כל שכן אחרי שהופיע ספרו של הפרופ׳ נ. מ. גלבר על ברודי (פרק חמישי, עמ׳ 47–81: הקהילה ורבניה – מגידים – חכמי הקלויז – קדושים). ברם אחרי ראותי בדברים רבים שמקום הניח לי להתגדר בו, מה גם שבמקומות רבים אין דעתי כדעתו וכמה פרטים טעונים תיקון, וקיצר במקום שלדעתי רצוי להאריך – יראתי פן יאבד החומר שבידי במרוצת הזמן וכמה דברים גם יישכחו ממני. על־כן ניגשתי למלאכה זו, אבל מתוך רטט ורעדה.

עלי לציין שביכולתי היה לכתוב רק על חלק מחכמי הקלויז, כי חסרו לי בחיפה הספרים והמקורות לעיין בהם. על־כן תנאי התניתי, להעלות פרטים רק על אותם שמצאתי להם מקורות בספריה הפרטית שלי או על־פי השמועה מפי אנשים בני־סמכא[1].

כידוע, מייסד הקלויז בבראדי היה הגאון מו״ה חיים ב״ר אברהם סג״ל לנדא[2], בן־דודו של הנודע ביהודה. הוא שימש מקודם אב בֵית דין קהילת פודקאמין ואחר־כך ישב בבראדי, מקום מושבו של חמיו, הרב הגדול רחום ומוקיר רבנן, הנגיד והקצין, בעל בעמיו, ראש ומנהיג שלשלת־היוחסין, מו״ה יעקב באב״ד. הוא חסה בצל החכמה ובצל הכסף וגם יסד בית־מדרש אשר נקרא על שמו והוא תמך בו בממונו, מלבד מה שהצליח לאסוף מאת עשירי בראדי ונדיבי־לב.

בבית־אולפנא זה ישבו חברים גדולי התורה כל הימים, לרבות הלילות, ועסקו בתורה. תלמידי־חכמים מופלגים, אשר כל בית ישראל נשען עליהם, עד אשר הגאון נוב״י לא רצה להתיר שאלה חמורה ״אם לא בהסכמת חברים היושבים בביהמ״ד של המנוח ר׳ יעקב באב״ד ז״ל ויסכימו עוד מופלגי הקלויז״ (נוב״י קמא סי׳ מ״ג). חכמי הקלויז היו רובם ככולם גאונים מובהקים, צדיקים וקדושים כמלאכי מעלה[3]. מהם מקובלים מפורסמים, ונזכיר אחדים מהם:

ר׳ אליעזר סליפמן מבראד, שחיבר ספר בית שלמה, פירוש על משלי ובראשו מבוא גדול על דרך הנסתר (ז׳אלקווא תק״ם).

ר׳ אברהם ב״ר ישראל מבראד, מקובל מפורסם, מחבר ספר ״לקוטי אמרים״, פירוש על פרק שירה על־פי קבלה (זאלקווער ת״ק), וכן ספר ״דבר המלך״ על

תרי"ג מצוות כסדר התורה על דרך פרד"ס ופלפול עצום על לשונות הרמב"ם, ב' חלקים (ליוורנו תקס"ה).

הגאון המקובל מו"ה מנחם מנדעל זאלקווער, אבד"ק שטשעריץ, בן הרב החסיד מו"ה אפרים זלמן מגיד מישרים דק"ק זאלקווא, והזכירו הג' מהרא"ז מרגליות בתשובותיו "שארי הרב המקובל החסיד המפורסם איש קדוש מו"ה מנחם מענדל זאלקווער מבראד". וכן נמצאת הסכמתו על ספר "מרגליות התורה", וכן בהסכמתו על ספר "תולדות יוסף" על שיר השירים על־פי סוד משנת תקל"ז צוין על־ידי חתימתו "שחתם עם שאר רבנים מופלגים חסידים ומקובלים א־להיים חכמי הקלויז רבתי דק"ק בראדי". וכן חתם בין עשרה הראשונים ביחד עם הגה"צ ר' חיים צאנזר על הגט מקליווא. הי' מסגף את עצמו עד גיל שבעים. מבית־המדרש יצא רק לשבת קודש. אחרי הגה"צ מו"ה משה מאוסטרהא שימש כממלא מקום וכדיין ומורה צדק בק"ק בראדי. הנודע ביהודה בתשובותיו מציינו כ"רב גדול ומפורסם, דיין מצוין דק"ק בראדי". הוא הי' נכדו של הג"מ אפרים זלמן שור[4].

עם חכמי הקלויז נמנו אנשי־שם מגדולי היחס. נזכירם כאן מלבד אותם שהוזכרו במפורש בגוף המאמר:

הג"מ אפרים בן הג' החכם צבי ז"ל. הי' מפורסם כגאון וצדיק יסוד עולם, כמו שנראה מהסכמתו על ספר יסוד האמונה ושורש העבודה לר' ברוך קאסווער משנת תקכ"ה בהיותו גר בבראדי.

אחיו הג"מ נתן, אבי אביו של הג"מ יעקב מליסא, נפטר בבראדי זקן ושבע ימים ביום יו"ד שבט תקל"ח.

גיסו, הג"מ משה רוקח בן הגאון רבן של כל בני הגולה מו"ה אלעזר האבד"ק בראדי ואמשטרדם[5].

הג"מ ישעי' הלוי איש הורביץ, אחיהם הצעיר של הגאונים ר' פינחס בן ר' צבי הלוי הורביץ בעל ההפלאה ור' שמואל (שמעלקי) האבד"ק ניקלשבורג שבמוראביה, שנולד לאביו לעת זקנתו מאשתו השנייה וזכה עוד להוליכו לחופה. האריך ימים והי' תלמידו המובהק של הג' ר"ח צאנזר.

הג"מ נפתלי הירץ האבד"ק קובלא ודובנא, בן הג' רבן של ישראל מו"ה צבי הירש אבד"ק הלברשטט[6]. לפי דברי הגה"צ מו"ה ישראל סג"ל לנדא הראבד"ק זלאטשוב בספרו נפש חי', עזב ר' נפתלי הירץ את הרבנות בדובנא וישב בבראדי. גם חתימת ידו נמצאת בהיתר הגט מקליווא, י' שבת תקכ"ח בבראדי.

הג"מ צבי הורביץ מחבר ספר "מחנה לוי" בן הג' בעל ההפלאה גם הוא הי' אחד מגדולי חכמי הקלויז. גם הסכמתו מופיעה על ספר תולדות יוסף הנ"ל בשנת תקל"ז עם שאר חכמי הקלויז דק"ק בראדי. מנוחתו כבוד בסטניסלב. את מצבתו הראה לי ידידי המנוח הר"ג מו"ה פישל הורוביץ הי"ד בן הה"ג מו"ר דוד הלוי איש הורוביץ האבד"ק סטניסלב.

מחכמי הקלויז היו גם מפיצי החסידות הבעש"טית. מלבד אותם שכתבתי על אודותיהם בפרוטרוט אציין כאן:

הגה"ק מו"ה משה ליב מסאסוב, בן ה"ג מו"ה יעקב אבד"ק איטינגא והמדינה, נולד בבראדי ולמד אצל חכמי הקלויז בימי נעוריו ואחר־כך אצל הגה"ק ר'

שמעלקי האבד"ק ניקלשבורג, שבע שנים שלמות, ואחר שנפטר רבו הנ"ל נסע להרה"ק רבי אלימלך מליז'ענסק. נתפרסם כאחד מגדולי צדיקי הדור.

הה"ק ר' זעליג מבראד, תלמידו של המגיד ממזריטש והמגיד רי"מ מזלאטשוב והרב הק' מזלוזיץ, מביא חידושי תורה משמו וקראו החסיד ר' זעליג מבראד.

הה"ק מו"ה משה אהרן מבראד, חסיד וקדוש מגזע צבי ז"ל תלמיד הה"ק מו"ה יעקב יצחק מלובלין זצ"ל. בסוף ימיו נסע לארץ הקודש.

מוכן היה בידי מאמר גם על הגרא"ז מרגליות ז"ל מבראד, אלא שנודע לי כי ידידי הה"ג משה שטיינברג, רבה של גב־ים, מכין מאמר לספר, על־כן ויתרתי על רשימתי עליו ואעלה כאן אי אילו קווים מקורות הג' מו"ה שלמה קלוגר, המגיד מבראד, שאם כי לא הי' יליד בראדי ולא אחד מחכמי הקלויז, הרי בגאונותו[7] וצדקתו נכרך שמו בשם העיר ורבים הזכירו את בראדי בתקופתו בזכותו.

הג"מ מו"ה שלמה בה"ר אהרון יהודה הראב"ד ומ"מ בבראדי נתפרסם בספריו הרבים בכל מקצועות התורה בכל העולם. יש אומרים שחיבר שלוש מאות שבעים וחמישה ספר, כמניין שלמ"ה. נולד בשנת תקמ"ג בעיר קאמרוב רוסיה־פולין. משנת י"ב לחייו נתגדל ונתחנך על ברכי הגאון מו"ה יוסף הוכגלרנטר[8] האבד"ק זמושטש, בעל "משנת חכמים". שימש כאבד"ק קוליקוב יוזעפאף ומ"מ בעיר בראדי בהמלצת הגאון מהרא"ז מרגליות. אחר־כך נתקבל כאב"ד ברעז'אן ברוב פאר, בתופים ובמחולות. לפי מה שמספר לי ידידי הישיש התורני המנוח מו"ה ישראל אילן ז"ל יליד ברעז'אן, ששמע מזקני העיר, ביום בוא המהרש"ק לברעז'אן נפל תיכף למשכב, ושכב בחוליו משך י"ב חודש. בני העיר עשו את כל המאמצים לרפאו ולהחזירו לאיתנו וקיבצו לשם כך הון תועפות. כל הנשים מכרו את תכשיטיהן למטרה זו. הביאו את הרופאים המפורסמים מלבוב ומווינא, וללא הועיל. עד שביום אחד שלח הה"ק ר' מאיר מפרעמישלאן זצ"ל, שהי' מאוהבי וממעריצי המהרש"ק, שליח מיוחד שהמהרש"ק יעזוב תיכף את ברעז'אן ויתרפא ברפואה שלמה במהרה. מיד כשקיבל עליו לעשות כך חזר לאיתנו, ושב לבראדי וכיהן שם יותר מחמישים שנה. הרביץ תורה לתלמידים ותיקן תקנות רבות על אפם של משכילי בראדי, והתקנות נתקבלו גם בערים אחרות בגליצי'. שמעתי מזקני בראדי שסיפרו מגודל פרישותו וקדושתו עד להפליא. אנשי העיר פנו אליו בכל צרה, רחמנא ליצלן, לעשות פדיון נפש עבורם וסיפרו נפלאות מעניינים אלה, אף־על־פי שלא השתייך לחסידים. אגב, אכתוב לזכרון דבר שאינו ידוע בעולם. בין הספרים חיבר גם ספר בשם תקנת השובי"ם, שסיפחו לספר תורת הזבח להג' מהר"ש גנצפריד ז"ל (לבוב תר"ח), המתחיל "אמר שלמה נקרוא נקראתי לעיר הגדולה לאלקים ק"ק ברדיטשוב לתקן הפירצה בעניין השו"ב דשם וה' הי' בעזרי ותיקנתי להם תקנות והנהגות טובות וכבר העתיקו במדינת רוסיא אז כמה קהילות תקנות הללו". העניין הי': בברדיטשוב ריננו אחרי שו"ב על השחיטה והבדיקה שלו, והיו צדדים לכאן ולכאן, כמקובל, והחליטו להזמין את הג' מהרש"ק, שיגבה עדות וישמע טענות הצדדים במקום. וכן הי', שבא, חקר

ודרש ושמע טענותיהם ואחר־כך פסל את השו"ב והעביר אותו מעבודתו. מובן שהשו"ב עצמו, ובעיקר ידידיו ואוהביו, לא טמנו ידיהם בצלחת וכתבו לגדולי הדור, והגדולים האלה כתבו להג' המפורסם מהרי"א ענזיל צוזמיר ז"ל (אבד"ק סטריא באחרית ימיו שלא על מנת לקבל פרס, כי הי' עתיר נכסים), תקיף בדעתו, תלמידו המובהק של הג' בעל "קצות החושן", והוא הרעיש את העולם הרבני על פסק הדין של המהרש"ק, שפסל את השו"ב שלא כדין וכו' וכו'. בספרו שו"ת מהרי"א ענזיל, הנמצא בספרייתי, מוצאים אנו הרבה שו"ת בנידון, וכל תשובה ארוכה מאוד כדרכו. הוא כותב מרורות על המהרש"ק על פוסלו את השו"ב שלא כדין, והג' מהרש"ק עונה כדרכו בעניוות יתירה ומסביר את הנימוקים לפסילת השו"ב; אבל הי' זה ללא הועיל. עד כאן סיפור המעשה. כשעליתי ארצה בחסדי השי"ת בשנת תרצ"ה שמעתי מרב גדול אחד סופו של המעשה. לאחר כמה שנים החליט השו"ב הזה לעקור מברדישטוב ולעלות לארץ ישראל. בארץ חזר בתשובה והדפיס קונטרס (שהרב הנ"ל ראהו במו עיניו), שבו הוא מצדיק את המהרש"ק שבדין פסלו לאחר שהעמיד עדי שקר כדי להכשירו, ואז ראו כולם את קדושתו וראייתו הנכונה של הג' מהרש"ק זצ"ל. נפטר בברודי ד' תמוז תרכ"ט. הג' מהרי"ש נתנזוהן, רבה של לבוב, אמר בהספדו שהי' למהרש"ק ארבעים אלף דפים חידושי תורה, והמהרש"ק עצמו כתב בשנת תרי"ד שיש לו קל"ו חיבורים על ש"ס ופוסקים וכל חיבור מחזיק ערך מאתיים דף, ותשובות ערך שמונת אלפים. כשלושים ספר נדפסו ומאות נשארו בכתב־יד. הספר הראשון שיצא לאור הוא ספר החיים, ביאורים וחידושים על כל שו"ע או"ח (זאלקווא תקפ"ח). הספר הזה עשה רושם רב בעולם הרבני, והוא אז צעיר לימים. אף־על־פי־כן כותב עליו אז הגאון מהרא"ז מרגליות מבראד, בהסכמתו לספר, "הרב הגאון החריף סיני ועוקר הרים". מפורסם ספרו הנצרך לכל רב ומורה, "שו"ת טוב טעם ודעת", ובו כששת אלפים שו"ת בכל ד' חלקי שו"ע. בנו הג' מו"ה אברהם בנימין קלוגר ז"ל מילא את מקומו כדיין ומורה צדק בבראדי.

בסיום ההקדמה רואה אני חובה להזכיר את גיסי (אחי אשתי) הגה"צ משה פנחס זצ"ל, הרבי מרוהטין, בהגה"צ מו"ה חיים הלוי אייזן זצ"ל אבד"ק סווירז. הי' למדן מופלג ובקי נפלא, עבד את ה' במסירות נפש, תהילתו בקהל חסידיו, שהעריצוהו מאוד.

החסידים הבאים מפורסמים היו בבראדי: די להזכיר את הישיש החסיד ר' משה גלינר, ר' יהושע, ר' ליבוש, ר' מנלי שו"ב ובנו ר' שלמה, ר' מנדיל פרנס. סיפר לי ידידי המנוח מו"ה שלו שו"ב הרמן מסווירז, שבהיות הרבי מרוהטין בן תשע זכר כמה מסכתות גדולות על פה. כשרצו לבחון אותו ונחבא תחת הספסל, שאלוהו בכמה מסכתות את מראי המקומות והבטיחו לו בשכרו ממתקים. והוא ענה: דף... דף... א"ב למשה וכד' וכד' והפליא את שומעיו. נספה בשואה בדמי ימיו יחד עם זוגתו הרבנית הצדקת מרת פעריל ואחותה הצדקת מרת שרה ובנם ישראל ובנותיהם הדסה ומרים רבקה.

ר' משה מאוסטרהא

אחד ומיוחד, מגדולי קדמוני חכמי הקלויז הי' הגאון המפורסם, מקובל אלקי וקרוש ייאמר לו, תקיף בדעתו[1], הנקרא בפי כל ר' משה מאוסטרהא, בהרבני המנוח מו"ה הלל מזמושטש ונכד הג' המקובל ושכבה"ג בחכמת הקבלה מו"ה יעקב טעמירלש (לשון ר' משה מאוסטרהא בהקדמתו לספר "ערוגת הבושם"), חיבר ספר "ערוגת הבושם" על שיר השירים רב הכמות ורב האיכות על דרך רמז וסוד. נדפס לראשונה בזאלקווא תקפ"ה, והרב הקדוש רב שר שלום מבעלזא זצ"ל ציווה לבנו הה"ק מהר"י מבעלזא זצ"ל להשתדל לקנותו עבורו, וכאשר הובא אליו כרצונו שמח בו עד מאוד ושאל הה"ק מהר"י את אביו: לשמחה מה זו עושה, הלא בלימוד חכמת האמת רק בספרי קדמונים תבחר, ומה זה תשמח עתה על ספר לאחד האחרונים? השיב לו: דע בני, שבשעה שנראה הבושם הזה על פני תבל אמר הבעש"ט הק' זי"ע, כי בעת שחיבר המחברת הקדושה ההיא נתלבשה בו נפש שלמה המלך ע"ה. וסיים "גם בלעדי שמועתי זאת המקובלת בידי מרבותי הקדושים ידעתי גם אני, כי זה האיש משה גדול מאוד וכאחד השרים הראשונים נחשב"[2]. אח"כ הדפיסו שנית הגה"ק מהרי"א מקאמרנא וצירפו לחומשים עם פירושיו "היכל הברכה" ו"אוצר חיים" בשנת תרכ"ו. כן חיבר ספר "דרש משה", פירוש יקר על תהלים (כנ"ל) על־פי רמז וסוד, אשר הי' קניין כספו של מהרא"ז מרגליות זצ"ל מבראד[3] (לבוב תרל"ט). ר' משה שימש מגיד מישרים בבראדי והי' מידידיו הנאמנים של הבעש"ט. כל אימת שבא הבעש"ט לבראדי הסתגרו בחדר מיוחד לכמה שעות. גם הרה"ק המגיד מו"ה בנימין מזלוזיץ זצ"ל מביא הדברי תורה ממנו[4]. נפטר י"א טבת תקמ"ה בבראדי ושם מנוחתו כבוד.

ר' חיים צאנזר

הגאון האמיתי נזר הקודש, המפורסם בדורו, מקובל אלקי מו"ה חיים מצאנז[1] בהגה"צ מו"ה מנחם נחום (שנפטר י' אלול תק"ס). אחד המיוחדים שבחכמי בראדי והקלויז. שקיל ושרי עם הגאון בעל נוב"י (הנודע ביהודה) ועם שאר גאוני זמנו. מופיע על היתר הגט מקליווא ביום י' טבת תקכ"ח, בספר "אור הישר", חותם השני אחרי האבד"ק בראדי הג"מ יוסף שצק"ס ז"ל. ר' חיים הי' עוסק בתורה יומם ולילה וגם הי' קובע שעות לגמ"ת. הי' אומר: מפני מה כל מסכתות הש"ס מתחילות מדף ב' ולא מדף א'? ללמדך, כי כמה שאדם מישראל משים לילות כימים והוגה בתורה, לא תזוח דעתו עליו, שהרי דף א' טרם למד ועדיין צריך להתחיל מבראשית. הג' ר' חיים צאנזר הי' ראש המדברים בכל דבר שבקדושה לא רק בבראד וסביבותי' אלא בכל העולם הרבני והיהודי[2]. על שער ספרו "נאדר בקודש" על פרקי אבות, שהי' בספרייתו של הגאון ר' א"ז מרגליות מבראד ונדפס בלבוב תרכ"ב, כתוב "חד מגאוני קשישאי חסידי קדמאי היושבים לפני אלקים תמיד בשבת תחכמוני בקלויז

רבתי קדישא דק"ק בראד הנקובים בשמותם בשם חכמי קלויז"[3]. בהקדמת המו"ל כתב מו"ה עזריאל לעווין כי הבעש"ט הפליג מאוד במעלת נשמתו הקדושה שהי' מניצוץ ריב"ז. נפטר ו' שבט תקמ"ג. השאיר אחריו בן גאון וצדיק, מו"ה שמואל אהרון אבד"ק מאצ'וב. מתלמידיו יש לציין את הג' ר' אלעזר רוקח (אבי הגה"ק רב שר שלום מבעלזא בן הג' הג' מו"ה שמעלקי, בן הג' ר' אלעזר רוקח אבד"ק אמשטרדם) וחתן הג' המקובל ר' יהודה זונדל רמרז', שגם הוא הי' מתלמידי ר' חיים צאנז'ר והי' מקובל וצדיק.

ר' יצחק הלוי הורוביץ

הג"מ יצחק הלוי בן הג"מ יעקב יוקל הורוביץ אבד"ק הארחוב, גלוגא, בראדי ואה"ו (= אלטונא, הומבורג, ואנזבק) הי' אחד מגדולי הקלויז בבראדי. נולד בשנת תע"ה בעיר באלחוב בעת שאביו הג"מ יעקב יוקל הי' אב"ד שם. בימי חורפו הי' אבד"ק הארחוב וגליל לודמיר.

בשנת תקש"ו, אחרי מות יעקב אביו, נתקבל לאבד"ק בגלוגאו רבתי. שש שנים עבד שם עבודת אב"ד ובשביעית פרק מעליו עול הרבנות וחזר לעירו בראדי. בשנת תקכ"ד אחרי מות הג"מ נתן נטע אבד"ק בראדי נתקבל לאבד"ק בראדי, ובשנת תקכ"ה נתקבל שוב לאבד"ק אה"ו אחרי מות יהונתן הגמהר"י אייבשיץ ז"ל, בעל "כרתי ופלתי", "אורים ותומים", "יערות דבש" ועוד. בהיותו בק"ק בראדי, עוד לפני שנתקבל לאבד"ק בראדי, מוצאים אנו הסכמתו על ש"ס אמ"ד (אמסטרדם) בשנת תקי"א. כן הסכים בבראדי על ספרי "תוספת שבת", "עטרת ראש" בשנת תקי"ד. דבריו נמצאים בספר "הפלאה והמקנה" בשו"ת רח"כ (ר' חיים כהן), בשאלות יעב"ץ חיים סי' מ"ו, בנודע ביהודה, בפתחי תשובה אבן העזר סי' ק"ע, ועוד ועוד. וימת יצחק במבחר שנותיו בהיותו בן נ"ב שנים, ו' לחודש אייר תקכ"ז, באלטונא. הוא הי' חתנו של ר' יעקב באב"ד מבראד, מייסד בית־המדרש הגדול בעיר בראדי. יתר דברי רבינו יצחק הלוי הלא הם כתובים על ספר תולדות משפחת הורוביץ.

ר' נפתלי ב"ר לוי

הג"מ נפתלי בר' לוי מבראד בעל המחבר ספרי "עטרת שלמה", "בית לוי", חידושי גפ"ת על קצת מספריו ועל רש"י ותוספות (זאלקאווא תצ"ב), אחד מחכמי הקלויז[1]. הסכמתו מופיעה על ספר "תולדות יוסף" (פירוש על שיר השירים על־פי רמז וסוד לר' יוסף דב אבד"ק ליסקאווע) ביחד עם שאר גאוני וחכמי הקלויז בשנת תקל"ז[2]. הג' מודהרא"ז מרגליות בשו"ת "בית אפרים" הלכות גיטין (באמצע התשובה) כתב "ועל דרך זה שמעתי בשם הרב המובהק המנוח מו"ה נפתלי ב"ר לוי מפה"ק לפרש דברי רש"י בפרשת וישב. ויתנכלו אותו, כמו אתו, עמו, כלומר אליו, שפירושו שמצינו במקרא עד באו לדבר אתו

(שמות ל"ד ל"ה), שפירושו לדבר אליו, וכן מצינו לא נעשה עמו דבר (אסתר ו' ג'), שפירושו אליו כמו הך 'אותו', פירושו אליו".

ר' אברהם גרשון קיטוב'ר

הגה"ק המקובל האלקי החסיד המפורסם מו"ה אברהם גרשון קיטוב'ר בהג' מו"ה אפרים שהי' דומ"צ בקיטוב, חד מחכמי קלויז רבתי בבראדי בימי הג' בעל הנוב"י, הכותב עליו במהדורה קמא אבן העזר סי' ע"ג "מחמד עיני וחמדת לבי, בר פחתי ובריבי, חכם עדיף מנביא, אהוב למטה ונחמד למעלה, הרב המופלא ומופלג בתורה ובחסידות ולו עשר ידות שושן סודות, החכם והשלם והכולל חסידא קדישא נר ישראל עמוד הימיני פטיש החזק כ' מו"ה אברהם גרשון נ"י. הג' פמ"ג או"ח פרי מגדים, אורח חיים סי' תקפ"א סמק"א, כ' שמעתי מאדוני אבי מורי ורבי ז"ל, שאמר כמדומה בשם החסיד ר' גרשון קיטב'ער ז"ל שבא לירושלים[1] וראה בשלוותה עמים ישבים בה ובכה ואמר שזה שאומרים בראותי כל עיר (ירושלים של מטה) על תלה בנוי' ועיר האל־הים מושפלת (ירושלים של מעלה), כי שם ניכר החורבן". בספר "חיבת ירושלים" כתוב עליו "שמעתי מספרים שהרבי ר' גרשון קיטב'ר אמר קינות נגד מקום המקדש ונתעלף כמה פעמים מהמרירות, עד שבקושי הקיצו אותו כדרך מתעלפים". הג' ר' יהונתן אייבשיץ ז"ל בעת שולחו את הקמיעות לרב המקובל כמו"ה חיים ווילנא מעתיק מה שכתבו חכמי קונסטאנטינא על הרב מו"ה גרשון, "כמה רב חילו בחכמת הקבלה". גם הגה"ק בעל תולדות יעקב יוסף מביא חידושי תורה בשמו בפרשת האזינו. בהתאם לדרישתו של הבעש"ט נפגש עם הה"ק ר' חיים עטר ס"ט, כי הבעש"ט בעצמו רצה להיפגש עמו, כידוע, והגיע עד סטמבול וחזר לחוץ־לארץ נגד רצונו. ר' אברהם גרשון כותב לבעש"ט ד"ש מבעל אור חיים ומודיע לו בשמו שקיבל האיגרת מבעש"ט בשמחה ושולח לו ד"ש, ופקד עליו שלא ינסה עוד פעם לעלות "כי אין אנו מטבילין אלא פעם אחת דווקא" (גנזי נסתרות)[2]. מתחילה קבע משכנו בחברון, והי' אומר שישיבת יום אחד בארץ ישראל חשובה ואהובה לפני המקום יותר משישים שנה בחוץ־לארץ. לאחר מכן עבר לירושלים ונפטר שם כעבור כמה שנים ושם מנוחת כבודו, לידיו בניו ר' חיים אהרון ור' יקר, שעלו כעשר שנים אחר־כך, וכן נכדו.

ר' חיים מרגליות

הג"מ ר' מאיר מרגליות בן הג"מ צבי הירש מרגליות (אבד"ק יאזלוויץ וגליל פאדאליא), אבד"ק לבוב ואחר־כך נתקבל לאבד"ק אוסטרהא. ידוע על שם ספרו "מאיר נתיבים" חלק א שו"ת וחלק ב חידושים על גפ"ת ודרושים נחמדים לסדר פרשיות התורה (פולנאי תקנ"א) בספר כמה שו"ת. שקיל וטרי עם דודו (אחי אמו) הג"מ ארי' ליבייש אורבך האבד"ק סטניסלב. הבעש"ט הי' אומר

עליו שיש לו ניצוץ אביי והג' בעל הנוב"י לא רצה להתיר שאלת עגונה חמורה רק בהסכמתו. הוא הי' בן הג"מ מרדכי מארדוש והאבד"ק באמברג והמדינה, בן הג' מו"ה דוד בן אחותו של הטורי זהב. בסוף ספרו חידושים על מסכת ברכות מאחיו הגדול ממנו הג' החריף מו"ה יצחק דב האבד"ק יאזלוויץ מספרו הגדול שהשאיר אחריו, ספר "באר יצחק", וכן ליקוטים מאביו הנ"ל. כן חיבר ספר "דרך הטוב והישר" (פולנאי תקנ"ה), "כתנות אור" על תרי"ג מצוות על־פי שי"ר (בארדיטשוב תקע"ו), וכן ספר "סוד יכין ובועז" (אוסטרהא תקנ"ד). הוא הי' מגדולי התלמידים שבחכמי הקלויז ומתלמידיו הנאמנים של הבעש"ט, כמובא בספרו "סוד יכין ובועז" הנ"ל בזה הלשון: "וכאשר הזהיר אותי בתורה ובחסידות ובראשם ידידי הרב החסיד מופת הדור מו"ה ישראל בעש"ט זצלה"ה", ולהלן הוא ממשיך: "מיום שהכרתי בדבקות אהבה עם מורי ידידי הרב החסיד מו"ה ישראל בעל שם טוב תנצב"ה הנ"ל ידעתי נאמנה שזה הי' הנהגתו בקדושה ובטוהרה וברוב חסידות ופרישות וחכמתו צדיק באמונתו יחי' דמטמרין גליין לי'. ומסופר הרבה עניינים נפלאים עליו". בספר "שמן טוב" ח"ב אות ק"ו כתב, כי הבעש"ט זצ"ל אמר שג' משפחות נקיות דור אחר דור "אשר כרת את אברהם ושבועתו ליצחק ויעמידה ליעקב": א. מרגליות. ב. שפירא. ג. הורביץ. לזאת חיבב ביותר את הרב בעל "מאיר נתיבים" והק' ר' פנחס מאוסטרהא קאריץ, והק' ר' צבי הירש הלוי הורביץ אבד"ק טשורטקוב, אבי הגאונים הק' פנחס הלוי הורוביץ, בעל "הפלאה והמקנה", האבד"ק פרנקפורט על נהר מיין והגה"ק ר' שמעלקי הלוי הורוביץ, האבד"ק ניקלשבורג.

בניו היו גאונים מפורסמים בכל ישראל כהג"מ שאול אבד"ק לובלין והג"מ בצלאל, אשר מילא את מקום אביו כאבד"ק ור"מ בק' אוסטרהא, והג"מ נחמן אבד"ק פולנאי.

ר' יחזקאל לנדא

הג"מ יחזקאל לנדא ב"ר יהודה הלוי, מגדולי הרבנים בדורו, בן למשפחה מיוחסת מאוד[1], מפורסם על שם ספרו "נודע ביהודה". נולד ח"י חשון תע"ד באפטא, לאביו ר' יהודה ב"ר צבי הירש, מפרנסי העיר וחבר בוועד ד' ארצות. עד שנתו הי"ג למד תורה מפי ר' יצחק אייזיק הלוי מלודמיר. בהיותו בן י"ד הלך לק"ק בראדי ללמוד תורה מפי חכמי הקלויז, כי העיר הזאת היתה מלאה חכמים וסופרים ומאתה יצאה תורה לכל ישראל. שם למד בחבורת צעירים ברוכי כשרון יראי ה' ואריות בתורה. בן י"ח נשא לאשה את מרת ליבא בתו של יעקב מדובנא ועבר לגור בבית חמיו. כעבור זמן קצר השפיע על חותנו שישתקע בבראדי, שם קיבלוהו לאחד מחכמי הקלויז. בשנת תצ"ד נתמנה לאחד מדייני העיר שלא על מנת לקבל פרס, ויגדל שמו בכל הארץ. כל חכמי דורו שאלו בעצתו, כי דבר לא נעלם ממנו, אם בחכמת התורה, אם במחקר ופילוסופי' ואם בשיקול הדעת. מלבד חכמתו וצדקתו הי' בעל רוח נדיבה ונפש טובה ושונא בצע ומשתתף תמיד בצרת הציבור. בהיותו כבן שלושים נתקבל

לאב"ד בק"ק יאמפלא ויהי שם כעשר שנים. ובשנת תקט"ו נתקבל לאב"ד ור"מ בעיר פראג המעטירה[2] במקומו של ר' דוד אופנהיים. עם התקבלו כרב נהרו אליו תלמידים מכל המדינות מקרוב ומרחוק, עד שהיכל הישיבה הי' צר מהכילם ונאלץ ללמוד עמהם בחצר בית־הכנסת. עד סוף ימיו לא פסקה ישיבה מביתו, אף בערבי שבתות ובימי תענית. בניגוד למנהגם של ראשי ישיבות להתחיל "זמני" הלימוד בראשי חודשים חשון ואייר הי' הוא פותח את הישיבה מיד לאחר החג. בכל יום הי' מרצה לפני תלמידיו שיעור בתלמוד וביום שישי לומד עמהם פרשת השבוע על־פי פירוש רש"י. הוא אהב את תלמידיו כאב את בניו ושמח על כל הצלחה בלימודיהם. בין תלמידיו גאוני ארץ כר' אברהם דנציג בעל חיי אדם וחכמת אדם, ר' דוד דייטש בעל אהל דוד ור' אלעזר פלעקלש בעל שו"ת תשובה מאהבה. ר' יחזקאל הי' אמיץ לבב, לפני מלכים יתייצב, כילכל דבריו במשפט והשתדלויותיו לטובת בני עמו לא שבו ריקם. במלחמת שבע השנים שלחמה מריא תיריזה מלכת אוסטרי' עם פרידריך השני מלך פרוסי' והעיר פראג באה במצור לא שעה לעצת כמה מנכבדי העדה לצאת יחד אתם את העיר, אלא נשאר על משמרתו והשתדל בכל מאמצי כוחו להקל סבלה של עדתו בדורשו מאת העשירים לפרנס את העניים ואסר על הסוחרים להפקיע את השערים. כידוע גורשו יהודי פראג מעירם בשנת תק"ה, לאחר שהוצאה עליהם דיבה לפני המלכה שכאילו סייעו לחיל פרוסי' במלחמתם הקודמת על אוסטרי'. עתה הקדים רפואה למכה בהכריזו חרם חמור על כל יהודי אשר יבגוד בממשלתו ויעזור לאויב. כן תיקן תפילה מיוחדת לשלומה של מלכות לאומרה בכל יום ערב ובוקר בכל בית־הכנסת. נוסח התפילה נדפס בפקודתו בגרמנית והפיצו באלפי עותקים. פעולה זו העלתה את קרנו של הרב בעיני המלכה. כאשר הופיעה בשערי פראג עם תום המלחמה והרב יצא לקראתה לברכה לרגל נצחונה הודתה לו לעיני כל השרים על מסירותו הנאמנה לארץ מגוריו. בשנת תקמ"ט, כאשר יצאה פקודת הקיסר יוסף השני המחייבת גם את היהודים להתגייס לצבאו, זירז הרב את בני עדתו שימלאו פקודה זו. ביום ט"ז באייר, לפני שהחיילים הראשונים, עשרים וחמישה במספר, יצאו למסעם, נאם לפניהם בגרמנית במעמד קהל רב מאזרחי העיר ואנשי הצבא דברי עידוד ונחמה. בדבריו עורר להקפיד על שמירת מצוות ה' גם בהיותם בצבא. ר' יחזקאל נפטר ביום י"ז אייר תקנ"ג בפראג. הוא ציווה שלא יפליגו בשבחו בעת הספדו ולא יעמידו מצבה יקרה על קברו, רק אבן אחת שמחירה לא יעלה על ח"י זהוב, שלא יחרתו עלי' שום תוארי כבוד. וכן קיימו וכתבו רק "הרב המפורסם מו"ה יחזקאל הלוי". מספרים שהי' לו ארון מיוחד סגור על מסגר, ואת המפתח לא הוציא מתחת ידו לעולם. אף בני ביתו וקרוביו לא ידעו מה הארון מכיל. אחרי פטירתו פתחו את הארון ומצאו שם את ספר הזוהר וכתבי האר"י ז"ל וכן הערותיו שלו בקבלה. בכמה מקומות בספרו הוא מרמז לענייני קבלה[3], תיקן כמה תקנות, ביניהן תקנתו נגד חיי מותרות, המעוררים קנאת הגויים וגורמים הכבדת עול המיסים. הוכיח את בני עדתו לא להידמות בבילוי בבתי תיאטראות.

בנידון הגט מקליווא עמד ר' יחזקאל לימין הג' ר' ישראל ליפשיץ, מסדר הגט, בניגוד לדעת הג' ר' אברהם אביש, רבה של פרנקפורט. הדבר גרם שפרנסי פרנקפורט החליטו בט' בחשון תקכ"ב שלא למנות את ר' יחזקאל או את אחד מצאצאיו לרב בעירם, ואף לא להרשות להם לדרוש בבית־הכנסת במקרה שיזדמנו לעירם כאורחים. בעת המחלוקת הגדולה בין ר' יעקב עמדן לר' יהונתן אייבשיץ פירסם ר' יחזקאל ביום ח' באייר תקי"ב מכתב, שבו דרש מרבני הדור וחכמיו שישתדלו להשקיט את הריב. לדעתו הקמיעות שנחשד עליהם ר' יהונתן הן מזויפות, והוא קובל על בית־הדין כמי שקיבלו עדות על הקמיעות שלא בפניו. הוא מציע לגנוז את הקמיעות למען השלום, ויחד עם זה מכריז שכבודו של ר' יהונתן במקומו עומד ותורה יבקשו מפיהו (על כך רגז ר' יעקב עמדן). גם כאשר הגיעה השמועה על פטירתו הספידו (דרושי הציון לנפש חיה) וסיפר בשבחו, וכתוב שם בצל"ח על ר' יהונתן "כשם שאי אפשר להכחיש את אור השמש בצהריים כך אי אפשר להכחיש את עוצם גדולת תורתו ומידותיו הטובות".

מבניו הנודעים לנו: 1. הה"ג מו"ה יעקב'קא לנדא מבראד, אשר חיז'רושיו נספחו לנו"ב תנינא ומובא בנו"ב קמא. הסכמתו מופיעה על חומשי רש"ד בשנת תקמ"ד (1784). נפטר בבראד י"ג אב תקפ"ג (1823). בנו היה הרב ר' יהודא לנדא מבראד. 2. הג' המו"ה ר' שמואל לנדא ממלא מקום אביו בפראג. יש מתשובותיו בנוב"י ומדרושיו ב"אהבת ציון". הי' אחד הלוחמים נגד הזרמים החדשים, ששאפו להכניס תיקונים בדת ובחינוך. 3. הרב ר' ישראל לנדא מבראד[4], אבי הג' המפורסם מו"ה אלעזר לנדא בראד מחבר הספר המפורסם "יד המלך", חידושים על הרמב"ם (לבוב תקפ"ב). זקני בראדי סיפרו על גודל צדקתו וחכמתו וקדושתו. הג' מהרש"ק ז"ל סיפר כי כמה שעות לפני פטירתו עמד הוא בחוץ לפני ביתו, שהי' רחוק מבית הג' מו"ה אלעזר, ושמע דברי וידויו ואמירת "אני מאמין" כולו בקול רם ובכל כוחו. נפטר בבראד בשנת תקצ"א. בן בנו הגה"צ ר' ישראל לנדא זצ"ל הראבד"ק זלאטשוב, קודם לכן מתושבי קיוב ומעשיריה, ברח משם בזמן משפט ביילים הידוע, כי הי' גיסו של זייצוב. בהקדמת ספרו נפש חי' על מסכת ביצה הוא כותב באריכות את השתלשלות משפחה יקרה זו, משפחת לנדא, ויחוסה.

ר' דוד טעביל

הג"מ דוד טעביל[1] נולד בבראדי והיה מגדולי חכמי הקלויז. הי' מפורסם בדורו כגאון עצום עוקר הרים בפלפולו. מקודם שימש כאבד"ק הארחוב ואחר־כך נתקבל לאב"ד ור"מ דק"ק ליסא. שקיל וטרי עם כל גאוני זמנו, כגון הנוב"י, בית מאיר ובעל אור ישראל, וכן חיבר ספר "מכתב לדוד". חתימת ידו נמצאת בהיתר הגט מקליווא ביחד עם הג' ר' חיים צאנזר ואחרים, ביום ה', יו"ד טבת תקכ"ח. הסכים על ספר "ערוגת הבושם" לר' משה מאוסטרהא בי"ג סיון תק"ה. בתחילה נתן הסכמתו על ספר "דברי שלום ואמת" לר' נפתלי הירץ ויזל, אולם

אחר שעמד על כוונתו והתוצאות ההרסניות של דורשי התיקונים בחינוך יצא למלחמה בהם. בדרשתו בשבת הגדול תקמ"ב ביקר באופן נמרץ את דורשי התיקונים. דרשה זו עוררה את ויזל לכתוב את מחברתו "רחובות". נפטר בליסא ביום ט"ז טבת תקנ"ב, והספידו הג' ר' אליעזר פלקלש; ההספד מופיע בספרו "עולת חדש".

ר' נח אברהם הלוי העליר

הגה"ק מו"ה נח אברהם הלוי העליר[1] בן גה"ק משה אהרון[2], אבד"ק סניאטין, בן הגה"ק מו"ה מאיר[3], אבד"ק בראדשין, בן הגה"ק ר' אברהם[4], ראש ישיבה של קהילת סקאליא (שעל-יד סטרי), בן הגה"ק ראש כל בני הגולה יום טוב ליפמן העליר. חיבר ספרים גדולים: א. על הש"ס, "בכל מקום אשר השיג הג' מהרש"א על אא"ז הג' מהרש"ל ז"ל. ב. שו"ת "אשר מאז באו אלי כתוב בהתווכחות גדולי זמננו". ג. חידושי אגדות דרושים ודברי מוסר. "והי' משתוקק להדפיסם, עד שנפלו שודדים על עיר באלחוב ביום א' י"ג תמוז תקי"ט[5] ובזזו והרגו כמה נפשות מישראל ושרפו את העיר וכו' וכו', וניצל בנס, כי התחבא בין הכלים כישן תחת המיטה", וכן נשרפו כל ספריו, ועל-כן כתב מחדש ספר "זריזותא דאברהם" על התורה על-פי פרדס (לבוב תר"ס), אשר הי' ממעון אריות בין מצוקי ארץ מגדולי חכמי קלויז בק' בראדי וכן גילה סודו לתלמידו אשר יצק מים על ידיו, איש אלקים קדוש שמואל מאוסטרהא[6]. הגה"ק ר' נח אברהם הי' תלמידו של המגיד הקדוש ממעזריטש. כשנפטר הגה"ק מו"ב משה שהם ב"ר רן נתקבל הוא במקומו כאבד"ק דאלינא. נפטר בבראדשין ביום ח"י אלול תקמ"ו ושם מנוחת כבודו. בניו:

1. מו"ה מאיר[7], מגיד מישרים בק"ק בראדי, נפטר ביום כ"ה אייר תק"ם.
2. הה"ג מו"ה אברהם יהודה אבד"ק טוימש, מנוחתו כבוד בעיר הקודש צפת.
3. הרב החסיד מו"ה שמואל צבי, נפטר ביום ג' ניסן תקמ"ז, מנוחתו כבוד בק"ק בראדי[8].

ר' משולם איגרא

הג"מ משולם איגרא ישב בבראדי כמה שנים ולמד בקלויז רבתי. חכמי הקלויז העריכו מאוד את גאונותו וכתבו עליו "אשר כל חכמי דורו כאין נגדו". ר' משולם הי' בנו של הרב המופלג מו"ה שמשון ונולד בשנת תק"י בעיר בוטשאטש. נתגדל ונתחנך על ברכי זקנו, הג"מ אפרים פישל, אבד"ק קאלאמעא, בן הג"מ משולם אבד"ק הנ"ל, בן הג"מ ישעי' דיין ור"מ בעיר לבוב, בן הג"מ אהרון משולם מלויצק, נכד הגאונים בעל מגיני שלמה ומו"ה משולם ב"ר אברהם זלצבורג אבד"ק לבוב, שנפטר שם ביום ב' אייר ת"ה ושם מנוחתו כבוד. הג' ר' משולם איגרא הי' מחונן בכשרונות כבירים והי' כבור סיד שאינו

מאבד טיפה. מספרים עליו שדרכו הי׳ ללמוד גמרא בלי פירוש רש״י ותוספות ולפרש את הגמרא לפי רוחב דעתו. אחר־כך, בראותו שרש״י לא פירש כן ותוספות פירשו באופן אחר לגמרי, התאמץ לתרץ מדוע רש״י לא פירש כפירושו ומדוע מיאנו התוספות לפרש כפירוש רש״י, ומזה נותר ספרו הגדול איגרא רמא[1]: הבעש״ט, כשראה אותו על כתפי אביו, לקח אותו על אצילי ידיו ונשאהו בחדרו אנה ואנה ואמר לכל הניצבים עליו: ראו, לילד זה יש נשמה חדשה אצולה ממרומים, אשר לא היתה עוד בעולם הזה על־ידי גלגול[2]. כשהי׳ בן עשר דרש בבית־הכנסת הגדול בעיר בראדי לפני גדולי׳ וחכמי׳ בנוכחות האבד״ק בראדי הגאון המפורסם ר׳ יצחק הלוי איש הורוביץ הידוע בשם ר׳ איציקל המבורגר, והוא התווכח עמו לעין כל, והילד בן העשר יצא בזר נצחון[3]. בהיותו בן י״ג נשא לאשה את בתו של הגביר והקצין מו״ה שמואל ביק מבראדי, וישב בקלויז רבתי על התורה ושם כל מעיינו בה. לאחר כמה שנים דרשה ממנו גט פיטורין בטענה ״וכי אפשר לדור עם ספר תורה?״. הוא הצדיק עליו את הדין, כי נענש על אשר לא לקח אשה מבנות הרבנים הגאונים גדולי הדור. אחר־כך נשא לאשה את מרת רבקה אסתר, בתו של הג׳ ר׳ איציק׳ל הנ״ל. כשהי׳ בן י״ז נתקבל לאבד״ק טיסמינץ, אחת הקהילות המפוארות והחשובות בעולם הלומדים. העמיד תלמידים, שנתפרסמו אחר־כך כגאוני ארץ, כגון: הג׳ מורנו הרב רבי יעקב מליסא בעל חוות דעת ונתיבות המשפט, הג״מ מרדכי בנעט אבד״ק ניקלשבורג, בן גיסו הג״מ ארי׳ ליבוש הלוי איש הורוביץ אבד״ק סטניסלב, הג׳ ארי׳ ליב בעל ״קצות החושן״, הג״מ נפתלי הירץ הכהן מטיסמינץ שהי׳ נקרא ר׳ הירצלי קאטשיגער, ותשובה אליו נדפסה בשו״ת מהר״מ איגרא חו״מ ס׳ כ״ד, הג״מ נתן נטע אבד״ק פאדהייץ, בן גיסו הגה״ק מו״ה נפתלי צבי הורוביץ, האבד״ק א׳ ראפשיץ, הג״מ ברוך פרענקל האבד״ק לייפניק בעל ספר ״ברוך טעם״, הג״מ משה מינץ, האבד״ק אובן ישן מחבר ספר מהר״ם מינץ, הג״מ שלמה מגדולי חכמי טיסמינץ. בשנת תקנ״ד נתקבל לאבד״ק פרעשבורג. נפטר ב׳ דחול המועד סוכות תקס״ג בפרעשבורג ושם מנוחתו כבוד.

ר׳ משה מינץ

הג״מ משה מינץ, מ״מ ודומ״ץ בבראדי, הי׳ יליד פודוליא[1]. מחותנו של הג׳ החת״ם סופר ומוזכר בתשובותיו אבן עזר סי׳ קכ״ב. שקיל וטרי עם הג׳ בעל ״חמדת שלמה״. גם הג׳ בעל הנוב״י מזכירו בתשובותיו. על־פי המלצת הנוב״י, שכותב עליו שהוא מופת הדור, נתקבל לאבד״ק בודאפעשט (אובן ישן) בשנת תק״נ. זה הי׳ אחרי שכיסא הרבנות בעיר זו הי׳ פנוי במשך תשע שנים מיום פטירתו של הג״מ נתן גינצבורג, שהי׳ גדול בתורה ובחכמה, ואנשי העיר לא מצאו רב מתאים בשיעור קומה כרב הקודם, עד שמצאו את ר׳ משה מינץ כמתאים לאיצטלה זו. הי׳ נכבד אצל כל אנשי הסביבה, ומרחוק ומקרוב היו הרבנים פונים אליו בשו״ת. בהיותו דומ״ץ בק״ק בראדי סידר גט לנגיד

המפורסם ר' אליקים געציל מלברטוב[2] בשנת תק"מ. שימש כאבד"ק אובן ישן במשך ארבעים ואחת שנה, ונפטר בשנת תקצ"א באובן ישן ונקבר בבית־הקברות הישן התם, ומצבתו ומצבת קודמו הרב הג"ל נשארו עד היום. חלק מתשובותיו נדפסו בשם שו"ת מהר"ם מינץ.

ר' מאיר קריסטיאנאפאלער

גאון גדול ומפורסם בדורו אבד"ק ור"מ בקהילת בראדי בימי הג' בעל בית אפרים. מהרבה שו"ת וחידושים בכל מקצועות התורה שהשאיר נדפס רק חיבור אחד בשם "יד מאיר" על סוגיות הש"ס. בשו"ת נוב"י יש שבח גדול לר' מאיר בהיותו עוד אבד"ק קריסטיאנאפאלי (מכאן השם קריסטיאנאפאלער). הי' בנו של הג"מ צבי הירש אבד"ק בילקאמין, אשר גם הוא השאיר הרבה כתבי־יד, ונדפס רק ספר מאורות צבי על סוגיות הש"ס. הג"מ מאיר הי' תלמיד מובהק לגה"ק מו"ה שמעלקי הורוביץ האבד"ק ניקלשבורג, ונח נפשי' דר' מאיר ט"ו ניסן תקע"ה. מסופר שר' מאיר נשא את אשתו השני' והיא ילדה כל שנה בן, ורחמנא ליצלן, כאשר בא כן הלך. פעם אחת ילדה אשתו שוב בן זכר ופנו אלי' חסידים מאנשי בראדי ויעצו לה, אם רצונה שבנה יאריך ימים, שתזמין את הה"ק ר' משה לייב מסאסוב, שישתתף בברית המילה. כשחזר בעלה הרב ר' מאיר מבית־הכנסת אמרה שרצונה שיזמינו את הרב רמ"ל, והוא סירב, אז נשבעה שלא תיתן למול את הילד אם לא יהי' רמ"ל בברית. בלית ברירה הזמין אותו. קודם התפילה טבל בנהר כדרכו ואז היו ימי החורף, והקור הי' חזק. לאחר הטבילה נטל ידיו והלך לבית־הכנסת שלא הי' בו שום תנור והתפלל, רק שפתיו נעות כדרכו. כשהגיע ל"ויברך דוד" ראו כולם זיעה מבצבצת מתוך נעליו. והילד חי והאריך ימים והוא הי' הג"מ יחיאל מיכל קריסטיאנאפאלער ששימש אחר־כך אב"ד בראד והסביבה.

הערות

הקדמה

1. הספרים שהשתמשתי בהם, מלבד ספרי ההלכה והדרוש שצוינו בפרוטרוט ליד כל אחד מן הגדולים, הם: שם הגדולים א' וב', נאדר בקודש, תולדות הפוסקים, תולדות יוסף, אור הישר (הגט מקליווא), דבר יום ביומו, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, כתבי הגאונים, אנציקלופדיה ישראלית (אשכול), אוצר ישראל, פערים ואמהות בישראל (ברודי), ועוד. לפעמים ציטטתי אותם בלשונם ולעתים מסרתי רק את תוכן דבריהם.
2. חתנו של ר' חיים הג"מ שמואל מבראדי, הי' אחד מגדולי חכמי הקלויז והי' בנו הצעיר של הג' פיני יהושע, המזכירו בריש בבא מציעא "ובני

הנבון כמ׳ שמואל הירץ״. נפטר בבראדי בשנת תקכ״א בלי להשאיר זרע של קיימא.

3. לשון הגה״צ מהר״ש הלברשטם זצ״ל האבד״ק בלבוב בהסכמתו על ספר זריזותא דאברהם.

4. אבי הג״מ אלכסנדר סענדר שור בעל תבואת שור ושמלה חדשה ומביאו פעמים רבות בספריו. עי׳ בסי׳ יו״ד. הי׳ מ״מ בלבוב ומחמת רעש מלחמת שוועדן העתיק עצמו לעיר בראדי. הי׳ מפורסם בין גדולי העיר וחכמיה כגאון ואיש קדוש. בספר מעלות היוחסין (להג״מ אז״מ ז״ל) כתוב ש״פעם אחת הי׳ שילע״ר געלא״ף בעיר לבוב שהי׳ דרכם לפשוט ידיהם בגזל, ושודדים ומכים כל המוצאים. בהיחפזו לנוס פגע בו אחד מהם וראה נזם באוזנו (כאשר נהגו לעשות מקדם לבן רך ויחיד) ותפש הערל בנזם וקרע אותו מאוזנו והנזם הי׳ שלם. הסתכל על האוזן וראה שגם היא שלמה ונבהל מאוד. אמר לו: איש אלוקים קדוש אתה, בוא עמי ואחביאך בביתי. החביאו שלושה ימים באורוות הסוסים ואכל רק פת חריבה. ואחר שנשקט הרעש נסע לק״ק בראדי והתפלל שם תפילת נעילה. למחרתו אמר שהראו לו שהיתה רווחה וישועה לאנשי לבוב״. נפטר בבראדי ביום ד׳ אייר תצ״ז.

5. הג״מ אלעזר רוקח, הנקרא גם מרגליות מקראקא, בן הג״מ שמואל שמעלקי מרגליות האבד״ק עלקיש בן הג״מ אליעזר מרגליות אבד״ק לובמלא (הביאו בשו״ת בית אפרים חאו״ח סי׳ כ״ג ושע״ת סי׳ תקנ״א), בן הג״מ מנחם מענדל מרגליות שטנגן אבד״ק פרעמישלא, בן הג״מ שמואל מרגליות אבד״ק פוזנא (הובא בספר ויכוח מים חיים), בן הג״מ משה מרגליות פרנס ומנהיג בפראג, בן הג״מ יצחק אייזיק מרגליות אבד״ק נירנברג, בעל סדר גיטין, בן הג״מ משה מרמונדא מיקירי ליוורנו, ושם אשתו מרגלא ולזכרה קראו לעצמם בניהם בשם מרגליות (עי׳ בספר ענף עץ אבות מאות ר״ב ולהלן וכן מאות קל״ד, ולהלן קורות חייהם של גאונֵי שלשלת היוחסין הזאת באריכות). עם צאצאיו נמנו מחכמי הקלויז משושלת בעלז הידועה. הג״מ אלעזר רוקח הי׳ אבד״ק בראדי. הסכים על ספר זרע ברוך בשנת תע״ד (זרע ברוך ג׳ פרנקפורט על האודר ועל ספר עטרת צבי על חושן משפט בשנת תפ״א, על ספר שמלה חדשה ותבואת שור תצ״א. לפני שנתקבל לאב״ד בראדי שימש כאב״ד בכמה קהילות בפולין ובשנת תס״ח הי׳ אב״ד ראקוב שבליטא (כנראה מסי׳ ט״י בספרו ארבעה טורי אבן). מבראדי נתקבל בכ״ז אלול תצ״ה לאבד״ק אשכנזים באמשטרדם. לרגל בואו טבעו לכבודו מטבע זכרון של כסף עם צורתו ועלי׳ כתובת מצד אחד ״מוה״ר אלעזר בן מוהר״ר שמואל אבד״ק בראד״ (באמשטרדם קראו לו ר׳ אלעזר מבראד). מעברה השני של המטבע ״נתקבל כאן יום ד׳ ז״ך אלול תצ״ה לפ״ק לאורך ימים טובים הוי מתפלל בשלומה של מלכות״. על דבר המטבע הנ״ל כתב ר׳ יעקב עמדין בספרו שאילת יעב״ץ ח״א סי׳ ק״ע (אלטונא תק״ט) ״מעשה אירע בימינו כשנתקבל הרב ה״ה מו״ה אלעזר ז״ל מבראד לאבד״ק אמשטרדם עמד

איש אחד שם שהוציא מוניטין שלו בעולם, דהיינו שהדפיס מטבע כסף בדמות צורתו, והביאוהו למראה עיני, וכשהצצתי בו נרתעתי ותמהתי מאוד אם נעשה מדעת הרב הנ"ל וברצונו, שהי' נודע בשם חסיד בדורו, כי נסתכלתי בו והי' תבנית ראש עד החזה עם פרצוף פנים שלם בולט, וזה לדעתי איסור גמור מוחלט בין העושה לעצמו בין שאחרים עשו לו, כל שכן הכא דישראל הווה העושה. כאשר הוגד לי, אני אומר בטח שהרב הנ"ל לא ידע ולא הסכים בעשייתו, כי לא יאונה לצדיק כל און וחזי מאי סלקא בי'. לפי מה ששמעתי השררה ציווה בגזירה חרוצה לגונזו ולא "ראו החוצה" (ידידי שאר בשרי המנוח ר' נפתלי דונר ז"ל סיפר לי שגם הוא ראה את המטבע). באמ"ד בשנת תצ"ו הסכים על ספר "זרע ישראל" למסכתות ראש השנה ומגילה להג"מ יעקב בעל ראש יוסף וכן על ספר "ראשית חכמה" (אמ"ד תצ"ז), על ספר אהל יעקב להג' מהר"י ששפורטו ועל ספר תשב"ץ (דפוס אמ"ד), בשנת תצ"ט על ספרי הרמב"ם שנדפסו ביעסניץ ועל ספר השיב ר"א. בתקופה זו נתקבל לנשיא בארץ ישראל ובעשירי לחודש סיון יצא מאמ"ד ללכת לארץ הקודש. בעוברו דרך טריר הסכים ביום כ"ד סיון על ספר בית הלל על פרשיות התורה להרב הלל ב"ר מרדכי מטיסמינץ. בחול המועד סוכות תק"א הגיע לצפת תובב"א. כאשר נודע לו כי רבים מנכבדי צפת לומדים בספר חמדת הימים, שיש שייחסוהו לנתן העזתי "הידוע", מחה על כך נמרצות. כתוצאה מן הריב נתקצרו ימיו. בדעתו הי' כבר לצאת לחוץ־לארץ, אלא שביני וביני נפטר בצפת תק"ב ושם מנוחתו כבוד (לפי בעל ספר תבואות הארץ בחול המועד סוכות, ולפי ספר שארית ישראל בשבת בראשית), אף־על־פי שכתב בצוואתו שיקברוהו בחברון. נדפסו ממנו: ספר מעשה רוקח על התורה עם קונטרס מעשה המשכן ודרושים על משניות, ארבעה טורי אבן כולל כ"ד שו"ת וחידושים על מסכתות וחידושים על הרמב"ם וקצת דרושים. מצורף להם מה שדרש בנו באמ"ד בשנת תצ"ט וגם מספר חידושים מהרב יהודה ליב אבד"ק זבארוב בן הרב משה הנ"ל. הובא לדפוס על־ידי הרב נפתלי הירץ מבראד בן הרב משה הנ"ל (למברג תקמ"ט). השאיר אחריו שני בנים: 1. הג"מ שלום אבד"ק טיקטין שהי' חתן דודו הג"מ יהושע הורוביץ אבד"ק הורודנא (אמו, אשת ר' אלעזר, היתה בתו של הג"מ שמעלקי הלוי הורוביץ ואחות הג"מ מהר"מ מטיקטין ואחותו של ר' יהושע). 2. הג"מ משה האבד"ק זלאטשוב (אשתו הראשונה היתה בתו של הג' מו"ה נפתלי מרגליות מבראד ואשתו השני' בתו של החכם צבי). בהסכמתו על ספר ברכת יוסף ואלי' רבא להרב משה תאומים אבי הפרי מגדים (זאלקווא תק"ז) חתם: משה בהגאון החסיד מרא דארעא דישראל מ' אלעזר חונה בקהילות זלאטשוב ואגפי'. להג"מ ר' אלעזר הי' אח גאון וצדיק מפורסם בשם ר' אהרן רוקח והוא הי' חמיו של הה"ק ר' אלימלך מליז'נסק, וכן הי' לר' אהרן בן גאון וצדיק ששימש כאבד"ק בענדין, ועליו כתב הגה"ק ר' יצחק אייזיק מקאמרנא זצ"ל בספרו עצי עדן של המשניות ששימש שלושים שנה בבענדין ובזמן שבתו לא קרו מקרים לא־נעימים של שאלות

בשטחים שונים ולא נפלה שריפה בעיר, כי הגן על העיירה שלא יקרו דברים כאלה.

6. ואמו היתה אחות הג' רבי חיים כהן רפופורט אבד"ק לבוב.
7. הג' ר' לייבוש נתנזוהן, אבי הג' ר' יוסף שאול, הי' ממעריצו הגדולים. מסופר שהגה"צ ר' צדוק הכהן התבטא ביחס אליו שהעולם לא עמד על גדולתו.
8. חמיו של הג"מ משה (בן הג"מ צבי אבד"ק אה"ו) שהי' בימי עלומיו אבד"ק טאמשוב ואחר־כך קבע את ישיבתו בק"ק בראדי ונפטר שם בן פ"ד בשנת תר"ט. חידושי תורתו נדפסו בקונטרס חוט המשולש בסוף הספר משנת חסידים.
9. שמילא את מקום חמיו דודו הה"ק מו"ה ישראל זצ"ל, האדמו"ר מרוהטין.

ר' משה מאוסטרהא

1. כנראה מעניין הקמיעות של הג' מהר"י אייבשיץ.
2. הקדמת המו"ל לספר דרש משה על תהלים.
3. בהקדמתו לספר הנ"ל.
4. בספר תורי זהב.

ר' חיים צאנזר

1. מכאן השם "צאנז", ולא כפי שכתב מחבר אחד, שכאילו רק בזמנו של הגה"ק מו"ה חיים הלברשטם זצ"ל התחילו לקרוא לעיר הזאת בשם צאנז ב"צ". כי על היתר הגט מקליווא בשנת תקכ"ח חתום כבר חיים מצאנז.
2. הג' ר' יעקב'קא לנדא בן הג' נוב"י כותב עליו בהקדמתו לספר נוב"י שהי' לאביו הג' חבר טוב בתורת הנסתר.
3. באחרונה נדפסו הגהותיו בשו"ע הוצאת אל המקורות-על ד' חלקי השו"ע מה שרשם על גליונות השו"ע שלו והעתיקם הגרא"ז מרגליות. העיד על מקורם הג' מהרש"ק מבראד.

ר' נפתלי ב"ר לוי

1. ראיתי לציין, שמה שכתב ד"ר גלבר בשמו בספר "תולדות יהודי בראדי" על דבר ספר הצורף ומביא "ראיות" ממורי בית־הספר פרל בטרנופול – ידועים היו מורים אלה כזייפנים להכעיס, כרבם יוסף פרל. כדי למצוא תואנה על החסידים והמקובלים היו כל האמצעים כשרים. והרי מה שעלה בסופם, בדומה לתלמידי רמ"ז (ר' משה מנדלסון), הוכיח על תחילתם. ומה שמביא ראי' מהג' ראז"מ ז"ל הוא באמת כותב "ששלטו בו יד זר", ואם כן המחבר וכתביו נקיים. וכן כתבתי בזמנו לד"ר ז. רבינוביץ.
2. הסכמת הג' מ' מנדיל ז'ולקובר והג' ר' צבי הורוביץ. על־יד הסכמתו על ספר תולדות יוסף הנ"ל כתוב "שלושה אלה רבנים מופלגים חסידים ומקובלים א־להיים חכמי קלויז רבתא דק"ק בראד".

ר' אברהם גרשון קיטוב'ר

1. בהשפעת גיסו הבעש"ט בתחילת שנת ת"ק, כי מכתבו אל הבעש"ט מצפת הוא משנת תק"ב, והוא הניח את היסוד לחסידות הבעשט"ית בארץ ישראל.
2. אלא שלפי המקובל בא לארץ־ישראל רק בשנת תק"ז וכתב את איגרתו המפורסמת בשנת תק"ח לגיסו הבעש"ט. על־פי עדותה של איגרת זו לא זכה לראות את פני בעל "אור החיים" ר' חיים עטר זצ"ל. ובכלל יש המטילים ספק במהימנותן של האיגרות בגנזי נסתרות.

ר' יחזקאל לנדא

1. התייחס לגזע רש"י, וכתב "יען שאני מגזע רש"י יגעתי ליישב דברי רש"י אל נכון".
2. לפני ה"קונסוס", אשר הי' בידי הד"ר פארגז, רב בלייפציג, והוציאו לאור פרופ' דוד קויפמן.
3. והעיד עליו הג' הישיש המקובל ר' חיים צאנזר מבראד, "צפה יחזקאל במעשה מרכבה".
4. מו"ל ציון לנפש חיה מסכת ביצה, פראג תקנ"ו.

ר' דוד טעביל

1. בנו של הג"מ נתן נטע, ששימש כאבד"ק בראדי משנת תק"ד עד שנת תקט"ז. אז נאלץ לעזוב את משרתו בלחץ הממשלה, על שקרא לאסיפה גדולה של רבנים ולמדנים בבראדי והכריזו חרם על יעקב פרנק ועדתו.

ר' נח אברהם הלוי העליר

1. חתן הג' המפורסם מו"ה נחמן מבאליחוב, הנקרא ר' נחמן ליסיוויטשער זצ"ל, ואחי הגה"ק מו"ה משולם פייביש מזבריזא (ולא זבאראז כפי ד"ר גלבר).
2. חתן הג' מו"ה ישראל משה ירושלמי אבד"ק טיסמינץ, והי' נקרא "ירושלמי" לפי שבא לשם מהספרדים שבירושלים.
3. חתן הג' בעל "ידי משה" על מדרש רבה.
4. חתן הג' מו"ה יחיאל לוריא בן הג' המפורסם מו"ה שלמה, רופא מק"ק לובלין, נכד המהרש"ל.
5. לשון נכדו שהוציא לאור ספר זריזותא דאברהם.
6. נכדו של הה"ק ר' משה מאוסטרהא. עליו סיפר הג' ר' אברהם בנימין קלוגר הראבד"ק בראדי, שביקר פעם הה"ק מו"ה משה לייב מסאסוב בבראדי, שהיתה עיר מולדתו, ועבר דרך רחוב הלמברגי ואמר שמריח ריח טוב כאן ובוודאי יש שם איזה צדיק, ושאל את האנשים מאנשי בראדי שהלכו ללוותו על זה, ואמרו לו יש כאן אברך אחד ירא שמים גדול ושמו ר' שמואל מאוסטרהא, והראו לו את ביתו, וכאשר נכנס הרב רמ"ל לביתו

רץ לקראתו ובדק את ציציותיו אם כשרות, ויאמר הה"ק רמ"ל הוא האיש אשר נתן ריח טוב.

7. בעל ספר שרף "פרי עץ חיים" (על ספר עץ חיים) וספר "דברי משה" על התורה, והי' חמיו של הה"ק מו"ה יצחק מרדוויל בן הה"ק מו"ה יחיאל מיכל המגיד מזלאטשוב.

8. בני משפחת העליר מק"ק קאלאמעא, בעלי בית־החרושת לטליתות, היו נכדיו של בנו ר' מאיר הנ"ל ונספו בשואה האחרונה עם כל בני העיר הזאת, הי"ד.

ר' משולם איגרא

1. הג"מ משה שטיינברג שליט"א האבד"ק בראדי בהקדמתו לספר מחזה אברהם ח"ב לזקנו הג' האבד"ק בראד.

2. זכרון לראשונים קאלאמעא תרע"ד, מ"ז.

3. סיפר לי נכדו ידידי מחותני הרבני מו"ה ישעי' הלוי איש הורוביץ, שהי' בן בנו של הג' ר' משולם הורוביץ האבד"ק סטניסלב בעל המחבר ספר בר לואי חתן התורני הגביר שהיוצא חלציו מו"ה צבי מנדלסברג מקוזמיר, שהי' חתנו של הג' ר' משולם איגרא, והעובדה דלהלן מפורסמת במשפחה, שבהיותו כבר אבד"ק פ"ב (פרעשבורג) בא דין תורה לפניו, והד"ת הי' מסובך מאוד, אמר להם שהפסק דין נתן כעבור חודש ימים, מאחר שהד"ת טעון עיון רב. בעלי הדין היו סוחרים עשירים ולהם ענייני מסחר גדולים בגליצי', ובדרכם בחורף קשה נכנסו לעיירה קטנה בשם זבלוב. היתה השעה כבר מאוחרת ובבית אחד בלבד בקע אור. דפקו בדלת ופתח להם רב המקום מו"ה אברהם, סבו של הה"ק ר' יהודה צבי מסטרעטין, והכניס אותם לחדר השני. נתן להם ארוחת ערב ומקומות לינה, והוא ישב ולמד כל הלילה במתיקות עצומה. אמר אחד לשני שמאוד כדאי הי' להנות את הרב ביד נדיבה, אלא מאחר שלא ירצה שכר עבור האש"ל אולי נציג לפניו עוד פעם את הד"ת העומד עתה בפני הגאון מפ"ב ואחר־כך נשלם לו בדרך כבוד. וכן עשו. הציעו לפניו את כל הנ"ל והוא יצא לחדר השני לכמה רגעים ופסק להם ואורו עיניהם. כשחזרו לפ"ב בהופיעם לפני הגאון הופתעו לקבל פסק דין זהה לפסקו של הרב מזבלוב, שפסק להם תוך זמן קצר. תמה ר' משולם להפתעתם ושאל, וכי הפסק אינו מוצא חן בעיניכם, ענו לו: בוודאי, טוב הוא. סיפרו לו השתלשלות העניין אצל הרב מזבלוב, שפסק להם תוך פרק זמן קצר. אמר ר' משולם: אין זה בשכל אנושי מקובל. ותיכף כתב מכתב לרב מזבלוב, שהיות שצריך הוא לשהות בסביבת לבוב יבקר אותו בביתו. כשבא אליו שאל הרב מזבלוב, במה זכותי גדולה שכבוד הגאון יבקרני בביתי. תשובתו היתה: בחורף זה הובא בפניכם דין תורה והפסק הוצאתם לד"ת מסובך זה תוך פרק זמן קצר, דבר המתמיה, ולכן רציתי להכיר את כבוד גאונו. ענה הרב מזבלוב: אגיד לו את האמת, היות שראיתי שהד"ת קשה מאוד ואין מוצא לפתרון כלשהו, נכנסתי לחדר השני והתפללתי ובכיתי שלא אבוש

בפני האורחים. אז נראָה לפנַי הש"ך והאיר את עיני בפסק דין זה. כששמע זאת הַגִ' ר' משולם קם ואמר: אם כן אין לי מה להתעכב כאן. אני חשבתי שאתה יודע ללמוד.

מהר"ם מינץ

1. גיסו של הג"מ משה יהושע העשיל אורנשטיין האבד"ק רוהטין וכו', בעל "ים התלמוד", אחי הג' בעל "ישועות יעקב" האבד"ק לבוב.
2. הג"מ יוסף אבד"ק סניאטין (נמצא בהסכמה על ספר "אהבת דודים" מיום א', י"א תמוז תקנ"ב, וחתם יוסף מזאלקווא אבד"ק סניאטין) שהזדמן לק"ק בראדי שהה ימים אחדים בבית חמיו, ועירער על הגט בפני גאוני הדור שבזמנו, כגון הנוב"י, הג"מ משולם איגרא (אשר הי' בעת ההיא אבד"ק טיסמינץ), הג"מ סנדר מרגליות אבד"ק סטנוב (דודו ורבו של הגרא"ז מרגליות מבראד), הג"מ מאיר קריסטיאנאפאלער אבד"ק בראדי ואחרים. וכולם התירו את הגט ללא פקפוק, כדברי הג"מ משה מינץ.

מאיר וֶנדר

רבני ברודי במאה וחמישים השנים האחרונות

לכתוב על חכמי ברודי הוא כמעט משימה בלתי־אפשרית. מאות שנים היתה העיר מרכז של תורה ויהדות ומספר אישיה התורניים הגיע למאות ולאלפים. לא רבים מהם הנציחו את שמם בספרים שהדפיסו, והידיעות שהופיעו בספרי הקורות על בודדים אחרים קלושות ביותר. המחקר בנושא זה דורש זמן רב ומאמצים כבירים, וגם אז ירבה הנעלם על הגלוי. במאה השמונה־עשרה נתפרסם לתהילה הקלויז בברודי, אנשיו היו גדולי ישראל בנגלה ובנסתר. המנהיגים הידועים ביותר הם רבי חיים צאנזר, רבי משה מאוסטרהא, ורבי חיים לנדא מפודקאמין. כמו כן למד בו הגאון־הגביר רבי אפרים זלמן מרגליות (תקכ"א–תקפ"ח), אך עיקר פירסומו ופעילותו בברודי היו בראשית המאה הי"ט, אחרי שקיעת הילתו של הקלויז. נ. מ. גלבר הניח יסוד לחקר תולדות הקהילה ורישום חכמי הקלויז, אבל ישנם אצלו אי־דיוקים רבים ויש מקום לטיפול מפורט ומעמיק יותר. כאן נצטמצם בידיעות על רבני ברודי ודייניה בתקופת מאה וחמישים השנים שלפני החורבן, ואף בתחום מוגדר זה רב מאוד הנסתר והלא־ידוע.

(א) רבנים

משפחת קריסטיאנפולר

רבנות ברודי הוחזקה במאה התשע־עשרה במשך שלושה דורות, כמאה שנה, בידי בני משפחת קריסטיאנפולר: סב, אב ובן. ראש השושלת היה **הרב מאיר**. הוא נולד בשנת ת"ק לאביו ר' צבי הירש ב"ר משה ב"ר גבריאל, שהיה אב"ד בילקאמין וראב"ד לבוב. ר' מאיר למד במדינתו אצל רבי שמלקא, שאחר־כך עבר לניקלשבורג, ולא נסע עם חבריו, ר' יוסף שטרן ור' מרדכי מרדוש וינרב, ללמוד מפי רבי יונתן אייבשיץ. ר' מאיר נשא לאשה את בתו של ר' אברהם שכניש מבראד. הוא כיהן ברבנות העיירה קריסטיאנפול שבגליציה המזרחית, וממנה נובע שם משפחתו. משם נקרא לרבנות גלינא. הוא החליף שאלות ותשובות עם בעל "נודע ביהודה", ששיבחו מאוד. בשנת תקמ"ה (1785) נתקבל כרב הראשון של גליל בראד. הוא נפטר ביום ט"ז ניסן תקע"ה, והוספד מרורות

על־ידי ר׳ אפרים זלמן מרגליות ור׳ צבי הירש הורביץ, בנו של ר׳ פינחס בן ר׳ צבי הלוי הורביץ בעל "ההפלאה". תורותיו והסכמותיו פזורות בספרים שונים. מחיבוריו נדפס רק הספר "יד המאיר", חידושים על הש"ס, וארשה תרל"ד. חתנו היה ר׳ יהודה לייב, בנו של הגביר ר׳ ישראל חיים דניאל מיאסי ממשפחת וואהל.

בנו, **הרב יחיאל מיכל בן־ציון**, נולד בשנת תקנ"ג ובגלל גילו הצעיר לא עלה לשבת על כס אביו, והקהילה בחרה ברבי אריה לייב תאומים לתפקיד הזה. רק בשנת תקצ"א נבחר ר׳ יחיאל מיכל כרבה של ברודי, ושימש בבהונה זו שלושים ושתיים שנה עד לפטירתו ביום ט׳ תרכ"ג. אשתו היתה מרת חיה בלומה, בת הרב אהרן פדואה, אב"ד בריסק דליטא, מחבר "מנחת אהרן", נכדו של השר רבי שאול וואהל. ר׳ יחיאל מיכל היה מחשובי הרבנים בזמנו בזכות למדנותו הרחבה, נועם מידותיו ויראתו העמוקה. עם זאת היה שמץ של מודרניות בהשכלתו הכללית ובשליטתו בגרמנית ובצרפתית. כך גם חינך את שלוש בנותיו, ולכן כיבדוהו גם הפולנים, הפקידים האוסטרים והמשכילים. החרדים לחמו בו לפעמים ורבי שלמה קלוגר כינהו אפיקורס בגלל סובלנותו כלפי הלך־רוחו של כל אדם. אחרי מיטתו ביכוהו וספדו לו בני כל החוגים. הרב יחיאל מיכל היבנר, אב"ד נזנוב, כתב עליו שבחים רבים וביניהם שידע חכמות ולשונות והיה יחסן, למדן, ענו, בעל חסד, ומקדש שם שמים לעיני העמים. בתו, שרה עכסה, היתה אשת הרב צבי הירש אורנשטיין, רבה של לבוב. בתו בריינדל נישאה לנתן ריטר פון קאליר ב"ר מאיר. הוא היה ראש לשכת־מסחר בברודי ווינה וחופשי בדעותיו, והיא החזיקה באורח־חיים חרדי. בנו ר׳ ישראל היה תלמיד־חכם בברודי. לרבנות ברודי נבחר אחריו **בנו הרב מאיר**, יליד שנת תקע"ו (1816). עשרים שנה מילא את התפקיד הזה, משבט תרכ"ו עד לפטירתו ביום ו׳ אלול תרמ"ו (1866–1886). נכדו ר׳ אלכסנדר נולד בשנת תרמ"ד, והיה רב בלינץ שבאוסטריה. הוא הוגלה לגטו מינסק, ושם נספה בשנת תש"ב.

הרב אריה יהודה ליבוש תאומים

בעל ייחוס גדול עד הגאון בעל "קיקיון דיונה", רבי שאול וואהל והמהרש"ל. נשא לאשה את מרת מיכל בת הגביר ר׳ שמואל ביק, מנכבדי ברודי, גרושתו של רבי משולם איגרא, שהיתנה עם אביה שישיאנה לתלמיד־חכם. ואכן מצעירותו נודע ר׳ אריה לייב כעילוי, ונתקבל כרבה של קהילת ליזנסק. הוא היה שם בזמנו של רבי אלימלך, ויצא נגדו בגלל התנגדותו לדרך החסידות. בשנת תקע"ה (1815) נתקבל ר׳ אריה יהודה לרבנות ברודי במקום ר׳ מאיר קריסטיאנפולר. בשנת תקפ"ז (1827) חלה אנושות וחדל לתפקד. משום כך קיבלו ראשי הקהילה שלא בידיעתו את הרב אלעזר לנדא. שניהם נפטרו במגיפת החולירע שפשטה בקיץ תקצ"א. ר׳ אלעזר לנדא נפטר השני, בשבת ד׳ אלול. נדפסו ספריו "גור אריה", "אילת אהבים" ו"יעלת החן".

הרב אלעזר לנדא

נולד בשנת תקל"ח לאביו ר' ישראל בנו של רבי יחזקאל בעל "נודע ביהודה". התחנך בבית אביו חורגו, ר' משה חסיד, ברופשיץ, ואחר־כך גר בלבוב. בשנת תקפ"ט (1829) נתקבל כרבה של ברודי, אך כעבור שנתיים, ביום י"א תמוז תקצ"א, נפטר מחולירע. היה למדן מובהק ודרשן מצוין. תשובותיו נדפסו בספרים "נודע ביהודה", "מי באר" ו"זכר ישעיהו". נתפרסם בספרו הגדול "יד המלך" על הרמב"ם. ג' חלקים נדפסו בלבוב תרכ"ו, ובכתובים נותרו חלק ד' וקונטרס הכללים.

הרב יצחק חיות

בנו של הגאון הנודע רבי צבי הירש חיות. נולד בזולקייב ביום כ"ג אלול תר"ב, ויש אומרים שרבי שלום רוקח מבלז השתתף בברית־המילה שלו בקרוב־משפחה. אחרים מוסרים כי כשביקר בזולקייב וראהו תינוק בעריסה אמר לאביו: כי ביצחק ייקרא לך זרע, באשר מכל אחיו רק הוא המשיך בשלשלת הרבנות. מנעוריו שקד על לימוד התורה והצטיין בחריפות שכלו. בגיל שלוש־עשרה ידע לכוון לקושיות ה"תומים". בצעירותו למד עם תלמידים שמונה־עשרה שעות ביממה. כשהתקבל אביו לרבנות קאליש נסע עמו לשם. אביו מסר לו את מפתחותיו לתורה, וגנז את מפתחותיו לאוצרותיו האחרים. נסמך להוראה על־ידי רבי שלמה קלוגר. בשנת תרכ"ב נשא לאשה את מרת עטל מיכל, נכדת רבי עקיבא אייגר, בת הגביר ר' פרץ שפירא מפודקאמין מגזע ה"מגלה עמוקות", שהניח עשרים אלף גולדין קרן קיימת למוסדות צדקה.

רוב שנותיו עסק במסחר, ולא עשה את הרבנות קרדום לחפור בו. שלוש פעמים דחה את הפצרות ראשי קהילת זולקווא שביקשו להרכיבו אלוף לראשם. החזיק ישיבה על חשבונו והרביץ בה תורה כל יום. העמיד מאות תלמידים, מהם רבנים גדולים. היה עסקן בצורכי ציבור באמונה, ממונה על התלמוד תורה, חובב ציון, וממייסדי ארגון מחזיקי הדת. הצטיין בתכונות־נפש נעלות ולכן התחבב על כל החוגים בעיר. הדרת פניו עוררה יראת כבוד. בסוף ימיו נעתר להפצרות בני העיר לקבל עליו את עול הרבנות. בקיץ תרנ"ד (1894) נבחר ברוב קולות מול ארבעה מועמדים אחרים, כולם מברודי, הרבנים אברהם בנימין קלוגר, אלעזר לנדא, משה ריינהולד ונתן לוין. כעבור שבע שנים חלה פתאום, ולא הועילו התפילות שנישאו עליו שלושה ימים. הוא נפטר ביום רביעי כ"ד בשבט תרס"א, ורבנים מכל רחבי גליציה נסעו להלווייתו והפליגו בשבחיו. הניח שלושה בנים ובת. מחיבוריו הרבים בכתב־יד נדפסו רק ספריו "שיח יצחק" על מסכת מכות, פאדגורזע, תר"ס, ושו"ת "שיח יצחק", חלק א', בראדי עת"ר. קשת השואלים מגוונת מאוד, והיא כוללת גם רבנים מן המדינות השכנות: רוסיה, רומניה, הונגריה וצ'כיה. את ספר השו"ת הוציא לאור תלמידו ר' ישראל אברהם פרנקל מברודי.

נולד בסֶרֶט שבבוקובינה בשנת תר"ז לאביו ר' מאיר ב"ר שמעיה, ולמד שם אצל הדיין הרב בן־ציון לנדא. מילדותו נודע בתורה ועורר את התפעלותם של אדירי התורה. בשנת תרל"ט נתקבל לרבנות סניאטין, לאחר שסביב הבחירה התנהל בעיר מאבק חריף. היה מחסידי סדיגורה־צ'ורטקוב, שכמובן תמכו בו, אבל חסידי ויז'ניץ התנגדו לו בחריפות. משראה לאחר כמה שנים שהמחלוקת אינה שוככת רצה לעבור לרבנות זלוטשוב, אך הדבר לא עלה בידו. במשך הזמן השלימו אתו בני כל החוגים, שהוקסמו מאישיותו הדגולה ומפרסומו הרחב בעולם התורה. אחרי פטירת ידידו מהרש"ם (ר' שלום מרדכי הכהן שבדרון) מברזאן נעשה תלפיות לשואלים מכל העברים, שביקשו את חוות־דעתו. בשנת תרס"ד (1904) התקבל לרבנות ברודי בקולות החסידים ואוהדיהם, אבל הנאורים הצליחו בהשפעתם אצל ראש העיר לעכב את מינויו הרשמי כמה שנים. כשש שנים ישב בברודי, עד שפרצה מלחמת־העולם הראשונה והוא נאלץ לברוח לווינה, שם התבלט משכמו ומעלה כאחד מחשובי הרבנים הגולים. אחרי המלחמה חזר לברודי ומילא כמקודם את תפקידיו הרבניים, עד לפטירתו ביום א' סיון תרפ"ח (1928). לפני צאתו לגלות הפקיד בבנק 29 חיבורים בכתב־ידו, ובעמל רב הצליחו אחר־כך לשחררם מפטרבורג. בשנת תש"ב אבד פירושו הגדול על ספר "יראים" כדוגמת ה"מנחת חינוך", וכך גם יתר חיבוריו. רק שלושה כרכים ניצלו מגטו לודז, ונכדיו השתדלו בהדפסתם. בחייו נדפסו הספרים "קדושת שביעית" בתרס"ט ושו"ת "מחזה אברהם", חלק א', בראדי תרפ"ז. חלק שני יצא בניו־יורק תשכ"ד, ועומד להופיע גם חלק שלישי. בניו היו אישים תורניים בזכות עצמם, ותפשו משרות רבניות נכבדות בכמה קהילות בישראל.

על כסאו עלה נכדו הרב **משה שטיינברג**, בנו של ר' שמעיה אב"ד פרימישלן, והוא הרב האחרון של ברודי לפני חורבנה. הוא נשא לאשה את מרת רחל בת הרב יעקב פרנקל־תאומים, אב"ד פודגוֹרָ'ה. בתקופת הכיבוש הנאצי החביאם איכר אוקראיני בבונקרים ובמחבואים מתוך סיכון רב עד בוא יום השחרור. הוא שרד בפולין כרב יחיד מלפני המלחמה, ונתמנה כרבה של קראקוב עד שנת תש"ז (1947). עבר לפראג, ובתחילת שנת תש"ח היגר לארצות הברית. שם כיהן כראש בית־הדין של הסתדרות הרבנים, רבו של בית־הכנסת "מחזה אברהם" בברודוויי שבניו־יורק ורבה של מערב מנהטן בכלל. היה למדן מפואר מן הדור הקודם ודרשן בחסד עליון. הכין לדפוס את ספר תשובותיו הנמצא כבר בכריכה, אך לא זכה לראותו. הרב משה שטיינברג נפטר ביום כ"ג תמוז תשמ"ז.

(ב) דיינים

הדיין הראשון בתקופה הנסקרת הידוע לנו הוא **הרב אברהם הילפור**. בין מנויי ספר "נועם מגדים" תקס"ד הוא חתום כדומ"ץ (דיין ומורה־צדק) בבראד.

נולד בברודי בשנת תקי"ט כבן יחיד לאמו זלאטה ולאביו עקיבא הלוי, אחיו של ר' ראובן אב"ד ביאליסטוק. התייחס למשפחת בעל "טורי זהב". התייתם בקטנותו וגודל בבית דודו אחי אמו, יעקב סג"ל. בשנת תקל"ח (1778) נשא לאשה את בתו של הדוד חנה הניה, ואחרי פטירתה בשנת תקע"א נישא שוב למרת חיה בת הרב חיים אטינגר מברודי. למד בהתמדה רבה אצל חכמי העיר, ובשנת תקמ"ו נתמנה שם כרב ומורה־צדק. בשנת תקס"ד נקרא לכהן כראש מתיבתא של פודהייץ, וכעבור תשע שנים שב לברודי להיות ראש בית־הדין ומגיד מישרים. מקץ חמש שנים תקפה עליו מחלתו, והוא ביקש מנכבדי העיר שידאגו לאשתו ולילדיו. ר' אריה יהודה לייב נפטר ביום כ"ט שבט תקע"ח. לפרסום רב זכה ספרו "לב אריה" חלקים א–ב. הספר נדפס וחזר ונדפס פעמים רבות. רבי יוסף שאול נתנזון צירף למהדורה השנייה את ההגהות שרשם בצעירותו על גליונות הספר, ובהסכמתו החמה הוא מכביר מלים על מעלת המחבר. הוא מציין שיש לו דרך ישרה בלימוד, כפי שקיבל מרבותיו תלמידי רבי יונתן אייבשיץ, "והיתה הוראתו בקדושה בשמלה מפורשת". חיבוריו האחרונים נשארו בכתובים אצל נכדו ר' יעקב לעווי "רואה דקהילת ברודי", ולא ידועה לי משמעותו של תואר זה. הוא הדפיס שם בשנת תרס"ז את ספר הדרוש של זקנו, "נחלי דבש", על התורה והמועדים. הרב שטיינברג כותב בהסכמתו "שכל דבריו במועצות ודעת". עוד פרטים על תולדותיו כתבתי בספרי "מאורי גליציה", חלק א', עמ' 289–291.

רבי שלמה קלוגר

כחמישים שנה זרח בשמיה של ברודי אורו של רבי שלמה (מהרש"ק), וממנה הבהיק זיוו לכל תפוצות ישראל. הוא נולד בשנת תקמ"ו (1786) בקומרוב שבפולין לאביו האב"ד ר' יהודה אהרן, מצאצאי המהר"ל ומהר"ם רוטנבורג, ולאמו גיטל בת ר' יוסף אב"ד ביאלא, נכדת ר' יעקב אב"ד לוצק מחבר "כוכבי יעקב". למד אצל הרב יוסף הוכגלרנטר ורבי יעקב קרנץ, שהיה אז מגיד בזמושץ. נשא לאשה את מרת ליבא מליא בת הנגיד ר' חיים ויינרב מרווה־רוסקה, ועבר ללמוד שם עם גיסיו הגאונים. רבנותו הראשונה היתה בעיירה קוליקוב, ומשנת תקע"ה (1815) היה רב ביוזעפוף. בשנת תק"ף נקרא לכהן כדומ"ץ, ראב"ד ומגיד מישרים בעיר ואם בישראל ברודי. רבי אפרים זלמן מרגליות העריצו מאוד ועשה עמו כל שעה פנויה. הוא עמד על משמר ענייני הדת בעיר, התקין תקנות מתאימות והרביץ תורה לתלמידים מכל שדרות הציבור בגלל פשטותו ויחסו הלבבי לכל אדם. בענייני שמים עמד על דעתו בתקיפות רבה, לא חת מפני איש ולא נרתע מסערות וויכוחים נוקבים עם גאונים אחרים. כך היה בפרשיות אשת איש מז'יטומיר, שוחט בברדיטשוב, מצות מכונה וכדומה. בשנת תר"ג (1843) הסתכסך עם הנהגת הקהילה בקשר

להובלת מתים בעגלות. הוא ניצח במאבקו, אבל ביקש לפרוש למקום אחר, ונענה לקהילת ברז'אן לעבור אליהם. אחרי דרשתו הראשונה שם הצטנן וחלה בטיפוס, ושכב במיטתו שבועות רבים. הוא ראה בכך סימן שעליו לשוב לברודי, אלא שבינתיים נתקבל שם במקומו הרב המבורגר. לכן גר בברודי כאיש פרטי המוחזק על־ידי מעריציו ובמיוחד הגביר ר' יוסף נתנזון, והיתה לו השפעה רבה על חיי הקהילה. הוא זכה לאמונם של גדולי הדור, התפרסם כגדול בעלי־ההוראה בזמנו, ומקרוב ומרחוק פנו אליו לבקש את הכרעותיו. הוא נפטר ביום רביעי א' דראש חודש תמוז תרכ"ט, ובמושבות ישראל קשרו עליו קינה ומספד.

בכורו ר' חיים יהודה היה סבו של ר' אברהם איטינגא מדוקלא, ובנו השני היה הרב אברהם בנימין. בתו היחידה חנה נישאה לר' שלמה צבי הלברייך, ראש הקהל בסוקולובקה. רבי שלמה היה נחל נובע ופורה רעיונות, מהיר כתיבה, ולא הספיק לרשום את ילידי־רוחו השופעים. אמרו שחיבר 375 חיבורים, כמניין שלמה, ויותר מ־8,000 תשובות. מספריו נדפסו כשלושים בלבד במקצועות התורה השונים, ועוד רבים טמונים בכתבי־היד ומחכים לגאולתם. כרכי חיבוריו ניצלו והגיעו לגנזי הספריה הלאומית בירושלים. היה לו נוהג יחיד במינו למנותם במספר, ולפני פטירתו הגיע למניין של כ־160 ספרים.

בנו **הרב אברהם בנימין** נולד לו בשנת תר"א, והיה יד ימינו בענייני הלכה ובצורכי ציבור. הוא לא נבחר בברודי למשרה רבנית, וגר בה כאדם העומד ברשות עצמו. אמנם בחרוהו לרבנות זולקייב, אבל הבחירה לא יצאה אל הפועל והוא נשאר בברודי. הוא ניהל התכתבות ענפה עם רבנים ומחברים, וחידושיו משוקעים בספרים רבים, בנוסף לרוב חידושיו, שנותרו בכתובים. נדפסו ממנו הספרים "שו"ת שערי בנימין", "אותות למועדים" ועוד. עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה גלה לווינה, ושם נפטר בימי המלחמה, ביום כ"ט חשון תרע"ו. מאשתו פעסיל נולדו לו גם הרב יהודה אהרן, מחבר הספר "תולדות שלמה" על חיי זקנו; ר' שלמה, עשיר בווינה שלא נולדו לו ילדים; ושרה לאה, אשת הנגיד ר' אהרן צבי וייסהויז מסטאניסלאב.

הרב יעקב אריה המבורגר

אב"ד זבורוב, פְּשֶׁוּוֹרסק, יאס ורובנה, ובסוף ימיו ראב"ד מורה־צדק ומ"מ בברודי, שם שקד בשנת תר"ג (1843) על ספר "תורת הרמ"ה", ובתרי"ב (1852) על ספר "שורש מיעקב השני".

הרב צבי הירש הורביץ

בנו של הרב יעקב יוקל מבוליחוב. למד אצל דודו רבי נפתלי מרופשיץ, אחי אביו. בגיל י"ח נשא לאשה את בת הנגיד ר' אלכסנדר סנדר סג"ל לנדא

מברודי. היה דומ"ץ בעיר, ואחר־כך אב"ד בקשביץ עשרות שנים. נפטר ביום י"א חשון תר"ם (1879), ונטמן בז'ורובנא הסמוכה. הניח בכתובים חידושים רבים, אבל נדפסה ממנו רק צוואתו: "שם דרך", בילגורייא תרצ"ז.

גם בנו, שנולד בשנת תקצ"ג (1833), היה דומ"ץ בברודי אצל המהרש"ק, ויש אומרים שהוא חתנו של ר' אלכסנדר סנדר לנדא, ולא אביו.

נפטר בסטרי ביום כ"ב אלול תרנ"ח (1898), כפי שמוסר בנו ר' אליהו מסיגעט.

הרב יעקב אביגדור

ייחוסו הגיע לרבי אביגדור קרא מפראג, ועל שמו נקראה המשפחה כך. מוצא המשפחה מאיסטנבול, וכשהיגרו סביב שנת תק"ע (1810) לאודסה המשיכו לחתום ס"ט כספרדים. הבת הגדולה חיינה נישאה לגביר אוסטרזצר, וחלק מן המשפחה נקרא בשם זה. אחיה ר' יעקב נשא את בתה, והיה סמוך על שולחנה. בשנת תק"ץ לערך עבר ר' יעקב לגור בברודי כרבה של פודקאמין הסמוכה, ועל שמה נקרא גם בעתיד. למד בצוותא עם רבי שלמה קלוגר, והוציא לאור את ספריו הראשונים עם מפתחות והגהות. המהרש"ק העריך מאוד את ידיעותיו ואת אישיותו והמליץ עליו כממלא מקומו. בצוואתו ביכר אותו על פני בנו ר' אברהם בנימין, וראשי הקהילה קיימו את משאלתו וקיבלו את ר' יעקב כראב"ד בעיר. תלמידים רבים נהרו לשמוע לקח מפיו, ועד זקנותם זכרו את דמותו הקורנת. הוא נפטר ביום כ"ז ניסן תרמ"ה (1885) והניח אלמנה ויתומים בחוסר כל. ספרו "חלק יעקב" על הש"ס לא נדפס. נסתעפה ממנו משפחת רבנים. בנו ר' אברהם יששכר בער, אב"ד טרווה־וולוסקה, היה אביהם של ר' יעקב אב"ד דרוהוביטש ומקסיקו ור' דוד אב"ד אנדריכוב. בנו השני, ר' שלום, נמנה עם למדני ברודי בתקופה שלפני מלחמת־העולם הראשונה. כתבתי עליו בהרחבה בספרי "אנציקלופדיה לחכמי גליציה" בתחילת החלק הראשון.

הרב חיים יהודה לייב ליטוין־סוסניצר

נולד בשנת ת"ר בבוברויסק לאביו ר' ישראל. היה בין חשובי האברכים שהסתופפו בצל בעל "צמח צדק" מליובאויטש. בגיל ארבע־עשרה נשא לאשה את בתו של הגביר ר' אבא קרסיק מסוסניצה שבפלך צרניגוב, ואכל מזונות על שולחנו. משום כך קראוהו סוסניצר, על שם מקומו, אם כי שם־משפחתו היה ליטוין. כשחמיו ירד מנכסיו עבר למינסק. הוא חלה ונסע להתרפא באשכנז, הונגריה וגליציה. רבי יוסף שאול נתנזון מלבוב קירב אותו משהכיר את כוחו הרב בהלכה, והמליץ עליו לקהילת ברודי כממלא מקומו של רבי שלמה קלוגר. שבע־עשרה שנה כיהן בברודי ולא נשא פנים לאיש. בגלל אסונות

משפחתיים נטל שוב את מקל הנדודים. אשתו נפטרה, ואחריה נשא לאשה את בתו של הרב אלעזר משה אב"ד פינסק. אחריה נפטר בנו העילוי־המבטיח ר' שמעון, חתנו של אריה לייבוש הורביץ אב"ד סטרי. בשנת תרמ"ו (1886) נתקבל לרבנות סמורגון בפלך וילנא, וגם שם כיהן שבע־עשרה שנה. נפטר ביום י"א סיון תרס"ג. מכל כתביו נדפס רק שו"ת "שערי דעה", חלקים א–ב, למברג־פשמישל תרמ"ד. פרטים נוספים על תולדותיו יש ב"אנציקלופדיה לחכמי גליציה", חלק ג', עמודים 464–470.

הרב ישראל הלוי

נכדו של הרב אריה לייבוש בעל "לב אריה". שימש כדומ"ץ בברודי לפחות משנת תרכ"ג (1863). היה גיסו של ר' יוסף אלקנה, בנו של המגיד ר' יוסף משה מזַלוֹזיץ. הביא לדפוס את ספרו של זקנו "באר מים" וכתב לו הקדמה. סביר לומר ששם־משפחתו היה לוי, והוא היה קרובו של ר' יעקב "הרואה".

הרב מנחם מנדל שור

דומ"ץ בברודי משנת תרמ"ו (1886), אחרי פטירת הרב יחיאל מיכל בנציון קריסטיאנפולר, כאשר הקהילה לא בחרה רב חדש. אולי הוא ר' מנלי, הדומ"ץ הרשום במנויי ספר "חומר בקודש" תרל"ו יחד עם חתנו ר' יוסף בקלויז סטרליסק.

הרב יצחק אייזיק שנפלד

היה דיין בברודי אחרי הרב יצחק חיות. חתום על ספר "התמונה", למברג תרנ"ב, ו"אמרות טהורות" תר"ס. נפטר בן 97, וביומו האחרון עוד ישב בדין תורה. בנו, הרב דוד צבי, היה רב בבוקרסט.

הרב בונימ'ל

דיין בברודי. דב סדן זוכרהו "שהיה כעמוד שאינו זע בתפילתו, כאילו אין תפילת חסידים בעולם, ..." ("ממחוז הילדות", עמ' שיא).

הרב שלמה יעקב קוטן

נולד בשנת תרל"ג לאביו ר' יוסף אהרון, רבה של לשניוב. מצד אמו התייחס אל רבי פינחס מקוריץ, רבי גדליה מליניץ, רבי זושא מאניפולי, ורבי זאב וולף

מטשרני־אוסטרהא. נשא לאשה את בתו של ר׳ מנחם מוניש הלפרין, שו״ב ברודי. עבר על הספרים ״מנחם משיב נפש״ של חמיו לפני הדפסתם, ושילב בהם מחידושיו. אביו נפטר בשנת תרנ״ג (1893) בהיות ר׳ שלמה יעקב בן עשרים, והוא בא במקומו כרבה של לְשניוב. אחרי מלחמת־העולם הראשונה נבחר כראב״ד ברודי. בשנים האחרונות שלפני השואה עבר להיות רבה של ולדימיר־ולדימרץ. שם כנראה מצא את מותו, מות קדושים.

הרב יהודה זונדל באב״ד

נולד בשנת תר״ל (1870) לערך לאביו ר׳ שלום יעקב ב״ר אברהם, אב״ד בוסק, ב״ר יעקב אב״ד בוסק ורדזייחוב, ב״ר נתן אב״ד יברוב ובוסק, אחיו של רבי יהושע השל אב״ד טרנופול. שימש ברבנות העיירות לשניוב ושטערוויץ. כמה שנים לפני פרוץ מלחמת־העולם השנייה נקרא לכהן כראב״ד ברודי. פתיל חייו נקפד על־ידי הנאצים, והוא מת על קידוש השם.

הרב יוסף פופרש

נולד בברודי לאביו ר׳ יעקב, מנכבדי הקהילה, בנו של ראובן בנו של ר׳ יצחק אייזיק ״הגדול״, שמצד אביו היה נכדו של רבי נתן שפירא בעל ״מגלה עמוקות״, ומצד אמו נכד המקובל רבי מאיר הכהן פאפירש. רבי שלום מבעלז ורבי ישראל מרוז׳ין העידו עליו שלא הלך ארבע אמות בלי יראת שמים. בנו ר׳ זאב וולף עבר לפשמישל ונודע שם בין חסידי העיר. היה מגיה בבית־דפוס, ובעצמו מחבר שני ספרים בשם ״זבד טוב״. נפטר בן 73 בסוף שבט תר״ס.

ר׳ יוסף נקרא פופר־באב״ד, כי אמו הינדה היתה בתו של הגאון הנודע ר׳ יוסף באב״ד, רבה של טרנופול ומחבר הספר ״מנחת חינוך״. היה למדן עשיר והתפרנס מנכסיו הרבים. כשנסע לשבת לבעלז התבודד עמו הרבי ואמר שעלם זה האיר את עיניו בהלכה. היה נשיא הכולל לעניי ארץ ישראל כאבותיו ופיזר הרבה לגדודי עניים, ובנותיו אפו להם חלות. אחרי פטירת הרב שטיינברג בתרפ״ח הציג את מועמדותו מול הנכד הרב משה שטיינברג, והואיל והקולות היו שקולים הטילו גורל והוא זכה ברבנות. בהשפעת מצדדי יריבו פסלו השלטונות את הבחירה, ורק בשנת תרצ״ד נתמנה כראש בית־הדין לצד האב״ד הרב שטיינברג. נפטר בסוף קיץ תרצ״ט. שלוש שנים אחר־כך באותו יום, ח׳ תשרי תש״ב, היה הרג רב בברודי, ובו נספו אשתו שרה וששת ילדיו. היא היתה בתם של ר׳ ישראל אלעזר הלוי קמינר, גיסו של הרבי מגור, ורעייתו מרים פרל בת ר׳ יוסף הלוי נתנזון מברודי. לספריו על מצוות התורה בדרך סבו ה״מנחת חינוך״ קרא ״מנחה חדשה״, מתוך ספרו הכולל ״יביע אומר״. שני החלקים הראשונים נדפסו בתרצ״ד־תרצ״ז, והשלישי שהיה בדפוס

בפרוץ המלחמה אבד, כמו כל שאר חיבוריו שבכתובים. בני משפחתו הוציאו מחדש את שני החלקים בדפוס־צילום, ברוקלין תשכ"ח.

את **רבי חיים דוד מונזון** לא כללתי ברשימת האדמורים. על אדמורי מונזון כתבתי בחלק ג' של "האנציקלופדיה לחכמי גליציה", עמודים 746–750.

עוד יש להוסיף את **הרבי רובין** ואשתו איידל לבית בעלז, שהיתה אדמורית בזכות עצמה וסדן כתב עליה.

יוסף פרברי (ליינר)

בראדער זינגער (זמרי ברודי)

אמר הפייטן העממי הדגול איציק מאנגער:

פאר די פעלדער זינגען פייגל
די גרילן – פארן קארן
און פאר די יידן זינגען מיר –
די בראדער זינגער.

תרגום מילולי:
(לשדות שרות הציפורים, לתבואה – הצרצרים, וליהודים שרים אנו – הזמרים הברודאים).

אפשר להגיד שהמאה הקודמת היתה תקופת הזוהר של עירנו ברודי. תור־הזהב שלה מתבטא בזה שבעת ובעונה אחת התפתחו בה כמה זרמים תרבותיים – תנועת ההשכלה, תחיית השפה העברית והזמרה העממית ביידיש. ראשית זמרה זו היא חלוצת התיאטרון האידי. רבים מן ה"בראדער זינגער", שהיו מארגנים את הופעותיהם במרתפי־יין ובמסעדות, נעשו שחקני תיאטרונו של גולדפאדן.

המייסד של להקת זמרי ברודי היה ברל מרגליות (נולד ב־1815 בפודקאמין). הוא חיבר והלחין שירים ועם להקתו עבר את גליציה, פולין ורומניה. מבין הזמרים האלה ילידי המקום ידועים לנו יעקב דוביאנסקי, שאחרי שחרורו מן הצבא האוסטרי בווינה אירגן יחד עם ברל להקה, שהופיעה בראשונה ב"רויטע קרעטשמע (הפונדק האדום) של ר' בערל שטוק (סבו של דב סדן) בסטארי ברודי ואחר־כך במסעדתו של פינקוס, שבה היו מתכנסים סוחרים, סוכנים ופקידים כדי לבלות שעות מספר על כוס יין. בין הבאים היו גם אפרים בראדער בעל תפילה, ששר ורקד בנוסח החסידים; משה טייך, שחקן בתיאטרון של גולדפאדן; משה ויינטרויב, בדחן שהצטרף אל "זמרי בראד"; ר' נפתלי גראמענזוגער (החרזן); הלץ יוסף באומאהל, שהיה ידוע בכינויו "יוסל בראדער"; יוסל זשופ' המלמד; ואלתר קלייטניק, שכתב שירים רבים בשביל "זמרי בראד".

השירים מצטיינים בתוכנם הסוציאלי והציבורי ושרים על "עמך" על כל שכבותיו. הם עליזים, מלאי צחוק והיתול ויחד עם זאת מהולים בעצב, כאב וצער, כפי שהיו אז פני הדור. הם מהווים אוצר בלום של פולקלור יהודי, שטרם נחקר די צורכו וטרם זכה להערכה שלה הוא ראוי.

להלן שלושה מן השירים האלה:

א. מנוחה ושמחה
(מפי שלום פאדזאמטשע)

1. א מתנה שיין
האט אונדז גאט אליין
צו פארזיסן אונדזער לעבן
שבת קודש אונדז געבעבן
מיר זאלן האבן מנוחה
און זאל זיין ושמחה
אוי מנוחה אוי שמחה
אור ליהודים!

2. אוועק די שיינע צייט
פארטריבן אזוי וייט
ארומגעוואנדערט האט דער ייד
נור שבת קודש האט ער אפגעהיט
ס'איז נישט געוון קיין מנוחה
פארשטערט געווארן זיין שמחה
אוי מנוחה אוי שמחה
אור ליהודים!

3. מיט זיין שטארקער האנד
געפירט אין אונדזער לאנד
האט יהושע זיין שליח
א פאלק געווארן אין דער היים ביי זיך
איז געווארן מנוחה
איז געווארן שמחה
אוי מנוחה אוי שמחה
אור ליהודים!

4. ברודער גלויב און האָף
נעמען וועט א סוף
דער גלות וועט אייביק נישט דויערן
אונדזער בטחון איז נישט פארלוירן
אז אויך וועט ווידער מנוחה
זיין וועט ווידער שמחה
אוי מנוחה אוי שמחה
אור ליהודים!

ב. יידישע נגינה (נגינה יהודית)

(נמסר על־ידי יוסל גלאנץ (פיטשע), זקן זמרי ברודי שחי בלבוב ונספה שם בגטו בגיל 85).

1

יידישע נגינה
שטראלט אין הארץ אריין
ווי פון גרויע וואלקענס
ס'לייכט א זונענשיין.
די וועלט איז דיין עמוד
ווו דו זאלסט תמיד
דער שליח צבור זיין.

2

דורך נעבט אין טעג
אין ווייטן וועג
אין קעלט און הונגער
ווער וואנדערט דארט,
פון ארט צו ארט
דער בראדער זינגער
מיט זיך ער טראגט
וואס ער פארמאגט.
דער וועג איז חושך, שווארץ
און ווערט ער מיד
זינגט ער א ליד
און רעדט זיך אפ פון הארץ.

ג. קול ששון וקול שמחה, קול רנה באהלי צדיקים, ישרים ותמימים, ישאו ברכה מאת ד', ומז"ט מאת הפאלקסקיכע.

"ותפק לרעב נפשך, ונפש נענה תשביע" (ישעיה נח, י)

מאת ד' ברכה כי ישא גבר
זעקת עניים אז ישמע זעקת שבר
לבו ונפשו לעזרת אחיו יחישו,
טוב עין יבורך יוסף מתנה
ונדיב לב הוא יתן ברננה
בעד עניי עמם הונם יקדישו.
מתרומת המתנדבים גם אני יסדתי
אב לאביונים אח לצרה נולדתי
תוי "פרוס לרעב לחמך" הן ידעתם
העלו אותי על ראש שמחתכם וחנוני

פנו אלי, וצדקתכם ורוח נדיבתכם יתמכוני
אך פרי לאביונים צדקה זרעתם
לבית אוצרי הביאו טרף, מזון הכינו
קומו לעזרת אחיכם לבם הרנינו
סעדו לבם לכם וארוחה למען יברכוכם,
קול רנה וישועה יחדיו ישמיעו
יברכו אל בלבם, ולכם תודה יביעו
כי בעד אגורת כסף שבעו, לטובה יזכרוכם
עשו זאת להם וחיו, ויתפללו בעדכם
להניח ברכה אל בתיכם.

"בית המבשלים לעם" (=התמחוי) בעיר בראדי.

דב סדן

זמרי ברודי וירושתם

חוקרי תולדותיו של התיאטרון היהודי כתבו לו כתבי־ייחוס שונים, ואם להעמיד את השוני על קצוותיו, הרי לפנינו שתי דוגמאות בולטות. מכאן ספר נודע למדי, והוא ספרו של יצחק שיפר "געשיכטע פון יידישער טעאטערקונסט און דראמע" (תולדות אמנות תיאטרון ומחזה יהודיים) על שני כרכיו; ומכאן ספר שכמעט שאינו נודע, והוא ספרו של נח פרילוצקי "פארוואס איז דאס יידישע טעאטער אויפגעקומען אזוי שפעט" (על שום מה קם התיאטרון היהודי במאוחר כל־כך). ראשון – יריעתו נרחבה ורקם בה כל שנאגר לו בנושא וקירוב־קירובו, ונתלבדה לו שלשלת־יוחסין ארוכה, ואף שחוליותיה פזורות ואפילו בדלות, כפי שמחייב גורלו של עם גולה ומטולטל, עולה כמין דיוקן של רציפות, או לפחות של כעין־רציפות. אחרון – כבר שם חיבורו מעיד כי חזר בו מדעתו הקודמת, המרחיבה, צימצם את יריעתו, וממילא חשובה לו שלשלת־היוחסין הרחבה של קודמו, שהיתה לפנים שלו עצמו, כהנחה שתדמיתה מרובה על מציאותה. ודאי שמחלוקת הפוסקים הזאת צריכה בדיקה מצידי־צדדים, וכבל המשוער ניתן להניח שסופה של אותה בדיקה שתערער את התפיסה הקצווית האחת, התופסת מרובה, ותגזור עליה קיצוץ הגון, כשם שתערער על התפיסה הקצווית האחרת, התופסת מועט, ותגזור עליה השלם הגון.

תיאטרון יהודי ממש לידתו בשנת 1876 כמוסד, שמתחילת בריאתו אומנותו בכך – הרי ההכרזה היוצאת מלפני אחרון חיבוריו של נח פרילוצקי, ואין צריך רוב בדיקה כדי לומר שהנחה זו צריכה הרחבה, אם במעט ואם בהרבה, בכמה נקודות נחשבות, ונסתפק עתה בנקודה אחת, הלא היא נקודת הזיקה שבין המוסד, שנברא בידי אברהם גולדפאדן ועוזריו, ובין חבורת הזמרים, שראשיתם בברוד ושאביהם, עד שלא יימצא קודֶם לו, הוא ברל מרגליות, המכונה, על שם עיר מגוריו, ברל ברודר. והדיון בנקודה זו הוא גם, אם כי באיחור־מה, כדבר בעִתו – לפני שלוש שנים מלאו מאה שנה לאותה חבורה קטנה, שלאחר הופעתה המרובה בעיר מוצאה נדדה על פני קהילות ישראל בקו אודסה־קושטא, והשפעתה נפלגה לשלושה כיוונים שונים. הכיוון האחד, הפשוט ביותר, אלה הם תלמידי הזמרים ותלמידי תלמידיהם, לרבות המעמידים עצמם תלמידים, ומהם מחקים ומחקי־מחקים, שנטלו לעצמם את הפירמה הנודעת שהוחזקה כמין קמיע בחון ובדוק, ומכאן החבורות השונות של המתכנים זמרי ברוד, שהיו נוצצים ונובלים וחוזרים ונוצצים במקומות שונים ובזמנים שונים, הללו יורדים תרתי משמע הללו עולים תרתי משמע וחוזר חלילה, וקיימו עצמם עד לדורנו ממש, ורישומם הפציע אילך ואילך

אוניברסיטת חיפה
הספריה

כדמות דוכני פזמונאים ולהקותיהם. וחוקר האמנות הזעירה ימצא יסודם, גם במתכונת הרפרטואר גם בהרכב השחקנים, משוקע אף בנסיוני הבימה העברית הזעירה בארצנו. הכיוון האחר, מורכב מקודמו, הוא תיאטרונו של גולדפאדן וצאצאיו, שמתוך שנזקקו לשילובי פזמונים במחזות, תחילה שילוב מכאני ולימים שילוב אורגאני, נעזרו כממילא במסורתם וכיבושיהם של הזמרים הדם, שדרכם – המונולוג ולכל המרובה הדיאלוג – נתרחבה כדי מחזה רב־עלילה ורב־נפשות. והרי לדקדוקו של דבר, עצם המעבר מדוכנים של זמרי ברל ברודר לבימת שחקני אברהם גולדפאדן הוא המעבר שבין מה שנקרא Bänkelsänger (= זַמָּר־רחוב), שהופעתו מתנודדת בין ארעי וקבע, באכסניה וביריד, ובין כת־משחקים סדורה ומלוכדת. הכיוון האחרון הוא דיאלקטי, והוא בקו הליכוד של ראשית האחרית, כמין תשובה מאוחרת לשירתם של הזמרים הראשונים, תשובה במעמד של עילוי, שפירושו גילגול ירֵשתם ותיקונה ברמת אמנות על דרך העמקת התכנים ועידוני הכלים וליטושם עד דק, כפי שמצינו אותה בייחוד בגואל מסורתם ומזקקה, איציק מאנגר, בתחום הליריקה ואף בתחום הדרמאטיקה.

ודאי ששנת המאה ראויה היתה לציון, שהיה בו כדי סקירת הדרך הארוכה והמגוונת למן אותם דוכני־ארעי של ראשוני זמרים עד קצוות המשכם המשולש, אבל כמה טעמים גרמו שזכר היובל הכפול עבר כלא היה. הלכך דין שנחזיק טובה לצאצאיו של ר' ברל – נכדתו מרת קרסל ונכדו שמשון, היושבים בניו־יורק, שסייעו בידי אחיהם הנקרא בשם סבם ובחניכתו, ברל מרגליות, והוא שצירף וכתב ספר ששמו "דריי דורות" (שלושה דורות). מתוך שם הספר מסתבר כי חלוקתו משולשת, ואמנם חלקו אחד, שני גליונות־דפוס, ניתנו לסבם, הוא הזמר הנודע, חלקו אחר ניתן לאביהם, ר' יצחק, סופר־לכשירצה, שנודע בפיליטונים שלו בחוגו (ביחוד בכינויו ים הציוני), וחלקו אחרון ניתן לשירי הנכד, הוא העורך עצמו. ודאי שהקורא היה מעוניין בפרופורציה אחרת של חלוקת הספר, בייחוד מתוך המשאלה להיעזר בשעת הכושר הזאת לקבץ כאחת כל שיריו של הזמר, ששוב אינם מצויים, והמבקש לקוראם חייב לחטט בבתי־עקד, שגם בהם לא נשתיירו אלא טפסים מעטים, אם בשתי המהדורות שנדפסו בחייו וכנראה אחריותו עליהן, אם במהדורות המאוחרות שוודאי אין אחריותו עליהן. אבל תריסר השירים שניתנו בספר "דריי דורות" יש בהם משום דורון לקורא בחינת גם זו לטובה.

אפשר לא נטעה אם נניח, כי העידוד לאותו קובץ יצא מלפני ד"ר יוסף טננבוים, שפירסם ספר נחשב על גליציה מולדתו, והקדמתו מעידה על כך. בה ייאמר, כי בשלושת הדורות האחרונים "זרח עולם ושקע עולם – ובאמצעם מתנוצצות שלוש נקודות זעירות, שניים או שלושה כוכבונים פנינים – שלושת דורות בני מרגליות. ואם אני כותב עליהם, הרי זה לא משום כך בלבד שאני מחובר חיבור אישי בעקביהם של שניים מהם לפחות, אלא משום שכל אחד מהם הוא בחזקת נציגה של תקופה מיוחדת – שלושה סימני דרך במסילה הגדולה של מאת השנים האחרונות". ולפי שדעתנו נתונה לראש השלישית,

נסתפק בדברי המקדים עליו – כדי להבליט את רקע גידולו הוא מזכיר את קהילת ברודי כמרכז ההשכלה ומנסה להעמידנו על כך, כי מתוך שההשכלה היתה בה תנועת עם התרפקו משכיליה באהבה על לשון העם וכתבו בה, וכתיבתם עסיסית וטובה. הוא מונה משכילים אלה לשמותיהם – מנדל לפין, יעקב שמואל ביק, אייזיק עוזר רוטנברג, ישעיה מאיר פינקלשטיין. בייחוד הוא מניח את הדגש באחרון, שתרם הרבה לתקומתה של יידיש כלשון ספרות. אולם, לדעתו, התרומה הגליציאנית המיוחדת לפיוט ולפרוזה ביידיש בתקופת ההשכלה היא של הבדחנים והזמרים ואלופם, שהניח חותמו על התקופה, הוא ברל ברודר.

פירשנו דברי המקדים כדי להעיר, שאם כוונתו היתה להסביר את מצע גידולם של חבורת הזמרים ושל ברל ברודר בראשם, הרי לא האיר אלא את האווירה הכוללת, שהיתה עשויה להעמיד את ההופעה המיוחדת הזאת. ודאי, מנדל לפין הוא שם דבר – אותו בן פודוליה, שהלך לברלין והתרועע עם חבורת מנדלסון וחזר אל אוכלוסי בני עמו ובאשר הציב רגלו קם מוקד השכלה, ועקבי פעולתו ניכרו במעט בפולין והרבה ברוסיה הלבנה ובגליציה, וזכותו בהעמדת שתי לשונותינו גדולה מכפי שהעריכוה גם גדולי משבחיו; ודאי שתלמידיו גם הם שם דבר, אם יעקב שמואל ביק, שנלחם לרביזיה הכפולה בתוך ההשכלה, גם לצד הכרת ערכה של החסידות גם לצד הכרת ערכה של יידיש, והוא כמעט בכור האידיאולוגים שלה; והוא הדין באייזיק עוזר רוטנברג וישעיה מאיר פינקלשטיין, נוצרי זכר רבם שהוציאו גם את "מורה נבוכים", בתירגומו, הראשון סופו פטרון סופרי יידיש ברומניה והאחרון סופו סופר יידיש שכתיבתו כתיבה. ואף על פי כן אין להסביר את ברל ברודר מתוכם, ולא בלבד שאין להוכיח קו חיבור של ממש בין רישומו של מנדל לפין ובינו, ואדרבה, מתוך לשון פזמוניו ולשונותיו של ברל ניכר שלא ידע את נחלת ר' מנדל, ויניקתו מלשון הדיבור בבית, ברחוב, בעיר; אלא משום שאין להוכיח קו חיבור של ממש בינו ובין הסופר המשכיל הטיפוסי, שכתב מתוך טעמים שכתב גם יידיש. ועיקר הדגשה בתיבה "גם" – שכן המשכילים המעטים שהזקיקו את עטם לכתיבה בלשון דיבורו של העם אי אפשר למנות את ברל ברודר בכללם. ולא משום כך בלבד, שלא כגידולם גידולו ושלא כהשכלתם השכלתו, אלא בייחוד משום כך, שזיקתו ליידיש כשפת כתיבתו, ביתר דיוק: כשפת זמרתו, היתה לו כזיקתו של מי שלשון דיבורו של העם היא אפשרות ביטויו היחידה. מתוך הביוגרפיה שלו, שפתח בה נ. מ. גלבר ואף חזר והשלים אותה, והיא עד עתה מסד ידיעתנו, אנו למדים על המסיבות המיוחדות של גידולו, בן־עניים שנתייתם בילדותו, הקדים לאחוז באומנות של פועל שד"א (=שערות דבר אחר), ולימים, כשנעשה סוחר, פרנסתו מדידה אותו בערי רוסיה, ובין כך ובין כך נגזלה שעתו שהיתה יפה לתלמוד תורה, וכשרון מוטבע של זמרה כשם שעוררו לחבר פזמונות בשעת עבודתו כך הוא מעוררו לחברם במסעיו, וזמרתו באכסניות כובשת לה שם טוב, עד שמתכנסים סביבו מבני העיר, שוליות אומנים, וכך נרקם שפירו של אותו מוסד־לא־מוסד, שנודעו לו גילגולים הרבה.

הבודק במאמרי הביוגרפיה, הן של גלבר והן של אחרים, מוצא כמה חילוקים, אם לעניין שנת הולדתו (1815 או 1817), אם לעניין מקומה (ברודי או פודקאמין הסמוכה לה), אם לעניין מקום מותו (קארלסבאד או עיירה ברומניה) ושארי פרטים, מהם שכבר באו על ביהורם, מהם העומדים עדיין בעמעומם, ומכאן דברי הסתירה או הכפילות בלכסיקאות או באנתולוגיות. אבל הבודק בשיריו אין כל עמעום לפניו – אלו שהם שלו ממש, והם כנוסים בשני קבציו הנזכרים, ונוספים להם אחרים שנשתמרו בעל פה ונמסרו אם בשלמותם ואם בקטעיותם, מגלים אחידות של מחבר וחיבורו. קוראם מתעורר בסקירה ראשונה על כך כי קצת שיריו תהילתם שווה ואחת, כגון ששיר הרועה פתיחתו: איך, נעבער, בידנער פאסטער, ששיעורו: אני, אבוי, רועה מסכן: ושיר עושה־הרעפים, פתיחתו: איך, נעבער, שינדל־שלעגער, ושיר החזן פתיחתו: איך, נעבער, געמיינער חזן, ושיר שומר־לילה פתיחתו: איך, נעבער, ארעמער ועבטער, והוא הדין בשיר הבעל־דרשן ובעל־עגלה וכדומה, ואפילו שיר המלווה־בריבית פתיחתו: איך, נעבער, וואכנגעלטער, ששיעורם כשיור שיר הרועה בשינוי שם אומנותם. אין צריך לומר כי הפתיחה הזאת היא אופיינית ביותר, שכן כרוחה היא רוחו של כל השיר, היא רוח הזהות הגמורה שבין המזמר והמזומר. הזהות הזאת בחינתה הפיוטית בולטת מאליה, אבל עיקרה הוא בבחינתה החזיונית, שכן המזמר מבני־העם הסתפק בדבר שיר, אבל הזמר, אם ברל ברודר עצמו אם מסייעו, הוסיף לו דבר חזות – המזמר התדמה (אנשטעל מאכן) כמזומר; הופעתו של השר בכל שיר ושיר היתה בלבושו של המושר. ואם נסכם את שיריו, בין אלה שתחילתם כך ובין אלה שאין תחילתם כך, כגון שיר הקברן שפתיחתו פנייה לאדם שיסודו מעפר וסופו לעפר, וכן אם נוסיף מיני הדיאלוגים, כגון השיח שבין חייט וסנדלר, שהניח פתח לצמד זמרים ולבושם, הריהם מצטרפים כדיוקן של עמלי ישראל, והוא באמת חידוש גדול במכלול נושאי ספרותו של הדור, ולא מצינו כמותו לא בקודמיו ולא בסביביו. יתר על כך, לא בלבד קודמיו אלא גם הנחשב כראש תלמידיו, וולוול זבאראז'ר, שהעולם נתחלק להם בעיקרו לפי החלוקה של חסידים, שכל מיני גנות כרוכים להם, ומשכילים, שכל מיני שבח דבוקים בהם, לא ידעו רוחב כזה של פרסונאז' שכמותו כרוחב הטיפולוגיה של רחוב היהודים. ודאי, כל אלה הם בחזקת פרימיטיב, כשם שזמרתם והצגתם היתה בחזקת פרימיטיב, אבל הפרימיטיב הזה מקופלות בו בחינת עוּבּרים נפשות הרבה, שהן הן הרקמה הסוציולוגית והפסיכולוגית של ראשית הדרמאטיקה התיאטראלית והמשכה.

הלכך חשובה הדגשת הזיקה שבין ברל ברודר ובין אברהם גולדפאדן, ושתיים תעודות לכך. התעודה האחת היא של גולדפאדן עצמו, שתלה חשיבות הרבה בעצם עשייתם של זמרי ברוד לגבי תולדתו של התיאטרון היהודי. ואלה דבריו באבטוביוגרפיה שלו: "שנים הרבה לפני התחלת סיפור המעשה שלנו נגלה בעיר ברודי שבגליציה סוג של "מיננזינגער" הידועים בשם "בראדער זינגער" – כשם שהבדחנים היו בימים ההם משעשעים את הקהל

כמעט כל השנה כולה, משום שהקהל רובו סוחרים זרים, בעיקר יהודי רוסיה, שהיו בדרכם ליריד שבליפסיה משתהים בברודי, שהיתה בעת ההיא נקודת־ראש של כל מסחרי־חוץ־לארץ – זמרי הפזמונות היו משעשעים את הסוחרים העליזים, וזה נעשה עסק. אחר־כך, כשברודי נפלה, מחמת התחרות הגדולה, העבירו הזמרים את עסקם לרוסיה". התעודה האחרת היא של דוד ישעיהו זילברבוש, בכלל זכרונות ימי בחרותו. הוא שמע מפי אברהם גולדפאדן, כי בהיותו בן ארבע־עשרה, והוא כבר מחבב לחבר פזמוני־בדחנות, בא אל בית מלאכת אביו השען שוליא חדש, יליד ברודי, בן שבע־עשרה, ושמו נחמן, שהיה משורר־עוזר לחזנים, וגם פה, בקונסטאנטין ישן, היה חבר במקהלת החזן (קהילה זו נשתבחה בחזנותה, ובאותו דור שימש בה אביו של א. ב. גוטלובר), והוא שהביא ניגוני חזנים ופזמוני ברל ברודר ושירי וולוול זבאראז'ר, והוא גם שזימר את בכורי פזמוניו של בן השען, הוא גולדפאדן עצמו. שאר סיפורו של בעל הזכרונות הוא משעשע לגופו אך אינו מעניינו עתה, שדיינו בקביעת קו חיבור בין מנחיל ונוחלו – בין ברל ברודר ואברהם גולדפאדן.

וקו נחשב כמותו כחברו, הוא קו החיבור שבינו, הנער גולדפאדן, כמחבר מחזות העתיד לבוא, ובין מחבר מחזות לשעבר – הלא הוא שלמה אטינגר, אמן הקומדיה והמשל ביידיש בתקופת ההשכלה, שלא זכה לראות בחייו אות אחת נדפסת מכלל יצירתו היידית המשופעת (מה שנדפס בחייו היה שיר עברי קטן שאינו מעלה ואינו מוריד), והקומדיה שלו "סרקלה" היתה מהלכת בכתבי־יד, ולימים נקבעה בדפוס לפי נוסחאות פגומים, עד שקם להם גואל במפס ווינריך, שהדיר כתביו בשני כרכים, ולימים החרה־החזיק אחריו מפס עריק במהדורה אחרת. ואולם בין הכתיבה ובין פירסומה יצאו בינתיים כשלושה דורות, ואנו בדיוננו עתה עומדים בימים שבהם גולדפאדן הצעיר הניח את עיר מולדתו, קונסטאנטין ישן, והלך לז'יטומיר ללמוד בבית מדרש הרבנים שבה, וסגולת הזמרה והמשחק שבו, והכתיבה הבאה לסייעה ולהסתייע בה, ניתן לה חיזוק גם באווירתה של מסורת לפין, שטיפחה תלמידו מורה־המוסד ר' מרדכי סוכיסטאבר, שהיה כראש גשר בין מפעלו של לפין ומפעלו של מנדלי, כשם שניתן לה חיזוק באווירה של חיבה ללשון דיבור העם שהיתה נטועה בלבם ובעטם של מורי המוסד האחרים, ובראשם גוטלובר וצווייפל, ושל תלמידיו, מהם י. י. לינצקי ומנשה מרגליות. באווירה זו לא ייפלא כי התלמידים, שהיתה בהם, כדרך תלמידים, חמדת ראווה ותאוות שחוק, נעזרו בשעת כושר מצוינת להפעיל את יצרם, וכשהביאה אשת ר' חיים זליג סלונימסקי, שהיה ראש המוסד, מוורשא כתב־יד של "סרקלה" ועוררה את התלמידים להציגה, נאחזו בהצעתה ברוב התלהבות. הצגה זו היא כנקודת־מפנה בחייו של גולדפאדן וממילא בחיי התיאטרון היהודי, שכן שתיים עשה בה – הוא נעזר בנסיונו שבעל־פה של ברל ברודר כדי להחיות את נסיונו־שבכתב של שלמה אטינגר, באופן שניתן לומר כי ברווח הזמנים הקטן שבין ייסודה של חבורת זמרי ברוד, שחל בשנת 1857, ובין הצגת הקומדיה, שחלה בשנת 1862, כלומר במשך חמש שנים בלבד, חל המעבר בין דוכן־הזמרים ובין קרשי התיאטרון, והוא חל על דרך האוניה הפרסונאלית

המגולמת באותו צעיר זריז ומזורז, גולדפאדן, נושא יִרשתו החיה של ברל ברודר ומרחיבה.

כך נקבעו לנו, בשרטוטים כוללים, שני קווי החיבור מבית: הגל האחד, הנמשך משלמה אטינגר, שכתיבתו נשארה חבויה בינו לבין חבורת קוראים קטנה שכתבי־ידו השיגום, ושככל המשוער לא שיער את הצגתה, ואפילו שיערה, לא היה רואה אותה מסד לתיאטרון של ממש ושל קבע, כשם שככל הנכון לא שיער כי עצם כתיבתו תהא בחזקת מסד לספרות גדולה וענפה, שהרי עם כל דיבוקו בלשון דיבורו של העם ובכל מסירותו ללוש אותה לישה של אמנות, כרוך היה לתפיסת משכילים רווחת על צורך תמורתה בלשון המדינה או לשון השכנים, ולא בכדי הטיפוס החיובי ביותר שבקומדיה דיבורו גרמנית ספרותית; והקו האחר, הנמשך מברל ברודר, שאמירתו היתה מרובה על כתיבתו, ואך קצת שיריו נשארו לנו לפליטה, ורובם נשתכחו או נשתקעו בכמה וכמה פזמוני־עם ושירי מחברים שונים, ואמירתו־זמרתו נתפשטה בקרב המונים, ואף הוא ככל המשוער לא שיער כי שעשועיו הם כמזרע שסופו מאה שערים, אם כי עמידתו בתוך לשון דיבורו של העם היתה כדרך הטבע, ובלא צורך של צידוקי אידיאולוגיה, וככל הנכון לא נשא לבו לתמורתה, ולא פיקפק באורך ימיה.

הדגשנו הבחנה זו בין בעל הקומדיה, האמן המושלם, ובין בעל הפזמון, האמן הפרימיטיבי, כדי להאיר את הבדל העמידה של שניהם לא בלבד מבחינתם שלהם עצמם לגופם, אלא גם מבחינת היותם בני שכבות שונות בתוך ההשכלה, ראשון צאצא מיוחסים, רופא וסופר לפי אומנותו, אחרון מבני העם, ליצן־לא־ליצן לפי אומנותו, ושניהם מניחים, זה מקצה זה וזה מקצה זה, יסודי אמנות־המחזה של בני עמם: מקצה זה – מעמד של שלמות דרמאטית בלא סיכויי עשייה; מקצה זה – עשייה דרמאטית בלא סיכויי־מעמד של שלמות; בא העלם, אברהם גולדפאדן, ומחבר קצה בקצה, והוא ככתוב השלישי המכריע בינידם.

ומשנקבעו שני קווי החיבור מבית, נראה קו קו ויחוסו. קו ראשון ייחוסו נודע – שלמה אטינגר קדמו לו בעלי קומדיה שלפניו, ולא עוד בספירתה של השכלה בגרמניה קדמו לו, והזכרת הקומדיות של וולפסון ואייכל כמובנת מאליה, והוא עצמו מספר לנו על גודל רישומה של הקומדיה שקראה בלבוב, היא "גענארטע וועלט" האנונימית, שחסרון ידיעתנו מי היה מחברה הוא חסרון ידיעה על אישיות נחשבת בעלת שיעור, כשל המובהקים שבבני דורו וסביבתו. ואם למצות את הדין, הרי בקומתו ממש לא נמצא לנו אלא באישיותו ופועלו של יצחק ארטר, ויסלח לי אלוהי ההשערות אם האי סטרא רבא נראה לי בכלל המועמדים למחברותה של אותה קומדיה מצוינת, ואפילו בראשם. קו אחרון ייחוסו אינו נודע – אמנם, ברל ברודר אומרים עליו; והיא אמירה שנשתגרה, שחולל את המעבר שבין הבדחן ובין הזמר במסבאות ובירידים, כמעבר שבין מי שקצתו עדיין בתחומו של קודש ובין מי שהוא כבר כולו בתחומו של חול, והמעבר חל בראשית פסיעתו של סופו של עולם הזמר. אמירה זו תמידה בצדה, הרי ראינו בדור שלאחריו את אליקום צונזר בליטא,

ואת הירש לייב גוטליב בקרפאטורוסיה ודרום־גליציה, שפתחו כבדחנים וסיימו כזמרים ומשוררים, ואילו הוא בדור שלפניהם פתח במה שסיימו הללו. אבל אמירה שגורה זו בדיקה הגונה היא צריכה – כי הנה המדברים בחבורה הראשונה של זמרי ברוד מזכירים כבנשימה אחת את ברל ברודר ואת יוסל ברודר, והנשימה הזאת טעונה פיסוק, כי לא ראי זה כראי זה. ראשון ידענו בימתו – בתי מזיגה, אף אחרון ידענו בימתו – חצר הרבי מרוז'ין וצאצאיו. לאמור, עיר שהעמידה את מי שבידח ושיעשע את באי אודיסה או יאסי, שהיו לא־במעט גרורי ההשכלה ושוליה, העמידה את מי שבידח ושיעשע את באי סאדיגורא או פוטוק־זלוטי, שהיו בהרבה דבוקי החסידות וטבורה.

יתר־על־כן, שניהם שנפלו לקצות האוריינטציה הרוחנית והמנטאלית של הדור, והיו כיריבים המשמשים אחד אחד את מחנהו, צמידתם מקרקע אחת, שעליה מעמידים אותנו פירורי המסורת שנשמרו עליהם ועל גידולם. מתוכם אנו למדים על מציאותה של אווירה לוצצת לשמה – והרי שמותיהם של ליצני ברודי, למן שני האחים טשורניק עד ר' משה יאמפולר ור' אלתר קלייטניק, שחידודיהם פירנסו את ההומור של העיר העליזה, ואף הם אינם אלא מעט מהרבה. לאמור, כבר היתה פה נטועה ועומדת כמין אינסטיטוציה של ליצנות לגופה, שביקשה פורקן לעצמה מעבר לגדרי ביטוייה המסורים, כשעשועי פורים וכבידוחי חתונה וכדומה, ודיינו בציונה של עובדה אחת ואחרת כדי להעמידנו על גיחתה של הליצנות הזאת לתוך המשחק. העובדה האחת – כינוס של כל מי ששמו שמואל מתושבי העיר ואגפיה בשעת היריד הגדול, שעניינו היה כמין ראוות שחוק גדולה בשחוק הרבים, כעין הצגה רבתי, שלא באה אלא כדי להוכיח בטלותה של המימרה הפשוטה בעם, כי סתם שמואל שוטה. העובדה האחרת – זכר מעשה שהציל א. ליטווין מפי בנו של ברל ברודר, והוא מעשה שהתגרה בו בגיסו ר' פייוול מחסידי בלזא, באופן שאמר לה לאשתו: פרומה, היום אעשה שידהיו לנו שני פייוול, ואת ראי והחרישי. משבאו באותו יום ר' פייוול ואשתו מרת קרסל לבקר בבית גיסו, נקראה היא עד מהרה שתחזור לביתה, ומשבאה כבר מצאה בו לרוב תמידתה את בעלה. לא יצאו רגעים מרובים ובעלה אומר לה כי עליהם לחזור לביתו של ברל, ומשהגיעו שם מצאו את פייוול יושב בנוח ומשוחח עם מרת פרומה. לפנינו מעשה, שמפעילה אותו בדיחת העם ובעקבותיה הקומדיה, וכינויו הנודע qui pro quo (ולא בכדי נקראה בדורנו בימת שעשועים בוורשא בשם זה), שברל ברודר היה נעזר בו גם בהצגותיו, ואין בידנו להכריע מה קדם למה, האם המעשה לסיפור המעשה או סיפור המעשה למעשה. על כל פנים עצם מעשה התעתועים הזה מאכלס מסורת וספרות – ראה מזה אייזיק מאיר דיק וסיפורו "א פארדרייעניש", הבנוי כולו על המוטיב הזה ופיתוחו כעלילת סיפור נפתלת ומשעשעת, ומזה ש"י עגנון וסיפורו "הבנסת כלה", שיתאר זימון של שלושה הקרויים ר' יודל נתנזון, כמובן בכוח להטיהם של ליצני ברוד, ומה שהוא עיקר לנו עתה הלא הוא הדרך הזה בקומדיה הנודעת של גולדפאדן "שני קוני למל", ובימינו עתה הרחבת קומדיה אחרת שלו על דרך שלושת ההוצמאכים של איציק מאנגר.

ומשהזכרנו את איציק מאנגר, אנו כנתבעים לעמוד על המרחק שבין ראשית ואחרית, ביתר דיוק: שבין ראשית פרימיטיב ואחרית רפינמאנט (אנינות הדעת), ועמידה זו מחייבת קודם כל בדיקת ירושתו של ברל ברודר, בחינת אסופת שיריו ומנגינותיהם, ניתוח מכלול נושאיו ומסכת כליו, והיא פרשה גדולה לגופה. ועד שנגיע אליה, נחזור ונזכיר רישומו של אותו זמָר, על שלושת כיווניו, ונאמר במסוכם כי הוא וחבריו היו לעם רב, ונסיים בדברי איציק מאנגר בסוניטה על זמרי ברוד, שבו יאמר כי קפץ על קרונם ונסע עמהם כברת דרך בערים ועיירות, דרך שנים מזמרות, בנדוד, בהפקר וברעב; והוא מסיים:

ביי לאנגע הילצערנע טישן זיצן פראסטע יידן און זיי הערן,
אָט זיפצן זיי פארזארגטע און אָט לאכן זיי מיט טרערן
אין דרויסן אויפן רעגן ווארט אויף אונז דער וואגן.

לאמור: ליד שולחנות־עץ ארוכים יושבים פשוטי יהודים ומקשיבים, הנה הם נאנחים דאוגים והנה הם צוחקים בדמעות: בחוץ ממתין לנו בגשם הקרון.

והוא גם מתאר את ברל ברודר בפרק־פרוזה בספרו "דמויות קרובות" (בתרגומו של א. שלונסקי, 1941, עמ' 56): "הוא צונח אל המיטה. בעד החלון מציצים בו כוכבים ירוקים, כוכבי כפור. בחלומו מתערבבין עליו עגלה ובעל עגלה, שוט, וערים ועיירות. בלא שיעור, בלא שיעור".

מנדל זינגר

ברודי, עיר הספר והמהגרים

עד למלחמת־העולם הראשונה היתה ברודי, עיר מולדתי, עיר־ספר בגליציה המזרחית שגבלה ברוסיה הצארית. כל זעזוע בחיי היהודים ברוסיה או בחיי המדינה בכללה שגרם להגירת בהלה היה מורגש בעיר־ספר זו. תושבי העיר הוותיקים ידעו לספר פרטים רבים על הגירת ההמונים מרוסיה דרך העיר בשנות השמונים, על הדיונים והוויכוחים הסוערים בין המהגרים אנשי "עם עולם" בשאלה הגורלית: לאמריקה או לארץ ישראל? סיפרו גם על אנשי־שם, סופרים מפורסמים ועסקנים יהודים גדולים כקארל נטר וחסידי אומות העולם כסֶר אוליפנט, ששהו בעיר בשנות ההגירה ההמונית. אחד־העם ישב בברודי חודשים אחדים, מ. י. ברדיצ'בסקי, בדרכו מרוסיה, פעל זמן־מה בעיר זו. מביקורו של שלום־עליכם בברודי נשארו רישומים מעניינים בכתביו.

בשנים תרס"ג–תרס"ד, אחרי פרעות קישינוב ובשנת המלחמה בין רוסיה ליפאן, עזבו את רוסיה למעלה ממאה ועשרים אלף יהודים. חלק ניכר מהם עברו דרך גבולות ווהלין ופודוליה והגיעו לברודי. בעיר היו הרבה עסקנים ועסקניות שטיפלו בנאמנות בהגשת עזרה למהגרים, פליטי המלחמה והפרעות, שהבריחו את הגבול, וברובם באו בחוסר כל: אנשים, נשים וטף, ואתם חבילות ומזוודות עלובות. עייפים היו ורצוצים, ולא היתה קורת גג מעל לראשם. היו משפחות מהגרים שרבצו במשך ימים במסדרוני מוסדות או בפלוש של בית־כנסת. התארגנה ועדת־סיוע, שחבריה היו עוזרים למהגרים בחיפוש דירה, בעצה ובהשגת עבודה. באחד הרחובות המרכזיים בעיר נפתח באולם גדול מטבח־תה ("טשאינה"), שנעשה מיד מקום־מיפגש חשוב לכל המהגרים שעמדו לצאת בקרוב לעיר־נמל מסוימת, או לנסוע לשם כך קודם לכן לאחת מבירות אירופה. במקום זה התכנסו גם יהודים שרצו לעשות "עסקים" עם המהגרים, וחברי הוועדה שמרו שלא ירמו אותם.

בין המהגרים היו לא־מעטים יודעי מלאכה, שגם בימי שבתם בברודי מצאו לעצמם עבודה והתקיימו עליה. היו מהם שנאחזו בעיר והתיישבו בה ישיבת קבע. זכורני כי ב"טשאינה" היו גם מהגרים שהרוויחו את לחמם מחיבור שירים ופזמונים. כל היום היו "משוררים" אלה יושבים ושרים את שירהם לפני הקהל, פעמים בלוויית פריטה על מנדולינה. את השירים היו מעתיקים בכתב־יד ומוכרים אותם. נושאיהם היו החיים ברוסיה, הפרעות, או חיי המהגרים. במשך הזמן חוברו פזמונים גם על נושאים מהווי העיר ברודי. ביחוד נפוץ פזמון על מלחמת רוסיה־יפאן, אשר ראשיתו לעג לרוסיה המתרברבת, והוא נפתח ככה:

איעדער איינער ווייס,
ווי מעכטיק און ווי גרויס
עס איז געווען די רוסישע מדינה.
זי האט זיך פארגעשטעלט
פאר דער גאנצער וועלט,
אז זי שפילט די גרעסטע ראלע אויף דער בינע.

ובתרגום מילולי:
כל אחד ידע
מה עצומה וגדולה
רוסיה המדינה.
הציגה את עצמה
בפני העולם כולו
כמשחקת את התפקיד הגדול על הבימה.

ובשורות האחרונות של הבית בפזמון זה נאמר:
אבער, איצט זעט, ווי זי האט עס אויסגעקרענקט!
אס דאס וועט איר אראפגיין גלאט, האט זי זיך געדענקט:
יאפאן האט זיך קעגן איר געשטעלט
מיט סימפאטיע פון דער גאנצער וועלט
און שלאגט פאָניען, דעם גרויסמן העלד...

(אך, שורו־נא, גמרה זאת בחולי!
שזה יעבור לה ללא קושי, חשבה היא
יפאן התייצבה נגדה
עם אהדת העולם כולו
ומכה ב"פוניע", הגיבור הגדול...)

בפזמון זה ארבעה בתים. באחד מהם ביטוי של נקמה על הפרעות ביהודים, ובו נאמר:
מיר האבן צוגעווארט,
מיר האבן לאנג געווארט,
מיר האבן זיך דערווארט די נקמה:
סאיז ארויס אויפן קריג
א לייב מיט א פליג,
און קלעפ כאפט ער אין דער בלוטיקער מלחמה.
פאר קישינאווער בלוט
באצאלט יאפאניע גוט,
זיין שטראף האט ער ענדלעך איצט באקומען:
גאצייגט האט אים גאט,

אז אלעס וואס ער האט,
איז אלץ שולדיק די בלוטיקע פאגראמען.

ובתרגום לעברית:

המתנו עוד ועוד,
חיכינו זמן רב,
עתה באה הנקמה:
לקרב יצא
הזבוב עם האריה,
והוא סופג מכות במלחמה הזאת.
על הדם שנשפך בקישינוב
גומל יפאן בטוב,
את עונשו קיבל כראוי לו.
הראה לו אלוהים
כי כל הקורה לו
בא עליו בגלל פרעות־הדמים).

באחד מבתי הפזמון לועגים לאדמיראל מאקארוב, שנחל מפלה גדולה בים, ומתגרים בו:

זיי וויסן מאקאראוו,
אז דאס איז ניט קישינאוו,
קליינע קינדער אויסצוקוילען.

דע נא, מאקארוב,
זה לא קישינוב,
לא שוחטים פה ילדים קטנים.

ואילו בבית אחר מן הפזמון עושים חשבון עם הקאצאפ, כלומר עם הריאקציה, הרודפת את לוחמי החופש, ומתגרים בה:

דער קליינטשיקער יאפאן,
ער שניידט דעם טיראן,
דער קליינער טוט דעם גרויסמן טויטן:
וויל דו האסט דאס פאלק אזוי געדריקט,
אומשולדיקע פארשיקט,
ראכע נעמען זיי פון דערווייטן...

ובתרגום מילולי:

יפאן הקטנטן מרביץ ברודן
הקטן את הגדול הורג:
דיכאת את העם,

גירשת חפים מכל פשע,
נוקמים הם בך עתה ממרחקים...

במושב קהל גדול ומגוון זה היו יושבים אנשים ונשים באולם הגדול של ה"טשאינה" עם כוס תה ושירת פזמונים ומזכירים את העיר ברודי כפי שהיתה בימי הזוהר שלה לפני עשרות בשנים, כאשר ברל ברודר וחבריו, ב"עיר החופשית" דאז, היו מבדחים בשעות הערב בבתי־מרזח ובמסעדות בפזמוניהם ובבדיחותיהם את הסוחרים הגדולים שבעיר ואת המתארחים בה. בימַי עוד חי בעיר איש בשם ברוך קוטיק (שם משפחתו היה שפרוך, אך הוא נקרא קוטיק על שם אשתו, אשת־חיל, איש קטנטן וזקן ממשפחת ברל ברודר, שהיה שר באוזני המהגרים, בקול חלש אבל במתיקות רבה, את פזמוניו של קרובו ברל והיה מחקה גם את העוויותיו, שעוררו צחוק רב. ר' ברוך הצטיין בזמרת שיר השיכור, ואלה בתיו:

וואס איז דאס פאר א דרויסן,
שטיי איך ווי דיל,
אגאנצע שטאט זאל רוישן
אזוי ווי א מיל.
איך וויל נישט אהיים גיין,
דא איז מי ליב,
די גאנצע שטאט וועט זיך איבערדריין,
וועט קומען צו מיר מיין שטיב.

וויל איך אויף דער קליאטקע אריבער,
קאן איך גארנישט גיין,
אוַי, דו קליאטקע, זאלסט זיין שכור,
איז פאר דיר גארנישט שיין.
איך גיי רעבטס, איך גיי לינקס,
איך זע נישט מיין הויז,
אפנים די קליאטקע איז שכור
זע איך ארויס.

און דו, שטאט־זייגער
וואס שטייסטו אין דער קרום?
האסט פארדרייט דיין שטייגער
און פאלסט אויף מיר אום.
דארפסט שלאגן פיר,
שלאגסטו גאר אכט,
האסט דיך פארקוקט אויף מיר
און האסט עס גוט געמאכט...

ובתרגום מילולי:

מה זה נעשה בחוץ,
עומד הנני מבולבל,
העיר כולה רועשת,
ממש כמו טחנה.
לא אלך הביתה, נוח לי פה,
תסתובב העיר כולה,
יבוא אלַי ביתי.

בעוברי את השביל
לכת לא אוכל,
אוי, השביל ששיכור אתה,
לא יאה לך כלל.
אלך לימין, אלך לשמאל,
את ביתי לא אראה:
כי לאמיתו השביל שיכור הוא,
ברור לי עתה.

ושעון־העיר, אתה,
למה עקום תעמוד?
שינית את עמדתך,
עוד מעט ועלי תיפול.
עליו לצלצל ארבע
וצלצל אתה שמונה;
רצונך ללכת בדרכי,
והיטבת לעשות...

לוועדת הסיוע היו עוד תפקידים, והחשוב שבהם לשמור על המהגרים, שלא יפלו בידי סוכני־אוניות שארבו להם במקומות שונים כדי למכור להם במרמה כרטיסי נסיעה ברכבת או באוניה. לשם כך נעזרה הוועדה בנערים־מתנדבים שהיו מסתובבים ברחובות המוליכים מן הגבול, ובראותם את עגלת המהגרים היו מדריכים אותם אל סוכן, שהיה נאמן הוועדה, או ל"טשאינה", שבו נמצאו רוב שעות היום חברי הוועדה. לא אחת התנפלו הסוכנים או שליחיהם על הנערים שבאו להפריעם בעסקיהם והיכום מכות נאמנות. בהיוודע בעיר על בוא המהגרים היו הסוכנים והנערים יוצאים לקראתם ומסתערים ממש על הנוסעים – אלה ללכוד אותם ברשת־המרמה ואלה להצילם ממנה. לעיתים פרצו בין שני הצדדים תגרות־ידיים. גם אני זכיתי פעם במתנת יד כזאת מאת שליחי הסוכנים וחזרתי הביתה זב דם ובפה נפוח. נקל לתאר את רושמה של קבלת־פנים מוזרה זו שנערכה לאנשים אשר מאחוריהם היו החרדה והתלאות של הברחת הגבול.

בכלל המהגרים האלה, פליטי פרעות ומלחמה, באו גם עשרות צעירים, פועלים וסטודנטים מכל זרמי המדיניות המהפכנית, שהיו אז רבים ברוסיה הצארית ונאלצו לפעול במחתרת. דוד פינסקי במחזהו "משפחת צבי", שלום אש ב"ימות המשיח" ושלום עליכם בכמה מסיפוריו תיארו את הערבוביה הרעיונית והמדינית שחדרה אז לכל פינה בחיי היהודים, אולם כשאנוכי מעלה בזכרוני את שפע הזרמים והניואנסים הפוליטיים בין מהגרים אלה ואת הוויכוחים הסוערים והמסעירים שהתגלעו ביניהם, נראים לי התיאורים הספרותיים רק כרמז למבוכה שהשתררה בחוגים אלה, ואשר התפשטה במידה ניכרת גם במקומות שבהם עברו המהגרים הפוליטיים והתעכבו שם זמן־מה.

זכורני כי היו ביניהם סוציאל־רבולוציונרים (ימין ושמאל), סוציאל־דמוקרטים (מנשביקים ובולשביקים), אנארכיסטים מסוגים שונים, מהם שהשלימו עם הציונות ומהם שהיו נייטראליים כלפיה, אולם רובם התנגדו בכל התלהבותם המהפכנית ל"ציונות הריאקציונית". הזרמים העיקריים היו "בונד", טריטוריאליסטים־סוציאליסטים, סיימיסטים ו"פועלי ציון", ובקרב כל זרם וזרם היו ניואנסים שונים.

ברוב הוויכוחים, שהתנהלו באגודות, במטבחי־ציבור וגם בראש חוצות (השלטונות התייחסו אליהם בשוויון־נפש מוחלט ולא הפריעו להם במאומה), ואשר נמשכו לעיתים קרובות עד אחרי חצות הלילה, התנגשו חברים מכמה זרמים והתווכחו על עשרות בעיות בבת אחת. ויכוחים אלה היו חדורים חריפות יהודית והתלהבות חסידית ומשכו מאוד את לבות בני הנוער. מהגרים פוליטיים אלה, שברוסיה נאלצו לפעול במחתרת, נשמו לרווחה בהגיעם אל מעבר לגבול, מקום שם הורשה להם לנאום ולהתווכח כרצונם ללא הפרעה. כל הסכרים נפתחו, כל המעצורים הוסרו וחופש הדיבור נוצל עד תום. הצעירים עקבו בעניין רב אחרי הוויכוחים, ולעיתים קרובות היו עדים לקטטות כסיום לוויכוחים, במיוחד בוויכוחים בין פועלי ציון לבונדאים, שונאי ציון. לא פעם נגררו גם הצעירים אחרי המתקוטטים, ויחד עם המבוגרים נאלצו גם הם לצאת מאולם־האסיפות לא כלעומת שנכנסו – דרך הדלת – אלא דרך החלון.

בקרב המהגרים האלה היו גם מספר צעירים ציונים. בין אלה שבאו לברודי ושהו בה זמן ארוך יותר בלט יוסף אהרונוביץ. הוא לא התבדל לגמרי מיתר המהגרים, אלא התעניין בענייניהם, בפעולת העזרה למענם, ולפעמים אף לקח חלק בוויכוחיהם הפוליטיים. אולם אהרונוביץ עשה זאת רק דרך אגב. את רוב זמנו ואת כל יכולתו הקדיש להכנתו ולהכנת קבוצת הנוער שריכז סביבו לשם עלייה לארץ ישראל. פעולה זו התרכזה באגודת "פועלי ציון" ובין תלמידי הגימנסיה. התוכנית היתה, שאחרי הכנה מסוימת בידיעת השפה העברית ובשאלות העבודה ("הכשרה" בנוסח זמננו) הם יעלו לארץ ויעבדו יחד בנקודה יישובית על יסודות של שיתוף בעבודה ובחיים. יוסף אהרונוביץ היה בין הראשונים שעלו לארץ, ופעולתו בברודי נשאה פרי. רבים מחברי החוגים של "פועלי ציון" ותלמידי הגימנסיה עלו לארץ במשך השנים הבאות והשתקעו בה.

יוסף פרברי (ליינר)

על הקשר ההדוק שבין יהודי ברודי ליהודי ווהלין*

לזכר ידידי הדגול אריה אבטיחי ז"ל, שהקדיש את חייו למען הכלל והוא משמש נר לרגלי כל הימים.

אלמלא חלוקת אדמות פולין בסוף המאה ה־18 בין רוסיה, אוסטריה ופרוסיה, לא היתה העיר ברודי שונה במאומה מיתר ערי הסביבה: ראדזיווילוב, דובנא, רובנה ועוד. תמיד נחשבו אזורי פודוליה ווהלין חלק אינטגראלי של אוקראינה, עד שהמושלים הפולנים משושלת פיאסט כבשו שטחים אלה וסיפחום לממלכתם. עם חיסול פולין כמדינה ריבונית סופחה ברודי לאוסטריה ההאבסבורגית וכל אדמת ווהלין לרוסיה הצארית, ורק מרחק קטן של 6 ק"מ הפריד את ברודי מגבולן של שתי מעצמות אלו.

מאז ועד סוף מלחמת־העולם הראשונה היתה ברודי עיר גליצאית, ויישובי ווהלין – רוסיים. גם התרבות שהתפתחה במקומות אלה היתה אופיינית למרכזי השלטון: בברודי – גרמנית, בווהלין – רוסית. אולם היהודים, שהיוו רוב האוכלוסיה במקומות אלה, הושפעו ממקורות התרבות בהם רק מלבַר. בתוך־תוכם נשארו כולם יהודים בעלי הכרה לאומית, נאמנים לדת ולמסורת ורחוקים מהתבוללות. ובאשר לקשר שבין יהודי ברודי ליהודי ווהלין – הוא לא נותק מעולם.

הדרך היחידה המובילה מרוסיה לאוסטריה היתה – ראדזיווילוב־ברודי. תנועה בלתי־פוסקת, לגאלית בין שתי המדינות. קשרי מסחר מפותחים מכאן ובריחת יהודים מרוסיה, מהשירות בצבא ומהדיכוי הצארי – מכאן, כשמטרתם לפרוץ לעולם החופשי ולהגיע לארץ ישראל.

---

* וקהילת ברודי. תשאל מה עניין שמיטה, וכו', והרי ברודי בגליציה היתה, אלא שכותב המאמר, אשר נהירים לו שבילי ברודי והקשר ההדוק בזמנו שבין יהודיה ליהודי ווהלין, סבור אחרת. לדעתו לא ינקה ברודי אלא מערי ועיירות ווהלין ומכאן אף גדולתה. "...שבראד מלאה בני תורה כגן כשם שהוא מלא פירות טובים..." כתב עליה ש. י. עגנון ב"הכנסת כלה" (עמ' תס"ח) – וכי מניין באו אליה בני־תורה הרבה אם לא מווהלין שגנבו גבול ויצאו אליה לדרור, מרוסיה הצארית הצרה? (כמשתמע מדברי בעל המאמר). בהזדמנות אחרת כותב עגנון (אל ש. ז. שוקן, פ' כי תצא תר"ץ): "...בשבת הייתי בבראד ושמחתי לראות את עיר מושבו של ר' יודיל חסיד ז"ל. הלכתי שם כמו בתוך ביתי". אכן, גם יהודי ווהלין, שהצלידו בזמנו לחמוק לברודי, הלכו שם, בתמיכת יהודי העיר, כמו בתוך ביתם.

ואכן, מי שהצליח להגיע לברודי חש עצמו בן־חורין. מברודי שוב לא היתה דרך חזרה. מכאן גם האמרות המפורסמות: "פארפאלן ווי אין ברוד" או "סוד בשביל כל ברוד" וכו', כי למרות שגניבות־גבול אלו היו בגדר סודיות מוחלטת, ידע עליהן כל נער בעיר...

רבים הגולים שהגיעו לברודי ואף שהו בה זמן ממושך. רבים מהם היו מחנכים ומורים לשפה העברית, עסקו בארגון הנוער בתנועה הציונית־חלוצית וכו' (יוסף אהרונוביץ, שיסד את "חלוצי ציון" במסגרת פועלי־ציון, ואחרים). הודות לכך היתה ברודי לנקודת־מוקד בתנועה הציונית.

בין שתי מלחמות־העולם

הגבול שהפריד בין ברודי לווהלין, עם קום מדינת פולין לתחייה (1918), הוצב בק"מ ה־6 בכביש ברודי־ראדזיווילוב. זה היה עמוד־ציון סמלי עם כתובת: "כאן עבר לפנים הגבול שבין אוסטריה לרוסיה, אשר סיפחו שטחים פולניים למדינותיהן".

אם בממלכה האוסטרו־הונגרית התפתחה ברודי היהודית יפה וממנה יצאו רבנים ומלומדים אנשי־שם וכן ראשוני המשכילים, עד שנדבק לה התואר "ירושלים דאוסטריה", הרי בימי השלטון הפולני החדש ירדה ברודי היהודית מגדולתה והחל בה תהליך ההידרדרות החברתית והכלכלית. הרבה מחשובי היהודים עקרו לערים גדולות יותר – לבוב, קראקוב, וינה ורומא (הרב פרץ חיות, ד"ר חיים טרטקובר ועוד), ורבים עלו לארץ ישראל (אשר ברש, ד"ר נ. מ. גלבר, מנדל זינגר, הפרופסורים אריה טרטקובר ודב סדן ואחרים) – ואז החלה השפעתה המרובה של ווהלין על ברודי. מקרוב ומרחוק באו תושבים יהודים חדשים, בודדים ומשפחות, והם שעיצבו את דמותה התרבותית של העיר (המורה בעל שיעור־הקומה נפתלי לרנר־נאור, מייסד "בית העם" והספריה הגדולה בעיר ומייסד "גורדוניה"; פנינה גרצברג־לנסקי מברסטצ'קו ויצחק אטינגר מוורבה, מרדכי פורשט ואחרים, – כולם, כאמור, בני ווהלין).

בימים ההם נוסדה בברודי נקודת ההכשרה היחידה בעיר. היה זה סניף מקיבוץ־ההכשרה הידוע קלוסובה. ומי היו חבריה אם לא בנים ובנות מווהלין? היו אלה בחורים כארזים. כ־50 איש בתחילה. אולם חייהם לא היו קלים. ברודי מעולם לא היתה עיר תעשייתית. בקושי השיגו החלוצים כמה מקומות עבודה: בטחנת־הקמח של לאנדגווירץ, במחסני־הפשתן של פרנס, ועוד. בימות החורף היו לחוטבי עצים והחל מאבק בינם לבין הגויים, שעסקו במלאכה זו...

אנשי מפלגת פ.פ.ס. (הסוציאליסטית) ראו בחלוצים מתדורים בפועלים המקומיים ונקטו נגדם אמצעים חריפים. גם הקומוניסטים־שבמחתרת מיררו את חיי החלוצים. הללו נקטו אמצעים אלימים: גירוש מהשוק, מכות ויידויי אבנים אל חלונותיהם בלילות. מעון החלוצים עמד כל החורף בלי שמשות ונוסף לרעב הם סבלו גם מקור, אבל החזיקו מעמד.

הפעילות הפרטיזאנית בימי השואה

כבכל יתר ערי גליציה, פולין ורוסיה התארגן גם ברודי חלק מהנוער להגנה. בגיטו קם ארגון לוחמים בראשותו של שמואל ויילר מבית"ר ושלמה הלברשטט ויעקב לינדר מנוער השמאל. הם לחמו בגבורה ונפלו בשעת מילוי משימתם. ש. ויילר ניצל והעיד במשפט הנאצים. הוא מת ב־1962 בנכר והובא לקבורה בתל־אביב.

בתקופה הטראגית ההיא היה קשר אמיץ בין ברודי לווהלין. יחיאל פורוחובניק מראדזיווילוב מספר ב"ספר ראדזיווילוב" על בני הנוער שהתארגנו בגטו שבעיירה, ועם חיסול הגטו נמלטו אלה שנשארו בחיים לברודי. חלק מהם נתפסו על הגבול הישן ונורו במקום, וחלק מהם הגיעו בשלום. ביניהם פורוחובניק. הם בנו בונקר מתחת לביתו של חברם הניך טישקר ובו מצאו מקלט 30 איש, ביניהם חמישה מראדזיווילוב. שכנה נוצריה דאגה למזונותיהם.

כעבור חצי שנה יצאו ליער בלשניוב והצטרפו אל קבוצת פרטיזאנים מעורבת: רוסים, יהודים ופולנים. פורוחובניק נשלח לגטו ברודי לגייס שם בני־נוער לפרטיזאנים. באחת מהתנגשויות־הדמים עם הגרמנים הצליח להעביר 28 יהודים מבונקר אל היער. באביב 1943, לפני חיסול הגטו, הוציא עוד 20 איש. גם אחרים הצליחו להימלט ולהצטרף לפרטיזאנים, שמנו אז כ־100 איש.

הפלוגה פעלה בברודי נגד הגרמנים והאוקראינים. בספטמבר 1943 הוקפה הפלוגה על־ידי כוח גרמני שמנה 1500 חיילים. הקרב היה קשה ועקוב מדם ומהפלוגה נותרו בחיים אחד־עשר איש. בקרב שני בכפר פוניקוביצה נפלו עוד ארבעה.

לבסוף נותרו רק שלושה אנשים והם חזרו לברודי ומצאו מחסה בבונקר תחת בית גדול במרכז העיר, שבו הסתתרו עוד 40 יהודים. כאשר גילו הגרמנים את הבונקר כולם ברחו לגטו. חלק מהם חזרו למחרת ליער בלשניוב.

בהתקפת הקיץ ב־14 ביולי 1944 שחררה הדיוויזיה הטשקנטית ה־192, שבה שירת פורוחובניק, את העיר ברודי. הוא עצמו הצטיין בקרבות וזכה ב"אות הכוכב האדום". בקרב פנים־אל־פנים עם הגרמנים על שחרור לבוב איבד פורוחובניק את רגלו הימנית, אך נשאר בחיים.

הנה כי כן, במשך שנים ודורות היה קשר הדוק ורב־השפעה בין יהודי ברודי ויהודי ווהלין. ואכן, יהודי ברודי נשארו אסירי תודה ליהודי ווהלין. ידוע לי על שניים מהם, שערכו ספרי־זכרון על ערי ווהלין – ד"ר יעקב רותמן־נתנאלי, יליד ברודי ממשפחה חסידית מדובנא, מורה, משורר וסופר, שערך את "ספר דובנא", ומר מנדל זינגר (עלה ארצה יחד עם י. ח. ברנר), שערך את ספר הקהילות ברסטצ'קו ובורמיל. הברודאים בישראל רואים בכך פרעון־מה של חובם המוסרי ליהדות ווהלין.

מנדל זינגר

עליית חלוצים, "הגירה מלאכותית" ומפעלות ההכשרה

בשנות שהותו בברודי, וכנראה בהשפעת "התוכנית שלנו" מאת מנחם אוסישקין, שפורסמה בשפה הרוסית בסוף שנת 1904 והיתה בה גם הצעה לייסד בגולה קרטלים של פועלים יהודים שיעלו לארץ ישראל, הצעה שהיתה מכוונת בעיקר לנוער היהודי, ניגש יוסף אהרונוביץ, תוך פעולתו בחוג של "פועלי ציון", לייסד אגודה של "חלוצי ציון". ראשי הסעיפים של תקנון האגודה היו: (א) אגודתנו תקבל בתור חברים רק אנשים משכילים, בריאים בגופם וברוחם, ציוני ציון, יודעים שפת עבר, בני פחות משלושים שנה, רווקים. (ב) החובות אשר האגודה מטילה על חבריה הן: ללמוד את מלאכת עבודת־האדמה מתוך קריאה בספרים, ועד כמה שיהיה באפשרות גם במעשה, ללמוד את השפה הערבית, להתרגל לדבר רק עברית ולהשתלם בידיעת השפה הזאת. מקצועות־הלימודים בחוג "חלוצי ציון" היו תורת הסוציאליות והכלכלה המדינית, תורת שמירת הבריאות, אגרונומיה, ידיעת הארץ, עברית וערבית.

האווירה בברודי שימשה רקע מיוחד להתעוררות לאומית־תרבותית. העיר היתה רוויה ברוח ההשכלה ובידיעת השפה העברית; בבתים רבים נמצאו ספרי השכלה בעברית, ואף בידי אדוקים נמצאו בהסתר חוברות "החלוץ" של יהושע השיל שור, שהוציאן בעיר זו. לברודי הסתננו מעבר לגבול הסמוך יצירות בשפה הרוסית והשפעה של רוח הקהילות היהודיות משם. סביבות העיר היו מיושבות אוקראינים, אבל בה גופה היו היהודים כשמונים אחוז מכלל עשרים אלף תושביה, והיתה בה רק שכבה דקה של פקידים ומשכילים פולנים. היתה בעיר גימנסיה ממשלתית, ושפת־הלימוד בה היתה גרמנית. בהתרוצצות זו של השפעות שפות שונות ועמים שונים יכלו היהודים, המרוכזים בה באחוז גדול כל־כך, לשמור יותר על רוחם ועל עצמאותם החברתית. קרקע זו היה בה כדי להצמיח תנועה לאומית.

חוגי האדוקים שבעיר נהגו דרך־ארץ בתלמידי־חכמים, וכמעט לכל המקצועות השכיחים אצל יהודים – חייטים, נגרים, משרתים, אופים, בעלי־עגלות – היו בתי־תפילה משלהם, ובכל אחד מהם היה מעין רב, תלמיד־חכם, והם ראו חובה להחזיק לידו מספר אנשים, שלמדו מפיו תורה ותלמוד יום ולילה. היהודי בן העיר הזאת היתה לו הערכה עצמית גאה כלפי העמים והשכנים, הוא שמר על ערכי הרוח העצמאיים שלו והיה לו הרבה בטחון פנימי. על־כן אין להתפלא שעם התעוררות החיים המדיניים באוסטריה

בהשפעת המהפכה ברוסיה בשנת 1905 ועם הרחבת זכות הבחירה לבית־הנבחרים, שהשפיעה על התעוררות תנועה לאומית־מדינית ביהדות אוסטריה, בפרט בחלקיה המזרחיים, היתה ברודי אחת הערים הראשונות שהתלקח בהן המאבק לשיווי זכויות לאומיות לעם היהודי.

לפני הבחירות הכלליות באוסטריה היו פה ובמחוז בחירות־מילואים לפרלמנט, והמועמד מטעם הציונים היה אדולף שטאנד, שכבש בסערה את לבות המוני הבוחרים, נעשה חביב העם, הלהיב את הנוער והפעיל אותו. בבחירות־מילואים אלה עוד ניסו המושלים להכשיל באמצעות אלימות וזיופים את המועמד הציוני, אולם בבחירות הכלליות בשנת 1907 לא הועילו גם תחבולות אלה ושטאנד נבחר כציר העיר ומחוזה לפרלמנט האוסטרי. והנה תנועה לאומית־עממית זו, שהסעירה עד היסוד את יהודי גליציה בכלל ואת יהודי ברודי במיוחד, הכשירה עוד יותר את הקרקע לפעולה החלוצית בקרב הנוער למען ארץ ישראל. קבוצה אחת של הצעירים האלה – רובם חברי "פועלי ציון" – לא הסתפקה בהכנת עצמם לעלייה לארץ ישראל, אלא חבריה פנו בברוז אל הנוער הציוני בגליציה להצטרף אליהם ל"פועלים חלוצים" ולצאת בעקבותיהם. הברוז, שפורסם באידיש בשנת 1908 (ד' חשון, אתת"מ לחורבן, כמו שצוין שם), פותח בדברי הערצה ל"מהפכה הנפלאה" בטורקיה, מדגיש את התלהבות הנוער היהודי למלחמת החירות ומזכיר לו את חובתו כלפי מלחמתנו על חירותנו שלנו במולדתנו הישנה־חדשה. "במשך שנים – נאמר בברוז – התפלפלנו בדבר צ'ארטר שיביאו לנו גדולינו ממשטר זה, אשר כולנו שנאנו אותו, והנה לפתע נעלם המשטר כולו ותחתיו הוקם בית־נבחרים המורכב מנציגי כל העמים שבמדינת טורקיה. והרי לא יתואר כי בית־נבחרים זה יעניק זכויות על הארץ לאלה שאינם יושבים בה, או התופסים בה רק מקום מועט. כל אחד יכיר כי עתה יש להעביר את פעולתנו לשם, לפלשתינה, ולפיכך נבדוק נא מה יש לנו שם, מה הביאה לנו הפעולה במשך עשרים וחמש השנים האחרונות?" – ואחרי שמתואר בברוז במשפטים מעטים היש בארץ ישראל, שואלים מחבריו: "האם רשאים אנו באמת להיות מרוצים מכל זה? האם המושבות האלה, שבעליהן יהודים, הן באמת מושבות עבריות?" והתשובה אשר בפיהם היא שלילית – כל עוד הפועלים במושבות אלה הם ברובם הגדול ערבים. ואם גם אין לזכות את הציונים בארץ ישראל מכל אשמה, "הרי רשאים אנו להאשים יותר את הציונים שלנו מכל עיר ועיירה, אשר תחת להתעסק בתיאוריות גלותיות ובוויכוחים איך לכבוש את המוני העם היו צריכים להכיר את חיידם, או ביתר דיוק את סבלם של בעלי־המלאכה שלנו ושל אנשים צעירים סתם, החיים כאן חיי סבל והנאלצים להגר, ולהפיץ ביניהם ידיעות נכונות על המצב בארץ ישראל ומי יכול להשיג שם עבודה. לציונות יביא דבר זה תועלת רבה יותר מעשרות אסיפות־עם".

מחברי הברוז משתדלים להוכיח מה רבה הברכה בעליית אנשים בריאים ארצה, ברכה לארץ ישראל ולעולים כאחד, והם חוזרים לבחינת המצב שלאחר המהפכה בטורקיה. "אם קודם לכן בארץ ישראל המשועבדת לא היתה הסכנה גדולה כל־כך, כי אנו לא פעלנו שם וגם עמים אחרים לא עשו

שם מאומה, הרי לפלשתינה החופשית ינהרו לא־יהודים בהמונים, ואנו יכולים להגיע לכך שכאשר נתעורר לפעול, פלשתינה כבר תימצא בידי אחרים! הנוכל להחריש בתקופה רצינית כזאת? לא! אנו הציונים הצעירים איננו יכולים להחריש, חיים אנו בשעה היסטורית יותר מכדי שנוכל להחריש. לשם תיקון השגיאות שעליהן הצבענו וכדי להתקרב למטרתנו הסופית, שפלשתינה תעבור לידי יהודים, התלקטנו וייסדנו אגודה – "פועלים חלוצים". מברודי ומעיירות הסביבה יסעו בקרוב חברים רבים לפלשתינה, אבל בזאת לא מילאנו עדיין את חובתנו". ואחרי ציון קווי־הפעולה של "פועלים חלוצים" מסיים הכרוז במלים אלה: "חברים! אנו מאמינים כי איננו בודדים במחשבתנו לפעול ככה לשם הציונות, אלא רבים מבין הציונים הצעירים חושבים כמונו. קוראים אנו איפוא לכם שלא להחמיץ את השעה, כי רצינית היא למדי משנהיה רשאים להחמיצה... רק אם נעבוד במרץ יתגשם האידיאל הגדול שלנו – להיות לעם במולדתו העתיקה פלשתינה!".

מחברי הכרוז אמנם נזהרו מאוד מלפגוע בדבריהם בהשקפות ה"ריאליסטיות" ששלטו אז בחוגי "פועלי ציון" כלפי העלייה לארץ ישראל, שעל־פידן יבואו המוני היהודים לארץ ישראל בכוח ה"סטיכיה" בלבד, אבל הפגישות של הצעירים האלה ושיחותיהם היו רוויות געגועים לחיות ולעבוד בארץ ישראל. הרומנטיקה של "השומר" והנכונות להקרבה עצמית משכו את הלבבות בכוח־איתנים, אולם בפנותם אל הציבור, וכאשר נדרשו להשמיע את דברם באוזני כל, התאפקו מלהביע את רגשותיהם. זמן רב הקדישו לניסוח הכרוז, וכל פעם נמחקו מלה או משפט שלם שניתן היה לראות בהם סטייה מן הקו שנקטו אז רוב "פועלי ציון" בגליציה. רק מבין השיטין מנצנצת פה ושם מלה שבאה מעומק הלב. לאחר שהגיעו לידי גמר הניסוח של הכרוז התחילו חיפושי דרכים ואמצעים לפרסמו; בוודאי לא קיוו שהעיתונות הציונית תפרסם דברי־מינות כאלה לגבי הפעולה הציונית. בברודי היה אז בית־דפוס של יהודי, אך לא היו בו אותיות עבריות כדי להדפיס את הכרוז, ואיש מן הפועלים המעטים שעבדו בבית־דפוס זה לא ידע אידיש כראוי. נסיעה ללבוב לא היתה מן הדברים הקלים, כי חברים אלה הפרוטה לא היתה מצויה בכיסם. ואולם אחרי רוב חיפושים מצאו פועל יהודי מבין המהגרים מרוסיה שפתח ליתוגראפיה ועבד בה יחידי, והוא הסכים להדפיס את הכרוז. המשא־ומתן על המחיר לא נמשך הרבה, כי הדבר היה כנראה קרוב גם ללבו, והוא הסתפק במועט כיכולת כיסם של החברים. הם ניגשו מיד לעבודה בדחילו ורחימו. מחברי הכרוז עמדו ליד הפועל בשעת כתיבת האותיות על האבן, שלא תיפולנה שגיאות, ובעיקר השתוקקו לראות בלידתו של יציר־רוחם.

חבלי־לידה אלה ארכו רק יום אחד, ולמחרת התחילו החברים להפיץ את הכרוז בקרב הנוער בעיר ולשולחו לחברים שעמם קיימו קשרים, וכן למערכות העיתונים. ומה הופתעו בראותם אחרי זמן קצר את הכרוז נדפס במקום בולט בשבועון של "פועלי ציון", "דער יודישער ארבייטער", ב־6 בנובמבר 1908, שיצא לאור בלבוב! הכותרת "פועלים חלוצים" הרהיבה את עין כל חברי הקבוצה. שמחתם היתה רבה, כי בפרסום זה תלו תקוות רבות.

כדי להבין טוב יותר את השתלשלות העניין יש להוסיף כי בסופו של הכרוז היה המען: "פועלי־ציון, עבור א'" – האות הראשונה בשמו של החבר משה ארקין, שהיה יוזם הקבוצה ועמד בראשה (הוא חזר אז חולה מארץ ישראל ושהה בברודי לשם ריפוי).

בגליון 40 של השבועון "דער יודישער ארבייטער" פורסם הכרוז של "פועלים חלוצים", ומיד בגליון 41 של השבוע שלאחריו יצא כתריאל (הכינוי המפלגתי של ליאון חזנוביץ) בהתקפה נמצרצת על קבוצת החברים "פועלים חלוצים" ועל המערכת, על שפירסמה את הכרוז. בסגנון פולמוסי שנון תקף את "פועלים חלוצים" עד כדי פגיעה אישית, באומרו שמן הכרוז לא נודע אלא שמחבריו צעירים הם, ולא תמיד יש לראות בנעורים המלצה טובה. מהערת המערכת הסיק כתריאל את המסקנה כי קבוצת "פועלים חלוצים" נוסדה על־ידי חברי "פועלי ציון" בברודי, ועל יסוד מסקנה זו הוא פותח בשאלותיו, שאלתו הראשונה היא: "מי שָׁמְךָ? מי ייפה את כוחם של החברים בברודי לייסד קבוצות חלוצים, ומי נתן להם רשות להפיץ כרוזים? יחסה של מפלגתנו לשאלת החלוצים צריך להיות ברור לכל. לקראת הוועידה הרביעית של המפלגה פורסמו ב"דער יודישער ארבייטער" הצעות לייסוד קבוצות חלוצים. בוועידה זו נדונו שאלות ארץ ישראל באופן מקיף, והחלטה על ייסוד קבוצות חלוצים לא נתקבלה. הוועדה לענייני ארץ ישראל דחתה את הצעות החבר ארקין (מברודי) לייסד קבוצות כאלה. בזאת נדחו ההצעות בשאלת החלוצים, והנה באים החברים מברודי, מייסדים קבוצות חלוצים ופונים בכרוזים אל הציבור הרחב. האין בכך משום הפרת משמעת? כאשר מתאגדים יחידים לשם נסיעה לארץ ישראל לא יפריע להם איש, אדרבה, כל אחד ילווה אותם באיחולים לבביים. לא כן הדבר אם אגודה, השייכת למפלגה פוליטית, ניגשת לייסד קבוצות כאלה. הרי נוטלת היא על עצמה אחריות שאין בכוחה לשאתה כאשר לא תקוים התקווה של החלוצים, והם, כרבים מקודמיהם, ישובו מאוכזבים – האם דבר זה לא ישפיע, מן ההכרח, לרעה על מפלגתנו? האם רשאית איפוא איזו אגודה שהיא לעשות דבר כזה ללא נטילת רשות מאת הנהלת המפלגה? חברינו מברודי פונים אל הנוער הציוני בכללו. על־ידי כך אין הדבר נעשה טוב יותר. מה להם ולנוער הציוני, כלומר לציונים הבורגנים? כוונותיהם של החברים מברודי טובות הן. כמובן, אין הם יודעים שכל הגירה מלאכותית לארץ ישראל שכרה עולה בהפסדה, הואיל ועשרה אנשים הנוסעים לארץ ישראל מלאי תקווה אינם מביאים לציונות תועלת השקולה כנגד הנזק הנגרם על־ידי איש אחד החוזר משם מיואש. הם תמימים להאמין כי על־ידי לימוד העברית שהם נותנים לחלוצים הם מכינים אותם למלחמת־הקיום שלהם בארץ ישראל. הם מפריזים ביכולתם וחושבים כי לכוחות הצעירים, אשר "כאן מצבם רע" והם מוכרחים להגר, יוכלו הם לעזור – בעצה ובמעשה. אחת אשאל עוד, האם שכחו שהוועידה בחרה ועדה לענייני ארץ ישראל בקראקא ולא בברודי? כלום אינם יודעים כי הפנייה אל הציבור בשאלה כללית כזאת ללא הסכמה קודמת של מרכז המפלגה היא עבירה על סמכותו? ולבסוף אומר כי החברים מברודי, מתוך רצון לפעול לטובת הכלל,

יכלו לשגות ולשכוח את הנהלת המפלגה, אבל למה פירסם ה"יודישער ארבייטער" את הכרוז הזה? האם לא יימצאו חברים רבים במפלגה, שבהסתמכם על הסמכות של עיתון־המפלגה הרשמי ילמדו עברית, הקרובה כל־כך ללבם של מחברי הכרוז, ויסעו לארץ ישראל כדי להציל את כלל ישראל, בשעה שאין הם מותאמים לתנאי החיים שם, ולכוח העבודה שלהם אין שם כל צורך? ערב הוועידה הרביעית של המפלגה פורסם ב"דער יודישער ארבייטער" מאמר של החבר אבנר, אשר בשאלות ארץ ישראל אינו פחות בר־סמכא מן החברים בברודי. במאמר זה מציין החבר אבנר את הכרוז של "הפועל הצעיר" אל הנוער הציוני בגולה לעלות כחלוצים לארץ ישראל כמעשה של קלות־דעת, ועתה עושה ה"יודישער ארבייטער" בעצמו את הדבר שגינה אחד מסופריו המוסמכים בארץ ישראל. איך לפתור את החידה הזאת?"

דבריו אלה של ל. חזנוביץ* מעידים עליו שהיה מן החסידים הקיצוניים של "התהליך הסטיכי" בעניין ארץ ישראל, שהיה מקובל מאוד על חלק ניכר מתנועת "פועלי ציון" ברוסיה, ואשר לפיו כל פעולה לשם "הגירה מלאכותית" לארץ ישראל היתה בחזקת איסור. לאמיתו של הדבר דברי כתריאל לא פגעו בנו כלל וכלל, אף לא הפגיעה האישית בנו באומרו שהוא הקשיש חכם הוא, ואנחנו הצעירים, שאיננו כה נבונים במוהו וכבני גילו, חייבים להישמע להם. בדברים אלה שמענו הד מדברי הורינו, שהתנגדו לדעות הסוציאליסטיות והציוניות שלנו. בעמדתו ובעמדת חבריו־לדעה, חסידי "התהליך הסטיכי", ראינו דעה ההולמת אנשים חלשי אופי וחסרי עוז. העזנו אפילו להתגאות בקלות־הדעת שכתריאל גילה בנו. כמו כן לא עשה עלינו כל רושם איומו בהאשמה בעבירה של הפרת משמעת. בכל לבנו רצינו שיתקיים בירור כזה לפני פורום מפלגתי, בפומביות מרבית. יריבנו היה פיקח מכדי לתת לנו הזדמנות כזאת, אבל אנחנו, בשיחות עם חברים שתוכנן הגיע לאוזניו, וגם כשנפגשנו אתו בבואו להרצות בברודי, התגרינו בו בחוצפה: יעז נא לתבוע אותנו לבירור או למשפט־חברים. הוא לא ניסה זאת.

חזנוביץ היה בעל כושר ארגוני רב, איש המוח שהשכיל להשפיע בניתוח שכלי שקול: דברים שברגש ובלב לא היו מכריעים לגביו, וכרוב האנשים מסוג זה היה תקיף בדעתו ושנון מאוד כלפי חברים החולקים על דעתו. ואילו יריבו של חזנוביץ בעיתון, עורך ה"יודישער ארבייטער" א. ל. שוסהיים**, היה בעל לב חם, אדם פתוח לכל מעשה חלוצי ולכל מחשבה עצמאית. הוא היה עיתונאי בחסד עליון, ששמר על סגנונו התרבותי גם בוויכוח עם מתנגדים לדעתו, בפרט במסגרת המפלגה, וידע לשמור על כבוד יריביו. הוא לא היה איש פולמוס ונמנע ממלים חריפות ומעקיצות פוגעות. על־כן מובנת נסיגתו

---

* הוא מת ב־7 בספטמבר 1925 בכפר ואלכובה ברוסיה הקרפאטית בעיצומה של פעולתו ביו האיכרים היהודים מטעם חברת "אורט"; מפעולה בתנועת "פועלי ציון" התרחק לגמרי.

** אהרון לייב שוסהיים, נולד בראדים, גליציה, בשנת 1879; מת בבואנוס־איירס בשנת 1955.

מול ההתקפה החריפה של חזנוביץ, וזהירותו הרבה למנוע את חידוד הוויכוח שהתעורר, והוא השיב לכתריאל בשם המערכת לאמור: "עלינו להודות כי עם מיטב רצוננו אין אנו יכולים לקבל את הדבר הזה בצורה הטראגית של החבר כתריאל. כאשר פרסמנו את הכרוז לא היתה לנו שום כוונה אחרת אלא למסור אינפורמציה לקוראים על מצב־הרוח ועל העוז לפעולות בקרב חלק מסוים של חברינו. בדבר 'הפרת המשמעת' רצוני להעיר: לצערי לא ידעתי אל־נכון את פעולת המפלגה בשנה זו. בשעה שהתווכחנו ב'יודישער ארבייטער' בשאלות אלה הייתי כולי שקוע בענייני הפרטיים. גם את מאמרו של החבר אבנר לא קראתי. אחת ידעתי ממסורת המפלגה, כי מאז ומתמיד התייחסנו באהדה לקבוצות חלוצים שנוסדו לפי יוזמה עצמאית מזמן לזמן. קשה מאוד לראות במעשה החברים בברודי הפרת משמעת. מכך שהוועידה לא החליטה ליצור קבוצות חלוצים עדיין אין להסיק את המסקנה שיש לגנות את הפעולה הזאת. אין איפוא כל מקום לדבר על הפרת משמעת. לכל המרובה יש כאן משום עבירה קלה על תוקף הסמכות, וכן אין להסיח את הדעת מן העובדה שהקבוצה נוסדה רק בשביל ברודי והסביבה, ואליה מופנה הכרוז. ובעניין ההגירה המלאכותית הנני כמובן תמים דעים עם החבר כתריאל. לא יעלה היום על דעתו של מישהו ליצור הגירה מלאכותית, אף לא מבין הציונים הבורגנים. גם בכרוז לא מתכוונים לכך. בכרוז רק מצביעים על ארץ ישראל כארץ טובה להגירה, וזה אינו בניגוד לתפיסת המפלגה"*.

מבלי להעלות כאן את הוויכוח, שזמנו עבר, ברצוני רק להצביע על עובדות המוכיחות שגם בזמנו הוא לא היה מציאותי: "פועלי ציון" שהיו כבר אז בארץ ישראל ובראשם בן־צבי (אבנר), ובתוכם גם בני עירי ברודי, לא עלו לארץ לפני "התהליך הסטיכי" אלא בהשפעת "ההגירה המלאכותית", וצדק שוסהיים בהחלט בציינו את היחס של "פועלי ציון" לגבי קבוצות חלוצים כאוהד, ובבטאון המפלגה בא יחס זה תכופות לידי ביטוי מובהק. כבר הזכרתי את פעולת יוסף אהרונוביץ בארגון "חלוצי ציון" בתוך אגודת "פועלי ציון" בברודי. כל זה לא נעשה בסוד ופורסם על כך בעיתון המפלגה. בה בשנה, 1906, פורסמה ב"דער יודישער ארבייטער" (מספר 14, מ־18 במאי) כתבה על ייסוד קבוצת "פועלים חלוצים" מבין חברי "פועלי ציון" בלודז'. מקבוצה זו לקחנו בברודי את השם, וגם על הקבוצה בברודי פורסמו קודם לכן דברים בבטאון המפלגה. זאת אמרנו גם לחבר חזנוביץ בשיחה סוערת פנים אל פנים בבואו לברודי, אבל הוא כמובן לא שוכנע.

חברי הנהלת האגודה "פועלי ציון" בברודי נענו לתביעת חזנוביץ, ובגליון מספר 43 של "דער יודישער ארבייטער" פורסמה הודעתה, שאין לה כל מגע עם הקבוצה "פועלים חלוצים" וכי הירשו לה, מתוך אדיבות, להשתמש במען של "פועלי ציון". הודעה זו של הנהלת האגודה עוררה סערה בין החברים בברודי (הוויכוח הועבר גם לערים אחרות, מיוזמתנו, והן נחלקו לשני מחנות יריבים בשאלת החלוציות.

---

* את הפרשה הזאת העלה גם ד. שטוק (סדן) ב"המזרח" שבט, אייר, ניסן תשי"א.

צורך נפשי יש לי להזכיר כאן שתי פגישות, שגם בהן היה מהווי הימים ההם ושהיו לחברי מ"פועלים חלוצים" ולי לעידוד רב ועזרו לנו לא במעט להתגבר על הקשיים שנתקלנו בהם. האחת היתה עם יוסף אהרונוביץ, שהיה לראשונה ציר מארץ ישראל, יחד עם אליעזר שוחט, שייבדל לחיים ארוכים וטובים, מטעם "הפועל הצעיר" (בין "פועלי ציון" מארץ ישראל היו יצחק בן־צבי וישראל שוחט), בקונגרס הציוני השמיני (בהאג, ד'–י"א אלול תרס"ז, 14–21 באוגוסט 1907). אינני יודע בדיוק מה היה ההסדר הפורמאלי, אך אם זכרוני אינו מטעה אותי חסרו למנדאט של יוסף אהרונוביץ מספר שקלים, ואילו בברודי היה עודף של שקלים שלא נוצל, ואת מספר השקלים מברודי צירפו לשם השגת המנדאט השני מארץ ישראל. אף נדמה לי שהיו אלה שקלים של "פועלי ציון", או שהיו אז בברודי שקלים של "הציונים הכלליים" ושל "פועלי ציון" מעורבים אלה באלה. מכל מקום, מן הקונגרס בא יוסף אהרונוביץ ב־1 בספטמבר לברודי למספר ימים כאילו למסור דין־וחשבון לבוחריו על הקונגרס, ואסיפה זו היתה בחדרי האגודה "פועלי ציון", שבה היה אהרונוביץ פעיל לפני עלותו לארץ. (אגב: עלי הוטל לברך את אהרונוביץ, וזה היה "נאום־הבכורה" שלי לפני ציבור רחב. התבלבלתי מאוד ובקושי הצלחתי לסיים את דברַי...)

מדברי אהרונוביץ זכור לי שהנאומים והוויכוחים בקונגרס לא השביעו את רצונו ולא היו לפי טעמו ורוחו. בדבריו שילב הסתייגות מסוימת מן ההתיישבות הפועלית, כלומר מן הגרעינים של ההתיישבות השיתופית, דבר שהיה תמוה באוזנינו, הואיל ואנו היינו מושפעים מתיאורי משה ארקין, שבא אז לברודי מארץ ישראל לצורכי ריפוי, ובעניין רב עקבנו אחר דבריהם של מנהיגי "פועלי ציון" שלמה קפלנסקי ונתן גרוס בקונגרס זה, שתבעו הכרה בהתיישבות השיתופית כפעולה של התנועה הציונית. אחדים מחברי "פועלים חלוצים" התכוונו אף לעלות לארץ ולהצטרף לגרעינים אלה. אולם בשיחה עם חברי קבוצתנו הביע אהרונוביץ סיפוק רב מפעולתנו, שבה ראה המשך הפעולה החלוצית שהוא אירגן.

הפגישה האחרת היתה עם חיה ברכה ליברמן, שהיתה בארץ לאשתו של חיים צימרמן, מחברי קבוצת אום־ג'וני (דגניה א') וממייסדי יבנאל. חיה ברכה היתה בת הכפר סטארמילץ' שליד ברודי ועלתה לארץ בניגוד לרצון הוריה. בדרכה ארצה התארחה אצל קרוביה בברודי. בפגישתנו אתה היא סיפרה לחברי קבוצתנו על קשריה עם הארץ, על הידיעות שקיבלה בזמן האחרון משם ובכולן תקווה לסידורים טובים בעבודה בזמן הקרוב. חיה ברכה היתה יפהפיה, חיננית, נבונה ומלאת מרץ. היא הקסימה את חברי קבוצתנו.

בהתקרב יום עלייתנו וצאתנו מן העיר אמרו לערוך לנו מסיבת פרידה, אולם חברי שלום קופפר ואנוכי, מפעילי המפלגה שעלו, לא הסכמנו למסיבה משותפת של אגודת "פועלי ציון" וחמשת העולים חברי "פועלים חלוצים". וכך היה. במסיבה עשינו חשבון־צדק עם חברי הנהלת האגודה, והם היו במבוכה רבה.

ב"דער יודישער ארבייטער" מספר 8, מ־19 בפברואר 1909, פורסם במפורש, כדרישתנו, כי נערכה מסיבה משותפת מטעם אגודת "פועלי ציון" ו"פועלים

חלוצים", ובלשון של הסוואה נאמר בכתבה זו: "...אחרי דברי הפרידה אמר לנו החבר זינגר כמה דברים יפים וחמים, שיישארו בזכרוננו זמן רב".

רשאי אנוכי לציין, כי הוויכוח מסביב לכרוזנו הוסיף פרסום רב לדבר החלוציות והרחיב את חוג הצעירים בגליציה שנענו לקריאתנו.

ההתנגדות לפעולת "פועלים חלוצים" שרצה חזנוביץ לעורר לא קיבלה כל תמיכה מאיזה צד שהוא ונשכחה לגמרי. גם חזנוביץ עצמו לא ניסה לעורר אותה מחדש. בשנים שלאחר מכן הוסיפו לעלות לארץ ישראל מגליציה חברי "פועלי ציון" שפותו על־ידי "ההגירה המלאכותית".

פעולת ההכשרה של חלוצינו היתה פרימיטיבית למדי. במידת היכולת עסקו אחדים מאיתנו בעבודה בגינות הירקות והפרחים שליד בית הוריהם, אבל בדרך כלל הצטמצמה ההכשרה בהכנה נפשית לקראת חיי עבודה ושמירה. ההכשרה הרוחנית נעשתה בהתמדה רבה על־ידי קריאת עיתונים ציוניים, ובמיוחד על־ידי קריאת הידיעות על ארץ ישראל ופירושן, כמו כן על־ידי קשרים עם אנשים שכבר עלו לארץ, ובעיקר על־ידי לימוד השפה העברית וקריאה בספרותה. המתקדמים כבר קראו את "השילוח", שעליו חתמו במשותף, והיו קוראים בצוותא גם מאמרים עקרוניים בחוברות מן השנים שעברו וספרות יפה. קריאה זו היתה בחלקה יחד עם קבוצה של תלמידי הגימנסיה, ששקדו על לימוד העברית. בימי חורף היו מזדמנים חליפות בבית אחד התלמידים לשם קריאה בצוותא, הרצאה או שיחה, ואילו בימי האביב והקיץ היו נפגשים לרוב "על הסוללות" (Wały, מקום־טיול בין שדרות עצים בקצה העיר, מורם מעל פני הקרקע – שרידי הביצורים של העיר מימי פולין הקודמת), והיו קוראים עברית קצת בסתר. לשם חיפוי היה כל תלמיד־גימנסיה לוקח אתו ספר־לימוד מבית־הספר ושם אותו מלמעלה בהזדמן אחד הפרופסורים, אם יתעקש הלה לראות במה עוסקים תלמידיו. קריאה בעברית היתה חשודה מאוד בעיני המורים, ומי שנתפס בעבירה זו, במיוחד על־ידי מורה פולני או יהודי מתבולל, היה בחזקת סכנה, וחויב לעמוד בפני חקירה קפדנית אם משתייך הוא לחוג ציוני, ובעיקר אם מתקדם הוא כראוי בלימודיו בבית־הספר, לאחר שהוא "מבטל" את זמנו בדברים מיותרים אלה... בשבת אחרי־הצהריים ובשבת שלהם היינו יוצאים לעיתים בצוותא ליערות הגדולים והעבותים של עצי אורן שבקרבת העיר, ושם היינו מרגישים את עצמנו בני־חורין יותר, כי עד לשם לא הגיעה העין המפקחת של מורי חברינו, תלמידי הגימנסיה. במלכות היערות היינו לעיתים פורקים גם את עול התורה, ומשתובבים ומתאבקים כיאה לנוער בגילנו. בכלל דברי־הקריאה בימים ההם בלט "מסביב לנקודה" של י. ח. ברנר. על תוכן הסיפור או הרומאן (גם על הגדרה זו היו דין־ודברים) התווכחנו ארוכות ובעירנות רבה. אלה בינינו שקראו את כתביו הקודמים של ברנר, בייחוד "בחורף", עסקו בהשוואות בין פירמן לבין אברמזון, וגם מצאו סימנים להתגברות האופטימיזם על הפסימיזם. אמנם אברמזון – טען ראש המדברים – עודנו מבטא את גורל עמו במלים פסימיות – "ארצות חשכות, גויים גדולים, עמים רבים, ביניהם שה פזורה, עדר נבהל, צאן לטבח", אבל כקובעים יותר נראים דבריו ב"מגילת יעקב" שבסוף הסיפור:

"... וכי יתעורר לבוא אל הגן אשר על ההר, הגן העומד כנקודה על ההר, לעבור הנקודה ולבוא אל ילדיו אהוביו הנאמנים בבריתו ולזרוע זרע אשר יעשה פרי – יתהפך עליו להט התער אשר בשעריו ולא יתן לו לעבור. ומזוריקים ועמלקים ירדפוהו עד חורמה, אך השמד לא ישמידוהו וכלה לא יעשו בו. איכה יימלט? הוא יימלט ויסובב את הגן. ויסובב, ויסובב, ויסובב – כל היום. מותניו יימלאו חלחלה והוא יסובב מסביב, מסביב, מסביב". החברים השתקעו בקריאה ומצאו ראיה לתפיסה זו בקטעים אחרים: "...ואולם, הלא אחרי כל אלה הקושיות, ההבנות וההכרות, הרי חיים אתם, וגם פלוני, סוף־סוף, עדיין חי הוא, איך־שהוא חי – אבל חי! שמע מינה? שמע מינה שדבק האדם באותה החידה הנסתרה, וגם בכל אותה הרעה מוצאת נשמתו איזה מתק־סתרים. ועל כן? ועל כן אין לנו לעמוד מסביב לחיים כמסתכלים גרידא. עלינו להילחם, לתקן, לגדל ולרומם. הטחה כלפי קדושת החיים היא הסתכלות גרידא! ארורים יהיו המסתכלים גרידא!". בשובי, אחרי שנים, לקרוא את "מסביב לנקודה" נזכרתי באיזה עולמות של דמיון ריחפנו בימי קריאתנו ההם. היו פסוקים וקטעים שכל אחד בינינו ראה אותם מכוונים אל עצמו. כאשר אברמזון, בשעת כתיבת מאמרו "היצירה העברית בראשית המאה העשרים", רשם את המלים "הוא ראה את עצמו כאחד מחלוצי העברים הצעירים הישראלים של מחר, אחד מאלו שבשלהבת לבם יתלקחו חזיונותיה הנשגבים של הטרגדיה הגדולה, ואשר הם־הם ימצאו את הדרך ואת המעבר אל הסינתזה הרצויה והעמוקה" – מצא בהן כל אחד מאיתנו הד מלבטיו ותקוותיו הוא.

החברים הירבו להביא הוכחות נוספות למוצא החיובי שאליו הגיע ברנר ב"מסביב לנקודה" אחרי הלבטים הרבים, אך סוער ביותר היה הוויכוח בשאלה מה היא הנקודה אשר לה מתכוון הסופר, ואם יש רק נקודה אחת, או מתכוון הוא לכך שברגעים שונים בחיים נתקלים בנקודה מסוימת. ואמנם בסיפור יש רמזים שונים לנקודה המסתורית, כגון זה: "עתה היתה הנקודה: מה יהיה? העת עוברת, הימים נמשכים, הוא חי ועולם כמנהגו נוהג, הספינה נטרפה בים, מה יהיה? מה יהיה? נקודה היתה... ומאותו יום אשר היתה אצלו חוה בלומין ויצאה, והלכה לה – הועמדה הנקודה באופן יותר חודר, טושטשה לרגעים, חזרה וניעורה, והסבה מכאוב אין קץ..." – קביעת כוונותיו של הסופר בדבר הנקודה נעשתה קשה יותר על־ידי רמזים אחרים לגמרי, כגון זה: "...הפחד תוקף אותו שנית. הוא אוזר שארית כוחותיו לעבור מעבר לגבולה, מעבר לגבול הנקודה, אך לשווא, אין מעבר. הנקודה גוזרת אל לבו. אחת היא, נקודה אחת, קטנה, שחורה, איומה... הוא אומר להקיף עליה, להקיף את הדרך, והוא מסתובב מסביב לה, מעגל־קסמים, שפתיו דובבות: עוד מעט, עוד מעט... ונדמה לו כי הוא קופץ ודולג עליה – אך כרגע נוכח הוא שטעות בידו: 'הן הנקודה בשמים היא ולא על הארץ – ואיך יעברנה? 'הלא עוון אין בידי – מתמלא הוא מרי – מטפחת־אפי לבנה היא!', אך הוא צועק ואין קולו נשמע. הנקודה עומדת בעינה. ככה כל הדרך. נקודה אחת ואין שנייה לה. עד הנקודה – ואין מעבר. ודורות עוברים..." ומתוך שלא ידענו להבהיר לעצמנו דברי רמז

אלה, באנו לכלל מסקנה כי אין להסתפק בהשערות בלבד, ומוטב לפנות אל הסופר עצמו ולבקשו שיואיל לגלות לנו את הסוד. באותם הימים עמד להתקיים בלבוב כינוס חשאי של תלמידי הגימנסיה הציונים, ובין צירי הכינוס היו גם אחדים מחברינו שהשתתפו בקריאת הספר "מסביב לנקודה", והם קיבלו עליהם לבוא בדברים עם ברנר, שישב אז בלבוב. איני זוכר אם פתר ברנר את החידה או לא, אבל אני זוכר ששני הצעירים חזרו מלבוב מלאי התלהבות מן השיחה אתו והערצה רבה ל"איש המעניין". מדבריהם הבינותי כי ברנר היתה לו קורת־רוח מכך שבברודי העיר יושבים צעירים על הספרות העברית ועל יצירותיו הוא ומייגעים את מוחם למה התכוון הסופר בעניין אחד ואחר, באמרה אחת ואחרת, ואף אני גמרתי בנפשי לבקש שעת־כושר של פגישה עם ברנר, ובנוסעי מפעם לפעם ללבוב לא הסחתי את דעתי מכך. פעם אחת ראיתיו בחברת אנשים זרים לי ולא העזתי לגשת אליו, אולם פעם אחרת ראיתיו בחוג אנשים וביניהם גם אחד ממכרי, ואז פניתי אל אותו מכר והוא הציג אותי לפני ברנר. ברנר דיבר אתי רק מלים ספורות לשם הנימוס, אבל מראה פניו נחרת יפה בזכרוני: כובד ועדינות שימשו בהם בערבוביה, ומותר להגיד עליהם מה שכתב ברנר על פני זלמן (ב"מסביב לנקודה"): הפנים הללו הפיקו תמיד מסירות נפש, הכנה להיטיב ומדווה מיוחד". עיניו עיני משורר, שאינן מסתפקות במה שנראה לעין כל אלא חודרות לעומק נשמתך, ובעומדך מול עיניים כאלה אופפת אותך הרגשה כי בעל־שיחך חודר לתוך תוכך, ובמבוכתך הפנימית אינך יודע אם לגלות לפניו כל מה שבלבך, או מוטב לכסות טפחיים. צחוקו של ברנר היה תמים, מעומק הלב, רועש ועליז, אבל מלווה הד של הרהורים עצובים: היש הצדקה לצחוקי? העומד מול פנים כאלה פעם בחייו לא ישכחם עוד.

במלים אלה בערך מסרתי לחברים, בשובי מלבוב, את התרשמותי מן "הפגישה" עם ברנר. הפגישה במרכאות כפולות, הואיל ובדברי היה הרבה מהסתכלותי בו לפני השיחה הקצרה ואחריה, וגם לא מעט מדמות המחבר שנצטיירה בדמיוני בקוראי את יצירותיו.

נשף־פרידה של פעילי הקרן הקיימת לישראל מנפתלי לרנר־נאור
לרגל עלייתו ארצה

קבוצת חברי "אחווה" ו"הנוער הציוני"

קבוצת חברי ארגון עובדים ציונים סוציאליסטים בגולה

קבוצת חברי ארגון־הסעד המרכזי של יהודי גרמניה, "עזרה"

סוניה כצמן־וינוגרדוב

הקן השומרי ברחוב לשניובסקה

לא קל לתאר את מראות העיירה היהודית במזרח פולין – לספר על הנערות והנערים של ברודי כפי שהם חרותים בלבה ובזכרונה של אשה בת 70, אשר התלאות של שש מלחמות נתנו את אותותיהן בנפשה ובגופה. אבל יש רצון לתעד, להיזכר ולזכור ובכך להקים יד לחיים הצעירים שעמדו בתחילת דרכם, ולפתע הכל נקטע בסערה – היה ואיננו. לעולם לא יהדהדו עוד הקולות הצעירים הללו, השרים ומתווכחים, מעלים משאלות ורוקמים חלומות. לעולם לא תישמע עוד השיחה הקולחת ברחוב לשניובסקה, שיחת הצעירים הרועשים שהלכו שלובי זרוע בשמחת נעורים פורצת מכל חוויית חייהם. הצעירים זרמו־צעדו למרכז הפעילות של "השומר הצעיר" בברודי. שנים אחדות לפני פרוץ המלחמה עבר הקן למקום שבו היה לפני־כן בית־חרושת לעיבוד שער בעלי־חיים בבעלות משפחת לנדאו. בתם הבוגרת, חניכת "השומר הצעיר", עלתה ארצה והגשימה בקיבוץ מרחביה. תמורת סכום סמלי הסכימו הוריה להשכיר את המבנים של המפעל, את האולם ואת החצר הגדולה לקן של "השומר הצעיר" וכך ניתנה לחניכים אפשרות של פעילויות רבות ומגוונות. בשנות השלושים היה רוב הנוער היהודי בעיר מאורגן בתנועות הנוער הציוני. הגדולה והפעילה בהן היתה תנועת "השומר הצעיר", שזכיתי להימנות עם חבריה. הקן השומרי המה אדם, היו בו נערים ונערות מגיל עשר. בוגרי הקן יצאו להכשרה, חלקם עלו ארצה ואחרים חיפשו כל דרך וכל סדק כדי להגיע ארצה.

בשנים 1938–1939 נטל עליו גדוד "השמשונים", שהורכב מקבוצת בנים וקבוצת בנות, את העול העיקרי של ניהול הקן. בקבוצת "להב", שהייתי אחת מחברותיה, היו באותם הימים שתים־עשרה בנות, מהן נשארו בחיים אחרי המלחמה שתיים. בשנים האחרונות שלפני מלחמת־העולם השנייה שרר באירופה כולה ובפרט בפולין מתח רב, אולם האנטישמיות המשתוללת והמצב הכלכלי הקשה של הקהילה היהודית לא הצליחו לדכא את שמחת החיים של הנוער היהודי, שהמשיך בחייו הרגילים. שמחת החיים היתה פורצת מן הקן השומרי ומקרינה אור וחום על סביבתה. בערבים היו בוקעים מחלונות הקן קולות שירה – שירי ארץ ישראל הרחוקה. חיינו בתוך מציאות קשה ואפלה, אך ברוחנו ובמחשבתנו היינו שם, רחוק... את כל אישיותנו מילאו תוכניות על עולם המחר. החלום שרקמנו בקן השומרי מילא את לבנו תקווה ואמונה. מפליא כיצד הצלחנו – נערות ונערים בגיל ההתבגרות – ליצור ברוחנו עולם אחר באותם ימים קשים, כאשר השמים כבר כוסו עננים שחורים שבישרו את הסערה הקרובה.

בצד השירה והריקודים והפעילות החברתית התוססת התקיימה בקן השומרי פעילות לימודית, השכלתית, צופית ואידיאית ענפה. למדנו ידיעת הארץ – "פלסטינוגרפיה" קראו לזה באותם הימים. בדמיוננו טיילנו בארץ ישראל לאורכה ולרוחבה, טיפסנו על הרי הגליל, חצינו את עמק יזרעאל, טבלנו בכינרת ועקבנו אחר הירדן לכל אורכו ממקורותיו עד ים המלח. כל זאת עשינו לפי ספרים ומפות, אבל המראות והנופים כאילו נפרשו חיים לפנינו. למדנו את תורת בורוכוב, והיינו בטוחים שאנו במו ידינו נהפוך את הפיראמידה ההפוכה ונציב את העם היהודי החוזר לארץ ישראל על בסיס מוצק שעיקרו מעמד של עמלים, עובדי אדמה, חרושת ובניין. למדנו פסיכולוגיה, סוציולוגיה, תורות סוציאליסטיות ועוד. נושאים שברומו של עולם העסיקו את חניכי הקן. שוחחנו הרבה על בעיות הנערה והנער בראשית התבגרותם. ההסברה הגלויה והכנה של המדריכים הקלה לא מעט על המועקות של צעירים בגיל הזה. חשיבות רבה ייחסנו לדיברות השומר, להגשמתם בחיים ולשמירתם הנאמנה. עד היום הם חרותים בזכרוני.

חינכו אותנו לערכים כמו הגשמה עצמית, שמירת צדק בחברה האנושית, נאמנות לעם ועוד. ערכים אלה היו בעינינו ציווי מוסרי עליון ולפידים רצינו לחיות ולחנך דורות צעירים.

הקן המה בני נוער. כמעט כל ערב, גם כשלא היו פעולות מאורגנות, פגישות גדוד או פגישות קבוצה, היינו באים לשם לשיר, לרקוד ולשחק. הקן השומרי מילא תפקידים חשובים בחיי צעירי ברודי. הוא שימש לנו מיפלט מן העולם הסובב והיה גירוי לדמיון, מקור לחלומות, לאמונה ולאהבת העם והמולדת.

בשנת 1939 היינו אנו – נערות ונערים בני 17, 18 ו־19 – המדריכים והמובילים של הקבוצות הצעירות יותר. ביער לשניובסקי נשבענו אמונים בעת המעבר משכבה לשכבה, והדד נשא את הקולות למרחקים – "לשומרים חזק!" היער שימש לנו שדה לפעולות צופיות שונות – התמצאות בשטח, תושיה, התגברות על פחד, ועזרה הדדית. שם ביער קיבלנו עלינו, אנו גדוד "השמשונים", את ניהול הקן. עם מטען זה מצאה אותנו פתיחת המלחמה – ב־1 בספטמבר 1939. תוך יום נופצו כל המסגרות, תוך שעה כיסה עשן את עיירתנו. אש מלמעלה ותותחים מלמטה הפכו את חיינו ללהבה גדולה. לפי הסכם מולוטוב־ריבנטרופ עברה ברודי לידי רוסיה. כך זכינו לחיות שנתיים נוספות כבני־אדם. חברינו מן הקן התפזרו ופנו לעברים שונים. חלקם נדדו לברית־המועצות, אבל רובם נשארו עם הוריהם בברודי.

ב־22 ביוני 1941 פלשו הגרמנים לברית־המועצות. שבוע אחר־כך נכבשה ברודי. ביום. רבים מחניכי הקן עדיין גרו בה. רק מעטים מביניהם נותרו בחיים וניצלו.

בתוך הגיהינום שסבב אותנו בעת הכיבוש הגרמני נאבק כל אחד בדרכו שלו על חייו. היו תקופות של יאוש עמוק, כשהפתרון לוותר, להיכנע, לגמור עם החיים נראה כרצוי ביותר, אבל אינסטינקט ההישרדות גבר. גם כאשר אפסה כמעט כל תקווה, כאשר אזלו הכוחות הגופניים ואף הנפשיים, נותר זיק – והוא שהחזיק אותנו בחיים.

היום, לאחר עשרות שנים, כשאני מנסה להבין את מצבנו אז, נראה לי שעמדו לנו שני מקורות כוח:

א. האמונה שאולי כדאי להיאבק, כי יש לשם מה. בספרו של הפסיכולוג ויקטור פרנקל "אדם מחפש משמעות" כותב פרנקל ניצול השואה: "אם יש לשם מה – אפשרי כל איך".

ב. מקור נוסף – כמה אנשים טובים, "בני־אדם", שפגשתי בדרכי הקשה ברגעים ובמצבים המכריעים והם הושיטו לי יד.

השתחררתי ב־22 ביולי 1944. מצבי הגופני והנפשי היה אז קשה מאוד. הרוסים הם ששחררו אותנו. הם התייחסו אלינו בצורה אנושית. שני הקצינים הרוסים ממוצא יהודי שמצאו אותנו עשו כל שביכולתם כדי לעזור לנו.

הניצוץ הראשון שזקף את קומתנו היתה קבוצת ילדים יהודים שנמצאו על סף אובדן. אספנו אותם ברחובות, ליקטנו את היוצאים ממחבואיהם, הוצאנו אותם מבתי נוצרים, הברחנו אותם מהמנזרים והקמנו בתי־ילדים. הרצון לעזור להם להשתקם ולהביאם לארץ ישראל עזר לנו להתגבר על כל הקשיים.

המטען שרכשנו בצעירותנו בקן השומרי הוא אשר כיוון את צעדינו ומעשינו, במודע ושלא במודע.

אחרי השחרור התחלתי לחפש וללקט את שרידי הנוער השומרי החלוצי. מה שאיחד אותנו היתה המטרה – לעזוב את אדמת פולין הספוגה דם וללכת. היה לנו לאן ללכת. הכיוון היה ברור מאוד וחד־משמעי – ארץ ישראל. על־ידי עזרה לאחרים עזרתי לעצמי.

ועתה כמה מלים אישיות:

בשבילי הגיהינום שסבב אותי במשך ארבע שנות הכיבוש הגרמני מצאתי כמה נקודות אור. אחת מהן היה טדיאוש ז'אק (Tadeusz Zak). טדיק הגיע עם אביו לברודי ב־1935. אמו מתה כמה שנים קודם. אביו התחתן שוב עם גברת פיפל. בימי השלטון הסובייטי נשלח האב לסיביר.

טדיאוש ז'אק פעל הרבה להצלת יהודים. הייתי בין אלה שהוא הציל תוך הקרבה אישית. הוא גם עשה מאמצים גדולים להציל את אמי, אבל לדאבון לבי היא ועוד 35 יהודים מברודי והסביבה נרצחו בידי האוקראינים ב־6 במאי 1943. יהי זכרם ברוך.

טדיאוש ז'אק נפטר בשנת 1981 מהתקף־לב בווארשה. הוא השאיר אחריו אשה, בן ושלושה נכדים.

הוא לא הוכר רשמית כאחד מחסידי אומות העולם, אם כי בשל מעשיו ואישיותו הוא זכאי לכך. על־כן ראוי להזכיר את שמו בספר ברודי.

קבוצת בוגרים של תנועת "השומר הצעיר" בברודי
עומדים מימין לשמאל: רוט, יוסף פליישמן־ברנשטיין, שיוניו צינקר, –, –, ברונשטיין, עובדיה ולטמן, זושקה מארדר, –, לוטוואק; יושבים: נתן ריינרט, רייס, –, –, לשנובר, –, –; יושבים על הרצפה: משה ריינרט, אריה־לַייבֶּלֶה הרצברג, פרוֹמֶר

קבוצת בוגרים של תנועת "השומר הצעיר" בברודי
עומדים מימין לשמאל: בנימין־יומה הרצברג, משולם־שילק שטוק־סדן, מיכאל לם, –, אשר מארש, דושיה גלדשטיין, רייס, זושקה מארדר, יונה פורמן, יוזיו קאצ'ר, עמנואל־מוסיו אטינגר, ישראל וילנר; יושבים: שמואל־שיוניו כץ, לשנובר, דורקה ונגלר, עובדיה ולטמן, –

קבוצת בוגרים של תנועת "השומר הצעיר" בברודי (1935)

עומדים מימין לשמאל: –, וילדר, שיוניו כץ, ריזיה גלמן, יחיאל ליברמן, פפקה קרמיניצר, יצחק גלמן; יושבים: הרץ־מוקי שמושקין, מלציה הולצוגר, רוז'קה מולט, זושקה מארדר, ז'ניה פולישצ'וק־דגן, מוטלה גלייכר; יושבות על הרצפה: רחל כץ, פופה גלמן, פולה פולישצ'וק־בלוישטיין, נושקה פריד

קבוצת חברי "השומר הצעיר" בברודי (1933)

עומדים מימין לשמאל: רודק אורבאך, יוסיו מיקולינצר, איזיו ראוך, מילק גמרשמידט, –, פרדק כץ; עומדות: גרטה גדולדיג, –, ז'ניה פולישצ'וק־דגן, קלרה ולטמן, –; יושבים: –, ליפסקר, דושיה גלדשטיין, דורקה ונגלר, אשר מארש, –; יושבים על הרצפה: פורטר, הרץ־מוקי שמושקין, יחיאל ליברמן, מוטלה גלייכר

חברי הקן הברודאי של תנועת "השומר הצעיר" (1929)

קבוצת בוגרים של תנועת "השומר הצעיר" בברודי (1930)

עומדים מימין לשמאל: מיכאל לם, –, זאב־ווזה קורין, רוט, אריה־לייבלה הרצברג, עובדיה ולטמן, יהושע־הולש פורטר, –; יושבים: נתן ריינרט, שוניו צינקר, –, לם, אומק גלנץ, ירוחם הוכברג; יושבים על הרצפה: אשר מארש, –, אברהם צינקר, יוסף פליישמן־ברנשטיין; מסובין: משה ריינרט, –

יצחק זוהר (איזיו ז'ורנה)

ברודי היהודית בעשור האחרון לקיומה, כפי שאני זוכר אותה

ברודי, עיר־נפה במחוז טרנופול, שוכנת בגבול פודוליה־וולהלין. מאז ייסודה ועד לחלוקת פולין בשנת 1772 היא נכללה בממלכת פולין. רוב אוכלוסי חבל־ארץ זה היו אוקראינים (רותנים בלשון הפולנית), אבל אוכלוסיית הערים והעיירות היתה רובה יהודית עם מיעוט אוקראיני ופולני. היהודים עסקו בעיקר במסחר ובמלאכה, אבל גם רוב הרופאים, המהנדסים ויתר בעלי המקצועות החופשיים היו יהודים.

בגלל מצבה האסטרטגי כעיר־גבול סבלה ברודי מכל המלחמות ולעיתים נשרפה ונחרבה. לאחר חלוקת ממלכת פולין נכללה העיר בקיסרות האוסטרית, בחבל גליציה. כתוצאה ממלחמות וכיבושים שונים היגרו יהודי ברודי לארצות שונות ובמקומם באו לברודי פליטים יהודים מרוסיה. הודות להגירתם של יהודי העיר נמצאים כיום רבים מבני עירנו בעולם, בעיקר בארצות הברית, בארץ ובמקומות אחרים. בשנים שבין שתי מלחמות־העולם ועם התבססותו של השלטון הפולני בשנת 1920 התנהלו החיים היהודיים בעיר כסדרם. היהודים, שהיו רוב האוכלוסיה בעיר, חיו בשלום עם שכניהם האוקראינים והפולנים. גם היהודים שהיו מפוזרים בעיירות ובכפרים שבסביבה הסתדרו יפה עם הגויים.

בעיר היו ארבעה בתי־ספר עממיים, מהם שלושה ממלכתיים, ובית־ספר יהודי אחד שהיה שייך לקהילה היהודית והורי הילדים שלמדו בו שילמו שכר־לימוד בהתאם למצבם הכלכלי. שפת ההוראה בבית־הספר היהודי היתה פולנית, אבל נלמדו גם עברית ולימודי היהדות. בניגוד לבתי־הספר הממלכתיים הפולניים לא היו לימודים בשבתות ובחגי ישראל. עד שנת 1934 היו בבית־הספר היהודי רק ארבע כיתות־לימוד, ואחריהן היו הילדים ממשיכים ללמוד בבתי־ספר ממלכתיים בעיר. בית־הספר היהודי היה מחולק לכיתות נפרדות של בנים ובנות. החל משנת 1934 אוחדו הכיתות ונוספה כיתה ה', עד שבית־הספר גדל והפך לבית־ספר עממי שלם בן שבע כיתות־לימוד. מנהל בית־הספר מוסציסקר הנהיג בבית־הספר משטר קשוח, אסר לדבר בו ביידיש, ואירגן חוגים שונים כגון נגרות, תפירה, זמרה, התעמלות, ירי מרובה טוטו "כדי שילדים יהודים יַדעו להשתמש בנשק", שחמט וספורט. בבית־הספר היתה ספריה שאותה ניהלה מורה (אשת המנהל) שהיתה אחותו של הגנראל מונד, ממקורביו של פילסודסקי. מוסציסקר אסר על תנועות־הנוער לפעול בין כותלי בית־הספר.

בנוסף לבית־הספר העממי, שבו היו שבע כיתות לפי חוק לימוד חובה, היו בברודי שלושה בתי־ספר תיכונים: גימנסיה ממלכתית לבנים שבה למדו שש שנים (ארבע כיתות גימנסיה ושתי כיתות גבוהות שבסיומן נבחנים לקבלת תעודת־בגרות המאפשרת המשך לימודים באוניברסיטאות), גימנסיה לבנות, בבעלות מר דאודט לוין, וכן גימנסיה מסחרית מעורבת (בנים ובנות), אף היא בבעלות פרטית של מר לוין. בכל הגימנסיות היו ההורים חייבים לשלם שכר־לימוד, והדבר מנע מרבים את המשך הלימודים בהם בגלל מצבם הכלכלי.

עקב מגבלות אלו היו הרבה בני־נוער בטלים לאחר סיום בית־הספר העממי. חלק מהם השתלבו בבתי־מלאכה שונים בעיר שבהם למדו מקצוע, חלק עלו ארצה לאחר סיום "הכשרות", וחלק גויסו לצבא הפולני כשהגיעו לגיל 21.

בעשור האחרון לקיומה של פולין העצמאית היו פעילות תנועות־נוער ציוניות בעיר: עקיבא־מזרחי, השומר הצעיר, בית"ר ותנועת סטודנטים רביזיוניסטים מסדה, וכן סניפים קטנים של גורדוניה ואחווה ציונית כללית. כמו כן פעלה בעיר המפלגה הקומוניסטית, שהיתה אסורה על־פי החוק. בעיר פעלו כמה מועדוני־ספורט – האוקראיני "בוהון", הפולני "גבייזדה", שבסוף התאחד עם מועדון־הספורט הצבאי, ומועדון־הספורט היהודי, שהיו ברשותו אולם־התעמלות, מועדון וקבוצת כדורגל. בשנים האחרונות התאחדה קבוצת־הכדורגל היהודית עם קבוצת־הכדורגל השמאלית המקומית.

בעיר פעל מועדון למוסיקה בשם "הזמיר", שנוהל על־ידי המורה מבית־הספר היהודי קלמן הרניק, עם תזמורת וקורסים שונים לנגינה. כמו כן התארגנו מועדונים יהודיים, עם אולמות למשחקי קלפים, שחמט, קריאה וספריה. המועדון הראשון היה "פוסטמף" (=קידמה), ואחריו נוסד מועדון "ויטה" (=חיים). "פוסטמף" הורכב ברובו מבעלי־מלאכה, "ויטה" איגד בתוכו את הסוחרים היותר אמידים, תעשיינים ובעלי מקצועות חופשיים (רופאים, מהנדסים, רוקחים, עורכי־דין וכו').

בעיר היו שני בתי־כנסת גדולים, עשרות רבות של בתי־מדרש וקלויזים, וב"חדרים" למדו ילדים מגיל 3.

העיר, בעלת הרוב היהודי, לא סבלה מאנטישמיות גלויה, ורק בשנים האחרונות, עם הגעתם של טייסים לשדה־התעופה הצבאי החדש, היו מקרים של הכאת יהודים בחוצות העיר בידי חיילים שיכורים מן הטייסת, מן היחידה הארטילרית, מחטיבת־הרגלים ה־43 ומגדוד־הפרשים ה־22 שחנו בעיר.

עם פרוץ המלחמה, ב־1 בספטמבר 1939, השתררה בעיר בהלה. אוקראינים רבים נסחפו אחר הרעיון של "אוקראינה החופשית" כדוגמת שנות 1919–1920, וכן התעוררו הקומוניסטים, שחיכו לכניסת הצבא האדום לאחר הסכם מולוטוב־ריבנטרופ, שלפיו החלק המזרחי של פולין עמד להיות מסופח לאוקראינה וביילורוסיה הסובייטית. במנוסתם לעבר רומניה התעכבו כנראה בעיר חלק משרי ממשלת פולין או גנראלים חברי המטה הכללי, והעיר "כובדה" בהפצצה אווירית שקורבנותיה היו רבים. עוד בטרם הגיע הצבא האדום, לאחר הכרזת ה"שחרור" של מערב אוקראינה ב־17 בספטמבר, התארגנו בעיר הקומוניסטים (ברובם יהודים) ולקחו את העניינים לידיהם.

כשנכנס הצבא האדום נעצרו הפקידים והשוטרים הפולנים, והחלו הלאמות של התעשיה, המסחר והבתים. יהודים אחדים אף נעצרו והוגלו לרוסיה. משנכבש החלק המערבי של פולין הגיעו לעיר פליטים, בעיקר יהודים. היהודים המקומיים אירחו את הפליטים היהודים בבתיהם, אבל מצבם היה קשה. לאחר שהשלטונות הסובייטיים הודיעו שכל פליט הרוצה לחזור לשטח־הכיבוש הגרמני יכול להירשם נרשמו רוב הפליטים, אבל במקום להעבירם לפולין המערבית הועלו הנרשמים בלילה אל קרונות־משא והוגלו לסיביר.

עם בוא הסובייטים החלה תעמולה קומוניסטית נרחבת, הגיעו לעיר להקות שונות, תזמורות ומקהלות, וכן נפתחו מחדש החנויות המולאמות, שבעלידן־לשעבר היו עתה מוכרים או פקידים. לאחר שהתרוקנו המלָאים הורגש בעיר מחסור חמור של מצרכים, וטורים התחילו להזדנב ליד החנויות. חלק מן הסחורות דלפו לשוק השחור, שפרח. היהודים סחרו בעיקר בשעונים, שעניינו מאוד את החיילים והפקידים הסובייטים שהגיעו לעיר.

משהתבסס המשטר החדש נפתחו כל בתי־הספר, כולל הגימנסיות. נהג בהן אז שכר־לימוד גבוה יחסית, אבל עם פתיחתן מחדש לאחר בוא הסובייטים וביטול שכר־הלימוד החלו נוהרים לבתי־הספר התיכונים מאות רבות של תלמידים, גם כאלה שכבר סיימו את לימודיהם לפני שנים. במקום שבע שנות־לימוד בבית־ספר עממי ושש שנות לימוד בגימנסיה הנהיגו הסובייטים בית־ספר עממי־תיכון בן עשר שנות לימוד. בתי־הספר התמלאו תלמידים שבגלל שכר־הלימוד הגבוה בימי שלטון פולין לא יכלו להמשיך בלימודים תיכונים, ולא מצאו שום מסגרת אחרת ללימוד מקצוע כלשהו.

החיים בעיר התנהלו בסדר, פחות או יותר, ויהודים מצאו את פרנסתם בכל מיני צורות – בעלי־מלאכה עבדו בקואופראטיבים שנוסדו, סוחרים־לשעבר שימשו עתה כמנהלי חנויות שהולאמו, חלקם היו פקידים במשרדים ממשלתיים ועירוניים, שבימי השלטון הפולני היו סגורים בפני יהודים.

השקט היחסי הופר עם פלישתה הפתאומית של גרמניה הנאצית לשטחים המערביים של ברית־המועצות. כבר ביום השני של הפלישה, 23 ביוני 1941, הופיעו בשמי העיר מטוסים גרמניים וחרדת אלוהים נפלה עליה. פקידים סובייטים וכן פקידים של השלטון המקומי החלו אורזים את מיטלטליהם כדי לברוח מזרחה. למרות האסיפה ההמונית בגן העיר שאירגן המפקד הצבאי המקומי, שבה סיפר על "נצחונות" הצבא האדום (שכבר כבש את קראקוב והוא מתקדם אל וינה...), הופרע השקט. עד לכניסת ראשוני הגרמנים לעיר בסוף יוני הספיקו רק מעטים מיהודי העיר לעוזבה. אף־על־פי שהיתה אפשרות לברוח מזרחה לכיוון רוסיה (כ־70 קילומטרים מן הגבול הקודם) ואחר־כך להמשיך מזרחה, רק מעטים מאוד עשו זאת. היהודים לא שיערו שהמצב יגיע למה שהגיע בסופו של דבר. ידענו שיהיו צרות, גם מצד האוכלוסיה האוקראינית, אבל איש לא חשב שתוכנית הנאצים ימח שמם היא להשמיד כליל את העם היהודי.

על תקופת ההשמדה של יהדות ברודי כבר נכתב, לכן אפסח על התקופה הזאת. לאחר שחרורה ב־7 ביולי 1944 היתה העיר הרוסה ברובה, שכן החזית

עברה על־ידה במשך חודשים רבים. מעטים מאלו שהצליחו לשרוד מן האסון שפקד את היהודים החלו חוזרים לעיר החרבה. המועקה הקשה, והעדר קברים אפילו של בני המשפחות, שרובם הושמדו במחנה־ההשמדה בלז'ץ, אילצו את המעטים שחזרו לעזוב את העיר בנצלם את האישור שניתן ליהודים לעזוב את ברית־המועצות ולעבור לפולין. ביולי 1945 התקבצו כמה עשרות מיהודי ברודי בבית־כנסת עזוב בלובלין, ומשם התחילו להתפזר. שארית הפליטה של העיר והסביבה עזבו ברובם את פולין ועברו למחנות־העקורים, שנוהלו על־ידי "אונרא" במערב גרמניה, אוסטריה ואיטליה. עם חיסול המחנות היגרו רובם לארצות־הברית, לישראל ולמדינות אחרות. בברודי עצמה לא נשארו יהודים, למעט כמה משפחות של יהודים ברודאים וכמה משפחות של יהודים שהתיישבו בברודי אחרי המלחמה. כמה יהודים ויהודיות שנשארו בפולין אימצו להם שמות פולניים ונישאו לגויים או לגויות.

בארץ היה קיים ארגון יוצאי ברודי, שכלל בתוכו אנשי ברודי והסביבה שהגיעו ארצה לפני השואה. עם הגעת שארית הפליטה התארגן ארגון חדש של יוצאי ברודי והסביבה, וב־21 במאי 1951 התקיימה האזכרה הראשונה לקדושי עירנו בגימנסיה "הרצליה" בתל־אביב, בהשתתפותם כאלף מבני עירנו והסביבה. מאז ועד היום התקיימה כל שנה אזכרה.

כדי להמחיש את גודל הטרגדיה שפקדה את יהדות ברודי (ואת רוב יהדות אירופה), כאשר ממשפחות גדולות לא נשאר זכר, אזכיר את משפחת אבי, היא משפחת ז'ורנה, ואת משפחת אמי, קנצ'וקר. ממשפחת סבי שלמה ז'ורנה (בעל מסעדה ובית־מרזח עוד מזמן השלטון האוסטרי), שהיו לו שבעה ילדים, מהם חמישה נשואים ולכל אחד שני ילדים, וממשפחת אמי מבית קנצ'וקר, נשארתי רק אנוכי יצחק, בנו הבכור של מרדכי־מוטל ז'ורנה, וממשפחת קנצ'וקר הענפה מברודי ומפודקאמין שליד ברודי נשאר רק אריה־לייב בן משה קנצ'וקר, שנפטר בארץ. בסך הכל מכל משפחתי הקרובה, שמנתה 49 איש, נשארנו שניים. כמו משפחתי, כך גם רוב משפחות יהודי ברודי והסביבה הושמדו כליל ולרובם לא נשאר זכר.

ברודי היהודית, אשר בימי פריחתה במאה ה־18 היתה אחת הקהילות היהודיות הגדולות באירופה, אינה קיימת עוד. ב־1948 הודפסה חוברת על־ידי שלטונות ברית־המועצות במלאת 900 שנה לייסוד העיר; ממנה קשה לנחש שבעיר גרו פעם יהודים. היום העיר בנויה מחדש, יש בה ארבעה בתי־ספר תיכונים, תעשיה, שמונה־עשר מועדונים, מוזיאון, ספריה ועוד מוסדות שונים, אבל יהודים אין בה.

כתה של לומדי עברית בקורס שיעורי־ערב
של בית־הספר "תרבות". באמצע מורי הקורס: אברהם ולטמן ונפתלי לרנר־נאור

כיתה של לומדי עברית בקורס ראשון א' של בית־הספר "תרבות".
באמצע מורה הקורס: נפתלי לרנר־נאור

חוג דרמאטי של הנוער היהודי בברודי. באמצע מירקה ליליאן

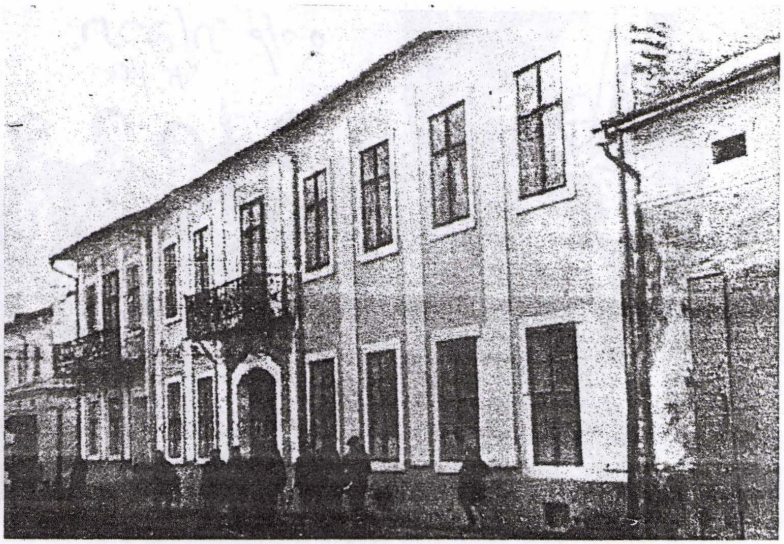

חזיתו של בית־הספר העממי היהודי

תלמידי כיתה ד׳ של בית־הספר היהודי היסודי (1928)

משמאל לימין: עומדים בשורה ראשונה: גרוספלד, נָרקס, ב׳ טופפר, ב׳ פסטס, אונרייך, פוירשטיין, פיש, דונָר; בשורה השנייה: דְרִיליף, א׳ קאצָ׳ר, ריצ׳קין, פורמן, י׳ פרידמן, ב׳ שפרוך, גרוסמן, ח׳ פֶלץ; בשורה השלישית יושבים: ש׳ גמרשמידט (מילק), י׳ מיקולינצר, ו׳ הוכברג, א׳ מוש׳ציסקֶר (מורה־מחנך כיתה), פ׳ אשכנזי (מנהל בית־הספר), נ׳ אוקסר (מורה), אברמוביץ׳, י׳ רָכְט, מ׳ הוט; יושבים: זוסמן, ז׳ גלאנץ, אי׳ כץ, וו׳ זינגר, י׳ שפירא

מושבת־קיץ של בית־הספר היסודי היהודי בברודי (1933)

בית־הספר היסודי היהודי – כיתה ד׳ בנים, שנת 1930
מוריו ומנהלו יושבים מימין לשמאל: שאול ברנשטיין, קלמן הרניק, נחום אוקסר, פיליפ אשכנזי (המנהל), שיינהולץ ושקולניק

בית־הספר היסודי היהודי – כיתה ז׳ בנות
באמצע: המנהל פיליפ אשכנזי

דב סדן (שטוק)

בצערם של בתי ישראל בדודים

ושבח אני את המשורר, שהציב מצבה גדולה לגיבור האומה, לנער הבודד, שנרו המאיר את דף תלמודו לא יכבה בחשכת לילה האופפת עיר ויושבי בה. אך משובח ביותר מציב המצבה המפוארת הזו, מצבת "המתמיד", שלא שכח לעשות נפש, ולו בשורות מעטות, לבודד האחר, הוא המוזג, שביתו עמד גלמוד בכפר הנידח, נתון בנכר ובשנאת הנכר והוא וחייו כנר ישראל המהבהב ואינו כבה. קראו שורות ספורות ואדירות אלה בפתיחה לפואימה "אבי" ותראו כי מתוך טומאת בית־מרזח, מאדי נסך פיגולים ומערפילי קטורת תועבה, מאחורי חביות מזג על גבי ספר צהוב גווילים, עולה ונגלה ראש המוזג כגולגולת קדוש מעונה. וצר כי המשורר לא העלה לפנינו את תמונת הבודד הזה, שומר אור ישראל, בעתות לילה, בגבור הבדידות של בית־המזיגה ובגבור החשכה, חשכת הנכר וחשכת השנאה מסביבו. או אז נראה היה עד מה גדול קו החיבור שבין הנער הבודד בפינתו, השומר על האור הגנוז באפלת גלויות, ובין אלה היהודים העבדקנים שבבתי־המזיגה, שכל שעה מוטלת עליהם אימת פריצים ושיכורים והם שומרים בכל מאמצי כוח מעט האור שבהם, שלא יאבד בבערות ובמשטמה ובבוז המסובבים אותו תמיד. והרגשה היא בי, כי גדול כוחם של אלה מכוחו של הנער המתמיד, שהוא מופרש ובדול ומגביר אורו והם כמופקרים לכל ארבע הרוחות ואורם קלוש, ואף בני עמם, יושבי־ערים, עשו קלישות האור הזה עניין להלצותיהם התפלות. צאו וראו, עד כמה התפרנס יצר ההומור והסטירה של בני עמנו מעליבותם, ממבוכתם ומאובדן העצות של מוזגי הכפרים, ומה מועטים הם הנסיונות בשירה לעמוד על הגבורה הגדולה של הנידחים האלה.

האכסניה האדומה, שאבותי ואבות אבותי ישבו בה למעלה ממאה שנה, סמוכה היתה, כאמור, לבית המכס וקרובה היתה לעיר, מניין משפחות ישראל בכפרה כמאה, וכל אלה הפיגו לאור היום את הרגשת הבדידות. ולא כן בלילות, בייחוד בלילות חשכה וסערה, כשבתי ישראל הפזורים בכפר כאילו נתפזרו יותר, הז'נדרמים הפורשים לפינות הרחוקות כאילו פרשו ביותר, ובייחוד גדלה האימה כשיללת הרוח החרישה את קול הצעקה הקורא לעזרה. אפילו חייל־הדראגונים, העומד חמוש לפני האכסניה, כאילו ניטל ערכו וכוחו. ואם באכסניה שלנו כך, באכסניות שבכפרים הרחוקים מעיר ומיישוב, שבית־המזיגה הוא בית ישראל היחיד שבהם, לא כל שכן. קול הצעקה הקורא לעזרה ואובד בחשכה – היא התמונה שמעלה לפני מראה בית־מזיגה או זכר בית־מזיגה בחשכת כפר. תמונה זו מצטרפות אליה שתי דמויות של גויים, שניהם

הולכי בטל, איכרים שעקרו עצמם ממעניתם והם מתגלגלים מאומנות לאומנות בין סופו של כפר ובין תחילתה של עיר. אפילו מלבושם היה בו מן העירוב הזה – אדרות של כפריים, מגבעות של עירונים. ראשי מסייעים לכל דבר של גניבה והברחה, ידם בבעֵרות הרבות, ובייחוד גדול כוחם להתאנות ליהודי האכסניות. הם כמומחים מופלאים לגרום ייסורים, להטיל אימות קטנות, להזיק היזקות קטנים, אולם לפי שכל הקטנות האלה נעשות בהתמדה הן מצטרפות לפרשת־צער גדולה. ועיקר הכאב והביזוי, שהם יודעים לגרום ייסורים ולקבל שכר עליהם, להטיל אימות ולקבל שכר עליהן, להזיק היזקות ולקבל שכר עליהם. היה בהם הכוח המופקר של אנשי הפרברים, שאינם יראים מן הרשות, ואף הז'נדרמים, ככל שנתבעו לייסרם, הבינו שנוח להם שישתמטו מכך. שעל כן התהלכו שני המזיקים האלה כמלכי הכפר ואין ממחה בידם.

את טעמם של תעלולי דמקו בונדיק טעמו לא בלבד בית אבי זקני אלא גם בתי המוזגים בסביבה. לא אחת היה אבי זקני נעור עם בוקר ויוצא לבאר והרי היא סתומה בעפר ודמקו עומד ומגחך. יודע הוא כי היום יום־השוק, וביום כזה אכסניה בלא באר כאילו אינה אכסניה, ומשה'קו, בין שירצה ובין שלא ירצה, יאמר לו דרך בקשה: דמקו חביבי, מי כמוך זריז לסתום באר ומי כמוך זריז להסיר סיתומה, עמוד בטובך ועשה – ואם לשכר, יודע אתה שאין אני מקפח שכרך. ודמקו, שיודע הוא כי המלאכה הזו, שגרם לעצמו, "חזקה" היא לו, שהרי משה'קו גופו וחייו יקרים לו מבארו, עומד ומפהק ודיבורו כשל ילד מתפנק ואין הוא אוחז באת אלא לאחר פיוסים וריצויים, כשכל בני הבית מסובבים אותו ומתחננים לפניו. וכשדמקו סיים מלאכתו ונוטל שכרו בכסף ובשווה כסף הוא נפרד בבסימות־דעת ואומר: ביום־השוק הבא, כשתיסתם הבאר, אל תשכחו לקרוא לאומֵן, לדמקו האומן. וכדרכו של דמקו דרכו של פאבלו הלבן, אלא שאומנותו של זה בשבירה, אם שבירת כֵלים, כגון שהיה מניף מקלו וכדרך אגב גורר בקצהו הכפוף כתריסר כוסות זכוכית גדולות מעל האיצטבאות, אם שבירת הזגוגיות. לשבירת הזגוגיות נועדו לילות מיוחדים – שעת סעודה של יום־טוב, או שעת שמחה של תנאים או שבע ברכות. היה אומר לאבי־זקני: לך נתנה הרשות קונצסיה ליינות השרופים, ולי נתנה קונסציה לזגוגיותיך. גם החכמה להטיל סדק ראוי בחביות־המזג, שהיינות השרופים יתמשכו כפלג על הקרקע, היתה מאומנויותיו. העיקר לא היה בגרם הנזקים אלא בהטלת האימה, שכן שברי הזגוגיות וסדקי החביות ביססו את פרנסתו. אבי זקני היה אומר: ארבעה פריצים על ראשי – הקיסר שיחיה, שאני מעלה לו מסים; שנלל, שלא יחיה, שאני מעלה לו דמי־חיכור; פאבלו ודמקו, שתחטפם מיתה משונה, שאני מעלה להם פנסיה, כדרך פקידים שהזקינו. אלא צרה היא בהם בבעלי־הפנסיה שלי שאינם מניחים תפקידם; אני אומר להם שאשלם להם מבלי שינקפו אצבע, והם נוקפים כל עשר אצבעותיהם ומטריחים אותן לסתימת בארי ולשבירת זגוגיותי – אהבת המלאכה היא בהם.

דמקו היה מחבב לספר מעשי תוקפו וגבורתו. הרי לא בכפרנו בלבד אלא גם בסוכודולה ובדוביה וביסינוב וכדומה יש מוזגים ויש בתי־מזיגה ויש בארות לפניהם. אך עיקר פרסום לעצמו ראה במעשה הגבורה שלו באותו ליל שבת

בכפר האייס, כשגנב דרך החלון את הודיא, בתו של המוזג חיים, אותה ומכונת־התפירה שלה, והעלה אותה ואהובה, קאטולניצקי, על עגלה והוליכם לפודהורצה ושם טבלו את הנערה ולימים נישאה לאהובה. בהדגשה של לעג ושמחה לאיד היה מספר באותה שעה בליל השבת, כשהמוזג חיים יצא בכלי לבן בדרך המלך והתחיל מצעק: הודיא, הודיא, ואחר־כך חזר ונגלה בדרך המלך ונר בידו והוא חוזר ומצעק לתוך חשכת הלילה: בתי בתי, הודיא הודיא – ואין נענה לו אלא הד צעקתו האובדת בחשכה והד רפה והולך של גלגלי העגלה המתרחקת. התפאר דמקו בזריזותו, כי למחרת היום נגלה על חיים המוזג ואמר לו: חיים חיים, למה פניך עצבים כל כך, הרי שבת היום, תאמר להודיא שלך שתביא לך את הקיגילי שלך, תאכל ויצהילו פניך. נתן בו המוזג חיים עיניים גדולות ודומעות ולא השיב לו דבר, התגרה בו דמקו: אי וואי טאטילי־מאמילי, חיים שלנו מילא כרסו אוקוביטא וניטל דיבורו, אתה מדבר על הודיא שלו אינו נענה, אתה מדבר על קיגילי שלו אינו נענה.

ידע דמקו, שיותר מבסתימת בארות ושאר היזקות הוא מטיל פחדו באותו סיפור־מעשה. הוא כלי־אימה שבידו. ובאמת באכסניות הנידחות היו רוב פחדים, פחד פריצים וגזלנים ושיכורים, אבל הגדול שבהם היה פחד היהודים הנבוכים והנלעגים האלה מפני בניהם, שלא יתפתו לחלל האוויר, לחלל הנכר שמסביב לנרם הקלוש. אל אלוהים יודע כמה רוגזת נפש, כמה ייסורי חרדה וכמה לילות נדודים עברו בבתי־המזיגה הנידחים על האב ועל האם המיוגעים מטורח יומם, מגעש שיכורים והבלם, בעלות לפניהם קריצת העיניים של בני האיכרים לבתם ושחוקה שלה ופיטומי המלים שלה. כשפודים מלובנים היתה לבשרם וללבם הידידות שלה עם בני הכפר ובנותיו, אך מה תועילם גערה ופיוס – אפשר ליטול בת מגודלת כזאת ולכולאה בחדר, שכולו סיתומים, לא דלת בו לכפר ולא חלון בו לכפר? יש בידם לעוטרה חבורה של רעות וידידות מבנות עמה ולא עטרוה? יש בידם להבהיל שדכנים ולא הבהילו? לו אח להם או לו אחות להם בעיר, היתה הבת נשלחת אליהם ונשמרת מסכנות העולות כענני־חשד על לב אביה ואמה ומעמעמות מעט האור שבחייהם, אולם מה יעקרו תינוקת מביתה, שתהא כאצבע בדודה בעיר של זרים, להרחיקה מעל קנה, כדרך האומרים מאחורי העיניים כמאחורי הלב? נמשכים לילות החרדה, כל לילה קשה מחברו, נטויות אוזני האב לעבר מיטת בתו כמבקשות למנות נשימותיה, מדשדשות רגלי האם, יחפות וזהירות, ואצבעותיה בולשות בתריס ובשער אם נעילתם נעילה, וראשית נצנוצה של איילת השחר כגאולה שלמה, גאולה ליום אחד. עד בוא הלילה ההוא, ואוזני האב בוששו כדי רגע לשמור על נשימות בת ישנה, אצבעות האם בוששו כדי רגע לבלוש תריס ושער, וכבר עולה מדרך־המלך הד עגלה מתרחקת ודוהרת לאימת האימות, שהיתה תלויה תמיד כמטלית־אבל מעל הבית ומעל הלב – אימת השמד.

הריצה ברחובות עירנו מאחורי הודיא, שנקראה לאחר השמד בשם אולגה, קריאות הבוז וזריקת האבנים אחריה היו מן ההתעסקויות החשובות והחביבות של נערי החדר בדור שקדם לנו. בימינו היתה באה לעיר, איכרה זקנה ההולכת ברגל יחפה וסלה על שכמה ואין נותן דעתו עליה. עייפו נערי החדר ואלוהי־

הסנסציות זימן להם התעסקויות אחרות – מלחמת בלוך וביק ואחרי שנים רבות מלחמת שטאנד וקולישר היו לא בלבד עניינם של המגודלים הזכאים להיות בבוחרי צירים בפרלמנט, אלא גם נערי החדר נעשו משום צמדי־היריבים האלה כיתות כיתות, אלה מושכים לכאן ואלה מושכים לכאן. אף חרוזי־הגנאי שנתחברו על המשומדת ושניבאו לה כלייה וויי צו הודיען זי מיינט ז'אט גיכאפט א מציאה, דער ערל וועט זי מלאיצען ווי מ'מלאיצעט תבואה; וויי איז צו הודיען וואס ז'איז א משומדת גיווארען, דער ערל וועט זי שניידען ווי מ'שניידט דאס קארן, כלומר אוי לה להודיא שסבורה שמצאה מציאה, אותו ערל ידוש אותה כדרך שדשים בבר, אוי לה להודיא שנעשתה משומדת, אותו ערל יקצרנה כדרך שקוצרים שיפון – פסקו מפיות הנערים, שמא גם משום שבעלה קאטולניצקי נהג בה כבוד ולא זז מחבבה כל ימיו; שמא משום שחששו משני בניה, שלמדו תורה של כמרים בלבוב. אבל אביה, חיים המוזג, נשא חרפתו כל ימיו – בוש ונכלם היה עובר בעיר, כאילו לא נשכחו חרוזי־הגנאי ולא פסקה זריקת האבנים. עיני הבריות, אפילו הסתכלו בו בחמלה, בעיניו נראו תמיד כעיניים של תוכחה. אף ישיבתו, אם בבית־הכנסת ואם בבית אחרים, היתה בקצה כסא או בקצה ספסל, ישיבה של אדם מיותר. אבי זקני היה מקרבו ביותר, מראה לו חיבה גלויה ובייחוד היה מחייה את נפשו לפני החגים כשהיה הולך עמו לעיר לבית־המרחץ. בהליכה זו היה חיים המוזג כתינוק המורכב על כתפי גדול וזקף מעט את קומתו הגחונה. כשהיו חוזרים ומסבים לשולחן וטועמים טעימה קלה נראו אפילו מעט חירות ורחבות בדיבורו המצומצם והנכלם של האב הקודר. עם זאת לא היתה גם באותה שעה קטנה פוסקת מפיו השאלה: אבער, ר' משה, פארוואָס איז עס מיר געקימען, כלומר, אולם, ר' משה, על שום מה הגיעני כדבר הזה. ואבי זקני היה מספר וחוזר ומספר לו רוב מעשים שהיו, להבינו שלא עניין של חטא הוא אלא עניין של פורענות הוא. היה מראה באצבע על מכתבי־העתים, שעמדו כצרור מעורבב מעל התנור, ואומר: חיים, חיים, הקורא באלה יודע כמה דמעות שפכו אבות שבניהם נעקרו לעקר. היה מספר בפרטות לא בלבד בענייניים נודעים ורחוקים כמעשה בילד מורטארה, אלא בענייניים קרובים לדורו, כגון המעשה שאירע בנעוריו בכפר שבידובה הקרוב למאריאמפול שנמצא בו מוזג, אהרן רוזנוואלד שמו, ופיתו הגויים את בנו, שהגיע לשומנה־עשרה, והיזו עליו מי־השמד, והנעשה אין להשיב. רוב גויים היו באים בבית־המזיגה שלו ואף בנו ביניהם. יושב הבן המשומד בבית־המזיגה של אביו, יושב יום יום ממול ואוכל לעיניו בשר חזיר, ולא זו בלבד אלא שפיתה גם את אחותו והלכה אחריו. נלקחה הבת לבית־נזירות, ואביה התרוצץ במסדרוני שתדלנים וגדולים בלבוב והתחנן לפניהם לעזור בידו להוציא בתו מכלאה. כמה ריצות רצו השתדלנים האלה, וראש להם עורך־הדין הנודע ד"ר לנדסברגר, וסופם העלו חרס בידם. דמעות האב ריכבו אפילו לבו של נציב־המדינה הבארון לבית פוימגארטן, אבל גם ידו קצרה להושיע. חזר האב לכפרו, לבית־המזיגה שלו, מיד בא גם בנו, הושיב עצמו ממולו ושאל אותו בלשון גויים: פאניה אהרן, כבר חזרת מלבוב, השאת שם את בתך לרב? תמה חיים מוזג למיעוט כוחה של הרשות ולגודל

כוחם של הכמרים והנזירים, היה אבי זקני מספר לו מה שאירע בימי נעוריו לא בכפר נידח כשבידובה אלא בלבוב עצמה. מעשה בחבורה של ילדים, שעברו ביום שבת שמחים ועליזים ברחוב, משהגיע קול צחוקם לבית־הנזירות יצאו שתי נזירות ברוגזות וצעקות גדולות, שכעסו לשמחת השבת של הילדים, נטלו ילד אחד, יעקב פיידעלעס שמו, שכבר היה בר־מצווה, הכניסו אותו בעל כורחו לגן שלהן, אחת העבירה ספוג על מצחו והאחרת טבלה מכחול במין חומצה צורבת וחרתה. במצחו מלה בלשון הפולנים: זלאדזשעי, כלומר גנב. היה אותו ילד, שנחרתה במצחו כתובת שלא תימחה, בוכה והולך, היתה אמו האלמנה מיילדה והולכת, ואותו יום לא מצאת אדם מישראל בכל לבוב כולה שלבו לא יהא נרתח ומרוגש. הרב הנודע ד"ר יששכר בר לוונשטיין, שידע בכוח הדיבור שלו להמס לבות־אבנים, נעשה פטרון לאותו יתום והבהיל את כל הז'נדרמריה והוליכה במוצאי שבת לאותו בית־נזירות – עמדו הנזירות מעבר לגדר והאריכו להם לשון, שאין כוחה של ז'נדרמריה אלא עד פתח בתי־היראה שלהם. הוסיף אבי זקני: ועל מה ארחיק לימי נעורי וכולנו זכור לנו מעשה הנערה מיכלינה אראטין, שנחבשה במנזר של הנזירות הפליציאניות, ואין לך מפתן של מיניסטר וממונה גדול שלא דרכו עליו רגלי אביה, ואף נזירות אלה היו מאריכות לשון. מי גדול בימים ההם כראש הממשלה בכבודו ובעצמו, המיניסטר קרבר, שגזר בזה כמה וכמה גזירות ולא הועיל כלום. אמרו לו: ראש מיניסטרים אתה ואין כוחך ככוחן של בתולות אלה, ודאי מזלנו גרם שישראל אנו וישראל מתקפחים. השיב להם ראש המיניסטרים: חלילה וחלילה. מעשה שאירע לכם אירע בשתי נערות מדת מוחמד היושבות בבוסניה, באו נוצרים דאלמאטינים ותפסו לזן והם כולאים אותן במנזר, וצעקת בני־מוחמד גדולה ורבה וכל התקנות שאני מתקן איני מועיל בהן כלום. וכך היה אבי זקני חורז מעשה למעשה ומסיים בגדולתו של הרב ד"ר יוסף שמואל בלוך, בן נחתום עני מדוקלה, שעלה לגדולה בתורה ובחכמה וישב בפרלמנט בווינא ונלחם בגבורה בשונאי ישראל, הראה באותות ובמופתים טמטומם ושטותם ואף עשה גדולות להציל ילדי ישראל שניצודו בפיתויים, בעורמה ובאונס ברשתות השמד. ולא האריך אבי זקני בסיפורים אלא כדי להרגיש את חיים המוזג, שצרה שבאה עליו צרת רבים היא. והוא, חיים המוזג, היה שומע דומם, מנענע ראשו ועיניו כמעיינות של תודה. עם זאת לא פסקה מפיו השאלה: אבער, ר' משה, פארוואס איז עס מיר געקימען, כלומר, אולם, ר' משה, על מה הגיעני כדבר הזה?

חיים המוזג באנחותיו, אבי זקני בניחומיו, דמקו בהתפארותו, פאבלו הלסן בדרכו להזיק – כך העולם נוהג וגלגל החוזר הוא, עד שבא הגוזר עמידה על הגלגל ואומר לו פקע שימושך ואתה יוצא מכלל תפקידך. אבל אם מיתתם של המוזגים בידי שמים, מיתתו של דמקו בידי כוס מזוגה בגודש ומיתתו של פאבלו בידי כוס מזוגה בגודש ובידי בשר ודם. בשר ודם זה חיים אויגנבליק שמו. סוחר בהמות, קוטן הקומה שלו מסתיר את גודל הכוח שבו, נראה היה כברייה מדולדלת, שגויים נוהגים לזלזל ולהתקלס בה. ישב פעם אחת, פרש מפה של נייר על השולחן, שלא יניח פתו על שהונח בו בשר דבר־אחר ואכל

מה שאכל, עמד כנגדו האומן הנפלא פיחוצקי וגלגל בהלצה נודעת, שסופה מטלת עוקצה בישראל. מעשה בפאן רבין שיצא בשבת וראה בשוק מטבע גדול – ליטול אותו אינו יכול מפני השבת, שלא ליטול אותו אינו רוצה מפני אהבת ממון. חשש שיטלו אותו אחרים, ביקש לכסותו ולא ידע במה לכסותו, יכסה אותו בעפר יפזרו הרוח, יכסה אותו באבן תכשיל בני־אדם, יעמדו ויסירו אותה. ראה איכר כנגדו, נתיירא שמא יראה במטבע, עמד ועשה במטבע מה שעשה. אותו יום נזדמנה לעיר קומיסיה המפקחת על נקיונם של רחובות ושווקים. באו לשוק, ראו אותה חתיכה, התחילו מצווחים: מי עושה כך בשוק? בא אותו איכר והעיד על שראו עיניו. קראו לפאן רבין ואמרו לו: טול את העסק הזה. אמר: שבת היום. כעסו: להטיל מותר, ליטול אסור? עמד בשלו: שבת היום. אמרו לו: שכור אדם ויטול. שכר אותו איכר, נטל האיכר את שנטל נתגלה המטבע. התחילו הקומיסיה מטפחים ידיהם: מה? על מטבע, על הצורה של הקיסר? מיד באו הז'אנדארמים, נטלו לפאן רבין וחבשו אותו בבית־האסורים והוא יושב בו עד עצם היום הזה. סיים פיחוצקי הלצה שלו, צחקו כל הגויים שבבית־המזיגה, פנה לחיים אויגנבליק ואמר: ואתה יושב לך כאן ואוכל לך פת־שחרית ואין אתה נותן דעתך על פאן רבין שלך בבית האסורים; לו תחתיך הייתי, הייתי מניח פתי והולך לקיסר ומתחנן על פאן רבין. וכאן עמד פיחוצקי באמצע בית־המזיגה, כפף ראשו כלפי הקרקע ואמר: כך הייתי משתחווה לקיסר. עמד אויגנבליק על רגליו ואמר: לא כך משתחווים לקיסר, בוא ואראך כיצד משתחווים לקיסר. אמר וקפץ קפיצה קטנה וכהרף עין הטיל אגרוף במפרקתו של פיחוצקי וכהרף עין נשתטח פיחוצקי מלא אורכו על הקרקע בפישוט ידים ורגליים, וכל בית־המזיגה תמהים ומיתמהים. אותה נפילה של פיחוצקי עשתה בו רושם – מעתה עד סוף ימיו היה אפו משוטח. וכשם שחיים אויגנבליק נפרע מפיחוצקי כן נפרע מפאבלו הלבן. פעם אחת ישב חיים אויגנבליק ואכל פתו, בא לפניו פאבלו הלבן והתחיל מתגרה בו. שאל אותו חיים: מה אתה מבקש, לוג, שני לוגים? אמר: שלושה לוגים. קנה לו חיים שלושה לוגים ואמר: למה לנו עיני הבריות, יתן לנו משה את האלקיר שלו ונשתה. נכנסו לאלקיר, חיים עושה עצמו שותה ופאבלו שותה עד שכל העולם מרקד כנגדו. סיים שתייתו, הוליכו חיים לחצר והשכיבו בצל החומה. לשעה נכנס אדום ומהביל ואמר: סליק. נתפחד אבי זקני: מה שייך סליק? אמר: סולקו ריאותיו. אמר אבי זקני: מאסר עולם. שאל חיים: ועדים? וסימנים? ובאמת נמצא פאבלו הלבן מוטל בקיאו, נגרר לבית־החולים, דוקטור סולטישיק בדקו כלאחר יד ופסק: חזיר מסואב, נשתכר ומת, קברו את הנבֵלה!

מאותה שעה ואילך היה חיים אויגנבליק רואה עצמו כנאזר בגבורה ומנהגו כשל דורש כיבוד וכיבודים. לא היה מספר במעשיו בלשון אני הולך, אני רואה, אלא היה מספר בלשון חיים הולך לו, חיים רואה לו. בייחוד היה מתפאר בשבחים שנשתבח בפי אברך אחד, סטודנט, כמעט דוקטור. בירחי החופשה מלימודים ישב בביתו סטודנט אחד, שדרכם של סטודנטים בני אמידים שהם באים לעשות מנוחתם בכפר. עולם הפוך הוא – בני כפר נמשכים לעיר ואומרים בה השמחה בה המנוחה, ואילו בני עיר נמשכים לכפר

ואומרים בו השמחה בו המנוחה. יושב הסטודנט בביתו וחיים מספר לו מעשה בפיחוצקי, וכשהוא מגיע לעניין פישוט ידיו ורגליו ושיטוח אפו של הגוי מתלהב הסטודנט ואומר: על דוקטור נורדוי שמעתם? אומר לו חיים: על הרבה דוקטורים שמעתי, על דוקטור לייבלינגר ועל דוקטור שורנשטיין שישבו בבראד, על דוקטור רוזנצווייג שישב בלמברג, שהרבי מצאנז הבטיח לו עולם הבא וסימן נתן לו שפטירתם תהא ביום אחד. צוחק הסטודנט ואומר: דוקטור נורדוי לא בבראד ולא בלמברג ואפילו לא בווין הוא יושב אלא בפאריש הוא יושב, והוא שאמר על מעשים כגון המעשה שלכם בפיחוצקי: מוסקעל־יודענטום, כלומר ישראל ששרירהם שרירים. ותוך כדי דיבור עשה ידו כאגרוף, מתח זרועו ובידו האחרת מישמש שרירי הקיבורת. אומר לו חיים: משמע שהדוקטור שלך מפאריש רצה לומר א יינג מיט ביינער, כלומר בחור שעצמותיו עצמות. והוא מוסיף: ומה היה הדוקטור שלך אומר לו סיפרתי לו מעשה בפאבלו הלבן. סיפר ברחבות כיצד השכירו בשלושה לוגים והוליכו לחצר וקיים בו פסק ודוקטור סולטישיק מצא שמיתתו מרוב סביאה. שומע הסטודנט ומעקם חוטמו ואומר: מוסקעלגוי־טום, כלומר גיות ששרירהה שרירים, מעשה בפיחוצקי מעשה נאה הוא ומעשה בפאבלו הלבן אינו מעשה נאה. לא השיב לו חיים דבר, אבל שלא בפניו היה אומר: בעניין פיחוצקי ניכר שהוא סטודנט, כמעט דוקטור, ואילו בעניין פאבלו ניכר שהוא בהמה, כמעט גבאי.

מלה גבאי היתה כעקיצה כלפי אבי זקני, שמיום שחיים עשה מה שעשה בפאבלו הלבן עמד על כך שהגבאי לא יקרבו בבית־הכנסת לדבר של קדושה.

ביאנקה ליליאן

ארגון נשים ברודי

בין יתר הזכרונות מן העיר ברודי חרוטה עמוק בלבי פעילותו של ארגון הנשים STOWARZYSZENIE KOLA KOBIET (="עמותת הנשים"), שפעל שנים רבות כארגון התנדבותי שמטרתו הגשת עזרה (בעצם "מתן בסתר") לאוכלוסיה מעוטת־היכולת בעיר.

החברות בארגון זה היו נשי עורכי־דין, רופאים, רוקחים וסוחרים אמידים. ביניהן זכורים לי שמותיהן של גברת לוין, גברת הורן, גברת ביליג, גברת הלבמיליון, גברת סנצר אשת הרוקח, גברת שץ וגברת הורנשטיין. נשיאת הארגון היתה גברת מירקה ליליאן, אשת מר ליאון ליליאן, סגן נציב מס־הכנסה של העיר ברודי. חברות הארגון היו מתאספות כמה פעמים בשנה באסיפות כלליות, שבהן דנו בדרכי הפעילות לשם השגת אמצעים ודרכי הגשת העזרה. האסיפות האלה היו כשלעצמן אירועים חברתיים חשובים, לנוכח מספרן הרב של המשתתפות ומעמדן החברתי בעיר.

מימון הפעילות של הארגון נעשה על־ידי תשלום חודשי של דמי־חבר (גובה התשלומים היה יהודי בשם משה). דרך נוספת לגיוס כספים היתה במופעים אמנותיים, הצגות, נשפי־ריקודים ועוד, שההשתתפות בהם היתה על בסיס התנדבותי. בין המתנדבים היו מיטב הנוער היהודי. השמות הזכורים לי הם: שמואל לם, צייר המתגורר היום בחיפה, שצייר את התפאורות, ומיקה אייזנברג המתגורר בתל־אביב, ליאון לוינשטיין (קרוקובסקי), לוניה צ'רמק, מנק זלצמן, לולה שפיגלר, מורץ שפיגלר, זיגמונט וייסהר ואחרים זכרונם לברכה.

כמו כן נערכו מכירות כרטיסים, מכירות פומביות והגרלות, שכל המימון להן גויס מתרומות שנאספו בקרב האוכלוסיה המקומית האמידה. בין התורמים זכורים לי שמותיהם של הרוקחים סנצר, קאליר, רוטנברג, קלמוס, בעל טחנת־הקמח זיגמונט ליפשיץ ועוד.

באירועים השתתפו גם אישים ידועים בעלי עמדה מבין הפולנים והנוצרים, שהיה להם כבוד אל העומדים בראש הארגון.

העזרה לנצרכים כללה חבילות מזון, חבילות בגדים, תרופות וכספים לטיפולים רפואיים. החלוקה התבצעה בעיקר לפני חגים כמו ראש השנה וחג הפסח, אבל גם במשך כל השנה.

הרוח החיה של הארגון היתה מי שעמדה בראשו, גברת מירקה ליליאן, בעלת היוזמה והמרץ הבלתי־נדלים ובעלת ההשפעה גם בחוגים נוצריים.

הפעילות החברתית הזאת הוסיפה כבוד רב לאוכלוסיה היהודית בעיר וסייעה סיוע ממשי לנצרכים.

עם פרוץ המלחמה בשנת 1939 פסקה הפעילות המבורכת הזאת.

ארגון נשים בברודי: משמאל לימין יושבות: ר' דוֹבְט, מ' ליליאן, שאץ, –, –;
עומדות מימין לשמאל: פרנקל, –, מֶלֶס, פרוינדליך, פוירינג, –, –, –;

פרק שלישי

עדויות על השואה

התכתבות בין שלמה ברדח שבגטו ברודי ובין גיסתו דורה ברדח שבשווייץ

להלן שני תצלומי גלויות־דואר, מתוך אוסף בן שלושים וחמש גלויות ששלח שלמה ברדח מגטו ברודי אל גיסתו דורה ברדח, ששהתה במשך המלחמה בשווייץ. אף־על־פי שתשובותיה של הנמענת לא שרדו, תוכן הגלויות שבידינו מעיד על התכתבות ערה יחסית. משך ההתכתבות: מ־29 באפריל 1941 עד 28 בדצמבר 1943. שלוש גלויות נכתבו בשנת 1941, 18 ב־1942 ו־14 ב־1943.

בין הגלויות נמצאים גם מכתב אחד מ־24 ביאנואר 1943 ואישור קבלת חבילה ששלח בית־העסק Kajotes לשיווק מוצרי מזון בליסבון.

תוכן הגלויות זהה ומעיד על מצוקתו הנפשית והגופנית של המוען, שהולכת ומחריפה מיום ליום. שלמה ברדח חש שהקץ המר ממשמש ובא, וזעקתו לעזרה מהולה בייאוש וכניעה לגורל.

בהתקרב חיסול הגטו (21 במאי 1943) נעשה תוכן הגלויות נואש ומדכא עוד יותר. אובדן תקווה משתקף גם במפורש וגם ברמזים בין השיטין. מצוקתו של הכותב באה לידי ביטוי בקביעה "גורלי עצוב מאוד, אני אומלל ושבור" (גלויה מ־1 באפריל 1943). ארבעה ימים מאוחר יותר, ב־5 באותו חודש, מצטמצם תוכן הגלויה לשלושה משפטים בלבד: "ברצוני לבשר לכם על קיומי. יהי רצון שבעתיד אוכל לכתוב אליכם עוד. בינתיים היו מאושרים ובריאים, והלוואי שאשאר בזכרונכם לתמיד...".

ועוד, דרכו של האוסף לא היתה שגרתית. תחילה נמסרו הגלויות על־ידי יִשָׂשׂכָר ברדח, בעלה של הנמענת דורה ברדח, לידי מר מָנְדֶל זינגר ז"ל. היות שלא נעשה שימוש בממצאי האוסף תוך זמן סביר, הועברו צילומי הגלויות לידי בן־דודו של יִשָׂשׂכָר, מר אברהם ברדח, חבר קיבוץ כברי שבגליל. וכאן המקום להודות למר אברהם ברדח, שתוך גילוי הבנה עמוקה לערכו ההיסטורי של המקור הראשוני הלא־שיגרתי הזה, שגילה לנו טפח לא קטן מייסוריהם של יהודי גטו ברודי ב־1941–1943, דאג להעביר אל ארגון יוצאי ברודי בישראל את האוסף, שהוסיף נדבך חשוב לתוכנו ולטיבו של ספר הזכרון הזה.

שמואל סטויאנובר ורפאל שלַו

מתוך מכתב אל המערכת

(מ־23 ביוני 1993)

"חייבים להדגיש שבכל מיבצעי השמדת האוכלוסיה היהודית בברודי וסביבתה נטלו חלק משתפי פעולה. אצלנו בברודי פעלו משתפי פעולה אוקראינים. הם השתתפו באופן הפעיל ביותר בכל המיבצעים, ובלהיטותם לפגוע ביהודים ולהורגם עלו אפילו על הגרמנים. בלי סיועם לא היו המרצחים הגרמנים מצליחים להשמיד את המוני העם היהודי כל־כך מהר ובקלות כזאת".

קלמן הרניק

אחרית הקהילה

בעלות השחר, ביום 22 ביוני 1941, הובהלנו בהשכמה לקול רעמים אדירים של הפגזה. פרצה המלחמה בין גרמניה לבין ברית־המועצות. כעבור שמונה ימים, ב־1 ביולי, נפלה ברודי בידי הגרמנים. שמונה ימים בילינו במרתפים ובמחבואים. רחובות עלו בלהבות, בני־אדם נפלו חללים בחוצות, אבל כל זה היה משחק־ילדים תמים לעומת המאורעות שהיו עתידים להתחולל.

באותו יום, 1 ביולי 1941, בקעו ועלו באוזנינו שאגות "הייל היטלר!" של האוקראינים, שהזדרזו להקביל בחגיגיות את פני הגרמנים הכובשים. אותם אנשים שרק אתמול התראו כחסידים נלהבים של המשטר הבולשביקי היו הראשונים שמצאו שפה משותפת עם ה"דייטש", העמידו את עצמם לרשותו עד גמירא, מילאו בצייתנות עיוורת את תוכניותיו האכזריות לגבי פולנים, וביתר משטמה קנאית לגבי יהודים. למן הרגע הראשון הם פנו עורף למכרים ולידידים לשעבר, בהוכיחם שהם עבדים נרצעים לתיאוריית־הגזעים הנוראה. הם גייסו את המושחתים והמנוולים ביותר מביניהם – והמדובר בעסקני־הציבור – לשם מתן סיוע לכובשים הגרמנים, והכל למען הגשמת התוכנית של שלילת זכויות־האדם מן היהודים, "Juden ohne Rechte", ומטעם זה אחת דתם להישמד. את ה־"Zum Ausrotten!" יש להגשים בשלבים שונים של עקירה מן השורש: השפלה, השמצה, הכפשה, רדיפה, שדידה, ולבסוף – טבח גמור ומוחלט. וכמכשירים משמשים לפסיכופאטים ההם שני כלים: השוט והאקדח. למן היום הראשון למדו האוקראינים את התורה הזאת על בוריה, קודם את הרעיון העיקרי ואחר־כך את מסקנותיו, וכן הכניסו שינויי־גרסאות הרסניים משלהם, שבוצעו באכזריות שדית ובדייקנות גרמנית.

במשך עשרים ושלושה חודשים בוצעו לגבינו הפשעים האלה. עשרים ושלושה חודשים נמשך הגיהינום. וכך זה התחיל: כבר בימים הראשונים מינה המפקד המקומי מינהל עירוני, שבראשו הועמד המורה־לשעבר של בית־הספר למסחר אורישצ'ין; למפקח המשטרה מונה עוזר של העורך־דין דודצ'אק, וזמן־מה לאחר מכן – אחד בשם סוכוביץ'. כראש העיר נתמנה בוקסה, מי שהיה פקיד־בנק. כל אלה השתייכו למעמד האזרחי, ולכן נדמה לנו באותה שעה שהמצב לא יהיה קשה מנשוא. תקוות מרובות היו במיוחד לאותם יהודים ששירתו בצבא האוקראיני בשנים 1918–1920, ובמיוחד אלה: ד"ר דולק ליפשיץ, בן זיגמונד ליפשיץ בעל טחנת־הקמח; פסח הוסאר, בעל חנות של פירות ברחוב גולדגאס; ד"ר פוירשטיין, לשעבר מזכיר הקהילה בביליץ שבשלזיה [הוא מסר את כל רכושו למשמרת לגויה ששימשה בביתו כעוזרת.

אחרי חיסול הגטו ביקשו הוא ואשתו מחסה אצלה והיא גירשה אותם באכזריות. שניהם התאבדו. בנם בן ה־7 מנחם קיבל עוד זמן־מה אחרי מותם עזרה מיחידים, ולבסוף אבד]; וברטינסקי, יהודי איש לבוב, שימש כשופט בברודי. אבל סופם היה כסופם של כל הנשארים (חוץ מברטינסקי, החי בפולין).

טראגי־קומי היה מצבו של יהודי אחד, שפרוך שמו, שבהיותו באיטליה בשבי אחרי מלחמת־העולם הראשונה הסתפח אל המפלגה הפאשיסטית, שלא נמנעה אז מלקבל יהודים כחברים מן המניין. מצויד בתעודות מתאימות הופיע אותו שפרוך לפני המפקד הצבאי הגרמני ואגנר, והלה הזדרז לתת למועמד הפאשיסטי לקח במגלב כדי ללמדו להבחין בין פאשיזם לנציונאל־סוציאליזם.

והנה הוטלה המשימה על ד"ר אברהם גלאסברג להרכיב את היודנראט (המועצה היהודית), ובית־המדרש של אטל לעמעלס נקבע כמקום מושבה. למפקד שירות־הסדרנים היהודי (Ordnungs-Dienst) נתמנה הרץ בוכבינדר, בן כורך־ספרים ברודאי. הוא היה קצין אצל האוקראינים אחרי מלחמת־העולם הראשונה, והתנהג בהגינות כמפקד שירות־הסדרנים. בשלב הראשון היתה המועצה היהודית נתונה למרותו של המפקד העירוני, ואחרי־כן של הגסטאפו.

הוטל על יו"ר המועצה היהודית לגייס לעבודה מדי יום ביומו 150 פועלים, וכן ציוו עליו להמציא ריהוט בשביל כל הפקידות הגרמנית. החל מ־5 ביולי 1941 נצטווה כל יהודי מבן 12 ועד בן 60 שנה לענוד סרט ברוחב של 10 ס"מ ועליו מגן־דוד כחול. בשעות ההסגר המשטרתי משעה 4 אחה"צ עד 6 בבוקר אסור היה ליהודים לצאת מן העיר וגם לא לנסוע ברכבת. יוצא מן הכלל הזה היה מנדל ריינהולד, סוחר־עורות ברודאי, שנסע פעמים מספר ללבוב לקנות עורות בשביל הז'נדארמים. קניית מצרכים בשביל היהודים נקבעה לשעות 12–2 אחה"צ, כשכל הסחורות כבר נמכרו והמלאי בשוק כמעט אזל. וכאן היה מטיל את אימתו ז'נדארם־השדה פוגל, זכרו לדראון, שהיה מתעלל בכל יהודי שפגש בדרכו, כנשים כגברים, והיה מכה אותם, שלא ילכו על המדרכות... אותו זמן נאסר על היהודים בעונש מוות לעסוק בכל מסחר שהוא, אבל מיסים היו חייבים לסלק עד הפרוטה האחרונה, ואם הנתבע נעדר היתה מועצת היהודים חייבת לשלם את חובו. לשם כך נוסדה קרן מיוחדת ליד המועצה.

מימוש הפתרון הסופי של בעיית היהודים התחיל בעצם מחינוכם של האריים – האוקראינים והפולנים. כחומר־לימוד שימשו, חוץ מאמצעים "משכנעים" כגון הכאה, שדידה, אונס (חרף תיאוריית הגזע של הפיהרר), גם סרטים, הרצאות, עיתונים ומודעות, לגרמנים לחוד ולגזעים נחותים לחוד בשפות שונות. בחומר זה הוסבר לכל שהיהודים הם הגורמים למגיפות, לגניבות, לדליקות, להרעלת בארות, ושבכל תוצאות המלחמה אשם היהודי.

היהדות העולמית היא היא ששאפה למלחמה ולכן המסקנה היא ש...

ביום 8 ביולי 1941 חוטפים בחוצות העיר אנשים ונשים בלי הבחנה. 150 יהודים ערוכים בטורים ליד בית־המרקחת של סנצר. כנופיית גרמנים נותנת "שיעור לדוגמה" לאספסוף ה"ארי", כיצד יש להתייחס ליהודים. מכים אותם מכות רצח, ולקול צחוקם של הנאספים מובילים אותם לפי שעה רק אל

קסרקטיני התותחנים לעבודת־כפייה. ולמניעת אשליות (במקרה הייתי גם אני בין המובלים) הורג גרמני אחד ביריה באותו מעמד את יענקל שפירא, חולה־עצבים ידוע. הרופא ד"ר קוטין מוכה עד זוב דם באכזריות בגלל פנייתו הישירה אל סרן־הפרשים (ריטמייסטר). ד"ר קוטין החזיק באותה שעה בכיסו את מפתחות המעבדה שבה עבד, והוא היפנה את תשומת־הלב של הקצין לכך. ב־9 ביולי מופיעים אנשי גסטאפו, בראשותו של התליין הנודע לשמצה הויפט־שטורמפירר קריגר, ומעקלים את ביתו של טרייביטש ברחוב שקולנה. שבועיים ימים מתנוסס על הבית הדגל עם גולגולת־המוות, המסמלת רצח.

ושוב תאריך, ה־11 ביולי: בחצות חוטפים 400 יהודים והם נעלמים לנצח, ובעת ובעונה אחת נאסרים ד"ר מיכאל פרידלנדר והנריק פרידלנדר, שני מורים מן הגימנסיה הממשלתית, ד"ר י. קוטין וליאון ברוצ'ינר [ברוצ'ינר, סוחר של מוצרי חשמל, נתמנה לספַק מזונות ביודנראט], ומועצת היהודים מצווה: (א) להכין רשימה של האינטליגנציה; (ב) לרדט את בית הגסטאפו כולו ולספק ביגוד לכל הפקידים; (ג) במשך ימים ספורים להמציא קונטריבוציה של 250 אלף זלוטי!

למחרת מתכנסת האינטליגנציה היהודית, כי שומה עליה, כביכול, להכין תוכניות להקמת הגטו... שלושה ימים מתקלסים התליינים באומללים ומלעיגים ומובילים אותם לאי־שם. והם נעלמים לעולמים הם.

כאן מצורפת רשימת שמות של אחדים מן הנהרגים, לפי מקצועותיהם:

מורים בבית־הספר העממי:

אופריכטיג	א' הארניק	ד"ר פאליק
מרת ברמן	מרת למלמן	מרת א' קלאר
ש' ברנשטיין	א' מוסציסקר	ל' שנהולץ

מורים בבית־הספר התיכון:

בוגנר	לאואר	ה' פרידלנדר
ד' וורבר	לאנדאו	י' פרידלנדר
ד' וורם	מרת ספיר	קאפיזה
טננבאום	ד"ר פרידלנדר	מ' שוואדרון
		שפילמן

מהנדסים:

קאפלוש	רוגובסקי	שטרייכר

בעלי טחנות־קמח:

לאנדגווירץ	מארדר	צוורדלינג

	עורכי־דין:	
ד"ר אופפה	ד"ר אפרויך	ד"ר הללר
ד"ר אמבוס	ד"ר גארפונקל	ד"ר פרמינגר
		ד"ר קאנפר

	רוקחים:	
בראוור	מרת פינקלשטיין	רוטנברג
מרת בראוור	פישר (בעל בית־	מרת רוטנברג
ש' כהנא	מרקחת 'קאליר'	שוואדרון
פוהרר	יליד ראווה־רוסקה)	מרת נ' שווארץ
ש' פיטש	מרת פישר	שטוק
פיטש	מרת קרזיסיה	מרת שטוק

כל המנויים לעיל הוצאו אל בית־העלמין שליד בור הסיד (Wapniarka), ושם נרצחו. רופאים לא נלקחו ב"אקציה" זו. יש להוסיף כי בעת שבוצע הפשע האיום הזה סיירו אנשי גסטאפו בבתיהם של הקורבנות והוציאו משם את רכושם.

והחיים הולכים ונמשכים, נישול עוקב נישול, אולם התקווה שבכל זאת יחלוף הסיוט מתחזקת על־ידי כל מיני שמועות, ויש אפילו אומרים שהנלקחים לאי־שם חיים וממשיכים לעבוד... סחטנים ורמאים ממינים שונים מזדמנים ומפיצים שמועות מעודדות. לארבע פינות הארץ נשלחים שליחים מיוחדים, חיילים ואזרחים. איגרות מועברות לווינר־ניישטאט, לייפציג, מינכן, רובנה, האמבורג, נאחזים בכל דבר ובכל אדם, מחפשים בכל מקום מכר של מכר, מבזבזים את הפרוטות האחרונות על נסיונות למצוא בכל זאת את הנחטפים... ובאותה שעה קברותיהם של הנעצרים רחוקים מאיתנו בסך־הכל קילומטר אחד... ושוב מנצלים נוכלים את שעת המבוכה המשתררת אצלנו וסוחטים כספים וחפצים שונים, כביכול למען האומללים... יהודים אינם מאמינים ואינם רוצים להכיר את האמת... הם אינם נותנים אמון אפילו בעיתוני המחתרת. דווקא מתוכם ניכרת המציאות כמות שהיא, אבל יהודים אינם מאמינים ומצפים לישועה.

והנה מתחילה הפורענות של הקמת **מחנות־עבודה**, בכמה מקומות: קוזאקי, ברודי, אולסקו, סאסוב, זבורוב, פלוכוב, לאצקי, יאקטורוב. בראשות המחנות מופקדים מלאכי־חבלה עתירי־נסיון. לכל אחד מהם שיטת עינויים ותועבות משלו, וכל אחד יוצר לעצמו מנגנון־השמדה המיוחד לו. ובידם של התליינים הללו מסייעים אנשי־דמים יהודים, הנותנים יד לפושעים.

ואלה שמותיהם (שם רשעים ירקב) של ראשי הטבחים: לאמבו, גז'ימק, פוקס, רוג, הילדבראנד, זאלצבורן, סילסקי, קלאוס, מאנטל. חבל מאוד שמכל

אלה נפל בפח והורשע בדין אחרי הזוועות רק גז'ימק. השאר ממשיכים עדיין אי־שם את חייהם הנאלחים. אין דמיון שמסוגל לתאר את תועבותיהם הפסיכופאטיות של הרוצחים הללו.

מועצת היהודים בברודי עושה בינתיים מאמצים רבים להקל על סבל חייהם של שבויי המחנות. ממציאים להם חבילות מזון ופודים את החולים, כגון ד"ר פוירשטיין, כי במחנות־העבודה גוועים בימים ההם אלפים רבים מסבל ומעינויים בלתי־אנושיים.

ביום 20 בספטמבר 1941, כ"ח אלול תש"א, יורדת על ברודי זוועת האקציה הראשונה. ימים מספר קודם לכן מפיצים הגרמנים שמועות על אקציה נגד לא־יהודים, היינו "אריים". הכל התחיל בשעה 5. עם דמדומי השחר נשמעו נפצי יריות. הסיכום היה: 250 הרוגים ו־2,000 מובלים להשמדה... האקציה ארכה יום וחצי. את האומללים הקהילו קודם כל בשוק (Rynek) ומשם הובילום בקרונות נעולים לבלז'ץ. רק אחד־יחיד נמלט מהם לפני תחנת ראווא־רוסקא, צוונגלר שמו, סוחר־סמרטוטים. ב־2 באוקטובר [כאן כתב המחבר: 2 בנובמבר 1941, ערב יום הכיפורים, וטעות היא בידו], למחרת יום הכיפורים, השתוללה האקציה השנייה, שמספר קורבנותיה הגיע ל־2,500 נפש. בין המומתים ביריה היה גם נחום אוקסר הישיש, המורה המפורסם, שגידל דורות של תלמידים בבית־הספר העממי. כדאי להקדיש תשומת־לב למותו של הקדוש הזה:

הרמן בלוך, תלמידו לשעבר וראש היהודים בפועל, הוא שהחביא את מורהו באחד מחדרי היודנראט. שם גילהו ברנש מן הגסטאפו, ואחרי הערה ציונית, "מה מספר שנותיו של הסבא? היש לו עדיין שיניים?", הרגו ביריה ישירה לתוך פיו.

ברצוני להעיר שמר אוקסר סיפר לי, שבמרתף של בית־הזקנים, שאיכסן אותה שעה גם את בית־היתומים העירוני, הוטמנו כל כלי־הכסף של בית־הכנסת הגדול.

פרשת הגטו. להפסקת "נופש" כלשהו זכו הכל בגלל ההכנות להקמת גטו. התאריך נקבע ל־1 בדצמבר 1941 והוארך עד ל־1 ביאנואר 1942. בשביל הגטו נבחרו כל הסמטאות הצדדיות מסביב לרחוב בית־החולים, בית־המרחץ ורחוב הגריסים. סמטאות נושנות אלה היו מאז ומתמיד דלילות־אוכלוסים. עכשיו נדחסו ברחובות הצרים והדלים בערך 15 אלף יהודים (לפני פרוץ המלחמה מנתה האוכלוסיה היהודית בהם 7,200 נפש), שכן מלבד יהודי המחוז נמלטו הנה יהודים מסוקולובקה, טופורוב, ראדז'יחוב, אולסקו, לופאטין, פודהורצה, שצ'ורוביצ'ה ויחידים מעיר־הגבול הרוסית ראדז'יווילוב וכן פליטים מווהלין.

הגטו כולו הוקף גדר־תיל דוקרנית, והושארו שתי נקודות פתוחות ליציאה ולכניסה. השער הראשי היה ליד ביתו של טריט. מעל לשער מן הצד של הגטו התנוססה כתובת בשלוש שפות: Halt! Grenze des Ghettos: Unberechtigtes Verlassen wird mit dem Tode bestraft ("עצור! כאן תחום הגטו! יציאה בלי רשות גוררת עונש מוות!). מן החזית היתה הכתובת מנוסחת

באופן אחר: "הכניסה לאריים אסורה! עבריינים צפויים לעונש מאסר, או לקנס 1,000 זהובים". על־יד השער הועמד אחד מאנשי שירות־הסדרנים ומזמן לזמן גם שוטר אוקראיני.

קורבנות נפלו בגטו כבר בימים הראשונים. כדאי להעלות מתהום הנשייה את זכרו של קוהל [הוא לא היה ברודאי, ולפי מקצועו היה סוחר], שעמד לא רחוק מגדר־התיל. השוטר לוזובי הרביץ בו כדור. היו ביניהם חשבונות ישנים, ועתה מצא הרוצח הזדמנות לנקום בו. על התערבות מיידית של היודנראט הגיב ראש המשטרה במלים: "אין דבר, יהיה פחות יהודי אחד...".

אותו לוזובי, סאדיסט ורוצח ידוע, שפך את דמם של מאות יהודים ברודאים. כמותו היו גם שאר האוקראינים: זרנוביץ, סימניוק, פבלוק, קוסט, בויקו. מעבשיו השתררה בגטו הפקרות גמורה. הותרו הרצח והטבח, שכן ידעו שלא יגעו ברוצחים לרעה; אדרבה, הם עשויים עוד לקבל פרס. קיצוב המזונות בשביל היהודים תושבי הגטו נמסר לידי הצרכניה האוקראינית הרשמית "סויוז" ובוצע במידה אפסית. באורח פרטי בשום פנים ואופן לא היה אפשר להשיג כלום. הנוצרים נקנסים בכל חומרת הדין בעד מכירת מזון ליהודים. משתלט רעב איום. מיום ליום מתרבים מקרי המוות. הרחובות גדושים נפוחי־רעב. משתולל טיפוס־הרעב. המצוקה האיומה והתנאים הבלתי־היגייניים הם הגורמים לכך באורח ישיר. אבל כולם מעוניינים שהשלטון לא יַדע שמץ מן האמת. נוסף לכך משתרר החורף הקשה של שנת 1942. קיצוב עצי־ההסקה הוא מגוחך. בשביל הסקה נאלצים לפרק קירות ומחיצות של בתי־עץ. אין לתאר את מחזות־האימים המתחוללים בשעת החלוקה של עצי־ההסקה: מזי־רעב, חולים ועניים מרודים מתכתשים עד זוב דם בגלל כפיס־עץ... המצב מחמיר והולך. התמותה מגיעה ל־20 עד 50 נפש ליום, והיא נעשית תופעה רגילה. העולם התחתון צף ועולה על פני שטח הציבוריות בגטו, ואתו התועבות הנוראות ביותר. אינסטינקטים של חיות טורפות, אלימות, שדידת הרכוש האחרון, גניבות וגזילות שולטים בגטו ובחוצותיו לעין כל. מנוולים כמו ראובן מייזלר [בריון מקומי, בן נחתום] וזיינוויל [סבל ברודאי גברתן, מפגר בשכלו, היה מסוגל להרוג אדם במהלומה אחת. הוא נתמנה לקאפו של עובדי־הכפייה במחנה קוזאקי, שם התאכזר לכל. אחר־כך הועבר לגטו ברודי] נעשים למבצעים ראשיים של כל מיני תועבות וסאדיזם. משתלטת הפקרות גמורה, שבה החלש נעשה אסקופה נדרסת לכל עושק ובעל־אגרוף. אפסה כל תקווה. הנטייה להסביר כל אירוע טבעי כסימן טוב, לגלות רמזי רמזים של ישועה ופורקן בכל מה שמתחולל – זוהי האופטימיות שנתפסו לה רבים ושלמים, אפילו משכילים ואקדמאים – נעלמת עתה לגמרי, ואת מקומה תופסות אדישות מדהימה ואובדן כל יכולת לעמוד במערכה... לא ייתכן שיהיה יותר רע, יותר איום.

והנה משתלט על הכל הטרור האכזרי והנורא ביותר: "שירות־החדשות" היחידי בתוך הגטו מבוצע על־ידי העובדים במפעלים הזרים הנמצאים בצד ה"ארי". עם שחר הם יוצאים ובלילה הם חוזרים. רבים מהם מצליחים להבריח

אל הגטו פרוסת לחם. העובדים "המאושרים" האלה ניצלים גם מכל צרות פתאומיות, מכל מיני אקציות. איש איש נותן את כל מחמדיו בעד "פיסת־נייר" כלשהי, בעד כרטיס־זיהוי עם חותמת. "א שטעמפאלע" הופכת לבעיית חיים. הסיסמה היא להשיג מקום עבודה בכל מחיר! הפירמות Tod, Alt und Abfallstoff Erfassung (בתי־מלאכה שעבדו לטובת ה"וועהרמאכט"), Wyklycky, Liegenschaft G. (פירמה שעסקה באיסוף ועיבוד כל מיני פסולת וחומרי־גלם ישנים) ואחרות מאפשרות לקבל תווית: פרטיה הם מספר כרטיס־זיהוי של עובדים בשביל הצבא והציון "מוכשר לעבודה", ובעד תווית זו אדם נותן את הכל: את כספו וזהבו, וגם את כבודו. שכן רק כך ניתנת לאדם האפשרות להמשיך את קיומו.

ואולם עניין מגפת הטיפוס בגטו מגיע לאוזני השלטונות, והגטו נסגר לחודש ואחרי־כן לשלושה חודשים. חלק מן הפירמות מקימות ביתנים מיוחדים בשביל היהודים שלהן. מצב־הרוח בתוך הגטו נעשה ירוד יותר ויותר. אחת היא השאיפה: להימלט מן הגטו, להכין ניירות אריים, או לאכסן לכל הפחות את הילדים אצל מכרים נוצרים וכך אולי יינצלו.

בכל חדר מצטופפות עתה עד עשר נפשות, ולמרות הצפיפות כל אחד הוא מבודד כל־כך! אבל לעולם אינך בודד לנפשך ולהגיגיך. יחד אתך נמצאים תמיד המון אנשים מרוגזים, מעוצבנים, דיירים משותפים, אבל כל אחד כבר תיכנן את תוכניתו ועיצב אותה במחשבותיו. לכל אחד כבר יש קורבנות במשפחתו. הכל יודעים את הצפוי להם, ולפחות את הילדים הם רוצים להציל. יומם ולילה נשמעות צווחות בחוצות, מהדהדות יריות. פה משתולל איזה אס.אס., שם משתולל הרוצח רוג [פולקס־דויטש, כלומר מתבולל פולני ממוצא גרמני], הלאגר־פירר, ראש המחנה, בן השמונה־עשרה. הם מאלצים אותך להגות בהצלה, להערים ולבצע... ברגע הסכנה נשאר רק הבונקר. הבונקר הוא פרשה בפני עצמה. שלבים שונים עברו עליו: למן מחבוא פרימיטיבי בעליית־גג, או בצריף, עד למטמורה מצוינת במחתרת עמוקה בעלת חדרים, ואפילו דירות, ובה מזון, מאור, ראדיו, מים. יש שעלה בידי הנחבאים לשרוד בגטו ולהישאר בחיים. בונקרים כאלה היו אצל קריסטיאמפולר, בראון, כץ, שטיין, בוראצ'יק [אוקראיני, מסגר לפי מקצועו, מאסירי מחנה־המעצר הפולני ברזה־קארטוסקה לפני מלחמת־העולם השנייה, קומוניסט, אחד המעטים מחסידי האומה האוקראינית, שלא פסק מלהושיט עזרה ליהודים, הדפיס בשבילם כרטיסי־זיהוי בשמות נוצריים בדויים, החזיק למענם חותמות מזויפות והציל הרבה יהודים בבונקר שהכין בביתו. שאר שמות בעלי הבונקרים הם של יהודים], בראנדון ועוד ועוד. אבל ילדים צריך בכל זאת למסור לאחרים! וכאן אני רואה חובה לעצמי להזכיר את הנוצרים שעזרו ליהודים למלט את עצמם, או הצילו והחזיקו במשך שנים ילדים, ילדי ברוד, מבלי להירתע מפני הסכנות שאיימו עליהם, ולא נרתעו אפילו מעונש מוות, וכך הצילו אותם. הנה הרשימה (והיא רק חלקית): יאצנטי מיקלאשבסקי [פקיד משרד־המיסים, הירבה לעשות טובות וחסדים]; סגן מושל העיר לשעבר טימצ'ישין, הומניוק, פרופ' בוצ'קובסקי, קיסט, ד"ר זאוואצקי [רופא מחוזי, היה עובר מבונקר לבונקר,

מרפא חולים יהודים ומבריח אל הנחבאים סכומי־כסף ניכרים מבחוץ, והכל בסכנת נפשות], בוראצ'ק לוקאנייץ' [שמו הפרטי היה מירונקו, היה דפָּס לפי מקצועו, הגון מאוד ביחסו ליהודים, אף הוא אוקראיני, אביו היה סוחר חזירים], המוציא לפועל של פסקי בית־הדין לשעבר, קומורניק, והכומר הפולני של העדה הנוצרית (שכחתי את שמו).

בתי בת השלוש ניצלה אצל משפחת מיקלאשבסקי. היא התארחה שם ארבע שנים וחצי והם התייחסו אליה כאל בתם שלהם. לדאבון הלב צריך לומר שרבים הם הילדים שאבדו לעם היהודי. ידוע לי למשל על ליסקה אמבוס, בתו של העורך־דין ד"ר יוסף אמבוס, הנמצאת עד היום בילניה גורה (גבעת היעלים), כנוצריה. כל מאמצי ומאמציו של הרופא ד"ר מרדכי וייס [ניצל מן ההריגה, עכשיו רופא בחיפה] להצילה באמצעות עליית הנוער עלו בתוהו. מובטחני שבברוד והסביבה נמצאים רבים מילדי ישראל.

כדי להינצל, או לפחות להתקיים, היו חייבים למצוא איזה "מגע", ורק אז נתאפשרה עבודה מחוץ לגטו. עבודה השיגו באמצעות משרד העבודה ליהודים, שהתאכסן בבית אוסטרזצר. את המחלקה היהודית ניהל שם הולצזגר [ירקן לשעבר, בן אחיו של הולצזגר מזכיר הקהילה היהודית לשעבר]. ידועים מעשיו של משרד העבודה: לכל "מקום עבודה" היה מחיר קבוע בזהב, וממנו לא היה אפשר להפחית על־ידי מיקוח אפילו לא פרוטה אחת, לא בדמעות ולא בהפצרות. לא הועיל שום דבר! קשוחים ואטומים הם גם לבות היהודים. וכל זה רק בשעות שקט; כשיש אקציה לא יועילו שום תעודת עבודה ושום רשיון. הגסטאפו אינו מכבד שום חתימה...

והנה הגיעו חדשות מן החזיתות, ושוב מתעוררות תקוות, אולי בכל זאת?... אולי ישרדו ויחיו ויגיעו לזמנים אחרים?... קבוצות נוער מתכנסות ומחליטות "לפרוץ החוצה אל היערות". השלטונות מקבלים ידיעות על כך ומתחילים להגיב. ד"ר וייס [גרמני, אין להחליפו בד"ר וייס היהודי], היועץ הארצי, ואתו המפקד וארצוק מצווים שכל היהודים המסוגלים לעבודה יתכנסו ב־4 במאי (1942) בחצר הקסרקטין. 1,400 ניצבים למיפקד על המגרש. כאסיסטנטים משמשים בשעת מעשה ראש המשטרה דאום, וכן הילדבראנד [ראש מחלקת היהודים של הגסטאפו בגליציה המזרחית כולה; לפי דרגתו האופטשטורמפירר], רוג, משטרה גרמנית, משטרת־עזר אוקראינית, שירות הבטחון עם הבלש הפולני שרשן בראשה, וכן שירות־הסדרנים היהודי. בו במקום נהרגים ביירייה שלושה יהודים. אחד מהם הוא צוקרמן [סטודנט, בעל קלסתר־פנים נוצרי וניירות אריים, היה עסוק כל הזמן בטרנופול, חזר משם לברודי מפני געגועים שהציקו לו, וכאן עלה עליו הכורת יחד עם האחים הלפרין מרובנו]. השלטונות מארגנים מחנות־הסגר, שמהם אסור לאדם להתרחק.

למרות זאת גוברת השאיפה להקים קבוצה של הגנה עצמית. המהנדס פוירשטיין [לא ברודאי] אפילו מרכיב בבתי־המלאכה של לאם מכונת־יירייה. נמצא גם מספר מסוים של אקדחים. מתכוננים להחיש את הקמת הארגון. כמסייעים מופיעים בוראצ'ק וז'אק, כמנהיג משמש המהנדס פוירשטיין, אחריו בא ויילר [הוא זכה להינצל מן השואה וחי כיום בפאריס. היה פרטיזאן ביערות.

הדפיס ספר על הטבח בברודי שהוצא לאור בפולנית על־ידי הוועד היהודי בפולין], וכן קופל מרגוליס [כבן 50, פחח]. ביער נמצאים כבר לינדר, הלברשטאדט, שפירא, שטיינר וריינהולד, בסך־הכל כשמונים בחורים ובחורות, לאו דווקא ברודאים.

ב־13 במאי 1943 נאסרים שניים מהם ביער הלשנובי ומובאים אל ברודי. בהיותם במעצר בבית העיריה הם הורגים בירייה שוטר־כבאי אחד ובורחים לכיוון הגטו... בו ביום, כתגובה מיידית, מוקף הגטו מכל העברים; כנופיה מתפרעת של אוקראינים ופולנים משוסים, בראשותם של ז'נדארמים גרמנים עם מנהיגם הידוע לשמצה וארצוק, מתפרצת אל הגטו. מתחיל טבח המוני. החוליגאן הברודאי הידוע קאסיאנצ'וק פורץ לו דרך בגטו כשגרזן חד בידו, ובו הוא מרוצץ את גולגולתו של כל מי שנמצא בדרכו. אחד מקורבנותיו הוא קופל מרגוליס. שמונים איש מן העדה מובלים לבסוף אל חורשת שנלובקה ונרצחים שם [את קאסיאנצ'וק זיהו בשנת 1948 בפולין, הוא נאסר ונשפט והוצא להורג].

ב־20 במאי 1943 קיבלתי ידיעה, שכל המשטרה האוקראינית היא במצב הכן. מיד חדרתי אל הגטו ומסרתי את הידיעה [הרניק היה עסוק אותה שעה אצל מיקלאשבסקי – חברה לאיסוף ואריזה של בדים ישנים].

ב־21 במאי הובילו את אחרוני היהודים לבלז'ץ. אחדים מהם נשארו בחיים: ליאון בלאושטיין [כיום בכפר ויתקין. הוא נולד בברודי בשנת 1900, חי בה עד 14 בספטמבר 1943, ארבעה חודשים לאחר חיסול הגטו. עסק בהגשת אספקה מטעם ה"יודישה זלבסט־הילפה" באישורו של וארצוק לשמונה מחנות־עבודה בסביבה. ביום חיסול הגטו, 21 במאי 1943, הוכנס בלאושטיין יחד עם עוד 1,670 בני־אדם לרכבת שנשלחה אל בלז'ץ. 120 איש הצטופפו בכל קרון, ובשעת הנסיעה השתעשעו האס.אס.ים המלווים ביריות לתוך הקרונות הדחוסים... נפלו פצועים וחללים. בקרונו של בלאושטיין פרצו הנוסעים את התיל הדוקרני של האשנבים והתחילו קופצים החוצה. אחד התרסק על הפסים, שני נורה ונהרג, והמסע המשיך לשעוט אל חשכת ההשמדה. מבפנים החליטו להוציא החוצה שתי מראות, כדי שהקופצים יוזהרו בעוד מועד... גם בלאושטיין הוציא מכיסו ראי. מעברו השני היה כתוב: "głupi myśli-mądry czyni" ("טיפש חושב – חכם עושה"). בן־רגע נפלה בלבו ההכרעה: צריך לקפוץ! כמו לפי פקודת התעמלות נאחז בידו האחת באשנב שבחלקו העליון של דופן הקרון, הושיט את רגליו החוצה, נאחז בקרון מבחוץ ביד השנייה, גחן, קפץ, ריסק את אפו על החצץ, עמד ללא נשימה, מטרה מצוינת לירייה; לקול צעקת־אזהרה מן הקרונות התאושש ונמלט לאורך פסי־הברזל בחזרה אל הגטו השומם בברודי, ושם מצא מחסה וניצל]. ניצלו גם מאראש [מוסמך לפילוסופיה, כיום באוסטרליה] וגברת הוכברג, שהיתה אז נערה בת 15. פה ושם חוטפים עוד כמה יהודים בודדים, אוספים אותם בקסרקטין והורגים אותם בירייה. מספרים שהיודנראט האחרון, שבראשו עמד איצ'יו כץ (Icio Katz), הוצא להורג בקראסנה. [איצ'יו (יצחק) כץ היה כבן 50, לשעבר פקיד בעיריה. למד משפטים בלבוב, אביו היה סוחר. הוא לא התייחס כראוי אל האומללים שסרו

למשמעתו בגטו; לפרטיזאנים היהודים שחדרו אל הגטו להשיג אוכל התאכזר ושלח אותם למחנות־עבודה, להשמדה בטוחה]. שם נרצחו חיים מרדכי חרש [סוחר־תבואה תמים וישר, היה עושה טוב כל ימי חייו, אוהב תלמידי־חכמים ונוהג בחסידות, כבן 54 היה במותו], ד"ר בצלאל מלס [בן 54, ציוני מסור ונאמן, שוחר השפה העברית ותרבותה מימי נעוריו, בעל השכלה כללית מקיפה, חבר האגודה האקדמאית "תחיה"], ליאון ברוצינר – כל אלה היו ביודנראט אבל הוכיחו במעשיהם שרק טובת הרבים היתה לנגד עיניהם ומגמתם העיקרית היתה לעזור, להציל ולהקל על ייסורי החיים. ברודי התרוקנה מיהודיה, נעשתה יודן־ריין. היטלר ימח שמו השיג את שלו. כחמישים יהודים שרדו ככלות הכל בבונקרים וביערות. רק בקיץ 1944 יצאו משם.

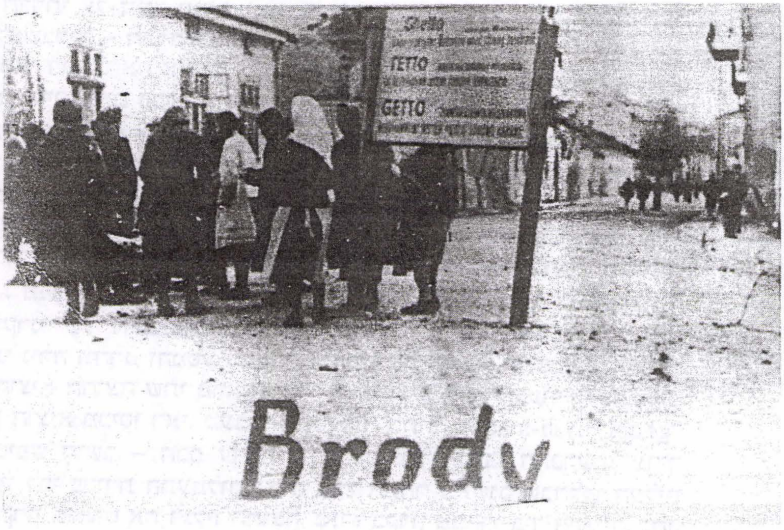

גטו ברודי בפינת רחוב שפיטאלקה

גינה לאנצטר

יחידה שרדתי ממשפחתי

שמי גינה לאנצעטער. שם המשפחה שלי מלפני הנישואין היה הוכברג. נולדתי בברודי, והתגוררתי בה במשך המלחמה ולפניה. הורי, ברנארד ודיאנה הוכברג, נרצחו בתאי־הגז במאידאנק לאחר שנלקחו לשם באקציה ב־21 במאי 1943. אני הייתי אתם תחילה בגטו ואחר־כך ברכבת שהובילה אותנו למאידאנק. זמן קצר לפני שהגענו למקום היעד זרקה אותי אמי דרך אשנב קטן שבקרון־הבקר. למזלי לא נהרגתי, אף־על־פי שנפגעתי מכדור ונשארתי חסרת הכרה. חזרתי לברודי, דבר שלא היה קל כלל וכלל במאי 1943; אבל זהו סיפור כשלעצמו. לאחר שהות קצרה במחנה של עבודת־כפייה הגעתי למקומות־סתר שבהם ישבתי עד לשחרור. מקומות־הסתר היו מלאי סכנות, אבל המזל האיר לי את פניו ושרדתי. היה לי גם אח, זיגמונד, בשש שנים גדול ממני, אשר בשלביה המוקדמים של המלחמה עזב את ברודי בדרך לרוסיה, ולא שמעתי עליו עוד לעולם.

אשר למשפחתנו הנרחבת יותר – דודות, דודים ובני־דודים – כולם נרצחו בידי הנאצים ועוזריהם.

גם אישי המנוח הנרי לאנצטר – מוצאו מברודי. שם אביו היה ארנולד, ושם אמו אלה. היה לה גם אח, שמואל. כולם נספו בבלז'ץ ב־1942.

הארגון היהודי הלוחם בברודי

בסתיו 1942 היה ברור לכולנו כי גורל כל היהודים נחרץ להשמדה. למעשה מיטב הנוער בעיר כבר הושמד באקציות הקודמות. הנשארים החליטו לאחוז בנשק ולפחות למות בכבוד. הוקם ארגון לוחם. לארגון לא היה קשר עם העולם החיצון ולא היו לו קרנות ואמצעים כספיים.

שמואל ויילר, המביא עדות זו, פנה לפולני טדיאוש ז'אק וביקשו להתעניין אם "הארגון הפולני הלוחם" ("ארמיה קראיובה") בלבוב יסכים לקבל את הלוחמים היהודים לשורותיו או לפחות לקיים קשר עם הארגון היהודי בברודי. ז'אק חזר והביא תשובה שלילית מוחלטת. חברי הארגון הפולני אמרו שעם היהודים אין הם רוצים שום קשרים.

הנוער היהודי לא נפל ברוחו. הוחלט להקים ארגון בשם "הארגון היהודי הלוחם". בשפה הפולנית שם־התואר "יהודי" בא בהתחלה, וכך הודגש שזהו ארגון נפרד שאינו מקבל עזרה משום גורם. לפי הצעת המורה קלר הוחלט לדחות פעולות קרביות לאביב הבא, ותקופת הסתיו והחורף 1942 נוצלה לפעולות ארגון והכנה. נבחרה הנהגה: שלמה הלברשטאדט, יעקב לינדר ושמואל ויילר. נקשר קשר עם האוקראיני יאשק בורצ'אק, עסקן קומוניסטי ידוע. ההתארגנות היתה על בסיס "שלישיות" (טרויקה). ערב ערב קוימו אסיפות. נאספו כספים, נרכש נשק, הוכנו בונקרים. הוצא לאור בולטין, שפירסם ידיעות מראדיו לונדון. הובאו עלוני־מחתרת מווארשה, "גווארדזיסטה", "נייפודלגלושץ'" ו"וולנושץ'" ועלוני "מפלגת הפועלים הפולנית" מלבוב (P.P.R.).

בדצמבר 1942 קשר ויילר קשר עם חייל מהצבא הגרמני, פולני מפומרן שבסביבת פוזנן (הגדוד הגרמני 425 היה מורכב מפולנים תושבי פוזנן ופומרן). החייל סיפר לוויילר ש־22 דיוויזיות גרמניות בפיקודו של גנראל פאולוס מכותרות על־ידי הצבא האדום בסטאלינגראד. המידע זרם באופן דו־סטרי: באמצעות החייל שהביא ידיעות גם סיפק הארגון היהודי ידיעות לחיילים הפולנים בגדוד הגרמני, וכן כרוזים.

סניף של הארגון הוקם גם במחנה־העבודה שבו ריכזו הגרמנים את רוב הגברים מן הגטו שהיו בגיל עבודה. בראש הארגון במחנה עמדו מאיר פוירשטיין, מאריאן אלטורה ומאנס קלוגשלאגר.

בפברואר 1943 הוחלט לפתוח בפעולות בברודי. שניים מחברי הארגון המסורים ביותר, שטיינר (כינויו: "יושקו") ובאומוואלד (כינויו: "בוניו"), נשלחו אל היער לבחור מקום יפה לחפירת מקלט בשביל פלוגה גדולה. ניתנו להם

שני אקדחים, מעדרים וצידה לדרך. כעבור שישה ימים חזרו השניים והודיעו כי הקימו ביער, במרחק 21 קילומטרים ממסילת־הברזל הצרה, בונקר בשביל שנים־עשר איש.

בחזרתם פגשו הבחורים ביער שני יהודים שנשלחו מטעם הארגון הלוחם של קראקוב לתור מקום לצורכי פעולות פרטיזאנים. ללוחמי קראקוב היו תעודות אריות ונשק, גם ספרות־מחתרת ובית־מרקחת צבאי קטן. הללו סיפרו כי היה עמהם עוד חבר אחד, שנעלם ועקבותיו לא נודעו. הם הלכו ללבוב ברגל. בעיירה אולשקי עצרם מפקד המשטרה האוקראינית ודרש מהם תעודות־זיהוי. הבחורים ירו באיש־המשטרה וברחו.

לאחר כמה ימים נשלחו שוב לאותו מקום שני הצעירים שטיינר ובאומוואלד ואתם עוד שניים. הוטל עליהם לחפור ביער שני מקלטים, לתקוף את שומר היער וליטול ממנו את נשקו. באומוואלד חזר לגטו עד מהרה ומסר דין־וחשבון – הפקודה הוצאה לפועל. המקלטים נחפרו והוסוו, ההתקפה על שומר היער עלתה יפה, החבורה לקחה שלל רובה.

במארס 1943 באו חברי הארגון במגע עם קבוצה לוחמת בלבוב והקימה מטה משותף. הוחלט להביא מלבוב עיתוני־מחתרת ולהפיצם בברודי.

בינתיים ציוו הגרמנים על כל הצעירים להתייצב לבדיקה רפואית ולקחו אותם למחנה. חברי אי"ל, שהיה עליהם להתייצב, ברחו ליער. מזון הובא להם ברגל מן העיר עד למסילת־הברזל הצרה שביער, ומשם בקרונות קטנים עד לבונקרים. משלוחי המזון היו מועברים בלילות. הדרך עברה באפרים ובביצות ליד הכפרים הקטנים סמולנה וזאחודוב. לילה אחד נתקלו הבחורים נושאי המזון ליד סמולנה במשמר־צבא. התלקח קרב ושני אוקראינים מאנשי המשמר נהרגו. המשלוח בשלמותו הגיע לתעודתו.

ביער אורגנו החיים. מפעם לפעם התקיימו ערבי קריאה, ובהם קרא משה שפירא מיצירותיו. בעת ההיא פתחו ברכישת נשק. קבוצות לוחמים קטנות היו עורכות התקפות על נוטרי היערות. גם היו קונים נשק בכסף. מחירו של אקדח ללא כדורים היה 1,500–1,000 זלוטי. ביער הוקם בונקר מיוחד לאישפוז החולים.

בגטו היו מדריכים את הבחורות ומכשירים אותן כלוחמות וכסניטאריות. כמו־כן אספו לבנים וצורכי רפואה. אחדים מחברי היודנראט היו מספקים לארגון הצבאי מזון. הקבוצות הוצבו ביער בנקודות שונות: במרחק 17, 18 ו־21 קילומטרים מן המסילה הצרה ביערות לשניוב ופוניקוביצה. את המגע בין הקבוצות היו מקיימים קשרים, שהיו מוסרים מדי יום ביומו דין־וחשבון למטה היער, וממנו נשלחו דינים־וחשבונות אל המטה העירוני.

ב־28 באפריל, בשעה 1 אחרי חצות, התנפלו פתאום על זקיפי הקבוצה, שעמדו על משמרתם במרחק 18 קילומטרים מן המסילה, אנשי באנדרה [קבוצות אוקראיניות פאשיסטיות, שנקראו על שם המנהיג האוקראיני הלאומני באנדרה]. שני הצדדים פתחו באש. הזקיפים נפצעו, שלושה באנדראים נפלו. בכיסי החללים נמצאו כרוזים של הארגון האוקראיני הלאומני וכן שלושה אקדחים וכדורים. הלוחמים הפצועים הובאו אל הגטו. את פצעיהם חבש ד"ר

קורלנדסקי, איש אי"ל, מאז לא חדלו הבאנדראים מלרדוף את קבוצות הלוחמים היהודים, והללו נאלצו להישמר לנפשם מפני שני אויבים – הגרמנים מזה והבאנדראים מזה.

פלוגת היער גדלה מיום ליום. הגיעו אנשים מגטו לבוב. מן הגטו היה מוציאם יהודי בעל ניירות אריים ו"קלסתר־פנים טוב", והיה מלווה אותם עד לתחנת פודבורצה שליד לבוב בתוך טור פועלים היוצאים לעבודתם; שם היו עולים לרכבת ומגיעים עד לתחנת פוניקוביצה. מורה־הדרך היה מחכה להם ומוליכם למחוז חפצם.

מפעם לפעם היו משנים את מסלולם. זמן־מה נסעו עד קמיונקה סטרומילובה, ומשם המשיכו ברגל. מורה־דרך מצוין שימש להם בחור אחד שכינויו היה "איכרון", שהיה לבוש בגדי־איכרים ומפליא בתפקידו בהליכותיו ובכל תנועותיו. הקשרית הראשית בין מטה היער לבין המטה העירוני היתה "זוסיה" [שמה לא ידוע; היא הגיעה לברודי עם קבוצת לוחמים מלבוב], נערה בעלת ניירות אריים ו"קלסתר־פנים טוב".

המטה עיבד תוכנית לשדידת הקופה והמחסנים של היודנראט. בבית היודנראט הותקנה מטמורה למשמר חפצים יקרי־ערך, שנועדו לשידוד הגרמנים. מקום המטמורה היה ידוע לאי"ל. עשרה אנשים מילאו את הפקודה להחרים את החפצים שבמטמורה, שערכם היה 80 אלף זלוטי. מעשה זה רב היה ערכו התעמולתי בגטו. מכאן ואילך ידעו כלואי הגטו שקיים ופועל ארגון של לוחמים יהודים. הארגון גם הפיץ בגטו כרוזי־תעמולה, שבהם עורר את היהודים למאבק. ידיעה זו זיעזעה את הגטו כולו משום שהבהירה ליהודים וליודנראט מהו גורל "המגורשים".

פלוגות אי"ל אורגנו בטופורוב, בזלוצ'וב ובמחנות לאנסק, קוזאקי וסאסוב. אורגנה עריקת צעירים מן המחנות הללו אל הגטו ומן הגטו אל היער. משתכפו הברידות מן המחנות אסר מפקד האס.אס. האופטשטורמפירר וארצוק את חברי היודנראט כבני־ערובה ושלח רודפים אחרי הבורחים. שניים מן הבורחים נתפסו ונורו. בכל המחנות הונהג מעתה חיפוש־בוקר. נשק לא נמצא.

באפריל 1943 כונסה בגטו במחבוא שבעליית־גג מועצה משותפת של מטה היער והמטה העירוני. נידונו בה ההצעות הבאות:

(1) לעבור לחבל לובלין או להרי הקרפאטים, ששם פעלו, לפי השמועות, פלוגות פרטיזאנים חזקות.

(2) לעבור לחבלי ווהלין ופולסיה, שלפי הודעת עלון־המחתרת "גווארדיסטה" [עלון "גווארדיה לודובה"] פעלו שם פלוגות גדולות של פרטיזאנים.

נשלחו אנשים לבדוק את אפשרות המעבר. בסמוך לראדזיווילוב נפלו שלושה מהם בידי משמר־הגבול [בין הגנראל־גוברנמאנט לבין אוקראינה]. קבוצה אחרת הודיעה כי ליד ראדזיווילוב חונות פלוגות חזקות של באנדראים, ואין דרך לעבור ביערות הללו. הוחלט לפתוח בפעולות בסביבת ברודי. ליד הכפר סוקולובקה פוצץ בית־חרושת לעטרן. כן אורגנה התקפה על מחצבות סאסוב, שבה נמצא מחנה־העבודה, כדי לשדוד חומרי־נפץ; נלקחו כחמישים

קילוגרם דינמיט. המהנדס פוירשטיין, שעבד במסגריה, הכין מוקש לפיצוץ רכבות. המוקש נטמן בין תחנת קראסנא לקולקוז', מרחק 40 קילומטרים מברודי. קטר ושני קרונות הורדו מן הפסים וכמה גרמנים נהרגו.

בו בזמן הביא שליח מיוחד ידיעה מלבוב, כי אי"ל התקבל ל"ארמיה לודובה". בקוצר־רוח חיכו האנשים לבוא קצין הגווארדיה. הובטח לשלוח אליהם לוחמים לא־יהודים וכן תחמושת.

סכומי־הכסף של הארגון אזלו. לכן הוחלט לארגן התקפה על הבנק הממשלתי בברודי. ב־13 במאי 1943 יצאה קבוצה לביצוע המשימה. בשתים־עשרה בצהריים נודע שהקבוצה נתקלה בפלוגת צבא גרמני שהתאמנה סמוך למקום חנייתם של לוחמינו. הקבוצה פתחה בקרב עם הפלוגה הגרמנית. באומוואלד נפצע קל ברגלו, איזיו ריינהולד נפצע בידו. הלוחמים נסוגו ליער. ריינהולד הגיע אל הביצות והסתתר בין קני־הסוף, וכשהתקרב אליו אחד הגרמנים הרודפים הרג אותו בירייה. בביצות אבד לו אקדחו, אף־על־פי־כן לא יצא מקני־הסוף אלא לאחר שמצא את נשקו. שיחקה לו השעה והוא הגיע העירה, ושם נמסר לטיפולו של רופא. שניים מן הלוחמים נתפסו על־ידי הגרמנים, הובאו לעיר ונמסרו לידי הז'נדארמים. הז'נדארמים הוליכום לבית־הסוהר שבקרבת העיריה. בשעת הבדיקה הצליחו השניים להוציא מבין קפלי בגדיהם את רוביהם המקוצצים [בלשון הפרטיזאנים: "אוטראז"], הפילו בשתי יריות את הז'נדארם וברחו אל הגטו ושם הוסתרו.

הז'נדארמים רדפו אחריהם במכונית, ותושבי המקום הורו להם את כיוון מנוסתם. האוכלוסיה התמרמרה על היהודים על שהעזו להמית קאתולי. הז'נדארמים הקיפו את הבית שבו הסתתרו הלוחמים. את דיירי הבית היכו מכות רצח כדי שיגלו את מקום מחבואם של הצעירים. כיוון שאיש לא הסגיר את הבחורים הועמדו כולם אל הקיר. נתנו להם עשרים דקות ליישוב־הדעת והיתרו בהם שאם לא יסגירו את הלוחמים יומתו בירייה. איש לא הסגירם. בינתיים המשיכו הז'נדארמים לחפש את המטמורה. ז'נדארם אחד גילה מבואה, הזהיר את הבחורים שיטיל לתוכה רימון וציווה עליהם לצאת. בתשובה לדבריו ירה אחד הלוחמים, אבל הכדור פגע בז'נדארם רק בכובעו. משחזר על אזהרתו שמו הבחורים קץ לחייהם במו ידיהם.

כל דיירי הבית נורו. בסיוע כבאי המקום הוציאו הז'נדארמים מן הבתים את הזקנים, הנשים והתינוקות, הכניסום למכוניות והסיעום אל מחוץ לעיר סמוך לאחוזתו של שנל, ושם המיתום בירייה. הכבאים התעללו באכזריות ביהודים הלא־מזוינים.

הכל הבינו כי ימיו של גטו ברודי ספורים.

הארגון הלוחם הוציא כרוז שקרא להתגוננות כדוגמת התקוממות־הגבורה של גטו וארשה (את ידיעותינו שאבנו מגליון אפריל של "גווארדזיסטה"). כן עוררנו את האנשים לצאת ליער. הקשרית זוסיה הוליכה ליער פלוגת צעירים. נערכו פשיטות להשגת מזון בשביל חבורת האנשים הגדולה שביער. בלילות היינו מתנפלים על פולקסדויטשה עשירים, מחרימים בשר, בהמות, קמח וכו' ומשאירים במקום תעודת־החרמה חתומה בחותמת אי"ל.

ב־17 במאי 1943, לאחר הלשנה של שומר היער, הוקף היער שבו חנתה הקבוצה הראשונה על־ידי שתי פלוגות צבא גרמני, ז'נדארמים ושוטרים אוקראינים. המאבק נמשך כל היום. לינדר, מתבוסס בדמו, הוסיף לירות עד כלות כדוריו והפיל שני גרמנים שקרבו אליו; לוחם אחר ירה את כל כדוריו ותלה את עצמו על עץ בחגורת־העור שלו; לוחם נוסף בלע את מנת הציאנקאלי שהיתה שמורה עמו.

בחסות הלילה פרצו הלוחמים שנשארו בחיים את הטבעת. קרועים ובלואים, רעבים ומותשים, קצתם פצועים, הגיעו לעיר. הם התחבאו מחוץ לגטו בעליית־הגג של בית־הכנסת החרב. אותו יום עקרה סופה את שרידי ריקועי־הפח מעל הגג הרעוע. רטובים ומצוננים חיכו הלוחמים לרדת הערב. "גוסטה" (שטיין) הודיעה למטה על בואם. עד שלא הספיק המטה להתקשר אתם השגיח בהם אחד הכבאים והודיע לז'נדארמים. הללו תפסו שישה לוחמים והוליכום ברחובות העיר, להתפאר בציד פרטיזאנים יהודים.

אור ל־21 במאי 1943 הוקף הגטו על־ידי פלוגות אס.אס. שנשלחו מלבוב, ובראשן הגנראל־מאיור של האס.אס. קאצמאן, וכן על־ידי שוטרים אוקראינים שהוזעקו מכל המחוז. הוחל בחיסול הגטו. אנשים הוצאו מבתים וממחבואים וכונסו בשוק. כאן עמדה תיבה גדולה, ולתוכה חייב היה כל אחד להטיל את כל כליו וחפציו יקרי־הערך. משנשדדו כל הנתפסים הוכרחו לשבת שפופים, ידיהם שלובות לאחוריהם. משנמלא הרחוב התחילו מעלים את האנשים למשאיות והובילום אל תחנת־הרכבת, מקום שטענום בקרונות־משא, מאה־מאתיים איש בקרון; הקרונות נחתמו בחותמות־עופרת ומנעוליהם נעטפו בתיל. כדי להטעות את חברי אי"ל ציווה מפקד האס.אס. וארצוק על אנשי המחנה לצאת כרגיל לעבודת יומם. רק בשעת העבודה שלח פלוגות גסטאפואים מזוינים והם הובילו אל התחנה את נוער המחנה, שלא היה בלבו חשד.

כשהגיעו לתחנה הודיעם וארצוק כי תחילה לא היה בדעתו לגעת לרעה במחנה, אך משנודע לו כי הנוער מסייע בידי הפרטיזאנים החליט לשלחו מברוד. עתה עמדו אנשי המחנה על תרמיתו ואימה אחזתם. על אף מטר היריות של אנשי הגסטאפו התחילו בורחים לכל עבר. רבים נפלו, ורק קומץ ניצל (באקציה זו נהרגו רבים מחברינו, ביניהם המהנדס פוירשטיין וכן הלברשטאדט; איזיו ריינהולד נפצע פצעים קשים קודם לכן). בשתיים בערך, משהוכנסו לקרונות כל הנתפסים, כאלפיים וחמש מאות איש, הודיעה צפירה לגרמנים ולשוטרים האוקראינים על הפסקת העבודה, ואחר־כך נערכה סעודת־צהריים לכל אלה שלקחו חלק באקציה. אחרי הסעודה נכנסו הגסטאפואים לרכבת ללוות את שיירת היהודים, ששולחה כפי הנראה למאידאנק (אחד הנמלטים העיד שהרכבת עברה על פני בלז'ץ). כל הדרך שבה עברה הרכבת היתה זרועה חללים יהודים. בכמה קרונות הצליחו האנשים לפרוץ את הדלתות ולקפוץ החוצה, אף־על־פי שהרכבת דהרה במהירות של 60 קילומטרים לשעה. לכך ציפו הגסטאפואים שישבו על גגות הקרונות: הם פתחו באש מקלעים על הקופצים. רק שלושה אנשים הצליחו להינצל מרכבת זו.

עמליה פרידמן לבית אולסקר

ברודי בימי הכיבוש הנאצי

ברודי... רק מלה אחת – ברודי, ובאידיש ברוד, בהברה אחת בלבד, אולם כמה עמוקה היא משמעותה של הברה זו. חלומות ילדות ונעורים, בית, משפחה, חברה והרחוב היהודי שלנו. מן המעציבים בזכרונות על עירנו שהיתה ואיננה עוד. ופי כמה עמוק הדכאון שמשרה זכר עירנו מתקופתה הטראגית ביותר – תקופת השמדתה וכליון יהודיה.

אשתדל לספר כרונולוגית, כפי שנחרתו הדברים בזכרוני, דברים שאי אפשר לשוכחם לעולם. אספר על התקופה שבה בן־אדם נשאר בודד וים של שנאה ודם הציף את העיר. שום שפה אנושית ושום עט סופר לא יוכלו לספר ולתאר מה שהעיניים ראו והאוזניים שמעו: את המורא והפחד מפני דפיקות לבך שלך ואת החנק שמצא לו משכן־קבע בגרונך. מה שעבר עלי הוא די והותר לימי חייו של אדם אחד. את כאבי שלי אשמור לעצמי. לכם, בני עירי היקרים, אספר בקיצור נמרץ איך גוועה עירנו ברודי ויחד אתה נפחו את נשמותיהם כל יקירנו – סבתותינו, סבינו, אמותינו ואבותינו, אחינו ואחיותינו, ידידינו, חברינו ומכרינו. העיר נהרסה כליל. מכל רחוב אולאנוב קרחובייצקיך (זלוטה) וסביבתו נשאר רק הבנק הפראגאי, וקסרקטין על־יד רויקובקה. אי פה אי שם עומד בודד בית שרוף, וכל השאר עיי מפולת. הואיל והחזית היתה ליד העיר ובסביבותיה במשך שלושה חודשים רצופים פונתה כל האוכלוסיה הפולנית, וזוהי גם אחת הסיבות לכך שמעטים כל־כך נשארו בחיים. בבתים פולנים גוועו רבים, או מרעב או מכדורי הצוררים שהשיגום בעת שהתגנבו ממחבואיהם בלילות כדי למצוא אוכל.

שנים רבות עברו מאז, אבל לי נדמה כאילו הכל קרה אתמול.

עצם כניסת הקלגסים הגרמנים ימים ספורים לאחר 22 ביוני 1941 לברודי היוותה פסק־דין לא־כתוב של מוות לקהילה היהודית. זה היה האות הראשון להתקרבות תקופת ההשמדה הטראגית, שבוצעה באכזריות טבטונית ונסתיימה בחיסול מוחלט של יהדות ברודי. לא הבנו בעוד מועד את פסק־הדין "מנא מנא תקל ופרסין", כשצעדי המגף הפרוסי על אדמת עירנו הידהדו באוויר. בסופו של אותו חודש יוני הגיע הגסטאפו לעירנו, ובראשו המפקד קרוגר. הם תפסו בית בקרן הרחובות סלונצ'נה־שקולנה (על־יד רחוב קאליר), שבו גר בזמנו הרב שטיינברג. למחרת בוא הגסטאפו הכריז מפקדה קרוגר שעל כל האינטליגנציה המקצועית היהודית להתייצב במשרדו על מנת להסדיר במשותף התחלה של עבודה מאורגנת בעיר. ביום הראשון הופיעה רק קבוצה קטנה של אנשים. כשהבחין קרוגר בכך השתדל להיראות בעיניהם כסמל הטוב, כיבד אותם

בסיגריות, התבדח, ולנשים היפות חלק מחמאות, וכך משך את הזמן עד לשקיעת החמה. בערב הסתכל בשעונו והודיע שהשעה מאוחרת מדי להתחלת דיונים והוא מבקש מהם לבוא למחרת היום, ושלא ייעדר אף אחד מן האינטליגנציה היהודית, על מנת שיהיה אפשר להתחיל בסידורים המתאימים ללא איבוד זמן. כולם עזבו את מטה הגסטאפו במצב־רוח מרומם, מוקסמים מן המפקד. שמע התנהגותו החופשית נפוץ חיש מהר בעיר כולה.

למחרת בבוקר התגשמה תוכניתו השטנית של קרוגר במלואה. מן האינטליגנציה היהודית לא נעדר איש. ואז הראה הגרמני את פרצופו המפלצתי האמיתי: הוא פקד על כולם לעמוד עם הפנים לקיר בידיים מורמות במשך כל היום כולו. הוא דיבר אליהם דברים מלאי ארס. הם קיבלו מכות, והאנחות, הגניחות והצעקות של האומללים נשמעו ברחובות הסמוכים. באותו ערב ביקרתי אצל סבי, שגר ברחוב שבו נמצא מטה הגסטאפו. המשפחה סיפרה לי שהצעקות המחרידות נשמעו מאז הבוקר. הפרטים על מה שנעשה שם קשים לתיאור. בערב העמיסו את המעונים והמוכים על משאיות והעבירום לקרבת בית־החרושת לסיד, שם חיכו לאומללים בורות פתוחים. את כולם רצחו ועל הקברים פיזרו סיד ועל הסיד אדמה. פולנים סיפרו שראו את האדמה זעה, סימן שחלק מן הקורבנות נקברו חיים. בין הקורבנות הראשונים היו גם הקומוניסטים שנותרו וכן בני משפחה של קומוניסטים שהצליחו למלט את נפשם לפני כניסת הנאצים.

אימה ופחד נפלו על עירנו. הלב החל לנבא כי על כולנו נגזר כליון. פקודת־זדון אחת רדפה את חברתה: כל היהודים חייבים לשאת סרט לבן עם מגן־דוד כחול על שרוול היד הימנית, ואי־נשיאת סרט דינה אחד – מוות; מותר ליהודים להתהלך ברחוב עד השעה חמש אחרי הצהריים, ומי שיימצא בחוץ אחרי השעה חמש, דינו מוות. ועוד ועוד ועוד.

באותם הימים אורגן היודנראט, ובלוך הועמד בראשו. הוקמה מיליציה יהודית, ובוכבינדר הצעיר מונה למפקדה. כל פקודות הגרמנים שנגעו ליהודים, כגון תשלום כופר כספי והספקת יהודים ויהודיות לעבודה, בוצעו על־ידי היודנראט. דבר זה לא מנע חטיפות יומיומיות של יהודים ברחוב לשם העברתם למחנות־עבודה ביחטורו, לאצקי ועוד. ממחנות אלה לא חזר איש.

בשבועות הראשונים הטילו הגרמנים פעמיים כופר כספי. הסכומים היו עצומים. מי שיכול היה להביא ממון הביאו ליודנראט, באשליה שבכספו יקנה את חייו. דברים יקרי־ערך, כמו כלי־כסף, שטיחים ורהיטים, החרימו הגרמנים. כשיצאה הפקודה למסור את התכשיטים הזדנב תור ארוך ליד היודנראט. כל אחד הביא מה שהיה לו, אפילו טבעות־קידושין.

כל יהודי ויהודיה היו חייבים להתייצב בוקר בוקר לפני היודנראט. משם נלקחו לעבודה על־ידי גרמנים או אוקראינים. העבודה היתה קשה ומפרכת. נשים עבדו בבית־החרושת ללבֵנים שמעבר לברודי הישנה. שכר לא קיבלנו בעד עבודתנו, אבל זכינו לחבטות באלות־גומי בפנים וביתר חלקי הגוף. מאוחר בערב היינו חוזרים תשושים ורצוצים ורעבים עד לאובדן חושים. במיוחד התאכזר אלינו ואכמייסטר (רב־סמל בחיל־הפרשים) פוגל. תחביבו

היה להכות בפנים באלת־גומי. מר במיוחד היה גורלו של מי שלא הצליח לחנוק את צעקת הכאב והיא יצאה מפיו, כי אז רק התחילו עינוייו.

בסתיו 1941 הכריזו הגרמנים שהיהודים חייבים למסור את כל הפרוות שברשותם עד תאריך מסוים. אצל משפחה אחת נמצא בחיפוש צווארון־פרווה, וכל בני המשפחה הוצאו להורג ביריה. אינני זוכרת את שם המשפחה הזאת.

בהתאם לפתגם האומר כי צרה המתרחשת אינה מופיעה בודדה אלא בצוותא, הופיע החורף של 1941/2 כמלווה נאמן של חיות־הטרף הפרוסיות. לפנות בוקר התייצבנו לניקוי כבישים ודרכים משלג. היה עלינו לנקות את הכבישים עד לפודהורצה או בכיוון ללשניוב. לעיתים קרובות לא חזרו האנשים מעבודתם, כי נורו על־ידי חייל גרמני או שוטר אוקראיני בשידיהם הקפואות לא יכלו להמשיך עוד בעבודה.

בשובנו מאוחר בערב רעבים, קפואי קור וחסרי כוחות היה עלינו לצעוד ברביעיות עם אתי־העץ על כתפינו (כדי לא לנצלם חס וחלילה כמשען). בכניסתנו העירה הוכרחנו לשיר את השירים האהובים על הרוצחים, ומי שלא עמד לו כוחו לתת את קולו בשיר הוכה או נורה. בכניסה לעיר עמדו פולנים ואוקראינים לצדי הרחובות, צחקו והתבדחו על מִשבָּתנו.

כך עברו עלינו החורף האיום, האביב והקיץ בעבודת־פרך ובפחד, כשכל יום מתמשך כמאה ימים. כל בוקר בהשכימנו חשבנו שזוהי הפעם האחרונה שאנחנו זוכים לראות את זיו השמש, ובשוכבנו לישון שאלנו את עצמנו אם זהו הלילה האחרון. אבל לחיות רצינו! ולמרות שאכזריות החיים היתה כה איומה, נלחמנו על חיינו בכל כוחותינו הנפשיים והשכליים ובשארית כוחותינו הגופניים. עוד יום, עוד לילה, עוד שעה ועוד רגע, רק לדחות את המוות. שום זיק של תקווה להישאר בחיים לא נראה לנו בימים האפלים ההם, ובכל זאת העדפנו את סיוט החיים על כל זוועותיהם מאשר למות מות עינויים מידי הקלגסים הנאצים ועוזריהם.

9 בספטמבר 1942 הוא היום שבו התחילה ההשמדה הכללית של בני עירנו, יום האקציה הראשונה בברודי, שנמשכה מבוקר עד לילה. לנו היתה התקופה האיומה ההיא כולה אפלת סיוטים אחת ממושכת. האקציה התבטאה בכך שהגסטאפו והמיליציה הלכו לבתי היהודים ורצחו את דיירידהם.

מן האקציה הזאת ניצל חלקה הגדול של האוכלוסיה הודות לכך שרבים הסתתרו ביערות ובשדות, שכן נודע לנו בעוד מועד כי עומד להתרחש משהו בלתי־רגיל. בהגיע הזונדרקומנדו במדים השחורים ערב התחלת האקציה חשבנו שהם באים לתפוס את היהודים ולהובילם למחנה־עבודה, אבל לא תיארנו לעצמנו שירצחום במקום. עד 21 בספטמבר נחטפו אנשים ברחובות והועברו למחנות־עבודה, אבל ההלם הקשה הלם בנו ב־2 בנובמבר, באקציה השנייה, שנמשכה שלושה ימים ושלושה לילות ללא הפוגה. הגרמנים סרקו את השדות, את הגנים ואת היערות וקשה היה למצוא מסתור. יריות הידהדו ללא הפסק, וכל יריה היתה חיסול חיי אדם. זקנים, חולים וילדים נרצחו במקום, ואת שאר הנתפסים אספו בשוק ליד בית־המרקחת של קאליר. הראשונים שנתפסו ישבו על האדמה הרטובה ביום והקפואה בלילה למעלה משבעים

שעות ללא מזון ושתייה עד גמר האקציה. אחר־כך הוצעדו לתחנת־הרכבת, נדחסו לתוך קרונות־משא והובלו לבלז׳ץ. באותה אקציה העבירו גם את היודנראט וגם את המיליציה היהודית למחנה־המוות.

כדי להדגיש את משמעותה של האקציה הגדולה אביא אפיזודה אחת מקורותי אני בתקופה ההיא. אני ובת־דודתי נותרנו יחידות לפליטה מכל משפחתנו הגדולה. לאחר שלושה ימים של רציחות, מיתות משונות ופינויים לבלז׳ץ הסתיימה האקציה. בודדים ממשפחות גדולות, שניצלו בנס, התחילו לצאת ממחבואיהם. על מנת למסור תיאור כלשהו של עירנו כיודן־ריין ועל חיי היחידים שנותרו בתוך הגיהינום ההיטלרי, שלעומתו הגיהינום של דאנטה הוא אין ואפס, יש הכרח להתאזר בכוחות נפשיים על־אנושיים.

אחרי האקציה נפגשתי עם סוניה הלפרן שכנתנו, שגם היא נותרה בודדת מכל משפחתה. היא סיפרה לי שכבר הספיקה לבקר בבית־הקברות בחיפושיה אחר גוויות קרוביה, ושבין ערימות הגוויות האינסופיות שנצברו שם אחרי האקציה גילתה את אמה וקברה אותה בקבר־האחים. ביקשתיה להילוות אלי, שמא אמצא גם אני גוויות של בני משפחתי. היא הסכימה. בקצה בית־הקברות התגלגלו עוד מאות גוויות זו על גבי זו, גבעות גבעות. זה היה מראה מזעזע. לא היה אפשר להכיר את הגוויות. הראשים היו מרוסקים מיריות הידועות כ״ירייה בראש״. רק לפי הלבוש היה אפשר לנחש. על מנת למצוא מישהו בהמון מתים זה היה הכרח לדרוך על גוויות ולטלטלן כדי להגיע לתחתונות. הייתי כה מבוהלת עד שאינני זוכרת מה היה אתי. רעדתי מפחד, בכיתי, ולא הצלחתי לזהות אף גוויה. מי האיש שיֵדע להעריך את אושרו אם הגורל מנע מעיניו חזיונות־סיוט כאלה. הם ירדפוני עד סוף ימי. גוויות האומללים האלה נקברו לבסוף בקברות־אחים. סוניה הלפרן נהרגה מאוחר יותר בגטו. מכל דיירי ברודי הישנה אני הנני היחידה ששרדתי מן הכיבוש.

לישון בחורבה בתחום העיר היה מסוכן, ולכן עם רדת החשכה הסתובבתי בגנים ובשדות מחוץ לעיר. החורף באותה שנה הקדים והיה קשה מן הרגיל. בלילות התחפרתי בתוך השלג כדי להתחמם. באחד הלילות החל לרדת עוד שלג לאחר שנרדמתי, ועד הבוקר הוא הספיק לכסותני בשכבה ניכרת. כשהקיצותי עם בוקר דימיתי שאני מרחפת בשמים בין עננים לבנים. כשהתנערתי משנתי ונוכחתי שאני קבורה מתחת לשכבת שלג עבה הייתי זקוקה למאמצים גדולים כדי להיחלץ מתחתה.

ב־2 בדצמבר 1942 הועברו לגטו 3,000 יהודי הסביבה. עכשיו הוא השתרע ברחוב קוליובה החל מביתו של קריסטיאנפולר בכיוון לתחנת־הרכבת וכן לאורך הרינק מצדו דרך בית־המרקחת של קאליר ודרך רחוב שפיטאלנה עד סופו. הגטו הוקף גדר־תיל. הודיעו שעל כל היהודים להימצא בגטו עד 17 בדצמבר 1942, ומי שיימצא אחרי התאריך הזה מחוצה לו יירו בו במקום. קומץ יהודים התחבא בכפרים ואצל פולנים בברודי. האיכרים בדרך כלל שדדו אותם ומסרום לידי המיליציה האוקראינית. הרעב, הדוחק והעדר תנאים היגייניים מינימאליים הביאו להתפשטות מואצת של טיפוס ואדמת. יריות על יהודים בשערי הגטו ועל־יד גדרותיו הפכו לשגרה. לעבודה הוצאנו מן הגטו

תחת משמר כבד של אנשי הגסטאפו והמיליציה האוקראינית. בית־החולים היהודי היה מלא עד אפס מקום וכמעט לא היו בו רופאים ותרופות. הגטו הצטמק משעה לשעה. יהודים נפלו חולים שעה שעה ורגע רגע. ההשמדה המוחלטת התקדמה במהירות הבזק.

הגיעה שנת 1943 ואתה השלב הרצחני האחרון של חיסול הגטו. שלב זה היה ידוע כיודן־פריי. לפני חיסול הגטו בחרו הנאצים את שארית הגברים והנשים הצעירים, שלהם היו זקוקים כדי שיעבדו, והכניסום לקסרקטין על־יד הרויקובקה; קראו למקום "מחנה־עבודה" (ארבייטסלאגר). הגטו נשרף ונהרס על־ידי הגרמנים והאוקראינים, אבל בית־הכנסת הגדול שהיה בשטח הגטו ניצל. גם מבין אלה שנבחרו להישאר בקסרקטין נפלו יום יום חללים. מדי יום היה מופיע שם קלגס־גסטאפו צעיר בשם פוקס, מוציא את היהודים למיסדר, בוחר לו מן השורה קורבן כאוות נפשו ופוקד עליו להתקדם, ויורה בראשו מאחור. כל הופעה שלו בקסרקטין בישרה מוות. היהודים שעוד המשיכו להלשין פרקו מעצמם את שארית צורת האדם והפכו לחיות־בר. הם התחילו לגנוב זה מזה פרוסות לחם, לבנים ואפילו שרוכי נעליים. כל אחד חשב רק על עצמו. ואף־על־פי שהסיכויים להינצל היו אפסיים, ואולי דווקא משום כך, גבר רצון החיים והגיע לממדים שאין לתארם. כמה צעירים ברחו ליער כשהוציאום לעבודה.

מוניו זקס וואנדז'יה חרש חיים כיום באמריקה, זוג אחר גר בירושלים. אכטנטוך, קופרמן ואחרים מתו זמן לא רב אחרי המלחמה. פליטי הגיהינום הנאצי שנשארו בחיים נשברו עד היסוד. מראות העבר רודפים אותנו, גם הלילה אינו מביא לנו שקט ומרגוע. חלומות־זוועה פוקדים אותנו ולא נותנים לפצעינו להגליד. לעיתים אני שואלת את עצמי במה אנחנו יותר טובים מאלה שמתו מות קדושים. המלים חיוורות לעומת הזוועות שעברנו.

עם התרחק הזמן מתחיל שר השכחה לפעול בקרב הקומץ שנשאר לפליטה מתוך ששת מיליוני הטבוחים, החנוקים, השרופים, המעונים והקבורים חיים. האם ביכולתו של עט לספר ולמסור את שהרגשנו, ראינו וחווינו?

מיד אחרי שחרורי על־ידי הצבא האדום חזרתי מן היער לברודי. זה היה בחודש יוני 1944. העיר כבר לא היתה, תושביה מתו, היו רק הריסות, הריסות דוממות ומעוררות אימה, רעדה וזוועה...

מי יתן ויקום ליהדות ברודי המפוארת, שכלתה ואיננה עוד, האמן המחונן שיעלה בידו להנציח את דיוקן הגבורה והקדושה שפיעמו בה בעת שנפחה את נשמתה, וימנע את רדתו לתהום הנשייה.

הערש פולק

נקמה ברוצח

את תקופת מלחמת־העולם השנייה "ביליתי" בשורות הצבא האדום. באביב 1946 השתחררתי וחזרתי לפולין. בחג הפסח הגעתי לקראקוב. הראשון שפגשתי ברחוב היה ידידי הטוב, בן־עירנו יוסף ליינר. שמחנו מאוד. נזכרנו שגם בהתחלת המלחמה, בימי הנסיגה הגדולה ב־1941, נפגשנו פגישה קצרה על אדמת אוקראינה... כעבור ימים מספר יצא יוסף לדרך, לארץ ישראל. אני החלטתי להישאר בפולין. נסעתי לשלזיה והתיישבתי בוורוצלב. גם בה נתקלתי בברודאים: פרץ חודק, לייב פאקט, לייב קנצ'וקר.

באותו זמן פגשתי גם את סטאניסלאב צ'ווארטינסקי, ספורטאי ידוע מקבוצת הכדורגל של הפולנים בעירנו. שמחתי לראותו. נכנסנו למסעדה וסעדנו את לבנו. לאחר ששתה כוסיות אחדות התחיל לספר לי סיפורים שונים מימי הכיבוש בעירנו. בין היתר גילה לי כי שתי אחיותי היקרות, פרידה ורגינה, הוצאו ממקום מחבואן בבונקר על־ידי אוקראיני אחד, יוסף קאסיאנצ'וק, הידוע בשם ואלנטי. הכרתי את ואלנטי לפני המלחמה. קראנו לו "ואלנטי הלומפנפרולטאריר". צ'ווארטינסקי סיפר לי שבזמן התקפת הצבא האדום על ברודי ב־1944 ברח ואלנטי מערבה עם הגרמנים. גמרתי אומר למצוא את רוצח אחיותי ולנקום את דמן.

התחלתי לאסוף כתובות של יוצאי עירנו. במשך עשרה חודשים נסעתי וביקרתי בערים שונות, בעיירות ובכפרים אצל משפחות פולניות ויהודיות. בכל מקום נודע לי עוד פרט על אימי הכיבוש. ביקרתי אצל הנוטריון וולניק ואצל יאצק מיקלאשבסקי, שהציל את בתו של המורה קלמן הרניק ז"ל. פגשתי גם את מר הרניק ואת מר כהנא בביילסק, את בלאושטיין, את יאן סטאכורה, את מנשה מוטקס, את פלינטר, את האפנר, את מאמוצקי, את גארסטצקי, את שאניצקי (ספורזה), את ולאדיסלאב, את מונדק, את בוצ'ק ורבים אחרים מבני עירנו.

לאט לאט התברר לי כי שתי אחיותי, יחד עם הגברת הלבמיליון ומשפחת מטכס – בסך־הכל שלושים נפשות – התחבאו בבונקר ברחוב גולדהאבר בבית שהיתה בו לפנים החנות למוצרי־נייר של גברת קאנר הזקנה.

בעל הבונקר היה טימצ'ישין. ואלנטי ידע על הבונקר הזה ועל המסתתרים בו. הוא פנה לטימצ'ישין ודרש ממנו אלף זלוטי כל חודש כדמי לא יחרץ, אחרת ילשין עליו בפני השלטונות.

בחודש הראשון עמד ואלנטי בדיבורו, אולם בחודש השני כבר דרש סכום כפול, ובלית ברירה נתנו לו. ב־11 במאי 1943, לאחר קבלת התשלום, הגיע

ואלנטי להסכם עם הז'נדארמריה הגרמנית, שאם יגלה בונקר ובו יהודים יקבל את מחצית החפצים שיימצאו בו. ב־20 במאי הופיע בבונקר עם אנשי הגסטאפו וכל יושבי הבונקר הוצאו ממנו. האומללים הועברו ליער שנל. שם כבר היה מוכן קבר גדול, והם הושלכו לתוכו. ירו בהם במכונת־ירייה, הקברנים כיסו את הירויים באדמה, ומי שלא נהרג נקבר חי.

כפי שידוע לי, קאסיאנצ'וק עצמו התגורר בשלזיה התחתונה בסביבת מרצ'ישוב. מסרתי על כך למשרד הבטחון בוורוצלב. החיפושים אחרי ואלנטי לא העלו דבר. האמנתי שוואלנטי מסתתר תחת שם בדוי.

הצעתי לצאת ולחפש אחריו בכוחות עצמי, שהרי הוא היה מוכר לי עוד מלפני המלחמה. הייתי משוכנע שאוכל לזהותו. מצויד במסמך מטעם משרד הבטחון ובאקדח נסעתי למרצ'ישוב ולסביבתה. במסמך נאמר כי על המיליציה, הצבא וכל המוסדות לעזור לי לעצור את האיש שאצביע עליו, בלי לשים לב לשמו ולמצבו. עברתי בשמונה כפרים מבית לבית, אולם בלא תוצאה.

נסעתי שנית למרצ'ישוב, ובעיריה ביקשתי את רשימת התושבים. ברגע מסוים נתקלתי בשם יוזף פטצקי מפודקאמין, שנולד ב־1909. העתקתי את כתובתו ונסעתי אל ביתו.

בהגיעי לעת ערב למקום פתחתי את פישפש הכניסה לחצר ועיני ראו את קאסיאנצ'וק המבוקש יוצא מפתח ביתו, נושא שני דליים מלאים תחמיץ לבהמות. גם הוא הכיר אותי, הציב את הדליים על הקרקע וקרא: "פולק, ברוך השם שניצלת!". באומרו כך רצה לחבקני ולנשקני, אבל אני הגבתי בשליפת אקדח: "ניצלתי על מנת שאתה תמות עכשיו!"

הרוצח השפל התחיל להתחנן לבל אהרוג אותו. מיד לקחתיו למשטרה, וחיכיתי שם כל הלילה עד שנתקבלה מוורוצלב הפקודה לאסור אותו. בליווי שני שוטרים מזוינים הוא הועבר, כשאזיקים על ידיו, לבית־הכלא בילניה־גורה. זה היה ב־24 באפריל 1947.

ב־28 ביולי של אותה שנה נודע לי שאשתו שכרה עורך־דין, יהודי, שהסכים ללמד עליו סניגוריה בתנאי שאשתו של קאסיאנצ'וק תאסוף חתימות של יהודים ושל פולנים המעידים שבעלה הוא פולני ולא אוקראיני ושבימי הכיבוש התנהג ללא דופי. אשתו של קאסיאנצ'וק נסעה אל מנשה מטכס לבקש שיחתום על עדות כזאת. מנשה בא אלי ומסר לי על כך. פניתי לתובע שטיפל בפשעי־מלחמה והודעתיו על כך. הלה הסביר שעדות כזאת לא תועיל אם יופיעו שני עדי־ראייה שיעידו על פשעיו של קאסיאנצ'וק. כן הודיעני שאת ואלנטי לא ישפטו על־פי החוק הפלילי אלא בהתאם למאניפסט יולי, לפי סעיף פושעי־מלחמה, האומר: "איש ששיתף פעולה עם הכובש הגרמני ופעל לרעת אנשים נרדפים, הן מבחינת הגזע והן מבחינת הלאום, וגרם למותם הישיר או הבלתי־ישיר (גילוי והוצאה מבונקר) – דינו מוות" (הציטוט מובא מזכרוני).

משנסתיימה החקירה קיבלתי שני מומחים מטעם מרכז פ.פ.ר. (המפלגה הקומוניסטית), שעקבו אחרי כל העניין והשתדלו להעביר את המשפט לוורוצלב. בינתיים נסעתי שוב אל האנשים שעמם שוחחתי בתקופת החיפוש אחרי הרוצח, והעמדתי לפני בית־המשפט שמונה עדים נוספים.

המשפט התקיים בבית־המשפט המחוזי בוורוצלב ב־18 ביאנואר 1948. האולם היה מלא מפה לפה. מצד התביעה הופיעו 17 עדים, מהם 12 פולנים וחמישה יהודים, כולם בני עירנו. ואלה העדים היהודים: קלמן הרניק ז"ל, הפנר, מוניו שפירא (בנו של פרץ שפירא), בלאושטיין ז"ל ומנשה מוטכס.

במהלך הדיון בבית־המשפט נתגלו כל האימים והזוועה שעברו על יהודי עירנו ברודי בימי הכיבוש ההיטלרי. אביא כאן אחדים מן הפרטים:

העד פראנצישק קוז'ול, שבא להעיד מרצונו הטוב, סיפר שבמו עיניו ראה איך בזמן האקציה הידועה בשם "בילוי אוקראיני" ("אוקראינסקה פוהוליאנקה") קאסיאנצ'וק ועוד אדם אחד השליכו ילד בן שלוש מגזוזטרת בית קופרמן (מול בית־מרקחת קלמוס). הילד האומלל נהרג במקום.

עד אחר סיפר שהוא עם שני חבריו הלכו אל קאסיאנצ'וק, שהיה אז המפקח של בית־הסוהר העירוני, וביקשוהו שישחרר בחורה יהודיה שנעצרה לפני־כן. הם הציעו לו כופר בעדה. קאסיאנצ'וק הוציא מכיסיו מטבעות־זהב ותכשיטים מלוא חופניים ואמר: "יש לי כבר מספיק לכל החיים, אוכל לשתות ולבלות כמה שארצה".

בשעת לילה מאוחרת נמסר פסק־הדין: יוזף קאסיאנצ'וק הורשע בחמישה סעיפי אישום". בית־המשפט פירט את גזר־הדין: קאסיאנצ'וק חייב בעונש מאסר לכל חייו על ארבעה סעיפי אישום, ובסעיף האישום החמישי הוא חייב במוות. גזר־הדין הכולל: עונש מוות".

לשווא פנה קאסיאנצ'וק באמצעות סניגורו לנשיא פולין בבקשה שיחון אותו. במקרה הזה לא השתמש הנשיא בזכות החנינה. גזר־הדין הוצא לפועל על־ידי תליית הרוצח בוורוצלאב ב־5 במארס 1948.

בעת חיפושַי אחרי הרוצח "ואלנטי" נפגשתי עם רבים מבני עירנו, ומפיהם נודעו לי פרטים למכביר עַל תקופת הכיבוש בברודי. אני חושב שמתפקידי להעלותם על הכתב, על מנת שיפורסמו בספר־הזכרון של עירנו.

נודע לי שלא כולם הלכו לטבח ללא התנגדות. ביער הקלקוטובי היתה קבוצה פרטיזאנית. בראש קבוצה חזקה אחרת בשם "סטאלינגראד" עמד יעקב לינדר, קומוניסט מימי המחתרת. מסופר עליו בספר "לוחמי הגטאות" וכן בספרו של פרופ' ברנרד מארק, "בלעטער פאר געשיכטע".

בין הלוחמים באויב היה חנוך טישקר מ"השומר הצעיר", שירה במלשין לודוויג יאנצ'ין ופגע בכתפו. יוסף ברגר, חניך במסגריית לאם, נתפס יחד עם עוד פרטיזאן (את שמו לא הצלחתי לקבוע) ושניהם הובלו לגסטאפו. ברגע שמלוום התרחק מהם על מנת להודיע על תפיסת שני יהודים מסוכנים שלף ברגר את נשקו מתִחת מעילו, ירה בשומר ושניהם ברחו. שלמה שרגא ודוד כ"ץ (גיסו של יוסף ליינר־פרברי) עלו ערב אחד על מארב אוקראיני כשהיו בדרך מן הכפר, נושאים שקי מזון למסתתרים בבונקר שבבית יואל קריסטיאמפולר. הם נדרשו לגלות איפה הבונקר שממנו יצאו. במשך כל הלילה התעללו בהם. עקרו את ציפורניהם, הם עונו עד מוות, אך לא הוציאו הגה מפיהם. הם מתו מות גיבורים. שלמה הלברשטאט גם הוא לחם בין

הפרטיזאנים. ד"ר מלס איבד את עצמו לדעת כי לא רצה להיות איש יודנראט. גם ד"ר הורן מת בכבוד.

לא חסרו גם לוחמים אמיצים מבין הברודאים בשורות הצבא האדום. לייב הרצברג, יוזף רוגובסקי ואנוכי היינו יחד בחזית. בעת הפגזה ארטילרית חזקה של תותחי הגרמנים על־יד דנייפרופטרובסק נהרג לייב הרצברג. יוסף ליינר היה קצין בצבא ולחם בכל החזיתות. הוא הדין עם נתן ושמואל ריינרט. האחרון נפצע (נדמה לי שפעמיים) וזכה להיכנס עם המנצחים לברלין.

יש גם לציין שכמה פולנים ואוקראינים בעירנו הסתירו יהודים, שהודות להם ניצלו ונשארו בחיים. ביניהם היה האוקראיני טימצ'ישין. כשנודע לו שהגרמנים גילו את הבונקר שבו טיפל, איבד את עצמו לדעת בשתיית רעל.

יאן בוראצ'ק החביא את משפחת אייזנברוך, אבל לא הצליח לשמור עליהם עד ליום השחרור. כל הכבוד וההערכה למשפחת מאמוצקי: הם הסתירו אצלם שתי משפחות יהודיות, משפחתו של רופא־השיניים ד"ר ברק ועוד משפחה אחת. מישהו הלשין עליהם והגסטאפו הוציא את כולם למוות – את היהודים ואת משפחת מאמוצקי על שלושת ילדיה הקטנים, כולם נורו ביער שנל. ניצל רק בן אחד של משפחת מאמוצקי, שבמקרה לא היה אז בבית, וכיום הוא קצין בצבא הפולני.

מיכאל שוסט הציל את ד"ר בוגנר. גם בלאושטיין, הפנר, המורה הרניק ובתו הוסתרו על־ידי נוצרים וניצלו. אחדים מהם, כמו הפנר, סנדר פרכטמן ויצחק גולדנברג, נישאו לנשים שהצילו את חייהם. שני הראשונים נמצאים בארצות־הברית, האחרון חי בהרצליה עם אשתו ועם ילדם המאומץ.

האשמדאי בתקופת־אימים זו לא הסתפק בריקודי־שטנים במחנה שונאי המין האנושי, אלא לבושתנו ולכלימתנו מצא לו משתפי פעולה בתוך העדה היהודית: כ"ץ, לשעבר פקיד בעיריית ברודי, וקסלר – בעל מסעדה ברחוב הרכבת (קוליובה), בניו פוניקבר – יושב־ראש היודנראט, ראובן (רובין) מייזלס – דגנראט שבעצמו גירש את אשתו לאומשלאגפלאץ. בשעת האקציה השנייה הוא נלווה לאנשי הגסטאפו והמיליציה האוקראינית שערכו סריקה מבית לבית בחיפוש אחרי האומללים הנותרים. לאחר שפקדו התליינים את ביתו של שקולניק ולא מצאו איש וכבר רצו לעוזבו, אמר מייזלס: "ריח בשר יהודי עולה כאן באפי (איך שפיר היר יודען־פלייש)". למזלם הרב של האנשים שישבו בבונקר מתחת לרצפה ושמעו זאת, לא שעו אנשי הגסטאפו לדבריו והלכו להם. את הדברים האלה מסרה לי חינה שנור, שהיתה בין המסתתרים באותו בונקר.

אחרי פעולת ה"יודנריין" הוצאו מן העיר כמה יהודים למחנה באולסקו. הם הנותרים, חולים ושבורים בגופם וברוחם. באותה משאית היה גם רובין מייזלס. הוא הוכה על־ידי יתר הנוסעים עד מוות. את אלה בסכת עם ילדה מסר לידי הגסטאפו בעלה הנוצרי ספרו.

בצער ובכאב צורב עלי לקבוע, שבעירנו, שתססה חיים יהודיים, נותרו היום רק שתי משפחות יהודיות: שמואל סטויאנובר ויחיאל (מצ'יק) גרובר. דואב הלב על עיר יהודית בעלת עבר מפואר כעירנו שנמחקה מעל מפת הפזורה, ועל הזמנים שהיו ואינם עוד.

העליתי את הדברים על הכתב למען הדורות הבאים של עמנו, שידעו ויזכרו, ושלעולם לא יסלחו ולא ישכחו לנאצים ולניאו־היטלריסטים את פשעיהם. כתבתי את הדברים האלה בעת שהעולם התרבותי דורש ממערב גרמניה לא להחליט על חוק התיישנות לפושעי המלחמה. יד הצדק צריכה להשיג את הפושע ההיטלרי האחרון. יהיה זה ביצוע הצוואה של ששת מיליוני אחינו שהושמדו במלחמת־העולם השנייה.

ולאדיסלאבה לריסה חומס (חסידת אומות העולם)

בימי הזעם

מאמר זה מוקדש ליוצאות ברודי היקרות.

אהדתי לברודאים תחילתה ב־1935, כאשר הזמינו אותי תושבי ברודי היהודים להרצות לפניהם על אודות פלשתינה. זה היה סיכום רשמַי מחמישה שבועות שהייתי על אדמתה עתיקת־היומין של ישראל. אירחה אותי אז במשך יומיים רופאה (כנראה ד"ר צציליה יאברובר) בביתה שבשוק, והקהל הרב קיבל אותי בהתלהבות. לא העלינו אז על הדעת ולא ניחשנו שהיחסים והקשרים בינינו יתהדקו בתנאים שונים לגמרי, כאשר ישתולל הטרור ואי־צדק והפליה ישתלטו על החיים במערב אירופה, בשנים 1939–1945. במדינות בעלות רמת־תרבות גבוהה הפכה ההתעללות החייתית לחוקית! כאשר מכונת־המלחמה האימתנית של הגרמנים רמסה את התנגדות פולין, שנחשבה לאויבתם השנואה ביותר, נפתחה לפניהם הדרך להשגת מטרתם העיקרית – הרס וחורבן העם היהודי עד היסוד. אוכלוסיית היהודים בפולין היתה הגדולה בארצות אירופה – כארבעה מיליון נפש. מבחינת הגרמנים זו היתה הגשמה כמעט מלאה של תוכניותיהם ההרסניות. במדינתם הם החלו במפעל ה"תרבותי" כבר כמה שנים קודם לכן, ואז היהודים נסו על נפשם לפולין. בגבול ליד דזיאלדובו הוקמו אז מחנות לקליטת הפליטים, והקהילה היהודית בפולין אירגנה את העזרה להם. הטיהור ה"גזעי" הזה של החברה הגרמנית והענקת התחושה של האריות הצרופה היו צעדים בעלי משמעות כפולה: מצד אחד הם חיסלו את התחרות מצד האינטלקט המפותח מאוד של היהודים בגרמניה, ומצד שני נתנו גושפנקה חוקית לשוד הרכוש העצום של היהודים המדוחוסלים.

בהתאם להסכם ריבנטרופ־מולוטוב מאוגוסט 1939 חילקו להם שני הידידים את שטחיה של פולין. הגרמנים החזיקו בחלק המערבי, הרוסים במזרחי, כולל פולין־הקטנה המזרחית ובתוכה העיר לבוב. מבלי להיות מעורבים במלחמה עם ברית־המועצות נמצאנו באופן לא־צפוי תחת כיבוש קומוניסטי, הואיל וגרנו בלבוב. בני הטייס היה בחזית; בעלי, עם הדיוויזיה האחת־עשרה, חנה ליד ז'ולקייב. כאֵם ורעיה של אנשי־צבא הייתי צפויה למאסר או להגליה לאסיה. הגרמנים עשו זאת לנו לפחות בלי מיון "גזעי", לאומי או מעמדי. אפילו גיל מתקדם לא השפיע, הואיל ובלאו הכי נגזר דינם של האנשים האלה למות. כך נמשכו הדברים במשך שנתיים. כשניים וחצי מיליון פולנים נעקרו מבתיהם והובלו לצפונה ולמזרחה של רוסיה. הגבול שנקבע בעת חלוקת פולין בין

הסובייטים והגרמנים נשמר בקפדנות כמו שאר הגבולות של האדמות הכבושות. למרות הכל ברחו אנשים ממערב פולין אלינו ולהיפך, כדי להינצל ממאסר. הפליטים מן המערב סיפרו לנו סיפורי־זוועה על מעשיהם האכזריים של הגרמנים, על רציחות המוניות ועל ההתעללות הפראית ביהודים וחיסולם. אבל מוח נורמאלי של אדם בן המאה העשרים לא היה מסוגל להבין ולקבל רצח גלוי לעיני השמש של נשים, ילדים וזקנים... לא, זה בלתי־אפשרי!

וכך קיבלה העיר לבוב בסוף 1941, יחסית בשקט, את חילופי הכובשים, על אחת כמה וכמה לאור עקבות הדמים שהשאירו הרוסים בצורת פשעים בלתי־אנושיים בבריגידקי וברחובות לונצקי, קזימייז׳ובסקה וזמרסטינובסקה.

ואולם כבר למחרת כניסת הגרמנים ללבוב נפל פחד על העיר. בפקודה מספר 1 של מפקד־העיר הגרמני נצטוו כל העובדים להתייצב בבוקר במקום עבודתם. בתקופת השלטון הסובייטי הועסקתי כפקידה במפעל־הנפט "גזי אדמה", כדי להסתתר, לכן בהתאם לפקודה הופעתי במקום למחרת בבוקר. שם הוצגו לחתימה שתי רשימות־נוכחות: כללית ו"יהודית". שמתי לב שאת העובדים היהודים עצרו וציוו עליהם לחזור הביתה. נזדעזעתי מכך, לקחתי את ידה של הפקידה היהודיה גב׳ קלארה לוסטיג (עכשיו במלבורן, אוסטרליה) שעמדה חיוורת ומבוהלת ומשכתי אותה אחרי. כפי שהתברר אחר־כך, את העובדים היהודים אסרו, וביניהם את גברת בגלייטר־בוגדנוביץ׳ (כיום בחיפה). את קלארה לוסטיג היה צריך להעביר דרך כל העיר (מכיכר מריאצקי אל רחוב גרונוואלדסקה), אבל בינתיים ראינו באימה את הגרמנים, בעזרת אוקראינים, תופסים ברחוב אנשים החשודים כיהודים, בודקים תעודות של העוברים ושבים, ומשמרות של אנשי הגסטאפו כבר מובילים קבוצות גדולות של גברים ונשים. אף־על־פי שקלארה היתה שבורה, שלטנו בעצבינו ובדרך נס הגענו לדירתה, שבה חיכה לה בנה בן השמונה. זאת היתה בשבילי "טבילת אש" בחזית פעולות ההצלה. לא היה זה אלא מקרה שקלארה לוסטיג, אלמנה צעירה, באה מברודי, שם היו לה משפחה עניפה ומכרים רבים.

כבר למחרת בבוקר הונחתה המכה הראשונה. בזמן החרמת דירתו של עורך־דין צעיר, ד"ר גרוסמן, הרגו הגרמנים בירייה אותו ואת אמו, ובאותו לילה אסרו ורצחו עשרות פרופסורים מאוניברסיטת יאן קאזימיר ומן הפוליטכניון של לבוב. ברחוב לונצקי נצטוו היהודים, גברים, נשים וילדים, לחפור בידיהם ולהוציא מן האדמה כמאה פולנים, שנרצחו על־ידי הבולשביקים ונטמנו בכיכר. הבהלה והאימה של תושבי העיר היו עצומות, והאנשים דיברו בינם לבין עצמם בלחש. כאשר הודיעו לי כי הגסטאפו מחפש עורך־דין לבובאי מפורסם, לאחר שלא מצאו אותו בביתו, אירגנתי מפעל־הצלה ראשון: בני הזוג הושמו במחבוא, מן הדירה הצלחנו להוציא את הדברים החשובים ולהעבירם בעגלת־איכרים לפרובינציה, ומשם, בסיוע "ניירות טובים", הם הועברו לקראקוב. האיש נפטר לפני מספר שנים.

סביבי התרכז נוער אקדמאי, שבו טיפלתי עוד לפני המלחמה, באו גם אנשים בעלי רצון טוב, אשר כמוני לא יכלו לשאת את החרפה ואת רמיסת כבוד האדם.

התחילה גביית ה"תרומות" מן האוכלוסיה היהודית, ואחריה באו הסימון המשפיל של אנשים בתווית על הזרוע ומחנה־העבודה לגברים ברחוב יאנובסקי. וכל הזמן הזה לא היה אפשר להזיז את התושבים היהודים ממקומם; הם קיוו והאמינו כי "איכשהו" יחזיקו מעמד. ודווקא אז, באותם שלושת החודשים הראשונים, עוד יכולנו להעביר אנשים, לשולחם, להסתירם, לכל אחד היו איזשהו מלאי או דברי ערך. אבל פאסיביות משונה שלא היה אפשר להתגבר עליה השתלטה על היהודים, שבדרך כלל מגלים יוזמה ותושיה; הם היו כמו ציפור שמבטו של נחש שיתק אותה. כמה פעמים נאלצתי להשתמש בכל כוח רצוני כדי לשכנע אנשים וממש להכריחם להציל את עצמם!

צריך לזכור כי מצבה של החברה הפולנית, שנרדפה עד חורמה על־ידי שני אויבים, היה קשה ביותר. גברים בגיל העמידה ובכושר גופני טוב היו מעטים; הם נפלו בשבי הגרמנים, חצו את הגבול עם הצבא או הוגלו לברית־המועצות. נשארו רק נשים, ילדים, זקנים, מעט נוער, ואותם הוציאו הגרמנים כיתות כיתות לעבודות בגרמניה. משפחות פולניות מנושלות מדירותיהן, משוללות אמצעים למחיה, מושפלות ונרדפות, ידעו להתעלות ולהגיש עזרה לנצרכים, ולכן הפאסיביות של היהודים ולעתים גם הלויאליות שלהם כלפי הגרמנים פשוט שיתקו את המפעל שלנו. רק לאחר ההכרזה על ההעברה לגטו – ובהזדמנות זו שדדו את כולם עד תום בשעת הביקורת האחרונה – רק אז הבינו היהודים את מצבם לאשורו, התעשתו ופקחו את עיניהם והתחילו לזעוק לעזרה. אבל עתה כבר היה כמעט בלתי־אפשרי לעזור להם. על אחת כמה וכמה כשאנשים מערים ומעיירות אחרות ברחו ללבוב. לקלארה לוסטיג היה רעיון לא־מוצלח – לברוח לברודי, שבה הכירוה כולם; היא ניצלה מאוחר יותר עם הילד. בחזרה בלבוב, לאחר נסיונות אחדים להסתתר, היא הגיעה אלי והיתה אחת מאלה שאלוהים נתן לי אפשרות להצילה. היא חייתה עם הבן שנתיים במשפחת קצין שהיה בשבי. וכך, דרך קלארה שלי, הגיעה אלינו שורה של ברודאים. באותו זמן, לפי קריאת וארשה, הוקם בלבוב ליד המשלחת של הממשלה הפולנית ועד לעזרת היהודים. ראשות הוועד נמסרה לי, והפלגים הפוליטיים המחתרתיים השונים סייעו באנשים ובאמצעים, כי מווארשה נשלחו אלינו מענקי סיוע, דבר שהיה הכרחי וחיוני לאור המחסור והעדר האמצעים הכללי.

מרגע זה עלתה פעילותנו על דרך המלך. היה אפשר לשלוח שליחים לערי־השדה, ומשם הועברו אנשים מצוידים בניירות למקומות אחרים, בדרך כלל לערים גדולות. לרוב היו אלה קשריות, אמיצות־לב ונכונות להקרבה. הואיל וכל פיסת־נייר הושמדה, לעיתים קרובות לא נודעו השמות הקודמים אלא השמות במסמכים החדשים, ולכן קשה לי עתה לציינם ולפרטם. את אלה שזכרתי מלבוב מסרתי לגורמים המתאימים ב"יד ושם".

כפי שציינתי לעיל, פעולות ההצלה שלנו התפתחו והתרחבו, אך בד בבד נמשך גם מאבקנו לחיים או למוות עם הגרמנים, שהיו מודעים היטב למאמצינו. זה היה בשבילנו ריקוד על־פי התהום, הידוע היטב לפעילי המחתרת הפולנית. כל אחד מאיתנו, המעורבים במפעל ההצלה והעזרה

ליהודים, היה קודם־כל חבר פעיל ב"ארמיה קראיובה" והיה אסור לו להעמיד בסכנה את העניין העליון – הכנת הארץ למאבק מזוין בכובש. כל אחד מאיתנו היה צפוי להתעללויות, לעינויים ולמוות מידי הגרמנים. עצם הסקרנות והפטפוט המיותר של אנשים, בלי כל כוונת רעות, היו לגבינו מסוכנים. פחדנו מפני הפולקסדויטשים, שהיו מסוגלים בעיניים עצומות להצביע על בתי יהודים, ומלבד זאת ידעו היטב מי בפולין שלפני המלחמה היה אויב פעיל נגד האפליה הגזעית.

בינתיים התעצמו השגעון וההשתוללות הגרמנית ללא מעצורים (בשנת 1943). מן הגטו יצאו ללא הרף משלוחים של אנשים עירומים לעבר פיאסקובה־גורה. הנהלת המחתרת הפולנית הוציאה קול־קורא המגנה בחריפות את הטבח ההמוני הנעשה לאזרחים־עמיתים על השתייכותם לעם היהודי, "רצח וטבח שאין דוגמתו בתולדות העולם! עוללים, ילדים, נשים, זקנים ונכים נרצחים ללא רחמים, מורעלים, נקברים חיים תוך גסיסה איטית, גיהינום של השפלה, סבל לא־יתואר ואכזריות. אנו קוראים לכל האזרחים להגיש עזרה להצלת הקורבנות. האחריות לדם הקורבנות הפולנים והיהודים שנשפך נופלת על התליינים הגרמנים ושותפיהם".

עתה, בהסתכלי אחורנית, אינני יכולה להבין איך יכלו אנשים מעטים אלה להתייצב מול העוצמה הגרמנית בידיים ריקות, חשופים ומופקרים; נראה שהצלת כל אדם היתה להם הסיפוק העליון.

הוצאנו נידונים לכליה מן הגטו, ממחנה יאנוב, אפילו מן התעלות ליד פיאסקובה־גורה הצליחו קורבנות בודדים להימלט ולהגיע בחשכת הלילה אל הבתים שבסביבה, ושם ציידו אותם הקשרים שלנו בניירות, בגדים וכסף והיפנו אותם אל מעברי־הגבול בהרים, ואפילו לתוך הארגון הגרמני "טוד"*, שהתקדם לתוך אוקראינה. ואילו נשים כוונו לאוסטריה או לגרמניה כמתנדבות לעבודה. פעולת ההצלה כוונה אַל כל מי שהיה אפשר להציל; לצערנו, הצלת זקנים בדרך זו היתה קשה או אף בלתי־אפשרית.

במקרים רבים נכשלו כל המאמצים, ועד היום רודפים אותי ומעיקים עלי זכרונות של מקרים שבהם נאלצנו לוותר על נסיון הצלה!

---

* ארגון בעל אופי כלכלי. נקרא על שם יוזמו הגרמני שהקים רשת בתי־מלאכה שעמדו לרשות הצבא הגרמני שלחם במזרח. טוד גייס בעלי־מלאכה יהודים (חייטים, סנדלרים, נגרים, פרוונים, תופרות־לבנים וכו'). משך העסקתם היה מעין ערובה זמנית שהבטיחה את חייהם. ארגון "טוד" התפשט עם התקדמותו של הצבא הגרמני. (המערכת).

גניה רוזנפלד־ברגר

עדות

עם כניסת הגרמנים לברודי נשארתי לבדי עם ילדנו בן השלוש, לאחר שבעלי נלקח על־ידי הרוסים בפסח יחד עם עוד ברודאים לבנות שדות־תעופה בבסראביה. כדי להתקיים מכרתי כל מה שהיה בביתנו. חשתי באסון המתקרב והתחלתי להכין את הילד לחיים אצל גויים. דיברתי אליו רק בפולנית, שיניתי את כל שמות קרובינו לשמות נוצריים, ולבסוף, תמורת שארית הכסף שנשארה לי, הסכימה לקבל אותו נוצריה בפודזמצ'ה. מאוד התגעגעתי לבני והייתי באה לראותו מרחוק. הייתי מטפסת על גדר הבית כדי לשמוע לפחות את קולו. לאחר כמה שבועות, כשהעזתי לבוא לבקרו, כבר לא זכר את שמות קרוביו. לאחר שנסגר הגטו הייתי שולחת כספים לנוצריה הזאת.

ארבעה שבועות לפני חיסול הגטו נתגלה ילד יהודי אצל נוצריה. כדי להבהיל את הנוצרים שהחזיקו ילדים יהודיים ולהרתיע אותנו הובילו את הילד, שנתפס יחד עם הנוצריה שהסתירה אותו, מסביב לגטו ובסוף הרגו את שניהם.

אז הביאה לי הנוצריה את הילד שלי בגלל פחדה מפני הגרמנים. בלילה שלפני חיסול הגטו התחבאתי אתו ועם אמי ועוד כמה יהודים במרתף של היודנראט. לאחר שעזרתי לסדר את המרתף עליתי לעליית־הגג בבניין שכן, ובמשך ארבעה שבועות אספתי שאריות מן הבתים העזובים של הגטו. אי אפשר לתאר את סבלם של הילדים במרתף. הם רעבו ללחם, חיו בלכלוך נורא ורעדו מקור.

לאחר ארבעה שבועות, כאשר יצאתי לחפש מכרים נוצרים, נתגלה הבונקר שלנו וכולם נהרגו. מתוך יאוש הלכתי למקום איסוף של יהודים, בקסרקטין, ושם נודע לי שלמחרת תהיה אקציה. בלילה ברחתי לשדה, ולמחרת חוסלו כל האנשים שהיו בקסרקטין.

בספטמבר 1943 ניגשתי לשכני הפולני ואלצ'אק, מנקה־הארובות בעיר, והוא נתן לי בגדים. התרחצתי ונשארתי אצלו בעליית־הגג. לאחר כמה ימים הוא מצא לי מחבוא בין עצי־ההסקה במחסנו. בימים קרים היה מכניס אותי הביתה, אף־על־פי שמול ביתו גר שוטר אוקראיני, הרוצח לוזובוי. עד תחילת 1944 הייתי אצלו, וכשהתקרבה החזית אילצו את כל האוכלוסיה לעזוב את העיר. אז העביר אותי ואלצ'אק למקום אחר יחד עם משפחתו והסתיר אותי.

כאשר באה הפקודה לעזוב את העיר הוא אמר לי שאלך בלעדיו, כי לא יוכל עוד לעזור לי. העיר הופגזה והופצצה קשה על־ידי הרוסים.

יצאתי בלבוש נוצרי שהגוי הכין לי. פגשתי שתי מכרות יהודיות ויחד התקרבנו לחזית. גרמנים פגשו אותנו, חשבו שאנחנו נוצריות ואילצו אותנו לעבוד במטבחם. לאחר כמה שבועות העבירו אותנו עם כל הפולניות למחנה יאנוב בלבוב. משם ברחתי מן הגרמנים והתחבאתי כפולניה עד השחרור.

פסיה לוואי

יד הגורל

בפרוץ מלחמת־העולם השנייה הייתי בווארשה עם בעלי, בתי ושני בני. בחודש נובמבר 1939 החלטנו שאסע לברודי לראות את הנעשה בביתי ובבית חמי יעקב לוואי, שקראו לו "יעקב הרואה", שהיה האחראי על השחיטה.

לקחתי עמי את בתי, ובקושי רב ותוך סכנת נפשות הצלחנו לעבור את הגבול בין הגרמנים והרוסים על־יד פשמישל. ברודי היתה אז בידי הרוסים. בבית מצאתי את כולם, אבל המיליציה הזהירה אותנו שעלינו לעזוב את ברודי לרוסיה, כי רק למקומיים מותר לגור בה. היתה לי אפשרות לקבל תעודת־זהות של ברודאית, שהרי כאן נולדתי, התחתנתי וילדתי את ילדי, וגם בעלי הוא מברודי מדורי דורות.

לילה שלם הסתובבתי בגן בעיר ולא יכולתי להחליט מה עלי לעשות. אם אקבל תעודת־זהות לא אוכל לראות את בעלי ואת ילדי, הנמצאים מעבר לגבול. והנה קיבלתי מכתב מבעלי, ובו סיפר לי שהוא עוסק קצת במסחר וביקש ממני שאם אוכל אעבור את הגבול ואבוא עם הילדה אליו. במשך כל הלילה בכיתי. הרגשתי שאני נשברת מבלי יכולת להחליט דבר.

למחרת ניסיתי לעבור את הגבול בחזרה על־יד פשמישל, אך כל אלה שהיו אתי חזרו לעומת שבאו. הגרמנים לא נתנו לשום אדם לעבור.

וכאן, בברודי, התחילו לגרש את ה"זרים" באמצע הלילה. בינתיים הגיע בני הקטן מווארשה עם שכן של בעלי. אחרי זמן־מה הגיע בני השני, לבדו. סידרתי שהילדים ילונו בכפר אצל מכרים, ואני ישנתי מחוץ לבית, סגולה נגד הגירוש. והנה בלילה אחד שבו נשארתי בבית חמי העירו אותי באמצע הלילה כדי לגרשני. נדהמתי, אחזני הלם ומבלי לשמוע מה יוצא מפי אמרתי להם שבני נמצאים בכפר. אחרי זמן קצר הם הביאו אותם וארבעתנו גורשנו לסיביר, לסוף העולם. חשבנו ששם, בטייגות ובג'ונגלים, יסתיימו חיינו, ואילו בווארשה תסתיים המלחמה ובעלי יישאר בחיים לבד, ללא משפחתו, שאהב כל־כך. אבל האמת המרה היתה אחרת: הגירוש מעיר מולדתי, מברודי, היה הצלתנו. למרות הסבל, הרעב וההשפלה שהיו מנת חלקנו במספר מקומות ברוסיה נשארנו בחיים, ואילו בעלי, שנשאר בווארשה, לא הצליח להימלט מידי הגרמנים. שלוש פעמים ניסה לברוח, ובכל פעם תפסו אותו הגרמנים. מי יודע, אולי הוא ראה בכך אצבע אלוהים, שכה האמין בו. הוא נספה יחד עם מיליוני היהודים בידי המרצחים.

פאניה ז'ורנה לאופר

בימי הכיבוש

(קטעים מיומן)

[פאניה נולדה ב־9 במאי 1928 בכפר דוביה שליד ברודי. כאשר פרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה, ביוני 1941, היא היתה בת 13. היא הספיקה לגמור את הכיתה השביעית של בית־הספר העממי בברודי, ומכאן ואילך מתחילים חייה להיות פרשה של סבל ועינויים מידי הנאצים ושותפיהם הפאשיסטים האוקראינים. בתוכם גדלה והתחנכה הילדה הכפרית החיננית. בדרך נס ניצלה ונשארה בחיים.

מתברר שגם לברודי היתה אנה פראנק משלה. כאן אנחנו מביאים את חלקו הראשון של יומנה של פאניה, המתאר את התקופה עד לבריחתה ליער, שבו חיתה בבונקר בתנאים בלתי־אנושיים, עד ששוחררה על־ידי הצבא האדום בקיץ 1944.]

סוף יוני 1941

שמחה ומלאת תקוות ורודות סיימתי את שנת הלימודים בבית־הספר בברודי, בציונים טובים מאוד בתעודה. נסעתי אל הורי בכפר דוביה כדי לבלות את החופש הגדול בחברתם. להורי היה משק חקלאי יפה ומסודר. אבי היה איכר חובב בעל כושר וידע רב. הוא אהב את מלאכתו ועבד הרבה מאוד בשדה. הוא גידל גם בהמות יפות, ואמא טיפלה בגן הפרחים ובמטעים. העצים שלנו נתנו פרי למכביר: תפוחים, אגסים, שזיפים, דובדבנים.

לחודשי הקיץ היינו מזמינים אלינו אורחים שונים. הפעם הירשו לי הורי להזמין את חברתי הטובה ביותר, מרים הלבמיליון מברודי. אבל לשווא היתה שמחתי. כמו רעם מן השמים ירדה עלינו המלחמה. הגרמנים פלשו לרוסיה.

תחילת יולי 1941

נתקפתי פחד־מוות. הגרמנים הגיעו אלינו. אין לאן לברוח. אבא מנחם אותנו שהשד אינו נורא כל־כך כפי שמתארים אותו. הרי אני רק איכר וחקלאי, הוא אומר. הצבא הגרמני נכנס לכפרנו. האוקראינים, שמחים וצוהלים, מקבלים את פני הצבא בלחם ומלח. הכומר צועד בראש ואחריו התושבים, בידיהם דגלים לאומיים כמו בתהלוכה דתית של הכנסיה. הם משוכנעים שעכשיו יתנו להם מדינה משלהם – מדינה אוקראינית פאשיסטית.

אני ואבא עמדנו מאחורי הגדר והסתכלנו. אמא לא יצאה מן הבית. הלב התכווץ מכאב, אבל לא פחדתי. על־יד אבא אף פעם לא פחדתי.

החיילים הגרמנים הצעירים והבריאים נוסעים במכוניות צבאיות מלאי גאווה נאצית ושרים. לעת עתה הם אינם יודעים מי אנחנו, אבל לא יעבור הרבה זמן ויֵדעו. אנחנו חמש משפחות בכפר הקטן הזה. כולנו עוסקים בחקלאות. מה מצפה לנו? הכפר ברובו אוקראיני, תושביו לאומנים קיצוניים ואנטישמים. לא פעם איימו עלינו שבבוא הזמן ישחטו את כל היהודים, ואותנו בראש ובראשונה. זה יהיה נצחונם.

לילה ראשון עם הגרמנים

הערב ירד. ברחוב נשמעים שירים. החיילים הגרמנים ועמם האוקראינים שותים ורוקדים. בביתנו חושך ודממה. פתאום מתפרצים לביתנו כמה חיילים גרמנים בליווי אוקראינים מקומיים, ומצביעים עלינו – "יודה". את המלה הזאת הספיקו ללמוד.

אה, דאס זינד פערפלוכטע יודען. גאָלד! ברילאנטען! (אה, אלה הם יהודים ארורים. זהב! יהלומים!) הם עורכים בבית חיפוש, הופכים הכל ולוקחים כל מה שמוצא חן בעיניהם, אפילו את מלאי האורז. הם מסתכלים עלי כמו על חיה בקרקס: הי האנס, שאו, היר האסט דו איינע קליינע יידין – זי זיהט דאך אויס ווי איינע אריען איינע העלל בלאָנדע יידין (הי, האנס, ראה, יש לך כאן יהודיה קטנה שנראית כארית בעלת שיער בהיר בלונדי). בכוח הוא סוחב אותי בשערותי לאמצע החדר. פרצתי בבכי. אמא ואבא באו לעזרתי להגן עלי. גוט, גוט, יעצט האבן וויר קיינע צייט צו אייך. וויר מיססן נאך אוסטן. איר יודען זייד שולדיג דאס וויר קריג האבן (אלוהים, אלוהים, אין לנו עכשיו זמן בשבילכם. אנחנו חייבים (להמשיך) מזרחה. אתם היהודים אשמים שאנחנו נמצאים במלחמה). ויוצאים את ביתנו בטריקת דלת. נשמנו לרווחה. נדמה שזה היה הלילה הארוך ביותר בחיינו. איננו מדליקים אור. שכבנו לנוח כולנו בחדר אחד במקרה ששוב יבואו. ברצוננו להיות ביחד.

מדינה אוקראינית

הצבא הגרמני מתקדם, הולך מזרחה. בכפרים שלנו כמעט אין גרמנים. שלטונות־הכיבוש העניקו לאוקראינים עצמאות. על כל בית מתנוסס דגל צהוב־כחול. האוקראינים משחיזים את סכיניהם. מגיעות שמועות איומות: בלבוב בוצע פוגרום ביהודים. בימים 1–2 ביולי נהרגו שם אלפי יהודים. בתחילת יולי נשחטו ונרצחו אלפים בזלוצ'וב. בכל מקום הורגים את אחינו ללא רחם.

האיכרים מן הכפרים באים לעיירות, שודדים כל מה שבא ליד וחוזרים בעגלות עמוסות רכוש יהודי: כלי־מיטה, שטיחים, אפילו פסנתר ראיתי על עגלה אחת מכפרנו. הפאשיסטים האוקראינים מתהלכים ברחובות בידיים מגואלות בדם יהודי. הם רוצחים כל יהודי שהם תופסים. אין יותר אוקראינים טובים. איפה כל האנשים ההגונים?

אבא שלי עצוב מאוד, כי הוא האמין בשכנים הטובים שלו. רק אמא חוזרת ואומרת: "תמיד ידעתי שכך יהיה. אמרתי לזרוק הכל ולנסוע מכאן". כל לילה

ציפינו שיבואו לשחוט אותנו. חברותי האוקראיניות מנחמות אותי: "כשירצו להרוג אתכם, אותך לא ניתן. את כמו אחת משלנו, אינך דומה ליהודיה". שאלתי את מרינקה מתי זה יהיה, והיא ענתה לי שהמועצה עדיין לא החליטה אבל זה יבוא. אין רחמנות כלפי יהודים, כי "אתם מוצצים את דמנו", לדבריה.

בפודהורצה הקרובה שחטו אמש את כל היהודים. איש לא נשאר בחיים חוץ מתינוקת אחת שבכתה בעריסתה, אבל גם היא לא להרבה זמן. אחד הרוצחים חזר, הוציא אותה מן העריסה וניפץ את ראשה הקטן אל הקיר. הוא עצמו סיפר על מעשה־הגבורה שלו.

חיכינו לתורנו. לא ישַנו בלילות. התהלכנו כמו סהרורים. כך היה לילה אחרי לילה. ביום היו באים אנשים ושואלים מה נשמע. כולם מיואשים. צעירים הולכים בלילה לישון בשדה. אחד היה קושר את עצמו על עץ.

אבא אינו רוצה לצאת מן הבית. "אינני ירא מפני המוות", הוא טוען, וכך אנחנו יושבים בבית באפס מעשה ומחכים.

ביום בהיר אחד הגיע הקץ על אוקראינה העצמאית. הגרמנים ביטלו את החלטתם ונטלו מן האוקראינים את השלטון, שהיה בידיהם שלושה שבועות. היהודים נשמו לרווחה.

בברודי הופיעה מחלקת קריגס ז'אנדארמעריע. מפקדה אסר לרצוח יהודים. האוקראינים שלנו מצטערים שלא ניצלו את ההזדמנות ולא השמידו אותנו קודם.

תחילת שנת 1942

הגרמנים התפשטו כמו ארבה ונמצאים בכל מקום. הם באים גם אלינו ולוקחים הכל. לא רק אצלנו, גם אצל האוקראינים שודדים את הבהמות, את התבואה, הכל. אנחנו גונבים קצת דגן בשדה שלנו וטוחנים בבית בשביל כיכר לחם.

באה פקודה לשים סרט לבן על השרוול. בלעדיו אסור לצאת החוצה. גויה אחת מסרה לי פתק מחברתי הטובה, מרים הלבמיליון בברודי, שאבוא אליה ואביא קצת אוכל, כי היא גוועת שם מרעב. אמא נתנה לי שתי פרגיות שנותרו לנו, קצת קמח ואפונה. יחפה, בחצאית ארוכה ובמטפחת שחורה על הראש כמו שיקצה אוקראינית, אני באה לברודי.

ביקור בעיר

לא הכרתי את העיר. בתים הרוסים, בחלונות שמשות שבורות ובמקומן קרשים. ברודי שהיתה קודם סואנת מלאה עכשיו חיילים גרמנים. פה ושם עובר יהודי עם טלאי צהוב. הפנים רעבים ומפוחדים. את מרים מצאתי בביתה. האוכל שהבאתי שווה היום הרבה. מרים עכשיו רצינית ומבוגרת. כשסיימנו את שנת הלימודים היינו ילדות עליזות ושובבות. פתאום חל אצלנו שינוי כזה. איש אינו מכיר את רעהו. הוריה של מרים שואלים האם בכפרנו יש אנשים הגונים ואם יהיה אפשר לגור אצלם תמורת תשלום, כי בעיר כבר מדברים על הקמת גטו. אני עונה להם בשלילה.

חזרתי הביתה עוד יותר שבורה. נודע לי שבלבוב כבר הוקם גטו ברחוב יאנובסקי, ושהוקם מחנה־עבודה בכפר לאצקי. יום יום נהרגים שם אלפי יהודים, בעיקר את הצעירים מכים ואת כולם רוצחים. מי שמצליח לצאת משם בא כנכה או כחולה טיפוס, וברוב המקרים מת מיד.

סתיו 1942

בסוף הקיץ לקחו אותי ואת כל משפחתי לעבודת־פרך בפולווארק. זו היתה מקודם חווה של פולני עשיר בשם פילאטובסקי. עם בואו של הצבא האדום בספטמבר 1939 הלאימו את החווה והפכוה לסובחוז (משק סובייטי), ועכשיו זהו "מחנה עבודה". אנחנו ועוד יהודים מן הסביבה עובדים בו. גם את חלקת אדמתנו צירפו למחנה הזה. עלינו לעבוד מבלי שנקבל תשלום או אוכל. לגרמנים לא אכפת איך וממה נחיה והאם נחזיק מעמד. אוקראינים משגיחים עלינו.

אבא שלי עובד עם הבהמות והסוסים, ואמא בשדה. לי האיר המזל את פניו בגלל גילי הצעיר: הציבו אותי לעבודה בלול ובדיר החזירים, ובשעת הצורך גם במטבח של הגרמני המנהל את המחנה מטעם שלטונות הכיבוש הנאצי. אני מקלפת תפוחי־אדמה ושוטפת כלים. העבודה היא מעל לכוחותי, אבל יש בה גם צד חיובי: אני גונבת תפוחי־אדמה מן החזירים ומצרכי מזון מן המטבח ומביאה אותם לבני משפחתי. ככה אני מצילה אותם ממוות ברעב.

פעם תפסה אותי הגרמניה כשבידי דלי עם אגסים מקולקלים. היא אמרה לי: "היה לך מזל, לו בעלי היה רואה זאת היית מחוסלת".

כבר עמדו להרוג אותי, ורק בדרך נס ניצלתי. סוס זקן התפגר, וציוו עלי לחתוך את בשרו ולבשל אותו בשביל החזירים. הייתי מיואשת, לא ידעתי איך עושים זאת ונעשה לי רע. בן־דודי, חנוך ז'ורנה, שעבר שם, בא לעזרתי. בישלתי את הבשר ונתתי אותו לחזירים. למחרת היום מתו שני החזירים הכי גדולים. איזה אסון! בא האוברלייטר וצעק עלי: "דו פערפלוכטעס שוויין, דאס איסט איין סאבוטאז', דו ווירסט ביי מיר קראפירען, איך מוס דיך טעטען"! (חזירה ארורה שכמותך, זהו מעשה חבלה, אצלי תוציאי את נשמתך, אני מוכרח להרוג אותך!) וכבר שלף את אקדחו. למזלי הרב הופיע באותו רגע מנהל פולני, אוגוסט ליה, והוא הסביר לגרמני שאינני אשמה, שהסוס בוודאי היה חולה לפני שהתפגר ואסור היה להאכיל בבשרו את החזירים. הוא הצליח לשכנע את הגרמני והוא הניח לי.

לא מצאתי לנחוץ לספר זאת להורי. לא רציתי להבהיל אותם. הם היו מאושרים שלכל הפחות לי טוב ויש לי מה לאכול.

דצמבר 1942

אומרים שהגטו כבר מוכן לקלוט את אנשי הסביבה. היהודים מברודי שוכנים בו כבר מזמן, הם סובלים ומתים מרעב וממחלות. עכשיו תור אנשי הסביבה. חשבנו שבתור פועלים חיוניים ישאירו אותנו בחווה, אבל לא: לא צריכים אותנו, רוצים להשמידנו.

הגיעה הפקודה להעבירנו לגטו. אמא של חבר שלי מבית־הספר, הפולניה האצילה מריה ליה, הציעה לאמי שהיא תסתיר אותי, אף־על־פי שבעד הצלת חיי יהודי היא צפויה לעונש מוות. היא מצאה בשבילי מחבוא בכפר הפולני הקרוב. ברור לנו שכל מי שלא ימצא מפלט יקיץ עליו הקץ. האוקראינים שמחים ואומרים: "עכשיו תלכו להימעלסקומאנדו" (מחלקת השמים, בסרקאזם).

באישון לילה אני נפרדת מאבי. אני מרגישה שלא אראה אותו עוד. הוא מלטף את שערותי ואומר: "לכי, פאניו, אולי אֵת לכל הפחות תישארי בחיים". אמא נותנת לי חבילה קטנה.

הפולניה האצילה מספרת לי שבעוד ימים אחדים יכניסו את כל היהודים לגטו. אני בוכה ומבקשת שגם אותי יביאו לשם, אל הורי. אני רוצה שנהיה יחד, ויחד נעמוד בפני גורלנו המשותף. אבל לא נותנים לי לצאת.

מלווינה (מישקה) ליליאן־דמבינסקי

קורות ברודי בשנים 1941–1943

שלב א'

כשנכנסו הגרמנים לברודי איש לא העלה בדעתו איזה סכנות נשקפות לנו. למרות כל השמועות שהגיעו אלינו על הזוועות, איש לא האמין. פליטים שעברו, וגם פולנים שרחשו לנו ידידות, סיפרו על זוועות בעיירות הסביבה, אבל אנו תושבי ברודי לא יכולנו להאמין בכך. היו אפשרויות רבות לסגת יחד עם הצבא האדום לפני שיגיעו הגרמנים, אבל מעטים בלבד עשו זאת. רובם נשארו במקום בהאמינם שלברודי לא נשקפת סכנה. זקני העיר אמרו שבברודי קבורים בבית־הקברות הישן אוקופיסקו צדיקי הדורות, והם בוודאי ישמרו על שלום ברודי. אנשים חשבו שאחרי שחרור ברודי מן השלטון הקומוניסטי יתחילו לחיות חיים נורמאליים תחת שלטון הגרמנים, שהבטיחו חופש מלא וחיי־תרבות.

הגרמנים ידעו לפתות את השכבה האינטלקטואלית "לארגן את חיי־התרבות בעיר". כך הצליחו לאסוף ולהשמיד מיד בהתחלה את מיטב הכוח הרוחני בברודי. הראשונים שנלקחו היו היהודים שעבדו במשרדים של הרוסים, וביניהם ליפא הלפרן, בנו של לזר הלפרן. היו יהודים בודדים שלא האמינו לגרמנים ואיבדו את עצמם לדעת. אחד מהם היה הרוקח שעבד בבית־המרקחת של קאליר.

בין הקורבנות שהאמינו לגרמנים ומתו מיד עם כניסתם היו: דוד וורם, מורה לדת; אחותו של ד"ר בוגנר, רופא שחי כיום באוסטרליה; אשת קובה שווארץ, רוקחת; המהנדס שטרייכר עם בנו; פרופ' שוודרון עם אשתו; ד"ר שמידר; שפילמן; ד"ר ליפשיץ; ד"ר מנדל לייב צ'אצ'קס, מורה לדת בגימנסיה הממלכתית; ד"ר בליג; ד"ר דולק ליפשיץ.

היו כאלה שלא האמינו ולא התייצבו למיפגש, ביניהם יועץ־האוצר ליליאן ליאון, פרופסור ד"ר ברנהאוט, העורך־דין הורן ועוד. אף־על־פי שכולם נלקחו למקום לא־ידוע, איש עדיין לא ידע ולא האמין שהם נלקחו לחיסול, עד שהפולנים סיפרו שראו במו עיניהם איך חיסלו אותם הגרמנים ביערות ברודי.

באותה תקופה קיבלו יהודי ברודי פקודה לארגן יודנראט, על מנת שהגרמנים יוכלו לקבל באמצעותו את כל הדרוש להם מן התושבים היהודים. ליודנראט נכנסו העורך־דין הורן, שאחיו נמצא בישראל, פוניקווער ועוד. באותו זמן הגיעה גם פקודה לשים על השרוול סרט עם מגן־דוד. גם משטרה יהודית מבני העיר אורגנה לפי פקודתם של הגרמנים.

שלב ב'

השלב השני התחיל בהחרמת רכוש יהודי, במיוחד פרוות, תכשיטים וכל דבר יקר־ערך. לדאבון הלב היו בינינו אנשים מוגי־לב שהדריכו את הגרמנים לאן ללכת וממי לקחת. הפקודה היתה: מי שלא ימסור את כל דברי־הערך שלו, דינו מוות. כל זה היה בזמן שהתושבים עוד גרו בבתיהם.

בשנים 1941–1942 נערכו שלוש אקציות. מיותר להסביר את פשר המלה. כשנשמעה הצעקה השכם בבוקר "יהודים, הימלטו! אקציה!" ידע כל אחד מה מצפה לו. כל מי שנלכד ביום האקציה על־ידי איש אס.אס. נעלם ללא שוב, ומי שהצליח להתחמק ולהסתתר ניצל זמנית ולמחרת היה שוב חופשי לנוע. בין אלו שנלקחו באקציה הראשונה היתה משפחת רוגובסקי. בזמן האקציה שדדו והרסו כל מה שבא ליד.

כעבור זמן קצר היתה אקציה שנייה. היא לא היתה שונה מן הראשונה. שוב נלקחו אנשים רבים, ומי שנשאר היה מאושר שהוא עדיין נשאר בחיים. אנחנו גרנו ברחוב אוקרנז'נה אצל גברת שטרייכר, אחרי שבעלה נלקח ממנה. למטה גר ד"ר הורן, העורך־דין. כשנשמעה הצעקה "אקציה" ברחו כולם מן הבית וחיפשו מחבוא. אני הצלחתי להסתתר בבית פולניה אחת בעליית־גג מול הבית, ומשם ראיתי דרך סדק צר את הנאצים מוציאים את ד"ר הורן ואשתו וגם את אשת הפנר עם ילדיה ועוד יהודים שגרו ברחוב הזה. הם הוכו באכזריות ונלקחו לשוק, ומשם הובלו לקרונות־המוות. לפנות ערב, אחרי יום של יריות, צעקות ואימת מוות, חזרנו הביתה, ובתוך היגון הכללי שמחנו כשנוכחנו שאיש ממשפחתנו לא נעדר. לנו עוד ניתן "לחיות".

היו מקרי שפלות מצד האוקראינים, שבאו בהצעות עזרה, כביכול, וברמאות הוציאו מן היהודים את פרוטותיהם האחרונות. ואז היתה האקציה השלישית.

לאחר שנודע לי יום קודם שמכינים אקציה שלישית החלטתי לברוח מברודי ולהסתתר ביערות פוניקווה, שם הסתובבתי בודדה עם פעוט על ידי ומעט מזון בילקוטי. כאן היה "טוב". שקט ושלווה שררו ביער, והיה לי זמן לַמחשבה: מה יהיה אם לאחר שובי הביתה לא אמצא את אמי ואבי בחיים? אם כך יהיה, למה לי חיים? החלטתי לחזור. בדרך נודע לי שהאקציה נסתיימה, ושוב הפגישני הגורל הטוב עם הורי ומשפחתי.

בכל אקציה היו הנאצים בוחרים את הצעירים ושולחים אותם למחנות־עבודה. הקשר בין עובדי המחנות ובין משפחותיהם התקיים באמצעות ליאון בלאושטיין ז"ל, שלקח על עצמו תפקיד קשה ומסוכן. הוא דאג לחבילות מזון ובגדים והעבירם למחנות.

בדצמבר 1942 הכריז הצורר הנאצי על העברת כל היהודים מברודי, וולוחי, פוניקווה, פודקאמין, הוציסקו ברודסקאיה, פוניקוביצה. ועוד לגטו. כל השטח בסביבת בית־הכנסת הגדול הוכרז כשטח הגטו. רוב היהודים הועברו לגטו והורי ביניהם. אני החלטתי להסתתר בכפר הפולני הוציסקו ברודסקאיה. שיערתי שבין הפולנים יהיו חיי בטוחים יותר, אבל כעבור כשבועיים התנפלו בריונים על הכפר והוציאו בלילה מן המיטות את כל המסתתרים. במשך שבועיים אלה האמנתי שאני היהודיה היחידה בכפר. את כולנו העבירו

לתחנת־המשטרה. בזמן החקירה הוכינו באכזריות, ולאחר מכן הובלנו בעגלות רתומות לסוסים למקום המיועד לחיסול. בדרך שינו כנראה הרוצחים את דעתם והחליטו למסור אותנו למשטרת ברודי, שהיתה בידי האוקראינים. המשטרה פנתה ליודנראט ודרשה כופר־נפש קיבוצי. היות שלהורי לא היה מספיק כסף לשלם בשביל כולם היתה סכנה שיוציאונו להורג. בין האנשים שהיו עמי היו פרמינגר ואשתו. אחרי משא־ומתן מייגע הצליח היודנראט להשיג את הכופר ונציגו פוניקווער בא לבית־הסוהר, שיחרר אותנו והעבירנו לגטו. כך נפגשתי שוב עם הורי.

פחד תמידי שרר בגטו. אנשים ישנו בבגדיהם. יום יום היו הקלגסים נכנסים במפתיע ויורים ללא כל סיבה. גם הרעב עשה בנו שמות. ראיתי את אבי סובל מרעב. שמעתי את גניחותיו בלילות. הצפיפות היתה איומה, עשרים איש בחדר אחד. בחדר המשותף שלנו היו גם לזר הלפרן ואשתו ליליאן והגברת שטרייכר. צפיפות, חוסר היגיינה מינימאלית וכינים גרמו לכך שהמוראל ירד לגמרי. מריבות פרצו על כל צעד בגלל דברים של מה בכך. סכנה של מגיפת טיפוס ריחפה על ראשינו. אנשים נתפסו לכל מיני עסקים מפוקפקים על מנת להשיג טרף לפיהם. גברת בסכס וטיניה היו בינינו. גברת בסכס ניסתה להרוויח את לחמה על־ידי אפיית עוגות, לא פעם מקמח מעופש.

אנשים ספורים הצליחו לברוח מן הגטו. היו שבנו מקלטים תת־קרקעיים בתוך הגטו על מנת להסתתר בבוא שעת ה"יודן־פריי". ידענו שהדבר קרוב והוא ריחף מעלינו כמו חרב דמוקלס. היו שמועות שביערות מתארגנת קבוצת פרטיזאנים. מעטים הצליחו להצטרף אליהם. היו גם כאלה שהכינו מקומות־סתר אצל פולנים מתחת לרצפה. הפולנים הללו הסתכנו מאוד בנסיונותיהם להציל יהודים. יריות ורציחות נעשו דבר של שגרה. נזכרתי בלוויה של איש אחד בשם גולדשטיין, שמת מוות טבעי (עם הכניסה לגטו), וערכו לו לוויה באישור השלטונות בבית־קברות מחוץ לעיר. אמרתי אז בלבי: כמה אנושי המוות הזה, לפחות יודעים היכן נטמן הנפטר. זכור לי מקרה מדריד: אקציה של ילדים בגיל רך. מילאו שלוש משאיות בילדים רכים על מנת להוציאם להורג, וגדולה היתה השמחה כשמשאית אחת מן השלוש חזרה עם ילדים. התברר שבאותו יום היתה הפקודה להוציא להורג רק מספר מסוים של ילדים, ואת ה"עודף" להחזיר. "סדר גרמני".

בשטח הקסרקטין הפולני לשעבר, מול מגרש רוייקובקה, היה מחנה־עבודה לצעירים שהיו מסוגלים לעבודה גופנית קשה. כמה מאושר היה כל מי שזכה להגיע למחנה הזה. שם היה חופש־תנועה מסוים. דרכם הגיעו אלינו כל מיני ידיעות מן החוץ, חדשות מן החזית ולפעמים גם עזרה חומרית כלשהי. הם היו הקשר היחידי שלנו עם העולם החיצוני. פעם ברחו כמה בחורים מן המחנה. הם נתפסו על־ידי האס.אס.ים והוחזרו למחנה כדי להוציאם להורג. ביניהם היה יונה צוקרמן. כשנודע הדבר לאמו בגטו היא הגיעה למחנה בליווי אחד מאנשי היודנראט והתחילה לנשק את רגלי הרוצחים, אבל מאום לא הועיל. הם הרגו אותו לעיניה. בלבם של חיות־הטרף לא היה מקום לרחמים.

כעבור כמה זמן נודע לנו שעומדים לערוך אקציה נוספת. קמה בהלה. אנשים התחילו להתחבא בכל מיני מחבואים, בתוך הגטו או מחוצה לו. אני עם בני ואבי ברחנו אל מחוץ לעיר, למקום שהיה ידוע לנו כי קיים בו מסתור מתחת לרצפה. זה היה בית ריק בסביבת ואלי. נכנסנו בקושי לתוך הבור, כיסינו את הפתח במכסה והצטופפנו בתוכו בהרגשה שכאן לא נשקפת לנו סכנה. שמענו צעדים של אנשים רצים, צעקות ויריות. כעבור שלוש שעות בערך הרגשנו חוסר חמצן. זו היתה הרגשה איומה – מוות בחנק. היה ברור לי שצריך לעזוב את המקום בכל מחיר, אחרת נמות בעינויים. אבי ניסה לפתוח סדק בעזרת הסכין, אבל נפצע ולא הצליח. החלטתי שמוטב למות ביריות מאשר בחנק. התחלתי לצעוק ולקרוא לעזרה. לשמע צעקותי באו אנשים, פתחו את הפתח והוציאונו חצי מתים. היו אלה פולנים, מכרים של אבא. הם הסבירו לנו שהאקציה היתה הפעם לא נגד יהודים אלא נגד פולנים צעירים כדי לקחתם לעבודה. הם לקחו אותי עם הילד והסתירו אותנו בבית־הכנסת העזוב שנמצא בקרבת מקום. ראיתי את כל ההרס, את ספרי התורה קרועים ומתגוללים על הרצפה. נשארתי בבית־הכנסת עד שעות הערב ולאחר מכן חזרתי לגטו.

כך נמשכו הדברים עד לאביב 1943, עד ליום שהוכרז על חיסול הגטו. מדי פעם שמענו שעיירה סמוכה הוכרזה כיודן־פריי, אבל אנחנו המשכנו לחיות בתקווה שהרעה הזאת לא תגיע אלינו. זו היתה כמובן תקוות־שווא. היא הגיעה גם אלינו. בהישמע הידיעה התחילו אנשים להגיב בכל מיני צורות. חלק נשאר אדיש ולא ניסה אפילו לחפש מקום סתר, אבל רובם התפזרו לכל מיני "חורים" שהכינו מראש לעת סכנה. המקומות שהוכנו הספיקו בקושי לשניים־שלושה בני־אדם, אבל נכנסו לשם רבים יותר. מזון ומים הוכנו לעשרים וארבע שעות, כך שאנשים ידעו שלא יחזיקו מעמד זמן רב. נוסף לכל היתה הבעיה של ילדים קטנים: לא נתנו להכניס ילדים, משום שבכִיָם היה מסכן את כולם.

בחצר הבית שבו גרנו היה מחבוא שהוכן בשביל הדיירים. אני עם הילד שלי נכנסתי, ויחד אתי נכנסו גם פפה פרנקל עם הילד שלה, סוניה פרנקל עם הוריה, קלר עם אשתו והילד, אשתו של הָסִיוּ ממוט סופיה לבית הלפרן עם הילד ואחרים. כל הלילה ישבנו שם. שמענו נביחות כלבים, יריות וצעקות. לפנות בוקר הרגשנו שוב חוסר אוויר ומחנק. ידעתי שעלי לעזוב את המקום. אני וההלפרנים עזבנו את המקלט. כיסינו את הפתח בלי להשאיר סימנים. לא מצאתי בסביבה נפש חיה. הצלחנו להגיע מן החדר אל ביתנו. ירדנו אל המרתף ושם חיכינו. כעבור כמה שעות שמעתי קריאות. הגיע בעלי, שהיה כל הזמן במחנה רוייקובקה. הוא סיפר לי על חיסול הגטו. בחיסול השתתפו אנשי אס.אס. והמשטרה האוקראינית. הם הלכו עם כלבים, הוציאו את כל האנשים שהכלבים גילו, ירו בהם בקבוצות ואחר־כך שרפו את גופותיהם. תוך כדי חיסול הגטו היו עוברים אנשי מחנות־עבודה יהודים עם עגלות, ולפי פקודה היו מוציאים מן הגטו כל דבר־ערך – מזון, פחם, בגדים.

השארתי את בני אצל הורי בתקווה שאם אינצל אוכל להציל גם אותם. הצטרפתי לקבוצת־עבודה כאילו אני אחת מהם, וכך הצלחתי לעזוב את הגטו

הבוער, כשמשני צדי הרחוב עומדים הפולנים ומסתכלים עלינו ברחמים. בדרך סיפרו לי שכרגע הוציאו את כל האנשים שהיו אתי במרתף. הגעתי לשטח מחנה רוייקובקה.

שלושה ימים הייתי במחנה הזה, שהמצב בו היה איום. יום יום היו מתעללים באנשים, וכדי להטיל עלינו פחד היו הורגים שניים־שלושה בני־אדם כל פעם ותולים אותם. למרות הכל הצלחתי ביום השלישי להסתלק מן המחנה. הגעתי לרחוב אוקרנז'נה מול הבית שבו גרתי פעם ונכנסתי למשפחה פולנית בשם לוקאשצ'קייביץ'. הם הכירו את אבי, ועל אף הסכנה קיבלו אותי אל תחת חסותם. הם החזיקו אותי שנה תמימה, עד סוף שנת 1943. בעת הזאת היה גם בבית הסמוך מחבוא שהסתתרו בו כעשרים יהודים, ביניהם בתו של הפרופסור שוודרון.

באותם ימים הגיעו אלי שמועות על החיסול הסופי, ועל הוצאות להורג של אנשים שהסתתרו ונתפסו. אף נודע לי על חיסול יהודי בז'ז'אני, ובתוכם ד"ר איזידור ליליאן, אשתו ובנם. כעבור זמן שמעתי גם על חיסול מחנה־העבודה ברוייקובקה. חלק מן האנשים הוצאו להורג וחלק נשלח למחנה־ריכוז.

באחד הימים הגיעו אנשי האס.אס., כנראה על־פי הלשנה, לבית הפולניה שהסתירה יהודים, והוציאו להורג את היהודים יחד עם המצילה ובתה.

העיר ברודי נשארה ריקה מיהודים – יודן־פריי.

בין השאר נודע לי על ילדה קטנה המסתובבת ברחוב ועליה שלט "אני יהודיה". כך שלח אותה החוצה השופט הפולני שהחביא אותה זמן־מה. זו היתה ללה ליפשיץ, בתם של דולק והלה ליפשיץ.

בסתיו 1943, כשהחזית התקרבה לראדזיווילוב, הכריזו על "פינוי" – גירוש כללי של כל תושבי ברודי. אז ראיתי את ברודי בפעם האחרונה. מחופשת לנוצריה הצלחנו אני ומצילי לעזוב את ברודי ההרוסה, המופצצת והמתבוססת בדמה.

רפאל שלו (פולו שלינגר)

עדות (בגוף שלישי)

פולו הוא בנו השלישי של יעקב שלינגר, שהיה בנם הבכור של אלעזר ומלכה (מאלה). יעקב נולד ב־1895 בכפר ברלין הסמוך לברודי, שאליו עברו הוריו מברודי ובו ניהלו פונדק וחנות.

ליעקב היה אח, ירום, ושלוש אחיות – גולדה, חנה ולאה. ב־1905 חזרה המשפחה לברודי והצטרפה למשפחת סבתא מאלה, ברחוב לשנובר, ליד טחנת־הקמח לנדגווירץ. אלעזר, הסבא, נהרג באחת מפלישות הצבאות הזרים במלחמת־העולם הראשונה. יעקב שלינגר למד בחדר ואחר־כך בבית־הספר היהודי בברודי. במלחמת־העולם הראשונה שירת בצבא האוסטרי והשתחרר בגיל 23. הוא ואחיו ירום עבדו בטחנות־קמח: ירום אצל לנדגווירץ, יעקב אצל ליפשיץ (ברחוב למברג, בקצה השני של העיר). בפעם הראשונה בשנת 1922 לקח יעקב לאשה בת למשפחת חקלאים אמידים מפוניקווה, שאביה נהג להביא תוצרת חקלאית מן המשק לשוק בברודי. בנו הבכור אלעזר נולד בשנת 1924. אשתו נפטרה ב־1927 מיד לאחר לידת בנה השני, יצחק. יעקב התחתן בשנית בשנת 1928 עם סימה (אמו של פולו), בתו הבכורה של מנחם קרם (נולדה בשנת 1901) שגר בוואלה־מאלה והיה צבע מומחה לצביעת בתי־כנסת וקישוטם. הוא ואחיו התפרנסו ממקצוע זה וכן שימשו כגבאים בבית־הכנסת של החייטים ברחוב קרופנה. סימה התייתמה מאמה בגיל 16 ונשאה בעול גידול אחיה הצעירים דוד ושיינדל. מנחם קרם היה חייל בצבא האוסטרי ובימי פרוץ מלחמת־העולם הראשונה עבר עם משפחתו לווינה. בסיום המלחמה חזרו לברודי. דוד הצטרף לכוחות הרוסים בנסיגתם ומאוחר יותר התגורר בקייב. לא נוצר כל קשר עמו אחרי המלחמה. שיינדל התחתנה בגיל צעיר עם קנארק, שהיה סוכן־נוסע בלמברג (לבוב) מטעם חברה מסחרית. הם גרו אצל סבא מנחם קרם. בנם גניק נולד ב־1930. שיינדל עבדה כתופרת ואורגת רקמות, מפות ומפיות. היא נפרדה מבעלה, ומאז גדל גניק לסירוגין אצל סבו ובבית דודתו סימה. פולו נולד ב־1930 והיה בנה בכורה של סימה. אחריו נולדו מאיר (1933) ואירה (1937). יעקב וסימה שלינגר גרו ברחוב אוגרודובה (בפרבר הסמוך לכפר פולווארקי מאלה). בשכנות להם גרה משפחת ברוך הוכברג, שהיה מייצר ומוכר תוצרת חלב. בבית הוכברג הגדול התגוררו גם משפחת בתו הבכורה אדלה (שנישאה לירום שלינגר) ומשפחתה של גולדה (אחותם של ירום ויעקב). פולו היה מבלה זמן רב במשחקים בחצר בית הוכברג, ביחוד עם רבקה בתם של אדלה וירום, שהיתה בת גילו. ב־1937, לאחר שנולד אריה, עברה משפחת יעקב שלינגר לדירה גדולה ברחוב קאליר

11 בבניין בבעלות המסגר פוגל, שגם גר בבניין עם עוד שלוש משפחות ועם משפחת שוער הבניין, שהוא ואשתו הכובסת יאנקה גרו בחצר האחורית.

לייזר, בנו הבכור של יעקב שלינגר, התחיל בגיל 14 לשמש כשוליית־סנדלרים אצל מוניו כהנא. פולו ואחיו למדו בבית־הספר היהודי וכן בחדר שבשִיל גאס (רחוב על שם בית־הכנסת הגדול). יעקב עבד קשה והצליח לספק את כל צורכי משפחתו. כובסת, זושיה, היתה באה פעם בשבוע מכפר שליד סמולנו ומביאה אספקה טרייה של תוצרת משק – חלב, ביצים, גבינות. הם היו הולכים פעם בשבוע לבית־המרחץ הטורקי שליד בית־הכנסת הגדול. מדי שנה היו יוצאים לנופש בכפר קולפין שעל־יד פוניקווה. מדי פעם היה יעקב קונה תכשיט לסימה כדי לשמחה. בחגים היו קונים בגדים ונעליים לבני המשפחה. במשך השנה נהגו להתאים פרטי לבוש ולהעבירם מן הגדולים לקטנים. לקראת החורף היו קונים עצים ופחמים ומאחסנים אותם במחסן שבחצר. מים לרחצה ולבישול היה מביא "שואב המים" מן הבאר שברחוב, מול הבית. הם היו מבקרים לעיתים קרובות אצל סבתא מאלה, שהיה לה בית־קרקע קטן ברחוב לשנובר עם רצפת־עץ מצוחצחת, רהיטים נאים ומבריקים ועל הקירות עבודות־רקמה רבות. היא התפרנסה מקיצבה שקיבלה לאחר שנהרג בעלה. אתה חיו שתי בנותיה חנה ולאה. יעקב וירום אחיו עזרו לה בקניית מצרכים ובסידורים שונים. הם נהגו גם לטייל בשבתות ולבקר את סבא מנחם קרם ולהחליק במורד הטיילת שבמאלה־ואלי.

שגרת חיי משפחת שלינגר נקטעה בבת־אחת על־ידי הפגזה כבדה על העיר עם פרוץ מלחמת־העולם השנייה ב־1939. אנשים רבים נפגעו ובתים רבים נהרסו. בקושי הספיקו לפנות את המרתף בבניין (שלפני המלחמה שימש מחסן נוצות), אך לא הספיקו לאגור מזון ומצרכים אחרים. לאחר ימים ספורים פלשו לעיר כוחות ברית־המועצות.

1939–1941: תחת שלטון הקומוניסטים הפכו טחנות־הקמח לקואופראטיב, וכן כל בתי־המלאכה. בבית־הספר הפסיקו ללמוד פולנית, תנ"ך ולימודי דת. שפות הלימוד היו רוסית ואוקראינית. הילדים הצעירים חויבו להיות פיונרים והגדולים היו קומסומולים. החיים בקהילה התנהלו תוך הטלת משמעת קפדנית. חיי הדת בקהילה הופסקו ורוב בתי־הכנסת נסגרו. אספקת המזון היתה בצמצום והשגתו היתה כרוכה בעמידה של שעות בתורים רבים, שבני המשפחה עמדו בהם לפי תור. מצרכים רבים לא היה אפשר להשיג כלל. העיר התמלאה בפליטים מאזורי הכיבוש הגרמני ובמגורשים מגרמניה ומאוסטריה. במשך הזמן בוצעו הגליות מן העיר לבריתּ־המועצות וכן גיוסים של הצעירים לצבא בריה"מ. בין הצעירים שגויסו היו שני אחיה של אשתו הראשונה של יעקב שלינגר. שניהם לא נראו עוד אחרי המלחמה. בתקופה זו נסלל דרך העיר כביש בינעירוני. בכביש היתה תנועה סואנת, בעיקר של כוחות צבא, ועליו נדרסה למוות יום אחד סבתא מאלה.

ביוני 1941 פרצה המלחמה בין גרמניה לבריה"מ. חיל־האוויר הגרמני הפציץ את העיר הפצצה כבדה. משפחת שלינגר ושכניה מצאו מסתור במרתף הבניין. שוב נהרסו ובערו בתים רבים ברחוב. עם כניסת הגרמנים נקראו יעקב

שלינגר ושני בניו הגדולים להתייצב לעבודות־הכפייה (הנחת כבלי טלפון ומתח תת־קרקעיים). הלימודים בבית־הספר היהודי הופסקו. החלה מצוקה כלכלית קשה בבית. היתה הקצבת מזון לפי מנות. יעקב סבל מבצקות קשות ברגליו בגלל עומס עבודה ותזונה לקויה. לא היתה ברירה אלא לתת בגדים, נעליים וחפצים אחרים בתמורה למעט מזון שהיה לגויים מן הכפרים הסמוכים.

כדי להקל על מצוקת המשפחה נשלח הבן פולו (שהיה קטן מגיל החובה לעבודות־הכפייה) לעבודה בכפר פולווארקי מאלה אצל ידיד האב קוט, שהיה ספֵק התבואה לטחנות־הקמח שבהן עבדו יעקב וירום קודם לכיבוש הגרמני. פולו עבד בתחילה שעות מספר ביום ואחר־כך אף שהה בלילות אצל קוט. הוא היה מאכיל את הבהמות, מנקה את הרפתות והאורוות, היה יוצא עם הפרות למרעה והיה עוזר בעבודות השדה – חריש, זריעה, השקיה ואסיף התבואות. הוא היה עובד זריז וחרוץ (בן 11–12!) וקוט רווה ממנו הרבה נחת. בערבים היה שב הביתה לברודי, אם סיים בשעה מוקדמת. אך מפאת העוצר שהוטל על היהודים, אם סיים מאוחר היה נשאר ללון בכפר. כשהיה מגיע בלילות לביתו היה רואה את משפחתו הולכת ומידרדרת למצוקה כלכלית גדלה והולכת, וידו קצרה מלהושיע.

באקציה ראשונה (ספטמבר 1941) נשלחו יעקב, אלעזר ויצחק לבלז'ץ בטראנספורט הראשון של יהודי ברודי. גם אחיו של יעקב, ירום, היה בטראנספורט. סימה שלינגר נשארה עם שני בניה הצעירים מאיר ואריה וניצלה מן הטראנספורט – היא ביקרה באותו זמן בבית גיסותיה ברחוב אוגרודובה. לאחר הילקח הבעלים עברה לגור יחד עם גיסתה אדלה.

באקציה השנייה (אוקטובר 1941) נתפסו נשות המשפחה וילדיהן כתוצאה מהלשנה. הן נשלחו בטראנספורט לבלז'ץ. ניצלה רק גברת הוכברג, אמה של אדלה – היא התחבאה בזמן החיפוש במסתור שמצאה בחצרה. היא נותרה לבדה.

בזמן שתי האקציות שהה פולו בפולווארקי מאלה, מתחבא בין שורות הסלק בשדה. בכפר עצמו חיפשו והוציאו את כל היהודים ושלחום לטראנספורט. פולו היה מקבל עזרה בסתר מקוט ובני־ביתו, שסיכנו בכך את עצמם, כי היו בכפר הלשנות. בבואו בסתר לעיר לאחר האקציה השנייה מצא את גברת הוכברג. היא מסרה לו חבילה עם תמונות בני המשפחה וכן קצת חפצי מזכרת. (כל אלה נשרפו מאוחר יותר, בסיום המלחמה, כאשר בית קוט בכפר נפגע בהפגזות).

בתקופה שאחרי האקציה השנייה היתה שהייתו של פולו בכפר כרוכה בסיכון רב מאוד. כל היהודים רוכזו בגטו שגודר בעיר. גם גברת הוכברג עברה לגטו. פולו, שהיה מגיע לפעמים בלילות לביתה ברחוב אוגרודובה, מצאו עזוב ופרוץ ותכולתו נשדדה. הוא היה מתגנב אל תוך הגטו וחוזרה לכפר אל קוט ומשיג ממנו מצרכים, שהיו מעט עזרה במצב המחסור והרעב שהתפשטו בגטו. הוא נדבק במחלת הטיפוס שהיתה בגטו ואושפז בבית־החולים שבגטו. החלמתו מן המחלה הושגה בעזרת ליפתן מיוחד שגברת הוכברג בישלה לו והשקתה אותו, שהיה עשוי משזיפים הונגריים שהצליחה להשיג בדרך לא־

ברורה. המשקה פעל להפליא בהורדת חום הגוף ובזירוז פעולת המעיים וניקוי דרכי העיכול. לאחר שהבריא יצא פולו שוב לכפר בהתגנבות והמשיך לנוע הלוך ושוב בין הכפר לגטו.

באביב 1943 הוכרזה העיר ברודי וכל סביבותיה "יודן־ריין" – רוב היהודים שנשארו בגטו הועלו לרכבות היוצאות לבלז'ץ, האחרים הוצאו להורג בקצה הגטו ליד בית־המטבחיים שבקצה רחוב שול. שוטרים אוקראינים חיפשו בקנאות קומץ יהודים ששרדו עדיין בגטו, בעיר ובסביבותיה. אלו נחשבו כתת־אנוש, שאחד דינם – מוות באכזריות ובהתעללות...

כמה קבוצות קטנות של ילדים יהודים הצליחו לברוח מן הגטו ולהתחבא באיזור הכפר פולווארקי מאלה. כל הקבוצות נתפסו על־ידי השוטרים האוקראינים בעזרת משתפי־פעולה; רוב הכפריים היו משתפי־פעולה. גם פולו הצליח לברוח מן הגטו, עם עוד חמישה ילדים. מזלו שיחק לו כאשר גם קבוצתו נתפסה: הוא "נאלץ" לשהות באותו יום בחדרו של קוט, ממתין לבואו בלילה כמנהגו, אך הוא לא חזר עד אור הבוקר. פולו התחבא ביום בעליית־הגג מעל הרפת, שתה חלב שחלב מן הפרות ואכל שאריות מצלחות הכלבים שהכירוהו. כשחזר למחבוא הקבוצה בלילה הבא מצא רק את חפציהם המפוזרים...

הוא פנה למקום־מחבוא חדש – בספיטלקה (מגרש הגרוטאות והפסולת שנותרו בסיום עבודות הסלילה של הכביש הראשי). בתעלה שבמזבלה מצא מסתור יחד עם חבריו שהגיעו לשם לפניו, נונק וישראל, ועם שתי אחיותיו של ישראל – תאומתו חנה והבוגרת מהם רבקה, ששימשה מנהיגת הקבוצה ודוברתה. חמשת הילדים היתומים סבלו מרעב מתמשך, גופם היה עור ועצמות, בבגדיהם הדלים והקרועים שכנו כינים טורדניות שלא ניתן היה להיפטר מהן. רובצים בפסולת פחים חלודים ואשפה, נשימתם קשה מסרחון, חשו יאוש ותקווה כאחד, חיו את הרגע החולף ורצו לשרוד את היום...

ממקום מחבואם יכלו להשקיף אל הדרך שהובילה מן הכפר לעיר. בכל מקרה של סכנה יכלו לנסות להסתלק לשדות ומשם ליער לשנוף, שבין שביליו שיחקו בשיעורי הטבע והחברה. בערבים, עם רדת החשכה, יצאו אחד אחד כדי ללקט מאכל כלשהו. השגת האוכל והדרך אל המחבוא וממנו היו כרוכות בסכנת התגלות – מוות לילדים ועונש קשה לאיכרים שעזרו להם. פולו היה מתגנב אל מאחורי חצרות קוט, ממתין בשקט, בודק את המקום ומוודא שאין זרים, כי הכלבים היו נובחים. בעלת־הבית קוטובה מריה היתה יוצאת לברר את סיבת הנביחות. קול רשרוש בפשפש שהיה פולו משמיע שימש אות. היא היתה מביאה דבר מאכל ובכל פעם מודיעה שזוהי הפעם האחרונה שהוא מעז לבוא אליהם. כשסכנת ההלשנה הלכה וקרבה הוא הפסיק להטרידה. הוא היה מחכה בסתר עד לשחרור הכלבים בחצר הפנימית. גברת קוטובה היתה מביאה להם את מנתם ונעלמת מאחורי הדלת. פולו היה פורץ פנימה, הכלבים הכירוהו ולא התנגדו שיחדיר את ידיו לצלחתם. הוא היה מוציא מעט ממנתם ואלה כישכשו בזנבם בשמחה ובידידות... רעב, רועד מקור – בטרם זריחה היה חש למחבוא בטרם יתגלה, ולמחרת מנסה שוב את מזלו.

הילדים היו בטוחים שאף אחד מן הכפריים לא גילה את מחבואם והמשיכו להסתתר בתעלת המזבלה. היו שוכבים על האדמה הקרה, ממתינים לזריחת השמש, להפצעת קרניה שיחממו מעט את גופם, קרניים שהן מתנת האל, שאותה לא יוכל איש לגזול מהם – הן חודרות, מחממות ומחיות את איברי גופם הקרים והחלשים... יום אחד הפתיע אותם קול שציווה עליהם לצאת ממחבואם. תוך דקות מצאו את עצמם מובלים לכיוון הגטו על־ידי שני ז'נדארמים אוקראינים, שזירזום בכידוני רוביהם. עוברים דרך הכפר, עוברים ליד רחוב אוגרודובה, רחוב פולנה, נכנסים לרחוב קאליר. עוברים דרך ביתו של פולו ומתקרבים לגדר הגטו. ממשיכים לאורך הרחובות בגטו – חורבן, חלונות ודלתות פרוצים, חפצים מושלכים ברחוב. עוברים לאורך רחוב שול עד לקצה הגטו ליד בית־המטבחיים. פולו נזכר בדברי אמו, שהבטיחה לו כי יחיה גם אחרי התופת; הוא חייב לספר על המתרחש, עליו להמשיך את המשפחה... הוא פנה אליה במחשבתו, דרש ממנה בדמיונו לקיים את הבטחתה... הילדים הבינו שהם מובלים להוצאה להורג: דקירות כידוני הרובים המזרזים אותם, ריחות נוראים של שריפת גופות, צעקות, תחינות ותפילות של יהודים המבקשים על נפשם, מעורבות בצעקות הזירוז של הגרמנים ועוזריהם האוקראינים, לא הותירו מקום לספק...

בתהליך שגרתי של הוצאה להורג היו מכניסים קבוצת יהודים לתוך בית שבאחד מקירותיו פרצו פתח, והיו יורים באנשים, מכניסים עוד קבוצה ויורים גם בה על גבי הקבוצה הקודמת, וכן הלאה. כשהיה הבית מתמלא שפכו נפט והדליקו את הערימה עם הבית, ואז היו עוברים לבית הבא והתהליך חזר על עצמו... גם חמשת הילדים עוברים אותו תהליך – אך מזלם של פולו ונונק שוב משחק להם: הם קמים מתוך הערימה בטרם תישרף (הכדורים לא פגעו בהם פגיעות מוות), מצליחים להימלט לכיוון הביצות, מלווים בעשן המיתמר לשמים ובקריאות "שמע ישראל" אחרונות – הם שריד אחרון, ומוטלת עליהם המשימה ההיסטורית להעיד על מעשי הזוועה...

בדרכי נפתולים, בדרך־לא־דרך, בעזרתם הברוכה של אלת המזל וההשגחה הפרטית ובעזרת תושיה ויכולת הישרדות רבות שהלכו והתפתחו עם הזמן – מצליחים נונק ופולו לעבור את המלחמה בשלום...

לאחר שניצלו, נפרדו דרכיהם. נונק הוסתר על־ידי ידידי משפחתו בפולווארקי מאלה ופגש את פולו במחנה־הסגר בקפריסין לאחר ששניהם ניסו לעלות לארץ ישראל בעלייה הבלתי־לגאלית. בדצמבר 1947 הגיעו לארץ ישראל. נונק גויס לפלמ"ח ונהרג בקרבות בפרוזדור ירושלים. כך נקטע גם נצר זה ליהודי ברודי. פולו הצטרף להתארגנות יתומים יהודים נוספים בקראקוב שבפולין, לקבוצת "למטרה". הם יצאו מפולין, חצו את גבול צ'כוסלובקיה כשהם מתחזים לפליטים יוונים, שהו זמן־מה בפראג, עברו לאיזור־השליטה האמריקאי, שם שהו כשנה. חצו את האלפים לאוסטריה ודרך איטליה הגיעו לאוניית־המעפילים "מולדת" ועלו עליה. לאחר שהאוניה שיגרה אותות מצוקה בטרם טביעה גררו אותה שייטות בריטיות לנמל חיפה. משם הובלו פולו וחבריו באוניות־גירוש לקפריסין. לאחר שמונה חודשים עלו באופן חוקי לארץ

ישראל ונקלטו בקיבוץ תל־יצחק. הם גויסו ושירתו ב"הגנה" ונלחמו בקרבות במשולש. כשגויסו לצה"ל הגיעו רבים מחברי הקבוצה לחיל־האוויר הישראלי והיו בין מייסדיו. פולו שירת שנים רבות בחיל־האוויר כמכונאי מנועי־מטוסים וכמומחה ביקורת במנועי־סילון מתקדמים, כחייל ואחר־כך כאזרח עובד צה"ל, עד שיצא לגמלאות ב־1990.

הוא נישא ב־1953 לפאולה (פולי) לבית וייס, שעלתה מגאלאץ שברומניה. היא נפטרה בשנת 1987 לאחר מחלה קשה וממושכת. בתם הבכורה סימה (נולדה בשנת 1954) שירתה בצה"ל בחיל־האוויר, במקצוע השרטוט הטכני. בנם יעקב (נולד ב־1955) שירת וממשיך לשרת כחובש קרבי בכיר בצנחנים, הוא אגרונום שהתמחה בכלכלה חקלאית ובתחומי התוכנה העסקית. הוא התחתן עם דינה לבית ראובני (מטהראן, איראן) ולהם בן, אוהד (1983), ובת, שני (1986). בנו השלישי של פולו, שלמה (נולד ב־1960), שירת וממשיך לשרת בצבא־הקבע במערכות האלקטרוניקה כמהנדס חשמל ואלקטרוניקה. הוא נישא לחנה לבית נחום (מעיראק) ולהם בן, אור (1991), והם מצפים ללידה נוספת.

כך התגשם המשך השושלת והשתלב בחזון קיבוץ הגלויות בארץ אבותינו...

ברטה מיאסניק לבית לנדגווירץ

זכרון־דברים מברודי

אני ברטה מיאסניק מבית לנדגווירץ. נולדתי בברודי להורי אליהו וארנה לנדגווירץ. משפחתנו היתה ידועה ומכובדת בעירנו. היתה לנו טחנה משגשגת לטחינת קמח, גריסים וכוסמת עם הרבה פועלים ופקידים עד 1939, כלומר עד כיבוש עירנו בידי הצבא הסובייטי. את תוצרתנו, ובמיוחד הכוסמת, היינו שולחים לכל ארצות אירופה דרך נמלי דאנציג וגדיניה. בברודי נוסד קיבוץ־הכשרה בשם קלסובה, ואבי ז"ל קיבל כחמישים אנשי קיבוץ שלא מצאו עבודה בשום מקום אחר לעבודה בטחנה שלנו. ברודי היתה שייכת לאוסטריה עד מלחמת־העולם הראשונה, ובזמן המלחמה עם הרוסים גייסו את אבי אליהו לצבא האוסטרי. הוא נלקח בשבי ונשלח לסיביר לכמה שנים. כשנגמרה המלחמה חזר אבי לברודי והתחתן עם אמי, ארנה בת משה וברכה לוין. נולדו להם שני ילדים, אחי יולק ז"ל ואני ברטה. משפחתנו ניהלה חיים יפים ותרבותיים. אבי אליהו ניהל את המשק המשגשג ואמי ארנה ניהלה את הבית וחינכה את הילדים. אני ואחי יולק למדנו בגימנסיום עד הכיבוש הסובייטי. אמי פעלה בהרבה תחומים של עזרה הדדית, היתה יושבת־ראש של ועד בית־הספר, היתה פעילה בועד בית־היתומים ועזרה לילדים ואנשים נצרכים בכל מיני מוסדות.

כשבאו הסובייטים הם הלאימו קודם כל את טחנת־הקמח ואת כל רכושנו וגירשו אותנו מן הבית. עברנו לגור בביתו של סבא משה לוין. אבי הצליח לעזוב את ברודי לפני שסוכני הנ.ק.וו.ד. באו לעוצרו ולהגלותו לסיביר. אנחנו היינו אז אצל סבא לוין. פתאום הופיעו הגרמנים הארורים וכבשו את עירנו. התחילו הצרות החדשות.

בימים הראשונים קראו לאבי ולעוד כמה עשרות עסקנים, רופאים ותעשיינים להתייצב במשרד של הגסטאפו, הודיעו להם שהגרמנים מתכננים לכונן מחוז יהודי בסביבות ברודי ודרשו שיכינו תוכנית לאספקת התצרוכת והמצרכים שם. בבוקר קראו להם ובערב שיחררו אותם. אבל ביום השלישי לא חזרו, ולא חזרו עוד לעולם. למרות כל המאמצים שעשינו והכסף הרב ששילמנו כדי להיוודע על גורלם לא הצלחנו לאתר אותם. כשראינו מה המצב השגנו בכסף רב תעודה עם רשיון־עבודה בשביל אחי יולק בחברה גרמנית – מפעל חיוני של הגרמנים ימח שמם על מנת שיצילו אותנו מהשמדה, וגם זה לא עזר כלום: הוא נרצח באקציה הראשונה. אחרי שנשארנו אני ואמא חיפשנו מקום־מחבוא אצל כפריים מכרים של אבא ז"ל, ובעד כסף רב, זהב, תכשיטים ופרוות מצאנו לנו מקום אצל משפחות קראבצ'וק, שונביץ וימניק

שהחזיקו אותנו ברפת, בבור וביער. כמה פעמים גירשו אותנו בגשם ובקור ולא ידענו לאן לפנות. היינו מפוחדות ומלוכלכות וחולות, בלי נעליים ובגדים, בלילות הסתובבנו בסביבה לא־מוכרת והתדפקנו על דלתותיהם של אנשים זרים, ולמזלנו לא מסרו אותנו לגסטאפו, וברוך השם, ככה ניצלנו. לאנשים שעזרו לנו עזרנו אנחנו אחרי המלחמה, שלחנו להם חבילות וכסף. אחרי מיתוק היחסים בין רוסיה וישראל שלחנו להם חבילות דרך קנדה, אנגליה ואמריקה.

אחרי המלחמה נודע לנו שהכפריים שהחזיקו אותנו החזיקו גם את הרב שטיינברג ואשתו ואת משפחת בראון.

בגמר המלחמה לא יכולנו להישאר בברודי, מקום שבו רצחו את אבא ואת אחי ואת יתר בני המשפחה. עזבנו את רוסיה ועברנו לפולניה, ושם הכרתי את בעלי אשר מיאסניק. בווינה התחתַנו ומיד נסענו לישראל. הקמנו בית, נולדו לנו שני בנים ועכשיו יש לנו, ברוך השם, שמונה נכדים. בארצות הברית יש לנו אח של אמא, פרדי, ואחות, פרידה.

רבקה פלומין (בת רבקה ויצחק פולינר, נכדת חיה ושמואל פפרניק)

אמי, פלה פפרניק־פולינר

היו בביתנו חמישה ילדים, שלושה אחים ושתי אחיות. הורי היו מבוססים מבחינה כלכלית, כי קיבלו ירושה גדולה מהוריהם, שדות ויערות. היתה להורי חנות כל־בו. דירתם היתה מטופחת מאוד, היו לנו משרתת ומשרת, הם עבדו אצל הורי אמא והמשיכו לעבוד אצל הורי בשדות ובבית. הם היו גויים פולנים ודיברו יידיש מצוינת.

אמא היתה המבוגרת מכל הילדים וכל העול רבץ עליה. הרב שלימד את סבי נשאר לגור בבית הורי ולימד את האחיות ואת האחים של אמא תורה.

לסבי ולסבתי היה בית גדול, והם היקצו מקום באחד החדרים לבית־כנסת. לשם היו באים להתפלל מכל העיירה.

הרוסים פלשו לפולין ב־1939 ואז התערער המצב. הרוסים השתלטו על האדמות והקימו עליהן קולחוזים. הכל היה קולקטיבי.

המצב לא נמשך כך זמן רב. ב־1941 נכנסו הגרמנים ואז החל להיות גרוע מאוד ליהודים.

את הבחורים הצעירים לקחו למחנות־עבודה רחוק ממקום מגורידהם והם לא חזרו עוד הביתה, ולפי שמועות שרפו אותם בבלז'ץ, שהיה אושוויץ בקנה־מידה מוקטן.

יום אחד באו והוציאו את כל היהודים לאושוויץ. האנשים עמדו ברחבה גדולה והיו צריכים להשליך את כל הזהב והרכוש שלהם לתוך ארגזים.

לסבתי היה בזרועותיה ילד בן שנתיים. הגרמני ניגש אליה וראה שיש לה עגילים. הוא היכה אותה עד זוב דם ותלש מאוזניה את העגילים עם הבשר. סבתי התעלפה והילד נפל מזרועותיה.

אמא ראתה את המחזה המזעזע, נכנסה להיסטריה וברחה מן השורה. היא נכנסה למחסן נטוש והתחבאה שם. הגרמנים עברו דרך המחסן ולא התייחסו אליו.

את כל האנשים לקחו ברכבות למשרפות.

לאחר ארבעה ימים התחילו הגרמנים לשדוד את בתי היהודים.

עברו עוד כמה ימים ואמי ברחה לכפר שבו נשאר למשפחתנו רכוש רב.

הגויים גירשו את אמא מן הכפר וצעקו לה לברוח מהר, כי חייה בסכנה. אמא ברחה ליערות, והיא בת חמש־עשרה. היא רצתה לגשת לראש העיר ולמסור שהיא נשארה בחיים, ושיהרגו אותה. ראש העיר היה מכר של סבי וסבתי, ואמא חשבה שבזכות זה יהרגו אותה ללא עינויים, כפי שנהגו לעשות.

בדרך ממול התקרבה גויה עם דליים ורצתה לשאוב מים מן הבאר. אמא רצתה להסתתר, אך לא הצליחה. הגויה הכירה את אמא ושאלה אותה איך הצליחה להישאר בחיים ולצאת מן הגטו בריאה ושלמה. בעלה של אותה גויה עבד אצל הורי בשדות וביערות. הגויה היתה ענייה ודיברה על לבה של אמי שלא תלך למשטרה, אלא תבוא אליה ואולי תמצא את משפחתה. היא עודדה את אמי ולבסוף שיכנעה אותה. היא הכניסה אותה לאסם ודאגה לה למזון ולשתייה.

לאחר כמה ימים נאלצה אמא לעזוב את הגויה, משום שלגויים נודע מקום הימצאה והם רצו למסור אותה לידי המשטרה. הגויה פחדה להחזיק את אמא, משום שאיימו על חייה ועל חיי משפחתה.

אמא התחבאה ביער, היא היתה שם לבד. אחת לשבועיים באה הגויה עם קצת לחם ותפוחי־אדמה. אמא אכלה מעט על מנת שיספיק לה ליותר ימים.

בחורף נכנסה אמא למקלט שהתרוקן מיהודים שהיו בו, שהוצאו להורג. המקלט היה ביער. הוא היה צר וקטן, אפשר היה רק לשבת בו או לשכב. על מכסה המקלט צמח עץ, שהסתיר את הכניסה. שם ישבה אמא כל החורף, וכשירדו שלגים חזקים יצאה להיפגש עם הגויה על־יד העץ והיא נתנה לאמא אוכל.

הגויה חשבה שהמלחמה תסתיים במהרה ובתמורה אמא תתן להם חלק מן האדמות והשדות של סבי וסבתי. אבל המלחמה נמשכה ונמשכה, ואז בעלה של הגויה התנגד שהיא תמשיך להביא לאמא אוכל. אבל הגויה המשיכה להביא לאמא אוכל וגם ילדיה חמלו על אמא.

לפני תום המלחמה החלו הבאנדרובצים האוקראינים להתנפל על פולנים ואלו נאלצו לעזוב את הכפר ולברוח. אז יצאה אמא מן המחבוא והתחילה לפגוש מכרים יהודים, שיצאו אף הם ממקלטים של פולנים.

ב־1944 חזרו הרוסים, ואז יצאה אמא מן היערות עם פצעי קור, רזה מאוד. הרוסים טיפלו בה וריפאוה. הצבא הרוסי לקח את אמא עד קרמניץ ושם שבו אליה כוחותיה. לאחר זמן היא החלה לעסוק במסחר ואף ללמוד.

בתום המלחמה אמא פגשה את אבא בעיר ברודי, בשוק. אבא חזר מטולה מבית־החולים קטוע־יד, ומאז הם נשארו יחד בעיר ברודי. הם עסקו במסחר והחיים היו טובים ומבוססים. במשך הזמן הם התחילו לחשוב על ארץ־ישראל. לצורך זה נסעו מברודי לפולניה, נרשמו לעלייה ומפולניה עברו בצורה לא־לגאלית את גבול צ'כיה. את כל הרכוש השאירו בדרך והגיעו לגרמניה ב־1947. מ־1947 עד 1949 הם שהו בהופגייסמר שעל־יד העיר קאסל.

ברוניה רוט

אבי, אמי ואחותי

אני רוצה לשרטט שלושה דיוקנים: של אבי, של אמי ושל אחותי.

אבי, יונס רוט. הוא התגורר בשוואבים (בפרברי ברודי), ונספה יחד עם קבוצת יהודים שעבדו במנסרה של אינג'ינר לוסטמן ושות'.

ביום 21 במאי 1943 נערך החיסול הסופי של יהודי ברודי. באותו יום קיבל מנהל המפעל פקודה מן הגסטאפו, שלקראת ביקורם של אנשי הגסטאפו במנסרה חייבים היהודים להתלבש באופן חגיגי ולחכות בשורות כשתעודת־עבודה בידיהם. היהודים לא הבינו מה מצפה להם והתייצבו בחצר בהתאם לפקודה. לפתע הגיעה מכונית ובה אנשי גסטאפו. הם הובילו את היהודים כעדר בקר תוך מכות במקלות שבידיהם אל קרון־משא שכבר עמד במסילה והיה מלא עד אפס מקום יהודים מן הגטו. דרכם היתה לכיוון בלז'ץ, אל תאי־הגזים. תיאור מדויק של המסע האחרון הזה מסר לנו עד־ראייה, מר מאראש (המתגורר באוסטרליה), שהצליח לקפוץ מתוך הרכבת הנוסעת וכך ניצל.

אמי, שרלוטה רוט. היא נספתה כחודש לאחר חיסול גטו ברודי. בשעת חיסול הגטו היא הצליחה להסתתר במרתף הרוס מלא נוצות במשך שבעה ימים ולילות, וכאשר השתרר שקט יצאה ממחבואה. מכיוון שלא היה לה לאן ללכת שירכה את רגליה אל העיר ומסרה את עצמה לידי הגרמנים. הם הכניסו אותה לצריפי גדוד 43 (ליד רוייקובקה), שבהם כבר ישבו יהודים שניצודו והוצאו ממחבואים שונים, ועבדו במיון הרכוש היהודי שנותר. יום אחד החליטה להציל את נפשה על־ידי בריחה, ואמנם הצליחה להסתנן דרך השער האחורי. אבל בדרך מקרה ראה אותה אדם צעיר משלונסק (פולקסדויטש), החזיר אותה מדרך מנוסתה, סגר אותה למספר ימים במחסן בלי אוכל ושתייה יחד עם עוד אשה יהודיה עם ילד (אשת סבל), ובוקר אחד, בנוכחות יהודים אחרים שנצטוו לשיר, ירה בראשן במרכז החצר כאזהרה וכעונש לכל מי שינסה להימלט. ואף־על־פי־כן אחדים ניצלו בנס וחיים עתה בישראל.

אחותי, רגינה רוט. עוד לפני מלחמת־העולם השנייה, כבחורה צעירה, היא היתה פעילה בארגונים ציוניים. בשנת 1937 יצאה להכשרה בביילסקו־ביאלה כדי להכין את עצמה לעלייה לארץ ישראל. אבל למרבה הצער עוד בטרם הוענק לה הסרטיפיקאט פרצה המלחמה. היא חזרה לברודי יחד עם בעלה, שאתו התקשרה בהכשרה. בשנת 1940 נולדה להם בת, ויחד נכנסו לגטו. בעלה גויס לעבודה בתחנת־הרכבת, ושם נרצחו הוא וחבריו.

21 במאי 1943 היה יום יפה, יום אביב, אבל אכזרי וטראגי ליהודי ברודי – יום חיסול גטו ברודי. כל היהודים נתפסו וקובצו בכיכר־השוק של ברודי. הרבה נשים צעירות עם תינוקות וילדים בחיקן כורעות על ברכיהן, והן מוקפות שורות שורות של אנשי המשטרה האוקראינים והגרמנים ומחכות יום שלם להובלתן. פתאום הבחינה אחותי בחלון בעל סבכה המוביל אל תוך מרתף (ביתו של הרוקח קלמוס). היא אמרה זאת לגברים שעמדו בקרבתה והם הרחיבו את חוטי הסבכה, כדי לאפשר לאמהות אחדות עם תינוקותיהן לחמוק לתוך המרתף. שם, דחוסים בחדר צר, סבלו ייסורים וצער במשך מספר ימים ולילות כשהן מזינות את עצמן ואת ילדיהן בקוביות־סוכר אחדות. לילה אחד, באין ברירה, כאשר הרעב והקור הציק להן לבלי שאת, יצאו מן המרתף. אחותי והתינוקת שלה עברו אז חוויות קשות ומורטות־עצבים: הן נדדו מאורווה לרפת, בתעלות ובמלונות־כלבים עד שהצליחו למצוא מקלט במרתף של איכר בודד. שם פרשה עליה את חסותה פולניה בשם מטילדה גלינובסקה במשך ימים אחדים. האשה הזאת גם העבירה את התינוקת לעיר לבוב ומסרה אותה לידי גב' ולדיסלאבה חומס, עסקנית־ציבור פולניה ידועה, שהצילה יהודים רבים. אחותי פחדה לצאת בעקבות ילדתה ללבוב, ובאביב 1944, כאשר הרוסים התקרבו לברודי, נערך פינוי של האוכלוסיה הפולנית האזרחית, ואז זוהתה אחותי כיהודיה והגרמנים ירו בה ליד חומות הבתים.

אברהם (בן חיים נוח) שפירא

עדות

פלישת הצבא הגרמני ב־22 יוני 1941, ללא הכרזת מלחמה, הפתיעה את תושבי העיר ברודי כפי שהפתיעה את הצבא הסובייטי. הודעות הראדיו הגרמני על התקדמות הצבא הנאצי, שידורי הראדיו הסובייטי על בלימת הגרמנים ורעש המטוסים בישרו על מה שיקרה. לפני כניסת הגרמנים תקפו את העיר מטוסים גרמניים שטסו נמוך והפציצו את רחובות העיר. הרבה יהודים נהרגו אז.

עם כניסת הצבא הנאצי לעיר התחילו החיילים הגרמנים לבזוז בתי יהודים. לאחר כמה ימים הם הקימו מיליציה אוקראינית. הגרמנים והאוקראינים החלו לתפוס יהודים ברחובות. חלק מן הנתפסים נעלמו, ועד היום לא ידוע מה עלה בגורלם. בפקודת הגרמנים התארגן יודנראט, הוקמו מחנות־עבודה והיודנראט היה אחראי להעברת יהודים לעבודה למחנות. הוקמו מחנות־עבודה בקוזאקי, פלוהוב, יקטורוב, אולסקו ולאצקי. עיקר העבודה היתה סלילת והרחבת כבישים. בקוזאקי עבדו במכרה־פחם והמשטר היה יותר קל. כל המחנות היו מוקפים גדרות־תיל ועמדו תחת שמירה של שוטרים אוקראינים. בלאצקי, ליד זלוצ'וב, היו שני מחנות נפרדים: באחד יהודים עם טלאי צהוב מלפנים ועל הגב, ואילו הגויים שנשפטו הועברו למחנה השני; להם היה טלאי בצורת משולש אדום. היהודים והגויים עבדו יחד, אבל היחס לגויים היה הרבה יותר טוב.

היינו יוצאים מוקדם בבוקר בשעה חמש בכל מזג־אוויר, סוחבים על הגב כלי־עבודה, תחת מטר מכות מידי האוקראינים. הם היו יורים מדי פעם בהולכים והרגו רבים. בצהריים היו מביאים קצת "מרק". בתום העבודה היינו נשכבים בבגדים רטובים על הדרגשים, שהיו מסודרים בחמש קומות.

הרבה אנשים חלו בדלקת־ריאות וטיפוס שהשתוללו בלאצקי. את המתים היינו קוברים על הגבעה, והיודנראט היה דואג למלא את המחנה ביהודים אחרים במקום אלו שמתו.

מפקד המחנה אוברשטורמפירר אס.אס. וארצוק היה מופיע בלילות מדי פעם, מעיר אותנו ועושה ביקורת רגליים. אם למישהו היו רגליים מלוכלכות היה מקבל עשרים וחמש מלקות. מובן שלא היה באפשרותנו להתרחץ, וזה היה רק שעשוע של וארצוק השיכור.

באחד הימים הביאו למחנה יהודי זקן ואשתו, והאוקראינים השתויים ציוו עליהם לרקוד. מה עלה בגורלם אחר־כך אינני יודע.

אם הצליח מישהו לברוח, היו מביאים במקומו קרובי־משפחה שלו, לפעמים זקנים. ואם נתפס הבורח היו יורים בו. לפעמים היו תולים "אשם" עם הראש למטה ומשאירים אותו תלוי עד שיצאה נשמתו.

לשירותים היה אפשר ללכת בלילה רק בקבוצות תחת השגחת השומרים האוקראינים, שבהזדמנות זו התעללו ביהודים.

כל בוקר לפני היציאה לעבודה היו מעמידים אותנו בשורות והמפקד היהודי של המחנה היה קורא את השמות בקול לפי הרשימה, כדי לוודא שכולם ישנם.

פעם בשבוע אירגן היודנראט משלוח חבילות מבני־משפחה בעיר לעצורים במחנה. העגלון משה דער קרימער (נכה מלחמת־העולם הראשונה, בעל רגל תותבת) היה מגיע עם עגלה והיה מחלק את החבילות.

בימי ראשון לא עבדנו, ומדי פעם היו אוספים אותנו ומוציאים בעלי־מקצוע לעבודות במקומות שונים מחוץ למחנה. חלקם הועברו ללבוב למחנה יאנובסקי הידוע לשמצה. באחד המקרים חיפשו מסגרים ונגרים. השוטר היהודי מס שהכיר אותי מן הבית רמז לי להודיע שאני נגר, וכך עשיתי. ללאצקי הגעתי בערב פסח 1942, ומשם יצאתי לזלוצ'וב עם עוד כמה בחורים בעלי־מקצוע. הועברנו לידי חברה גרמנית בשם "הוֹך אוּנד טיפבאו" שמנהלה היה גרמני בשם ויטליצקי. עבודתנו היתה לפרק בתי יהודים אחרי אקציות. את החומרים מן הבתים המפורקים היינו מעמיסים לקרונות, והם היו נשלחים למקום לא־ידוע. התנאים שם היו הרבה יותר טובים מאשר בלאצקי. אחרי העבודה היינו הולכים לעיר ומתאכסנים אצל יהודים מקומיים, שקיבלו אותנו יפה. הנגרים שאתם עבדתי וידעו שאינני בעל־מקצוע נתנו לי לעבוד בעבודות שלא דרשו ידע מקצועי. אילו גילו הגרמנים שאינני בעל־מקצוע כפי שהצהרתי, היו יורים בי במקום.

לאחר הקמת הגטו בזלוצ'וב הוכנסנו למחנה־צבא פולני לשעבר ושם המשכנו בעבודתנו. זמן קצר לאחר החיסול הסופי של הגטו בזלוצ'וב הקיפו הגרמנים את המחנה, הרגו את רוב היהודים, וחלק מבעלי־המקצוע הועברו למחנה יאנובסקי שבלבוב.

אני הצלחתי לברוח, תחת מטר יריות, עם עוד שני בחורים. הסתובבנו ביערות, בבונקרים, בצינורות־ביוב ובין חורבות הבתים בעיר.

עם התקדמות הצבא האדום התקרבה החזית לזלוצ'וב. במשך כחצי שנה לא הצליחו הרוסים לכבוש את המקום, ורבים מן היהודים שהסתובבו ביערות נהרגו. ב־1944 שוחררתי על־ידי הרוסים. עם תום המלחמה עברתי לפולין, משם בעזרת ה"ברידחה" עברתי לצ'כיה, אוסטריה, קפריסין, ומשם הגעתי ארצה.

קלארה־חיה ז'ורנה

שתי עדויות

עד פרוץ המלחמה ב־1941 גרנו בכפר דוביה שליד ברודי. היה לנו שם משק חקלאי. לאחר כניסת הגרמנים לכפר קיבלנו הוראה להתייצב לעבודה בפולוורק, זוזה חקלאית, שאליה העבירו את כל מה שהיה לנו – סוסים, פרות, ירקות, תפוחי־אדמה וכלי־עבודה חקלאיים. בחווה עבדו יהודים מפוניקווה, סוכודולה, יסיונוב, ולוכי וגם אחדים מברודי, שחשבו שאם יעבדו בחווה יינצלו ממשלוח למחנות. גם החווה התארגנה כמו מחנה, אבל התנאים בה היו הרבה יותר טובים מאשר במחנות לאצקי או במכרות־הפחם.

בנובמבר 1941 ציוו אנשי האס.אס. הגרמנים על כל היהודים לעבור לברודי, שם התחיל להתארגן הגטו. עד אז עבדנו קשה בחווה. איש האס.אס. פשקין היה אכזר ולא היה לנו מה לאכול, כי את כל מה שהיה לנו לקחו הגרמנים. אני, בעלי ובתי פאניה, שהיתה עוד תלמידת בית־ספר, עבדנו קשה. פאניה עבדה עם חזירים, בישלה להם אוכל בסירים גדולים. פעם הביאו פגר של סוס לבישול, ולאחר שהחזירים אכלו את הבשר מתו אחדים מהם, ואז איש האס.אס. היכה את בתי בתירוץ שבאשמתה התפגרו החזירים. גם אותי ואת בעלי היכה. את אחותי אסתר פייר הוא כל־כך היכה עד שהמסכנה לא יכלה ללכת לעבודה. את בעלה ושני ילדיה של אחותי לקחו למחנה־ההשמדה בלז'ץ, וגם את אחותי הבוגרת עם ילדיה ונכדיה. בדצמבר 1941 אמרו לנו לעבור לגטו לברודי ולקחת איתנו הכל, אבל מה כבר היה לנו לאחר שהגרמנים לקחו לנו הכל. אמרו לנו שבגטו תהיה עיר יהודית ושם נוכל לחיות, אבל אנחנו כבר ידענו מה מחכה לנו בגטו. בחווה היה גוי אחד, שהיה אומר לנו שנברח ולא נלך לגטו כי לא ישאירו אותנו בחיים. גם אשתו עזרה לנו הרבה עם אוכל. היא התיידדה עם בתי פאניה ואמרה לה שתלך לכפר יסיונוב למכרה שלה, שאמנם היתה ענייה מאוד אבל היתה אשה טובה ואצלה תוכל בתי להישאר. היא בעצמה מפחדת להחזיק אותה, אבל תשלח לה לשם אוכל ושם תוכל להישאר בחיים. אמרו לבתי שהיא דומה לגויה, ואילו ההורים יצטרכו בין כה וכה ללכת לגטו. בתי היתה בלונדינית עם צמות. נפרדנו מבתנו, בכינו ונסענו עם עגלות לגטו לאחר שהעמסנו את כל מה שהיה לנו. והבת נסעה ליסיונוב.

ראש היודנראט כץ אמר לנו לעבור לגור לרחוב שפיטאלנה, לבית שהיה של טריט ובו התגלו היהודים והועברו למחנות. היהודים בנו קירות כפולים והתחבאו בעליית־גג, אבל את כולם מצאו והעבירו אותם, אלוהים יודע לאן.

העבירו את כולנו לבית זה, וידענו שבאחד הימים גם אותנו יקחו, אבל מה כבר יכולנו לעשות. בזמן האקציה ברחנו לאוסטרובצ'יק ולאחר שחזר

טריט חזרנו גם אנחנו. אחדים התחבאו בעליות־גג או בבתי־השימוש, עם הילדים.

לקחו אנשים לחפור בורות ביער שנל, גם באו לקחת את בעלי אבל הוא היה חולה מאוד ולא לקחו אותו. לתוך הבורות שנחפרו זרקו את היהודים ובעודם בחיים קברו אותם. אחדים ברחו וסיפרו לנו מה קרה שם ביער. לאחר האקציה היו ברחובות נהרות של דם. למחרת האקציה הייתי ברחוב קאליר וראיתי דם על הקירות, דמם של היהודים שנרצחו.

לאחר חיסול הגטו ציווה היודנראט לכל האנשים שנשארו בחיים להתאסף, והשוטרים היהודים אספו את כולם. הגרמנים בחרו אז חלק על־ידי העמדתם בצד ימין והעמדת החלק השני בצד שמאל. אחר־כך שולחו הצעירים למקום לא־ידוע. גם שמעון פוירשטיין, בעלה של אחותי הצעירה, נעלם. אשתו עם שני ילדיהם נשארו בינתיים.

השוטרים היהודים חיפשו במשך כמה ימים בעליות־גג, בכל מקום, ואת אלו שמצאו הובילו למקום לא־ידוע.

ביום שישי, 22 במאי 1943, חוסל הגטו. בין ליל חמישי ושישי לא ישַנו כל הלילה. אנשים התחילו לברוח מן הגטו, וכל מי שהיה לו בונקר הסתתר. שאלתי את בעלי מה לעשות, לברוח או להישאר. גם שתי אחיותי עם ילדיהן היו בבית. בעלי ענה שאינו רוצה לברוח מפני שכאשר נצא מן הבית יחפשו אותנו. רק בני משפחת רובינשטיין התחילו לארוז קצת דברים ורצו לברוח, כי לאחותו של רובינשטיין היה בונקר ברחוב שקולנה. אני מאוד רציתי לחיות, רציתי גם לדעת אם בתי פאניה עוד חיה. החלטתי לברוח מן הגיהינום בכל מחיר, אפילו אם יהרגו אותי ברחוב. בעלי לא רצה לצאת, גם אחיותי לא יכלו לברוח עם ילדיהן הקטנים. יצאתי אחרי משפחת רובינשטיין. כאשר הם נשכבו ברחוב שכבתי גם אני. הלכתי אחריהם לרחוב שקולנה, שם לא ירו. המחבוא שהגענו אליו היה מין בור ובו עצים וזבל וכל מיני גרוטאות. נכנסתי אתם לבור, היו שם 16 בני־אדם שישבו על הרצפה רועדים מפחד. כשנכנסתי התחילו לצעוק עלי למה נכנסתי למחבוא שאינו שלי. כאשר הרובינשטיינים ראו אותי אמרו שהיינו יחד ולכן הם מרשים לי להישאר אתם. בבור היה צפוף מאוד, לא היה אפשר לנשום, היו שם גם כמה ילדים קטנים שבכו כל הזמן כי היו חולים בטיפוס. כאשר הילדים צעקו המבוגרים אמרו שצריך לחנוק אותם, אבל ההורים ענו שהילדים ימותו רק יחד אתם. הם אמרו שאין להם לב לחנוק את ילדיהם, לכן הילדים נשארו. הגטו בער כל הלילה. שמענו שנזרקו רימונים לבתים שכנים ושמענו צעקות ובכי. זה היה נורא וכבר הצטערתי שלא נשארתי עם בעלי והאחרים, אבל רציתי להישאר בחיים.

את חיסול גטו ברודי אני זוכרת היטב. עלה השחר, שחר אפור של יום אביבי, 22 במאי 1943. הגטו כולו היה אפוף ערפילי בוקר. היה שקט. שקט שלפני אסון – בכל נימי העצבים הורגשה חרדה, שהיתה תלויה באוויר. איש לא הצליח להירדם.

אפילו ילדים לא ישנו: הם נאנחו ויילו, ודאי חלפו בראשיהם הקטנים חוויות ימי הרעב והפחד. הפחד לא הירפה מאיש. הוא חי איתנו ובתוכנו. בחדר אחד חיינו חמש משפחות – כעשרים איש. כל אחד היה ער, שרוי בשתיקה, בציפיה לקראת משהו איום, ויחד עם זאת קיווה שיסתיימו חיים אלה מלאי הסיוט. רק מדי פעם נשמעה בשקט גניחה, אנחה קורעת לב. העזתי לרדת ממיטתי ולהציץ לרחוב.

מחלוננו נראה הגטו כולו. גרנו בקומה עליונה. מסביב לגדר־התיל התגודדו קבוצות של דמויות. ידעתי מה פירושן: המשטרה האוקראינית. שתי מכוניות וצלן של שורות מכוניות מסביב לגטו. הם חיכו עד שערפילי הבוקר יתפזרו כדי להתחיל את ה"משתה" האחרון בעיירה ששמה ברודי.

בהתרגשות התחלתי להעיר את כולם. ישנו איש ליד אחיו על הרצפה. להתלבש! מהר, יותר מהר, אולי נצליח להימלט מן הגיהינום, אולי מישהו יציל את נפשו. כולם התלבשו בשתיקה, אפילו ילדים שהתעוררו לא בכו. הם הרגישו את האווירה המתוחה ורק נלחצו חזק חזק לחיק אמותיהם.

הערפילים נמוגו אט אט, האור התחזק. מבעד לחלון נשמעו היריות הראשונות. יותר קרובות, יותר קרובות.

זירזתי את כולם. מהר, יותר מהר, נצא מן הדירה – לעליית־הגג. בביתנו היתה עליית־גג בעלת קיר כפול. היא אמנם נתגלתה בעת אחת האקציות הקטנות, אבל... לא היה שום דבר אחר טוב יותר. לאט לאט הגחנו לעבר המדרגות והתחלנו לעלות, עם צרורות קטנים. במוחי חלפה מחשבה – הרי אין זה מקלט, מצאנו אותו מהר מדי. תפשתי את ידו של בעלי – בוא בבקשה, אולי יתנו לנו להיכנס לאיזה מקלט אחר? מחשבה אחת הטרידה אותי – לחיות, לשרוד, למצוא מקלט אמיתי להידחק לתוכו, אפילו בכוח. את המחשבה הפכתי למעשה, והנה פתאום נמצאתי ברחוב.

מצדו השני של הרחוב הבחנתי באנשים רצים, והצטרפתי אליהם. בסמטה הסמוכה עמד בית נוטה ליפול – חדר־הכניסה היה הרוס כמעט לגמרי ומלא על גדותיו סמרטוטים ואשפה. אנשים כבר עומדים מעל פתח המקלט. נכנסים לפי תור, בשקט מוחלט. אני מתקדמת, ופתאום יד אדם דוחה אותי ואני שומעת קול כעוס: זרה, מה את רוצה פה? אין מקום! הרצון לחיות היה כה גדול עד כי המלים האלה לא הרתיעו ולא הפחידו אותי. בכל כוח גופי אני נדחפת פנימה, לתוך המקלט המעופש הדחוס באנשים ובכסתות. וכבר אני בפנים נושמת בהרגשת רווחה. למעלה משתוללת סערה. נשמעות יריות, פקודות קולניות, אנחות, גניחות וילולות, התפוצצויות של רימונים הנזרקים לתוך מקלטים.

אנחנו מחכים. שמע ישראל! פולטים הפיות באימה. ואם יגלו אותנו? אולי לא יגלו. הלא לא יעלה על דעתם שבחורבה כזאת... הלוואי והקרש העליון מעלינו לא יחרוק... אני מתחילה להביט סביבי ולהבחין באנשים היושבים סביבי. פתאום אני שומעת קול לוחש על־ידי: "חייצ'ה". היתה זו מכרה טובה שלי, הניה, כלתה של שכנתי מן הבית. ובכן, יש כאן גם אנשים משלנו. נשמתי לרווחה. למעלה נמשכה הפעולה: הדי יריות, נפץ רימונים, צעקותיהם של

הגרמנים והאוקראינים, שאחז בהם כעס מטורף. בנחירי עלה ריח של שריפה ובאוזני נשמעו יללות. קולות הזוועה הגיעו עד הנה.

היום כולו עבר ולמעלה לא שקטו הקולות. במקלטנו היו שלושה ילדים קטנים. המחנק וחוסר האוויר נתנו בהם את אותותיהם. הילדים התחילו ליילל. סתמו להם את הפיות, בהתחלה בעדינות ומתוך דאגה, אחר־כך בכוח, מתוך יאוש, בצורה אלימה, שישתקו, ו"אפילו לנצח", רק שלא יישמע קולם למעלה ושלא ימצאו אותנו פה. הגיע הלילה המיוחל. לא יכולתי למצוא מנוח למחשבותי. כל העת רק חשבתי איך לחמוק מכאן, איך לצאת ולברוח מן הגיהינום הזה לשדה הפתוח, ליער.

למעלה השתרר סוף סוף שקט. התקרבתי קצת לעבר הניה והצעתי לה בזהירות לנסות להתגנב ולחמוק בלילה מתוך הגטו אל השדות והיערות. גדרות־התיל הוסרו, וקיוויתי שנצליח איכשהו לעבור, ומשם נלך הלאה דרך השדות אל הכפר הסמוך. לבי אומר לי, אמרתי להניה, שמחר ימצאו אותנו כאן, ולכן אינני רוצה להישאר. הניה שקעה לרגע במחשבות. טוב, אמרה, אלך אתך, אך עלי להגיד זאת לחמותי מיד, כי מחר ייתכן שיהיה מאוחר. הם ניסו להניאה: מוטב מחר בלילה, גם הם ילכו אתה. אני זירזתי: הניה, את הולכת? כן, אני באה אתך. היא לקחה אתה צרור קטן. בואי ונלך.

התחלנו להידחק ולפלס לנו דרך לעבר הפתח. או, אלוהים, נשמעו צעקות מאחורינו, בגללן ימצאו אותנו, יתפסו אותן והן תגלינה את מחבואנו. לא לתת להן ללכת! לעצור בעדן! הניה, בתנועה החלטית, הזיזה מישהו שניסה לעמוד בדרכה ואמרה: "לא תעזו לעצור בעדנו. כל אחד מכוון את גורלו". בקושי רב נחלצנו דרך הפתח הצר. הניה לחשה לאוזני "חכי רגע". היא תפסה דלי, מילאה אותו מים ועוד פעם ירדה למטה. הבנתי שהיא הורידה להם מים, ואחרי מים איש לא העז עוד לצאת.

יצאנו. הלבנה האירה באור נוגה את כל הגטו. הוא בער. ריח גופות שרופות נישא באוויר ומילא את החלל. בקושי לא התעלפתי. הלאה, יותר מהר, קדימה, אל מעבר לחומות הגטו, להתרחק ככל האפשר, לעבר השדות והיערות, הרחק מערימות הגופות החרוכות שנתקלנו בהן בדרכנו. אין זאת כי אם בנס הצלחנו לצאת מן הגטו. התקדמנו לאט בתוך שדות תבואה, שלא היתה עדיין גבוהה. עתה הגיע הזמן לשקול היטב את צעדינו הבאים ולהחליט איך להתקדם ולאן ללכת. הדרכים נשמרו היטב, כדי שאיש לא יצליח להינצל מן הגטו.

מאחורינו נותר גטו ברודי, שהיה למאכולת אש. כל אשר היה יקר לנו נשאר שם. בעלינו, אחיות, ילדים, קרובים. ידענו ששום כוח לא יציל אותם, שלא נראה אותם עוד. אך מה יהיה עלינו?

את מעשינו הזינה עתה מחשבה אחת בלבד: לחיות, לשרוד בכל מחיר.

חיים ובינה גסטהלטר

אשר חזינו מבשרנו*

ב־22 ביוני 1941 ב־5 בבוקר, בשעה שרוב אוכלוסי העיר היו שרויים בשינה, נשמעו כמה קולות עזים, כקולות של הפצצה, ומיד נלווה אליהם קול זמזום של מטוסים. קפצתי ממיטתי, ואותו לילה ישנתי בבית אחותי, שגרה בביתו של פורמן, במרכזו של השוק. הבחנתי מיד באמבולנסים רוסיים המוליכים חיילים פצועים, ושאלתי מכר שלי, המפקד קוזניצוב, מה אירע. הוא ענה לי שאלה הם תמרונים, שכן לא ידע את האמת. אותה שעה נזדמן בדרכי סרן שהכרתיו, ולשאלתי ענה לי מיד שמטוסי הגרמנים הפציצו את שדה־התעופה, שנמצא בקרבת העיר. התחילה המולה גדולה – נהרו חיילים, מכוניות, טנקים, והוכרז גיוס כללי למגדול עד קטן. קצת יהודי העיר התחילו לצרור את צרורותיהם ונמלטו מזרחה לכיוון ברית־המועצות. אני עצמי קיבלתי צו גיוס לצבא האדום, בחתימת מפקד העיר נאווליצ'נקו, שלאחר כיבוש הגרמנים נתגלה כבוגד שעבד לטובת הגרמנים, וקיבל מהם משרה חשובה בלבוב.

המגויסים נדרשו להתאסף במגרש־הארמון (שלאס־פלאץ) שבעיבורה של העיר, שממנו מוליכה הדרך לכפר סמולנו. התאספנו, כמה מאות יהודים, מעט אוקראינים וקצת פולנים, עוכבנו עד שעת לילה מאוחרת. נתנו לנו קצת שימורי בשר וצנימים, וצוּוינו לא לטעום מהם אלא עם מתן פקודה לכך, ובֶאמת אפילו לא טעמנו מהם, כי לא ניתנה פקודה לאכול.

ב־23 ביוני, בחצות הלילה, פקדו עלינו לעזוב את הארמון ולצאת לדרך. הועמדנו שורות שורות בסך, לא הודיעו לנו להיכן נלך, אלא שעלינו להיות מוכנים. פתאום נשמעה מאחורי קיר הארמון שנמצאנו על־ידו יריית רובה. האוקראינים עוררו מהומה, כי חיכו בקוצר־רוח לבוא הגרמנים. מפקד צעיר פקד עלינו לצאת מתוך הארמון, והתחלנו לצעוד. אני התמצאתי בסביבה, וראיתי שאנחנו הולכים בכיוון העיירה ראדזיכוב. באמצע ההליכה הוכרזה הפסקה, וחנינו בחורשה. מפקדנו התחיל לטלפן למישהו, אבל לא נענה, כי הטלפונים כבר היו מנותקים. שכבנו שם עד הבוקר וכבר ראינו קסדות של חיילים אוקראינים שנמלטו. בערך ב־8 בבוקר ציווה עלינו מפקדנו לסגת לאחור במלוא המהירות. עתה שוב לא הלכנו אלא רצנו, ועד מהרה שוב נמצאנו בארמון עירנו, שממנו יצאנו. עוכבנו בארמון עד שלוש אחרי הצהריים, ונצטווינו לצעוד בכיוון העיירה לשניוב. בסמוך לעיר נמצא יער הקרוי יער

---

* תירגמה מיידיש רבקה קוויאטקובסקי, פרטיזאנית, סופרת־יידיש.

לשניוב ופה ציוו עלינו לנוח, ואחר־כך המשכנו במצעד אל לשניוב. בדרך כשלו רגליהם של כמה אנשים. פתאום הופיע המפקד נאווליצ'נקו, ניגש בריצה אל חברי, מאמוט שמו, שהחזיק את חנות הטבק ברחוב הזהב (גולד גאס), שלף אקדח ושאל למה הוא צולע. הלה ענה שרגליו אינן נושאות אותו עוד. המפקד ציווה עליו לחלוץ את נעליו, ואמנם רגליו שתתו דם. המפקד חס עליו ולא ירה בו.

בערך בארבע וחצי אחרי הצהריים הגענו קרוב ללשניוב. נצטווינו לשכב ביער, ועלי פקדו להיות בחיל התותחנים. חיכינו לפקודות נוספות. בערך בחמש נראה מטוס גרמני. מפקדנו ציווה עלינו לירות בו ברובים שבידינו, ועשינו כן. המטוס נעלם, אבל לא עברו רגעים מועטים ושמענו שמתקרב מספר גדול יותר של מפציצים. הם התחילו להפציץ את כל היער שנמצאנו בו. ארבעים מפציצים באו, ומשסיימו את מלאכתם נעלמו, וארבעים מפציצים אחרים באו והמשיכו במלאכה. כך התחלפו להקות מפציצים במשך שלוש שעות וחצי. איך יצאתי שלם מן התופת ההיא אינני יודע. ברובה שבידי נקלפה חתיכת עץ מן הקת, כנראה מפגיעת רסיס של פצצה. בערך בשבע וחצי, עם רדת הלילה, פסקו ההפצצות, אך מדי פעם בפעם עברו מטוסי מסרשמידט וירו ממכונות־ירייה. נראה שחיפשו אם עוד מישהו נשאר חי ושלם. הם טסו מעל צמרות האורנים והמטירו ברד של יריות. בשמונה השתררה דממה. יצאתי מתוך גבב השיחים וזחלתי בחשכה, והבחנתי שעוד מישהו זוחל ביער. שאלתי ברוסית: כטו אידיאט? (מי הולך?) וכשהתקרבתי ראיתי כי זהו ידידי שוואַרץ, שגר בעירנו ברחוב לשניוב. הלכנו שנינו יחד בחשכה, פסענו על גבי גופות של הרוגים, אף פגשנו כמה חיילים רוסים. הם אמרו שרצונם לחכות בתוך היער עד הנץ השחר. אמרתי לידידי שיש לי אחים בכפר בולדורי הסמוך ללשניוב וכדאי שנלך אליהם, שהרי אין כל טעם לחכות להם: ראשית, משום שפחדתי מפני הכנופיות האוקראיניות, שכבר שמענו שהן מקילות על הגרמנים את כניסתם; ושנית, לא ידענו מאיזה צד יבואו הגרמנים, וכבר הבחנו כי הצבא האדום נתקף הלם.

הלכנו איפוא ביער עד שיצאנו לדרך שחצתה את היער. פנינו ימינה והגענו לכפר. כששאלנו איכר שהזדמן לנו היכן אנו, ענה: בווירוב, כלומר כפר הסמוך לבולדורי, שאליו רצינו להגיע. כבר שוטטו פה אוקראינים, ואחד מהם הציע לנו למסור לו את הנשק. כיוון שאני מדבר היטב אוקראינית אמרתי לו שהנשק דרוש לנו לאותה תכלית שהוא דרוש להם. רציתי להגיע ככל המוקדם למקום מקלט, לא רציתי ליפול בידי הגרמנים כשבוי וכיהודי. הגענו לכפר בולדורי ומצאנו את שני אחי, הרמן ובנימין, בביתם. הראשון סיפר לי שכלל לא גויס, והשני סיפר שגויס. חבורת המגויסים הובאה לכפר גאיה סטארוברודסקיָה והורו להם לחכות עד מועד מסוים, ואם לא יבוא אליהם איש – ללכת הביתה. אחי שמחו בי מאוד, הלבישוני בבגדים אזרחיים ואמרו שהגרמנים עלולים להיכנס בכל רגע, כי הכפר מוקף על־ידיהם מכל צדדיו, וממילא אין טעם שננסה לברוח. הלכנו לישון אצל אחד מאחי, שישב בכפר. אחי האחר גר בטחנת־קמח, והוא אמר שאל הטחנה באים אנשים שונים ומוטב שלא נלון בו.

למחרת, ביום שישי, ראינו בכפר רק תושבים שלו, ובשבת בבוקר קמנו, אני ושמחה שווארץ, והלכנו אל המחנה, שבו נמצאו עתה שני אחי. בלכתנו הבחנתי בפלוגה של הצבא האדום, כעשרים איש, ועמהם תותח על גלגלים. אמרתי לידידי שלא כדאי שנעבור על פניהם, מוטב שנחתוך את הדרך ונצא אל הגשר שליד התחנה. כך עשינו, אבל לא שמנו לב שעל הגשר עומדים שני קצינים רוסים ובידם מפה. הם אמרו לנו להמתין. עמדנו, והם התחילו חוקרים אותנו מהיכן אנו. סיפרנו להם, ואף הראינו את תעודותינו. הם אמרו לנו: אם בני ברודי אתם, למה באתם הנה? ענינו שהואיל והגרמנים הפציצו אמש את ברודי, ולנו יש פה שני אחים, באנו אליהם. אמר אחד הקצינים: נכון, ברודי הופצצה, אבל למה לא רצתם מזרחה מעירכם אלא מערבה? כוונתו היתה לומר שברחנו לצד הגרמנים. גם התסרוקות שלנו לא ישרו בעיניהם, כי היינו מסופרים. תוך כדי השיחה בא אחי בנימין, והוא אמר שאמנם אחינו הוא ובאנו אליו מברודי. אמר הקצין: אם אחיהם אתה, עמוד גם אתה על־ידם, וקרא לחייל ואמר לו למסור אותנו ליד החורשה לידי הקצין... הוא לא אמר את השם, אלא את המלים "ניֶמֶדלייֶנוּ ראסטרֶלאט" (= לירות מיד). קל לשער איך נבהלנו. החייל נטל את הנשק האוטומאטי שלו והוליכנו אל החורשה, שבה עמדה הפלוגה הנזכרת של החיילים האדומים. הוא מסר אותנו לקצין גבוה ואמר מלים שלא אשכחן לעולם: קומאנדיר ניקולאי פריקאזאל איך ניֶמֶדלייֶנוּ ראסטרֶלאט (המפקד ניקולאי אמר לירות בהם מיד). הקצין שהובאנו לפניו היה מגודל זקן ובגדיו מלוכלכים. הוא שילח מעליו את החייל האדום, התבונן בי ושאל: איך נפלתם הנה? כאן עלי לומר שכאשר הרוסים כבשו את ברודי בשנת 1939 עבדתי כמנהל מסעדה, שנמצאה במקום שבו היתה קודם מסעדת קלפר הידועה, והקצין הזה היה מבקר שם יום יום. הפרסונל שלנו, שאני נשאתי באחריותו, נהג בו יפה, והוא היה אומר וחוזר ואומר שהמסעדה הזאת ראויה לציון לשבח. עתה הכירני, שיחרר אותנו מיד ואף נתן לנו אישורים שאין לעוצרנו. הוא אמר שצריך לעצור אוקראינים, לא יהודים. כך ניצלנו אז ממיתה חטופה. שבנו ברוב שמחה אל אחינו, שכמעט נואשו מלראותנו חיים. אך שמחתנו היתה קצרה, כי למחרת, ביום ראשון, נכנסו לכפר בולדורי ראשוני הגרמנים, והתחילו כל הרעות: אונס, אקציות, רציחות, טיפוס וכל דבר שאינו בגדר השגתו של אדם נורמאלי.

היה זה יום ראשון בשבוע כאשר נראה בבולדורי משמר חיילים גרמנים רכובים על סוסים. שניים מהם באו לחצרו של אחי, ואחד מהם שאל: יהודים? כשאחי השיב בחיוב ציוו עליו לתת להם את שתי התרנגולות ששוטטו בחצר ורכבו לדרכם.

אחר־כך שמענו מפי איכרי הכפר שהם היו בברודי, שהיא כבושה בידי הגרמנים כבר יומיים או שלושה, ובינתיים קמה בכפרים משטרה אוקראינית כדי להשליט את משטרם. סיפרו שכבר ראו איך בפרברים מוליכים יהודים לעבודות שונות, בלוויית שוטרים אוקראינים או חיילים גרמנים. דירתי בברודי היתה ברחוב קאליר 7, ושם נשארו אשתי ובני משפחתה, וחששתי לשוב שמה, כי נאמר לי שמבקשים תעודות בכל הדרכים, ויהודי אסור שיימצא מחוץ למקום מגוריו. לאחי היה מכר, גוי צעיר ששירת במשטרה האוקראינית, והוא

ניאות לנסוע לברודי ולספר למשפחתי שאני חי וקיים בכפר של אחי. הגוי נסע ובא לדירתי, אבל מצא אותה נעולה, כי בני משפחתי, בראותם דרך החלון שהמתדפק על דלתם הוא שוטר אוקראיני, סירבו לפתוח לו את הדלת. אחי ביקש מאותו שוטר כי יביאני לברודי, אל ביתי, והוא אמנם עשה כן והביאני עד לדירתי. התברר לי שבני ביתי סירבו לפתוח כי לא האמינו לדבריו.

הגרמנים היו רק ימים מעטים בברודי, אך היא שוב לא היתה כתמול שלשום. שוב לא נראו פני יהודים שמחות, נראו רק קצת נשים יהודיות עוברות ושבות, שבעליהן היו במקומות־עבודה שונים. מי שלא נלקח לעבודה הסתתר בביתו ולא יצא לרחוב. לאחר ימים מעטים פורסם צו, שכל האינטליגנציה – מהנדסים, עורכי־דין, מורי גימנסיה ובתי־ספר – חייבים להירשם מיד בגסטאפו, שנמצאה אז ברחוב שקולנה, בביתו של דרביץ'. בצו נאמר שהגסטאפו יחד עם האינטליגנציה רוצות לבחור את ההנהלה החדשה של העיר ולהנהיג בה סדרים חדשים, ולכן נדרשים גם נציגי היהודים להגיע. האנשים לא הבינו במה הדברים אמורים והחלו נוהרים אל בניין הגסטאפו, מבלי לשער כי זוהי דרכם האחרונה. עברתי במקרה במסדרון הבית שבו היתה דירתי וראיתי את ידידו של אחי, הירש טריט, שסיפר לי כי גם אליו נשלחה הזמנת הגסטאפו. יעצתי לו לא ללכת, והוא נשמע לעצתי ושב לביתו, ואינני יודע מה היתה אחריתו. למחרת כינוסה של האינטליגנציה נתברר שאיש מהם לא חזר הביתה, גם לא נודע היכן הם. היו שאמרו שנשלחו לעבודה בגרמניה והיו שאמרו שנראו נוסעים בקרונות אבל לא ידוע לאן, והיו שאמרו כי קצתם אפילו כתבו הביתה שהם עובדים ושלום להם. רק אחרי השחרור, עם בוא הצבא האדום, נמצא קבר־אחים לא הרחק מבית־הקברות היהודי, לצד היער הלשניובי, בו קברו הגרמנים הארורים את כל אנשי האינטליגנציה ההם באותו לילה שבו נתכנסו בגסטאפו. פשוט, הוציאום מבית דרביץ' וירו בכולם.

אחרי־כן הקימו הגרמנים יודנראט (מועצת יהודים), כביכול הנהגה יהודית, שתפקידה יהיה למסור ליהודים את כל פקודות הגרמנים והוראותיהם. היודנראט נמצאה תחילה ברחוב שקולנה ונשיאה הראשון היה בעל־הבנק לשעבר, הרמן בלוך (בנו של ראש הקהל ויועץ המסחר והרכבת אליעזר בלוך). אבל נשיאותו היתה קצרה, כי היה אדם הגון מדי. הגרמנים היכוהו בפניו עד זוב דם לאחר שאמר שאינו יכול להוציא לפועל את פקודותיהם. לאחר שהתפטר ממשרתו בא במקומו איש אחר, איצ'י כץ שמו, שמילא בהנאה את פקודותיהם של הרוצחים. לפני המלחמה היה כץ פקיד העיריה, ועל טיבו שם ניתן ללמוד מכך שכאשר עזב את העיריה, עוד בימי הפולנים, רצו יהודי העיר לנדב נרות לבית־הכנסת. מנהל משרד העבודה היה הולצגגר, ואף ממנו לא רווינו נחת, כשם שלא רווינו נחת מממלא־מקומו, שדמה לו – בֶּניו פוניקבר. גם משאר המסייעים לא רווינו נחת. ליד מועצת היהודים הוקמה משטרה יהודית. השוטרים האלה היו לבושים מדים כחולים, מגן־דוד קטן מפח על מעילם ואלת־גומי בידם. בדרך כלל לא עוללו השוטרים רעות מיוחדות, פרט למפקדם, רובין, שהיה קודם נחתום, ושהתאכזר לקורבנותיו, וסיפרו שסופו היה שנורה בידי פרטיזאנים יהודים שפגשו אותו ביער.

הגרמנים היו מפרסמים גזירות חדשות לבקרים. כל יהודי נתחייב לשאת על זרועו סרט ועליו מגן־דוד כחול. תחילה עשו אותו מבד, עד שכל היהודים צווו לשאת סרט לבן, עשוי כמין פלסטיק, ועליו מגן־דוד כחול ומספר אדום. בעצם היה זה חצי סרט שהיו עונדים אותו על הזרוע. מי שהסיר ברחוב את הסרט עונשו היה מיתה. לאחר מכן נדרשו היהודים למסור לגסטאפו את פרוותיהם, ומי שנמצאה ברשותו פרווה הוצא להורג. כך הומת ד"ר צ'צ'קס, שנמצאה בביתו פרווה שלא מסר אותה במועד. נאסרה על היהודים ההליכה על המדרכה, וכל תנועה קטנה שלא כלשון הגזירה גררה אחריה מכות אכזריות. לרוב השתתף בהכאות אלה סגן־הקצין של מפקדת העיר, פוגל. הפקודות יצאו בשם מפקדה ארצית שנמצאה בעיר ובראשה עמד קצין, וייס שמו. ראש הז'נדארמריה הגרמנית, דאון, היה נעול מגפיים אדומים, והיה רוצח פשוטו כמשמעו. בין אנשי הז'נדארמריה הגרמנית נמצאו גם מעטים שבמעטים שהיו אנשים הגונים, ולימים נתברר כי בזכותם נודע לפעמים משהו קודם התרחשותו: מתי תהיינה התנפלויות על הגטו, ומתי צריך להישמר מאוד. אבל ההגונים היו מעטים מאוד. אכזריים מאוד היו אנשי המשטרה האוקראינית, שהיו חובלים ביהודים וגוזלים מהם אף בשעה שלא נצטוו על כך. ביניהם היה שוטר, לאזוביו שמו, שכבל שהיה בידו היה הורג יהודים, וכמותו היה גם שוטר אחר בשם סטוליאר, ועוד אחד, פנדז'יוק. אלה היו הגרועים שבין השוטרים האוקראינים שהיו בברודי בימי שלטונם של הגרמנים. אחרי המלחמה חיפשו אחריהם אבל לא מצאום, ואולי ברחו עם הגרמנים לגרמניה.

כשחלק גדול מן היהודים היו צעירים ומוכשרים לעבודה, הודיעו שדרושים פועלים, והם יישלחו ללאצקי, הקרובה לזלוצ'וב, ושם יחפרו פחם שנתגלה באדמה. אבל בפתקים נאמר כי הפועלים יוחלפו כל שבועיים ואחרים יישלחו במקומם. גם אני קיבלתי פתק כזה, אבל החלטתי לא ללכת ונמלטתי לכפר הולוסקוביצה, המרוחק שמונה קילומטרים מברודי, ושם גרו אז הורי. התחבאתי שם בעלייה בתוך קש במשך כמה ימים, עד שהודיעוני שאני יכול לחזור לברודי, ששורר בה שקט. שוב ושוב שמעתי שהנשלחים ללאצקי באמת עובדים עבודה קשה. קצתם נמצאים בפולוחוב, הקרובה לזלוצ'וב, ועובדים שם. לאחר זמן הוחזרו חלקם לברודי ותחתיהם נשלחו אחרים, אבל החוזרים לא יכלו עוד להניע את רגליהם מרוב יגיעתם. שכננו מיכאל גוטליב סיפר לנו דברים נוראים: בלאצקי עבדו עבודת־פרך והולקו באכזריות בידי השוטרים האוקראינים, שהיו המשגיחים. כלכלתם היתה פרוסת־לחם קטנה ומים. שום איש מאלה שנשלחו ללאצקי לא חזר.

מפעם לפעם הייתי מסיר את סרט־הזרוע ויוצא מן העיר והולך להולוסקוביצה ומביא מן הכפר קצת מזונות בשבילנו ובשביל השכנים שבביתי, ביניהם מאיר הארט וחותנו ר' ינקלי הורוביץ, וכן מרדכי רוט ומשפחת גוטליב, הצבע סקאלד, מוטי שווארצוואלד, וסלקה פרידפלד לבית ואקס. כל אלה גרו ברחוב קאליר 7. לפני האקציה הראשונה בגטו שבעירנו באה אלי נוצריה זקנה, שהיתה קודם משרתת אצל משפחת נוימן ברחוב 3 במאי. לנוימן היתה חנות כלים. אמרה לי הנוצריה: אני מייעצת לך לברוח מן העיר. היא ידעה שהורי

נמצאים בהולוסקוביצה, שכן היא עצמה היתה בת הכפר הזה. היא שמעה מפי נוצרים שהיו להם קשרים עם פקידים גרמנים שבקרוב יהיה פוגרום. האמנתי ולא האמנתי לה, אם כי ידעתי שכל שמועה על הרוצחים האלה ייתכן שיש בה ממש, וסיפרתי את הדבר לכל מכרי. קצתם צחקו עלי, וקצתם אמרו: ייתכן וייתכן. אני, על כל פנים, החלטתי לצאת עם אשתי מן העיר. וזאת לדעת, כי משפשטה בראשונה השמועה על אקציה לא הבנו בדיוק מה פירושה של מלה זו, אבל שיערנו שיחטפו יהודים וישלחום למחנות, ואולי אף יירו בהם בו במקום. לא הירהרתי הרבה, ואני ורעייתי בינה לבית אורדובר יצאנו אל מחוץ לעיר, הסרנו את הסרטים מעל זרועותינו והלכנו בכיוון הולוסקוביצה, כפר מגורי הורי. זה היה ביום חמישי. בשבת בא אוקראיני בן הכפר, שהכירנו, ואמר לי: שיחק לך המזל, בברודי יש עכשיו פוגרום, יורים ביהודים ברחובות. גם אשת הצלם בוקסדורף נראתה הרוגה ברחוב קוֹלְיוּבה. כל הנוצרים שבעיר הכירוה, כי היו מצטלמים אצלה. כן סיפר לנו אותו אוקראיני שקצת יהודים הובלו לבית־הנתיבות, כאילו הכוונה היא לשלוח אותם לאיזה מקום. האוקראיני גם אמר לי שמוטב שאתחבא, כי לא ידוע מה עלול להתרחש בכפרים. שמענו בקולו והלכנו אל מכר נוצרי, שהירשה לנו להתחבא בקש שבעלייתו. שכבנו שם כל היום כולו, ובלילה חזרנו אל הורינו והיינו אצלם עד הבוקר. אחר־כך סיפר לנו הנוצרי שבברודי כבר שקט ואפשר לחזור לשם.

חזרנו לאחר האקציה הראשונה ושמענו שירו ברחובות, רבים נהרגו ורבים הובלו לבלז׳ץ. השקט נמשך זמן־מה, ונלקחו עוד יהודים לעבודה, חלקם עבדו בגידול כְּשׁוּת. אני השתדלתי תמיד לא ללכת לעבודה, כי לא רציתי להיות בהשגחתם של הנוגשים, אבל הדבר לא היה קל, כי היה אסור להסתובב בחוץ. הגרמנים עצמם לא היתה להם ביקורת מדויקת, אבל היה צריך להיזהר. כאמור, גרנו ברחוב קאליר, בביתו של ביטאטיצ׳ר, שאשתי היתה נכדתו. הבית היה בן קומה אחת, אבל חיפשנו בו מקום שאפשר לעשות בו מחבוא. הבחנתי כי מתחת לחדרים למטה, בפרוזדור, יש קימורת עגולה. אנחנו גרנו בקומה ראשונה. שלפתי מן הרצפה שני קרשים וראיתי שמתחתיהם אין לבֵנים אלא חול. אינני יכול לתאר את שמחתי על התגלית הזאת. במוט ברזל בדקתי וראיתי ששכבת החול היא בעובי 80 סנטימטרים ולפעמים אפילו פחות מזה. הבנתי שאפשר להוציא את החול ויהיה מסתור לכמה אנשים. כלום מילתא זוטרתא היא מחבוא בקומה ראשונה, מתחת לרצפה? אומר ועושה. חיכיתי עד בוא הלילה וגיליתי את הסוד למוטי שווארצוואלד, ושנינו התחלנו לעבוד. אני הוצאתי את החול והוא נשא אותו אל החצר, למחסן. מובן שהיה צריך להיזהר מאוד, שהרי המחבוא שיעורו הספיק רק לחמש עד שש נפשות. היה צריך להיזהר מפני ילדים, ואפילו מפני בני־נוער. הגרמנים והאוקראינים היו מאיימים על הילדים באקדחים כדי לאלצם להגיד היכן מתחבאים יהודים, ולפעמים הצלידו להוציא סוד כזה מפיהם.

עבדנו עד חצות לילה ועשינו את המחבוא, חזרנו והדבקנו את הקרשים, ועשיתי מכסה בצורת תיבה ממולאה חול, שכאשר יעמדו עליה לא ישמעו קול של כלי ריק. מבפנים סגרתי בדופן. המכסה הסתובב בעזרת מברג באלכסון,

וכך היה קשה, כמעט בלתי־אפשרי, לגלות את הסוד. מעל שני הקרשים העמדתי שולחן. הנכנס למחבוא פתח את המכסה, והשולחן נשאר על עומדו. לימים התברר כי מן הנמנע היה לגלות את התחבולה.

המחבוא נעשה במטבח, אולם בדירתנו היו חדר גדול וחדר קטן. הסוויתי את החדר הקטן בעזרת מזנון גדול, וכאשר היו הגרמנים מחפשים היו מזיזים את המזנון וצועקים: היהודים הארורים כבר הסתלקו. כך הייתי מתחבא בבואם להוציא גברים לעבודה, וגם מוטי שווארצוואלד התחבא כך. היו לי שני אחים, שכאמור ישבו בבולדורי, כפר הסמוך ללשניוב, שם חכרו את הטחנה ואת הבריכות. מנהל האחוזה הזאת היה רודרוף. אשתי אמרה לי: אסע לבולדורי בעזרת נוצרי, מכרו של אחיך, ואוודע מה מעשיהם. הואיל ונסיעה של גברים יהודים היתה תמיד בחזקת סכנה גדולה הסכמתי לדבריה, והיא נסעה בבוקר. בחצות היום נשמעו יריות ברחוב, ומבעד לחלון ראינו יהודים מובלים על־ידי גרמנים, קסדות לראשיהם, רימונים על חגורותיהם והם במלוא התחמושת כאילו הלכו לקרב, ועל־ידם שוטרים אוקראינים ובידיהם רובים. בקפיצה אחת קפצנו כולנו אל המחבוא, אני, מוטי שווארצוואלד ואשתו, גיסתם סלה פרידפלד, וסבתה של אשתי, מרת ביטאטיצ'ר. דלת הבית היתה חסומה במוט־ברזל. רציתי לקפוץ מתוך המחבוא ולהסיר את המוט, כדי שהמחפשים לא ידעו אם ישנם אנשים בבית אם לא. אמרתי לשווארצוואלד לסגור בינתיים את המחבוא. הסרתי את המוט ושמעתי שהגרמנים נמצאים בבית הסמוך, בית שוטלנדר, ופסיעות כבדות מתקרבות לביתנו. בקפיצה אחת הייתי למעלה, אבל חששתי להיכנס למחבוא פן אגלה את הנחבאים בו. ראיתי פתח קטן בקיר, הוא הפתח שדרכו היו מנקי־הארובות גורפים את הפיח. נכנסתי לארובה והקשבתי אם אין איש בפרוזדור, וכיוון שהיתה דממה גמורה טיפסתי ועליתי. הייתי מרוצה שאני עובר מארובה לארובה, היה קשר בין הארובות להולכת העשן. הייתי בטוח שאפילו אם מישהו יסתכל לתוך המחבוא לא יוכל לראותני. אולם בטחוני ופחדי גברו משהנעתי את ידי וחשתי בן־אדם, שהקדים לבוא לארובה זו. אבל זה היה אחד מדיירי הבית שלנו, ששמו המלא נשכח ממני אבל את כינויו אני זוכר: לייב דער טרגר (הסבל). הוא נבהל ממני בתחילה, אבל כשהכרנו זה את זה ישבנו בשקט ואף עישנו סיגריות. מן הרחוב שמענו צעקות ויריות, ובתוך דירתנו שמענו דיבורים בגרמנית ובאוקראינית.

אחר־כך נודע לנו שלא נלקח מביתנו איש, ובערב חזר השקט, ומי שנשאר יצא ממחבואו. התאספנו, דיירי הבית, וסגרנו את השער הראשי. אני וחברי־לארובה היינו שחורים ככושים. הרתחנו מים, אכלנו משהו, וכל אחד סיפר מה עבר עליו בשעות מעטות אלו שבהן נעשתה האקציה השנייה. רוב הנחטפים הובלו לרכבת, לא ידענו להיכן, אבל לפי השמועה הובלו לבלז'ץ.

למחרת האקציה שוב לא היו לא חטיפות ולא יריות, אבל ברחובות פורסם צו המודיע כי בברודי יוקם גטו וכל היהודים חייבים לגור בו. השוק (רינק) היה מחוץ לגטו, ואילו הרחובות שמאחורי השוק עד פודזמצ'ה (מתחת לארמון הפוטוצקים) היו הגטו, כלומר רחוב קאליר עד אחרי בית־המרקחת של ליאון קאליר ועד לבית־המטבחיים ברחוב הרכבת.

האנשים התחילו למכור את כלי־הבית שלהם לנוצרים בעיר ובסביבתה. מכירה פירושה היה נתינה חינם או כמעט חינם. כל טוב נמכר במחיר אפסי. בעד חליפה או שעון־זהב קיבלו בדוחק 5 עד 10 קילו קמח או כמה עשרות ביצים, כדי להביא קצת מזון לגטו. כשניסו המוכרים להתמקח היו הקונים הנוצרים אומרים: עוד מעט יירו הגרמנים בכולכם ונקח הכל בחינם. עם זאת לא הניחו הגרמנים לנוצרים שבעיר לגזול את רכושם של היהודים. היו אפילו מקרים שגרמנים הרגו גזלנים כאלה בירייה.

התכונה של הקמת הגטו היתה רבה, שכן היו חייבים לגור בו לא יהודי עירנו בלבד אלא אף יהודי היישובים והכפרים הסמוכים, שנדרשו לעזוב את מקומותיהם ולבוא לעירנו. הוקצב להם רחוב קאליר, ואילו דיירי הרחוב נדרשו לעבור לרחובות אחרים. הושיבו 12–15 נפשות בחדר אחד. עלינו נגזר לגור בבית בראפר ברחוב שפיטאלנה (בית־החולים), שם ישבה משפחת קאנדל, ומלבדנו הושבו בו משפחת סקלאר, יוסל שווארצוואלד ומשפחתו וכן משפחת דונר, כלומר בנו של בריש דונר, אשת הגזרן וילדם, וסבתה של אשתי, שבע ביטאטיצ'ר, וכן גרו פה משפחת כץ סוחר־העורות ואברהם פרלס (יהודי רוסי) ואשתו. אחר־כך תקעו כלונסאות במקומות שסומנו כמבואי הגטו. על הכלונסאות היו לוחות גדולים וכתובות גדולות בפולנית ובאוקראינית: "עצור, גבול הגטו!" מן הצד הנוצרי היתה כתובת המזהירה בעונש חמור מפני כניסה לגטו, ואילו מן הצד היהודי היתה כתובת המזהירה בעונש מיתה על יציאה מן הגטו. אף־על־פי־כן, כפי שעוד אספר, היו יום יום יוצאים מן הגטו ונכנסים אליו, לא משום שפחת העונש אלא בגלל היאוש מתוך שוויון־נפש, שכן החיים לא נחשבו במיוחד, אף־על־פי שכל אחד ואחד חפץ חיים.

אני ואשתי החלטנו לחמוק מן הגטו ככל המוקדם. לא יכולתי להתרגל למחשבה שאיאלץ לחיות סגור ומסוגר ולחכות לפקודותיהם של הגרמנים והאוקראינים, והרי לא היה קשה לשער מהי תכלית הגטו, שרוכזו בו מעט היהודים שנשארו בחיים. על מלחמה באויבינו לא יכולנו לחשוב, ביחוד לאחר שהאינטליגנציה נפלה בפח המרמה והושמדה כליל. ולאחר שתי פעולות ההשמדה בעיר, שנעשו גם הן באופן מפתיע, בעזרת הגרמנים והאוקראינים המזוינים ובסיוע שומרים, מכבי־האש וכדומה, לא היה אפשר להעלות על הדעת אפשרות של התקוממות.

התחלתי להתקשר עם מכרים נוצרים, יושבי כפר הולוסקוביצה, ומצאתי נוצרי פולני, מיקולאי מאגדיץ', שאמר לי כי דיבר עם חמותו האנקה קאוואל, שהכירה אותנו כאנשים הגונים. היא יושבת מחוץ לכפר, ומוכנה להחביא אותנו, אפילו חינם. עוד היה בידי קצת כסף ומסרתיו בשבילה, שתכין עצים לחורף, כי הימים היו ימי דצמבר (1942) או יאנואר (1943). אמרתי שבקרוב נבוא להולוסקוביצה.

כששמע ידידי מוטי שווארצוואלד על תוכניתי ביקש להתלוות אלינו, ואילו אשתו סירבה, כי החליטה להישאר עם אחותה בגטו, וכאשר ירצה השם כן יהיה. פניתי אל הנוצריה ושאלתי אם היא מסכימה לצירופו של שווארצוואלד, והיא הסכימה. החלטנו שביום שבת שלהם נעזוב את ברודי ונשתדל להגיע

לכפר ההוא. וביום המדובר, עם ערב, עשינו כן. עזבנו את העיר ויצאנו לגאיובקה (שוֹמֶרָה, בית שומר היער) של שומר היער ליד קוסאצ'יזנה. הכרתי יפה יפה את הדרך, וכך הגענו שלושתנו להולוסקוביצה. כשהגענו לבית הנוצריה כבר היתה חשכה. הצצתי מבעד לחלון וראיתי שהיא לבדה בבית. נכנסנו, היא שמחה בנו וערכה לפנינו שולחן, ואחר־כך הכניסה אותנו לקיטון שכבר הכינה בשבילנו. גודלו היה שני מטר וחצי לאורך ואולי מטר אחד לרוחב. בפינה היו תנור־ברזל קטן ועצים מוכנים להסקה. בעיני אשתי נראה הדבר, אבל מוטי שווארצוואלד אמר: יהא כך, נראה מה צפוי לנו. הנוצריה גם שטחה בשבילנו על הרצפה שני מזרני־קש. התרגלנו למעמדנו, שהיה מכל הבחינות טוב מאשר בגטו, כי היתה לנו הרגשה שלמרות היותנו כלואים במיצר הזה יש לנו בו יותר חופש. ישבנו שם ימים אחדים, והנוצריה שלנו סיפרה לנו בשמם של נוצרים אחרים שגדר־התִיל של הגטו בעירנו עוד לא נפתחה למעבר, אך פתיחתה קרובה.

לאחר שישבנו עשרה ימים במחבואנו התחיל שווארצוואלד מתחרט על שהצטרף אלינו ואמר לי: חיים, אם תוליכני אל הגטו, אשוב שמה. הוא אף פירש את טעמיו: ראשית, אין הוא רגיל למאכלים של האיכרים, ושנית, בגטו היהודים עוד ישנים על מצעים, והוא אינו יכול להתרגל למזרונים האלה. וכך הולכתיו באחד הערבים בכיוון לברודי, דבר שלא היה קל לעשותו. לא ידעתי בדיוק איך נראים הגטו ומשמרותיו או גדרותיו וחששתי מהיתקלות בפטרולים, שחיפשו קורבנות בשביל הגרמנים. הגענו עד סמוּלנוֹ ופה ראינו זרקור מאיר את פסי הרכבת המוליכה מברודי ללבוב, כי זה מקרוב פוצץ מישהו את הפסים בין זאבלוטצה ופוניקוביצה. הזרקור האיר ימינה ושמאלה. כשהתחיל לנוע ימינה מיהרנו לרוץ אחרי קרניו, וכשהפסיק כדי לנוע שמאלה שכבנו על האדמה. כך עשינו שלוש פעמים עד שיצאנו מכלל סכנה. עתה היה עלינו להיכנס אל הגטו. כשהתקרבנו ראינו כי בכל כניסה עומד שומר יהודי, אבל הגטו עצמוֹ אינו מואר. שוטר־הסדר שאל בגרמנית: ווער דורט? (מי שם?) ואני עניתי לו בשאלה בפולנית: צוֹ כְצָשׁ? (מה אתה רוצה?). עיקר חששי היה שאיעצר ולא אוכל לחזור למחבואי בכפר, שם נשארה אשתי, שלא התמצאה כלל בסביבה ההיא. כשנכנסנו לגטו שמחו בנו מכרינו. לא מצאנו שם שינוי רב לגבי מה שהשארנו. נפרדתי מהם, ושוב חזרה אותה הסצינה: שוטר־הסדר שואל בגרמנית, אני עונה בפולנית, והריני מחוצה לגטו. גם ליד סמולנו חזרה אותה הסצינה – הזרקור מאיר ואני נזהר מפניו, אבל דרכי היתה הפעם נוחה יותר, כי הייתי אחראי לעצמי בלבד. לא יצאה שעה ארוכה ונמצאתי שוב במחבואי.

מעתה ישבנו בו רק אשתי ואני. יום יום בשעות הצהריים היתה הנוצריה מכניסה אותנו למעונה. כאמור, ביתה עמד בשדה, כשש מאות מטרים מחומת הכפר, ובראותה מישהו מתקרב לביתה היתה מזהירה אותנו והיינו נכנסים לקיטון. אולם מזלנו לא שיחק לנו זמן רב. לאחר כחודש ימים באה בעלת־הבית שלנו מן הכפר, שבו ישבו ילדיה. היא סיפרה עלינו לכמה מילדיה (לא לכולם, שכן כמה מהם פחדו מאיתנו), והריהי מודיעה לנו שלפי דעתה כדאי

שנעזוב לזמן־מה את ביתה. אף זאת סיפרה כי בדרכה נזדמן לה דוור הכפר והוא אמר לה כי שמע שבקרוב ייערך בביתה חיפוש. לחיפוש היתה סיבה מיוחדת: דודנה של בעלת־הבית שלנו נשלח לגרמניה לעבודה וברח משם בלי רשות, והמשטרה האוקראינית נצטוותה לחפש בבתיהם של כל קרוביו. הדוור קשור עם השלטונות בכפר, וכך נודע לו הדבר והוא סיפר לה. זו היתה ידיעה לא טובה. היה אז עיצומו של חורף והשדות היו מכוסים שלג. השעה היתה אחת־עשרה לפני הצהריים. באור היום לא יכולנו לצאת, שכן כל מיני אנשים שוטטו בחוץ, ובכללם הבאנדרובצים, ששלטו והרגו יהודים. תיכננתי להישאר עד הערב, ואז ננסה לחזור לברודי. עתה כבר ידענו שגדר־התיל נפתחה, אבל לא היתה לנו ברירה. אותו יום לא פקד את הבית שום איש, ובערב, דוויים ורועדים, עזבנו את הקיטון החמים והלכנו בכיוון לעירנו. משהגענו לגאיובקה של שומר היער החלטנו לפנות אל השומר היושב בה, פרישצ'בסקי שמו, שהכרתיו יפה יפה עוד מלפני המלחמה, ולבקשו שיכניס אותנו לתוכה עד הבוקר, שכן בלילה לא ידעתי איך אפשר להיכנס אל הגטו. מצאתי את אשתו והיא אמרה שבעלה איננו והיא אינה יכולה להחליט לבדה ולהסתכן בהחבאת יהודים, עבירה שעונשה מיתה. היא הציעה שנחכה עד שיחזור בעלה, הוא עומד לחזור עד מהרה. כדבריה כן היה. הקדמנו לו שלום והוא השיב לנו שלום, אבל לא היה מאושר מבקשתנו. הוא טען שהגרמנים באים ליער לעיתים קרובות לחפש בו יהודים, ולכן דירתו אינה באה בחשבון בשבילנו. הבנתי שהוא מרשה לנו להיכנס לארון שעמד בחצר. הודיתי לו ונכנסנו מיד לארון. בחוץ היה שלג וכפור עז. הארון היה רופף ופרוץ והרוח הכניסה מבעד לסדקי הקרשים שלג רב. צברתי בידי קש ועשיתי בו מעין בור, וישַנו בו והתכסינו במין שמיכה שבעלת המחבוא בכפר נתנה לנו לדרך, ועד מהרה לא חשנו בקור. אמנם לא יכולנו להירדם מרוב מחשבות, איך ניכנס אל הגטו.

משהבחַנו באורו של בוקר ושמענו מדי פעם את צלצול מגררותיהם של האיכרים שנסעו העירה, הלכנו לכיוון העיר בפנים כבושות, שלא יכירונו הנוצרים, והגענו לרחוב הרכבת. ליד בית־המטבחיים כבר ראינו את חוטי־התיל של הגטו. אלה היו שלושה חוטים לא מתוחים ביותר. פניתי כה וכה, ובראותי כי אין איש מסביב הצגתי אחת מרגלי על חוט־תיל ובידי הרמתי את שאר החוטים, וכבר היינו אשתי ואני בתוך הגטו. מצאנו בו רעב ומצוקה לאין שיעור. לא חולק אוכל, והרי גם קודם היה האוכל מצומצם מאוד. לפני הקמת הגטו ניתנו מאה גראם לחם לנפש ביום, היהודים היו עומדים בשורה אחת והנוצרים בשורה אחרת. פעמים היו מכניסים שני נוצרים ויהודי אחד, וסגן־הקציין פוגל ממפקדת העיר היה מופיע ומכה כל אחד בראשו, בתירוץ שהעומדים בשורה אינם מקפידים שתהיה שורה ישרה.

באין ברירה חזרנו אשתי ואני לגור בבית שבו גרנו קודם, ויום יום קיבלנו פקודות וצווים באמצעות היודנראט. באחד הימים בא איש היודנראט ואמר: חוסו עלינו, הגסטאפו דורש שניתן לו עשרה קילו זהב, ואם לא ניתן יחסלו את הגטו. כל אחד ואחד נתן מה שהיה בידו: טבעות, שעונים וכדומה. למחרת באה פקודה אחרת, שאם לא יתנו לאס.אס. כך וכך קילו עור, יהרגו ביריות

מאה יהודים. כך נתגבבו גזירות על גבי גזירות, פעמים בדמות פיתויים. כך למשל הציעו שהיהודים הרשאים לענוד אות W (= וועהרמאכט, כלומר שירות הצבא) יוכלו לצאת מן הגטו ולעבוד. הולצזגר, בעל המעדניה, היה מנהל העבודה של היהודים. הכל התחילו משתדלים להשיג אות W, והיו מוכנים לשלם בעדו את שיור הרכוש האחרון שלהם. וכן נוסד מפעל שנקרא ALTSTOFFERFASSUNG – "איסוף ואריזת סמרטוטים ישנים", לשם ניצולם. מנהל המפעל היה פולני, מיקלאשבסקי שמו, והיה צריך הרבה מזל כדי להתקבל לעבודה שם. התעסקו שם באיסוף ברזל ישן וסמרטוטים, וכל מי שהצליח להתקבל שם עבודתו היתה טובה מכל שאר העבודות. בתחילה קיבל האיש המפרזל מידי מיקלאשבסקי פחית, שבעיגולה היה כתוב שם המפעל ושם הרשות (גענעראלגובערנעמענט). אני עצמי זכיתי בזכות ממון רב לקבל פחית מידי מיקלאשבסקי, וכבל בעל פחית כזאת שוב לא נחטפתי לעבודה אחרת, ואף הייתי רשאי לצאת מן הגטו ויכולתי להשיג קצת אוכל ולהביאו אל הגטו. תפקידם של בעלי הפחיות היה לצבור ברזל וסמרטוטים, ומי שצבר 400 קילו ברזל ו־100 קילו סמרטוטים היה רשאי לנוע חופשי במשך חודש שלם. תחנת האיסוף היתה במחסן־הברזל־לשעבר של כץ, ברחוב ווסולה (מאחורי בית העיריה). גם כץ היה עסוק אצל מיקלאשבסקי ומעוטר באותה פחית ממוזלת. היהודים העסוקים בכך היו מסתדרים איכשהו, ואם לא הצליחו לאסוף הרבה היו משלמים לתחנת האיסוף, ואחרים היו אוספים. מיקלאשבסקי עצמו נהג בנו בהגינות, לעיתים קרובות היה מגלה לנו מתי עלינו להיזהר, הרי היה לו מגע־ומשא עם הגרמנים. הטוב שבידידיו היה המורה הרניק, והוא גם שהחביא אותו ואת משפחתו. לפי השמועה, מיקלאשבסקי הוא שהחביא גם את רבה של העיר ר' משה שטיינברג, שהוא עתה בניו־יורק. גם הרב היתה לו פחית כזאת. במפעל הזה היו עסוקים כארבעים עד חמישים יהודים.

אני, אף־על־פי שהיתה לי פחית, לא היה לי אמון בגרמנים והשתדלתי לא להרבות לשוטט ברחובות. בינתיים פשט חולי הטיפוס, וזו היתה הקשה שבפורענויות. אנשים נפלו ברחובות ממש כזבובים. אמי עליה השלום חלתה גם היא במחלה הזאת. היה מותר להיעזר רק ברופאים שבתוך הגטו. היה שם רופא צעיר, ד"ר קורלאנדסקי, מווארשה. אבל איזה ערך היה לטיפולו? הוא רשם מירשם, אבל היה צריך ללכת לבית־המרקחת, שנמצא מחוצה לגטו, בצד הנוצרי, וכדי להגיע לשם נדרש אישור של היודנראט. היודנראט היה מקבץ מספר גדול של מירשמים, כי בשביל מספר קטן לא הותרה ההליכה לבית־המרקחת. אבל אני החלטתי להביא את התרופה לאמי מהר. כפי שעשיתי קודם, כשהייתי מתגנב מתוך הגטו ופושט מעלי את הסימנים שכפו עלינו הגרמנים, עשיתי גם עתה. באתי אל בית־המרקחת וקיבלתי את התרופות הדרושות. בית־מרקחת זה היה בשוק, והיה שייך לפנים לליאון קאליר (שהיה בשעתו ראש הקהילה). עתה היה שייך לרוקח נוצרי, שנהג ביהודים יפה להפליא. אמרו עליו שהוא פולני מקראקא, היה גבוה, בלונדיני, וכמותו אשתו. לימים נמצא בית־המרקחת סגור והזוג נעלם. נתגלה שהם היו יהודים שהיו להם תעודות של אריים. סיפרו שיום קודם שנעלמו נכנס לבית־המרקחת נוצרי

שהכיר אותם מביתם ואמר להם: מה אתם עושים כאן? האורח ההוא לא הסגיר אותם לשלטונות הגרמניים, אבל הזוג לא פתח אחרי הצהריים את בית־המרקחת אלא עזב את ברודי מיד. ייתכן שאותו אורח היה מסביבות עיר מגוריו של הזוג.

אמי קמה ממחלתה וכבר היתה מהלכת, אבל הטיפוס הוסיף לעשות שמות, ואף אני חליתי בו ושכבתי קודח במיטה. כמבעד לערפיליו של חלום אני נזכר שאשתי וסבתא שלה גררוני מעל המיטה, הלבישוני, ובהחזיקן אותי ליד החלון הסבירו לי שקצינים גרמנים, בלוויית שוטרים אוקראינים, פרצו לבתים, ואת מי שהם מוצאים שוכב במיטה הם הורגים בירייה, בטענה שכך הם עוצרים את התפשטות המגיפה אל מחוץ לגטו. ואמנם אחרי שעה קלה נכנסו אלינו שני קצינים גרמנים ואקדחים בידיהם, ומשמצאו את המיטות מוצעות הסתלקו. אותו יום נהרגו ביריות עשרות יהודים בגטו. הרוצחים העמידו לרשות הגטו עגלה, שקראו לה קאטשעטקע, ובה היו מוציאים יום יום גופות מתים לבית־העלמין. מי שלא היה בגטו קשה לו לתאר זאת, ואין לי כוח ויכולת לכך. וזוהי הערה לא רק לעניין הנורא הזה אלא גם לשאר העניינים הנוראים.

עתה פשטו שמועות כי הגרמנים עתידים לחסל בקרוב את הגטו, ועל־כן החלטנו לבנות לנו מחבוא, כפי שהיה בכל בית. בבית בראטר שגרנו בו היתה סדנה שלפנים עבד בה פחח, כפי שניכר משיירי הפח וכלי־המלאכה שהתגוללו שם. מתחת לסדנה היה מרתף גדול, ובו סידרנו את המחבוא. היה אפשר להגיע אליו בסולם גבוה, וניתן להחביא שם כעשרים וחמישה בני־אדם. מכיוון שכמה אנשים היו צריכים להישאר למעלה כדי להסוות את המחבוא, חיפשתי מחבוא קטן יותר שאליו יוכלו להימלט אלו שיסוו את המחבוא הגדול. בבית היתה חצר קטנה ובה מחסן מקרשים ארוכים, וזה היה גם אורך הקרשים שמהם היה עשוי המחסן שבקומה הראשונה. סידרתי איפוא רצפה בגובה 80 סנטימטרים בין מחסן למחסן להסתרת חמישה עד שישה אנשים. המחבוא נסגר בשני קרשים שאי אפשר להבחין בהם והיו מגיעים אליו בסולם קטן. בלילה היו שני אנשים מבינינו ערים, כדי שהשאר יוכלו לישון ומבקשי נפשנו לא יפתיעונו בהתנפלותם. בתנאים הללו גרנו בגטו. בערבים היינו מתאספים ומשוחחים על פוליטיקה וכדומה. בייחוד היה מר אולסקר (שכחתי את שמו הפרטי) טורח להוכיח כי מפלתו של היטלר קרובה ועמה שעת השחרור. היו גם שהתלוצצו, ביחוד בימי הקרבות סביב סטאלינגראד, ואמרו: שמעתם, היטלר כבר שכר לו דירת שני חדרים ומטבח כדי שיוכל לחזור לאומנותו הקודמת. ועלי לומר שבין הנחבאים היו גם עניינים אחרים, ואם כי ישנם המכחישים זאת, בעיני ראיתי.

מדי פעם בפעם הייתי מתגנב מתוך הגטו. היתה לי מכרה נוצריה שעבדה לפני המלחמה אצל נוימן, בעל חנות־הכלים ברחוב 3 במאי. משפחתו לא היתה בעיר, והנוצריה ההיא גרה בכל ביתם. היא היתה אשה זקנה כבת שבעים, אדוקה בדתה. מוצאה היה מכפר הולוסקוביצה, שבו גרו גם ילדיה, שהיו כבר נשואים. קראנו לאותה זקנה באבצ'ו (=סבתא). היא אמרה לי שאם אצטרך להסתתר כמה ימים היא תאפשר לי להסתתר אצלה. הייתי מבקר

אותה מדי שבוע בשבוע ומביא לה מתנה, מלבוש וכדומה, ומודה לה על שהיא מוכנה לסייע לי בעת צרה. פעם בהיותי אצלה אמרה לי שלא כדאי שאשב בגטו, כי היא שמעה שהאוקראינים שבעיר, שבראשם עמדו אחד לופאטינסקי וחתנו הכומר דמצ'ינסקי, פונים מדי פעם בפעם לשלטונות הגרמניים בבקשה לפטור אותם מן היהודים. וכיוון שהיא שמעה זאת מאנשים שונים היא מזהירתני לעזוב את הגטו. והיה עוד מעשה שהייתי מחוץ לגטו ונזדמן לי ברחוב קושצ'ילנה (בית־היראה שלהם) נוצרי, באראצ'ק שמו, שאמר לי: אל תסתובב ברחוב, מתחיל עכשיו פוגרום בגטו. מבלי להרהר הרבה נכנסתי אל הזקנה ההיא בבית שברחוב 3 במאי וביקשתי ממנה שתחביאני, ושתצא לרחוב לשמוע מה מתרחש בגטו. היא הסכימה, הכניסה אותי לאחת החנויות־לשעבר שבבית מתחת לדירתה ויצאה לרחוב. בשובה סיפרה שבגטו, בייחוד ברחוב קאליר, יש יריות נוראות. היהודים מובלים על גבי מכוניות בכיוון סטארי ברודי (ברוד הישנה), שהוא פרבר העיר מצד מערב, בדרך־המלך המוליכה מברודי ללבוב. היא לא ידעה להיכן מוליכים אותם. לא יצאה שעה קלה וגם אשתי, שניצלה בנס ונמלטה מן הגטו, באה למקום מחבואי. היא סיפרה לי ששני בחורים יהודים, שם האחד לרנר, מרחוב לשניובסקה, ושם האחר מיקולינצר, יצאו מן הגטו לחורש הלשנובאי שמחוץ לעיר, שם ביקשו כנראה להתחבא, או לארגן קבוצה של בורחי הגטו. בחורש היו גרמנים והם תפסו את שני הבחורים והביאום העירה ומסרום לידי המשטרה האוקראינית, שנמצאה אז ברחוב קושצ'ילנה, במקום שלפני המלחמה היה המגיסטראט (בית העיריה). הגרמנים שהביאו את הבחורים לא בדקו בכיסיהם, אף כי אחד מהם היה לו אקדח, ומשנמסרו לידי שומר בית־הסוהר, טימצ'ישין שמו, והוא עמד לסגור את פתח הכלא, ירה בעל האקדח בראשו של השומר והרגו. שני הבחורים נמלטו מבית־הכלא, וכיוון שהשעה היתה אחת־עשרה בבוקר והם לא ראו אפשרות להימלט אל מחוץ לעיר, שכן שוטרים או סתם נוצרים היו יכולים לעוצרם, רצו לגטו, שרחובו הראשון היה רחוב קאליר, נכנסו לבית מספר 7 שהיה בית מגורינו וקראו: החביאו אותנו! בבית הזה גרו אז יהודים שגורשו מן הכפר פוניקוביץ, והורי גרו בבית הסמוך, בית שוטלנדר. היהודים הירשו לבחורים להסתתר במחבוא שעשיתי מתחת לרצפת הקומה הראשונה. עד מהרה הקיפו שוטרים גרמנים ואוקראינים את הבית ובתים רבים שבסמוך, ירו בכל יהודי שנזדמן להם ודרשו להסגיר לידם את שני הבחורים. אבל איש לא נשמע להם. לבסוף עלה אל המטבח מפקד הז'נדארמריה הגרמנית, דאון שמו, וכנראה הכירו הבחורים את קולו. הם הרימו את קרש המחבוא ואחד מהם ירה במפקד, אך לא פגע. המפקד הטיל רימון לתוך המחבוא וכך מתו שני הבחורים, גיבורי עירנו.

בשעת המהומה הצליחה אשתי להימלט, לעבור את חוטי־התיל לצד פודזמצ'ה ולהגיע אלי. בשעה שתיים הודיעתנו הנוצריה שחזר השקט, וכבר רואים קצת יהודים מסתובבים. אשתי נשארה אצל הזקנה, ואני פניתי אל הגטו לראות מה שלום הורי ושלום סבתה של אשתי. שכננו מיכאל גוטליב, שפגשתיו בדרך, אמר לי שאבי חי, ומדבריו הבנתי שאמי אינה עוד בחיים. וכך

היה. כשבאתי אל הגטו הלכתי לרחוב קאליר, שבו היתה הפורענות. אבי היה בודד ובכה בדמעות שליש, קשה היה להרגיעו, וגם אני בכיתי. הבית שגרנו בו עד הקמת הגטו, על כל מדרגותיו מלמעלה למטה, טבל בדם, והמעטים שניצלו בנס, כשהסתתרו במקומות שונים, בחצר ובבתים האחרים שברובע, סיפרו על פרטי הפוגרום: הגרמנים הקיפו את הרובע שנמצא בו הבית שהבחורים נמלטו אליו וירו בכל מי שיצא מבית מספר 7. אחר־כך נכנסו ועשו כך לכל מי שנתקלו בו בתוך הבית או בקרבתו. גם מכבי־האש השתתפו ברציחות יחד עם הגרמנים, הלמו בקרדומותיהם בכל מי שנזדמן להם והרגום.

אבי סיפר לי כיצד קרה שאמי הוצאה והוא נשאר: לאחר הפוגרום, שארך ארבעים או ארבעים וחמש דקות, פקדו הגרמנים להעלות על מכוניות־משא כל מי שיימצא ברחוב או בבית, ואלו שנענו הוצאו אל מחוץ לעיר. את אמי העלו על מכונית אחת ואת אבי על מכונית אחרת. המכונית הראשונה נסעה, ואילו המכונית האחרונה לא נסעה, כי בינתיים הגיעה פקודה מאת השטורמפירר וארצוק, שנמצא בזלוצ'וב, להפסיק את הפוגרום וכל הכרוך בו. באופן כזה נשאר אבי בחיים. אבל לא זכיתי לשמוח בו הרבה.

לאחר הפוגרום היה היגון בגטו גדול מנשוא, כי נהרגו כשבע מאות בני־אדם. הם טמונים בשני קברות־אחים ביער של בעל־האחוזה שנָל, כמה קילומטרים מחוץ לעיר. לפי שסיפרו לנו אחר־כך נוצרים, המכוניות הביאו את היהודים להריגה כשהקברים כבר היו מוכנים. הורידו אותם שניים שניים, והשוטרים הגרמנים ירו בהם והרגום. עוד סיפרו הנוצרים ההם כי למעלה מיום נעה וזעה הקרקע שמתחתיה היו הקבורים, כי נקברו גם פצועים. הנוצרים האלה הם שכיסו את שני קברות־האחים.

ועתה אזכיר מעשה בארבעה אנשים, שנפצעו עוד בימים שגרנו ברחוב קאליר 7. שני חסידים הביאו לביתנו את רבה של יאוורוב, ר' פייבישי רובין, הנכד של אידלה הרבנית בתו של ר' שלום רוקח, מייסד שושלת בעלז. הרבי רצה לגור בבית הזה משום שהיה בו בית־מדרש שהיה שייך לאביה־זקנה של אשתי, ר' לייביש ביטאטיצ'ר. קיבלנו אותו בחיבה יתירה והוא ישב איתנו כל הימים. יהודים היו באים אליו עם פתקאות (קוויטלך), אבל הוא לא היה מקבל כל אחד. הוא אהב אותנו מאוד, ובימים הקשים ביותר היה אומר שלא יארע לנו כל מאומה. ואולם לפני הקמת הגטו אמר שהיה רוצה לעבור אל ר' פיני שו"ב (ר' פינחס שפירא), וביום הפוגרום הוליכו את שניהם, את ר' לייביש ואת ר' פיני, ליער שנל והרגום יחד עם שאר היהודים. זה היה ביום 14 במאי 1943.

אלה שנשארו בחיים שוב נמצאו בגטו, ושוב היינו שומרים בלילות עם המשפחות שנמצאו בבית. רצינו שאבי יעבור אלינו, אבל הוא אמר שאינו רוצה לעזוב את בית שוטלנדר, כפי שנקבע לו, וישב שם יחד עם חברו. וכך היינו נפרדים ונפגשים. אבל ב־20 במאי 1943, בשלוש לפנות בוקר, כשהכל בגטו ישנו שינה עמוקה ואברהם פרלס (שנקרא אברם דער רוסישער) שמר על ביתנו, שמענו אותו פתאום קורא בקולו הצרוד: קומו, ילדים, קומו, כולנו אבודים! בקפיצה אחת היינו בפרוזדור הבית, אני ועוד כמה גברים, הצצנו החוצה וראינו אנשים מתרוצצים אילך ואילך וצועקים שהגטו מוקף בצבא

גרמני. האנשים ניסו לברוח ולהתחבא, כל אחד חשב שמסתורו של זולתו טוב משלו. יש מי שברח אל קרוביו או אל מכריו, והיו שקיוו שאפשר להימלט מן הגטו. האנשים היו כדגים הניצודים במצודה. אנחנו הכנסנו מהר את כל אנשי הבית אל המחבוא שמתחת לסדנת הפחח, וכן נכנסו לתוכו קרובי פיני קורסובר, והחלטתי להסוות את המחבוא וללכת למחבוא הקטן יותר שבחצר, ונלוותה אלי אשתי. יוסל שווארצוואלד ואשתו ובתו אדז'י נמלטו אל המחבוא הגדול והחליטו ללכת אתי למחבוא הקטן, שכן היינו תמיד יחדיו. הוא נטל אתו את אשת דודנו ובנה בן השלוש, שכן בעלה פישל שווארצוואלד (התופר) לא היה בברודי, כי נלקח לצבא האדום לפני בוא הגרמנים. עניין הילד לא היה קל, כי המחבוא הקטן לא היה בעצם אלא קיטון מקרשים. אבל לא יכולנו שלא להסכים, והצלחנו להכניס אותם. ואילו אני ושווארצוואלד נשארנו בשער הבית וראינו שהיהודים הנראים ברחוב פוחתים והולכים, ממש כמו בערב יום כיפור בלכת הקהל ל"כל נדרי". לבסוף ראינו אשה רצה בבהלה וצועקת: הם כבר צועדים לתוך הגטו! הצצנו במחבוא הגדול, שהיה מוסווה בחתיכות פח ושבו הסתתרו כארבעים נפשות, וכמו חתולים קפצנו וכבר היינו במחבוא הקטן. הורדנו את המכסה, הזהרנו את הילד לידום והקשבנו למתרחש בחוץ. בתחילה שמענו את צעדי החיילים ואת פקודות מפקדיהם. אחר־כך שמענו מדי פעם צעקות של אנשים שמחבואם נתגלה ויריות רובים. אף מן הקומה התחתונה של ביתנו ומן החצר שמענו דיבורים בגרמנית. למרבה הפליאה לא השמיע הילד שלומקה קול בכי, כאילו הבין לְמה עלול בכיו לגרום. שמענו את הגרמנים רומסים את הרצפות בחדרים, הופכים את הרהיטים, וגם אל סמוך למחסן שישבנו מעליו הגיעו. גרמני צעק: קאם, אובען איזט נאך עטוואס דא (בוא, למעלה יש עוד משהו). הם עלו לקומה הראשונה, שהיתה המשך המחסן, אבל אנחנו נמצאנו מתחת לרגליהם. מבעד לחריצי הקרשים ראיתי את מגפיהם ואת מדיהם הירוקים. נשמעה יריית אקדח. זו היתה ירייה מכוונת, כדי שאם נמצאים תינוקות הם יצעקו מבהלה. אבל הילד שלומקה לא פלט הגה. אמנם אמו חסמה את פיו, אבל הוא היה שקט להפליא. עברו כמה רגעים, הגרמנים עזבו את הבית, וכפי שראיתי אחר־כך עשו סימן בגיר, לאות שהבית כבר עבר את ביקורתם.

כך ישבנו עד השעה שתים־עשרה בצהריים, ואז נשמע קול חצוצרה, כפי שהיינו רגילים לשמוע מחצר הקסרקטין. אחרי דקות מעטות שמענו פקודות וצעדי חיילים, והשתררה דממה. מן הגטו לא נשמע קול חיים. כן ישבנו עד הלילה בלי לדעת מה נעשה, כי לא ידענו אם יש משמרות צבא מסביב לגטו. החלטנו לשבת כך עד הבוקר. אכלנו משהו שהספקנו להביא קודם אל המחבוא. בשעה עשר בלילה שמענו דיבורים באוקראינית. בחדרים שוטטו בחשכה שוטרים אוקראינים ובני משפחותיהם, שחיפשו שיירי רכוש של האומללים. אולם עד מהרה שמענו מהומה של סוסים ועגלות. הדיבורים לא היו ברורים ולא יכולנו להבחין מהי השפה. בצהריים שוב עמדה דממה והחלטתי לעלות מן המחבוא ולחקור מה אירע, וגם רציתי לחפש בחדרים משהו לאכול. אטלי שווארצוואלד אמרה לי שבדירתם שבביתנו השאירה

חמישה שישה כיכרות לחם, היא היתה אופה בתנור־האפייה שבדירתה גם למשפחתה וגם לאחרים. היינו בטוחים שהכיכרות נשארו, כי גם הגרמנים וגם האוקראינים לא חסרו לחם וידיהם היו עסוקות בגזילת דברים יקרים יותר. הצרה היתה שלא ידעתי איך אעלה לקומה העליונה בלי שירגישו בי המתנכלים לחיינו. גם הייתי צריך לשפוך את צרכינו שלנו ושל הילד (לקחנו כלים מיוחדים לכך). לא חשבתי הרבה, הסרתי את המכסה, קפצתי למעלה ושוב סגרתי את המכסה, והאזנתי. היתה דממת מוות. עתה היה עלי להיכנס לפרוזדור ולעלות במדרגות לקומה הראשונה, אבל מבוא המדרגות היה סמוך לשער הכניסה היוצא לרחוב. שמתי את נפשי בכפי ומיהרתי אל המדרגות, ואותו רגע גילגל אלי הרוח איזה נייר, שרשרושו הטיל בי צמרמורת, כי חששתי שמישהו עוקב אחרי. מיד עליתי לקומה העליונה, וכמה שמחתי למצוא ציפית של כר ובה צרורים שישה כיכרות לחם. זרקתי אותם מן המעקה לחצר. נטלתי כלי מים ועוד כמה דברים נחוצים וחזרתי אל המחבוא, בלי לדעת מה לעשות עתה. בערך בשעה ארבע שוב נשמעו המולת עגלות וקול דיבור, אבל הפעם היה זה דיבור באידיש. בכל זאת החלטנו לא לצאת עד שלא נדע אל־נכון מה מתרחש סביבנו. בשעה שבע בערב שוב עמדה דממה, והיא נמשכה גם בלילה. ישבנו ואכלנו, והשתדלנו שתמיד יהיה מישהו מבינינו ער, גם כדי להשגיח וגם כדי להשקיט את נחרת הישנים, שלא תישמע בחוץ. הגיע הבוקר ובשעה שמונה שוב נשמעה המולה בגטו, ובחצר שלנו נשמעו דיבורים, בכללם אף ביידיש. הצצתי מבעד לסדק וראיתי שני מכרים, בעלי־בתים הגונים, האחד ר' אורי לשנובר, שהיה סוחר אריגים בעיר, והאחר שמו לנדוי. פתחתי את מבוא מחבואנו, קפצתי למחסן וקראתי: לנדוי! אבל הם בראותם אותי צעקו: התחבא, אתה מביא עלינו אסון! מיהרתי לשוב למחבוא, ולא ידעתי למה צעקו מה שצעקו.

אולם עד מהרה שמעתי קול צעדים בחצר ואף שמעתי את שמי: גאסטהאלטר! גאסטהאלטר! הקורא היה לנדוי. קפצתי מן המחסן, והם סיפרו לי בקצרה את עוצם הטרגדיה. פעולת ההשמדה האחרונה של הגרמנים היתה שילוח המשלוח האחרון לבלז'ץ, ולאחריו הם הכריזו שהעיר ברודי חופשית מיהודים. משמע, יהודים שוב אינם רשאים להימצא בה. אמנם עוד נשארו קצת גברים, אבל גם הם, וגם אלה שיצאו ממחבואיהם, על כל חמישה מהם מונה שוטר־סדר יהודי אחד, וניתנו להם סוס ועגלה ואיכר כדי לאסוף את כל מה שנשאר מן המשפחות שנלקחו. לשנובר ולנדוי היו מוכנים לקחת אותי עמהם. הם נתנו לי בד צהוב לתפור לי ממנו טלאי על חזי, והצטרפתי אליהם לאסוף את שיירי הרכוש כדי להביאו לבניין שהיה לפנים הקסרקטין של גדוד חיל־הרגלים 43, מול גן העיר. ביקשתים לבוא למחרת, כי עלי להידבר עם שאר הנמצאים עמדי, והם אמרו לי שלנשים אסור להיראות, פן תיהרגנה בו במקום. הם אף התנצלו בפני על שקודם חששו לדבר אתי, שכן היו צריכים להודיע לשירות־הסדר היהודי שהם יודעים על מחבואם של אנשים, והללו אמרו להם שמותר לנו לצאת ושנעזור אלה לאלה ככל האפשר. נפרדנו, ואני חזרתי ועליתי למחבוא ומסרתי ליושביו על המצב שבו אנו נתונים עתה. השאלה

היתה מה יהיה על האנשים שנמצאו במחבוא הראשי שלנו. לצרפם אלינו לא היה אפשר, כי היה צריך לעבור ברחוב, ואפילו היינו עוברים ומגיעים הרי בשעת הסרת הפחים עלולים לתפוס אותנו השוטרים האוקראינים, שלפי דברי לשנובר ולנדוי משוטטים בגטו ויורים בכל מי שמזדמן להם. ידענו כי במחבוא הגדול הוכן מלאי של מזונות לכמה וכמה ימים, צנימים ושימורים. עוד אנו מדברים ונשמעו צעקות ובכיות של ילדים. מיד תפסנו כי המחבוא נתגלה. אחר־כך מסרו לנו ששוטרים אוקראינים, שפשטו ונברו בחפשם אחר זהב, גילו את המחבוא עם כל דיירי הבית, הוציאום לשוק הדגים (פישפלאץ) הסמוך והרגום בו במקום.

במחבוא הגדול נרצחו האנשים האלה: אברהם פרלס ואשתו, הצבע סקלאר ואשתו ובתם אווה, סוחר־העורות כץ ושתי בנותיו, פיני קורסובר, סבתה של אשתי שבע ביטאטיצ'ר, שני ילדיו של יוסל שווארצוואלד, אשת ישראל דונר וילדיו, וכן אנשים אחרים שלא ידעתי את שמותיהם או נשכחו ממני.

למחרת שוב שמענו המולת עגלות ושיחות. קפצתי מן המחבוא ויצאתי בזהירות אל הרחוב, והבחנתי שהמחבוא הגדול מגולה. חזרתי למחבוא הקטן ויחד עם יוסל שווארצוואלד יצאתי אל הרחוב. לאחר שתלינו טלאי צהוב על חזינו ועל גבינו נתלווינו לאותן עגלות ויצאנו לאסוף שיירי רכוש מן המעונות שדייריהם נרצחו. אשתי ואשת שווארצוואלד ודודניתו נשארו במחבוא, כי דרכם של השוטרים האוקראינים היתה להרוג נשים או ילדים ברגע שראום. כאמור, תפקידנו היה לאסוף את הדברים שנשארו ולהביאם בשעה שתים־עשרה בצהריים לקסרקטין, ובלילה היה עלינו לישון שם.

על המחסן ועל שיירי הרכוש שהובאו לקסרקטין היה ממונה פולני צעיר יליד פוזנאן, רוג שמו. לא היה לי רצון ללכת אל הקסרקטין, קשים היו עלי תנאי ההסגר והייתי מוכן להסתכן מאוד ובלבד שלא איאלץ להיות סגור ומסוגר. כמו כן הייתי חייב לפקוד את המחבוא שנמצאו בו נשותינו, להביא להן אוכל ולדאוג לגורלן. לכן החלטנו, אני ושווארצוואלד, שבהגיע העגלות בשעות הצהריים לקסרקטין נתחמק, ונפשפש בדירות הריקות, שמא נמצא בהן דברי אוכל. ואמנם מצאנו, ועל־ידי כך יכולנו לפרנס את הנשים ואת הילד. מצאנו שם לחם ומיני שימורים, הבאנו אותם למחבוא וישבנו בו, עד ששמענו שהעגלות חזרו. הגרמנים שבמחסן לא הקפידו במיוחד בבדיקה ובביקורת. המשגיחים היהודים עשו את עצמם כלא־רואים, וכך הצלחנו להתחמק במשך כמה ימים. יום אחד שוב הלכנו אל המחבוא לבקר את הנשים, ושוב יצאו העגלות אל הקסרקטין לשעת הצהריים. אבל אחרי הצהריים לא הגיעו עוד עגלות רבות ואנשים רבים לגטו־לשעבר. ידענו שאין מקום שאפשר להסתתר בו, והליכה למחסן השיירים פירושה מיתה מיידית. אבל היה הכרח לעשות משהו. יצאתי איפוא את הגטו, הלכתי אל הנוצריה הזקנה וביקשתיה שתכניס את אשתי לביתה. על אף גודל פחדה היא נעתרה לי. חזרתי למחבוא, נטלתי ציפית של כר וכיסיתי בה את ראש אשתי והולכתי אותה אל חוטי־התיל של הגטו־לשעבר, העברתי אותה ואמרתי לה ללכת אל הזקנה, ואיחלתי לה שלא תיתקל בשום איש בדרך ותגיע בשלום. היא הלכה ואני שבתי לעבודת

האיסוף. בהתקרב הערב לא היה לי מה לעשות בגטו־לשעבר, אבל דאגתי לנשארים במחבוא. והנה אמר לי שווארצוואלד כי בכפר פוניקוביץ יש לו מכר נוצרי, ושהוא ואשתו ילכו אליו בלילה ויקחו אתם את דודניתו ואת בנה. אי לכך נכנסתי באותו ערב אל הקסרקטין, ואילו שווארצוואלד חזר למחבוא אל אשתו ודודניתו, ואיני יודע מה היתה אחריתם, כי לא נפגשנו עוד.

בקסרקטין היו כשלוש מאות יהודים. בשער עמד תמיד משמר שוטרים אוקראינים ובידם נשק אוטומאטי, או משמר של ז'נדארמים גרמנים. המנהל, רוג, היה רוצח לתיאבון. כל בוקר היה הורג באקדחו הקטן שניים או שלושה יהודים. הוא היה משתכר והיה יורה בכל מי שרצה. בינתיים קיבלתי ידיעה כי אשתי הגיעה אל בית הנוצריה הזקנה, שציוותה עלי לא לבוא אל ביתה, בגלל פחדה. היא מסרה שקל יותר להסתיר אשה, ושאשהה כמה שאוכל בקסרקטין, ונראה מה ילד יום. השלמתי עם גורלי והייתי מרוצה שאשתי נמצאת בידיים בטוחות יותר. כך עברו עלי כמה ימים בקסרקטין הנורא, יום יום וקורבנותיו, עד בוא היום שבו הגיע מזלוצ'וב השטורמפירר וארצוק בלוויית עוד קצין וציווה על כולנו לצאת מחדרינו ולקחת עמנו את כל הכספים ושאר הדברים שברשותנו. יצאנו והתייצבנו בשלוש שורות. הוא פרש באמצע חצר הקסרקטין שמיכה ופקד לזרוק עליה כל מה שברשותנו. עשיתי כן, ואז נכנסו מנהל המחסן רוג והקצין הגרמני אל החדרים ובדקו אם לא הוחבא משהו, וכעבור דקות מעטות הופיע הקצין בחצר וקרא את שמו של איש שאינני זוכרו. מיד יצא אברך שלא הכרתיו. במיטתו נמצאו כמה דולארים וכן תעודה. הקצין שלף את אקדחו והרג את האברך בו במקום, ואמר: ככה ייעשה לכל יהודי שינסה לרמות את הרייך הגרמני.

עתה נצטווינו לחזור לחדרינו, אבל היה ברור שמצבנו הורע עוד יותר. עד עתה הירשה לנו שומר השער לגשת לקיוסק ולקנות קופסת סיגריות, ועתה נאסר הדבר. בקסרקטין היו גברים בלבד, וקצתם האמינו שאולי עוד יעסיקו אותנו זמן־מה בעבודה. ואמנם נשלחו אחרים בפיקוח משמר לעבוד במקומות שונים, לנסר עצים בשביל הז'נדארמריה שברחוב יורידיקה, וכדומה. אולם משראינו כי מביאים לקסרקטין גם נשים יהודיות וילדים יהודים הבינונו מה מבקשים לעשות בנו. המשמר ליד השער הוחמר, ולשומריו, גם לשוטרים האוקראינים וגם לז'נדארמים הגרמנים, היו רובים אוטומאטיים. לא היה לרוצחינו כל חשש מפני התנגדותם של היהודים, לא בקסרקטין בלבד, שהיה בלב העיר, אלא אף לא מחוצה לו, שהרי העיר התרוקנה מאחרוני יהודיה. ובכלל לא היה ליהודים בערי־השדה ובערים שום סיכוי של התנגדות, לא כל שכן מזוינת, בייחוד באוקראינה המערבית. עיקר הסיבה לכך היה שיתוף הפעולה בין האוכלוסיה האוקראינית והכובשים הגרמנים, הם הלכו יד ביד. האוקראינים ממש ששו לרצוח את שכניהם היהודים, שכן רכוש היהודים נפל לידיהם. גם הפולנים, ששנאו את האוקראינים, ויותר מששנאו אותם שנאו את הגרמנים, עזרו ברדיפת היהודים. והרי דוגמה קטנה ממה שאירע באחת משלוש פעולות ההשמדה בעירנו: אברך בשם שרגא רצה לצאת מן העיר, שהיתה מוקפת במשטרה אוקראינית, ושוטר אוקראיני עיכב בעדו. מה עשה

שרגא, בתנועה זריזה הוציא את הרובה מידי השוטר. בו ברגע קפץ פולני מתוך דירתו, הלם במעדרו על ראשו של שרגא והרגו. סיוע כזה סייעה האוכלוסיה בכל פסיעה ופסיעה. וראיה לדבר, שבכל מקום שהפולנים עמדו קצת לימיננו ספגו הגרמנים מכות. כך למשל אירע בכפר הוצ'יסקה ברודסקה: כשהפולנים פעלו יחד עם היהודים לא העזו הגרמנים להיכנס אל הכפר, ביחוד בלילה. שכן הגרמנים גם הם היו גיבורים נגד עם לא־חמוש השרוי בגלות, ביחוד אחרי שהערימו עליו כמו בעירנו, והרגו קודם כל את האינטליגנציה. בקרב ממש, אפילו בתנאים לא־שווים כמו במרד וארשה, היהודים היו יותר גיבורים, הפילו באויביהם חללים רבים והשמידו כלי־מלחמה.

ואכן, יהודי ברודי נלחמו מלחמת מגן ותיגרה במקומות שונים, ביערות ובשדות, בקבוצות ולפעמים אפילו בזוגות. אבל עתה הכל היה מחוסל בגלל עזרתם של האוקראינים לגרמנים. ביער שליד לשניוב נמצאו האחים דרילין, בחורים כארזים, שאספו סביבם צעירים אחרים. היה להם בונקר עם מכונת־ירייה, עד שגילו אותם האוקראינים, שפחדו ללכת ביער בעצמם ולכן הודיעו על כך לשלטונות הגרמניים. הללו הקיפו את היער מכל עבריו, ואחרי קרב עז שנמשך כמה שעות פוצצו את הבונקר וחיסלוהו. לא קל היה ליהודים להילחם בגרמנים, כשם שלא יכלו להסתתר אצל נוצרים. ראשית, מי שהחביא יהודי הוצא להורג. ואפילו אם נמצאו נוצרים שהיו מוכנים לעשות זאת בעבור ממון רב, הנה רבים מהם נטלו את ממונם של היהודים, ולאחר כמה ימי שהייה בביתם שילחו בהם את האוקראינים, או הרגום במו ידיהם.

כך נהרג אחי בנימין בזלוצ'וב. נוצרי שהבטיח להסתירו נטל ממנו את כל ממונו ואחר־כך שרף את אחי ואת אשתו ברפת שבה הסתירם. אשר לאחי השני, יהודה צבי, המכונה הרמן, מיד עם כניסת הגרמנים הלשינו עליו התושבים הנוצרים שהוא פוליטיקאי ושונא גרמנים. מיד אסרו אותו והביאוהו ללבוב, למפקדת הגסטאפו ברחוב לונצקי, וכפי שאמרו לי לא חזר משם שום אסיר חי. אחותי לאה ובנה בן השלוש, יהודה, נמצאו בטרנופול, היו בידיהם ניירות אריים שסידרה להם מכרה נוצריה, וכך ישבו שם כמעט כל ימי המלחמה. אבל יום אחד נתקלה בה ובבנה נוצריה מברודי שהכירה אותה. לרוע מזלה בא לקראתם שוטר אוקראיני, ומשנודע לו כי יהודים הם הרג את שניהם בו במקום, תחילה את הילד ואחר־כך את האם. כך סיפרו לי אחרי המלחמה נוצרים תושבי טרנופול, שעזרו לאחותי בלי לדעת שהיא יהודיה.

נחזור לקסרקטין שבעירנו, שבו נמצאו אחרוני יהודי העיר. יום אחד עם בוקר נכנס המנהל רוג, שדירתו לא היתה שם, ועמו ראש המשטרה דאון, שכבר תיארתיו. בגלל מראהו, וביחוד בגלל שפמו, היה דאון דומה להיטלר ימח שמו. נשמע קול שריקה ונאספנו כולנו. הוא אמר: עכשיו תראו מה נעשה לאלה שאינם מקיימים את פקודותינו. אמר ופתח תא סגור וציווה על יושביו לצאת. יצאה משם אשה ועמה ילד. לא הכרתי את האשה, אבל ראיתי אותה עובדת במטבח שנמצא זה מקרוב בקסרקטין. אחר־כך יצאו גרינגראז ויהודים אחרים שלא הכרתים, ובכללם אשה בשם זיידוורם, שגרה לפנים ברחוב גנשה, ושגם אביה עמד בינינו. גם ילד כבן עשר היה אתה. המנהל הדחל מונה את

עוונותיהם של האנשים והנשים האלה – פלוני רצה למכור טבעת ליד השער, אלמוני רצה לערוק, פלונית הסתירה את בנה, וכו' וכו'. כולם הועמדו אל הקיר ונורו. בשער עמדו הז'נדארמים, רובים אוטומאטיים בידיהם, מוכנים עם כל רמז של התנגדות לירות בכולם. אף היריות היו לפי הסדר: קודם נורו הילדים ואחר־כך האמהות. אחר־כך ציווה דאון להעלות את הגופות (שלוש־עשרה במספר) על עגלה, שהובאה לגטו־לשעבר, ושם, כפי שסיפרו לנו אחר־כך, נשרפו. היום היה יום שבת, ולמחרת ראינו בעליל כי לפי התנהגותה של ההנהלה צפויה לנו פה כליה.

בלילה שכבנו לישון, אבל השינה היתה ממני והלאה. יצאתי לחצר, שבה היה מותר להתהלך עד מאוחר. השער היה סגור ובחוץ עמד משמר. הסתובבתי אנה ואנה, ניגשתי אל מרתפיו של הקסרקטין והלכתי ממרתף למרתף. אנשי ברודי ודאי זוכרים כי עם פרוץ המלחמה בין פולין לגרמניה הטילו הגרמנים ממטוסיהם פצצות. אחת פגעה בבית־החולים הכללי, אחרת פגעה בביתו של צבי הרש גולדינשטיין ברחוב הזהב, עוד אחת פגעה בביתו של הרבי דודילי מאנזון, ואחת פגעה בקסרקטין. פצצת U נפלה לא בחזיתו של הקסרקטין מול גן־העיר אלא בצד האחר. חורבות המפולת עוד היו שם, ובלכתי במרתפים הבחנתי באשנב שדרכו בקע אור פנס החשמל שהאיר את הסמטה. כשהצצתי בו שמתי לב שראשי יכול לעבור באשנב הזה. פסעתי בזהירות, התקרבתי לאשנב והאזנתי אם אין מישהו משוטט בסמטה. מלמטה היתה הסכנה פחותה יותר. ראשית הסתירוני החורבות, ושנית מי יהלך בלילה במרתפים ריקים. הצצתי שנית מבעד לאשנב וראיתי שראשי עובר בו בקלות. לא הבחנתי בנפש חיה, וידעתי שהסמטה מוליכה לביתו של ד"ר הורן. לא הרביתי לחשוב, הסרתי את הטלאים הצהובים ובלי קושי הגעתי החוצה. הלכתי ישר לכיוון רחוב 3 במאי לבית הנוצריה הזקנה, שבו נמצאה אשתי. בדרך פגשתי שוטרים גרמנים ואוקראינים, וכדי שלא יראוני עין בעין הצתתי סיגריה והסתרתי את פני בידי מפני הרוח, שכביכול מפריעה לי להדליק גפרור. תחבולה זו עמדה לי כמה פעמים עד שהגעתי לאותו הבית. תחילה חששתי להיכנס אל הנוצריה, שכן גר אצלה סטודנט שאכל על שולחנה, וגם ידעתי שאשתי לא נמצאת באחד החדרים אלא באחת החנויות, שעמדו ריקות. לבית היו כמה פתחים שהוליכו לחנויות. עמדתי ליד כל פתח ופתח וקראתי בלחישה: בינה! ומה רבה היתה שמחתי בשומעי את קול אשתי, שפתחה לפני את הדלת. סגרנוה וסיפרנו זה לזו את שעבר עלינו במשך הימים האחרונים. היא סיפרה לי שהנוצריה הזקנה נוהגת בה כאילו היתה בתה, ואם אין איש עמה היא סוגרת את השער ומעלה אותה לחדרה ומאכילה אותה מכל אשר לה. אשתי קוראת לה "באבצ'ו" והיא קוראת לה "ילדתי". לאחר שסיפרנו זה לזו מה שסיפרנו לא יכולנו במשך שעות ארוכות להירדם, הירהרנו מה יהיה גורלנו, אם ואיך נתגבר על הקשיים הצפויים לנו. אני עצמי אמרתי שוב ושוב שנעבור את המלחמה ונזכה לראות במפלתו של היטלר ימח שמו, כמשאלת לבו של כל יהודי ויהודי. סוף סוף נרדמנו, ועם בוקר נכנסה הסבתא הזקנה ושמחה בי: טוב שחמקת מן הקסרקטין, כי כפי ששמעתי קרוב חיסולו הגמור

של המחנה. היא הביאה לנו דברי מאכל, ומבעד לסדקי החנויות־לשעבר ראינו את כל המתרחש ברחוב. ראינו חיילים גרמנים צועדים ושמענו את זמרתם, היי־לי היי־לי היי־לה היי־לה, ואת שירידהם האנטישמיים, וראשון בהם השיר "בנטוף דם היהודים מעל חוד הסכין". היינו אנוסים לשמוע זאת ולהסתתר באפס־אונים ולהחריש. לא חסרו גם פחדים. מדי פעם בפעם היו נערכים חיפושים, בתירוץ שיהודים עריקי הגטו ופליטיו מתחבאים בבתיהם של נוצרים. הרגו גם נוצרי אחד, ששמו שוואליוק, בעל חנות נקניקים, שהסתיר בביתו יהודים.

ישבנו אצל הנוצריה עשרה שבועות, אלא שבינתיים באה צרה אחרת, היא צרת האוקראינים שנקראו באנדרובצים. הם נקראו כך על שם סטיפן באנדרה, שלפני המלחמה רצח את שר־הפנים הפולני פייראצקי, ואף שדד קופה בהורודנקה, נמלט לגרמניה והתחבא שם. עם פרוץ המלחמה, כשצבאות היטלר התקרבו לפולין, אירגן באנדרה את כל הפושעים האוקראינים שנמצאו בגרמניה, לאחר שהגרמנים הבטיחו לו שעם כיבוש מערב אוקראינה יכריזו על אוקראינה כמדינה עצמאית והוא יעמוד בראשה. הוא אירגן את האוקראינים לא בגרמניה בלבד אלא אף מחוצה לה, בייחוד במערב אוקראינה, למרי ולהשבתות. עוד לפני בוא הגרמנים לשטחים הללו כבר נשמע יום יום בראדיו הגרמני קולו של באנדרה: הכה את היהודים ושחרר את אוקראינה! ואמנם, הבאנדרובצים היו מתנפלים על היהודים בכפרים ועל האיכרים הפולנים ביישובים שנבנו לפני הפרצלציה (חלוקת השטחים למגרשים) של אחוזות הפריצים. ואם לפני המלחמה בימי שלטון הפולנים כך, בימי המלחמה, ימי שלטון הגרמנים, לא כל שכן. כך החלה בריחת הפולנים.

הם באו אל הזקנה שהחביאתנו ושהיתה פולניה, לאחר ששאלו את הרשויות כמה חדרים יש לה, והודיעו שיבואו לגור שם פולנים. לשמחתנו אמרה לנו הזקנה שכבר דיברה עם בתה, הגרה בכפר הולוסקוביצה, והיא מוכנה להסתיר אותנו ואפילו התחילה בהכנות לכך. החלטנו ללכת לשם. הדבר לא היה פשוט. הימים היו ימי קיץ ולפי חוק המלחמה היה מותר לאזרחים להימצא ברחוב רק עד שש בערב, כל עוד האור בעיצומו, והרבה נוצרים בעיר הכירו אותנו. אך לא היתה ברירה, ויום אחד הלבישה הזקנה את אשתי בגדי נוצריה, עם מטפחת לראשה, ויצאה עמה אל מחוץ לעיר. אשתי הלכה לבדה לכפר אל בית בתה של הנוצריה. היא ידעה איפה גרה הבת, כי כבר היינו אצלה קודם לכן. אני נשארתי אצל הזקנה עוד ימים אחדים, וכמעט גילו אותי. באו לחפש יהודים, ומעשה נס היה שהתחבאתי מתחת לרעפים בעליית הבית והמחפשים לא הרגישו בי. אמרתי לזקנה שהימים ימי קציר התבואות וראוי שתקנה לי חרמש חדש, והיא עשתה כך. כבר הייתי מוסווה כראוי, שער פני גדל פרא, ולפיכך נטלתי את החרמש על גבי כדרך האיכרים ההולכים מן העיר הביתה. עזבתי את ברודי והלכתי אל הכפר שבו נמצאה אשתי, ובהגיעי שמה התחילו צרות צרורות, שנמשכו עד השחרור.

ברחתי לכפר בלילה. הלכתי אל בתה של הנוצריה והיא הביאתני אל הארון שבו נמצאה אשתי, ושבו היה המחבוא שהכינה למעננו. על־יד קיר־העץ של

הארון העמידה ארגז, גובהו שמונים סנטימטר ורוחבו חמישים. על־יד הארגז נמצאה חבית־עץ שעליה נערם קש, כמה מטרים לגובה ואף לרוחב. בתוך הקש היתה מחילה באורך כשלושה מטר, ובה היה צריך לעבור עד שהיו מגיעים לחבית ולארגז שבהם נמצאנו, באופן שאם אני ישבתי בארגז שבבה אשתי בחבית, או להיפך. המחילה היתה סתומה באלומת קש ולא היה לנו אוויר אלא מבעד לסדקי הקיר שנמצאנו על־ידו. לא היה קל למצוא אותנו, כי מסביב לנו היו כמה מטרים קש, ובלילות יכולנו לצאת ולשכב על גבי הקש. הנוצריה היתה מגישה לנו אוכל לאחר שהיתה מסירה את אלומת הקש, ולפי סימן מוסכם, "פסס", הייתי זוחל אל המחבוא ונוטל את האוכל, שהיה צרור במטפחת. אין צורך לומר שאלה היו תנאים קשים, אבל היינו מרוצים לשבת כך עד סוף המלחמה. אבל לא כך היה. הנוצריה החזיקה אותנו חודשיים וחצי והיתה אומרת שוב ושוב שבעלה אינו יודע עלינו דבר, אבל אנחנו ידענו שהוא יודע גם יודע. עד שיום אחד היא באה והודיעה לנו לחפש מקום אחר להסתתר בו, כי היא מפחדת מבעלה, והיא צריכה את הקש כדי להאכיל בו את הבהמות. הפצרתי בה שתרשה לנו להיות אצלה עוד כמה ימים ואני אנסה לחפש מפלט אחר. ידעתי שאין זו מלאכה קלה, כי בכפר ישבו אוקראינים בלבד, ואם נמצאו בו פולנים אחרים הרי חששו שלא לנהוג כשכניהם, ובסופו של דבר גם הם לא היו אוהבי ישראל.

חלפו הימים המועטים והוכרחנו לעזוב את המחבוא. בחוץ כבר עמדה צינת סתיו, בייחוד בלילות. יצאנו לשדות והתחבאנו במקום שגדל בו קנבוס, שממנו היו האיכרים עושים בדים. אבל גם זו היתה סכנת נפשות, שכן הגויים העובדים בשדות היו עלולים לגלותנו, ואף ירדו גשמים והיה קר לנו מאוד. לפני לכתנו ממנה הציעה הנוצריה שנבוא אליה אחת ליומיים לפנות ערב. היינו באים והיא היתה מגישה לנו אוכל וגם נותנת לנו קצת תפוחי־אדמה מבושלים ולחם. אנחנו העזנו ובאנו גם בלילה בלי שידעה על כך. כך היינו אני ואשתי משוטטים בשדות. אולם לאחר היעלם הקנבוס, הדוחן והתירס בימות הקציר והתליש שוב לא היה לנו מקום מסתור. הסתיו פינה את מקומו לחורף, והדאגה מה תהיה אחריתנו דיכאה אותנו עד מאוד.

בינתיים סיפרה לנו הנוצריה שהסתירה אותנו בממגורתה כי אמה ביקרה אצלה ואמרה לה למסור לנו שלא נחזור לברודי, כי היהודים שנשארו בקסרקטין הוצאו כולם לבית־הקברות ושם נרצחו. כמו כן סיפרה מפי עדי־ראייה נוצרים כי לחלק קטן מן היהודים שהובלו לבית־הקברות עוד היה ממון, שהחזיקו בו שלא כחוק, ובראותם שאחריתם קרובה הוציאו את שטרות־הכסף וקרעום והשליכו את הקרעים בפני השוטרים האוקראינים. אשה אחת, אשתו של הרץ בוכבינדר (בעל חנות־הנעליים), הזדקפה וצעקה בקול גדול, שנשמע ברחובות העיר: רוצחים שכמותכם, העולם עוד ייפרע מכם, חיות היטלריות ורוצחים אוקראינים. הרוסים ייפרעו מכם על דמנו ששפכתם חינם. באותו רגע שתקו השוטרים ולא אמרו דבר.

עתה ידענו כי איננו יכולים לשוב לעירנו, ואמרנו: יהיה מה שיהיה, עלינו למצוא מחבוא בכפר. החלטנו לפנות לנוצרי צעיר כבן עשרים וחמש,

שהכרתיו כשונא הגרמנים והבאנדרובצים, שכן היה קומוניסט. הוא היה דודנו של בעלה של הנוצריה שהסתירה אותנו קודם לכן, האריץ' מובצ'אן שמו. פעם חיכיתי לו בלילה בחצרו על־יד ביתו. בבואו ניגשתי אליו, והוא הסביר לי פנים ואמר: שמע, חיים, היטבת לעשות שבאת אצלי. שמעתי מפי דודניתי שאתה בכפר, אבל לא ידעתי איפה לחפש אותך. אולם מכיוון שבאת אלי אעזור לך ככל שידי מגעת. הדבר הראשון שביקשתי ממנו – והוא סידר אותו ומסר לי אותו עוד באותו הלילה – היה אקדח עם מאה כדורים. והוא אמר לי להביא מיד את אשתי. בבואנו העלה אותנו אל עליית־הקש שמעל לרפת. הוא עשה כך בלי ידיעת אמו. הוא היה יתום מאב והיו לו אח צעיר כבן חמש־עשרה בשם אלכסנדר ואחות צעירה יותר בשם אולגה. האריץ' אמר לי שאיננו צריכים להיזהר מפני אחיו אלא רק מפני אמו, שפוחדת מאוד, ואילו האחות קטנה מכדי שתבין בעניין הזה. וכך נשארנו בעלייה. האריץ' היה מעלה לנו אוכל, אמנם מעט מאוד, כי היה בעצמו עני ולא היה לו ולבני ביתו מה לאכול. בערבים היה יוצא אתי למקומות שונים והיינו מחפשים אוכל ומוציאים מאורוותיהם של האיכרים. לפעמים היינו מוצאים מעט קמח, לפעמים תרנגולות, והוא היה מבשל ומביא לנו. אחיו הצעיר אלכסנדר היה מבעיר עצים בשדה כדי להשיג פחמים, והיה מביאם כבויים כדי שנשתמש בהם. הוא אף הביא לנו מכונת־חימום ופח, ובעזרתם יכולנו לבשל בעלייה כל מה שהצלחנו להשיג, ובלבד שלא נצטרך לפנות לאיכרים בעניין צורכי אוכל ולא נהיה צפויים לסכנת מוות מידי הבאנדרובצים, שהיו אורבים ליהודים ויורים בהם.

נאמר לנו שיש שני מיליון אוקראינים מזוינים בכל מיני כלי־נשק, שהכינו להם עוד בימי תבוסתה של פולין, לפני כניסת הרוסים. ואמנם ראינו בלילות קרונות רבים טעונים עשרות סוסים ועגלות, שהובילו כל מיני סוגי נשק. האריץ' סיפר לנו שהם באים בלילות אל האיכרים ולוקחים להם סוסים ועגלות כאוות נפשם. האיכרים נאלצים לנסוע לאשר הם מצווים, ולפעמים הדרך נמשכת שלושה או ארבעה ימים. אף שמעו איך הם מפוצצים טראנספורטים עם הגרמנים או עם נשקם. פעם מרחו בסבון את פסי־הרכבת בין ברודי וזבלוטצה וירו בקרונות־רכבת שנמצאו בהם חיילים גרמנים שנסעו לחזית. הבאנדרובצים נהגו כך משום שהגרמנים הבטיחו לעזור להם בפלישתם למערב אוקראינה ולעשות אותם לאדוני מדינה עצמאית שלהם, אולם לאחר פלישתם הודיעו לבאנדרה שכל עוד נטושה המלחמה אין טעם להקים את המדינה המובטחת, היטלר יקים אותה רק לאחר המלחמה. דבר זה לא נראה לסטיפן באנדרה, ומיד ירדו הוא וגרוריו למחתרת, וסיסמתם היתה: נכה את הגרמנים ונשמיד את היהודים, נמנע את כניסת הצבא האדום ונקים אוקראינה עצמאית. ואמנם הם הרגו לא רק יהודים אלא גם גרמנים ופרטיזאנים רוסים שמצאו ביערות.

בינתיים קם אחד בשם בולבה, שהסכים ללכת עם הגרמנים עד סוף המלחמה ואחריה להקים אוקראינה עצמאית. בולבה היה יליד ווהלין, והבולבוצים נכנסו לשורות הגרמנים ונלחמו אתם שכם אחד נגד צבא ברית־

המועצות. קראו להם אס.אס. האליצ'ינה, ואמנם היו ביניהם הרבה אוקראינים בני גליציה, ולא רק בני ווהלין. בין החיילים הגרמנים היו גם חיילים רוסים שעברו אל הגרמנים כדי להילחם בברית־המועצות, הם נקראו וְלאסובצים על שם מצביאם וְלאסוב. בין חייליו נמצאו קוזאקים לשעבר מסביבות הדון, וגם גרוזינים שכנראה ברחו מן הצבא האדום. היו גם כאלה שנלקחו בשבי ורצו להימלט ממיתת רעב, כגורל רוב השבויים הרוסים. ראיתי זאת ברור ממעשה חייל רוסי כזה ששירת בצבא הגרמני. הוא עזר לי למרות שידע שאני יהודי, ללמדך שלא הכל היו נאמנים לגרמנים, אבל הוולאסובצים היו גרועים מן הגרמנים.

יותר ויותר שמועות פשטו על מפלותיהם של הגרמנים, אך עוד היינו רחוקים מפתח ישועה. ישבנו אצל האריץ', שטיפל בנו כאב ממש והיה מנחמנו שעוד נחיה ונראה את קץ המלחמה ועוד ייטב לנו. כששאלתיו במה נגמול לו על כל יגיעתו ומסירותו לנו היה עונה שמיטב גמולו יהיה אם יראה אותנו חיים וקיימים אחרי ימי־האימים האלה. כך ישבנו אצלו שמונה חודשים, וזולת אחיו ואחותו לא ידעה זאת שום נפש חיה. אולם הישיבה והשלווה הזאת לא ארכו זמן רב. האריץ' היה עני ולא היה לו די לכלכלת ביתו, בייחוד לפני בוא הקציר. היינו הולכים איפוא לכפרים הקרובים לחפש אוכל. פעם באנו לכפר חלושין ונכנסנו לאסמו של פולקסדויטש אחד (כך נקראו נוצרים ששמותיהם גרמניים כסימן לכך שמוצאם גרמני; היו להם זכויות־יתר למרות שדיברו פולנית או אוקראינית, והם הוכיחו את גרמניותם ברדיפת יהודים). אני עמדתי בחוץ על המשמר והאקדח בידי, והאריץ' התחיל מוציא מן האסם. תחילה הוציא פרווה ואמר: בה תתכסה בהגיע החורף בקרוב. אחר־כך הוציא שק קמח, ואחר־כך כל מיני זוטות. ואז ראינו שהחפצים כבדים לשאתם, ולפנינו עוד שלושה קילומטרים עד לכפר. האריץ' לא חשב הרבה, ביקש שאחכה רגע והוציא מן האורווה סוס, והנחנו על גבו את החפצים. גם רובה־ציד שהיו יוצאים לצוד בו בשדה מצא שם, ולקחנו גם אותו. חסמנו את דלת החצר שבה ישן אותו איכר, כדי שנוכל לדעת אם מישהו שומע היכן אנו. יצאנו לכיוון הכפר הולוסקוביצה, וכשהתקרבנו אליו שמענו כמה יריות רובה של אותו איכר מצד הכיוון שממנו באנו. הוא רצה כנראה לצאת מביתו, ומשמצא את הפתח חסום פתח ביריות. שיחררנו את הסוס לאחר שהורדנו ממנו את המטען שעליו ודירבנו אותו לשוב למקומו, ואנחנו החשנו את צעדינו. איש לא הרגיש בנו, ואף את הדברים לא לקחנו מיד. האריץ' אמר שנעבירם לעת עתה לאסמו של איכר שכן, ולמחרת, בהירגע הכל, נעבירם אלינו. כך עשינו. כיסינו את הדברים בקש, אבל לקחנו עמנו את הפרווה והתרנגולת, ובאין שוחט כשר אכלנו משחיטתו של האריץ'. עלינו להירקה (עליית־גג), פיטפטנו מעט ונרדמנו. למחרת, ביום השבת שלהם, יצא האריץ' לרחוב, וחזר ואמר שאנחנו יכולים להיות שקטים, כי לא שמע שום אדם מדבר בעניין הזה, ומותר לנו להביא את הדברים שהכנסנו לאסמו של השכן. הוצאנו את הדברים והבאנום אלינו והסווינו אותם בקש, כדי שאפילו אמו לא תבחין בכך. היתה לנו חבילת עלי טבק עדין (וירג'יניה) בשביל לעשן. פרמנו את חבילת הטבק מן החוטים

שאותו פולקסדויטש קשר כדי לייבשם. הם כבר היו יבשים, ואף אותם ביסינו בקש.

ביום שני בבוקר יצא האריץ' אל הכפר, ופתאום נשמעו צעקות של גרמנים בחצר. הצצתי בעד סדק קטן בגג־הקש וראיתי את ראש המשטרה הגרמנית מברודי, ועל־ידו איכר שהבנתי כי הוא הפולקסדויטש שביקרנו אצלו לפני יומיים, ועוד חייל גרמני. בידי ראש המשטרה היה רובה אוטומאטי, והשניים האחרים היו מצוידים ברובים רגילים. אמו של האריץ', כולה פחדים, באה במרוצה לחדר עם שני ילדיה הקטנים. הפולקסדויטש צעק: היכן הטבק שלי ושאר הדברים שבנך גנב ממני, וסטר לה על פניה. משראיתי כי גדולה הצרה לא הירהרתי הרבה. הגדלתי את החור בצדו האחר של הגג וקפצתי לתוך גן שכנו של האריץ', ואמרתי לאשתי שתיאחז במסגרת־העץ של הגג. עזרתי לה לרדת ויחד רצנו לתוך הגנים שנמשכו מאחורי בתיהם של האיכרים. מזלנו היה שהשוטרים היו (כך שמעתי אחר־כך מפי האריץ') עסוקים בטבק שמצאו מתחת לקש, וכן ששום איכר לא הבחין בנו. כאשר רצנו בשדות הבחנו בעשרות איכרים רצים, ואף שמענו קול קורא: חיים, חיים, כלומר קראו בשמי. נבהלתי עוד יותר והחשתי את מרוצתי, עד שאשתי נעלמה ממני. משעייפתי מרוב ריצה בשדות הרטובים ובביצות ראיתי את עצמי בקרבת הכפר פוניקוביצה. חששתי לחזור, ואיכרים שעברו על פני התבוננו בי בתמיהה ושאלוני מהיכן אני בא. עניתי להם שברחתי מגרמניה, שאליה נשלחתי לעבודה לפי פקודת הגרמנים. מכיוון שאוקראינים רבים נהגו לברוח משם, ומכיוון שהאוקראינית שבפי היתה רהוטה, האמינו לי והכניסוני והאכילוני. לא יכולתי להאריך לשבת שם, כי בסביבה ההיא היו אנשים שהכירו אותי וידעו שיהודי אני. נזכרתי שבכפר הזה גר נוצרי בשם מירו אומלוק, יליד הולוסקוביצה, שנשא אשה מפוניקוביצה. ידעתי שהוא אדם הגון. בערב נכנסתי אליו וסיפרתי לו את כל הקורות אותי, והוא קיבל אותי יפה מאוד. ביקשתיו שייכנס לכפר הולוסקוביצה, שבו התגורר לפני זמן־מה ובו עדיין גרים כמה מאחיו, ויודיע לי מה עלה בגורלה של אשתי. הוא הבטיח לקיים את בקשתי למחרת היום, כי באותו יום היה טרוד עד שעה מאוחרת בלילה. בינתיים העלה אותי לעליית־קש ונתן לי כיכר לחם. למחרת יצא לכפר. הוא חזר בשמונה בערב ועלה אלי וסיפר לי כל מה שהתרחש במשך שלושים ושש השעות שחלפו מאז נפרדנו אשתי ואני במרוצתנו על פני השדות.

הוא מצא את האריץ', והלה סיפר לו כי בשעה שהגרמנים חיפשו את הדברים שלקחנו, האריץ' לא ידע על כך דבר. הוא בא לתומו לחצרו, הגרמני ראה אותו והכניסו באיום קת רובהו אל ביתו, והתחיל חוקרו אם הוא בעל־הבית. הוא הודיע לו שהוא אסור משום שנמצאו בביתו עקבות קמח מפוזר, ואיכרי הכפר אמרו שלדעתם העקבות מוליכות אל האריץ'. ועתה משנמצא אצלו הטבק, אין טעם להמשיך את החקירה. האריץ' השלים עם גורלו והסכים עם דברי חוקרו, אבל ביקש שקודם יעבירו אותו אל הז'נדארמריה בברודי וירשו לו לאכול משהו. הגרמני ישב אתו בחצר, ואילו שני האחרים היו עסוקים בקיפול הטבק, שהיה כאוצר גם להם, שכן חסרונו היה מורגש ביותר.

האריץ' לקח את האוכל, קפץ קפיצת חתול וכבר היה בחצר ורץ במלוא המהירות. כאשר שאלו אותו האיכרים למה הוא רץ כך, ענה שהגרמנים נמצאים בכפר וחוטפים את כל מי שנזדמן להם כדי לשלוח אותו לעבודה לגרמניה. התחילו האיכרים לרוץ על פני השדות, וכנראה אז שמעתי את האריץ' צועק: חיים, חיים, ולא הבנתי מה האיכרים רצים כך, ודימיתי לי שהם רוצים לתפוס אותי. במרוצתו פגש האריץ' את אשתי, שהאיכרים רצו לגזול ממנה את שעון־היד שלה, אבל האריץ' עצר בעדם ואמר: אם לקחת את השעון, הוא מגיע לי ראשון, ומכיוון שאני ויתרתי, תוותרו גם אתם. עד הלילה לא חזר האריץ' לכפר בגלל חששו מפני הגרמנים, ואף הגן על אשתי, שלא ירעו לה. לעגו לו שהוא ידיד היהודים ואף רצו להכותו, אך הוא לא היה מוג לב. מתחת למעילו היה לו מקל ארוך, והוא הכריז שכל מי שאינו רוצה למות בירייה, שיתרחק ממנו. כך נאבק עמם עד הערב, והביא את אשתי אל אחיו של מירקו, וסיפר לו הכל, והעלה אותה לעליית־הקש, והביא לה אוכל, וסגר אותה בשרשרת מבחוץ. לחצרו שלו חשש האריץ' ללכת או להביא משהו. עיקר חששו היה שהגרמנים יתפסוהו ויאסרוהו, מפני שברח מתחת לאפם.

לאחר הדין־וחשבון של מירקו אומלוק חזרתי להולוסקוביצה כדי להיפגש עם אשתי. מירקו לא יכול היה להובילני מפני שהיו לו עסקי משפחה. הלכתי איפוא לבדי בשדות אל הכפר. הדבר לא היה קל, כי בלילות היו הבאנדרובצים מסתובבים בדרכים ומוליכים נשק מכפר לכפר. מכיוון שהגרמנים לא הסתובבו בשדות, יכלו האוקראינים לנוע בשקט והיו להם קשרים בכל כפר. הם היו שולחים מרגלים לבדוק אם הדרך פנויה להעברת נשק. לכן לא יכולתי להיעזר בדרך הסלולה, אלא הלכתי כמתגנב בשדות, עד שהגעתי סמוך לכפר. קפצתי מעל הנחל, ועד מהרה נמצאתי מאחורי ביתו של האריץ', שהיה בחצר באותו זמן. משראה אותי הוליכני מיד אל החצר שבה הסתיר את אשתי. הוא פתח את דלת הרפת, ולשמע הסימן המוסכם, פססס, ירדה אשתי מעליית־הקש. משראתה אותי התחילו היא והאריץ' לחקור היכן הייתי ומה אירע לי, אבל אני הייתי חלוש ותשוש כל־כך מהרפתקותי ומרעבוני במשך ארבעת הימים האחרונים עד שחושי נתבלבלו. הכרתי אבדה, התעלפתי ונפלתי ארצה. כשהתאוששתי מעט נדמה לי שמישהו חבט בראשי והוא חוסם את פי ואומר לחנוק אותי. הייתי בטוח שאני בידי הבאנדרובצים, ובמהירות הכנסתי את ידי לכיסי והוצאתי את האקדח כדי לעמוד על נפשי. אך בו ברגע שמעתי את קולו של האריץ', שהוציא מידי את האקדח בכוח, לאמור: יפה יפה, אנחנו טורחים להצילך ואתה רוצה להרוג אותנו. רק עתה ראיתי שעומדים מעלי האריץ' ואשתי, בידה בקבוק ובידו כף, שבה פתח את פי החסום והזרים לתוכו מעט אוויר, ונשימתי חזרה אלי. הם סיפרו לי כי התעלפתי ושפתחו את פי בכוח ושפכו לגרוני מבקבוק החומץ שנמצא אצל האיכר, וכך השיבוני לאיתני. ביקשנו מן האיכר הזה, שהלין את אשתי במשך ארבעת הימים האחרונים, שילין אותנו אצלו גם הלילה, ולמחרת בבוקר נמצא לנו מחבוא אחר. הוא נענה לבקשתנו.

למחרת באו אל האריץ' שוטרים וגרמנים וחיפשו אותו בדי לאסרו, אבל הוא לא לן בביתו אלא בבית ידידה. מששמע על החיפוש הוחלט להסתתר בעיר ברודי, כי איכרי הכפר לא חיבבו אותו והוא חשש שבסופו של דבר יסגירוהו לידי רודפיו. והם באמת לא חיבבוהו. ראשית משום שלא היה אוקראיני לאומני, ושנית משום שהיה אומר וחוזר ואומר כי בבוא הצבא האדום ייפרעו מכל עוזרי הגרמנים. הם אמרו עליו שהוא קומוניסט, והקומוניסטים היו שנואים עליהם כמו היהודים. האריץ' נמלט איפוא אל משפחת מכריו בברודי, ומדי פעם בפעם היה בא להיוודע מה שלום משפחתו ומה שלומו ושלום אשתו. הוא אמר שאנחנו רשאים להמשיך להימצא בביתו, כי הוא מסתתר בברודי ולא יחפשו אותו עוד בכפרו. הוא אף ביקש מאמו לעמוד לימיננו ככל יכולתה. עשינו בעצתו ונשארנו בביתו. לפעמים היה בא בלילות ורואה אותנו והוזר. יום אחד שמענו מפי אמו מה אירע לו. האוקראינים שריגלו ועקבו אחריו הלשינו עליו באוזני הגרמנים וגילו להם את מקומו בברודי. בלילה באו הגרמנים ואסרוהו, אבל הציעו לו הצעה: כפי שאתה יודע, כבר עברת כמה וכמה עבירות, שעל־פי חוקינו אתה חייב בגללן מיתה או מאסר־עולם, אבל אם תסכים לנסוע לצרפת בחייל גרמני בדי להילחם באנגלים, נמחל לך על הכל. הוא הסכים, ונסע מתחנת־הרכבת בברודי לצרפת.

אולם שמחת הגרמנים לא ארכה, כי מקץ שלושה ימים כבר היה האריץ' אצלי. הוא סיפר לי כי כשהסיעו אותו דרך לבוב קפץ בלילה מתוך הרכבת והגיע הביתה. הוא יעץ לנו לעזוב את ביתו, משום שעתה יבואו הגרמנים לחפשו, ואף הוא מתכונן לעזוב את ביתו וללכת אל חבריו. עתה, אמר, ייזהר יותר ושוב לא יהלך ביום, כדי שאנשי הכפר לא יראוהו. לנו לא היה אל מי לפנות בבקשה להחביאנו. החלטתי איפוא לחפש מקום סתר בתוך ערימות־הקש של האיכרים, בלי ידיעתם. אשר לאוכל, החלטתי להשיגו בכל דרך שאוכל, אף נמצאו איכרים שנתנו לנו ברצון לאכול בתנאי שנעזוב מיד את ביתם, גם מפחד הגרמנים וגם מפחד הכנופיות המאורגנות של הלאומנים האוקראינים.

עלינו לעליית־קש על־יד רפת שהיתה שייכת לאיכר בשם יוזף גילווץ', פולני ואדם לא רע שהכרתיו היטב, אבל לא רציתי לגלות לו שאנחנו נמצאים בעלייתו, כי מן הסתם היה פוחד להחזיקנו בביתו. היה לי ברור שאם ימצאנו בתוך הקש יגיד לנו לכל היותר לעזוב את המקום, אבל לא יגרום לנו כל רע. בלילות, כשראיתי ששום אדם אינו מסתובב בחצר וכבר הסתיימה העבודה ברפת, הייתי קופץ מן העלייה והולך אל איכרים אחרים לחפש דבר אוכל. הימים היו ימי חורף 1944, וישבנו בעלייה זו כעשרה שבועות מבלי שאיש ידע על כך. מזלנו היה שהאיכר לא נזקק לקש שבו היינו שרויים, שכן השתמש בקש מממגורה אחרת, וכך יכולנו לשכון בו במנוחה. אבל בוקר אחד ראינו בחצר של האיכר חיילים במדים גרמניים. היו אלה ולאסובצים, שהיו כאמור חיילים שעברו מצבא ברית־המועצות לצבא היטלר. הם הביאו אל האיכר, שהיה נפח, את סוסיהם לפירזול. כמה ולאסובצים גם השתכנו בביתו והכניסו

את סוסיהם אל הרפת. שמענו את כל המתרחש, כי הבנו גם רוסית וגם אוקראינית. ידענו שעכשיו אנחנו מוכרחים לעזוב את המחבוא הטוב הזה, פן יעלה מישהו מן האורחים האלה לעלייה לקחת קש לסוסיו, ואז יקיץ עלינו הקץ. גם שמענו אותם מחרפים את היהודים. חיכינו עד הערב, כי לאור היום לא היתה כל אפשרות לצאת מבלי שנסכן את נפשנו.

עם חשכה התגנבנו וירדנו מן העלייה, ויצאנו בלי לדעת לאן נימלט. והנה נזכרתי בנוצריה שאמרה לי פעם כי בעת צרה אני רשאי לפנות אליה. באנו אליה ונכנסנו תחילה אל הרפת. ראיתי שבחצר מסתובבים גרמנים ולכן חיכיתי לה בחוץ. בצאתה מביתה ובראותה אותי התחלחלה ואמרה לי כי בביתה יושבים חיילים גרמנים ישיבת קבע. הרגעתי אותה באומרי שעל מצחי לא כתוב כי יהודי אני, וספק אם יש גרמני המעלה על דעתו שפה מסתובבים יהודים. ביקשתי ממנה רשות ללון לילה אחד, ולמחרת נמשיך בדרכנו. היא הסכימה, כי לבה לא נתנה לגרשני בלילה קר כל־כך. היא ציוותה עלינו לעלות לעליית־הקש, ובמהרה תביא לנו אוכל, אבל דרשה שלא נתגלה לעיני בעלה ולא לעיני ילדיה. במהרה הביאה לנו קדירת תפוחים חמים ובקבוק חלב, ואחרי שהחיינו בהם את נפשנו נרדמנו מיד. השכם בבוקר התעוררנו מרעש יריות. אלה היו יריות התותחים של הצבא האדום המתקדם. האיכרים הסתתרו במרתפים, אבל בעל־הבית ישב ברפת על גבי ארגז – הוא היה זקן וחרש. הצצתי בו וראיתיו יושב ומתנמנם, אבל לאחר כל ירייה וירייה התעורר קמעה וחזר והתנמנם.

בשעה אחת־עשרה לפני הצהריים נדמו רעמי התותחים, ואנחנו היינו שוב רעבים וצמאים. הנוצריה באה והביאה לנו קלחת גדולה מלאה כוסמת ובשר. היא אמרה לנו שסיפרה על הימצאנו לחתנה, ששמו סימקו קשונרצטיק, והוא שלח את כל מה שהביאה. ומהיכן לקח כל זאת? ממטבחים של החיילים הגרמנים שנמצאו בביתו; הוא הוציא מה שהוציא מן הדוד הגדול ושלח לנו. גם הוא הכיר אותנו עוד מלפני המלחמה. עתה, אמרה לנו הנוצריה, רשאים אנו לשבת אצלה עוד ימים אחדים, שכן נראה שקרובה תבוסתם של הגרמנים, הצבא האדום יבוא בקרוב. הסכמנו וישבנו שם, אך מקץ שלושה ימים נפסקו רעמי התותחים והבנו שהגרמנים התקדמו שוב. הנוצריה באה ואמרה שהיא מפחדת שהגרמנים ימצאו אותנו בבואם לקחת קש לסוסיהם. חתנה עלה גם הוא ונתן לנו אוכל, ובראותו את כותונתי הקרועה נתן לי כותונת לבנה עשויה מבד גס, ונפרדנו ברוב תודות. אבל לא ידעתי לאן נפנה עכשיו, כששוב לא היה מי שמותר לי לבקש אצלו מיפלט. החלטתי לנסות דרך אחרת. הואיל וידעתי על בוריה את שפתם של האוקראינים, חשבתי ללכת לכפרים אחרים ואולי תצלח דרכי, ובינתיים אולי תגיע שעת השחרור. ידענו שהצבא האדום נמצא עתה בין קיוב וברודי, אבל לא ידענו מה הם פני הדברים ממש.

עם השכמה יצאנו מן הכפר. הלכנו דרך שדה ואחו, עברנו את הכפר ויסוצקי, והגענו למקום שהיה בו קודם יישוב של פולנים, שעזבוהו, ובמקומם התיישבו אוקראינים שבאו מסביבת וישינקה. הדבר היה נוח לנו. וישינקה היתה רחוקה, בסביבת לבוב, והייתי בטוח שאיש מבין המתיישבים אינו מכיר אותי,

מה שאין כן בכפרים הסמוכים לברודי, שם רבים מן האיכרים הכירו אותי. החלטנו להיכנס אל אחד המתיישבים האלה, ולפני־כן ביקשתי מאשתי לכסות את ראשה ופיה במטפחת ולא להוציא הגה, שכן האוקראינית שבפיה אינה רהוטה, ושומעה היה עלול לגלות מיד מי לפניו. נכנסתי ואמרתי לאיכר שאשתי חשה בשיניה והיא חלושה מאוד, ואנחנו מבקשים לפוש מעט. האיכר קיבל אותנו יפה ושאל מהיכן באנו. עניתי לו שאנחנו באים מהולוסקוביצה, הרוסים חדרו לכפרנו וביתי ומשקי נשרפו. יש לנו קרובים בכפר צ׳כי הסמוך לזבלוטצה, ואנחנו עומדים לחוג אצלם את חג הפסחא הממשמש ובא. האיכר הציע לנו ללון אצלו בלילה, ומובן שהסכמנו מיד. הוא הגיש לנו פת ערבית. אשתי לא דיברה, רק החזיקה את ידה על פיה כסימן לגודל כאבה. הואיל ושערי היה מגודל פרא הציע לי האיכר לספרני, שכך דרכם של איכרים, הם מספרים זה את זה. הסכמתי שיספר את זקני אך לא את שפמי, שהסווה אותי והייתי דומה לאיכר, כך לא יכירוני מכרי בסביבה מלפני המלחמה. עם בוקר קיבלנו פת שחרית והודינו לאיכר על הכנסת האורחים שנהג בנו, והלכנו אל הדודה שבדיתי מלבי כדי לחוג, כביכול, אצלה את חג הפסחא המתקרב. כשהגענו לקרבת הכפר צ׳כי (הוא נקרא כך על שם איכרים מצ׳כיה שהתיישבו שם בימי מריה תרזה ויוסף השני, ונטמעו בין האוקראינים) לא נכנסנו אליו באור היום, אלא ישבנו לפוש בדרך. והנה ראינו שני רוכבים על סוסים. כשהתקרבו התברר שהם חיילים גרמנים (ז׳נדארמים־של־שדה), שסימנם היה כמין סהר־כסף תלוי בשרשרת־מתכת. כשרכבו על פנינו וראו אותנו יושבים לא התעניינו בנו, אבל לאחר שעברו הפך אחד מהם את פניו אלינו. אמרתי לאשתי שאם יחזרו אלינו אנחנו אבודים, כי היו להם שני רובים אוטומאטיים, וחשבתי שלא אוכל לעמוד על נפשי, ביחוד כשאשתי אתי. אבל הם המשיכו בדרכם ואנחנו נשמנו לרווחה.

החלטנו להיכנס לכפר עוד בערב, אבל חששנו משובם של הז׳נדארמים, שמא יפגשונו והפעם ישאלו לזהותנו. מלבד זאת עמד בכניסה לכפר צ׳כי חייל גרמני, רובה על שכמו, ליד סוכה מיוחדת לכך. ביקשתי מאשתי ללכת לפני בלי להתעכב, ואילו אני לא חיכיתי שהשומר יעכבני אלא ניגשתי אליו, ובגרמנית רצוצה, כדרך דיבורם של האיכרים האוקראינים, ביקשתי ממנו סיגריה. הוא נתן לי כמה סיגריות ואמר לי: געה ווייטר, דו שוויין, כלומר: לך הלאה, חזיר. כך היה כינוים של האוקראינים בפיהם. כך נכנסנו, אשתי ואני, לכפר צ׳כי. ראיתי שהשעה עדיין מוקדמת מכדי להיכנס אל נוצרי, ביחוד ביום ראשון בשבוע. עברנו את הכפר והמשכנו ללכת עד שבאנו לכפר קטן בשם צ׳ושקה, ופה היתה הרגשתנו טובה יותר. שאלתי איכר אחד אם אפשר ללון שם, והוא הציע לי להיכנס אל הסולטיס, כלומר ראש הכפר (היהודים קראו לו לפנים: שופט). לא רצינו לשמוע לעצתו, כי ידענו שהסולטיס מקיים מגע עם הגרמנים, הממנים את הסולטיסים, לאחר שהקודמים ששירתו בימי כיבוש הרוסים סולקו בדרך כלל על־ידי האוכלוסיה. אבל הלכנו אליו מתוך ודאות שדיבורי האוקראיני לא יסגירני. אני נכנסתי ראשון, ואת אשתי השארתי בחצר. מצאתי את הסולטיס בביתו וסיפרתי לו אותה בדיה שכבר

סיפרתי, שאנחנו בורחים מפני הרוסים ששרפו את ביתי ואת רכושי ואין לנו קורת־גג מעל לראשינו, ולפי החוק אנחנו רשאים לקבל לינה לכמה ימים כפליטים. הוא הסכים לדברי, אבל לפי החוק דרש מאיתנו תעודות. כשאמרתי לו שגם התעודות נשרפו באותה שריפה, אמר לי: אם כן, אי אפשר, כי מסתובבים כאן כל מיני פולנים, ואפילו יהודים, שככל שהורגים אותם עודם מרובים, ואם מוצאים יהודים מוסרים אותם למפקדה הגרמנית. אבל הוא גם אמר שאין פירוש הדבר שאיננו רשאים ללון בדירה, אלא שהוא אין לו סמכות לסייע למי שאין לו בידו תעודות, ועל־כן כדאי שניכנס למפקדה הגרמנית, הקרובה מאוד לביתו, והם, לאחר חקירה, יצוו על אחד האיכרים לתת לנו לגור בביתו. הודיתי לו על עצתו ואמרתי שאני הולך לקיימה מיד, ויצאנו מביתו לבקש את מזלנו, כמובן לא במפקדה הגרמנית. בקצה הכפר נכנסנו לחצרו של איכר. היום כבר העריב, ובהיכנסנו לבית מצאנו בו נוצריה כבת שישים. גם לה סיפרנו אותו סיפור, והיא ריחמה עלינו והציעה לנו לשבת, ואף הגישה לנו מעט אוכל, ואמרה שבתה וחתנה, השוהים עתה אצל שכנים, יחזרו ובוודאי לא יגרשו אותנו ויקבלו את החלטתה להרשות לאנשים מסכנים ללון בבית. ביקשנו ממנה רשות ללון בממגורה, כי הקור שוב אינו עז כל־כך ואנחנו עייפים מטלטולי הדרך, והלבנים שאנחנו לובשים כבר מסואבים עד שלא נוכל לישון במיטות נקיות. מובן שטעמי היה אחר: השתדלתי תמיד לא לישון בחדר אלא מחוצה לו, גם מטעמי בטחון וגם כדי לפקוח עין על ביקורי הגרמנים.

הזקנה שמעה ונענתה לנו, והכניסה אותנו לממגורה. שכבנו, אבל קודם שנרדמנו שמעתי שמישהו פותח את הממגורה וקורא: דיאדקו (דוד, דוד – כך הם קוראים לאדם זר, וכך גם ביידיש: פעטער). נעניתי לו ואחזתי באקדח שבכיסי, כיוון שלא ידעתי מי הדובר. אבל הוא אמר שחותנתו אמרה לו שכמעט לא אכלנו, ולכן הכין לנו ארוחת־ערב. הודיתי לו ואמרתי שמה שאכלנו השביענו, אבל הוא לא הירפה. ביקשתיו איפוא שירשה לנו לאכול בממגורה, כי אשתי אינה בקו הבריאות. הלכתי אתו והוא נתן לי קערה מלאת כיסונים, שנחשבים לטוב שבמאכלים, ושאר דברי מאכל. הבאתי אותם לממגורה ואכלנו מעט, ואת הרוב השארנו לבוקר. נשארנו אצלם יומיים, והחלטנו בכל זאת לחזור לכפר הולוסקוביצה, שבו הכרתי כמעט כל איכר וכל קרן־זווית.

יצאנו לדרך, וכבר מרחוק ראינו משמרות של גרמנים רכובים על סוסים, ונאלצנו להסתתר שוב ושוב כדי שלא יראונו. שוב באנו לווישינקה, אל האיכר ששהינו אצלו יומיים, והוא התפלא לראותנו, כי הרי אמרנו לו שאנחנו הולכים אל הדודה שלנו לבלות אצלה את חג הפסחא, וכבר ערב חג. הסברנו לו שלא מצאנו את הדודה בביתה, היא נסעה לימי החג אל ילדיה הגרים בקראסנה שבדרך ללבוב, ולכן חזרנו. הוא נתן לנו צידה לדרך, דברי מאפה שאשתו הכינה לכבוד החג. בקצה הכפר נכנסנו לאיכר אחר ושוב סיפרנו את מעשה השריפה וכו׳, והוא אמר לנו שאם רצוננו בכך אנחנו רשאים ללון אצלו, וכך עשינו. מכיוון שראינו שזהו איכר עני מאוד, נתנו לו את דברי המאפה שקיבלנו

והוא התענג עליהם ביותר. הוא סיפר לנו שהגרמנים נוטלים גם ממה שקצר בשדהו, והוא ובני־ביתו רעבים. אבל אם אין ביכולתו להאכילנו, יש בידו להלינו ככל שנרצה. שהינו בביתו יומיים בלבד, כי לינה שאין עמה קצת מזון היתה קשה עלינו, בייחוד בכפר שאין לנו בו מכרים ואיננו יכולים להשיג שום אוכל.

הגענו להולוסקוביצה עוד באור היום. מצאנו בשדה ערימת קש שלא ידעתי למה השאירוה, ושמא בעל השדה לא היה עוד בחיים. נחנו בתוך הערימה זמן לא רב, כי ההליכה בלילה היתה מוגבלת בגלל מצב המלחמה. נכנסנו לכפר. היה בו מין מטה צבאי, וכפי ששמענו משכנו היה בבית הכומר, פנצינסקי שמו. השם נשמע לנו פולני, אבל הכומר היה אוקראיני ושונא־יהודים מובהק. עוד לפני המלחמה הטיף בשבתותיהם מעל בימת הכנסיה שהיהודים הם קומוניסטים ושהם רצחו את אלוהי הנוצרים. לא די שהיה עלינו לעבור ליד בית הכומר, שבו חנה מטה הצבא, אלא שכל האיכרים היו בכלל מכרי. למזלי היתה הסוואתי – השפם הגדול כמנהגם אז – מוצלחת, וכמוה הבגדים השונים ומצנפתי, מצנפת־פרווה חומה ששערה כלפי חוץ. אפילו אמי יולדתי לא היתה מכירתני. נדברתי עם אשתי שאם יבוא לקראתנו איכר מבין מכרי, שתתכופף כמתקנת את שרוך נעלה ואני אברך את האיכר כנוסח ברכתם: סלאווה בוהו! (תהילה לאל!), ואסיר את מצנפתי כשאני מסתיר את פני, עד שנגיע למקום שקבענו מראש. ואמנם כך היה. נכנסנו אל הכפר וראיתי עגלה נוסעת לקראתנו ובה איכר, שהיה לאומני ושונא־יהודים ידוע. אני בירכתיו ואשתי נהגה כפי שהסכמנו, והוא אפילו לא היפנה את ראשו ונסע לו לדרכו. כך עשינו את דרכנו בעקיפין, בצד הגנים, עד שהגענו לנוצריה שידעתי שהיא שייכת לאיזו כת של אָוונגליסטים. החלטנו לגלות לה מי אני ולבקש ממנה עזרה. אבל היא אמרה שאינה גרה בביתה שלה, ורצוי שאפנה אל דודנה, שממנו לא צריך לפחד. ידעתי היכן ביתו. הוא נהרס בזמן היריות והתפגזות שהיו זה מקרוב בין הגרמנים לבין הצבא האדום, אבל הממגורה עוד עמדה על תלה, וידענו שמתחתיה נמצא מרתף ובו קש ותבן. הבנתי שאנחנו יכולים להסתתר שם בשקט, ואמנם באנו ומצאנו מרתף, הצענו לנו מצע קשה ושכבנו לישון.

המרתף היה מכוסה בשני קרשים והדבר הגביר את החום. קשה היה עניין האכילה, כי לא היה קל לצאת בלילה, הגרמנים עמדו על 'משמרתם והחזית התקרבה והלכה. עברנו ליומיים לעליית־הקש של האריץ'. הוא עצמו לא ישן בביתו. נזכרתי באשה האָוונגלית בקצה הכפר, ובאחד הערבים נכנסתי אליה, וכשראתה אותי שאלה מה אני צריך. שאלתיה אם אנחנו יכולים להיות אצלה כמה ימים, והיא ענתה: אם לאכילה – היא מוכנה לתת לי את הטוב והמיטב, אבל אם ללינה – אין היא יכולה להיענות לבקשתנו. אני גרה בקצה הכפר, אמרה, ונכנסים אלי מדי פעם בפעם באנדרובצים, ואם יראונו אצלה יהרגו את כולנו. חשבתי שהיא מדברת לעניין והודיתי לה. היא גם הציעה לי להודיע לה היכן אני נמצא, ומפעם בפעם תביא לי אוכל. אמרתי לה שאינני שוהה יומיים באותו מקום ואינני נוהג לעשות הזמנות, ובעניין אוכל אני מסתדר בעצמי. כך

אמרתי וחזרתי למקום שממנו באתי. והנה בשנתי בלילה שמעתי כמה יריות רובה, ולאחריהן השתרר שקט. לא הבנתי מה משמעותן של היריות האלה, אבל בבוקר בא אלי האריץ' ושאל אם שמעתי מה קרה אצל האנקע כילעווא (זה היה שמה של הנוצריה שביקשתי ממנה אמש להליננו). הוא סיפר שהיא החזיקה כל הזמן – מיום השמדת הגטו – כמה משפחות יהודים בביתה, ביניהן משפחת ד"ר פרמינגר, משפחת לישנר ומשפחות אחרות שלא הכרתי, ולאחר שנטלה מהן את כל רכושן וראתה שהמלחמה נמשכת הסגירה אותן לידי אחת הכנופיות האוקראיניות ואנשיה רצחו את כולם. כשסיפרתי לו שרק אתמול בערב הייתי אצלה וביקשתי ממנה להליננו תפס את ראשו ברוב תדהמה ואמר: היזהר מאוד שלא תאבד את חייך במעשים עקומים כאלה, והוסיף: אל תחשוב ששמות כולם הם האריץ'.

ידענו שבכפר הזה נמצאים שני יהודים, אב ובנו, בן־דודה של אמי בנימין מרגרוביץ' ובנו. באחד מימי הקיץ הלכתי בשדות לעת ערב, אקדחי בידי – כך הורה לי האריץ', שהיה אומר: תהיה תמיד מוכן עם האצבע על ההדק, ואם מישהו ישאל אותך באוקראינית מי אתה, תירה בו מיד ואתה המנצח, ובהימצא ההרוג יחשבו שהגרמנים הרגוהו. כי אם תתן לאותו דובר אוקראיני להתקרב אליך, אתה מנוצח. ובכן, בלכתי פעם בשדות השיפון והחיטה ראיתי אדם יורד מן המשעול לשדה התבואה, ודמותו אינה דמות איש מבוגר אלא דמות נער, ועלה בדעתי שאולי הוא יהודי. השמעתי קול באוקראינית. הנער קם, ושאלתי אותו אם הוא בנו של בנימין. והוא ענה נפחד כולו, כן. זה היה מיכאל, בנו של בנימין מרגרוביץ'. הרגעתי אותו וביקשתי ממנו שיביאני אל אביו. הנער היה אז כבן עשר או אחת־עשרה. הוא הביאני אל אביו, ששכב בשיפון בקרבת מקום. הוא ביקש ממני למצוא לו אוכל. חזרתי וקראתי להאריץ', והלכנו לבוסתן של איכר, שהיה מלא תפוחים ואגסים, אבל בבואנו מצאנו שם את האיכר. ציוויתי עליו לשכב כשפניו אל הקרקע, וכדי שלא להכאיב לו יותר מדי טיפס האריץ' על עץ בגן שכנו של האיכר ושם את רוב הפירות בשק, ועזבנו את המקום. אבל האריץ' התעקש ואמר: יש לי עוד שק, נשאיר פה את השק המלא ונלך למלא את השני. שק אחד תן למרגרוביץ' ושק אחד קח לך. עד שחזרנו העיר האיכר את שכנו ושניהם עמדו יחדיו בבגדיהם הלבנים. לא רצינו להיאבק עמהם שניים נגד שניים בגלל מעט תפוחים. אבל כשקמנו ראו והנה אין אנו מכנופיית שודדים, ופתחו בצעקה: אנחנו נראה לכם, ורצו לקראתנו. נתתי להם להתקרב עד למרחק עשרה מטרים, ובראותי שאינם נעצרים יריתי מעל ראשיהם. הם נפלו ארצה מרוב פחד, ואנחנו חזרנו ולקחנו את שק הפירות והבאנו אותו למרגרוביצ'ים וציווינו עליהם לברוח בכיוון ההפוך לכיוון שממנו באנו. אני הלכתי אל אשתי והאריץ' אל החבר. אשתי הנפחדת שאלה מה קרה, ועניתי לה שאינני יודע. היא אמרה לי: חשבתי שירו בך. למחרת כשהכל נרגע סיפרתי לה. האריץ' סיפר ששני האיכרים אמרו שאלה היו שודדים אמיתיים, גונבי תפוחים, ושהם, השוטים, עוד רצו אחריהם וכמעט שילמו בחייהם בעד מעט תפוחים. מאז הייתי נפגש לעיתים קרובות עם המרגרוביצ'ים ועוזר להם ככל יכולתי.

חזרנו אל הממגורה שנמצאנו בה הרבה, כי פחדנו להימצא אצל האריץ', שמא יבואו לביתו לערוך חיפושים. באחד הבקרים נכנסה לממגורה משאית ובה שני גרמנים. הם התחילו לתקן אותה, גלגליה היו ללא אוויר וגם חלקים אחרים בה היו מקולקלים. הם עבדו כמעט כל היום ואנחנו לא יכולנו לנוע ואפילו לא להשתעל. פחדנו שאחד מהם יעמוד על הקרש שהיה כיסוי של המרתף. בערב נסעו הגרמנים במכוניתם, אבל למחרת חזרו והמשיכו בתיקוניהם, אלא שהפעם לא האריכו כל־כך. סוף סוף הגיע הלילה, ושמענו רעש יריות שלא שמענו כמותו כל ימי המלחמה. גם ראינו באופק השמים פסי אש, ולא ידענו איזו מכונת־ירייה פולטת פסים כאלה. רק למחרת שמענו שאלה היו קטיושות. היריות פגעו גם בהולוסקוביצה וגם בבוראטין (מרחק שלושה־עשר קילומטרים כפר מכפר) ושרפו שורת בתים. נשמעו גם יריות ונפלו הרבה רימוני־יד, וחשבתי שהקרבות הם בתוך הכפר עצמו. כמה תמהנו ונפחדנו כששמענו רשרוש וראינו שמכסה המרתף מסולק, וחייל במדי הצבא הרוסי (עם סמל החרמש והפטיש) תוקע את ראשו ושואל: מי אתם? עניתי שאנחנו יהודים, והוא ליטף את ראשינו ואמר שהכפר נכבש. אבל הבחנתי בעצבנותו ושאלתיו מהו גודל כוח־הכיבוש שנכנס. הוא אמר שהם שני טנקים ובטליון צבא. הבנתי שאין זה כוח מספיק וביקשתיו שישאיר אותנו במקומנו ושלא יספר לאנשי הכפר, כי חיינו אינם בטוחים אם תיוודע להם הימצאותנו בכפר. הוא הלך וחזר והסווה את פתח המרתף כפי שהיה קודם. מקץ דקות אחדות חזר והביא מעט טבק לעישון ולחם, והבטיח לשוב לעת ערב.

ואולם בשעה אחת־עשרה לפני הצהריים נשמעו בכפר רעמי יריות, וצעקות והתפוצצויות, ואף שמענו את צעקות החייל האדום שהיה אצלנו לפני כשעתיים: פאני, יא וואש, כלומר: אדונים, אני שלכם, כלומר, הוא רוצה להיכנע כשבוי לגרמנים. אבל הם ירו בו והרגוהו. אולי רצה להימלט אל מחבואנו, אבל לא הספיק. כך מת, מאתיים מטרים ממחבואנו. אַחר־כך נודע לנו שאמנם חדרה לכפר פלוגה עם שני טנקים ובה אותו חייל, אבל העיר ברודי עדיין לא נכבשה, והרוסים ניסו לעוקפה ולכבוש קודם את כפרי הסביבה. הגרמנים הגבירו את כוחם וחזרו וכבשו את הכפר הולוסקוביצה, ובקרב אתם נפלו כמעט כל חיילי הפלוגה הרוסית. רק מעטים ניצלו בכפר הסמוך פוניקוביצה, והצליחו להימלט דרך היערות ולחזור ולהצטרף למטה שלהם, שנמצא במרחק קילומטרים אחדים מזרחה לברודי.

למחרת בלילה חזרו החיילים האדומים ותקפו את הכפר שנמצאנו בו. במרחק שלושה־עשר קילומטרים מהולוסקוביצה נמצא הכפר ולאכי וממנו ירו אל כפרנו בקטיושות. הקשבנו ליריות עד שנרדמנו. היינו משאירים תמיד סדק צר במכסה שמעל המרתף, כדי לקבל אוויר ולשם התמצאות בשעות היום. פתאום הבחנתי באור, וחשבתי שאור בוקר הוא. אבל כשהרמתי מעט את המכסה ראיתי שהממגורה שבה נמצאנו בוערת כולה, והיא מתמוטטת. מיד צעקתי אל אשתי: צאי מכאן, וקפצתי אל החצר. נכנסנו אל הבית שנחרב וחשבנו להישאר בו ולחשוב מה לעשות. ראיתי דלי וחשבתי שיש בו מים שנוכל לשתותם, אבל היו אלה קליפות של תפוח־אדמה שהיו מונחות שם

מזמן. בחצר עמדה משאית שאף היא בערה, ונשמעו ממנה נפצי כדורים מתפוצצים. מיד עזבנו את החצר, כי פחדנו שיפגעו בנו פגזי תותחים. בלכתנו בכפר באפלה נכנסתי לחצרו של איכר מכר. עמד שם חייל גרמני ורובה בידו, ורמז לנו להיות שקטים. ודאי חשב שאנחנו מאיכרי הכפר. באצבעו הורה לנו להיכנס אל בית האיכר, שלא נמצאה בו נפש חיה. לא הבינותי מה כוונת הרמז שנהיה שקטים, אבל שיערתי שנמצאים בכפר חיילי הצבא האדום הנלחמים בהם. ואמנם כך היה.

הלילה קרב והייתי צריך לחשוב איפה להתחבא. בלילה קשה להבחין שבין אוקראינים רבים כל־כך מסתובבים שני יהודים אומללים, מה שאין כן ביום. דווקא האוקראינים, בראותם את הרוסים קרבים ובאים, רצו שלא יישארו יהודים, העשויים לשמש עדים לפשעיהם הרבים. אבל לא ידענו מהו הכיוון הנכון, והלכנו למקום שבו היו לי יותר איכרים מכרים. אבל טעות היתה בידי. אילו הלכנו בכיוון הפוך אולי היינו מבקיעים לנו דרך אל הצבא האדום, אבל מכיוון שלא הלכנו בכיוון שממנו באה התקפת הרוסים נתקלנו במשמר גרמני ושמענו קריאה: ווער איזט? (מי זה?) עניתי: ציוויל (אזרח), והירשו לנו להמשיך בדרכנו. השעה היתה קרובה לשחר. נכנסתי אל מכר שלי עוד מלפני המלחמה, איש בשם דימיטרו סאוויצקי, בלי שידעתי מה מתרחש אצלו. כשהופיע אחרי דקות מספר בחצר קראתי חרש בשמו וביקשתי ממנו להסתירני בביתו יום יומיים עד שייפסקו היריות. הוא הסכים, והורה לי לחסום את הדלת, כי יושבים אצלו באנדרובצים המסתתרים מפני הפגזים, ואם יראונו יהרגונו. עשינו כדבריו, כי כבר האיר הבוקר. חסמנו את הדלת במוט שהביא לנו וישבנו בפינה באורווה. בחוץ עמדה צינה, עוד רבצו השלגים, אבל באורווה היה חם. בשעה עשר בערך שמענו דפיקות בקיר. לא פתחנו. שמענו שפותחים את הדלת באורווה השכנה, שהמחיצה בינה לבין האורווה שנמצאנו בה היתה בגובה אדם. מעבר לקיר ראינו שתי דמויות במדי גרמנים בדרגות קצינים. משראוני אמרו ברוסית: אוטקרוי (פתח). פתחתי. הם אמרו: דאוואי לושאדי (תן את הסוסים). עניתי: בירי (קח). בו ברגע בא סאוויצקי, ובראותו אותי עומד עם שניים אלה – הם היו ולאסובצים – נבהל מאוד, לא כל־כך בגלל הסוסים אלא בגללנו, כי אם ייוודע להם מי אנו באמת מיד יהרגו לא רק אותנו אלא גם אותו, כי הציל יהודים. אולם כדי להבהיר את המצב אמרתי לו באוקראינית, בקול רם: האדונים האלה רוצים לקחת את הסוסים. הוא נשם לרווחה וניסה להשפיע עליהם שלא יקחו את סוסיו, אבל הם ענו שאינם יכולים שלא לקחתם, ושאם רצוננו בכך הוא יכול ללכת אתם והם יתנו לו שני סוסים אחרים, מותשים, שצריך להחליפם באחרים. דימיטרו חשב שמוטב זה מלא־כלום, הלך אתם, ואחרי שעה קלה הביא שני סוסים אחרים.

עתה נוספו צרות צרורות. שוב חסמנו את דלת האורווה וישבנו מכונסים בפינה, מבלי לבקש את רשותו של דימיטרו. השכנים החלו נכנסים לבדוק את טיבם של הסוסים שניתנו לו, ומשהבחינו בנו התכסינו מעל לראשינו והתחזינו כישנים. הם שאלו את דימיטרו מי אצלו באורווה, ובהיותם בחצר שמענו אותו עונה: אנשים מסכנים, תושבי הכפר הסמוך שביתם נשרף מן היריות וביקשו

שאאכסן אותם כמה ימים, ואנחנו הן נוצרים רחמנים אנו ולא יכולתי לסרב להם. כך תירץ להם את הקושיות שהיקשו לו, עד שירד הלילה. בלילה הביא לנו משהו לטעום ואמר: חיים, חיים, אתה מוכרח לפנות את המקום, כי אפילו אחי הוא באנדרוביץ נלהב. אם ימצא אתכם יהרוג אתכם, ואין צורך לומר שאם ימצאו אתכם הגרמנים, גם הם יהרגוכם. והצדק היה עמו. הבטחתי לו שבלילה נעזוב את משקו. בתשע בערב יצאנו מחצרו לחפש מחבוא חדש. הלכנו אל אחותו של סאוויצקי, שגם אותה הכרתי, והיא קיבלה אותנו יפה, אבל אמרה שהיא מוכנה להאכילנו אך לא להליננו. חיים, אמרה, יש לי ילדים, ובגללכם יהרגו את כולנו. על־כורחנו הוספנו לנוד, ובינתיים פשטה בין האיכרים שמועה שאני ואשתי נשרפנו. שמועה זו הפריח קראווצ'וק, אשר בעוזבו את משקו ראה שהממגורה נשרפה וידע שאנחנו מתחבאים בה. שמועה זו פשטה בין כל אלה שהכירונו ואף בין אלה שחיפשונו כדי להורגנו. כפי שנודע לנו אחר־כך, השמועה לא היתה לרעתנו, שכן מכאן ואילך הסיחו מאיתנו את דעתם.

כשראיתי שאין מי שמעז להכניס אותנו החלטתי ללכת אל נוצריה ישישה ויראת־שמים, פאלאישקה שמה, שגרה לבדה, להיכנס לרפת שלה בלי ידיעתה ולהתחבא בה. עברנו כמה סמטאות וכבר היינו בחצר הקטנה שלה. ניגשתי אל הרפת ורציתי לפתוח את דלת־העץ של הרפת, אבל היא היתה סגורה, וחשבתי שהזקנה ישנה שם. דחפתי את הדלת בדחיפה עזה, היא חרגה מצריריה ואני נפלתי מלוא קומתי אל תוך הרפת. כשקמתי והחזרתי את הדלת לצירה שמעתי מישהו רוחש בקש. התקרבנו ושאלנו מי שם. הוא ענה, מישקה מרגרוביץ', זה שהלכתי פעם להביא לו תפוחים, בן דודנה של אמי. שמחנו בו מאוד, ואף הוא שמח, לאחר שנבהל בתחילה. הוא הודיעני כי הזקנה פאלאישקה מחזיקה אותו אצלה ומפרנסת אותו. עוד סיפר שבימים שבהם עברתי מקצה הכפר אל קצהו, בהיותי אצל סטאוויצקי, כבשו פה הרוסים את הרובע, והוא עלה על מכונית שהגרמנים השאירו ולקח כמה שמיכות צבאיות, נעליים וחפצים אחרים ונתן חלק מהם לזקנה. אבל הגרמנים חזרו ותקפו ומישקה נטש את המכונית, ובמקום לברוח עם הרוסים נשאר עם הגרמנים. שאלתי אותו מדוע עשה כך, והוא ענה שהרוסים יחזרו עוד מעט. הרוסים אמנם חזרו, אבל לא מהר כל־כך כפי שחשב מישקה, ועד אז עוד התראינו פנים אל פנים עם המוות. שאלתי את מישקה על אביו בנימין, והוא סיפר לי שפעם הבטיח להם איכר תרנגולת והם הלכו לקצה השני של הכפר, למרות שהתריתי בהם לא ללכת לשם, כי שרצו שם באנדרובצים. זה היה לצד נחל קטן העובר על פני כרי־מרעה שהבהמות רעו בהם. שם היו לבאנדרובצים קשרים עם כפרים אחרים ושם אף קיימו ישיבות מחתרת. כשאביו והוא כבר חזרו מבית האיכר והתרנגולת ברשותם הלך מישקה בראש ואביו אחריו, והנה באו לקראתם כמה באנדרובצים. הם עברו על פני הנער ולא עיכבו אותו, משום שחשבוהו לגוי קטן. אולם בראותם את האב ועל גבו שק התחילו לדבר אתו, ולפי דיבורו הבינו שהוא יהודי, ושהנער שהלך לפניו יהודי גם הוא. הם החזירו אותו מדרכו וציוו על שניהם לשבת על הארץ, פניהם כלפי מטה ורגל

צמודה לרגל, כדי שלא יוכלו לשוחח זה עם זה. הם עמדו כשאקדחיהם בידיהם ואחד מהם הלך אל מפקדם, כדי שיאמר להם מה לעשות עם השניים. השליח שב עד מהרה, שני מעדרים בידיו, וציווה על השניים לקום וללכת קדימה, מישקה בראש ואביו אחריו. בהגיעם לנחל קטן שצריך היה לעבור אותו על גבי קרש התחיל מישקה, שעבר ראשון, לרוץ בכל כוחו על פני כרי המרעה. רוצח אחד רץ אחריו וכבר אחז במעילו, אבל מישקה קפץ למים. האוקראיני הרוצח ירה אחריו, אבל הנער נשאר במים בלי לנוע, רק ידו נפגעה פגיעה קלה מן הירייה. הרוצח היה סבור שהנער מת ולא רצה להיכנס למים לטפל בו, אבל הנער שמע את צעקות אביו שנהרג בחבטות המעדרים. כאשר שמע הנער כי הכל שקט מסביבו חזר לכפר ונכנס אל נוצרי צעיר בשם מיכאל יצישין, והוא החליף לו את בגדיו והסתירו ליד התנור. אחרי יומיים בא אל הישישה והיא הכניסה אותו לרפת שלה, שבה נזדמַנו עכשיו שלושתנו. הישישה היתה מרוצה ממנו עד מאוד, כי היתה לה עז שאכלה רק מידו של אדם, והיתה זו ידו של מישקה.

מישקה חשש שאם הזקנה תראה אותי ואת אשתי לא תרצה לא בו ולא בנו. מכיוון שגודל המרתף היה מטר על מטר ועשרים החלטנו לשבת בו ביום, ובלילה להיכנס לרפת. בעניין האוכל הסתדרנו, אני הייתי יוצא לבדי להשיגו. לפעמים קיבלתי אוכל מידי נוצרים, ולפעמים רק אשתי ביקרה מכרים נוצרים, וגם מישקה קיבל משהו מן הישישה. כך ישבנו כמה שבועות.

בחצרה של הישישה ישב זוג איכרים יוונים־קאתולים שהיא אימצה אותם, והם הבחינו בנו ואף היו ממכרינו. הוא היה כבן ארבעים וחמש ואשתו צעירה ממנו. היא היתה אומרת וחוזרת ואומרת לזקנה שבחצר מסתובבים יהודים, ואין הדבר בריא. לא היתה לי ברירה והחלטתי להיכנס אליהם בערב ולשאול אותו מה הנזק שאנחנו גורמים להם בכך שאנחנו מניחים פה את ראשינו האומללים, כאשר כל פתח נסגר בפנינו. רציתי לומר להם שהמצב הולך ומחמיר ככל שמתקרב השחרור. תנועתם של אזרחים קשה יותר, ואם הגויים כך, אנחנו לא כל שכן. אמנם מישקה יעץ לי לא ללכת אליו, שכן האיכר הזה, ואסיל פוזיר שמו, הוא איש קשה מאוד. שמתי את האקדח בכיסי ונכנסתי אליו בשמונה בערב. בירכתיו בברכת דוברי ויעצ'ר (ערב טוב), כי הוא היה מיודעי מלפני המלחמה. הודיתי לו על שהזמין אותי בערב ושאלתיו רק זאת: מה הרעותי לו ולאשתו. הוא ענה בפחד שאינו יודע כלום. אמרתי לו שאם אינו יודע, יקפיד שלא ידע גם להבא. הודעתי לו שאיני רוצה ששמי יוזכר בפיהם. לנו אין הרבה להפסיד ואילו הוא יש לו ילדים ומשק ושדות תבואה, וכל אלה עלולים לעלות באש בן־לילה. לשמע דברים אלה רעד כאחוז קדחת. הוא שאל אם אנחנו זקוקים למשהו, ואני עניתי לו שאיננו זקוקים למאומה, יש לנו הכל, ואנחנו מאות פרטיזאנים הקשורים עם כוח עצום. מה שאנו צריכים הוא שלא ידברו עלינו. אשתו ביקשה לצאת, ואמרתי לה לעשות זאת רק לאחר צאתי, והחזקתי את ידי בכיסי. היא הבינה את הרמז וצייתה לי. אמרתי להם בידידות לילה טוב ועזבתי את חדרם. מישקה ואשתי חיכו לי בקוצר־רוח, כי חששו שהאיכר פגע בי, אבל כשהודעתי להם שהכל בסדר נרגעו.

המצב החמיר מיום ליום. היה קשה לצאת, כי התנועה של אזרחים אחרי שש בערב היתה אסורה לפי חוק המלחמה. בכל חצר עמדו טנקים גרמניים וסוסים. היו גם מטבחים בחצרות והיו מובילים אוכל לקווי החזית. הצבא האדום נמצא מזרחה מברודי, בשדות הטללונים, וכל הליכה ומעבר היו קשים בגלל תגובת המשמרות הגרמניים. לא היתה ברירה אלא להמתין. מישקה החליט לספר לישישה שגם אנחנו נמצאים אצלה, ושעליה לדאוג גם למזוננו. היא הסכימה, בייחוד לאחר שהסברנו לה – וגם היא האמינה בכך – שבואם של הרוסים קרוב. אולם הסכנה עמדה בעינה. בחלקה האחר של הרפת נמצאו גרמנים וסוסיהם, ומבעד לסדקים שבקרשי הקיר ראינו אותם. לפעמים כשראיתי שאינם, ורק הסוסים נמצאים, הייתי עובר את המחיצה ונוטל מכיכרות הלחם שהאכילו בהם את הסוסים. היו אלה כיכרות מרובעים, לפעמים טריים ויפים למאכל ולפעמים מעופשים. מאחורי הקיר היו ארבעה סוסים. בין החיילים היה חייל לבוש מדים גרמניים שדיבר רוסית. פעם שמעתיו אומר: הגיעה השעה שיבוא קץ למלחמה, הגיעה שעת תבוסת היטלר וכנופיותיו. מתוך דבריו הבנתי שאינו מאנשי ולאסוב ממש, אלא שבוי־מלחמה שהצטרף אליהם כדי שלא ימות ברעב, ולכן חתם על הצהרה שהוא מבקש לשרת בצבא הגרמני. כששמעתי את שיחתו עם חבריו והבנתי מדבריו שאינו נאמן לגרמנים, החלטתי להתגלות לפניו, כי כלו כל הקצין ואולי יוכל להושיענו. אשתי ומישקה חלקו על רצוני זה ואמרו שהוא עלול להסגירנו לידי הגרמנים. אבל אני, כדרכי תמיד, הסתכנתי. בוקר אחד אמרתי לאשתי ולמישקה שיתחבאו במרתף, ואני עצמי עליתי לעליית־הקש שמעליה ניתן לסקור את הרפת וסוסי הגרמנים, והוא, ואניה שמו, היה לבדו. בירכתיו ברוסית ושאלתיו במפתיע: מי אתה? בתחילה לא רציתי לומר לו שאני יהודי, ואמרתי לו שאני מסתתר מפני הגרמנים, ומפני שהוא נראה לי כאדם הגון אני מבקש את עזרתו. הוא שאל אותי: איזו עזרה דרושה לך? אמרתי לו: דבר אחד בלבד – אוכל. הוא הבטיח לי שמיד יביא לי אוכל, אבל אמר לי: אל תתגלה לפני שום חייל דובר רוסית, כי בתשעים ותשעה אחוזים הם ולאסובצים, מה שאין כן אני, שמצאתני במקרה, ואני שונא גרמנים. הוא יצא מן הרפת ואני חזרתי למקומי ונכנסתי למרתף. סיפרתי לאשתי ולמישקה מה דיברתי עם החייל ההוא. הם שאלוני: ואולי הלך לקרוא לגרמנים לבוא ולהורגך? לי היה בטחון שוואניה לא יעשה זאת. לא עברו דקות אחדות ושמעתי נקישות אצבעות מעבר לקיר־הקרשים. קפצתי, והוא נתן לי דלי ובו כמה כיכרות לחם, שוקולד וסיגריות גרמניות. רציתי לנשקו. עתה סיפרתי לו שאנחנו יהודים, ולא נראה שום שינוי בפניו. הוא הבטיח לי שיעזור לנו ככל יכולתו, ומאז שוב לא רעבנו, כי ערב ערב היה מבקרנו ומבלה איתנו שעות. הוא סיפר לנו שהוא עצמו מסאראטוב ונפל בשבי. במחנה־השבויים היו תנאים נוראים, היו שמתו ברעב והיו שנהרגו בידי שוביהם. ומכיוון שהגרמנים כבר נסוגו, והמשיכו לסגת, באו אליהם כמה קצינים גרמנים והציעו להם הצעה: שכל מי שרוצה ללכת ולהילחם נגד הצבא האדום יקבל שכר וזכויות של חיילים גרמנים ולא יחסר לו דבר. לשמע ההצעה הזאת הסכימו שבויים רבים, וביניהם ואניה,

להצטרף לצבא הגרמני. עבודתו היתה אספקה לקווי החזית. יום יום היה יוצא עם זוג סוסים רתומים לעגלה לכמה שעות, מביא את האספקה וחוזר, מנקה את סוסיו ומאכילם, וטוב לו. לאחר שסיפר מה שסיפר אמר לנו: חכו מעט, והרוסים ישחררו אתכם.

באחד הימים בא ואניה להיפרד מאיתנו ואמר: התחבאו היטב, כי אנחנו נסוגים, ואולי עוד היום ייכנסו הרוסים. שאלנו אותו מדוע אין הוא רוצה להישאר איתנו, והוא אמר: בעיני הרוסים אני כבר מוחזק בוגד, ואני חושש שידונו אותי למיתה. הוא חשש שלאחר שיחקרו וימצאו ששירת בצבא הגרמני יהרגוהו, וחשב שאם ילך עם הגרמנים, אולי אחרי המלחמה יקל עליו להתחמק מן הסבך שבו הוא נתון עתה. הוא נפרד מאיתנו בלבביות.

כל אותו יום היה שקט, לא נשמעה ולא נראתה שום תנועת צבא, אבל בערב שוב נשמעה בכפר המולה. ואניה שלנו וסוסיו חזרו למקומם. הוא בא אלינו והודיע שהגרמנים הצליחו להדוף את הרוסים כמה עשרות קילומטרים, והם עומדים בעמדותיהם הקודמות. הוא שוב הוליך אספקה לקווי החזית, שנמצאה בסביבות ברודי. לפי המידע שלו נמשך עתה קו החזית מאלוואקי, ליפקי, ואלאכי, שצ'ורוביצה, בוראטין, פוניקווה, סוכודולי – כולם כפרים המרוחקים עשרה עד חמישה־עשר קילומטרים מן הכפר הולוסקוביצה, שבו הסתתרנו. ואניה שוב נפרד מאיתנו ואמר: "ביוואיטע זדאראווי, מי אודסְטוּפַיים"! משמע: היו בריאים, אנחנו נסוגים; הרוסים פתחו בהתקפה רבתי וכפי ששמעתי לא ייעצרו אלא בברלין. ואמנם לאחר צאת הגרמנים מן הכפר נשמעו רעמים עזים של תותחים, מרגמות וקטיושות. בשעה אחת בצהריים השתררה דממה. הצצנו מבעד לסדקי הקרשים וראינו חיילים גרמנים, כשלוש מאות איש, הולכים לאט בראשים מורדים ללא כל מטרה. הם הלכו אנה ואנה עד שנעלמו. היתה דממת מוות. בשעה שלוש אחרי הצהריים נראו בכפר ארבעה טלפונאים רוסים מותחים חוטי טלפון. רצתי אליהם ושאלתים אם העיר ברודי כבר נכבשה. ענה לי אחד מהם שהלילה נכבשה.

מיד קראתי לאשתי ולמישקה מרגרוביץ', נפרדנו מן הישישה בזבלוטצה והתחלנו ללכת ישר דרך השדות. החיילים הרוסים שעברו על פנינו צעקו אלינו לא ללכת בשדות, כי ישנם בהם מוקשים ואנחנו עלולים להיתקל בהם ולהיהרג, ושמוטב שנלך בדרך הכבושה בתוך השדות. כך עשינו, והלכנו מהולוסקוביצה להלושין, ומשם כבר היתה הדרך יותר טובה: כביש הוליך לברודי, זלוצ'וב ולבוב. אבל בינתיים פתחו הגרמנים בהתקפה מחודשת. הם נמצאו אז בזבלוטצה, פצצות ירדו כגשם, ומדי פעם בפעם נאלצנו, וכמונו החיילים הרוסים, להסתתר בחפירות, שלא חסרו בשדות במשך כל ימי המלחמה. הגענו לכביש לבוב־ברודי, ועתה פחתה קצת הסכנה. הכביש היה מלא חיילים רוסים. כמה קצינים נעצרו ושאלו אותנו למה אנחנו חיוורים כאילו היינו מתים. סיפרנו להם שאנחנו יהודים. הם אמרו לנו לגשת אל המפקדה בברודי ושם יטפלו בנו. כשנכנסנו לברודי עדיין לא האמנו שאנחנו משוחררים. במפקדה נתנו לנו אוכל ואחר־כך חקרה אותנו הנ.ק.וו.ד. במשך שעות. נשאלנו היכן היינו ומה אירע איתנו בימי כיבוש הגרמנים. אחר־כך

אמרו לנו לחזור אל המפקדה, ושם עבדנו כמה ימים. היו שם עשרות שבויים גרמנים וגם רוסים במדים גרמניים. מקץ ימים אחדים אמרו לנו שאנחנו משוחררים ורשאים לחפש לנו דירה.

ישבנו בברודי עוד שנה וחצי, ואחר־כך הגענו לפולין, וממנה לגרמניה, וממנה לארץ־ישראל. הדרך היתה ארוכה אך בטוחה – זו היתה התגשמות של חלום.

יהיו נא זכרונותינו אלה ציון לזכרם של יהודי ברודי ולגורלם בשנים 1941–1944. הם, כמו שאר היהודים בימי שלטון הרוצחים הנבלים, הושיטו את ידיהם לבקש עזרה מן העולם, ולא קיבלוה, ונפלו לפני בני עוולה. חלקם ניסו לעזור לעצמם, כפי שעשו הפרטיזאנים. יהיו נא זכרונותינו עדות לכוח החיים ולאהבת החיים אשר לא כבתה בהם עד שהוחנקה נשימתם האחרונה. הם שעמדו לנו, בזכותם זכינו להקים לעצמנו בית בביתנו – מדינת ישראל.

צפת, 12 באפריל 1966.

ציון רביעי

וכרונות

יוסף פרברי (ליינר)

מחרוזת זכרונות

מול עיני עומדת העיר שבה נולדתי וגדלתי. בן שנה וחצי הייתי כשפרצה מלחמת־העולם הראשונה. זכרונותי הראשונים מתייחסים לצבאות שעברו בעיר. הצבא האוסטרו־הונגרי עולה על רוסיה ונסוג בבהלה. הקווקאזים רודפים אחריו ובסערה עוברים בעיר על סוסיהם (זאת מזכיר גם מיכאיל שולוחוב בספרו "הדון השקט"). אוסטריה חוזרת. מקץ שנה חוזר ובא הצאר, ולימים הצבא האדום. החיילים הרוסים עונדים סרטים אדומים על חזיהם וברוביהם תקועים פרחים אדומים. על גזוזטרת "מלון אירופה", בפינת רחוב לבוב (לעמבערגער גאס), עומדים ראשי הצבא האדום ונואמים. אוסטריה חוזרת, והתפוררותה מפנה מקום לאוקראינים, ואחרי שליטה של שנה ומחצה באים הלגיונרים הפולנים של הגנראל יוזף האלר. אלה מתנפלים על היהודים, מכים בהם ושודדים את רכושם, ואלה גוזרים להם את הפיאות ואת שערות הזקנים יחד עם הבשר. היהודים שנתלשו שערם ובשרם קשרו על פניהם מטפחות לבנות, כאילו יש להם כאב שיניים. בשבתות ובחגים מוציאים את המתפללים מבתי־הכנסת, מובילים אותם אל מחוץ לעיר ומכריחים אותם לחפור שם עמדות־קשר... לימים מתייצבת הרשות הפולנית על מוסדותיה, ושלטונה נמשך כשבע־עשרה שנים.

בינתיים התחלתי ללכת ל"חדר". בתחילה למדתי אצל ר' אורי אנשטנדיג בשטיבל של בית־הכנסת הישן, אחר־כך אצל ר' נוח שפירא ("האדום") בבית־המדרש של ר' יהודה נתנזון ברחוב שפיטאלנה. הריש־דוכנא היה מביא ומחזיר אותי הביתה. "שקצים" היו מיידים בנו אבנים ומתנפלים עלינו בדרך ואנחנו היינו נמלטים מפניהם.

כשהייתי בן שש מת עלי אבי מורי, זכרונו לברכה. הפסקתי את הלימודים ב"חדר" ונרשמתי לבית־הספר היהודי העממי. זה היה בית־ספר שלשון־הלימודים בו פולנית ומנהלו, מוריו ואף תלמידיו יהודים. הוא נמצא ברחוב קוז'שניובסקי. בית־ספרנו היה בניין יפה, בן שתי קומות. הילדים למדו בכיתות לעצמם והילדות בכיתות לעצמן. בימי היה מנהל בית־הספר מר פיליפ אשכנזי, זקן נחמד בעל שפם לבן. מורי הראשון היה מר ארנולד מושציסקר, שתחילה לא פשט את מדי הצבא האוסטרי. הוא נהג בנו בכל חומרת המשמעת הצבאית. שיטתו הפדגוגית התבססה על עונשין ועל מכות. (יסלחו לי שני בניו, חברי יולק וטדז'ו, החיים באנגליה).

בין שאר המורים אני נזכר במר יצחק שפאץ בעל הזקנקן המחודד, שכונה בפי תלמידיו "שפיצברדכען". הוא לימד אותנו גרמנית (אז למדו עדיין שפה

זו), ואילו עם הישישים נמנים מר פוגל הקשיש, מֹר פייבין (טובים), הגב׳ למלמן, מר יצחק שקולניק הצרוד, שהיה מורה לזמרה, ומר נחום אוקסר המורה לתנ״ך, שראוי לייחד עליו את הדיבור מהיותו דמות מיוחדת במינה: מושבו היה בבית־היתומים ברחוב גולדהאבר 21 (בפי העם לעשנעווער גאס), מהיותו במשך הרבה שנים מנהל המוסד הזה. לפני הצהריים לימד בבית־הספר העממי, ואילו את שעות אחרי הצהריים והערב הקדיש לחינוך היתומים. על אף גילו המבוגר ישב עם תלמידיו והורה את תורת משה. את יומו היה מתחיל באמירת ״מודה אני״ עם חניכיו ובתפילת שחרית בציבור, בעוד אחד הילדים עובר לפני התיבה. אחרי ארוחת־בוקר צנועה ביותר (פת לחם שחור בריבה וכוס תה) היה מסדר את היתומים זוגות זוגות וצועד אתם לבית־הספר. בשובם אכלו ארוחת־צהריים דלה, ומיד ישבו להכין את השיעורים וללמוד אתו תורה. בערב שוב היו מתפללים מנחה ומעריב בציבור, אוכלים ארוחת־ערב הדומה לארוחת־הבוקר, קוראים בצוותא ״קריאת שמע״ והולכים לישון.

במרוצת הזמן הופיעו מורים חדשים, שענהולץ, קלאר, הרניק, ברנשטיין, גרינברג. כולם, כמו כמה מורים לפני המלחמה, היו ילידי זלשצ׳יקי, והיתוספו עוד שלוש כיתות, באופן שהיו שבע כיתות. את בית־הספר, בית־היתומים ובית־הזקנים החזיקה הקהילה היהודית בעיר. לא ידוע לי אם השלטונות הפולניים תמכו במוסדות אלה, שהתקיימו על תרומות יהודי העיר באמצעות דמי־חבר חודשיים.

אהבתי את מר אוקסר ואני מאושר שהתחנכתי בבית־היתומים שבהנהלתו ונמניתי עם תלמידיו של אותו זקן אציל. הרבה למדתי ממנו. הוא היה לא מורה בלבד אלא גם מחנך מצוין, איש משכיל בעל ידיעות רחבות בספרות העברית והכללית, הוגה־דעות. כשגדלתי ועזבתי את העיר התכתבתי עם מורי ורבי היקר בעברית, וגאה הייתי לקבל את מכתביו אלי, ובראשם הפנייה ״בן פורת יוסף״.

כמה בכיתי בהיוודע לי אחרי המלחמה על אחריתו המרה של מורי. מיד כשבאו הנאצים, ימח שמם, לברודי, הם הלכו אל מר אוקסר בבית־היתומים ומצאוהו יושב כרגיל עם היתומים ומלמדם תורה. נטלו הנאצים ימח שמם את הילדים והוציאום אל מחוץ לעיר. אוקסר הצטרף אליהם. הם שאלוהו: ״בן כמה אתה, זקן?״ הוא לא ענה. ״רשיניים יש לך, שוטה זקן?״ הוא חייך. ״פתח את הפה והראה אותן!״ ציוו עליו, ובו ברגע ירו בפניו ובבטנו. הוא נפל מתבוסס בדמו ומת על קידוש השם.

מימי ילדותי אני זוכר שמועות על הצהרת בלפור וכן שמועות על המנדאט הבריטי על ארץ ישראל. אני זוכר בחורים ובחורות צעירים, הצועדים בחוצות העיר בגאווה ובצהלה. אלה היו ראשוני החלוצים שהתארגנו כדי לעלות לארצנו. כמה שונים היו מיהודי העיר הפשוטים, העומדים במשך ששת ימי השבוע בחנויותיהם ומוכרים לאיכרי הסביבה מצרכים שאין להשיגם בכפר. כמה נבדלו מבעלי־המלאכה, שעסקו בעבודתם היום־יומית. הם נראו צעירים, היו בעלי קומה זקופה, רקדו ושרו.

בימים ההם סיימתי ארבע כיתות בבית־הספר העממי היהודי ועברתי לבית־הספר הפולני בן שבע הכיתות. עתה נתקלתי לראשונה בילדים פולנים ואוקראינים. הם וגם המורים היו שונאי ישראל. אזכיר, דרך משל, את מר ויטוויצקי, מורה לציור, עבודת־יד וזמרה, שהיה פונה אלינו בכינוי־הגנאי "יוּנָה". רוב התלמידים פנו עם גמר הכיתה השביעית ללימוד אומנות, מי לנגרות, מי לבית־דפוס וכדומה. אני התכוננתי לבחינות לכיתה הרביעית בגימנסיה, ורבה היתה שמחתי כשהצלחתי לעמוד בבחינה ולהתקבל לבית־ספר תיכון. גם פה נתקלתי בשנאת ישראל מצד התלמידים והפרופסורים, הפולנים והאוקראינים כאחד. מרבית התלמידים היהודים כבר השתייכו לתנועות־נוער ציוניות, כגון "השומר הצעיר", "אחוה" ו"ברית טרומפלדור". החוק של בית־הספר אסר על פעילותם והציק לאלו מבינינו שהצטרפו אליהם עד כדי הרחקתם מבית־הספר. הארגונים האלה התרכזו בבית־העם שברחוב גולדהאבר. פה היו מתכנסים ומבלים את הערבים והשבתות. פה שמעו על ארץ ישראל ולמדו עברית; מכאן פרצה שירה עברית, ומכאן יצאו להכשרה ועלו לארץ למן ימי העלייה השנייה ואילך.

באותו הבית היו גם "החלוץ", מפלגת "התאחדות פועלי ציון", הנהלת "קרן קיימת לישראל" ו"עזרה". בית־העם היה המרכז הציוני והתרבותי של העיר. נדבך נוסף היתה הספריה "לֶקטוֹר", שהעביר הנה המורה נפתלי לרנר (נאור). הוא הגיע לברודי מבורמל שבווהלין והביא את מרצו ואת רצונו לפעול בציבור. הוא התקבל לבית־הספר היהודי כמורה לעברית, אבל לא הסתפק בכך ויסד קורסים לעברית, מעין בית־ספר של "תרבות", וחוג תלמידיו גדל והלך. הוא היה חבר פעיל במפלגת "התאחדות", ויחד עם ד"ר מרדכי וייס, ד"ר מלס, יצחק שור, האחים זינגר, דוד המרמן, שושנה וייזר ואחרים ריכז את "ארץ ישראל העובדת". מר לרנר עלה ארצה והיה מנהל בית־הספר בצפת, ושם מנוחתו.

שנאת ישראל בבית־הספר וברחוב דחפה אותי להיות מבאי הבית הזה. ב"התאחדות" גייסו אותי, את חברי יצחק אטינגר (שגר ברחובות) ואת פנינה הרצברג־לנסקי (חברת קיבוץ אפיקים) לארגן הסתדרות־נוער עממית חלוצית "גורדוניה". עד מהרה הצטרפו אלינו עשרות בני־נוער, והשתלבנו בחיי שאר הארגונים. תחילה כתבתי מאמרים למוסף לנוער של "כְּווילה". החלטנו להוציא עיתון מודפס בשם "הגורדונאי הצעיר" בשפה הפולנית. את מאמרי נאלצתי לחתום בשם זר, שאם לא כן היו מגרשים אותי מן הגימנסיה. גם כך הסתבכתי, שכן באחד המבחנים־בכתב שהטילה עלינו מרת קלבוסובנה, המורה לספרות פולנית, ועניינו משאלותי בעתיד, השוויתי את חיי היהודים בגולה לספינה בים סוער וקר שגליו אומרים להטביעה, ועל־כן הבעתי את רצוני לברוח ממנה ולהגיע לארץ השמש והחופש. כל צוות המורים ובראשם המנהל קז'יז'נובסקי תקפו אותי. אפילו הפרופסורים היהודים ד"ר אדמונד ברנהאוט וד"ר מנדל־לייב צ'צ'קס הצטרפו אליהם ואיימו עלי. בקושי רב הורשיתי להמשיך את הלימודים.

וקרה עוד מקרה. תלמידי הכיתות השישית והשביעית של הגימנסיה היו חייבים לבצע פעמיים בשבוע תרגילים במסגרת ההכנה הצבאית, וזו היתה

שעת־כושר לקורפורלים ולקצינים הפולנים להתעלל בגימנזיסטים היהודים. לעולם לא אשכח את התמרון בפקודתו של הגנראל אַנדְרֶס, שהיה מפורסם בשנאת ישראל. (הוא נפל בשבי הרוסים. עם פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה נמסר לו הפיקוד על הצבא הפולני, שהתארגן שם, אבל בימי מערכת סטאלינגראד עזב את רוסיה ודרך איראן הגיע לארצנו וממנה הלך להילחם באיטליה. רבים מבין היהודים שנתקבלו בקושי לצבאו נשארו בארץ).

ובכן, בבוקר חם יצאנו לתרגיל יומי שלם. ההנחה היתה שהאויב מתקיף את עירנו, שאין בה צבא להגן עליה, אנו הכוח היחיד ועלינו לעצור את התוקפים עד בוא תגבורת. המתקיף היה גדוד־הפרשים מס׳ 22, יאזלובייצקיך, ואנו, לאחר הליכות רבות, תפסנו עמדות בביצות הכפר ברלין הסמוך לעירנו. גדוד פרשים הסתער עלינו בסיוע אש של חיל־הרגלים, וברור שהם ניצחו אותנו. והנה בתום התמרון התייצב לפנינו גנראל אנדרס, ניתח את כל המבצע והדגיש שאלמלא הז׳ידים שבינינו, שהיו ראשוני הבורחים משדה־הקרב, היה אפשר לעצור את האויב. באותו רגע הרגשתי רע והתעלפתי...

יצאתי מן הגימנסיה בראותי שהמצב בעירנו הוא בתכלית השפל, ביחוד מבחינת הפרנסה. שערי ארצנו היו סגורים והיה צריך להילחם כדי לקבל סרטיפיקאט לעלייה. השיעמום והיאוש עשו שמות בשורות בני־הנוער. לזכותם צריך לציין שהירבו לקרוא ולהתעניין בעולם הרחב, בספרות, באמנות, בפוליטיקה ואף התמסרו לספורט. בעיר היו ארבע קבוצות כדורגל: אחת פולנית, "גויאזדה", אחת אוקראינית, "בוהון", אחת יהודית, "מכבי", ואחת בינלאומית, של הפועלים, "נאפשוד" (קדימה). בקבוצה זו שיחקתי גם אני. בשנות ה־30, כשהתעמולה הקומוניסטית היתה חזקה מאוד, הידיעות והספרים על החיים החדשים ברוסיה, על הבנייה הסוציאליסטית והאושר הגדול פיתו רבים מאיתנו להצטרף לחזית העוינת את הציונות. בימים ההם פעלו המפלגה הקומוניסטית והקומסומול במחתרת, מפחד המשטרה הפולנית, אבל קמה מפלגה יהודית חדשה בשם "איאפ" (אלגעמיינע יידיש ארבייטר פרטיי), שהיתה שמאלנית־רדיקאלית. אליה עברו רבים משורות "החלוץ" ו"השומר הצעיר" שמבחינה רשמית נשארו בארגונים הציוניים, אבל למעשה פעלו במחתרת הקומוניסטית. רבים מבני־הנוער הועמדו למשפט, והיו מהם שהוכנסו לבית־הסוהר ונשלחו למחנה־ריכוז בברזה־קרטוסקה.

העיר היתה כנרדמת. הפולנים והאוקראינים הציקו ליהודים והטילו עליהם חרם כלכלי וחברתי. המשבר בכל תחומי החיים גדל והלך. לרבים לא היתה פרנסה. הנוער נשאר ללא תעסוקה. הכל הידרדר.

גם מצבי בבית נעשה קשה עד לבלי נשוא. אחרי מות אבי נשארה אמי רבקה לבית ויינטראוב (אחותו של ר׳ בנימין ויינטראוב, יהודי ישר וירא־שמים, גבאי בבית־המדרש) עם חמש בנות ואתי, בן יחיד, בן הזקונים. אחיותי היקרות עמלו לקיים את הבית ולאפשר לי ללמוד בגימנסיה. שתי אחיותי המבוגרות, רחל ופנינה, נישאו ועברו לגור בלבוב. שאר שלוש האחיות, שרה, צילה, ואטקה, היו חברות "החלוץ" וחלמו לעלות לארץ. שאיפתן לא התגשמה. שרה נסעה ללבוב לעבוד בגן־ילדים, צילה עבדה בחנותו של סוחר־התכשיטים מר

איזידור אוסטרוצר, ואטקה היתה תופרת. צילה התחתנה עם דוד בץ ואטקה עם שוניו בלאושטיין (בנזאק).

כיוון שלא היתה לי אפשרות להמשיך בלימודים נעשיתי מורה פרטי לתלמידים נחשלים. הרגשתי שאני נחנק באווירת העיירה, ולכן קמתי ונסעתי לקראקוב ולמדתי שם הנהלת־חשבונות, ואף מצאתי עבודה מתאימה. לא ניתקתי את הקשר עם עיר־מולדתי, ויעיד על כך המעשה הבא: המשטרה ערכה חיפוש בביתה של אחת מחברותי, בלה אדלר, בסטארי ברודי, ומצאה מכתב "רבולוציונרי" שלי. תיארתי בו את זעם הפועלים שיצאו בקיץ 1936 להפגין נגד השלטונות הפולניים בלבוב ובקראקוב. באותה הפגנה פתחה המשטרה באש והרגה כמה מפגינים, וביניהם חברנו ראובן פצסק. בעקבות החיפוש ומציאת מכתבי נאסרו גם בלה אדלר, אנשל גלאס ומצ'יק גרובר ונשפטו לתקופות־מאסר ממושכות.

בקראקוב השתתפתי במערכת הדו־שבועון לילדים יהודים בשפה הפולנית "אשנב לעולם". את מאמרי הראשונים הקדשתי לאמי ב"יום האם" ולחיים בבית־היתומים בברודי, מתוך הדגשת ערכו של המחנך נחום אוקסר, שמבחינות רבות דמה ליאנוש קורצ'אק.

באחד בספטמבר 1939 פלש הצבא הגרמני לפולין, ובא הקץ לחיֵי השלווים בקראקוב. אש המלחמה אחזה בכל פולין. האויב האכזרי התקדם, ורבבות אזרחים פולנים התחילו לברוח מזרחה. ביניהם הייתי גם אני. הלכתי ורכבתי על אופניים, שרכשתי לי בטארנוב, וכך חזרתי לעירנו.

ביום א' של ראש השנה זרחה השמש כמו ביום־קיץ יפה. בצהרי היום טיילו מאות תושבים ברחוב על שם אולאנוב קרכובייצקיך (הוא רחוב זלוטה), לפנים גולדגאס, כלומר רחוב הזהב, ובבתי־הקפה ישבו מיניסטרים, קצינים וגנראלים שפניהם מיועדות לרומניה. הדבר נודע לגרמנים (היו להם מרגלים רבים), ופתאום הופיעה להקת מסרשמידטים והפציצה את הרחוב, החל מקצהו המערבי וכלה בבית־החולים הנוצרי על־יד הסוללות (ואלי). בן־רגע הפך הרחוב לנחל של דם. באותה התקפה אווירית נהרגו כמאתיים איש, רובם נוער יהודי וחיילים פולנים. הקצינים קפצו כל עוד נפשם בם דרך החלונות ישר למכוניות, שחיכו להם ברחוב.

התקפה דומה היתה גם למחרת היום ובשבת תשובה. הגרמנים פגעו בקרונות־התחמושת שעמדו בתחנת־הרכבת. פגזים וכדורים שרקו ועפו לכל הכיוונים. פצצת־תבערה שכוונה לבית־הכנסת הישן פגעה בטחנת־הקמח של מר בנימין קלינג והיא עלתה כולה בלהבות. גם בתים רבים אחרים נפגעו, בערו והתמוטטו. מספר הקורבנות עלה משעה לשעה. היהודים ישבו בפחד, התפללו ואמרו תהילים.

למחרת היום, ביום א', 17 בספטמבר, לאחר שאחרוני החיילים הפולנים ברחו בדרכם לרומניה ובעיר שררה דממת מוות מלווה ביריות הגרמנים המתקרבים לעיר, פשטה פתאום השמועה שהצבא האדום בא לעזרת פולין. לאחר מכן נודע פרט נוסף: רוסיה הסובייטית לא באה להציל את פולין, כי אם לחלק אותה בינה ובין גרמניה, כפי שנקבע מראש בהסכם ריבנטרופ־מולוטוב

בערך חודש קודם לכן. לפי ההסכם הזה נטלה ברית־המועצות את החלק המזרחי של פולין, עד לנהרות בוג וסאן, ואילו גרמניה ההיטלרית את החלק המערבי. באותו יום נעלמה מדינת פולין ממפת אירופה. אחרי כעשרים שנות שלטונם של הפולנים נעשתה עירנו ברודי יחד עם כל אוקראינה המערבית חלק בלתי־נפרד של ברית־המועצות.

בהיוודע דבר בואו של הצבא האדום נשמו היהודים לרווחה, אולם לא כן האוקראינים. כשהצבא האדום התמהמה ביקשו האוקראינים להסתייע בשעת־הכושר ולהמיט שואה על היהודים. בעיר השתולל תוהו ובוהו. הפולנים המסכנים, שאיבדו זה עתה את מולדתם, היו מדוכאים ואדישים לכל. רק האוקראינים הרימו ראש, אולם בעיר התארגנה מיד הגנה יהודית. הבחורים תפסו את בניין המשטרה והקסרקטין, הוציאו משם את רוב הנשק, ויחד עם כמה קומוניסטים הקימו ועד מהפכני זמני וקמו לשמור על הסדר ועל חיי האוכלוסיה בעיר.

מקץ שבוע ימים, בערב סוכות, נכנסו לעיר היחידות הראשונות של הצבא האדום, לאו דווקא דרך שערי הנצחון שהוקמו לכבודם. בין כה וכה כל הקישוטים, לרבות תמונותיהם של סטאלין ומולוטוב, הספיקו להתקלקל בגשם הסתיו. עם בוא הצבא קם שלטון סובייטי בעיר. מודעותיו הראשונות הודבקו ברוסית, באוקראינית וביידיש והכריזו על מצב מיוחד בעיר, שלפיו נאסר על האוכלוסיה לצאת לרחובות משעות הערב עד הבוקר.

בעיר הושלך הס. הכל ידעו כי חל מיפנה ששום כוח מבית אינו מסוגל לשנותו. כל הארגונים והמפלגות הלאומיות התפרקו או ירדו למחתרת, מאות שלטים עם סמל פולני או יהודי נעלמו. החנוונים מכרו את שארית סחורתם וסגרו את החנויות. במקומן נפתחו חנויות ממשלתיות ובהן מעט סחורה גרועה, ולפניהן הזדנבו תורים באורך של עשרות מטרים. עד שהיה הקונה מגיע לחנות לא היתה בה עוד שום סחורה. החנוונים ידעו לסחור גם בדרכים אחרות, והמחירים האמירו מיום ליום.

באותו סתיו 1939 התקיימו הבחירות הסובייטיות הראשונות לאסיפה הלאומית בלבוב, ובה הוחלט לפנות לחבר סטאלין ולבקשו שיסכים לצרף את אוקראינה וביילורוסיה המערבית, שסוף־סוף זכו להשתחרר משעבוד האימפריאליזם האכזרי של הפולנים, לברית־המועצות. כעבור זמן־מה הואיל סטאלין לתת את הסכמתו הנדיבה לכך.

החיים התחילו להסתדר איכשהו. הרבה יהודים תפסו עמדות שונות במוסדות מסחריים, כלכליים וציבוריים. בעלי־המלאכה התארגנו במסגרת קואופראטיבים. הכל הולאם – בתי־מגורים ובתי־מסחר, בתי־חרושת ובנקים, בתי־מלון ובתי־קולנוע. בכפר חילקו את החוות ואת השדות של הפריצים, שכולם כבר הספיקו לברוח לחוץ־לארץ, בין האיכרים, שהתארגנו בקולחוזים. כל בתי־הספר נהפכו לממשלתיים ושפות־הלימוד בהם היו מעתה אוקראינית ורוסית. היהודים המשיכו ללכת לבתי־הכנסת להתפלל, אף־על־פי שהחוק הסובייטי רואה בהתכנסות של יותר משלושה אנשים אסיפה בלתי־חוקית וקונטררבולוציונית. יהודים אמידים או כאלה שהיו ידועים כלאומנים הושמו בבית־הסוהר ובאישון לילה נשלחו לסיביר.

ברודי נעשתה עיר סובייטית סובסידיארית. בה הוקמה ועדת אזרחים ואת המשך
ותמונות של סטאלין במדים אדומים הודבקו ברוב המקומות. האזרחים היו עצובים, אבל היהודים שמחו שידו של הצורר הנאצי ימח שמו לא השיגתם.

כרבים אחרים התחלתי גם אני לעבוד אצל הסובייטים בבניית האוטוסטראדה קיוב־לבוב, ואחר־כך בתור מבקר בבנק הממשלתי שלהם. ביולי 1940 עברתי ללבוב ומכאן לטרנופול, לכהן בתפקיד של מנהל־חשבונות ראשי בבית־מסחר. בפסח 1941 הצלחתי לבוא עוד פעם לברודי כדי לחוג את סדר פסח בחוג משפחתי. זו היתה הפעם האחרונה שהייתי בעיר, כי ב־22 ביוני התקיף היטלר ימח שמו את רוסיה ולנגד עיני חזרה הטרגדיה מימי ספטמבר 1939 בפולין. המשוריינים הגרמניים חצו את הגבול והאווירונים הגרמניים הפציצו את כל ערי אוקראינה וביילורוסיה. באותו יום גויסתי לצבא האדום, ואתו עברתי דרך ארוכה מאוד מאוד, מן הגבול עד לסטאלינגראד, ומכאן דרך רומניה, הונגריה וצ'כוסלובקיה עד לאוסטריה, ובה זכיתי לראות ב־9 במאי 1945 את גמר המלחמה.

בשעת הנסיגה הגדולה בקיץ 1941 נפגשתי פעמיים עם ברודאים. פעם אחת עם נתן ריינרט (עתה בפולין), אשר (דז'ונק) ריכטר (גר בפתח־תקווה) ופרופסור רוזנשטיין (מת ברוסיה), ופעם אחרת עם אריה (לייב) הרצברג, צבי (הרש) פולק (גר בבאר־שבע) ויוזף רוגובסקי (חי בפולין). הם סיפרו לי על ההפצצות האיומות שפקדו את עירנו בתחילת המלחמה ועל הקרבות העזים שניטשו בה בין הרוסים והגרמנים. העיר עברה כמה פעמים מיד ליד, סבלה הרבה ורובה נהרסה. ביולי 1944 שוחררה העיר על־ידי הצבא האדום, לאחר שהחזית היתה בה במשך ארבעה חודשים. אני הייתי אז ברומניה. מיד שיגרתי מכתב לעיריית ברודי ושאלתי אם מישהו ממשפחתי נשאר בחיים. כעבור חודש ימים קיבלתי תשובה: לא ידוע על אף אחד מהם שניצל.

לאחר גמר המלחמה שהיתי כמה חודשים בהונגריה, עד שיחידתי (שירתי בקצין בחיל ההנדסה) חזרה לרוסיה. בצ'רנוביץ השתחררתי מן הצבא, ובתור נתין פולני לשעבר הייתי רשאי לחזור לפולין. אבל קודם רציתי לראות את עירנו ברודי, ובספטמבר באתי אליה לכמה ימים. מה שמצאתי וראיתי רשמתי ביומני:

ברודי, 13.9.1945

נחרבה עיר־מולדתי...

מוקדש לזכר כל קרובי ויקירי שמתו על קידוש השם.

בבוקר יצאתי מטרנופול בדרכי לברודי. בקראסני־בוסק אני מחליף את הרכבת ונכנס לרכבת של מוסקבה. הרכבת דוהרת מבלי לעצור בתחנות הקטנות (זאקומאז'ה, אוז'דוב, קונטי, זאבלוטצה). פתאום היא עוצרת בברודי, אבל אינני יודע היכן עלי לרדת. התחנה איננה. אני יורד ורואה כמו על כף ידי את רחובותיה הריקים והשוממים של העיר. הם הצטמקו, כאילו גססו. רחוב

קוליובה (רחוב הרכבת) – אני עובר אותו במשך חמישה רגעים. פעם הוא נראה ארוך כל־כך. השוק (רינק) – חורבות. אני הולך בכיוון רחוב מגורי – הרחוב הלבובאי (לעמבערגערגאס) (בפי הפולנים הוא נקרא רחוב מיצקביץ') – הריסות ומגרשים מכוסי ירק. קשה לי למצוא את הסמטה שלנו, זאמקנינטה. הלב בוכה: היכן הרחוב, היכן הבית? אבל לפי סימנים חיצוניים אני קובע: פה הוא עמד, ועתה נעלם ואיננו. אין־אונים אני עוזב את המקום.

בשוק אני פוגש כמה איכרים, אבל חנויות היהודים ודוכניהם אינם. אני פוסע ברחובות שבהם גרו לפנים אחיותי. דירותיהן, בדומה לאחרות שניצלו, ריקות. האיכרים מספרים שכל הדיירים וילדיהם נהרגו בידי הגרמנים בזמן האקציות. זהו הסוף. רק אני, יחידי במשפחתי, נשארתי בחיים.

רחוב גולדהאבר קיים, אבל בית־היתומים איננו. אוקסר הזקן נהרג, כמוהו כחניכיו. כשלקחו אותם הלך אחריהם ואתם מת. אין פלא, הרי תמיד אמר: אם אבד הצאן, ימות גם הרועה.

ברודי היא בית־קברות. העיר נחרבה. כמין שארית של מבצר נותרו קירותיו האדירים של בית־הכנסת הישן. סביבו ערימות פסולת ולבנים. אלה היו לפנים בתי־מגורים, כמו בכל עיר. מתחתיהם היו בונקרים, שהיהודים הסתתרו בהם וחיו שם כעכברים. מסביב היתה גדר־תיל, ושוטרים אוקראינים עמדו על המשמר. יחד עם אנשי גסטאפו ירו בכל מי שהוציא את ראשו. היה גם יודנראט והיו אנשי־מיליציה יהודית מושחתים, שלא היו טובים מן הגרמנים. ואנשי העם מתו ברחובותיהם מפחד, מטיפוס, מכדורי הגרמנים ובתאי־הגז בבלז'ץ. עכשיו לא נשארה שום נפש חיה, נותר אך מדבר שומם. אלי שבשמים, אוי לעיניים שכך רואות!

העיר מתה, הוציאה את נשמתה. כמו ילדי היהודים, שהגרמנים תפשום ברגליהם ובמכות־רצח רוצצו את ראשיהם אל עמוד־טלפון.

ברצוני לברוח במהרה מחורבות אלה ומבית־הקברות הזה, אבל אני נשאר. אני מתארח אצל ד"ר בוגנר, שהוא ואמו נשארו בחיים בזכות גוי טוב־לב, שהחביאם. אצלם אני שומע הרבה פרטים נוספים. אנו מזכירים שמות ידועים, של המורים, של הפרופסורים ועוד. את ד"ר ברנהאוט לקחו יחד עם אשתו. פרופ' מנדל־לייב צ'צ'קס בא הביתה ולא מצא את אשתו. לקחו אותה עם ילדתה לתחנת־הרכבת. הוא מיהר ורץ לשם, בקע את חומת המשמר ופרץ לקרון־המוות של אשתו. את הרופאים שמידר וביליג הרגו האוקראינים בכפר סמוך. בגרזן מחצו את גולגולותיהם...

רצחו. את כולם רצחו. את גיסי דוד כץ (בעל אחותי צילה) תפסו כשחזר יחד עם הצבע שלמה שרגא מן הכפר ושק מזון בידו בשביל נשותיהם וילדיהם, המוסתרים בבונקר בבית קריסטיאמפולר (ר' יואלצ'יס הויז, בשוק). הרוצחים חקרו אותם באכזריות, רצו לדעת ממי קיבלו את מצרכי המזון והיכן נמצאים המוחבאים. שלושה ימים עינו אותם, אבל הם לא הוציאו הגה מפיהם. בסוף ירו בהם. את חברי הרגו. את חברי לספסל־הלימודים ד"ר יוסף שטיקלר תפסו הבאנדרובצים, אבל שמרו עליו, כי בתור רופא היה דרוש להם. שיחק לו המזל והוא הצליח להימלט מהם. (בשנת 1950 נפגשנו בארץ, ועתה הוא בקנדה).

חברי מוניו קאצ'ר היה מיליציונר, ולמזלו נשאר בחיים. בשעת "יודנפריי" (חיסול הגטו ומחנות־העבודה) הרגו את כל השוטרים היהודים ואת כל חברי היודנראטים, עם הבנקאי הרמן בלוך בראשם.

ברודי, יום ו', 14.9.1945

גורלה של אמי היקרה...

קמתי כמו אחרי ליל בלהות. הצצתי ברשימה מאתמול. האם אפשר לרשום הכל? האם אוכל למנות את כל המקומות שבהם נהרגו ונשחטו אחי האומללים? כל שעל אדמה ספוג דם יהודים. בבורות ב"ואפניארקה" ישנם אלפי קורבנות. בחצר של הגראף שנל בסטארי־ברודי נקברו אלפי הרוגים, לבלז'ץ הובילו אלפי אנשים. היו אמיצי־רוח ביניהם, שבקפיצה דרך האשנב של קרון דוהר הצילו את חייהם, כמו למשל מאראש (הנמצא עתה באוסטרליה).

היום נודע לי כי בדיוק לפני שלוש שנים, בזמן האקציה הראשונה, תפסו את אמי ויחד עם רבים אחרים העבירו אותה לבלז'ץ. מי יודע איך הגיעה לשם ומה חשבה ברגעיה האחרונים?

כן, זוהי ברודי. העיר שנולדתי וגדלתי בה, ביקרתי בה בבית־ספר, בה שיחקתי, בה עבדתי, בה אהבתי. בשוק עוד עומד ביתה של אדלה פצ'יוק. היכן היא היום? (לפני המלחמה עזבה את ברודי והיגרה לבלגיה. לפני שנה נודע לי שהיא חיה, ונפגשנו גם פה בישראל).

אני מבקר אצל מרוסיה, בחורה אוקראינית שלמדה תפירה אצל אחותי אטקה. היא נותנת לי תמונה של אחותי, המזכרת היחידה שיש לי עכשיו. זה הכל.

לפנות ערב באתי לדירתו של סנדר פרכטמן. אשה נוצריה, זוסיה, החביאה אותו בימי המלחמה. אחר־כך התגיירה והוא נשא אותה לאשה. עכשיו הדליקה נרות שבת ובביתה התאסף מניין יהודים, האחים וונש מהוטניקי, יצחק גולדברג ועוד. התפללנו במניין. כולנו אמרנו קדיש.

לארוחת־ערב הוזמנתי אל וונש. אחר־כך חזרתי אל ד"ר בוגנר.

ברודי, יום שבת, 15.9.1945

אין אף אחד ממשפחתי...

בבוקר שוב הלכתי לתפילה אצל פרכטמן (עכשיו בארה"ב). ברודי, לפנים עיר תוססת, דומה לבית־קברות. גרים בה כמה אלפי תושבים, חלק מן האוקראינים הקודמים. הפולנים ברובם עזבו ונסעו לפולין המערבית, לאדמות

הדחדשות שפולין קיבלה מגרמניה (שלונסק). היתה הם פנים הדשות – הסים שבאו מברית־המועצות, רובם קצינים. בעיר שוררת דממה, כאילו כולם מתו. אני מטייל בין הרחובות ההרוסים והלב בוכה. אני מבכה את כולם.

אשה אוקראינית מספרת לי איך אילצו הגרמנים את האמהות היהודיות לכרות בורות לילדיהן. עשו זאת גם אחיותי צילה ואטקה ועוד אחרות. לנגד עיניהן ירו בילדיהן. אחר־כך ציוו עליהן להתפשט ולהיכנס לאותם הבורות ולשכב על גוויות הילדים, ורק עתה בא צרור הכדורים ששם קץ לסבלן הבלתי־אנושי.

אני מנסה לתאר לעצמי את האמהות האלה. את הטירוף בעיניים שראו מה שראו ואת הכאב שחשו. כך מתה כל העיר היהודית...

ברודי, יום א', 16.9.1945

הפרידה מברודי...

בלוויית מכרי יצחק גולדברג (עתה תושב הרצליה) שמתי את פני לבית־הקברות כדי להיפרד מכל המתים והנרצחים. אני עושה זאת משום שאני מסופק אם עוד אחזור הנה. היום ערב יום כיפור. גם בית־הקברות עזוב והרוס מאוד. לא יכולתי למצוא את מצבת אבי ז"ל. ידידי יצחק מציע לי לא להסתובב פה הרבה. עוד קיימת סכנת חיים מצד הרוצחים הבאנדרובצים, שלא נעלמו ועוד פועלים בסביבה. הם ממשיכים להתנפל ולהרוג יהודים, במיוחד יהודים סובייטים (ואני עוד מתהלך במדי הצבא האדום).

רציתי לבקר גם בבית־הקברות הישן בפינת רחוב צ'יכה, אבל הסובייטים התחילו לפרק אותו עוד לפני פרוץ המלחמה כדי להופכו למגרש־ספורט. מה שהם לא הספיקו סיימו הגרמנים. בית־הקברות הישן אינו קיים עוד.

נשאר לי רק להציץ עוד פעם על הקיר הגבוה של בית הרוס ברחוב זלוטה, שכתוב עליו באותיות גדולות באוקראינית:

"לא נשכח כי בעיר זו נהרגו והושמדו על־ידי הרוצחים הגרמנים הפאשיסטים 17 אלף אזרחים סובייטים. דמם דורש מעמנו לנקום את נקמתם!"

קראתי וחזרתי וקראתי. הצלחתי לתפוס מקום במכונית של קצין הנוסע ללבוב, ולפנות ערב הגעתי לעיר הגדולה. הלכתי לבית־הכנסת היחיד שנשאר בה.

ושוב אני רואה את כל החורבן ואת המלים "לא נשכח".

אני בוודאי לא אשכח!!!

מרים ליברבאום (דישל)

לזכר העיר ברודי – עיר ואם בישראל

עשרים שנה עברו מאז החלו מגיעות לארץ בשורות איוב: "יהדות גליציה איננה". עירנו היהודית חרבה, עיר ואם בישראל נמחקה מעל המפה. בתי־הכנסת ובתי־המדרש שלה נהרסו, בית אבא ואמא זרים יושבים בו. כלתה יהדות ברודי, חלפה כעשן, נמחקה מן העולם. זעיר פה זעיר שם קיימים אודים שניצלו מן האש, ניצולי השריפה הגדולה, שרובם באו לבנות את ביתם איתנו במולדת המתחדשת.

לעיתים קרובות, בחלומות־לילה והזיות, בשינה ובהקיץ, עולה לפני עיר מולדתי: רחובותיה הצרים המרוצפים אבנים, ובמיוחד הרחוב שבו גרתי אני, רחוב גלינה. משני צדיו עמדו בתי־עץ דלים. ברודי הזכורה לי היא ברודי שלאחר המלחמה. בשנת 1918, כשחזרנו מבוהמיה, מצאנוה הרוסה והתחלנו לשקם את חיינו מחדש.

רוב היהודים בעיר היו עניים מאוד. הפרנסה היתה קשה כקריעת ים־סוף. אנו הילדים היינו לעיתים קרובות לבושי סחבות ואת נעלינו היחידות שמרנו מכל משמר. בעיקר ניסינו לעזור בהבאת מזון הביתה. לעולם לא אשכח את המקרה הבא: הדבר היה בשנת 1919. רעב שרר בעיר, והנה פשטה השמועה שבתחנת־הרכבת נמצאים תפוחי־אדמה לרוב. כמה ילדים, ואני בתוכם, פנינו לתחנה בתקווה שנצליח לאסוף מעט מהם. ואמנם הצלחנו. כל אחד ליקט תפוחים בשקית קטנה על אף השמירה, ועם שקיותינו הקטנות פנינו ללכת הביתה. בדרך התנפלו עלינו בריונים אוקראינים. הם לקחו מאיתנו את תפוחי־האדמה וגם היכו אותנו. כולנו עמדנו ומיררנו בבכי. פתאום נעמד לידי יונה פורמן המנוח ואמר לי: "אל תבכי, אני הספקתי להסתיר כמה תפוחים ואני מוכן לחלקם אתך". לקחנו את מעט התפוחים שנשארו וחילקנו בין כולנו, וכל אחד הלך הביתה עם שני תפוחי־אדמה.

דלים היו חיי העיר מבחינה חומרית, אך רבי יופי פנימי ואחווה אנושית. ואותו חום אנושי עולה ובא אלי וממלא את לבי עדנה וזכרונות נעימים גם עכשיו, כעבור יובל שנים.

בני־משפחתי היו פשוטי־עם, אנשי עמל ועבודה, והיינו מוקפים באנשים כמונו: צבעים, נגרים וסבלים, אבל הם שעמדו לנו. אני זוכרת את התנפלות האוקראינים על אזרחי העיר היהודים. ההגנה העצמית היהודית שלנו היתה מאותם פשוטי־עם, שקמו להגן על הנפש והרכוש של אנשי עירם.

היה קיים בברודי "ארגון בעלי־מלאכה". בארגון זה היו בניה של משפחה אחת, צבעים כולם, שנקראו בשם "שרגא" ובלשון־חיבה "שרגאל'ך". הם הפכו

להיות בעיר לסמל הפועל היהודי המאורגן. הם הופיעו בכל מקום שנעשו בו עוול ועיוות הדין: עזרו כאשר פועל לא קיבל את שכרו, כאשר שכר־העבודה היה נמוך מדי, או כאשר בעל־בית התעמר בפועליו.

אני זוכרת מקרה אחד שבו היו מעורבים ה"שרגאל'ך". הדבר היה בשנת 1920 או 1921. משפחה ענייה התגוררה בביתו של אחד מבעלי־הבתים. זמן רב היא לא שילמה את שכר הדירה, ובעל־הבית ציווה לפנותה. המשפחה גורשה מן הדירה ונזרקה לרחוב חסרת כל אמצעים וחסרת קורת־גג אחרת. כשנודע הדבר לאחים כיסו את קירות הבתים במודעות על פטירתו של אותו בעל־בית וקיימו לוויה לאותו רשע. המעשה היכה גלים בכל העיר, אנשיה נרעשו והדברים הגיעו גם לאוזניו של אותו אדם. הוא לא קיבל את הדברים ברוגז אלא הבין כמה רע היה המעשה שעשה, שהשליך לרחוב משפחה אומללה. הוא מצא את המשפחה והכניס אותה חזרה לדירה ואף ביקש את סליחתה על העוול שגרם לה.

והנה תמונה אחרת, שונה לגמרי מקודמתה. אני עומדת ברחוב הרכבת לפני בית גדול, גבוה ויפה, מסויד כולו לבן. במרכז הבית אולם גדול ושולחנות ארוכים מסודרים באמצעיתו וספסלים ארוכים מכל הצדדים יוצאים מן המטבח שליד האולם. המטבח גדול ונקי ועולה ממנו ריח מרק חם. הבית הוא בית־התמחוי. לכאן באים הדלים והאביונים, מחוסרי הבית והמשפחה, והם זוכים כאן לארוחתם החמה היחידה במשך היום. אמנם דלה היא, בולבוסים מספר או גריסים במרק חם, אך היא ניתנת מלב חם, מנדבת יד כולם, מכספי הקהל.

ואם אני עוסקת בעזרה לזולת, כיצד אשכח את אבי, שהיה ה"מומחה" בעירנו למחלות בעלי־חיים. סוס כי יחלה, פרה כי תכרע ברפת, מיד באים לאבי זלמן למען יעלה ארוכה ל"חולים". זכור לי היטב שתמיד בהסיבנו לחוג את חגינו, ובעיקר בליל־הסדר, היה בא שכננו מוטל הסבל בזעקה גדולה: "זלמן! סוסי חולה!", ואבא היה קם משולחן הסדר, נאנח והולך להציל את הסוס החולה, ולקול טענותיה של אמא ממלמל: "צער בעלי־חיים, איך אפשר לתת לו למות בליל החג? ואיך יתקיים מוטל בלי סוסו?" אמא היתה נאנחת בשברון־לב ושואלת: "אמור לי זלמן, למה תמיד הסוס של מוטל חולה בערבי שבת ומועד?" ואבא היה עונה לה: "וכי מתי ימצא לו סוסו של בעל־מלאכה זמן לחלות?"

רבים, רבים הזכרונות. ניסיתי להעלות מעט מזעיר מן העזרה ההדדית שהיתה קיימת בינינו. יבואו אחרים ויעלו אולי דברים חשובים יותר. לי קרובים חיים אלה שניסיתי להעלותם, והם הרעננים שבזכרונותי.

יצחק ז'ורנה־זוהר

לזכר

כששוחררה ברודי, ב־7 ביולי 1944, היא היתה עיר שרובה הרוסה, שכן החזית עברה לידה במשך חודשים רבים. המעטים ששרדו מן השואה החלו חוזרים לעיר החרבה. המועקה הקשה, חוסר של קברים אפילו של בני־המשפחה, שברובם הושמדו במחנה־ההשמדה בלז'ץ, אילצו את המעטים שחזרו לעזוב את העיר. הם ניצלו את האישור שניתן ליהודים לעזוב את ברית־המועצות ולעבור לפולין. ביולי 1945 התקבצו כמה עשרות מיהודי ברודי בבית־כנסת עזוב בלובלין ומשם התפזרו. רוב שארית הפליטה של העיר והסביבה עזבו את פולין ועברו למחנות העקורים והפליטים שניהלה "אונר"א" במערב גרמניה, אוסטריה ואיטליה. עם חיסול המחנות היגרו חלקם לארצות־הברית, לישראל ולמדינות אחרות. בברודי עצמה לא נשארו יהודים, חוץ מכמה משפחות של יהודי ברודי וכמה משפחות של יהודים שהתיישבו עתה לראשונה בברודי. מספר יהודים נשארו בפולין. בחלקם אימצו להם שמות פולניים והתחתנו עם גויים.

בארץ היה קיים ארגון יוצאי ברודי, שכלל בתוכו את אנשי ברודי והסביבה שהגיעו ארצה לפני השואה. עם הגיע שארית הפליטה התארגן ארגון חדש של יוצאי ברודי והסביבה, וב־21 במאי 1951 התקיימה האזכרה הראשונה לקדושי עירנו בגימנסיה "הרצליה" בתל־אביב בהשתתפות כאלף איש מבני עירנו והסביבה. מאז ועד היום הזה התקיימה כל שנה אזכרה שנתית.

כדי להמחיש את גודל הטרגדיה שפקדה את יהדות ברודי (ורוב היהדות באירופה), כאשר ממשפחות גדולות לא נשאר שום זכר, אזכיר את משפחתי: משפחת אבי, ז'ורנה, ומשפחת אמי, קנצ'וקר. ממשפחת סבי שלמה ז'ורנה (בעל מסעדה ובית־מרזח עוד מזמן השלטון האוסטרי), שהיו לו שבעה ילדים, מהם חמישה נשואים ולכל אחד שני ילדים, וממשפחת אמי מבית קנצ'וקר, נשארתי רק אנוכי יצחק, הבן הבכור של מרדכי מוטל ז'ורנה. וממשפחת קנצ'וקר הענפה מברודי ומפודקאמין שליד ברודי נשאר רק אריה לייב בן משה קנצ'וקר, שנפטר בארץ.

כמו משפחתי כך גם רוב משפחות יהודי ברודי והסביבה הושמדו.

דוד אלטמן

ברודי

בברודי היה כל מה שאיפיין את הערים היהודיות בגליציה.

העיר היתה הרבה זמן בשלטון האוסטרו־הונגרי, והדבר הטביע את חותמו על צורת הבנייה. היו בעיר בתים יפים, עם רחובות ישרים, מרוצפים, ועם מדרכות. המרכז היה יפה במיוחד, עם גנים ועצים. העיירות הסמוכות, הקרובות לגבול הרוסי, היו דומות יותר לעיירות מן הספרות הקלאסית... כמו כתריאליבקה של שלום עליכם...

בעיר היה בית־ספר תיכון כללי לבנים ולבנות, ובית־ספר יהודי בן ארבע כיתות.

כעיר־מחוז בלב איזור כפרי היתה ברודי עיר של מסחר, עם הרבה בתי־מלאכה. כל יום שני בשבוע היו פוקדים אותה אלפי כפריים, שהביאו את תוצרתם לשוק והיו קונים את צורכיהם בחנויות ובבתי־המלאכה. היו מנסרות־עץ רבות, זהו איזור של יערות, והרבה טחנות־קמח.

רוב העובדים בעיר, בבתי־החרושת ובבתי־המלאכה היו יהודים. ניהול העיר וכל המוסדות השלטוניים בתקופת השלטון הפולני היו בידי הפולנים, אף־על־פי שרוב האוכלוסין היו אוקראינים ויהודים. זו היתה השיטה של פולניזציה שהם הנהיגו ויישמו אותה בכל הדרגים. פקידי מימשל יהודים היו מעטים מאוד, אם היו...

אך מבחינת המקצועות, יש לציין שרוב הרופאים ועורכי־הדין היו יהודים. יהודים היו גם מורים בבית־הספר התיכון.

יחס האוכלוסיה הלא־יהודית אל היהודים

על אנטישמיות ופרעות ביהודים שמעתי ממקומות אחרים ומן העיתונות; לא בעיר שלנו. אצלנו לא היה מגע בין היהודים והלא־יהודים. היהודים גרו במרכז העיר והלא־יהודים מסביב. הפולנים היו בעלי משקים זעירים ופקידי־מימשל. יחס השלטונות ליהודים היה הוגן, כי הם היו תלויים באוכלוסיה היהודית. הפולנים היו מיעוט שולט, והאוקראינים והיהודים השלימו עם זה.

יחס האוקראינים ליהודים

עד השואה היחסים בין האוקראינים והיהודים היו טובים. למשל, אבא שלי היה סבל בתחנת־הרכבת, שם הטעינו סחורה בקרונות ופרקו סחורה שהגיעה. הוא עבד עם אוקראינים. ברכבת עצמה עבדו פועלים משני העמים. הם אפילו הקימו יחד קואופראטיב.

בעשר השנים האחרונות היה מספר הפועלים האוקראינים במספר הפועלים היהודים. הם עבדו יחד והתחלקו בשכר. הדוד שלי היה גזבר הקואופראטיב. האוקראינים, שהיו רוב מדובא, קיימו יחסים טובים עם היהודים.

בעיר היתה סובלנות דתית. היו בה כנסיות של פולנים, אוקראינים, רוסים, וגם בתי־כנסת. לא זכור לי מקרה שמישהו פגע בכנסיה או בבית־כנסת.

[יחסם של האוקראינים ליהודים השתנה תכלית שינוי בזמן המלחמה. במלחמה, אילו יחס האוקראינים היה לפחות אוהד, היו יכולים להינצל אלפי יהודים, כי היו יערות. אבל ביערות האלה לא יכולת להתקיים לבד. הגרמנים לא נכנסו ליער; מי שחיפש יהודים ביערות היו האוקראינים. הם קיבלו בעד זה תשלום. נתנו להם את הרכוש של היהודים: עיר שלמה, עם אלפי בתים, עם כל מה שהיה בתוך הבתים. את השמנת לקחו הגרמנים, תיכף בהתחלה].

ניהול עצמי יהודי

היהודים היו מאורגנים בקהילה, עם ניהול עצמי וועד קהילה. הם מילאו את כל התפקידים כלפי פנים – עזרה פילאנתרופית, חינוך, שירותי דת, וכו'.

ראשי הקהילה היו אנשים מכובדים, שהציבור היהודי הכיר בהם. הנהגה זו השתדלה לקיים יחסים תקינים עם השלטונות, ואליה פנה כל יהודי נזקק. היו בעיר מוסדות צדקה, מושב־זקנים, בית־יתומים ובית־תמחוי. ברודי היתה עיר־ספר ועל כן היו בה הרבה חיילים, שלושה קסרקטיני צבא עם אלפי חיילים פולנים.

בחגים הגדולים שלנו – פסח, ראש־השנה ויום־כיפור – היו מתארחים אצלנו אנשי הנהלת העיר והקצונה הגבוהה. שמרו להם מקומות מיוחדים והם השתתפו בתפילה. אני עבדתי בתיקונים בבתים של קצינים. הם כיבדו אותנו. היו בינינו יחסים קורקטיים.

דתיים וחילוניים

האישיות המנהיגה של הדתיים היה רב העיר. אבל הדתיים לא היוו רוב בעיר. על חיי היום־יום שלנו לא השפיעה הדת. היו שני בתי־כנסת גדולים והרבה קטנים, ויהודים הלכו להתפלל. אבל לא יותר מזה. למשל, אבא שלי היה כהן. אבל הוא עבד בעונה בשבתות, ולא הסתיר זאת. ובכל זאת היו מזמינים אותו לעמוד מול התיבה בבית־הכנסת, בחגים, עם כל הכבוד הראוי לכהן.

בבית הקפדנו על כשרות. בערבי שישי היו סרטים והצגות. בשבתות היו מי שהלכו לבית־הכנסת והיו מי שהלכו לבית־הקפה.

שלוש שנים עבדתי כספר: רק מספרה אחת היתה סגורה בשבת – זו של רב העיר. אבל לא היה שום לחץ מצד הדתיים.

הפעולה הציונית

הפעולה הציונית בעיר ניכרה מאוד. היה בית־עם גדול, בו פעלו תנועות־הנוער, כולן סביב חצר אחת. לכל אחת היה חדר ושם נערכו הפעולות.

אני זוכר את הבחירות לקונגרס הציוני ב־1935. על־פי המספרים אפשר לתאר את תמונת המפלגות ברחוב היהודי. לציונים הכלליים היו 256 קולות, ל"מזרחי" 286, לארץ ישראל העובדת – 508, למפלגת המדינה – 126. הרביזיוניסטים לא הלכו לבחירות, כי בבחירות הקודמות השיגו רק 37 קולות. זה משקף את הכיוון הכללי של הקהילה: כיוון פועלי, מתקדם.

אצלנו בקן של "השומר הצעיר" גילו השלטונות ב־1935 ספרים מרקסיסטיים והחרימו אותם. נטלו מאיתנו את הזכות להתכנס באופן לגאלי, ופעלנו במחתרת כמעט שלוש שנים. שכרנו בית וחצר והיינו מעמידים שומרים בזמן הפעולות. הרבה פעולות קיימנו ביער, שהיה קרוב. זה היה מקום אידיאלי בחודשי הקיץ.

בשנים 1936–1938 היינו יותר מ־200 שומרים. זה היה קן גדול, עם שכבות: כפירים, צופים, צופים בוגרים ובוגרים. בארץ מפוזרים כיום הרבה חניכים של אותו קן שעלו ארצה לפני 1940 ונמצאים בקיבוצים.

חיי תרבות וספורט

בעיר היה מועדון מוסיקאלי והיו מועדוני ספורט: מועדון אחד של ציונים ומועדון אחד של פועלים. להקות־התיאטרון הגדולות הופיעו במועדונים שלנו.

היו קבוצות כדורגל. בפינג־פונג היה "השומר הצעיר" תמיד במקומות הראשונים.

חיי התרבות התנהלו ללא הפרעה. המגבלה היחידה היתה של יכולת ואמצעים. כי העיר היתה ענייה. הרבה משפחות חיו בעוני.

בית אבא

משפחתי גרה בברודי במשך שנים רבות. מצבנו הכלכלי היה קשה. אבא היה בעל־עגלה – סבל. הוא עבד יחד עם אחיו. גרנו בחלק העני של העיר בבית של חדר וחצי שמט ליפול, עשר נפשות. אני הייתי הבכור. בחורף היינו שמים דליים על הרצפה כי הגג דלף, ומדי פעם סתמנו את החורים בגג.

לא היינו יחידים במצב הזה – הרבה מאוד משפחות, עם הרבה ילדים, היו עניות מאוד. קיבלנו תמיכה קטנה מאוד.

וכך כבר בגיל שתים־עשרה יצאתי לעבוד כדי לעזור לפרנסת המשפחה.

אני זוכר את עצמי, נער קטן, הולך עם גרזן ומסור לחצרות של יהודים שהיו קונים בולי־עץ גדולים. הייתי עושה מהם עצים להסקה. אני עם נערים כמוני היינו עובדים גם בעשיית חבלים ושקיות נייר. חיפשנו כל מיני פרנסות. אני למדתי שבע כיתות. אחי למדו רק ארבע. לא היתה אפשרות כלכלית שנמשיך את הלימודים.

כשסיימתי את הכיתה השביעית – בלי ספרים – הייתי בין התלמידים המצטיינים. מנהל בית־הספר (לא יהודי) בא הביתה לשכנע את אבא שיתן לי להמשיך ללמוד בתיכון. הוא אמר שידאג לי למילגה. אבא סירב.

אני מבין את אבא. לא היתה לו ברירה. הייתי צריך לסייע לו בפרנסת המשפחה. לא ידעתי מה זה כסף פרטי. מה שהרווחתי נתתי לאמא. אצלה הוא

היה יותר בטוח... אבא, מרוב צרות, היה לפעמים מוציא כסף על טיפה מרה
או על משחק קלפים.

אף־על־פי שחיינו חיי דוחק, חג היה חג, ולשבת היתה חלה. האנשים לא הגיעו ליאוש. היו לי ידידים בעלי נגריה, והם הציעו לי שאעבוד אצלם. כך התחלתי להיות נגר, ונשארתי במקצוע הזה.

קראתי הרבה. ספרים ליוו אותי במשך היום, ובייחוד מאוחר בלילה. היתה ספריה שבה החלפתי ספרים ללא תשלום. אהבתי לקרוא גם בהליכה. היו צוחקים עלי, כי לפעמים נתקלתי בעץ. קראתי ליד השולחן... פורקן חיפשתי בספורט. שיחקתי כדורגל, כדור־עף.

"השומר הצעיר"

כולנו היינו בתנועת "השומר הצעיר". ההורים לא נתנו את ברכתם להצטרפותנו לתנועה, כי ראו בזה סטייה מעבודות היום־יום. לא כל־כך הבינו בזה. הם לא היו משכילים, לא אבא ולא אמא. הלכנו לתנועה מתוך דחף להיות יחד עם בני גילנו. היחד הזה הגן עליך.

בברודי פעלו כל התנועות הציוניות. היו סניפים, קנים והכשרות. דובר שם על חלוציות. הפעילות היתה רבה לעומת מספר התושבים.

אני הייתי ב"השומר הצעיר" מגיל עשר ועד שנת 1940 – קרוב לעשר שנים. אפשר לומר שהקן היה ביתי. מה שלא היה לי בבית היה לי בתנועה: גם התפתחות מבחינת הידע, כי בקן למדנו, וגם מבחינת הידידות. התנועה גם נתנה לי את הראייה קדימה, למה אתה רוצה לשאוף ומה מצפה לך בעתיד. התנועה מילאה את כל חיי, כי בית כמעט לא היה לי... אולי לא תיארתי זאת נכון: היה לי בית. היינו עשר נפשות בדירה של 4 × 6 מטרים (חדר ומטבחון). כך גרנו, בצפיפות גדולה. אבל בתנועה הרגשתי כעין שחרור, שאני חי את החיים שלי. בשנתיים האחרונות כבר התחילו חברים בני גילי לצאת להכשרה. אני לא הספקתי. המלחמה קטעה את הכל.

בשלטון הרוסים

כשנכנסו הרוסים לברודי ב־1939 מצאו את עצמם פתאום כל חברי התנועה בלי פרספקטיבה, בלי כלום. השלטון הרוסי לא היה שלטון דיכוי, אבל סדרי החיים השתנו לגמרי. נאסרה כל פעילות מפלגתית ותנועתית. אמנם חל שיפור כלכלי, אבל החיים נעשו ריקים. כל המרץ הופנה לחיי יום יום, לפתח כושר הסתגלות על מנת להתקיים.

החיים התרבותיים והציבוריים הידלדלו מאוד עד שהתחסלו לגמרי. כל מה שהיה קודם נפסק בבת־אחת למחרת יום בוא הרוסים.

היו יהודים שעזרו לקומיסארים. לא היה להם קשה למצוא כאלה. אבל אנו חיינו בהרגשה של ריקנות. מכיוון שלא יכולנו לפעול, נענינו לאותן המודעות שקראו לנוער לעבוד במקצוע במזרח – והוא יתקבל בתנאים טובים. ראינו את זה כהזדמנות יחידה בשבילנו, והלכנו לזה. אחר־כך התברר לנו שזה היה שונה מן הפרסומים.

כשהופיעו בעיר מודעות הקוראות למי שמעוניין לעבוד במקצוע בתנאים טובים לצאת לאיזור התעשיה במזרח לפרק־זמן של שנה אחת, התארגנה קבוצה של עשרים איש, בתוכה חברי הנהגת הקן, ואני בתוכם. נרשמנו ויצאנו.

נרשמנו לשנת עבודה במגניטוגורסק, בהרי אוראל, עם הבטחה שבסוף התקופה נוכל לחזור הביתה, כי המגמה שלנו היתה לחזור – רצינו רק לצאת קצת כדי להרחיב את האופקים.

לא הגענו למגניטוגורסק. הגענו לאיזור טולה. כעבור זמן קצר עזבו הרוב את המקום בגלל קשיי העבודה. התנאים שם היו קשים מאוד. נשארנו שם חמישה – כולם חברי הנהגת הקן.

חודש לפני סיום התקופה נאסרנו כולנו על־ידי הנ.ק.וו.ד., בתואנה שאנחנו קבוצה של קונטרה־רבולוציונרים שנשלחו על־ידי השלטונות הפולניים לחולל בברה"מ מהפכת־נגד. החברים הם: דוד אלטמן, יצחק ולטמן, מיסקו גרינגרס, שמואל זלץ והינך יונג.

מאסר ומחנות

החקירות נמשכו כמה חודשים ובסוף נשפטנו כולנו לחמש שנות מאסר ולשלוש שנות שלילת אזרחות. ראש הקבוצה שלנו, יצחק ולטמן, שהיה ראש הקן – קיבל שבע שנים. כך התחילו החיים במחנות־עבודה ובבתי־סוהר בברה"מ.

האוכלוסיה במחנות

האסירים במחנות היו מכל מגוון האוכלוסיה של ברה"מ: פועלים, חיילים, פקידים, חברי המפלגה הקומוניסטית, אנשי מימשל, אקדמאים. האשמה הכללית: חתירה נגד המשטר.

שמעתי במחנות הרבה סיפורים של אנשים שהיו במרכז העניינים, וביום בהיר אחד הודיעו להם שהם עצורים. הם הואשמו במעשים שלא ביצעו, ונשפטו לתקופות ארוכות. לא היתה להם כל אפשרות לבקש דין צדק. מי שהיה בפנים, נשאר בפנים. אלה היו ימי מלחמת פינלנד, בראשית מלחמת־העולם השנייה.

המימרה הנפוצה בברה"מ באותם ימים היתה: בברה"מ יש שלושה סוגים של אנשים – מי שיָשב, מי שיושב ומי שיֵשב...

יום בחיי אסיר

התנאים במחנה היו קשים מאוד. ב־5 בבוקר, כשעוד חושך, צלצול לקימה. אתה מתלבש בבגדים שיש לך, שאינם מתאימים לחורף הרוסי. מסתדרים בחטיבות, במגרש גדול. עוברים בדיקה ומתחילים לצאת דרך השערים למסע לעבודה. למזלנו, המחצבות היו במרחק של קילומטר וחצי או שניים מן המחנה. ההליכה היתה לא ארוכה.

בהליכה היה אסור לסור ימינה או שמאלה, כי אז ירו ללא אזהרה. היינו חייבים ללכת בידיים שלובות מאחור. כשהגענו לעבודה התחלקנו לקבוצות. לכל קבוצה היתה נורמה של הספֵק: מספר מסוים של קרוניות מלאות.

האוכל היה במשורה. בבוקר כמעט לא היה אוכל, רק קצת תה חם. בצהריים, כשחזרנו מן העבודה, היה מרק בלי כלום ו־600 גרם לחם שחור. זה היה כל האוכל. אם היית סטכנוביץ', כלומר אם החטיבה שלך הצליחה לעבור את הנורמה של ההספק – היית מקבל קצת יותר לחם.

מבני המחנה היו צריפים מעץ, עם דרגשים לכל אורכם. שם שכבנו. מובן שהיו גניבות בין האסירים. היה קשה לשמור על הנעליים שנעלת היום, שיהיו לך גם מחר...

חטיבה של נגרים

העבודה במחצבה היתה קשה מאוד. באחד ממסדרי הבוקר אזרתי עוז ואמרתי למפקד המחנה שאני וחברי שמואל זלץ הננו נגרים והיינו יכולים להביא יותר תועלת בעבודות נגרות מאשר במחצבה. הוא רשם לו את הפנייה ואישר את המעבר. הועברנו לחטיבה של נגרים.

הוקל לנו אז מאוד, גם בעבודה וגם ביחס שקיבלנו. עבדנו בתיקון קרוניות ומשאיות. גם יצאנו ליערות לכרות עצים ולעשות מהם לוחות. זאת היתה עבודה מפרכת, אבל ידענו להשתמש בגרזן ובמסור והצלחנו לייצר את הנורמה.

המצעד: מחנה בהליכה

התקרב החורף של 1941. הגרמנים פלשו לברה"מ והצבא הגרמני החל להתקרב לאיזור שבו היה המחנה שלנו. סביב המחנה נפלו פצצות ופגזים, אבל עלינו לא נפל כלום. הם ידעו שזה מחנה של אסירים פוליטיים, אנטי־קומוניסטים, ופסחו עלינו.

החזית התקרבה מאוד והרוסים החליטו להעביר את המחנה. אמצעי־תחבורה לא היו להם. באחד הערבים קיבלנו פקודה לצאת מחר ברגל מן המחנה. כל אחד לקח מה שיכול היה לקחת, את המיטלטלים שלו. במחנה היינו 1,700 איש. הלכנו מחושך לחושך, במשך כל היום. בהליכה קשה כזאת אינך סופר את הימים; אינך יודע את התאריך. אבל היה לנו ראדיו ציבורי. יכולנו לדעת מה קורה. כך נודע לנו שהכריזו על חנינה לאזרחים הפולנים. באותו זמן התארגן צבא אנדרס. אנחנו הגשנו למפקד המחנה בקשה להיכלל ברשימת המשתחררים. אבל מכיוון שהיינו רק חמישה פולנים, הוא פשוט לא ידע מה לעשות בנו. הוא הבטיח שיברר במחוז, ואחרי שיקבל תשובה יֵדע מה לעשות... לא השתחררנו.

הלכנו קילומטרים על קילומטרים. מי שהסתכל אחורה ראה תור המשתרע עד אין סוף. האנשים התחילו לזרוק דברים שלקחו מן המחנה כי התקשו לשאת אותם.

יצאנו באוקטובר. עברנו בין הקווים של הצבא הגרמני והצבא הרוסי. הלכנו דרך יערות, כי הדרכים היו תפוסות על־ידי השריון הגרמני או הרוסי. אף אחד שם לא ידע מי נמצא איפה. כך הלכנו כחודש ימים בדרכי רוסיה, באיזור של בוץ, בתקופת הגשמים והקור העז. בלילה היו מפזרים אותנו על עשבים כדי ללון. ארוחות מסודרות לא היו. כל אחד אכל מה שהצליח לאסוף בזמן ההליכה: תפוח־אדמה, כרוב, גזר. האיזור היה כמעט ריק מתושבים, איזור־ספר. היו שיירות של פליטים.

בזמן ההליכה, מי שפיגר נורה. אחרי חודש ימים של הליכה נותרו בחיים כחמש מאות איש. הגענו לעיר ריאזאן ליד הנהר אוקה. שם התרחצנו בפעם הראשונה ועשינו תספורת וגילוח. ריססו את בגדינו מלאי הכינים. שם החזיקו אותנו כמה זמן בבית־הסוהר. בסוף העמיסו אותנו על סירות כדי להגיע לוולגה.

אנחנו לא ידענו לאן מובילים אותנו. זה היה בחודש נובמבר והנהר קפא. הסירות נשארו עומדות במקום. ניסינו לפלס דרך, אבל לא הצלחנו. חודש ימים החזיקו אותנו בתוך הסירות האלה. אוכל כמעט לא קיבלנו. מי שמת נזרק מתחת לקרח. יכולת לצאת מחוץ לסירה רק לעשיית הצרכים. שאר הזמן שכבת על הדרגש.

כעבור חודש, כשהוציאו אותנו משם, לא היכרנו איש את רעהו. כולנו היינו צהובים לגמרי. הובילו אותנו בתוך יערות מושלגים לתחנת־הרכבת הקרובה.

אני חושב שלא היתה שום יד מכוונת למסע הזה. לא היו אחראים. אותם אנשי נ.ק.וו.ד. שהיו איתנו נסחבו כמונו.

ברכבת

הגענו לתחנת־הרכבת והכניסו אותנו לקרונות־מסע. כעבור כמה ימים של נסיעה התקינו דרגשים. בכל קרון היו מאה איש. התחלנו לנסוע מתחנה לתחנה. כל הזמן פגשנו שיירות של הצבא הרוסי. בחורף 1941 היו הקרבות הקשים באיזור מוסקבה. היעד שלנו היה מכרות־פחם בקזכסטאן. בחודש שנסענו ברכבת היו הרבה מתים בדרך.

בבוקר היינו מקבלים כוס מים קרים, ממש קפואים, עם פרוסת לחם קפואה. רוב האנשים היו כל־כך רעבים עד שאכלו את הלחם הקפוא עם המים וחלו בטיפוס. היינו ארבעה חברים, תמכנו איש באחיו, שמרנו על עצמנו ולא אכלנו את האוכל כפי שהוגש. היינו מחכים בתור עד שנוכל לגשת לתנור־ברזל קטן שהיה בכל קרון, שם הרתחנו את המים וחיממנו את הלחם. הודות לזה נשארנו בחיים.

מחנה בשער שבין אירופה ואסיה

בסוף דצמבר הגענו למחנה באורסק, בדרום הרי אוראל, במקום שנגמרים הרי אוראל ומתחילות ערבות קזכסטאן. זהו השער שבין אירופה ואסיה. המקום הזה מצטיין בכך שבקיץ יש בו סופות אבק ובחורף סופות שלג. הטמפרטורות שם גבוהות מאוד בקיץ ונמוכות מאוד בחורף.

לשם הגענו 190 איש. לאחר בדיקות רפואיות מצאו שרק עשרים כשירים לעבודה. כל היתר נשלחו לבתי־חולים. מעטים נשארו בחיים.

לי קפאה הרגל. לאחר שהסתובבתי כך כמה ימים הובילו אותי בסוף לבית־החולים המרכזי של המחנה הזה. גם חברי שמואל זלץ בא אתי.

המחנה היה גדול: היו בו כ־8,000 אסירים, מפוזרים בשמונה תת־מחנות.

בבית־החולים

אני וחברי שמואל זלץ היינו בבית־החולים כחצי שנה. היתה לנו מחלה מאוד נפוצה בין האסירים: הקיבה לא מסוגלת לעכל אוכל. כך מתים האנשים לאט לאט, בלי שירגישו. נתמזל מזלי והרופאה במחנה הזה עבדה גם במחנה הקודם. משידות בינינו נודע לה שאני ספר. היא סידרה שאתחיל לספר את החולים. הייתי הולך ממיטה למיטה ומספר ומגלח, וגם התחלתי לקבל קצת דייסה, קצת מרק וחתיכת לחם, כך שמצבי השתפר והתחלתי להבריא. גם חברי התאושש. אבל בשלב מסוים הוא התחיל להתנפח ואמר לי שהוא רוצה למות. הוא שתה מי־מלח ומת.

כשהתחלתי לעבוד בתור ספר ויכולתי לנוע עשו אותי גם סניטאר בבית־החולים, וגם אחראי להובלת המתים לבית־הקברות. היתה עגלה עם ארגז גדול, והיה מרתף שבו היו מניחים בלילה את כל המתים של כל תת־המחנות. בבוקר היינו אני ועגלון אחד מעמיסים את הגופות על הארגז. הייתי חותם על הקבלות ונסענו. בית־הקברות נמצא חמישה או שישה קילומטרים מן המקום, בערבה. שם היו קברים פתוחים גדולים, היינו מניחים בהם את הגופות ופועלים היו באים לכסות את הקברים. שנתיים עבדתי בזה. 8,000 איש קברתי בשנתיים האלה.

במחנה הזה היו אנשים מכל המקומות: חיילים מן החזית, גרוזינים, בוכארים. כל תת־מחנה היתה לו עבודה מיוחדת: אחד עבד במפעל נחושת, שני בקרונות רכבת, וכו׳.

במחנה רוסי היחס אלינו היה שונה מאשר במחנה־ריכוז גרמני. לא צעקו עלי "יהודי". שם לא היו הרבה יהודים... אבל עצם משטר החיים היה כזה שתוך כמה חודשים אנשים הגיעו לאפיסת כוחות. כך הגיעו לבתי־חולים, ומשם בדרך־כלל לא יצאו חיים.

מן הטראנספורטים שהגיעו אלינו אחד זיעזע אותי במיוחד. אלה היו אנשים מגרוזיה שהובילו אותם דרך הערבה בחורף והם הגיעו אלינו כולם קפואים. אני זוכר שחתכנו מהם שקים מלאים של ידיים ורגליים. כעבור זמן קצר לא נשאר מאף אחד שום זכר.

החיילים שהובאו מאיזור סטאלינגראד הביאו אלינו את מחלת הטיפוס. גם אני חליתי בה. היה רק הבדל אחד: אני הייתי בתנאים טובים יחסית, בהשגחת רופאים, וכך יצאתי מן המלחמה. אחרים לא.

באותה תקופה הצלחתי להעביר אלינו את חברי יצחק ולטמן, שהיה בתת־מחנה אחר. העבירו אותו בתור חולה והוא נשאר בתור תושב המחנה שלי ועבד יחד אתי בבית־החולים. עד היום אינני יודע אם עשיתי לו שירות טוב או

רע. אמנם שיפרתי את מצבו, כי הוא הבריא והתחזק. אבל הוועדה הרפואית שבדקה אותו מצאה אותו כשיר לעבודה והוא נשלח למזרח הרחוק – לבניית הרכבת הטראנס־סיבירית.

עוד חבר עבר אלינו, מיסקו גרינגרס. הוא היה חייט. עוד בבית, וגם במחנות, עבד בחייטות. המחנה שלו עבד בשביל מפקד המחנה. אסירים בעלי־זרוע ביקשו אותו שיתפור בשבילם, והוא סירב.

בצמרת המחנה היו השודדים והגנבים אחראים על חלוקת הלחם, על עבודת המטבח ועל כל עמדות־הכוח. אסירים שלא קיבלו את מרותם הלשינו עליהם. על החבר שלי אמרו ששמעו אותו אומר שהוא מחכה שהגרמנים ינצחו במלחמה, וכדומה. כתוצאה מן ההלשנה העבירו אותו לבית־סוהר אל אלה המחכים למשפט חוזר. שפטו אותו שוב לעשר שנים. לבסוף הוא נשאר אצלנו ועבד כחייט.

השחרור

הדבר האחרון שקרה לי במחנה לפני שהשתחררתי היה, שמפקד המחלקה שעסקה בתעודות קרא לי ונתן לי מזכרת: תיק הניירות שלי, כל התעודות מראשית המאסר.

לקחתי את התיק והחבאתי אותו עמוק עמוק במזוודה שלקחתי אתי. ידעתי שאם יתפסו אותי עם התיק הזה בתוך רוסיה, אני שוב בפנים... כשנכנסתי לרכבת האחרונה לפולין, עוד לפני הגבול, אמרו לי שבודקים בדיקה יסודית את כל הנוסעים. ואז קרעתי את התיק. לא רציתי להסתכן בגללו. הכל אבד.

חברי יצחק

חשבתי על כך כשנודע לי שהחבר שלי יצחק וָלטמן נשאר בחיים. אספר עליו קצת.

הוא השתחרר ב־1947, לאחר שבע שנות מאסר. קיבל כרטיס לרכבת ונסע לעיר מרכזית. שם נעצר, כי לאסיר בטחוני לא היתה זכות לשבת שם אלא רק במחוז־ספָר. נתנו לו כרטיס שיסע לעיירה נידחת בקזכסטאן. כשהתחילו משפטי הרופאים היהודים עצרו אותו שוב. חקרו אותו עלי, איפה הייתי ומה עלה בגורלי. הם ידעו שיש קשר בינינו. לאחר שחרורי כתבתי לו מכתב מפורט על הדרך שבה השגתי את התעודות. הוא מעולם לא קיבל את המכתב הזה.

החזיקו אותו במאסר שנתיים נוספות, עד מות סטאלין. ואז קיבל אישור לעבור לעיר אחרת. שם עבד ולמד בערבים עד שגמר טכניון וקיבל תואר מהנדס בניין. הוא התחתן עם אשה שעזרה לו ועמדה לצדו בזמנים הקשים ביותר.

שנה אחרי שנה הוא הגיש בקשות ליציאה ולעלייה ארצה, מאז החלה יציאת היהודים משם. כל שנה דחו אותו. רק לפני חמש שנים הצליח לעלות.

היום הוא חולה מאוד. אנחנו בקשרים הדוקים.

במשך כל המלחמה לא נפגשתי עם הנאצים. כשהיינו במחנה קרוב לאיזור מוסקבה והגרמנים התקרבו אליו, העבירו אותנו לפנים רוסיה.

בשנה האחרונה למלחמה, כשהאיזור שלנו שוחרר על־ידי הצבא האדום, כתבתי מכתב לראש העיריה שם וביקשתי לוודא אם מישהו ממשפחתי – הורים, אחים, אחיות – נשאר בחיים. כעבור זמן קיבלתי הודעה שהמשפחה שלי כולה נרצחה, יחד עם כל האוכלוסיה היהודית בעיר. הם חוסלו בגטו על־ידי הגרמנים.

אם כן כבר אז, ברוסיה, ידעתי שבעצם אין לי לצפות שמישהו חי... ואף־על־פי־כן אמרתי בלבי שאני מוכרח לחזור לשם ולחפש... פן יהיו לי אחר־כך ספקות ומחשבות, שיכולתי לוודא ולא עשיתי זאת.

כשקיבלתי את הניירות נסעתי לעיר וביקרתי במקום. שם סיפרו לי שכנים אוקראינים שעבדו עם אבי בסבלות מה קרה. הם הראו לי את המקום שבו נרצחו בני משפחתי בעת חיסול הגטו. כל המשפחה נרצחה. איש לא נותר בחיים.

אחרי יומיים הרגשתי שאין לי מה לעשות בבית־הקברות הזה. חזרתי ללבוב ושם חיכיתי לרכבת שתיקח אותי משם. כעבור שבועיים או שלושה נסעתי. כשהגעתי לפולין נודע לי שנותרו שרידים של התנועה ומתארגנים קיבוצי עלייה, ובן־רגע ידעתי שדרכי ברורה לפני: ידעתי מה אני רוצה לעשות בחיי הלאה.

לאחר המלחמה, התארגנות בקיבוץ

כשהרכבת שנסעתי בה עצרה בתחנת קראקוב, פגשתי מישהו שסיפר לי שבלודז' מתארגן קיבוץ של "השומר הצעיר". ידעתי שזאת היא הדרך שלי; אין לי אחרת.

הגעתי לשם והצטרפתי לקיבוץ המורכב מאותם היסודות כמוני: יוצאי מחנות־ההשמדה, פרטיזאנים ביערות, וכאלה שהיו במחנות־עבודה ברוסיה.

הקבוצה שלנו – חמש מאות אנשי־קיבוצים – היתה צריכה להגיע מאוסטריה למארסיי ומשם לעלות על אוניה שתביא אותנו ארצה. אבל בגבול בין איזור־השליטה הבריטי לבין איזור־השליטה הצרפתי באוסטריה נאסרנו, כי הניירות שלנו היו מזויפים.

אז התחיל מעבר ממחנה למחנה עד שהגענו לאיזור נירנברג, ושם, כעבור שנה, קיבלנו הודעה על היציאה לעלייה. כך הגענו ל"אקסודוס".

במשך השנתיים האלה נדדנו חברי הקיבוץ ממקום למקום עד שעלינו על האוניה. הסיפור של "אקסודוס" ידוע ומוכר, מה שהיה בחופי הארץ והקרב עם האנגלים, בפיקודו של מרדכי רוזמן, איש הקיבוץ שלנו. בתום הקרב נשלחנו בחזרה למארסיי ומשם להאמבורג. שם נשלחנו ממחנה למחנה.

באותם ימים של נדידה הצלחנו לסדר לנו סדר־יום מלא. הוא כלל לימודים ועבודה, חלקית או שלמה. היו לנו תעסוקות מגוונות, כדי שלא נתנוון ולא נשקע בדכאון. היו לנו ערבי־שבת ופעולות תרבות שונות. השתדלנו והצלחנו להיות – הן מבחינה תרבותית והן מבחינה חברתית – דוגמה לקיבוצים אחרים שהיו בסביבה.

התקופה שעברנו יחד ב"אקסודוס" קירבה אותנו מאוד. בים היינו כשלושה חודשים: מן היציאה דרך תעלת לאמאנש עד להאמבורג, בצפון גרמניה. זאת היתה תקופה ארוכה.

אחר־כך היינו כלואים במחנות המוקפים גדרות־תיל, ושמר עלינו צבא בריטי עם טנקים. המשכנו לחיות במשטר של מחנות. הבריטים ניסו לשבור את רוחנו, אבל לא הצליחו. היינו 4,700 מעפילי "אקסודוס", חלק גדול מאורגנים בקיבוצים וחברות־נוער. כך שבמסגרת של "אקסודוס" הצלחנו לשמור על פעילות תרבותית וחברתית. אלה יצרו מסגרת־חיים שבאמצעותה יכולנו להתגבר על התנאים הקשים.

העלייה ארצה והתקופה בקיבוץ מענית; מלחמת העצמאות

כשירדנו מן האוניה בחיפה, בפעם השנייה, נשלחנו כגרעין לקיבוץ מענית. הגענו לשם ביאנואר 1948. הקיבוץ נמצא בין כפרים ערביים.

באפריל התחילו התקפות על הקיבוץ. היינו במצור עד סוף 1948. עברנו ממלחמה למלחמה, מעין המשך טבעי למה שהיה קודם...

היינו קבוצה מגובשת. חיינו את חיינו בתוך הקבוצה. חברי מענית היו יותר מבוגרים מאיתנו והיו לנו אתם יחסי עבודה, אבל לא יותר מזה. הם לא השכילו לקשור איתנו קשרים אחרים.

הארץ היתה בשבילנו כמו גן עדן. התרגשנו כשראינו חקלאי יהודי, עגלון יהודי, נהג יהודי... התרגשנו לראות את הסביבה, את הנוף... זה היה ערב פרוץ מלחמת השחרור. לא ידענו אז איזה קשיים צפויים לנו. שמחנו על המיפגש עם הארץ, אף־על־פי שבעצם לא היכרנו אותה. אז לא היו אפשרויות של טיולים או נסיעות. כל הזמן היו מאורעות. האיזור היה מכותר. בשביל לצאת אפילו ליום אחד היית צריך לקבל אישור מיוחד מן המא"ז. המצב הזה נמשך שנה. אפילו כשהיתה הפוגה בארץ באמצע המלחמה, במענית לא היתה הפוגה.

גל־און

מרדכי רוזמן, מפקד "אקסודוס", המשיך להיות בקשר איתנו. הקיבוץ שלו, גל־און, חיפש השלמה, והוא בא אלינו למענית, לשכנע אותנו שנעבור לשם. הסכמנו.

המעבר לגל־און פגע בנו קשות. הקיבוץ היה עדיין במושבה נס־ציונה, שם היו הנשים והילדים. את הנקודה התחילו לבנות כשאנחנו הגענו. החברים היו עובדים איתנו חמישה ימים בשבוע, וביום שישי היו חוזרים למושבה, למשפחותיהם. אנחנו נשארנו שם. זה היה כאילו להיות שוב במחנה. התקופה הזאת גרמה לפיזור הגרעין. נשארנו עשרה חברים. שם לא היו שום פעולות ולא חיי חברה. רק עבדנו בבניין. גם לא היו שום קשרים עם חברי גל־און. אצל אנשינו התעורר הרצון לחפש פינה, כל אחד לעצמו, ליצור בית, משפחה. במענית היה יותר קשר. בגל־און היה נתק.

גם בגל־און היה משבר באותה תקופה. הרבה חברים לא עברו לחיות בנקודה החדשה ונשארו בנס־ציונה.

בגל־און הייתי משנת 1949 עד 1952. ואז עברתי לגזית.

גזית

עוד בגל־און קשרתי קשרים טובים מאוד עם הגרעין הארגנטינאי שהיה שם, ומצאתי לשון משותפת עם הרבה חברים. כאשר באתי לגזית לא היה לי ספק שאמצא שם את מקומי.

מן ההתחלה עבדתי בנגריה, ולכן הרגשתי שאני תורם בשטח חיוני. זו היתה התקופה של תנופת הבנייה. קצב העבודה דרש את כל המרץ והכוח. חיי החברה היו רוּססים, והרגשתי טוב למן הרגע הראשון.

בחברה הארגנטינאית שמצאתי בגזית ראיתי כעין המשך של חיי הקן של אז. הלהט הזה! זה היה כאילו אני נמצא בתוך הקן שלי; המשך של מה שהיה ונקטע. אף־על־פי שגרתי בצריף עלוב ואילו בגל־און כבר גרתי בבית, לא הרגשתי שירדתי בדרגה, כי סוף סוף היו לי חיים מסודרים בחברה מסַפֶּקת.

עוני היה לי גם בילדות ובשנים שחייתי במחנות ברוסיה, ואחר־כך בשנות ההעפלה – תמיד הָיו לי חיים לא־מסודרים. זוהי הסיבה שכאן לא חיפשתי הרבה מבחינה חומרית. הסתפקתי במה שהיה לי, והלכתי עם כולם באותה דרך: מן הצריף לצריף שוודי, לבית, לשיכון ותיקים.

טיפול בזקנים

הרבה שנים אני מטפל בהורים הזקנים של החברים בקיבוץ. זה התחיל מזה שהיתה לי קירבה להורים הראשונים, הרומנים, דוברי האידיש. פעילות זו נותנת הרבה סיפוק.

המשפחה בקיבוץ

בנוגע לבניית המשפחה שלי כאן: הדבר העיקרי שרציתי הוא המשכיות. לפני הרבה שנים נדרתי נדר, שלא אני ולא שמי יהיו האחרונים; שיהיה לנו המשך. זה אומר לגדל משפחה. בזה הצלחתי. הבנים שלי יודעים את העבר, אם כי לא את כל הפרטים. את אשתי חיה הכרתי בשנת 1952. התחתַּנו, ומאז היא שותפתי הנאמנה. שלושה בנים לנו: צביקה, תמיר ורונן. לצביקה הצטרפה שוויצרית חמודה נאמנה ולהם שני בנים: דני ומיכאל. לתמיר הצטרפה צברית חיפאית, סמדר, ולהם בת חמודה, ענבר. רונן עדיין לבדו, מתכנן לימודים. כולם כאן איתנו בבית, וזה מסב לנו הרבה אושר. הלוואי כך הרבה שנים.

חוג מורשת

אני נמצא בחוג "מורשת" מאז היווסדו. אבא קובנר אמר באחת מפגישותינו שאם אנחנו לא נספר את מה שעבר עלינו, אם הדור שלנו לא ינציח את הדברים – הדור הבא כבר לא יספר...

בהתחלה לא סיפרתי את כל הפרטים. מעטים יכלו להעלות את הדברים על הכתב. דווקא בשנים האחרונות, כשהמרחק גדל, כשאנשים הגיעו לגיל כזה שאי אפשר עוד לדחות... יש הרבה מאוד חומר, הרבה יותר ממה שאפשר להביא לדפוס. הפעולה הראשונה של חוג מורשת היתה לגבות עדויות אישיות, ודרך הסיפורים האישיים להגיע לסיפור התקופה. הרבה חומר מונח בגבעת חביבה במכון לחקר היסטורי ומחכה שיטפלו בו.

הדור שעבר את השואה חושב היום על העבר יותר מאשר בשנים הקודמות. גם אני יש לי תחושה שצריך לספר, כי זו הדרך שעברו רבים רבים, ומעטים נשארו בחיים. זה מה שמעיק עליך אבל גם מחייב אותך: שאתה כאילו דוברם של הרבים שהלכו.

יעקב בראון

סיפור הצלת משפחתי ומשפחת הרב שטיינברג

ברצוני לכתוב שורות אחדות על משפחתנו וכן על משפחת הרב שטיינברג ז"ל, רבה של העיר ברודי, בימי השואה. גורל משותף של מאבק ואמונה גרם לכך ששתי משפחות אלה, בראון ושטיינברג, ישרדו ויינצלו.

בראש משפחתנו, משפחת בראון, עמדו אבינו מרדכי (מרקוס) בראון ואמנו לאה לבית כץ, ואנחנו הילדים היינו חמישה. הבכור ישראל (סוניו) ניצל אך מת ממחלה ממארת בארץ בשנת 1977. פנינה (פפה) תיבדל לחיים ארוכים נשואה לארנולד ולה בת, רונית, אף היא נשואה. פנינה ובתה מתגוררות בקרית־אונו. אנוכי יעקב נשוי למרגלית. יש לנו שלושה ילדים, הבת ענת נשואה ולה שני ילדים, והם גרים בקרית־אונו. הבן דרור, סרן בחיל־האוויר, נשוי אף הוא וגר בתל־אביב, ובן־הזקונים ערן גם הוא קצין, בחיל־המודיעין, וגר איתנו בקרית־אונו. אחי ואחותי הקטנים, יוסף וחנה, נספו באקציה שערכו אנשי הגסטאפו בברודי ביום הכיפורים 1942, והם אז בני ארבע ושנתיים בלבד. יהא זכרם ברוך.

עוד לא התאוששנו מאובדנם של אחי ואחותי הקטנים והטהורים וכבר נאלצנו לעזוב את העיר ולחפש מחסה ביערות ובכפרים שמסביב לעיר. אחרי חיפוש נואש אחר משפחה אוקראינית שתסכים להחביאנו המליצו מכריו של אבא על אוקראיני בשם קרבצ'וק מן הכפר פוניקווה. קרבצ'וק היה גוי אדוק, נשוי בלי ילדים. המהומה בעיר היתה גדולה והכל חיפשו דרכים להינצל.

כשראתה אמי לאה ז"ל כי לרב העיר משה שטיינברג ולאשתו הרבנית רחל אין לאן לברוח, האיצה באבי מרדכי לקחת את הרב והרבנית איתנו אל אותו גוי, למרות הסכמתו להחביא אותנו בלבד, ואף זאת בתמורה לסכומי־כסף גדולים במזומן, בזהב ובתכשיטים. למשפחת שטיינברג לא היו אמצעים כספיים, אך כאמור זו היתה בקשתה של אמי, ואבי מילא אותה. כך נקשרו הגורלות של שתי משפחות אלה, משפחתנו ומשפחת שטיינברג. במשך 18 חודשים, עד השחרור באפריל 1944, היינו יחדיו, חמשת בני משפחת בראון ועמנו הרב ואשתו, ביחד שבע נפשות. כאמור, אבי שילם לקרבצ'וק כסף רב מדי חודש בחודשו, בשבילנו וגם בשביל משפחת הרב.

במשך 18 החודשים עברנו מאורעות קשים ביותר. עד מהרה נוכחנו לדעת כי המחבוא שהכין לנו הגוי היה לזמן קצר ביותר. הפחד הכריע את רצונו להחביאנו, וכך מצאנו את עצמנו משוטטים ביערות האין־סופיים ללא מזון ומים וללא כיוון. כאן היו לנו רוחו ואמונתו של הרב שטיינברג לעזר רב. הוא ואבי האמינו כל הזמן שאנו כולנו, כל השבעה, נשרוד בסופו של דבר. אך

המצב הלך והחמיר. מקומיים גילו אותנו ביערות וחיפשו אחרינו. קרבצ'וק, ייאמר לזכותו, לא זנח אותנו גם לאחר ששילח אותנו ליערות. הוא וגויים אחרים ממכריו של אבי מצאו בונקר טבעי בעומק של כ־10 מטרים, כדי שניכנס לתוכו. הורדנו בסולם לבונקר, אשר לדברי הגויים היה אפשר להתקיים בו 24 שעות בלבד.

בבונקר הזה שהינו במשך שישה חודשים בתנאים תת־אנושיים, כאשר כל הזמן אנחנו שוכבים על אבנים קרות בחושך כמעט מוחלט. זה היה צינוק שממנו לא היה אפשר לצאת ללא סיוע מבחוץ. שוב ייאמר לזכותו של קרבצ'וק כי גם הפעם לא זנח אותנו, ומדי לילה היה הולך ברגל קילומטרים רבים הלוך ושוב כדי להביא לנו לחם ומים. לא בכל לילה עלה בידו להביא לנו את המזון, אך בזכות התמדתו הצלחנו לשרוד במקום הארור הזה. לאחר חצי השנה בבונקר ומספר חודשי שוטטות ביערות קודם לכן החזיר אותנו הגוי למחבואנו המקורי, ובו היינו עד השחרור באפריל 1944.

הרב שטיינברג ורעייתו נדדו לארצות־הברית והתיישבו בניו־יורק. שם נפטרו שניהם לפני שנים אחדות.

אחינו הבכור ישראל נסע אחרי המלחמה לאנגליה, משם לקנדה ובשנות השישים המאוחרות עלה ארצה. כאן כאמור הכריעה אותו מחלה ממארת והוא נפטר. ההורים, אשתי פנינה ואנוכי עלינו ארצה ב־1950. אבא נפטר ב־1981 ואמא ב־1985. יהי זכרם ברוך.

הרב שטיינברג הוקיר את מעשהו של אבי למענו ואף פירסם ספר בניו־יורק המתאר את מאורעות אותם הימים ואת חלקו של אבי בהצלת חייו וחיי אשתו.

בנסיעותי לארצות־הברית ביקרתי אותם כמה פעמים והעלינו זכרונות. בחייהם עמדו הורי והרב בקשר־מכתבים קבוע. הורי וגם הרב שטיינברג עמדו בקשר־מכתבים עם הגוי קרבצ'וק.

קבוצת חברי ארגון עובדים ציונים סוציאליסטים בגולה "התאחדות"

חברי קבוצת "אחווה" עממית

קבוצת חברי "החלוץ" בברודי

קבוצת חברי "החלוץ" בברודי

קבוצה של "גורדוניה" בברודי

יושבים מימין לשמאל: מוניו קאצ'ר, רות הלפרין, יוסף ליינר (ראש הקבוצה)... רייס, יוזיו קאצ'ר; עומדים: אדולף טננבוים, לאה פרידמן, סלקה גלצר, חסר לוי מייזלר (כתם שחור)

קבוצת חברי "בני עקיבא"

יצחק וָלטמן

העולה האחרון מברודי

כאשר אני נזכר במה שעבר עלי בארבעים שנות שהייתי ברוסיה הסובייטית, שנים ארוכות וחשוכות, מלאות זוועות ואכזריות, בגולאגים של המזרח הרחוק, בערבות קזכסטאן ובמדבר טורקמניסטאן שבאסיה התיכונה; חקירות משפילות ואכזריות, עבודת־פרך בקור נורא עד 60 מעלות מתחת לאפס, ורעב מתמיד בעשר השנים הראשונות – אני שואל את עצמי מהיכן לקחתי את הכוח להתגבר על כל זה, והתשובה היא: חינוך ואמונה.

החינוך השומְרי, אשר ינקתי לקרבי מאז ילדותי בקן "השומר הצעיר" החמים והדל בברודי, זרע בי ערכי־יסוד אשר ליוו אותי בצעירותי, בבגרותי וגם בזקנתי. והייתי חדור אמונה, שרק בארץ ישראל, במולדת ההיסטורית שלנו, יכול העם היהודי להגשים חיים מתחדשים פרודוקטיביים בלי "גלותיות", יכול לחזור לאדמה. אז היתה קיימת בתנועה מטרה אחת ברורה: עלייה לארץ והגשמה חלוצית בקיבוץ.

נולדתי בשנת 1921 בעיר ברודי במשפחה יהודית מסורתית, שחגגה את השבת וכל החגים. בשבת ובחגים הלכנו לבית־הכנסת להתפלל. אבי, אברהם בן עובדיה ז"ל, היה מורה לשפה ולספרות העברית וגם לתנ"ך. מפליטי רוסיה היה, יליד העיר אומאן, לא־רחוק מקייב ברוסיה הצארית, ממנה ברח בזמן הפוגרומים בשנת 1903, התיישב בברודי והקים משפחה. אמי, חנה ז"ל מבית רייף, נולדה בלופאטין, עיירה סמוכה לברודי. אחותי המבוגרת, רבקה ז"ל, נולדה בשנת 1909, נישאה לברודאי פינחס גרפונקל והם גרו ברחוב קוליובה. אחותי השנייה ז"ל, חיה (קלארה), שנולדה בשנת 1916, היתה פעילה בתנועת "השומר הצעיר", ואחותי הצעירה, פרידה, נולדה בשנת 1927. הורי וגם אחיותי נספו בזמן השואה, ולא ידוע לי עד היום מתי ואיך ובאיזה מקום. יש לי בארץ עוד שלושה אחים: עובדיה, יליד 1911, עלה בשנת 1935, גר בקיבוץ גת; שאול־עזרא, יליד 1913, עלה בשנת 1939, לחם בבריגאדה בשנים 45–1944, לחם גם במלחמת העצמאות, גר בפתח תקווה; ופינחס, יליד 1919, עלה בשנת 1948, גר במושב תאשור בנגב. גרנו ברחוב וָסוֹלָה 7, מאחורי בית־הספר היהודי. מאוחר יותר העתקנו את דירתנו לרחוב קרופניצ'ה 4.

בבית דיברו עברית, דבר נדיר מאוד בברודי. וכך כותב הפרופסור הברודאי הידוע דב סדן בספרו "ממעגל הנעורים":

"אולם גם בימים ההם נמצאו שומרי הגחלת. אחרון המורים העברים בעירנו, מפליטי רוסיה שנשתקעו בה, ומר ולטמן שמו, קיים את הלשון העברית כלשון

ביתו, ובצאתו עם שני ילדיו לרחוב היה מדבר עמם בלשוננו. נמצאו תמיד נערים שהלכו, כתמהים ומתקנאים, אחריהם. מעשה ויצא לטייל עמהם בכפרנו, ושיחק לי מזלי ונסגר פרגוד הרכבת ונעצרו שלושתם, ויכולתי דרך חירות לשמוע שיחתם, בבירור ובאין מפריע, ולא ידעתי כקנאה הזאת בשני הקטנים האלה, ודיבורם בלשוננו הוא להם כאילו היא מוטבעת, ואילו שכמותי אין היא להם אפילו סגולה נקנית".

בשנות השלושים הקימו אבי והמורה לעברית לרנר בית־ספר "תרבות" לשפה, ספרות, תרבות עברית ותנ"ך. אבי היה ציוני ברוח. בבית היתה תמיד תלויה על הקיר קופסה כחולה־לבנה של קק"ל, הרבה ספרים בעברית ותנ"ך. ל"חדר" לא הלכתי. אבא לימד אותנו בבית חומש ותפילות. תקופה מסוימת שרתי במקהלה על־יד החזן, בבית־הכנסת הגדול.

בשנת 1932 הצטרפתי לתנועת "השומר הצעיר". הקן היה בבית־העם שמול הכנסיה האוקראינית ברחוב לשניובסקי ואחרי זה עבר לבית־דחרושת של לנדאו באותו רחוב. הייתי מדריך קבוצה, מדריך גדוד, ומשנת 1938 הייתי חבר ההנהגה של הקן.

פעילות ערה היתה בקן: עסקנו בהווי צופי, בספורט, בערבי דיונים מעמיקים. אהבתי מאוד־ את הטיולים ליער לשניובסקי. כל הפעילות בשבתות ובחגים היתה מתרכזת ביער. היינו מבעירים מדורות ושרים שירים על הקיבוץ, על העמק, על הכינרת והגליל, על ירושלים ועל חזון העבודה... וריקודי "הורה", וכמובן מיפקדים חגיגיים.

עסקנו הרבה בהשכלה עצמית בכל תחומי המדע והידע: בהיסטוריה כלל־עולמית והיסטוריה של עמנו, מימי קדם עד הזמן האחרון, בפילוסופיה, בפסיכולוגיה, באסטרונומיה, בתולדות הציונות ותנועת העבודה בגולה ובארץ. היתה בקן ספריה גדולה וגם לקחנו ספרים מספריות אחרות. קראנו ספרים לאור נר עד מאוחר בלילה, כדי להרחיב את אופקינו. עזרו לנו גם הבטאון של ההנהגה הראשית בלבוב בשפה הפולנית "זֶב־מלוֹדיך" ובטאון ההנהגה העליונה "השומר".

בקן נסערו הרוחות כאשר כמה בחורים ובחורות התחילו לתהות אם הפתרון הציוני אמנם עונה על בעיותיה של הקהילה היהודית השקועה במצוקותיה. הם האמינו שהגאולה תבוא מן המהפכה הסובייטית. ואז היינו מתווכחים עד השעות הקטנות של הלילה, מנסים לשכנע בכוחם של נימוקים הלקוחים מתורת בורוכוב ומתנועת העבודה בארץ ונאבקים על כל נער ונערה הנוטים לערוק לשורות המפלגה האנטיציונית שבמחתרת.

משכבת הבוגרים של שנת 1939 עלו ארצה אחרי ייסורים רבים, כל אחד עם ה"סיפור" שלו, החברים: דוד אלטמן, החי בקיבוץ גזית; שמואל זילברשיץ גר בעפולה, סוניה כצמן בקיבוץ בית־זרע, רחל כץ בחיפה, נוניה ראוך בכפר סבא, לוסיה אוארבך בחיפה, והיותר מבוגרים איזיק ראוך בתל־אביב, שיקו (יהושע) מנדל בבאר־שבע ועוד.

המלחמה באה לפתע. בתחילת ספטמבר 1939 הפציצו מטוסי הנאצים את תחנת־הרכבת. רובה של פולין נכבש בהסתערות־בזק השוברת כל התנגדות.

באמצע ספטמבר עברו דרך ברודי טורים ארוכים של הצבא הפולני בדרכם לרומניה.

ב־17 ספטמבר כבש הצבא האדום את מערב אוקראינה ומערב ביילורוסיה, והנה אנחנו בתחומי שלטונו של משטר חדש.

האוכלוסיה בברודי התייחסה בשלב הראשון באהדה מסוימת לשלטון הסובייטי. פעילי המפלגה הקומוניסטית האוקראינית אירגנו קבלת־פנים ידידותית מאוד עם פרחים, דגלים אדומים וסיסמאות. בחודשים הראשונים רבים מקרב הפעילים האלה קיבלו משרות בשלטון המקומי, שעד אז היה סגור בפניהם. צעירים יהודים תפסו משרות גם בדואר, במיליציה, בבנקים ובקואופראטיבים; בכל מוסדות המימשל, הכלכלה והתרבות שובצו יהודים. הסובייטים פתחו אפשרויות רבות גם ללימוד ולהשתלמות.

אך הימים הראשונים של אמונות תמימות נמוגים מהר. השלטון הסובייטי החדש אינו משאיר שום מקום לספקות: הוא לא יסבול דעות וארגונים "זרים". יחסה המסורתי של ברית־המועצות לציונות מאז ומתמיד קובע עתה גם את יחסה לארגונים הציוניים.

אף־על־פי־כן המשכנו להתאסף, לשיר, ללמוד – בזהירות גדולה... עד שיום אחד בסוף שנת 1939 נכנסו לקן אנשי נ.ק.וו.ד., עשו חיפוש, והחרימו את הדגל ואת החותמת של הקן. הכניסו אותנו ל"רשימה השחורה".

נסעתי ללבוב להנהגה הראשית ברחוב סלובצקי 6 להתייעצות, והם שלחו אותי לחוות־ההכשרה של "השומר הצעיר", מרחק כמה קילומטרים מלבוב, לז'יקוב, שבאותה עת עדיין היתה קיימת. אני ועוד כמה חברים צעירים מגליציה עבדנו שם כמה שבועות וחזרנו הביתה.

המצב הכלכלי בעירנו היה קשה מאוד, בייחוד אצלי בבית. היינו על סף העוני. אבי היה חולה ולא יכול לעבוד. אני עבדתי כבר מגיל 14 כעוזר בחנות־הנעליים של הולנדר ברחוב זלוטה, ויותר מאוחר עבדתי במנסרה (טרטק) על־יד תחנת־הרכבת. גם העבודה הזאת נגמרה. בעיר היו הרבה מחוסרי־עבודה. אז החלטנו אני וכמה חברים להתגייס לשנת עבודה ברוסיה. חשבנו ששם, רחוק מן הבית, לא מכירים אותנו והנ.ק.וו.ד. לא יציק לנו. קיבלנו מקדמה וגם כרטיס־רכבת חינם. בסוף יאנואר 1940 יצאנו מברודי: אני, דוד אלטמן, מיכאל גרינגרס, שמואל כץ, מונדק גדולדיג והינך טישקר. ב־4 בפברואר הגענו לשכונת קוסיה־גורה, לא רחוק מעיר־המחוז טולה, למפעל גדול של יציקת ברזל וייצור מלט. שם עבדתי כמרכיב ציוד מכאני. עברה שנה והתכוונו לשוב לברודי.

בליל ה־3 בפברואר אסרו אותנו, כל אחד לחוד, והעבירו אותנו לבית־סוהר פנימי המיוחד לאסירים פוליטים של הנ.ק.וו.ד., שנמצא במרתף של הבניין המפואר של נ.ק.וו.ד. בעיר־המחוז טולה. אפילו האוכלוסיה המקומית לא ידעה שבבית מפואר כזה יש בית־סוהר.

אותי החזיקו למן היום הראשון בצינוק, לבדי. המשטר בבית־הסוהר היה קשה ואכזרי מאוד. אור יום לא ראיתי. ביום היה אסור לישון, ובלילה עד הבוקר התנהלו החקירות. כך נמשכו הדברים חודשיים. לחצים כבדים ועינויים

הופעלו עלי כדי שאחתום על כתב־האישום. לי היה במיוחד קשה, מפני שלא ידעתי את השפה הרוסית ולכן לא הבנתי מה שדיברו אלי ומה שהיה כתוב בפרוטוקולים שלהם.

כל הזמן הייתי רעב, כי האוכל לא הספיק לי, וגם כעונש קיבלתי יום בלי אוכל כל אימת שהחוקר לא היה מרוצה מתשובותי.

ב־15 באפריל 1941 נידונה כל הקבוצה על פעילות ציונית ושייכות ל"שומר הצעיר", לפי סעיפים 10–58 ו־11–58, לחמש שנות מאסר במחנות־הסגר. אני, כמנהיג הקבוצה, נדונותי לשבע שנות עבודות־פרך במחנות וחמש שנות הגליה.

הועברנו לעבודה במחצבה לא רחוק מן העיר קלוגה, במחוז טולה. העבודה היתה קשה מאוד: לנפץ סלעים גדולים לאבנים. והכל ביד.

כאשר התחילה מלחמת גרמניה–רוסיה הורע המצב במחנה עוד יותר מבחינת התזונה, גם תנאי העבודה החמירו ועבדנו גם בשבתות.

בסוף ספטמבר 1941 התקרב הצבא הגרמני למוסקבה וגם לעיר טולה, דרומה ממוסקבה. אז החליטו השלטונות להעביר את המחנה מזרחה.

זה היה פינוי נורא ואיום. הלכנו ברגל מאות קילומטרים במזג־אוויר סתווי קר וגשום, בכבישים צדדיים מכוסי בוץ. המשמר רכב על סוסים בליווי כלבים מכל הצדדים, כדי שלא נברח. בגדינו ונעלינו היו קרועים ורטובים כל הזמן ולא היה איפה לייבשם. אוכל לא קיבלנו. פעם ביום התיר לנו המשמר לחפור בשדות תפוחי־אדמה או כרוב שנשארו שם. לחם חילקו לעיתים רחוקות. לא התרחצנו בכלל, ולכולם היו כינים. ככה נמשכו הדברים שלושה חודשים. מי שנשאר בשורות האחרונות, מחוסר כוח או ממחלה, נורה בו במקום, ואת הגופות השאירו בדרכים. כולם פחדו פחד מוות להישאר בשורות האחרונות. בלילה אספו אותנו ברפת ריקה של ה"קולחוזים", שגם הם ברחו מזרחה מפחד הנאצים. ככה הגענו לעיר ריאזאן שממזרח למוסקבה, על נהר אוקה. שם העמיסו אותנו בתחתית ספינה בקור נורא. כולנו היינו רטובים ורעבים. השיט נמשך שבוע ימים, עד שהנהר קפא. הרבה אנשים מתו בספינה הזאת, וערימת הגופות היתה יחד איתנו עד שהגענו לתחנת־הרכבת של העיר מורום. שם העמיסו אותנו בקרונות־ברזל, בחודש דצמבר, בתנאים לא־אנושיים. עד היום אינני יכול להבין איך נשארנו בחיים בתנאים כאלה.

ב־1 ביאנואר 1942 הגענו למחנה בעורף בעיר אורסק, 150 איש, כולם חולים. נשארנו רק 10 אחוז ממספר האנשים שיצאו לדרך.

אחרי כמה ימי מנוחה שלחו אותי לחפור יסודות לבנייני מפעלים, באדמה קפואה, ב־40 מעלות מתחת לאפס.

בשנת 1942 חבר יקר שלנו, שמואל כץ, התייאש ולא יכול לסבול עוד את התנאים הקשים במחנה. הוא שתה הרבה מים עם מלח, התנפח ומת במחנה. יהי זכרו ברוך.

בקיץ 1943 נפרדתי מחברי היקר דוד אלטמן, כי שלחו אותי מאורסק לדרך ארוכה, למזרח הרחוק, למחנות־ההסגר בעיר קומסומולסק על הנהר הגדול אמור. שם התחילו לבנות תשתית למסילת־ברזל לאוקיאנוס השקט, לנמל

סובייטסקאיה גאון. זה היה מסלול בן 500 ק"מ ביער טייגה. לא גר שם שום אדם חופשי אלא רק הצבא, ששמר עלינו שלא נברח. כל 10 ק"מ היה מחנה. כל העבודות היו עבודות־פרך: לנסר, להפיל עצים במסור־יד ולגרור מריצה (טצ'קה) של אדמה וסלעים. התנאים היו קשים מאוד. עבדנו בקור עז בלי בגדים מתאימים, תמיד רעבים. הרבה מתו מתת־תזונה, מצפדינה וממחלות אחרות.

בשנת 1946 שלחו אותי למחנה־הסגר במונגוליה החיצונית, בתחנת־הרכבת "נאושקי" על הגבול למונגוליה. שם עבדתי בהקמת תשתית למסילת־ברזל מאולאן אודה לאולאן באטור. במשך הזמן, משנת 1942 ועד שהשתחררתי בשנת 1948, רשמו אותי ועוד הרבה אסירים מאזורי פולין לצבא הפולני של אנדרס, ולצבא הפולני שאירגנה ואנדה ואסילֶבסקאיה. כאשר שלחו את הרשימות למוסקבה מחקו אותי תמיד מן הרשימות. גם כאשר בסוף 1945 ניתנה חנינה גדולה לאסירים, אותי לא שיחררו. נחשבתי מסוכן ביותר. ככה עברו חודשים ושנים בלי תקווה, רק יאוש. כבר ידעתי שהמשפחה שלי בברודי לא נשארה בחיים, לא הורי ולא אחיותי, כי האסירים החדשים במחנות סיפרו שהנאצים השמידו את כולם.

רק ניצוץ תקווה אחד נשאר לי – שאולי אי פעם יתמזל מזלי ואצליח ליצור קשר עם אחַי בארץ, ואולי יקרה נס ואתאחד עמם.

ב־4 בפברואר 1948, אחרי שבע שנות מאסר, השתחררתי מן המחנה, והתחילו חמש שנות ההגליה. עם השחרור קיבלתי שני כיכרות לחם, דג מלוח וחצי ק"ג סוכר. זו היתה צידה לעשרה ימי נסיעה ברכבת. נתנו לי גם כרטיס־רכבת למקום ההגליה – טורקמניסטאן. בגדים לא היו לי, אפילו לא תחתונים, גם לא חולצות, ובכיסי לא היתה פרוטה. הגעתי לטשקנט ולא ידעתי איך להתחיל את חיי החדשים.

יומיים ישבתי בתחנת־הרכבת מיואש, חלש ורעב. לא יכולתי לצאת מן התחנה בגלל מזג־האוויר הגשום והקר.

ביום השלישי התקרב אלי איש מקומי ושאל אותי אם אני רוצה לעבוד. "ברצון רב", עניתי. הוא הסביר לי שזוהי עבודה במדבר קארא־קום, בקבוצה טופוגראפית העוסקת בהכנת מפות לתעלה מנהר אמו־דאריה לים הכאספי. המקומי גם הסביר שהתנאים קשים, חום נורא שורר בקיץ ואין מים, המגורים הם באוהלים, וכל יום נודדים על גבי גמלים וחמורים למקום אחר. כסף מקבלים בסוף העונה, רק אוכל ובגדי־עבודה אקבל מהיום הראשון. לא היתה לי ברירה והסכמתי.

ב־28 בפברואר יצאנו בשיירה של גמלים אל מקום העבודה. בסוף העונה קיבלתי סכוף כסף, והפסקתי לעבוד שם. בשנת 1949 קיבלתי תעודת־זהות זמנית לשלושה חודשים, ועברתי לעבוד בעיר חדשה שרק התחילו לבנותה בטורקמניסטאן, נביט־דאג. מצאו שם הרבה נפט, והיה צורך בפועלים. התחלתי לעבוד במפעל לעיבוד עצים כסבל, ואחרי זה כמתכנן־נורמות. שם הכרתי את אשתי פולינה, שעזרה לי הרבה, ועברה אתי את כל גלגולי הגורל.

מעיר זו כתבתי את המכתב הראשון שלי לישראל, ודרך ההסתדרות קיבלתי את הכתובות של אחי עובדיה ושל חברי דוד אלטמן.

ב־6.9.50 אסרו אותי בפעם השנייה. עשו חיפוש בבית, לקחו את כל המכתבים והתמונות שקיבלתי מן הארץ, ספרים ביידיש, והביאו אותי לבית־סוהר פנימי של נ.ק.וו.ד. בעיר־הבירה של טורקמניסטאן אשחבאד. זו היתה תקופה שבה רדפו את היהודים בצורה מאורגנת, לפי פקודה מיוחדת של הרודן סטאלין, ימח שמו וזכרו. ב־1952 עצרו ורצחו הרבה סופרים, אמנים, רופאים וגם ציונים.

חקירותי נמשכו שישה חודשים. האשימו אותי שאחרי יציאתי ב־1948 מן המחנות המשכתי בפעילות ציונית, והתקשרתי עם כל אויבי העם הסובייטי כדי להפיל את המשטר. כהוכחה לאשמה הזאת הם הביאו מכתבים שכתבתי לארץ ישראל.

ב־10.3.52, בלי משפט, קראו באוזני את פסק־הדין: אני נשלח להגליית־עולם לקזכסטאן בעוון פעילות ציונית.

ב־20.3.52 הביאו אותי תחת משמר כבד אל הכפר הנידח אק־טאו בקזכסטאן. פעמיים בחודש הייתי צריך להתייצב במשרד הנ.ק.וו.ד. לרישום.

אשתי הגיעה במהרה, והתחלנו חיים חדשים במקום חדש, שהיה מלא אסירים פוליטיים. אחרי מות סטאלין (20 בספטמבר 1954) שוחררתי מן ההגליה, אבל נשארתי במקום, כי לא נתנו לי תעודת־זהות, משום שלא היתה בידי תעודת־לידה. אמרתי להם שכל התעודות שלי מברודי נמצאות בתיק שלי בנ.ק.וו.ד., אבל ללא הועיל. רק בקיץ 1955 הסכימו השלטונות שאסע לברודי להביא העתק מתעודת־הלידה, או אישור שבארכיון שם לא נמצא מסמך כזה.

והנה אחרי חמש־עשרה שנים אני נוסע לברודי. התרגשותי היתה גדולה. כל הדרך חשבתי שאולי בכל זאת אמצא עקבות כלשהם של יקירי, אולי מישהו יספר לי מה עלה בגורלם. בבוקר הגעתי לברודי, והנה תחנת־הרכבת הרוסה לגמרי. הלכתי לעיר ברגל. פגשתי אנשים זרים המדברים אוקראינית, חצי מן ה"רינק" (השוק) איננו, במקומו דשא ירוק. הלכתי לכיוון בית־הכנסת וראיתי רק קירות בלי גג, בלי חלונות ודלתות, כמו אחרי שריפה גדולה. כל השטח מאחורי בית־הכנסת, במקום שהיה הגטו, היה ריק. נראים רק שרידי בתים. היה שקט ועצוב מאוד. אחרי זה הלכתי דרך רחוב זלוטה אל בניין המגיסטראט, שבו נמצאים משרדי השלטונות. הפניתי את בקשתי לכמה פקידים. הם הסתכלו בי כמו באיש מכוכב אחר ושלחו אותי זה אל זה, עד שהגעתי לאיזה קצין נ.ק.וו.ד. הלה הסביר לי שהארכיון של ברודי נמצא בארכיון־המחוז בלבוב, ועלי לנסוע ללבוב. היו ברשותי עוד כמה שעות עד הרכבת ללבוב, והלכתי לטייל קצת. הגן העירוני עזוב. עצים מעטים נשארו בו. את הפסל של הסופר קוז'ניובסקי הורידו. השעון העירוני לא פועל. ב"קושארי" (=קסרקטין) נמצא צבא של נ.ק.וו.ד. ה"פראגר בנק" המפואר, וגם כל רחוב זלוטה, לא השתנו, רק ליהודים אין זכר.

הלכתי לרחוב לשניובסקי לכיוון הבית שבו גרה משפחתי. ראיתי את השער הירוק של "בית־העם" והלכתי עד לבאר. מצד שמאל היתה הסמטה שלנו,

קרופניצ׳ה. והנה בית מספר 4. נכנסתי. גרים שם אוקראינים מסביבות חארקוב, הרחוקה אלף ק״מ מברודי. הם לא יודעים מה התרחש פה בזמן הנאצים. הם גרים פה משנת 1946. את כל האוקראינים המקומיים סילקו מברודי בשנות 1945–47, והפולנים נסעו לפולין.

כל העיר היתה לי פתאום זרה ועוינת.

נסעתי ללבוב ושם קיבלתי את האישור הנדרש, שבארכיון לא נמצאת תעודת־לידה שלי.

רק בסוף 1957 קיבלתי מבית־המשפט העליון, וגם מן הפרקליטות, אישור שלפיו בוטל פסק־הדין שלי משנת 1941, והטיפול בתיק הופסק מחוסר הוכחות. אחרי כל החוויות המרות שעברתי בחיים היתה לי מטרה אחת – לעלות ארצה בכל מחיר. ידעתי שהסיכוי היחידי לעשות זאת הוא דרך פולין.

נסעתי במיוחד לשגרירות פולין במוסקבה, ושם ענו לי שאמנם יש הסכם בין ממשלת פולין לממשלת ברית־המועצות להחזרת אזרחי פולין, אבל כאשר נ.ק.וו.ד. מתנגדת הם לא יכולים לעזור לי, ואני צריך לפנות בעניין זה לשלטונות המוסמכים של ברית המועצות.

הרבה בקשות כתבתי, עד שב־4.3.59 נעניתי ״שהעניין לא יידון, משום שאין שום מסמכים המאשרים את האזרחות הפולנית לשעבר״. אחר־כך עברתי הרבה מקומות בסיביר. כל הזמן עמדתי בקשר קבוע עם אחי וחברי בארץ. בעיר קרסנויארסק בסיביר, שבה גרתי שבע־עשרה שנים, התחלתי ללמוד בטכניון, וקיבלתי תואר טכנאי מוסמך. קיבלתי משרה טובה בתאגיד להרכבת ציוד מכאני, ומצבי הכלכלי השתפר. בכל מקום שבו יהודים היו מעוניינים בעברית לימדתי את הילדים וגם את המבוגרים את האלף־בית. בעזרת בולים ישראליים סיפרתי על החגים שלנו, על תולדות הציונות והתנועה הקיבוצית. בלילות האזנתי ל״קול ישראל״. נסעתי לכל האירועים במוסקבה שהיו קשורים לארץ ישראל.

בשנת 1963 נערך במוסקבה פסטיבל בינלאומי לסרטים, וישראל הציגה בו סרטים. בשנת 1966 היתה שם תערוכה בילאומית לציוד חקלאי, והיה בה ביתן ישראלי. הרבה יהודים בסיביר שהכירו את אחי היו באים לשאול אותי מה מתרחש בארץ.

משנת 1965 ואילך הגשתי בקשות לעלות ארצה, אך השלטונות סירבו לי. אחד מאחַי בארץ, שאול, כתב לשר־החוץ הסובייטי גרומיקו ולנשיא וורושילוב, ולא קיבל תשובה.

בשנת 1975 אמר לי אחד מאנשי ק.ג.ב. בטוב־לב, שאם אני רוצה לעלות לארץ ישראל אני מבזבז את זמני בקרסנויארסק, כי היא עיר סגורה. הוא הציע לי לעבור למערב ברית־המועצות, כי שם יהיה לי יותר קל להשיג אישור יציאה.

לפי השתדלותי העבירו אותי בשנת 1976 לעיר סמולנסק, ושם הגשתי בקשות לעלייה. רק בשנת 1979, אחרי ארבע־עשרה שנות סירוב, זכיתי לקבל אישור לעלייה ארצה. ב־3 ביוני 1979 צעדנו סוף סוף אני ואשתי את הצעד הראשון על אדמת ארץ ישראל. יותר מארבעים שנה לא ראיתי את אחי. בשנת 1980 קיבלו אותי לארגון אסירי ציון מברית־המועצות.

מסמך מספר 1
תרגום מרוסית

א י ש ו ר
20 בספטמבר 1954
מס׳ 87–1/15

אישור זה ניתן למתיישב איגנט בן אברהם ולטמן, שנולד ב־1921 בעיר ברודי, מחוז לבוב, יהודי, שנשפט לפי סעיף 10–58 ולפי סעיף 11–58 לתקופת מאסר של 7 שנים, ושוחרר לשם יישובו.

האישור ניתן על מנת להציגו במחלקת הדרכונים ב"אק־פאוסטי" של מחלקת הפנים של היישוב.

נציב מחלקת הפנים

מסמך מספר 3
תרגום מרוסית

פרקליטות בריה"מ
פרקליטות הרפובליקה הרוסית הפדראטיבית הסובייטית
16.9.1957
מס׳ 56–8371–9/8

העיר איסקיטים, מחוז נובוסיבירסק,
רחוב קומוניסטיצ׳סקאיה מס׳ 18
מנהלת הרכבות באיסקיטים.

אנו מודיעים לך, כי על־פי החלטת נשיאות בית־המשפט העליון של הרפובליקה הרוסית הסובייטית הפדראטיבית מ־30 ביולי 1957, פסק־הדין של בית־המשפט המחוזי בטולה מ־15–16 באפריל 1941 וקביעת בית־המשפט העליון של הרפובליקה הרוסית מ־41.5.41 ביחס אליך בוטלו, והטיפול בתיק הופסק בגלל חוסר הוכחות.

פרקליט המחלקה לפיקוח על החקירות במוסדות הבטחון הלאומי

הרפובליקה הרוסית הפדראטיבית הסובייטית
בית־המשפט העליון
אוגוסט 1957
מס' 7–פס'–959

אישור

הנני לאשר בזה כי פסק־הדין של בית־המשפט המחוזי מ־15–16 באפריל 1941, שעל־פיו איגנט בן אברהם ולטמן, יליד שנת 1921, שעבד בתור מרכיב בבית־החרושת המטאלורגי בקוסוגורסק, הורשע לפי סעיף 58–10, פרק 1 וסעיף 58–11 בחוק הפלילי של הרפובליקה הרוסית, בוטל על סמך החלטת נשיאות המועצה העליונה של בית־המשפט העליון ברפובליקה הרוסית מ־30 ביולי 1957, והטיפול בתיק הופסק בגלל חוסר הוכחות.

סגן יושב־ראש בית־המשפט העליון

לכבוד האזרח איגנט בן אברהם ולטמן
העיר קרסנויארסק, רח' טקסטילשצ'קי 16, דירה 9

בתשובה לפנייתך מ־11.11.59 אני מודיעך שעניין הגירתך לפולין לא יידון משום שאין אתך שום מסמכים המאשרים את האזרחות הפולנית לשעבר.

מנהל מחלקת הפנים במחוז נובוסיבירסק

4 במארס 1959
מס' 12/4–1148
העיר נובוסיבירסק

ארגון עולי ברודי וסביבתה

תל־אביב, כ"ב מנחם אב תשל"ט, (15 באוגוסט 1979), Tel-Aviv

אישור

הריני לאשר בזה כי הא' יצחק (המכונה "איגנאץ") בן אברהם וולטמן הוא יליד ברודי, עיר ואם בישראל, הידועה כירושלים ד'אוסטריה (גליציה), לאחר מכן בפולין וכעת ברוסיה הסובייטית.

הנ"ל נולד בשנת 1921 ומשחר ילדותו היה – כמו כל בני משפחתו – ציוני נלהב, וכבר בימי נעוריו הצטרף לתנועת "השומר הצעיר" והיה חבר ההנהגה של הקן המקומי. עקב פרוץ המלחמה בין גרמניה ופולין בספטמבר 1939 (מלחמת־העולם השנייה) וכניסת הצבא האדום למזרח פולין שצורפה לברית־המועצות, בהיותו תחת השלטון הסובייטי, יצחק וולטמן לא יכול היה לצאת להכשרה ולעלות ארצה. הוא נשאר במקום והמשיך בפעולתו הציונית במחתרת, ובעבור זה שילם מחיר יקר: הוא נעצר, נדון למאסר ולהגליה למחנות־העבודה בארץ ה"גולאג". כך הוא נעשה לאסיר ציון, עד שהצליח להשתחרר ולהגיע לחוף־המבטחים בארצנו.

את תקופת עבודתו בחו"ל וסבלו למען מולדתנו יש לחשב בחשבון הוותק שלו.

בכבוד רב,

מזכיר הארגון

קבוצת חברי "אחווה" עממית (1938)

קבוצת חברות "אחווה" עממית (1934)

הקן של "אחווה" עממית בברודי (1938)

קבוצת חברי "השומר הצעיר" (הקבוצה הראשונה)

עומדים מימין לשמאל: בנימין־יומה הרצברג, זאב־וָוֶה קורין, זושקה מארדר, אשר מארש, עמנואל־מוסיו אטינגר, שיוניו כץ, –, רייס; עומדים בשורה הקדמית: מיכאל לם, דוֹרְקה ונגלר, לשנובר, –; יושבים: יונה פורמן, דושיה גלדשטיין, משולם־שילק שטוק־סדן, –, עובדיה ולטמן

קבוצת חברי "החלוץ" בפולין, פלוגת ברודי, קיבוץ קלוסובה

קבוצת חברי התנועה הציונית האקדמית "אחווה"

עומדים מימין לשמאל: –, –, מִיסיוּ רופשטיין, רעיה כץ, הוכברג, יוּלֶק פרנקל, פֶּפקָה פרנקל, ד"ר איזידור־אֵיזיוּ ליליאן (רופא) לופאטי, מִישָה בראנדוויין, –, פיטש (הצעיר) קאנטור, דודות, ד"ר פרנס, אֵירֶקָה פרייפלד, –, –, –; יושבים: טרטקובר, מאניה לם, דוד וורם, לוסיה אופפה, ד"ר מילק הלפרן (רופא), מוסיה ליליאן, מילק ציטרון, חוה־אֶוָה גולן לבית גמרשמידט, שמעון־שִימֶק פיטש

שמואל לם

בית משפחתי ברודי לפני מלחמת־העולם הראשונה

שני בתי־מגורים ובית־חרושת של אבי היו באחת הפינות היפות של ברודי, שגבלה עם בית־החולים היהודי ברחוב פיעקרסקה־שפיטאלנה. הפינות האלה היו אהובות עלי, לטיולים ולציור.

בית־החרושת והבתים היו בחצר גדולה עם פרחים, עצי־פרי מכל המינים וגן־ירקות, עופות מכל הסוגים ואפילו טווס. היו שם גם סוס וכרכרה שבה היה אבא נוסע למקומות עבודתו מחוץ לעיר. אבי יעקב לם אהב אנשים והיה אהוב על אנשים. איש צנוע ואיש־עבודה היה, שמאי בעיריית ברודי. המצאותיו הרבות בשדה המכונאות נרשמו במשרד־הפטנטים בפולין. הזמנות זרמו אליו מברודי וגם מערים רחוקות כמו ביאליסטוק ולבוב. אמי גיטלה לם היתה אשה צנועה, שקטת־דיבור ועקרת־בית למופת. אף־על־פי שהיינו בבית תשעה ילדים מצאה אמי תמיד זמן לקריאת ספר. סבתא מצד אמא גרה אצלנו בבית, אחרי שסבא נפטר בגיל 104.

שמות הילדים הם: אברהם, שמחה, משה, חנה, אסתר, שמואל (אני), יצחק, מניה ומטילדה.

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה בשנת 1914 ברחה משפחתנו לזלוצ'וב על עגלה, וכעבור זמן קצר הגיעו לשם הרוסים. אז חזרנו לברודי והיינו עם הרוסים. בבית־החרושת עבדו בשביל הצבא הרוסי, תיקנו כל מיני כלי־נשק וגם מכוניות. עם נסיגת הצבא האוסטרי מברודי בשנת 1916 ברחנו ללבוב ונשארנו בה עד גמר המלחמה. בזמן המלחמה שירתו שני אחי אברהם ושמחה בצבא האוסטרי כבעלי מקצוע לתיקון מכוניות וכלי־נשק. אבא ואחי משה קיבלו עבודה במפעל לתיקוני מכונות חקלאיות בלבוב. היות שאבא היה בעל־מקצוע מעולה נשאר לעבוד שם עד גמר המלחמה, וזכינו גם לראות את תהלוכת יהודי לבוב לכבוד הכרזת בלפור ב־1917. כעבור זמן קצר, בגמר המלחמה, חזינו על בשרנו את מלחמת הפולנים נגד האוקראינים ואת נצחון הפולנים. נתנו להם 24 שעות לשדוד יהודים: הפולנים שרפו בתי־כנסת עם האנשים שהיו בהם, ושדדו והרגו יהודים רבים בלבוב. עם גמר ההשתוללות נערכה הלוויה לנרצחים, ורבבות יהודים השתתפו בה.

בשנת 1921 חזרנו לברודי. לא הכרנו את המקום שבו גרנו. הכל נהרס, שני בתי־המגורים ובית־החרושת נהרסו. היה שם מגרש ריק, בלי כלום, אפילו את עצי־הפרי עקרו. אבא והבנים התחילו להקים את הכל מחדש, קודם את בית־

החרושת ואחר־כך גם את בית־המגורים. הזמנות התחילו לזרום מכל קצווי פולין, העסק שיגשג. אחר־כך הקמנו את בית היציקה לברזל.

שני אחים התחתנו: אברהם התחתן עם ברטה צרנץ, ונולדו להם בן ובת, אנוש ודיתה. שמחה (סימון) התחתן עם שנקה ביאליצקה, והיה להם בן, שוניו. משה (מוריס) התחתן עם רוזה מבית פולינר והם נסעו לארצות הברית. חנה התחתנה עם פרנק לוין והיה להם בן, וילי. אסתר ושמואל ויצחק עלו כולם לישראל תוך פרק־זמן קצר, 1934־1933. מניה הגיעה ארצה ב־1937, לא יכלה להסתגל לחיים בארץ וחזרה לפולין. היא הספיקה להתחתן עם פינק וילדה לו בן, ונעשתה מורה באחד מבתי־הספר שם. כאשר הרוסים נכנסו לברודי, עם פרוץ מלחמת־העולם השנייה, הם החרימו את המפעל, הכניסו לתוכו קומיסאר ואת אבי עם שני אחי שלחו לעבוד במקום אחר. זו היתה אחת הסיבות לכך שהם לא ברחו עם הרוסים. אחי משה כתב להם מאמריקה שיברחו עם הרוסים, והם הספיקו לענות שעם הגרמנים הם יישארו בעלי הרכוש. עד כדי כך לא ידעו מה מחכה להם. גורלם נחרץ כגורל יתר בני העיר. הם שירתו את הגרמנים עד לרגע האחרון. את אבי שלחו פעמים אחדות ברכבות למחנות־השמדה והחזירו אותו מפני שנזקקו לו במפעל.

לא ידוע לי איך כל אחד ואחד מהם נספה בשואה. אבא, אמא, אחי ואחיותי, דודי, דודותי ושאר הקרובים – כולם נספו בידי הצורר הנאצי, כל אחד בדרך אחרת. יהא זכרם ברוך.

מוריס ורוז נפטרו בארצות הברית, רוניה ובעלה יצחק וכן אסתר נפטרו בארץ.

לעומת זאת אמה של רעייתי, פנינה בת יהודית כהן ממיכלובה, שלבה ניבא לה כבר ב־1934 שבפולין לא יישארו יהודים, בכל פעם שעלה בידה למלט מפולין עוד ילד היתה אומרת: "געראטעבעט נאך א קינד" ("עוד ילד ניצל"). כך הצליחו לצאת משם פנינה, אחיותיה לאה ורינה, ואחיה מנדל ז"ל שהיגר לארצות הברית ונפטר שם בגיל צעיר. אביה יצחק כהן מת לפני כניסת הגרמנים. אמה פנינה ובניה משה, גוטקה וגיטל, שהיו נשואים, וכן ילדיהם שנולדו להם, הובאו למשרפות טרבלינקה ונרצחו בידי הצורר הנאצי. יהי זכרם ברוך.

הינדה ואהל (הלה טוך־טוביאל)

אשרַי שזכיתי

נולדתי בבית חרדי ביותר במיקולאיוב (במחוז דרוהוביץ). אבי, החסיד יצחק וואהל, נשא לאשה את אמי לעתיד, וינצ'ה מיניצר. מוצאה של אמי היה מבית עשירים, והיו לנו שדות רבים וכן עסקי מסחר. גדלנו על ברכי התורה והדת, ביתנו שימש בית־ועד לכל אנשי הכפר ולמדו בו תורה. אבי היה האדם המכובד ביותר בכפר. גם הלא־דתיים שבבני הכפר לא העזו להיכנס לביתנו בלי כיפה על ראשם.

למרות היותנו דתיים ביותר היתה משפחתנו משפחה מתקדמת. אבי לא התנגד לציונות ולהשכלה והסכים שקופה של קק"ל תהיה תלויה בביתנו. אחי אסף תרומות לקק"ל והיה פעיל בתנועה. חלק מן הילדים למדו בברודי וחלק בראדזייחוב. בביתנו היה ספר תורה, סבי הוריש אותו לאבי בסוברו כי אבי ראוי לכך ויהיה מסוגל לחיות במקום שספר תורה שוכן בו. בביתנו נערך מניין, וניהלנו חיים מסודרים ומבוססים.

המוטיב השליט בביתנו היו הגעגועים לארץ ישראל. מדי שנה בשנה היינו מקבלים לוח מארץ ישראל, והיינו מעיינים בו ביראת קודש ומלטפים באהבה את הדף היקר לנו כל־כך. הלוח היה תלוי במקום של כבוד. זכורתני שהייתי עומדת מול הלוח, שהיתה מצוירת עליו תמונת הכותל המערבי, ומחשבות נוגות היו מציפות אותי, וביניהן מעורבת תקווה. בכל ישותי רציתי שהמלים הכתובות "לשנה הבאה בירושלים הבנויה" ייהפכו למציאות, וכך הייתי עומדת וצופה בלוח, כשבלבי מפעמים רצון עז ותקווה שאגיע פעם לארץ ישראל.

היינו תשעה ילדים בבית. מרים, אחותי הגדולה, נישאה לשולם וואהל והם היו בעלי עסק־עורות גדול וחנות סיטונאית וליחידים. אחותי השנייה, אסתר לאה, נישאה להרש זומר, ולהם היתה חנות סיטונאית לבירה. אחי שאול וואהל היה בעליה של חנות תבואה. הוא נקרא על שם שאול וואהל, שעל־פי המסורת מלך במשך שש שעות*. כולם גרו בברודי. גם אנחנו עברנו לברודי בשנת 1934. מלכה וצ'רנה אחיותי גרו על־יד ראדזייחוב. קרינה נישאה להרמן

---

* שאול וואהל (1541–1617) היה סוכן הכספים של מלך פולין סיגיסמונד ה־3 (1566–1632). הוא היה גם השתדלן של כל יהודי פולין וליטא בחצר המלך. פרי שתדלנותו היה המוסד האוטונומי של יהדות פולין, "ועד ארבע ארצות" (1580). בקרב יהודי פולין פשטה אגדה, שלאחר מות המלך באטורי (1586) ובטרם הומלך מלך חדש במקומו היה שאול וואהל המלך, וביום היחיד של שלטונו חקק את החוקים לטובת היהודים. משפחות רבות של יהודי פולין ואחדות באנגליה מתייחסות עליו. המערכת.

דונר, ונודע לי שבשנת 1944, בזמן שהצבא הרוסי התקדם לעבר לבוב, היא עבדה בדובנו במחסני־בגדים, ומאז נעלמו עקבותיה. אחי יוסף למד בבית־ספר למסחר ולאחר מכן שירת בצבא הפולני, שם אירגן בריחה משבי הנאצים. הוא נתפס ולא חזר אלינו עוד. אחותי הצעירה ביותר, הניה, היתה בגטו, ונודע לי שאף היא נלקחה מאיתנו בלא עת.

בשנת 1939 פרצה מלחמת־העולם השנייה. נודע לי שאחי נמצא בלובלין. נסעתי לחפשו, אבל נתפסתי ונשלחתי לאושוויץ. שם העבידונו בפרך וסבלנו מאוד, אבל גם בעת שעונינו בעינויים בלתי־פוסקים פעמה בי התקווה שפעם אגיע לישראל ואזכה לראות במו עיני את הארץ הנכספת. אותה עת נדרתי נדר, שאם אזכה ואנצל אקדיש את כוחי ואת זמני לטיפול באותם ילדים שסבלו כל־כך.

ואכן, לאחר עינויים שחשבתי שלא יבוא להם קץ לעולם, שוחררנו על־ידי צבא ארה"ב בשנת 1945, ועברתי עם פליטים דרך צ'כוסלובקיה לווינה ומווינה המשכתי דרך זמרינג לקפנברג. שם נמצאה יחידה של הבריגאדה היהודית שעזרה לפליטים. באוסטריה נפגשתי עם בעלי צבי טוך. הגענו לרומא בעלייה הבלתי־לגאלית, שם נישאנו והתחלנו לעבוד בבית־הבראה ששכר הג'וינט. עבדנו בהתנדבות. עשינו את כל העבודות השחורות אף־על־פי שכולם לעגו לנו ושאלו מדוע אנחנו עושים זאת חינם. לאט לאט התקדמתי בעבודה ונתמניתי מנהלת הבית. עבדתי למען נוער שהיה בדרכו לארץ ישראל בעלייה בלתי־לגאלית. התמסרתי לעבודה בכל לבי, שכן כאן היתה לי אפשרות לממש את נדרי. עד היום אנחנו נמצאים בקשר הדוק עם נערים אלה, שבינתיים גדלו והיו לאנשים.

בינתיים נודע לבן־דוד של בעלי, שגר בצרפת, שנשארנו בחיים, והוא שלח לנו כרטיסים שבעזרתם הגענו לצרפת. שם שהינו כחצי שנה. אף־על־פי שהובטחה לבעלי משרה נאותה, לא נעתרתי בשום אופן להפצרותיו של אותו בן־דוד שנישאר בצרפת. אמרתי שאם אלד ילדים אני רוצה ללדת אותם בארץ ישראל.

לבסוף התגשמה שאיפת חיי ועליתי ארצה. כאן היתה לנו זכות לקבל דירה, אבל לא הסכמנו, אלא עבדנו ושילמנו בעד הדירה. ימים רבים לא הפסקתי לבכות ולשאול את עצמי במה זכיתי אני מכולם להגיע ארצה וללדת שתי בנות נחמדות.

בארץ חיפשתי עבודה במוסדות־ילדים. עבדתי בבית ערמון, בקריית יערים, בבית הנוער הציוני ובבית־צעירות מזרחי.

ועדיין עולות דמעות בעיני כשאני חושבת שאותה תפילת־ילדות התגשמה והצלחתי לעלות ארצה.

נפתלי חָרָש

מבית אבא

בשנת 1927 חזר אבי עם משפחתו בת שבע הנפשות לברודי מהונגריה, שאליה היגרו בימי מלחמת־העולם הראשונה. אבי היה אז חייל בצבא הצאר הרוסי. אחרי תלאות וטלטולים של שנים בניכר החלטנו לחזור לברודי ולהתאחד עם משפחתנו, שנשארה שם. כשחזרנו לברודי היינו ידועים בשם "המדיארים".

בברודי נאלץ אבי להתחיל הכל מחדש. לא היה קל להסתדר ולפרנס את המשפחה במקום החדש. אבי היה אדם דתי ודאג שהילדים ילמדו תורה ב"חדר". משפחתנו היתה מסורתית למופת. אמא ז"ל היתה "א יידישע מאמע" במלוא מובן המלה. אבי ז"ל היה אדם ישר, טוב־לב ואהוב על כל יודעיו ומכריו. הוא היה סמל הטוהר והעדינות, תמיד ביקש לעשות טובות לזולת, ימים ישב ולמד, וכן עסק במסחר וקיים את משפחתו בכבוד. וכשאנחנו הילדים גדלנו עזרנו בכלכלת המשפחה בדרך ארץ וביראת־כבוד, כיאה להורים כאלה.

בהגיעי לגיל 17 הצטרפתי לתנועה ציונית חלוצית ויצאתי להכשרה על מנת לעלות לארץ. בבית התנגדו לי, אבל כשראו שאין לשנות את החלטתי השלימו עם העובדה. אחרי גמר הכשרתי התחלתי להתכונן לעלייה. היום הנכסף לא איחר לבוא, זכיתי לקבל את הדרישה ועליתי ארצה. מיום שדרכה כף רגלי על אדמת הארץ היתה בלבי מחשבה אחת: להביא את כל המשפחה לארץ. עבדתי קשה ב־15 גרוש ליום בפרדס, חסכתי פרוטה לפרוטה, עד שהיה בידי הסכום הדרוש לשלם בעד צרטיפיקאט למחלקת העלייה של המנדאט הבריטי. השגתי את הנייר המיוחל בשביל הורי ושני אחי, שהיו אז למטה מגיל 18. נשארו עוד שתי אחיות שלא היה אפשר לצרף אותן לאותו הצרטיפיקאט משום שהן עברו את גיל 18.

בינתיים עלתה ארצה אחות שלישית שלי במסגרת העלייה כחלוצה. מכל משפחתנו הגדולה נשארנו בחיים רק אני ואחותי זו. את הצרטיפיקאט לא ניצלו הורי, מכיוון שאמי היקרה ז"ל, מרוב דאגה על שלא ניתן לצרף את הבנות לאותה הדרישה, לא רצתה להשאיר אותן לבדן בארץ זרה. בינתיים פרצה המלחמה ב־1939 והם נשארו שם ונרצחו על־ידי הנאצים, ימח שמם וזכרם. אף לא אחד ממשפחתי לא זכיתי לראות עוד, ונשארתי עם הצרטיפיקאט למזכרת.

וכאשר מדברים על אנשים יחידי סגולה אי אפשר שלא להזכיר את דודי, חיים מרדכי חרש, שהיה ידוע בברודי לא כאדם אלא כ"לָמד וַוניק". האיש הזה עשה למעלה מיכולתו למען נצרכי העם. לא היתה שבת שלא יסב לשולחנו

אורח או שניים מעניי העיירה. כלה ענייה שהיתה צריכה להתחתן ולא היתה לה שמלה ללבוש מצאה מקום מקלט בביתו של חיים מרדכי חרש, ובביתו נערכה החתונה כיד המלך ליד שולחנות ערוכים ברוב פאר. כל זה היה על חשבונו של חיים מרדכי, ומקרים כאלה לא היו נדירים אצלו. הדבר זכור ודאי לכל בני העיר. חיים מרדכי חרש לא חי בשביל עצמו, הוא חי בשביל הכלל. צדקות וגמילות־חסדים היו אצלו חלק בלתי־נפרד מחיי היום־יום. הוא קיים את הפסוק "כל דיכפין ייתי ויכול". כל בני משפחתו נספו, חוץ מבת אחת שחיה בארה"ב.

יוסף כהנא

משפחתי ז"ל

אבי המנוח נולד בעיירה סטניסלבצ'יק שעל־יד העיר ברודי לאביו משה זליג הכהן. בגיל צעיר התייתם מאמו, ובהיותו נער פנה ללמוד חקלאות. במשך הזמן התקדם בלימודיו והגיע לדרגת מנהל־חווה. אמי אטיה ז"ל היתה בתו של דוד הרש פצ'ניק, שהיה ידוע בברודי והסביבה כאיש יודע תורה ושומר מצוות. לאמי היו ארבע אחיות ואח אחד, וכולם התיישבו בברודי ובסביבתה. הצעירה בין אחיותיה של אמי, חנה (חנציה), נישאה לבצלאל וילדר. גם הם גרו בעיירה סטניסלבצ'יק וגידלו בן אחד ושש בנות. אחת מהן, שרה, ובעלה יחיאל שפילקה, נמצאים כעת בארץ, בעפולה. הם שכלו את בתם היחידה בשואה ובאו ארצה עם בן שנולד במחנה בגרמניה. אחיה של אמי, מרדכי (מוטי) פצ'ניק, גר כל הזמן עם משפחתו בברודי. הוא היה איש יודע ספר וכיהן כגבאי בית־המדרש "בצלאל". בתו הצעירה רוניה עלתה ארצה בשנת 1934 ונישאה ליצחק לם, אף הוא איש ברודי.

בשנת 1913 קיבל אבי לידו את ניהול חוות דמבינה, שהיתה שייכת לגראף הידוע צ'רטוריסקי. חווה זו היתה על־יד העיר טרמבובלה אשר בפלך פודוליה, ואליה עברה כל המשפחה חוץ מאחי הבכור, חיים לייביש, שנשאר אצל הסבא בברודי ושם המשיך בלימודיו. זמנים קשים עברו עלינו בזמן מלחמת־העולם הראשונה ואחריה, בהיותנו משפחה יהודית יחידה בכל הארמון הגדול של הגראף ובכל הסביבה הקרובה. בשנת 1919 החליט אבי, בהשפעת אמי, לעזוב את החווה ולעבור לגור בברודי ליד הסבא. בחודש מארס של אותה שנה יצאנו לברודי, אבל לצערנו לא מצאנו את הסבא בחיים: הוא נפטר ארבעה ימים לפני שהגענו. בשבילנו היתה זו התחלה מאוד נוגה. בחלק מחסכונותיו קנה אבי בית וביתר הכסף עסק במסחר (שבו לא הצליח מתוך חוסר חוש מסחרי). הבית היה ברחוב אוסטרובצ'יק 11 ובו גרו הורי עד יומם האחרון. עולמו הרוחני של אבי התרחב בעיר. בבית־המדרש ("די מיטעלסטע קלויז") שבו התפלל מצא את תוכן חייו. הוא היה בין באיו הראשונים בבוקר ובין אחרוני העוזבים בערב. שומר מצוות, דובר אמת, איש חרוץ וטוב־לב היה אבא. בשל כך היה אהוב מאוד על הבריות. יהיה זכרו ברוך! אמי אף היא היתה אשה צנועה וחרוצה, שקטה ומסורה למשפחה ללא גבול. תהי נשמתה עדן!

ארבעה אחים היינו. אח אחד ששמו מרדכי נפטר בשנת 1920 והוא בן 18. אחי הבכור, חיים לייביש, היה ידוע לכולם כ"ברודר קינד". משנת 1919 היתה לו חנות־בדים בשם "ברינק", על־יד החנות של מיטה פרנקל. בשנת 1932 חיסל

את החנות והחל לעבוד בעיריה. בעבודה זו המשיך עד שנותיו האחרונות. הוא גר ברחוב קוליובה בבית יפה ובו ניהלה גיסתי שרה מסעדה. היו להם שני ילדים: בת יפהפיה בשם נונה, שבגיל 15 נפסק פתיל חייה, ובן בשם יוסף, גם הוא ילד נחמד. גיסתי ושני הילדים נלקחו לאושוויץ ולא חזרו, ואחי, לאחר ציפיה של כמה חודשים, איבד את עצמו לדעת. אחי השני, אברהם, היה אדם כשרוני מאוד. הוא נשא לאשה את הינדה קליין (ספיר) מסטארו־ברודי. שם היה להם בית יפה וסביבו גן נהדר של עצי־פרי. הוא עבד בפירמה לוסטמן־קורן שהיתה להם מנסרה (טרטק) בברודי על־יד הרכבת. בשנת 1934 הוא נשלח כמומחה לעצים ביערות הקרפאטים ושם עבד עד פלישת הגרמנים לפולין. את אחי, גיסתי ושלושת ילדיהם רצחו הנאצים. אחות אשתי, אסתר (אזיה), נישאה לדוד חודק מברסטצ'קו. הם גרו משנת 1935 בברודי בבית הולצזגר ברינק. אחיו של גיסי, פרץ חודק ואשתו רבקה לבית אפרמן, ניצלו מן השואה והם נמצאים עתה בארץ, באשקלון. גם דוד היה לאשתי בברודי, הוא הרב הזקן אברהם לוין, אשר סיים את ספרו של הרב שטיינברג.

מבני־משפחתי הקרובים אשר התגוררו בברודי והסביבה נרצחו על־ידי הנאצים למעלה משישים נפש. יהי זכרם ברוך!

יוסיו אטינגר

בני משפחתי ודיוקנים מברודי שנשתמרו בלבי

דמות אמי מרים אטינגר ז"ל לבית גולדרינג עומדת תמיד לנגד עיני, נמוכת קומה ומלאת אהבה קורנת לשני ילדיה. בעלה, אבי ר' שמואל אטינגר ז"ל, נלקח ממנה בטרם עת והלך לעולמו. שאיפת אמי היתה להעניק לאחותי ליזה ולי את מיטב הערכים החומריים והרוחניים. תמיד היתה מזכירה את מחנכה הדגול ד"ר הרצל, מורה בבית־הספר היהודי במקום, שעורר בה רגשי אהבה כלפי עם ישראל. ממנה רכשנו אהבת ישראל, אורח־חיים יהודי ויחס נאה ולבבי לזולת.

סבי ר' שלמה שמריהו גולדרינג ז"ל, אבי אמי, היה איש תורה ודרך־ארץ. הפסוק מפרקי אבות, "על שלושה דברים העולם עומד: על התורה, על העבודה ועל גמילות חסדים", האיר תמיד את שבילי דרכו בחיים, ומתן בסתר לנצרכים הפך לקו העיקרי באופיו. במשך שנים ארוכות דאג ליתומי העיר. אחד־עשר בנים ושתי בנות גידל סבי והעניק להם כללי משמעת עצמית למופת, ועם זאת נשאר אב אוהב ואהוב. הוא חרות בזכרוני עם זקן־שיבה ארוך כמי שניהל אורח־חיים פוריטאני. לעיתים קרובות האיץ בי להתלוות אליו בדרכו לבית־הכנסת הגדול, שבו כיהן בתור אחד הגבאים. הוא היה גאה במשפחתו העניפה, ובאוזני מצלצלת תמיד ברכתו שהיה ממטיר בליל יום הכיפורים על ראשי נכדיו, כשהוא לבוש קיטל לבן מול הנרות הדולקים: היו תמיד יהודים גאים ויהודים טובים!

דודי ר' חיים אטינגר ז"ל, אחי אבי, שעבר בשנת 1926 עם בני משפחתו מן העיירה ברסטצ'קו לברודי, היה תלמיד־חכם, ונהירין היו לו שבילי התלמוד כמו שלשמואל נהירין היו שבילי נהרדעא. תם וישר היה דודי ר' חיים. רבות תרם לחינוכי ולעיצוב אישיותי. בדרכי נועם ובדברי כיבושין כבש אותי על מנת להובילני אל מעשים טובים. בשנת 1943 נרצח דודי חיים בידי הנאצים. יהא זכרו ברוך!

אנשים יקרים, שדמויותיהם נחרתו בזכרוני, הרביצו בי תורה. כבר בגיל שלוש ידעתי את נחת זרועו של מלמדי ר' אברהם דער רויטער (הג'ינג'י). אימה ופחד היו אוחזים בי כל אימת שהיה מתקרב אלי להענישני באמצעות בוהנו. אתי למד ב"חדר" יעקב, בנו של ר' מלך אונרייך, הקצָב הנודע בעיר, בעל כרס גדולה שהצילה אותו כשכדור רובה נתקע בבטנו. בין מורַי הבולטים היו נחום אוקסר, אבי היתומים היהודים ומחנכם המסור, שסיפוריו הנפלאים השאובים מן התנ"ך עדיין שמורים בזכרוני; מר ארנולד מוסציסקר, שלא פעם כיבד אותי בנחת זרועו, והיום אני דווקא אסיר תודה לו על כך; מורי ומחנכי

בבית־הספר העממי מר קלמן הנריק; מורי שאול ברנשטיין; המורה אריה־ליאון שיינהולץ, שהדריכני ברזי הדת והתודעה היהודית; מר קלר, מורה בבית־ספר עממי, היסטוריון שפירסם מחקרים בנושא "פאנאירופה"; מנהל בית־הספר העממי פיליפ אשכנזי, שהיה פעיל בתהליך האסימילציה של יהודי העיר; גזבר בית־הספר מר וילדהולץ, שלא הבין את משמעות חילופי השלטון כשהשלטון האוסטרי הוחלף בפולני; ופרופ' מנדל צ'אצ'קס, מורה לדת ולתולדות ישראל בגימנסיה המקומית, שלא שלט בלשון הפולנית ומשום כך הרצאותיו על פרשיות היסטוריות בתולדות עמנו היו מעלות רעמי צחוק של התלמידים.

אשר לרכישת מקצוע, מסגרות וחרטות, אזכיר לטובה את ר' יעקב לם שסייע לי במסירות רבה, ועזרו עמו בניו אברהם ושמחה. ר' חנא זינגר, אחיו של מנדל זינגר העיתונאי, לימדני אנגלית, והודות לו היתה קליטתי בצבא הבריטי במלחמת־העולם השנייה קלה יחסית.

שורה ארוכה של בני עירנו "עוברת" מול עיני, ולכולם אני מבקש להקדיש מלים מספר. בתהלוכה הזאת של הדמויות עוברים פעילי השומר הצעיר ואנשי ŻTG (= אגודת־ספורט יהודית), שבמחיצתם הייתי מבלה את רוב זמני הפנוי. היו זמנים! אהבתי את הטיילת שברחוב הראשי זלוטה (רחוב הזהב!), שבה הייתי מטייל עם בני־התשחורת נטול דאגות, בריא בגופי ובנפשי.

נושקה לבית פריד, חניכת תנועת השומר הצעיר, היתה יפה, טובה ותמימה. ביקשתיה להצטרף אלי בדרכי מזרחה, אבל היא העדיפה להישאר בבית הוריה, וכמו רבים אחרים לא רצתה להאמין בסיפורי הזוועות שנפוצו בעיר על מעשי האכזריות של הגרמנים. היא והוריה, סבתה ודודותיה נרצחו על־ידי הנאצים ועוזריהם האוקראינים.

ועתה אזכיר עוד רבים, בשמותיהם בלבד:

אלי משה לרר ובניו, סנדלר.
יוסף קצ'ר, מסגר ומורה להתעמלות וכן כדורגלן.
מונדק חוטינר, מורה להתעמלות.
משה ריינרט, מדריך בתנועת השומר הצעיר.
איבה פרידר, כדורגלן.
מוניו פרידר, כדורגלן.
חיים נח שפירא, מלמד טוב ומסור.
בני משפחת שווארצמן, נגרים.
בני משפחת פרלס, סוחרי תבואות.
חברי צדוק גרובר, שנפל כחייל באוקראינה.
חיים חזן, מוהל.
דוד ספיר, שמש בבית־הכנסת הגדול.
ר' אלכסנדר, שמש בבית־הכנסת הגדול.
ר' משה גלינר, מחברה קדישא.
ר' זאובר, מורה לתלמוד ודרשן בבתי־כנסת.
יומה ולייב הרצברג והוריהם.
גרשון אייזנברג, בנאי (מילר).

קלמוס, רוקח.
רב יוסלה פופר.
ד"ר אדולף יונג, רופא.
ד"ר דיאמנט. כשאנשי גסטאפו באו לאוסרו הוא אמר להם: הרפו ממני ועמדו דום לפני, כי אתם עומדים לפני קצין של הוד מלכותו הקיסר וילהלם השני בדרגת קפיטן. תשובת הגרמנים היתה "ובכל זאת יהודי". (כך מספר קלמן הרניק.)
שלייפר, שהיה קצר־ראייה וכשהיו נושפים לתוך אוזנו היה מאיים במשפט.
מנדל פרנס, שכינויו היה טרענזאק (פורם־שקים), סוחר שקים.
פפקה "השחורה" (די שווארצע פפקה), בעלת בית־קפה יוקרתי.
הוזר, בעל חנות ממתקים.
אריה זיגלבוים, בנו יצחק ואחיו אלי ומשפחותיהם.
הרב השל דונר.
פנחס דונר, אופה.
הולצזגר, רשם קהילת ברודי.
פרל פסטס (פערל די לאנגגע), בעלת מסעדה עממית.
מקס ריסמק ובניו, תעשיין.
פוקס ובניו, ספָרים.
וולטמן, מורה לעברית.
ברסטלינג, מורה לכתיבה תמה (קליגרפיה).
קלפר, בעל מסעדה.
קריסטיאמפולר, מהנדס חשמל.
ד"ר הורן, עורך־דין.
משה זאבר (משה דער קרימער), בעל כרכרה, חורז חרוזים.
חנא קצ'קה, בעל כרכרה.
יוסף כהנא, שואב מים.
מינקה פוש, מחלקת חלב כשר.
פולגד, פחח.
ד"ר אופרכט, רופא.
ליפא הלפרין, סוחר אמיד, נחשב לגביר העיר.
שלמה דישל, קצב.
ארצי שור, שוטר־עזר בעיריה.
ד"ר מקסימיליאן הירט, עורך־דין.
ד"ר ברנרד לוסטיג, עורך־דין.
צימלס, אורתופד.
נונק רוגובסקי, כנר.
רדזיווילר, ספָר ואקורדיוניסט.
יוסף מיסיט, קצב.
מוציק ברנשטיין.

לופאטה, בעל מאפיה.
אורדנטליך (סטוצ׳ק!).
האחים וייס, קצבים.
אורי אנשטנדיג, מלמד.
משה שור, סוחר.
חיים רופא, חובש ועוזר לרופא.
גולדמן, חובש ועוזר לרופא.
גולדה קופיקה, חברה קדישא לנשים.
צולר, חובש ועוזר לרופא.
משה טנצר, שחיין מצטיין, הציל אותי מטביעה בברצ׳ין.
לוונשטיין, מנצח על מקהלת המשוררים בבית־הכנסת הגדול.
בויחס, סוחר.
האחים וילנר, סבלים.
גבריאל זיידנוורם.
נפתלי זיידנבוים, נרצח בידי אוקראיני.
שוודרון, סוחר משקאות חריפים.
אוסטרזצר, שהיה מתפלל בקול נוגה בבית־הכנסת הגדול.
פיירשטיין, חייט.
מרגרוביץ, פחח.
זילברג, בעל בית־מלאכה לתיקון אופניים.
מאסר, צייר שלטים.
נח שטוק, צבע, אמרגן.
שמואל קוקוש, חייט לעת צרה.
מלך, מסגר.
מרת קנר, מוכרת מכשירי־כתיבה.
צ׳יניו אייזנברוך, פועל דפוס.
אנדזיה ברוצ׳ינר.
מנס ספיר ואשתו שרלוטה.
אקסלרוד, חוצב מצבות.
פיטש־ויינשטוק, בית־דפוס, מכשירי־כתיבה.
טורצ׳יו קפלוש.
ד״ר קפלוש, רופא עירוני.
פיירשטיין, צורף.
ד״ר אמבוס, עורך־דין.
אברהם קנטור, בעל חנות למכונות חקלאיות.
מקס קנטור, סטודנט, צייר.
ישראל־יולק שוויש, סטודנט וכדורגלן.
צוורדלינג, סוחר. כשהיה מדבר עם ראש העיר בטלפון היה מסיר את הכובע מראשו.
רובינשטיין, יצרן חבלים.

לייבלה, פחד.

ובסיום התהלוכה הרבגונית הזאת ברצוני להסב את תשומת־הלב לבאי מסעדת פרנס ברחוב קאליר 1. היו נפגשים בה אנשי עולם אחר, שלא היו מקפידים על טוהר מידותיהם המוסריות, אבל לרבים מהם היו קווי אופי הדומים לאלו של רובין הוד.

היו בעירנו גם ברנשים מפוקפקים, וגם הם יקרים לי ואזכירם בשמותיהם:

מוטל שטרייכר.

מיכאל מינצר.

איצ'י בויקו ובנו חסקל.

משה קטוליק, שהמיר את דתו ולאחר זמן־מה חזר לצור מחצבתו.

ברלה גריצמן.

יהודה בלוי.

מאיר פרינץ.

ד"ר כהן, שדעתו נטרפה עליו תוך כדי עבודתו על הדוקטורט השני שלו. הוא הוחזק שמונה־עשרה שנים בבית־חולים לחולי־נפש בלמברג, וכשהשתחרר משם לא ידע כלל שהיתה מלחמת־העולם הראשונה.

יונס ברי.

איציק משקו עם כלביו.

עוקה שילדה, שנולד לה בן מוואסילי הגוי.

כל אלה השתלבו ברחוב היהודי בברודי, עירי האהובה, ונשארו בזכרוני.

יעקב ליברמן

איש חסיד היה

אבי ז"ל, ר' אליעזר יוסף ליברמן, היה חסיד הוסיאטינאי, איש מישרים, אהוב על הבריות ואוהבם, בר־אוריין ותלמיד־חכם ומקפיד על מצווה קלה כחמורה. כל שעה פנויה הקדיש לתורה או לעיון בספרי יראים.

אחרי המלחמה הראשונה, וכל אימת שהרבי ההוסיאטינאי היה בא מווינה לבקר אצל חסידיו בגליציה, היה אבי זכרונו לברכה נוטש את כל עסקיו ונוסע לרבי, בדרך כלל ללבוב, והיה עושה מאמצים רבים להניע גם את בניו הגדולים להתלוות אליו. עצום היה צערו כשנוכח לדעת שמארבעת בניו הצליח להכניס רק בן אחד, את אחינו מאיר, תחת כנפי חסותו של הרבי. אמונתם של אבי ואחי ברבי היתה מוחלטת. היא לא נפגמה במאומה גם כשעצת הרבי נכשלה, ומעשה שהיה כך היה: כשאחי הגדול מאיר הגיע לפרקו היה עליו להתייצב לבדיקת הצבא. ביקש אבי מן הרבי שיעוץ לו עצה טובה, כיצד יציל את בנו מאכילת טריפה, חילול שבת וכו' שלא ניתן למונעם במשך תקופת השירות בצבא. הרבי רמז לו שבנו יבריח את הגבולות ויגיע לווינה, ושם ילמד בישיבה עד יעבור זעם. אבל אחי נתפס בגבול הצ'כי־פולני, ולאחר תקופת מאסר הובא תחת משמר לברודי ושם שוחרר בערבות עד למועד הבדיקות השגרתיות בקמיונקה סטרומילובה. שוב החליף אבא מכתבים עם הרבי, ולאחר העצות החדשות ומתן שוחד לחברי הוועדה ולרופאיה נמצא אחי כשיר לשירות בצבא. דחיית צאתו לצבא היתה גם היא מכוח מתן שוחד מדי שנה בשנה ונמשכה שנים. אבל אמונתם של אבי ואחי ברבי לא נתערערה.

ראש דאגותיו של אבי היה חינוך בניו לתורה, למצוות ולמעשים טובים, ליושר ואמירת האמת. שום דבר לא הרגיז אותו כאמירת שקר. כתוספת לחינוך החילוני שהיקנה לילדיו במסגרת חובת הלימוד בבית־ספר יסודי דאג אבא להרחבת ידיעותיהם החילוניות על־ידי הוראה פרטית. בחינוך הבנים שם את הדגש בעיקר על החינוך התורני. לפני עלות השחר היה מעורר את הבנים הגדולים, שעזרו לו בעסקים, ללכת לקלויז ללמוד כמה שעות גמרא. חובה זו היתה מוטלת עליהם גם עם ערוב היום. למדנו אז מפי הרב דמתא, ר' אברהם מנחם מנדל הלוי שטיינברג. בשבת אחרי הצהריים היה אבא עורך בביתו מבחנים שבועיים לבניו על־פי לימודיהם בקלויז ומפי הרב במשך השבוע. אולם גם לנחת זו לא זכה עד סוף ימיו, שכן הבנים הצעירים נפרדו מדרכו לפני הגיעם לגיל שיכלו להמשיך בקלויז, וגם אבא נלאה ממאבקו הן בגלל הדוגמה של צאצאיו המבוגרים והן מחמת חדירת הרוחות החדשות כמעט לכל בית חסידי בעיר.

את בית־הספר התיכון שלל לחלוטין, והבנים, ששאפו להשיג השכלה רשמית, נאלצו לרכוש אותה בהסתר ולהשלימה לאחר צאתם מרשותו. הוא הדין לגבי לימוד השפה העברית לשם דיבור בה וקריאת ספרותה החילונית. ואכן, צער לא־יתואר נגרם לאבא כאשר צאצאיו סטו מן הדרך שהיתווה להם. פרט לאחינו מאיר פילסו להם כל השאר דרך שהיתה למורת רוחו.

זכורני שענה לאחד הבנים, שביקש להרגיעו בהיוודע לו כי אחותי מרים נתפסה לרעיון הציוני: "הרבי אומר כי בתהלוכת חתונה השקצים רצים בראש" (פאראפראזה לשאיפתם של הציונים לעלות לארץ ישראל לפני ביאת המשיח).

כשהודיעו לו שאחד מבניו מדבר עברית בראש חוצות ופעיל בתנועת־נוער ציונית, הגיב: "מוטב שימיר את דתו משילך בדרכו של ירבעם בן נבט". אני גם זוכר מעשה שחזרתי פעם בליל יום ה' בשעה מאוחרת מן השיעור אצל רב העיר, והופתעתי למצוא את אמי עוסקת באפייה ואבי אורז חבילות חבילות חלות בנייר ומניחן ערימות ערימות על השולחן. כששאלתי לטעם התכונה הרבה הזאת לחשה לי אמי ז"ל באנחה: "בני, אינך יודע כמה גדולה המצוקה וכמה רבים הנצרכים בזמנים קשים אלה". כעבור דקות מספר ביקשני אבא שאעזור לו במצווה. הוא העמיס על שכמי שק והוא עצמו נטל שק אחר, גדול כפליים משלי ויצאנו החוצה. לאחר שצעדנו כברת דרך עצר אבא, העמיד את שקו על מפתן בית, הוריד את שקי שלי מעל שכמי, הוציא ממנו חבילות מספר, וציווה עלי שאשאר ואשמור על שני השקים עד שובו. אבא נעלם בחשכה, נכנס לסמטה וכעבור זמן־מה חזר בידיים ריקות. העמסנו את השקים על שכמנו והמשכנו לצעוד. החניות חזרו ונשנו עד ששקי התרוקן כולו. אז ציווה עלי אבא לחזור הביתה, והוא המשיך בדרכו. כשנפרד ממני שאל אותי אם ברצוני שיעירני למחרת בשעה מאוחרת יותר מכרגיל כדי ללכת לקלויז ללמוד. לא עניתי לו, והוא כנראה החליט להעמידני בנסיון וחיכה עד שאתעורר בעצמי. בהיותי להוט מאוד אחר שנת בוקר התעוררתי מאוחר עד שכמעט איחרתי לתפילה במניין. אבא השאיר לאמא הודעה בשבילי, כי לאחר התפילה, אם היא תסתיים במאוחר, לא אמהר לשוב לעזרתו אלא אקנה לי עוגות אצל השמש ואשאר בקלויז עד שאסיים את הדף היומי כרגיל.

בשובי הביתה לאחר אותו שיטוט לילי חשבתי כי בהיעדרו של אבא תהיה אמא נדיבה יותר ותגלה לי מי הנצרכים, אבל טעיתי. היא ענתה לי: "מעטים המבוגרים היודעים לנצור את לשונם, נערים על אחת כמה וכמה, וכשאין יודעין – פטורים מלעמוד בנסיון".

אמי נפטרה בשנת תרפ"ו והיא כבת ארבעים וחמש. היא היתה אשה עדינה, צנועה, גומלת חסדים וטובת־לב, עקרת־בית למופת ואם לדוגמה. אבי נרצח בעצם יום הכיפורים בטופורוב, כפי שמסר לי בן העיירה שהסתתר יחד עמו במשך זמן־מה בבית אחד. ביום הקדוש לא היה אפשר לעצור אותו מלצאת לבית־הכנסת להתפלל בציבור.

קרוב לפרוץ השואה, לאחר שהרבי ההוסיאטינאי השתקע בארץ, החלו לבצבץ במכתביו של אבי סימני רצון לעלות ארצה, אולם החורבן שם את מחשבתו לאל.

ברטה קלנברג (מרגוליס)

יום שישי אחד בבית

בחיי אדם קורים דברים משונים ומוזרים, אך משום־מה התרחשויות אלה נשכחות במהרה ונעלמות מן הזכרון, כאילו כלל לא היו. לעומת זאת יש דברים הנחרטים בזכרון לעולם. הנה נמצאת אני בביתי, בברודי, לפני שנים רבות, והיום יום שישי. כרגיל, זהו יום מלא וגדוש עבודה, ובשבילי יום קשה.

אמי הלכה לחנות והעול נשאר על כתפי. אבי הלך לבית־הכנסת וטרם חזר. עד אז עלי לסדר הכל בבית: להאכיל ולהלביש את הילדים הקטנים ולהשגיח על הנאפה בתנור. הריח הנפלא הנודף ממנו אין לתארו במלים. והנה הגיע הזמן להוציא מן התנור את החלות העגולות והחומות ואת הלחם השחור. וטעם הלחם הזה כטעם גן־עדן! אחר־כך יש לאכסן מהר מהר את כל המאכלים בארונות, לפני שיגיעו התלמידים הקטנים שלי.

רק אז מתחילה גם הדאגה לעצמי, הרי גם אני בן־אדם; אחרי כל הריצות והפעילויות האלה מגיע גם לי קצת טיפול. את השיער הארוך שעל ראשי עלי לחפוף בתוך הקערה הגדולה. וגם כאן יש תור: שמונה ראשים ממתינים זה אחרי זה, ויש למהר לקראת השבת.

והנה צילצל השעון שתים־עשרה פעמים והגיעו תלמידי: שמעון ופרידה, יהושע לשנובר, חנה מייזלש ועוד כמה ילדים הלומדים בכיתות א׳, ב׳, ג׳ בבית־הספר העממי. הם שמחים ומאושרים בבואם אלי. ראשית, העוגות החמות והטעימות ערבות מאוד לחיכם, ושנית, הם לומדים קרוא וכתוב, כדי שידעו את השיעורים ליום ראשון, כי אין באפשרותי לבקר בבתיהם ביום שישי. היום כה קצר והעבודה מרובה.

ונעשה שמח בבית: אחד קורא, שני לומד שיר בעל־פה, עוד אחד מתקשה במציאת פתרון בחשבון. ואני רצה מילד לילד ועוזרת לכולם. הם היו דווקא תלמידים טובים וציוניהם היו טובים ואף מעולים, אבל הוריהם התעקשו שילדיהם יקבלו בתעודותיהם "מצוין"... לכן היה עלי להשקיע עבודה רבה. שכרי היה בין שמונה לעשרה זהובים לחודש מכל ילד. לא קיבלתי כסף ממש, אלא כל ילד עזר לקיים את משפחתי העניפה: אמי קיבלה בשר לשבת מן הקצב, שהיה אביו של תלמיד אחד, בחנות שנייה קיבלה נעליים ובחנות אחרת בדים לכבוד החגים. במקום כסף היה אפשר לקבל כל מצרך הדרוש למשפחתנו.

עתה הלכו התלמידים ונהיה יותר שקט: הורי ואחיותי מתכוננים להקביל את פני שבת קודש. אמי פרשה על השולחן מפה צחורה, הדליקה את נרות השבת ובירכה עליהם. היא מביטה בנחת על כל ילד וילד ובודקת אם הכל כשורה בלבושו.

אני דורשת להזדרז ולסיים את האוכל, כי עלי למהר ולרוץ לתנועה שאני שייכת אליה, "גורדוניה". אבל כאן מתחילה ההתנגדות: אבי ז"ל התנגד לדרך־החיים שלי. הוא היה מאוד דתי וירא־שמים, והחליט לשמור עלי בכל כוחותיו, בכל האמצעים.

בעזרת אחי הגדול הצלחתי לחמוק מן הבית ולהגיע לקן, אולם בהגיעי לבית־העם תפס אותי שם אבי ובנוכחות כולם היכה אותי ודרש ממני לחזור מיד הביתה. מצבי היה עגום מאוד.

את הלילה הזה לא אשכח לעולם. לא לנתי בביתי, הלכתי לישון אצל חברתי פנינה טקץ'.

עם עלות השחר חיפשה אותי אמי אצל חברותי, בידה כד קטן מלא קקאו. היא מצאה אותי בחצר.

דמעות זלגו מעיני שתינו, אבל אני הייתי בטוחה ברגשותי ובמטרה אשר בחרתי בה. לא חזרתי הביתה. החלטתי לעלות לארץ ישראל. זה היה לפני שלושים שנה. יום השישי ההוא לא יימחק מזכרוני לעולם.

אליעזר טולמץ'

גורל משפחתי

הגעתי ארצה בשנת 1935 ואני מתגורר היום בתל־אביב עם אשתי רחל. בתי עדית עם בעלה אלי וילדיה אסף, יובל וגלי הם תושבי חיפה. בני רמי גר בירושלים.

אבי אברהם לנדאו נספה בברודי בזמן השואה. אמי גיטל לבית טננבאום נפטרה בברודי לפני המלחמה. אחי יענקלה וזינדלה נספו בשואה.

סבי מצד אבי, ישראל לנדאו, נפטר בברודי בזמן שלטון הרוסים.

סבתי מצד אבי, שיינדלה, נפטרה לפני המלחמה.

סבי מצד אמי, שלום טננבאום, נספה בשואה.

סבתי מצד אמי, רייזלה טננבאום, נפטרה לפני המלחמה.

בניהם: אמי גיטלה נפטרה לפני המלחמה.

אברהם טננבאום ואשתו נספו בברודי בשואה.

נחמן טננבאום הגיע ארצה כחלוץ בשנת 1928, וגר עם אשתו דורה בחיפה. הוא נפטר בחיפה בשנת 1958. אשתו דורה, בתם רעיה אילן ובנם יעקב טנא גרים היום בירושלים.

קרובים נוספים הזכורים לי: בני אחותו של סבי שלום טננבאום: מוניו פלבר, שהגיע ארצה משנחאי אחרי מלחמת־העולם, ונפטר בתל־אביב.

שלוש אחיות: חנה רוט עלתה לארץ בשנות ה־20, ונפטרה בתל־אביב. רוזיה קנופף, בעלה וילדיהם מילק, גיטלה וקובוש נספו בשואה.

ליזה גרינפלד, בעלה וילדיהם דז'ונק ולוסיה נספו בשואה.

לאה שדואל

גורל משפחתי

ארבעה דורות ילידי העיר ברודי היינו במשפחת לנדאו: סבתא, אבא, אנחנו הילדים, והנכדים. שמונה ילדים היינו בבית.

שמות בני משפחתי:

סבתא חיה לנדאו היתה אחותה של רייזלה ויינטראוב מברודי. היא נפטרה לפני שנים רבות.

אבי ישראל לנדאו נפטר מיגון בימי הרוסים בעירנו.

אמי שיינדלה נפטרה לפני שנים רבות ממחלה.

אחי הגדול אברהם לנדאו, אשתו אסתר מבית פרידמן מבוסק ובניהם יענקלה וזינדלה הושמדו בידי הגרמנים.

הבן הגדול של אברהם, לייזר לנדאו, שנולד מאשתו הראשונה גיטלה טננבאום, נמצא בארץ משנת 1935. שמו כיום הוא אליעזר טולמץ.

אחי לייב לנדאו ואשתו רחל, בתו של אלטר אונדיק מקמיונקא סטרומלובא, ושני ילדיהם יוסלה ושיינדלה, הושמדו בידי הגרמנים.

אחותי קיילה ובעלה נתן כץ והבת שיינדלה היו קורבנות של היטלר.

אחותי פרל ובעלה לייב ראהט והבת שיינדלה נרצחו בידי הגרמנים.

אחותי אסתר נפטרה לפני המלחמה.

אחי מילק לנדאו, אשתו ושתי בנותיהם נרצחו בידי הגרמנים.

אחותי צביה לנדאו, שהיתה רווקה, הושמדה בידי הגרמנים.

ואני לייטשה לנדאו, הבת הצעירה שבכולם – ברחתי מן הבית בניגוד לרצונם של כל בני המשפחה. לארץ הגעתי בשנת 1936 בתור חלוצה חברת "בני עקיבא". כל השנים הייתי חברה בקבוצת אברהם, ואחר־כך בכפר עציון עד 1948. חזרתי לגוש עציון כאשר הגוש שוחרר בידי חיילינו במלחמת ששת הימים.

לאחר גמר מלחמת־העולם השנייה, כאשר פליטי המלחמה החלו מופיעים בארץ, סיפר לי אחד החברים שכל בני משפחתי היו עדיין בחיים, מוסתרים בבונקר אצל משפחה נוצרית. ויומיים או יום לפני גמר המלחמה הראה בחור יהודי מברודי לגסטאפו הגרמני את מקום הסתר שלהם, וזה היה סופם.

שם המוסר לא נודע לי עד היום.

לולה רוטנברג־בוכן

משפחתי

כשאני מעלה בזכרוני את עירנו ברודי, את קרובי ואת יקירי, שעליהם אני חולמת בלי סוף, עלי לשוב לשורשיה של משפחתי הצנועה והאומללה, ויחד עם זאת האצילה והתרבותית.

ראשית כל: אבא שלי, זיגמונד בן יחזקאל רוטנברג, שנולד בקולומיה בשנת 1869. אמו, בטי בת חיים חיות, משפחה מפורסמת בברודי, שמוצאה מחסידי פרובאנס (ממשפחה זו בא הרב צבי פרץ בן שלמה חיות (1876–1927)), התאלמנה מבעלה שנה אחת לאחר הולדת בנה, הוא אבי, זיגמונד. למרות שהיתה עדיין צעירה ויפת־תואר לא נישאה שוב לאיש, כי רצתה להקדיש את כל חייה לגידולו ולחינוכו של בנה היחיד. בקושי רב שלחה אותו לבית־הספר היהודי ולגימנסיה בברודי, שאותה סיים אבי בשנת 1886, בגיל 17. ואז נכנס לעבוד בבית־המרקחת של קולאק. מכאן ואילך התמחה אבי ברוקחות. ב־1889 נרשם לאוניברסיטת לבוב, וב־1892 קיבל דיפלומה של מוסמך לרוקחות.

הוא חוזר לברודי (1893) ועובד בבית־מרקחת. אחר־כך הוא עושה שנת־שירות בצבא האוסטרי, תוך כדי עבודה בבתי־מרקחת בערים בורשטיין וטרנופול.

ב־1896 רוכש לו אבי בית־מרקחת בעיר הסמוכה אולסקו, ובה גם התחיל בפעילותו היהודית: יסד בית־ספר על־שם הבארון הירש ודאג להתפתחותו. ב־1911 הוא עוזב את אולסקו, חוזר לברודי ופותח בה בית־מרקחת משלו בשם "תחת השגחת האלוקים", תחילה בקומת־קרקע של "מלון אירופה" בפינת הרחוב הלבובאי ("לעמבערגער גאס", שבימי הפולנים נקרא רחוב מיצקביץ), ואחר־כך העביר אותו לפינת הרחובות 3 במאי ופארנה (או קושצ'ילנה), מול הגינה העירונית "רויקובקה". את מקום בית־המרקחת ב"מלון אירופה" תפסה מסעדה של האזרח ז'ורנה, משפחה ידועה בברודי, שממנה נשאר בחיים בן־עיר אחד – יצחק זוהר, שגר ברמת־גן.

וכך היו בברודי ארבעה בתי־מרקחת: של זיגמונד רוטנברג; של סנצר; של קלמוס ברינק ב'; ושל ליאון קאליר ברינק ד'.

לפי החוק הממשלתי היה אבא חייב להשאיר את בית־המרקחת פתוח בשבתות ובחגים (פרט לימים הנוראים של ראש השנה ויום כיפור). הוא שמר על המסורת, ויחד עם זאת היה איש משכיל ומתקדם. הוא נשא אשה שהיתה ראויה לו והוא לה: סידוניה, בתם של סטפאני (פאני), בת אחותו של ר' יהושע שור הידוע ונינה לר' יחזקאל לנדאו, אב בית־דין בברודי, אחד מחכמי הקלויז, רב ראשי בפראג, בעל החיבור "נודע ביהודה" (1714–1793), וד"ר הנריק

לייבלינגר, הרופא העירוני בברודי, שמת בגיל 51 לאחר שנדבק בטיפוס מחולה שבו טיפל.

אמא שלי, סידוניה, קיבלה חינוך יהודי וגם חילוני־כללי בבית הוריה והיתה משכילה מאוד. היא ניגנה יפה בפסנתר והשתתפה בקונצרטים ב"מוזיק־פאריין". היא כתבה סיפורים יפים ושירים בשפות ששלטה בהן, בעיקר בפולנית ובגרמנית. נוסף לזה תירגמה את "קוו ואדיס" של הנריק סנקביץ, בעל פרס נובל לספרות, מפולנית לגרמנית, והתחילה לתרגם גם את "פרעה" של בולסלאב פְּרוּס; אבל מותה בטרם עת קטע את מלאכתה. היא הלכה לעולמה בגיל 32.

הורי, שהיו בנים יחידים, שאפו להקים משפחה גדולה, ואכן נולדו להם חמישה ילדים: פולה, אשת ד"ר הנריק מוסציסקר, אני, הֶניו, סטפאן, וזיגפריד, שנשא את שמה של אמא, שנפטרה שבועיים לאחר היוולדו, ומכאן שמו (לפי סידוניה־זיסיה) – זיגפריד.

אבא, שהיה מטופל בחמישה ילדים, התחתן בשנית עם ארנסטינה רוזנוואלד (שעבדה בבית־המרקחת) ונולדה להם בת, היא אחותי הקטנה מירה (לוסיה). גם אשתו השנייה לא האריכה ימים ונפטרה בטרם עת (בת 49 היתה במותה). מירה הקריבה את חייה למען אבא: היא יכלה להִינצל יחד עם קרוביה שנשארו בחיים, אבל בחרה להישאר עם אבא.

פנינה לנסקי (מבית הרצברג)

על משפחתי שאיננה

הורי, דוד וטובה, אחי ואחיותי ז"ל נולדו בברסטצ'קו שעל־יד ברודי. בברסטצ'קו גרנו וגדלנו, עד שבגלל עסקיו החליט אבינו בשנת 1922 לעבור לברודי. פה התגוררנו ברחוב קאליר. באותו הזמן היה אבא סוחר בתבואות ומצבנו היה טוב. הורי היו ציונים משחר נעוריהם. השפה העברית היתה קרובה ללבותיהם, וגם אותנו חינכו ברוח זו. כולנו ביקרנו בבית־הספר "תרבות" ודיברנו בינינו עברית. כבר בילדותנו השתייכנו לארגונים ציוניים. אחַי, אריה ובנימין, היו חברי "השומר הצעיר", אחותי חנה השתייכה ל"החלוץ", וברנדיל אחותי הצעירה למדה בבית־ספר בברודי. אני הייתי ב"גורדוניה". כולנו התמסרנו לעבודה ציבורית. עבדנו בשביל הקרן הקיימת לישראל, בשביל "עזרה", ועזרנו לחלוצים לעלות ארצה. השתתפנו בכל מיני פעולות למען "ארץ ישראל העובדת".

תמיד היה ביתנו מלא חברים, שבאו להתייעץ ולארגן את העבודה בין בני הנוער. כך שררה בביתנו אווירה ציונית חלוצית. זכורות לי גם תמונות הרצל, א"ד גורדון וטרומפלדור והקופסה הכחולה המקשטות את קירות ביתנו. אחי אריה היה בין ראשוני "השומר הצעיר". אני הייתי בין מייסדות סניף "גורדוניה" בברודי. יחד עם חברי יצחק אטינגר ויוסף ליינר הקמנו סניף לדוגמה. ריכזנו עשרות צעירים מבַין בני הנוער בעיר, לימדנו אותם ציונות, עברית וצופיות והכנו אותם להיות בוני הארץ בעתיד.

האולם שלנו היה ב"בית־העם" המפורסם ברחוב גולדהבר. שם היתה גם הספריה, ושם התרכזו יתר קִני הנוער הציוני בעיר, כגון "השומר הצעיר", "החלוץ", "אחוה", מפלגת "ההתאחדות", והמוסדות הציוניים כמו "ארץ ישראל העובדת", "עזרה" וקק"ל.

בני משפחתי תרמו רבות לחיים אלה. כולנו היינו בין מנהיגי הנוער, כולנו שאפנו למטרה אחת ויחידה. באותו הזמן עברתי הכשרה, ועליתי ארצה. מיום בואי ארצה אני חברה בקיבוץ. גם שאר בני משפחתי התכוננו לעלות ארצה, אבל שערי הארץ היו נעולים והם לא הספיקו לעלות. ואז בא הגורל המר ושם קץ לכל. פרצה מלחמת־העולם השנייה, הצורר הנאצי השתלט על פולין ועל החלק המערבי של ברית־המועצות, ובתוכו עירנו ברודי. כל בני משפחתי הועברו לגטו, ובבוא היום האכזרי נרצחו בין ששת מיליוני בני עמנו. מאז נשארתי לבד, והלב בוכה מרה על האובדן הנורא.

יהא זכרם צרור בצרור החיים לנצח.

הדסה אסתר נתן (וייס)

זכרונות מבית אבא

זכרונותי מגיעים לימי ילדותי. בית אבי נשאר תמיד בזכרוני כבית ציוני, שבו האהבה לארץ ישראל גבלה בקנאות. לא זכור לי ממתי התחלתי לדבר עברית, אבל מצאתי אצל אחי סבתי בחיפה תמונה שלי בגיל שנתיים, שנשלחה בדואר לארץ ישראל, ומצדה האחורי מלים כתובות בעברית בידי אבי בזו הלשון: "הדסה בת שנתיים, דוברת עברית וכבר יודעת מלים רבות, כגון: לחם, בית, כלב, יתוש וכו'...

מורי הראשון לכתיבת השפה העברית בבית־הספר היה מר לרנר, שניהל באותו זמן ספריה ציבורית ב"בית־העם". את ידיעותי בעברית הרחיבה לי בבית גב' שושנה וייזר, ועם עלייתה ארצה החליף אותה מר ליבטמן, שבא מברסטצ'קו. הוא היה רווק ביישן, אוטודידקט וידען מובהק בשפה העברית. עד כיתה ה' למדתי בבית־ספר יהודי ששפת־ההוראה בו היתה פולנית, אבל היו גם שעות לימוד בשפה העברית. בהיותי בכיתה א' לימדו אותי עוד מורים ותיקים, וביניהם נחום אוקסר, שבסוף ימיו ניהל בית־יתומים יהודי שנחרב בשואה, ומנהלו וכל חניכיו נטבחו. דמותו המסורה של אוקסר מזכירה את דמותו של יאנוש קורצ'אק.

מנהלי הראשון בבית־הספר היהודי היה מר אשכנזי, יהודי מתבולל שלא היה לו קשר הדוק עם יהודים ויהדות. אחריו בא מר מוסציסקר, דמות הרבה יותר עממית ויהודית. בתור מורה הוא היה מחנך מעולה, אבל מאוד מחמיר. אשתו היתה חמש שנים מחנכת כיתתי. לא רבים מילדי ישראל זוכים היום למורה דגולה כמוה. היא היתה אשה תרבותית, שהעניקה יסודות חיים להרבה ילדים מבתים עניים כעשירים. היא לימדה אותנו להבין לא רק את מה שכתוב בספר אלא גם את מה שמסביבנו. לא אשכח את השיעורים למלאכה, שבהם הנעימה לנו את עבודתנו בקריאת סיפורים מעיתון־הילדים "פְּלוֹמיק", ואחר־כך היתה משאילה לנו את העיתון הביתה תוך הוראה לשמור שמירה קפדנית על צורת החוברת.

עברית לימדה אותי בבית־הספר גם מורה צעירה ששמה כהנא, שכעבור זמן־מה עלתה ארצה. עלייתה השפיעה עלי מאוד, ואני זוכרת שביום פרידתה שרתי את "התקווה" בהתלהבות כה גדולה עד שמורים אחדים העירו לי על כך.

אחד הדברים היפים בבית־ספרנו היתה מקהלת הילדים בניצוחו של המורה הרניק, שניהל בברודי גם תזמורת סימפונית בשם "הזמיר", שהיתה יחידה מסוג זה בעירנו. לצלילי תזמורת אחרת, תזמורת צבאית של כלי־נשיפה, היינו

צועדים עם מורינו במצעדים בימי חגים לאומיים של פולין. בית־הספר היהודי שלנו נתן לנו לחוש באוטונומיה חברתית יהודית, לימד אותנו קצת עברית ודת, אבל חינך אותנו להיות אזרחים נאמנים לממשלת פולין.

אחד המאורעות שנראו לי חשובים בימים ההם בבית־ספרנו היה ביקורו של סופר מארץ ישראל, משה סטבסקי, שכתב סיפורים לילדים. בית־ספרנו היה מארגן מדי פעם חגיגות ומסיבות, למשל לכבוד חנוכה, אבל אלה לא הותירו לי שום זכרונות מיוחדים. לעומת זאת השתתפתי באופן פעיל בחגיגות כאלה ב"בית־העם", שאורגנו ונערכו בהדרכתו של אבי. לא אשכח לעולם איך דיקלמתי בחצר בית־העם את "אל הציפור" מאת ח"נ ביאליק, ואני אז רק בת שבע.

דמות תוססת באותו בית היתה גברת ויילר. המרץ הבלתי־רגיל שלה השפיע הרבה ותרם להצלחת המסיבות.

מזמן שיש לי זכרונות שימש אבי תמיד "יושב־ראש" של משהו: של הקרן הקיימת לישראל, של "התאחדות פועלי ציון", של בית־העם. (בית־העם הזה שימש כל מיני תנועות ציוניות, וכל הפעילויות הציוניות התרכזו שם).

מאורע ציוני גדול בעירנו, שאבי היה כמעט תמיד דמות מרכזית בו, היה כ"־כ"א בתמוז, יום־הזכרון להרצל וביאליק. באותו יום, כמעט כל שנה, נאם אבי בבית־הכנסת הגדול בעצרת חגיגית לזכרם ולכבודם. בחוצות הסתובבו צעירים ובידיהם הקופסאות הכחולות של הקרן הקיימת לישראל.

שמחה גדולה בעירנו היתה תמיד בפורים. במיוחד שמחו העניים, שהיו מתחפשים, שרים ורוקדים ואוספים דמי־כיס. גם פעילי הקרן הקיימת היו מנצלים את היום הזה לאיסוף תרומות.

בכל הפעולות הציוניות עזרו לאבא מר דוד המרמן וגברת אדלה ויילר. לא פעם הזניח אבי את פרנסתו ואת עיסוקו המקצועי בשביל עיסוקיו אלה.

בעירנו היתה הכשרה חלוצית, שחבריה חיו חיי־דחק כי לא היתה להם תעסוקה מספקת (בחורף חטבו עצים ובקיץ עבדו בתעשיות קטנות). אבי היה תמיד מחפש עבודה ותעסוקה בשבילם ושימש להם פטרון. מה שזכור לי בעצב הוא, שרוב התעשיינים העשירים היו מעסיקים אותם שלא ברצון.

התנגדות חזקה לציונות היתה מצד דתיים קיצוניים. אבל הצעירים שבהם התחילו לאט לאט מתעוררים לציונות וחלק מהם נכנס לשורות "המזרחי".

אי־היכולת להשיג עבודה דחפה את הנוער היהודי לתנועה החלוצית, כי בה מצאו הרבה פתרונות לבעיותיהם. רבים מאלה שנספו בשואה חיכו בתור לעלייה ארצה, וזו לא באה בקלות. זה היה נוער נהדר מבתים לא־עשירים, נוער אינטליגנטי, אוטודידקטי ברובו, שניהל בערבים חיים תרבותיים בקניהן של התנועות הציוניות, לא פעם על קיבה ריקה. הנוער הלומד השתתף פחות בפעילות הזאת, אבל גם ממנו באו כאלה ששימשו מדריכים בקבוצות. תנועות "השומר הצעיר" ו"גורדוניה" זכורות לי כמרכזים של נוער תוסס בעל תשתית רעיונית חזקה.

נוער אקדמאי התרכז סביב "אחוה האקדמאית" ואחרי־כן "אחוה הצעירה", שמטרתה היתה למשוך נוער יהודי לומד ולקרבו לתנועה הציונית.

אחד המאורעות החשובים בעירנו, שהטביע את חותמו על כל הסביבה, היה הבחירות ל"סֵיים" הפולני. התנועה הציונית היתה מעוניינת בהצלחתו של מועמד ציוני, כמו למשל ד"ר הלר מלבוב. הציונים עסקו בתעמולה נמרצת בעירנו, וכדי להצליח ולהשיג רוב היו מתאחדים עם המיעוט האוקראיני. ביום־בחירות כזה המה ביתנו ככוורת.

אבי, שהיה רופא במקצועו, עסק בבלשנות, כתב שירים, ידע הרבה שפות ובכללן ערבית. זכורה לי התרשמותו ופליאתו של מר נפתלי זיגל, מוציא־לאור ידוע מלבוב, שביקר בעירנו כשליח התנועה הציונית, מלמדנותו של אבא.

אבי היה יהודי חם, "משוגע" לציונות, קצת עצבני אבל טוב־לב. לא פעם לקח אותי בשבת בבוקר אל חוליו מבין השכבות העניות, והיינו מחלקים להם כל מיני דברי־מאפה וממתקים. הוא גם כמעט הכריח אותי להביא מדי יום ביומו לארוחת־הצהריים אחת מחברותי העניות שלמדו אתי בבית־הספר היהודי.

חג גדול בביתנו היה חג החנוכה. היתה לי תמיד מנורה גדולה, שאבי קלע אותה במו ידיו מענפי ערבה, ולהדלקת הנרות הייתי מזמינה חברות שלי, גם נוצריות. לאור הנרות היה אבי מספר לכולנו על גבורות ישראל. לכל חגי ישראל היה אבי מחבר בשבילנו ספרון אמנותי מיוחד ומקושט (אחד מן הספרונים, על חג החנוכה, שמור אתי למזכרת עד היום). בכל הספרונים האלה הדגיש אבי את הקשר בין הדת והלאומיות.

חג שני חשוב בביתנו היה חג הפסח, חג השחרור מעבדות. מובן שגם את ל"ג בעומר ואת ט"ו בשבט היינו חוגגים בהתאם למסורת. גם זכור לי שב"שבת שירה" פיזרתי אוכל לציפורים.

חוץ מאשר את הציונות אהב אבי את הטבע. ימים תמימים היה מטייל אתי ביערות סביב עירנו, אפילו בבוקר לפני התחלת הלימודים. כדי "שלא אשכח" בטיולים אלה את ארץ ישראל היה קונה לי בדרך צימוקים ושקדים ומספר לי על כרמים ופרדסים...

אינני זוכרת פרטים, אבל ידוע לי שכל חלוץ היה נבדק לפני עלותו ארצה אצל אבי ומקבל ממנו אישור בריאותי. אישורים כאלה נמצאים אצל כמה וכמה אנשים בארץ. ברור שהבדיקה היתה ללא תשלום.

מעט מאוד אנשים מן האינטליגנציה העובדת בעירנו היו ציונים פעילים. שניים זכורים לי, ד"ר מלס וד"ר גלזברג, שני עורכי־דין, אנשים משכילים וישרים. מתבוללים ממש היו בעירנו רק מעטים מאוד.

אבי חינך והכין אותי תמיד לקראת עלייתנו ארצה. בצעירותי לימד אותי גם ערבית, משום שהאמין בשלום עם הערבים ובשיתוף פעולה אתם בעתיד. אבי פיתח בי גאווה לאומית חזקה, שלא פעם עזרה לי בתקופת הכיבוש הנאצי בהיותי בין הגויים.

התקופה שאני מתארת כאן היא כולה אור ותקווה, לעומת הזמנים הנוראים שבאו אחריה.

אני נזכרת ביהודים האלה: בסבלים שעמדו בשוק, ביהודים עם ה"פייערטופים" (קדֵרות־האש) ב"בּוּדקס" שלהם, בחסידים בגרביים לבנים

ושטריימלעך, בכל הקבצנים והקבצניות הידועים בעיר, בכל המשוגעים וחולי־הרוח שהסתובבו ברחובות עירנו, ולהבדיל בבעלי־בתים מכובדים ובסוחרים עניים ועשירים, בבעלי בתי־מרקחת כרסתניים וגם רזים, בסנדלרים, בפחחים, בשרברבים, בחייטים ובמתקני־טלאים, במוכרי־עופות ובקצבים, במוכרי גלידות בעגלות, במוכרי קוואסניצה (תפוחי־עץ כבושים) בדליים, בעגלונים יהודים עם כרכרות, באופים ובמוכרי בייגלעך.

ואני נזכרת בבתים של עניים, שחלונותיהם הגיעו עד לרצפה, בשילגאס ובלאבעטגאסה, בלשניובסקה ובלבובסקה, בשפיטלנה, בזלוטה וברוֹיָקוּבקה (הגן העירוני), עם פסלו של קוז'ניובסקי ועם מגדל השעון, בוואלי, ביער לשניובסקה וזאמק, בסטארה־ברודי עם קבוצת "המכבי", ששיחקה עם הגויים כדורגל, בתחנת־הרכבת שהיו נוסעים אליה בכרכרות. אם כי המרחק אליה לא היה גדול.

אני נזכרת ברופאים יהודים, בעורכי־דין ובנשותיהם המגונדרות, בתלמידי בתי־הספר בתלבושותיהם, בבית־הקולנוע "פאלאס", ובכל הסמטאות האהובות עלי. כאשר אני נזכרת בכל הטוב ובכל הרע, הכל נראה לי חלום שגז ונעלם.

ברודי היתה עיירה יהודית עם כל צרותיה, אבל עיירה מאושרת, שנחרבה. בכותבי דברים אלה עיני זולגות דמעות, כאב חזק צובט את לבי ושפתי רועדות ושואלות: למה כל זה היה צריך לקרות?

וכאן אני נזכרת בתמונה מזעזעת: איש דתי חרדי, משה'לה גלינר, עמד בחצר ביתנו אחרי ההרג (אקציה), הרים את ידיו כלפי מעלה וזעק: ריבונו של עולם, גזלן אתה ורוצח... למה הִרשֵית שכל זה יקרה?..

ולא קרה אז כלום... השמים זרחו, ציפורים התעופפו חופשיות ועצים עמדו זקופים, ורק משה'לה עמד פשוק רגליים, גרונו ניחר, דמעות על לחייו, זקנו עטוף במטפחת וידיו נשואות אל על...

ציפורה רום

ביקור ברודי – 47 שנים אחרי...

שמי ציפורה רום. נולדתי מחדש בגיל שמונה־עשרה כאשר עליתי לארץ ישראל. אבל למעשה נולדתי בעיר ברודי, ואז קראו לי ניוניה ספודק – בתם היחידה של יהודה ספודק וחנה לבית שטיינר.

באפריל 1991 הביאה אותי עבודתי לעיר לבוב, וכאן חיפשתי מיד דרך להגיע לביקור בעיר־הולדתי ברודי, שאותה עזבתי לאחר רצח הורי, במארס 1944.

בשעה 9 בבוקר בא אנאטולי, ששימש לי נהג למשך היום, להסיעני. בחוץ ירד גשם, והוא פסק כשיצאנו את לבוב ופנינו מזרחה. הדרך היתה טובה, ללא מהמורות, שהרי זהו כביש ראשי המוביל לקייב, דרך־המלך בין שתי ערים גדולות, קייב בירת אוקראינה המזרחית ולבוב בירת אוקראינה המערבית.

בתחילת הדרך אינני מזהה את השמות, אבל לאט לאט הדברים מתחילים להיות מוכרים, כאילו הם יוצאים מנבכי העבר הנשכח. בתחילה עיירה בשם בוסק ואחרי זה השם אולסקו, עם הבית הנישא על הגבעה שעד היום קוראים לו "הארמון" של אולסקו. על הגבעה ממול בנו הסובייטים פסל מפחיד של סוסים דוהרים שכאילו קופצים מעל הכביש, לכבוד גנראל בודיוני וחייליו שהגיעו עד לכאן במלחמת־העולם הראשונה.

זכרתי את הסביבה כשטוחה לגמרי, אבל הסתבר שיש בדרך גבעות, חורשות, כפרים קודרים חסרי צבע, והמון אנשים ההולכים למיסה של פסחא בכל הצטלבות דרכים.

התקרבנו להצטלבות הכביש המוביל לזלוצ'וב, והנה הגענו לכניסה לעיר ברודי. בכניסה – תחנת משטרת־הדרכים וצומת רחב המכוסה דשא ובו עמוד־בטון גבוה מאוד. על העמוד כתוב "ברודי", ובקצהו מצוינת השנה 1084 – שנת ייסודה של העיר. אכן נולדתי בעיר עתיקה מאוד.

נכנסים לעיר דרך רחוב לבובסקה. בתחילתו ישנם בתים חד־קומתיים נמוכים וסביבם גינות. זוהי סטארי ברודי, שממנה נמשך אחד הרחובות הראשיים שהוביל בזמנו למרכז העיר. רחוב לבובסקה נמשך ואנחנו מגיעים לפסי־רכבת שחוצים אותו, מסילה ראשית מלבוב מזרחה. כאן בברודי היתה תחנה גדולה יחסית. מצד שמאל אני רואה את המגרש הפתוח שהנחל סוכובולקה חוצה אותו, אבל עכשיו אין נחל – במקומו ישנה תעלת שופכין ואשפה. מעבר למגרש תל ועליו פסי־רכבת, שם היו עוצרים רכבות או קרונות שהיו בהמתנה. קרונות כאלה, מלאים אנשים שברחו מגרמניה, נתפסו על־ידי הסובייטים ונלקחו לעבודות־כפייה ברוסיה, עמדו באותו מקום ביוני 1940, ואנו

הילדים רצנו להביא להם אוכל ומשקה. מצד ימין היה פעם בית־הקברות היהודי, שהוא עתיק מאוד; לא נשאר ממנו כלום, ובמקומו, ובמקום מפעל־החשמל המקומי שהיה לידו ישנו כעת מגרש־כדורגל רחב־ידיים. כאן צריך היה הרחוב לפנות ימינה, אבל עתה אין כניסה לרכב לכיוון ההוא וצריך להמשיך ישר. אנחנו נכנסים דרך רחוב זיבליקיביצ׳ה, חוצים את רחוב קוליובה, כלומר רחוב הרכבת, שהוביל לתחנה יפה וגדולה יחסית שנבנתה מחדש בצורתה המקורית – והנה אנחנו כבר ליד בית־הכנסת הגדול העתיק של העיר. בבית־כנסת זה היה מקום התפילה של רבי ישראל בעל־שם־טוב. האוקראינים המקומיים ומשכילי האיזור רואים בבעל־שם־טוב חלק מתרבותם, ולכן יש להם עניין, לפחות במוצהר, לדאוג לשיקומו של בית־הכנסת הזה. קירות בית־הכנסת הרוסים בחלקם, אם כי הכתובות העבריות הגדולות נשתמרו. סביב הבניין יש תמוכות ונראה כאילו נעשות כאן עבודות תיקון, אבל מדברי האנשים במקום נודע לי שהדבר נראה כך כבר מספר שנים ואיש אינו עובד כאן. המקום משמש מוקד־משיכה לזרים ותיירים יהודים המזדמנים לעיר, אמנם רק לעיתים רחוקות.

הדרך צריכה להוביל אותנו לרחוב שפיטאלנה, איזור שבו היה הגטו, אבל אנחנו פנינו ימינה ועצרנו בלב־לבה של העיר – ה"רינק" (השוק), מול בניין הדואר המרכזי. בריבוע של הרינק היה עד לפלישת הגרמנים ביוני 1941 בניין ה"סוּקיֶיניצה" (בניין־חנויות). זהו מבנה שנבנה במיוחד כדי לשמש מרכז מסחרי – הוא בעל ארבע צלעות והחנויות נמצאות בפנים, ובינן לבין הרחוב היו מעבָר מקורֶה ופתחים קמורים יפים. הדבר איפשר ניידות נוחה בין החנויות בימי־שוק גם אם בחוץ ירד גשם או שלג. רוב החנויות היו שייכות ליהודי העיר, שסחרו בטקסטילים, בגדים מוכנים ונעליים, וכן היו שם בעלי־מלאכה למיניהם. שם היו חנויות־הבדים של משפחת משה מרדר, אירה לשניובר, דודתי שולמית חרי לבית שטיינר ששתי בנותיה, צילה ודוזיה, חיות עכשיו בפלורידה, וגם של דודי שמיל שטיינר שנספה עם כל משפחתו – אשתו דינה ובנותיו ויטה וריניה, כשאחד האוקראינים בעיר מסר אותם לגסטאפו כדי להשתלט על ביתם ורכושם.

בעת הפלישה הפציצו הגרמנים את העיר, ובניין הסוקיֶיניצה נפגע מפגיעה ישירה ונשרף כולו. מפוחדים וסקרנים צפינו בדליקה מביתה של זוזיה שכטר שהיה ממול. היינו אז ילדים, ולגבינו היה הדבר יותר מסקרן ומפעים מאשר מפחיד. הפחד והחרדה התפתחו רק יותר מאוחר, בזמן הכיבוש הנאצי. במגרש שהתפנה אחרי השריפה היו בתחילה דוכנים, ואחרי השחרור בנו שם השלטונות הסובייטיים בניין חד־קומתי עלוב ששימש כצרכניה מקומית. מספר ריבועי בטון היו אמורים להיות כנים לצמחים ופרחים, אבל עכשיו היו מלאים בוץ ורק פה ושם נראה בהם עשב־אביב חדש שצץ למרות הכל. באחת הפינות ישבו כמה אנשים מבוגרים, עישנו והסתכלו עלינו במשך דקה, אבל מיד חזרו לענייניהם, כי המכונית של אנאטולי וגם אנחנו לא נראינו להם די מעניינים.

בניין הדואר נשאר על תלו וכמוהו הסמטה והבית שאחריה, שהיה שייך למשפחת מרדר, שם שיחקתי עם בתם הצעירה רוזיה. כל משפחתם נספתה

חוץ מן הבת הבכורה זושקה, הגרה בפאריס, ובנות־הדודה פרידה ורגינה לשניובר, שעלו ארצה כסטודנטיות והשתקעו בחיפה ושם חיו עד לפטירתן. הבית הבא הוא של הרוטנברגים, מוכרי התה – בית משפחתה של טושקה קלצקי מחיפה. זהו בית־קומתיים גדול, עם חצר פנימית שאליה הייתי בורחת משיעורי הנגינה בפסנתר. אמי חשבה שילדה מבית טוב צריכה לנגן בפסנתר ושלחה אותי למורה בשם לוטקה ספיר, שגרה בבית הזה. השיעורים היו אמנם בשעות קבועות, אבל מדי פעם השיעור הקודם עוד לא נגמר וכך זכיתי לדקות של משחק בכדור במקום להתאמן בנגינה.

השארנו את המכונית בחנייה והתחלנו ללכת. עתה כבר התמצאתי לגמרי, הכל חזר ויכולתי למצוא את דרכי לכל כיוון בעיר. המשכנו ללכת עד הפינה במה שנקרא רינק ד', ליד הבית שבו היתה חנות־הפרוות שבה עבד בן־דודי שמילק מיקוליניצר. ממול נמצא רחוב זלוטה שעכשיו הוא נקרא רחוב לנין, ומן הסתם יוחלף בקרוב לשם חדש. זה היה הרחוב הראשי ויעד הטיול של כל בעלי הפנאי החופשי בימי חול, ואילו בשבתות זה היה מקום־המיפגש של המשפחות המטיילות בניחותא. כל החנויות היפות עם הסחורות המודרניות ביותר היו ברחוב זלוטה. זכורה לי חנות לחולצות גברים עם צווארונים מתחלפים והחנות ללבני־נשים של גולדינשטיין. במעלה הרחוב המקביל לזלוטה, ברחוב על שם קוז'ניובסקי (פארנה בפי העם) היתה חנות־נעליים גדולה של משפחת מצ'ס, שרק בת אחת שלהם, אסתר, ניצלה מן השואה, התחתנה עם איש מראדזיווילוב והם חיים כיום בסאו־פאולו שבבראזיל. חנות־הנעליים השנייה היתה של משפחת בוכבינדר. ניהלה אותה דודתי פרידה, אלמנת דודי קלמן, ואילו אביה הזקן היה יושב בפתח וצופה בעוברים ושבים.

בדיוק באמצע נחצה רחוב זלוטה על־ידי רחוב צוקרה, שהוביל עד לרחוב צרקבנה – שם גרו ברציה לנדגווירץ ובנות־הדוד שלי ויטה ורינה שטיינר. כאן, בפינה הזאת של רחוב זלוטה, עומד עדיין על תלו מלון בריסטול – המלון היחיד בעיר, שצורתו משונה לגמרי מבניינים אחרים בעיר, שכאן במרכזה כבר היו בתי־קומתיים ואפילו מרפסות היו להם. את מלון בריסטול חכרה משפחתי עם בוא הסובייטים בשנת 1939 כדי שיוכלו להצהיר שהם אנשי עבודה ולא אנשי מסחר, כי באותו זמן מי שהיה סוחר היתה סבירות גבוהה שיוגלה לסיביר. מול מלון בריסטול היתה חנות־הגלידה של פפקה השחורה – משאת נפשנו. כאשר התנהגנו "כמו שצריך" היו הורינו – הורי והורי חברתי זוזיה – מזמינים אותנו לאכול גלידה בצורה אלגנטית בחנותה של פפקה, ליד שולחן, מתוך כלי־זכוכית יפים ובכפיות, לא סתם כך ללקק מגביע שקונים מדוכן־גלידה נייד. עכשיו אין ברחוב הזה חנויות בכלל, ובמקום פפקה ישנה עוד דירה שגרים בה אנשים.

התקרבנו ל"רוייקובקה" – גן ציבורי מרכזי של העיר, אשר בשביליו ובין העצים שבו שיחקנו בילדותנו וקשרנו קשרי חברות שאותם נזכור יותר מכל הקשרים החברתיים האחרים שקשרנו במשך חיינו. התקרבתי לפינה וציפיתי שהמגדל עם השעון יתגלה לפני, אבל הוא לא היה שם, כנראה נהרס, וגם הגן הפך לגינה קטנה, מצומקת, ללא תואר והדר. אפילו פסלו של יוזף קוז'ניובסקי

– סופר ומשורר פולני, יליד העיר – לא נמצא בגן. סיפרו לי שהורידוהו ונתנו אותו במתנה לפולנים שגורשו מן העיר. הרי העיר עכשיו אוקראינית, לא פולנית ולא חלילה יהודית כפי שהיתה עד 1939. וזאת לדעת, בברודי היו עד אז כ־22,000 תושבים, מהם 18,000 יהודים והשאר פולנים ואוקראינים.

משמאל לגן נמצא בניין "הבריגאדה", שהיה אחד הבתים היפים בעיר, בית בסגנון צרפתי עם גג משופע ירקרק ופיתוחי גבס ופסלים מעל כרכובי החלונות וכולו מצופה שיש אפור. הבניין קיים אבל יופיו אבד לו – הגג חלוד, הקירות מלוכלכים וכרכובי החלונות שבורים. מעבר לגן נמצא בניין ה"קושארי" – הקסרקטין, שבו אספו הגרמנים את אחרוני היהודים לפני שעזבו את העיר באביב 1944. בקצה נמצא הבית הפינתי הבולט מעט שבו היתה החנות של שבלוק. החנות הזאת, שבה נמכרו נקניקים לא כשרים, היתה בשבילנו הילדים התגלמות של הטָרֵף, האסור עלינו כיהודים ומוקצה מחמת מיאוס. הבית עומד במקומו וגם כאן החנות הפכה לדירה.

מרחוב זלוטה פניתי ימינה. בחלק הזה של הרחוב לא השתנה כלום. כל הבתים עומדים כפי שהיו, רק האנשים התחלפו. בבית השני גרה אז גרטה שבדרון עם אמה, אחיה הקטן וסבה שהיה פעם עשיר. אמה היתה תמיד יושבת בחלון, מסיטה את הווילון, נשענת על כרית שכיסתה את אדן החלון ומביטה החוצה. הסתכלתי על החלונות בפליאה; גם עכשיו היו שם וילונות לבנים, בוודאי גרה שם משפחה כלשהי. השבדרונים נהרגו על־ידי הגרמנים, רק גרטה ניצלה והיא גרה עכשיו בניו־יורק. ליד הבית של השבדרונים גרה משפחת פליטים יהודים מגרמניה ולהם שני בנים, מקס ונתן. הבנים גם הם היו יושבים בחלון וצופים החוצה על הילדים המשחקים בגן, ואנו הבנות היינו מגניבות אליהם מבטים, כי הם סיקרנו אותנו בשפתם, בלבושם ובהתנהגותם. המשפחה הזאת גורשה לרוסיה ביוני 1940.

בבית הבא היה מועדון של סוחרי העיר, המיועד רק לגברים בעלי עמדה ואמצעים – מעין "רוטרי" מקומי. למועדון קראו "התאחדות עירונית – ויטה", וגם אבי השתייך אליו. הואיל ולנשים לא ניתנה רשות כניסה אליו היו אמותינו מטיילות איתנו בגן וברחוב זלוטה עד שנמאס להן, ואז היו שולחות אותנו לקרוא לאבותינו כדי ללכת הביתה. היינו סקרניות לדעת מה עושים שם, כי גם לנו היה מותר להגיע רק עד לפתח המלתחה, עד שיום אחד ה"צרברוס" (הכלב השומר על פתח השאול, וכאן הכוונה לשוער) לא עמד בפתח ואנחנו נכנסנו פנימה. אז התגלה לנו הסוד: הגברים שיחקו קלפים ליד שולחנות קטנים, או ביליארד בשולחן גדול, או ישבו ליד הבאר ופטפטו – מציאה גדולה! עתה נכנסתי לתוך החצר כדי לראות, ומצאתי שזוהי דירת־מגורים והחצר מלוכלכת מאוד. בבית שלפני הפינה גרה חברתי מילה הירט, שאביה היה רופא־שיניים וסיפרו שהיתה לו פיסת פלטינה בגולגולת. אצלם בקומה שנייה היתה המעבדה לטכנאות שיניים ואנחנו אהבנו לשהות שם וליצור דמויות מגבס. בפינה עומד בית גדול – היה שם בית־ספר יסודי ממלכתי ועכשיו נמצאת שם ספריה עירונית. כאן גם מתחיל רחוב קוז'ניובסקיגו – על שם אותו סופר שאת פסלו סילקו מן העיר יחד עם כל הסימנים האחרים של

פולניות, ובכנסיה שבאותו רחוב עשו מחסן השייך לעיריה. בניין העיריה – "המגיסטראט" – נמצא במיבנה חדש, כי הישן נהרס במלחמה ויחד אתו אבדו כל המסמכים הקשורים למירשם התושבים ורישומי הבעלות על הנכסים.

מול הכנסיה הפולנית עומד בית שבו היתה החנות לכלי־כתיבה של קוציאן – עכשיו זוהי צרכניה ריקה מסחורה, ליד בית־הספר היהודי. בבית־הספר הזה למדנו לחשוב, לקרוא ולכתוב, רכשנו הרגלי למידה וניצני השקפת־עולם. שם למדתי מכיתה א' וכל חברותי הטובות ובנות־דודתי למדו בו. הוא נחשב לבית־הספר הטוב והקפדן בעיר. היו בו מורים מצוינים. המנהל בזמני היה מוסציסקר. כאן, בחצר הבניין הזה, שכניסתו הקמורה נשתמרה כפי שהיתה וכפי שזכרתי אותה, עברו עלי שנות ילדותי המשמעותיות ביותר. כאן למדתי לקרוא, כאן קשרתי קשרים חברתיים שעומדים בעינם עד היום, כמו למשל עם טושקה קלצקי, וכאן למדתי פרק במיבנה חברה ומניעיה דרך צפייה בהתנהגותם של מורינו ומנהלנו הקפדן, שיחסו לילדים שהורידהם היו מעוטי יכולת כלכלית היה מחמיר מאוד. בניין בית־הספר נשאר כפי שהיה, אבל עכשיו הוא מחולק לדירות ובחצרו תלויה כביסה על חבלים. בפינה ימנית של הרחוב עומד הבית הדו־קומתי של השכטרים עם המרפסת, אבל ללא השיחים של גפן־בר שטיפסו עליו וכיסוהו בעלים אדמדמים־ירוקים.

הקפנו את מרכז העיר והנה אנחנו שוב ברינק ומשם פונים ימינה למה שהיה רחוב גולדהאבר וכיום "רחוב איוואן פראנקו" – סופר אוקראיני. ברחוב הזה, בבית מספר 43, בית קטן, גרה סבתי מירקה־לאה שטיינר, ובבית מספר 74 גרנו אנחנו – סבתי דבורה ספודק, אבי יהודה ששמו בפולנית היה יוליוס אבל ידידיו קראו לו יידל, ואמי חנציה (בפולנית אננה) לבית שטיינר. שם באותו בית נולדתי, ונשארתי בת יחידה להורי. בשנת 1941, בקיץ, היה ברור לגמרי שכל היהודים יצטרכו לעבור לגטו. זה היה איום קשה וכל מי שרק יכול חיפש דרך להימלט מגורל זה. כולם תרו אחר אפשרות של מסתור כלשהו ובלבד שלא להיכנס לגטו המפחיד והסגור. גם הורי חיפשו מקום כזה בשבילנו; היה לנו סיכוי לכך הודות לחוג הרחב של מכרינו וגם משום שהיינו משפחה קטנה – שלוש נפשות בלבד. ואכן בתחילת הסתיו של אותה שנה נמצאה משפחה אוקראינית שגרה בפולווארקי מאלה שהסכימה להכניס אותנו אליהם. ראש משפחתם ולאדק סידורצ'וק ואבי תיכננו יחד את המחבוא כך שיהיה עמיד לתלאות שחיכו לנו: ראשית, היה עליו להכיל שלושה בני־אדם במשך זמן בלתי־מוגבל, כי הנצחון על הגרמנים עדיין לא נראה אפילו באופק; שנית, המקום היה צריך לענות על דרישות הבטיחות ולהיות מוסתר מפני עיניים סקרניות, בייחוד עיניהם העוינות של שכנים קנאים, ומפני חיפושי המיליציה המקומית והגרמנים. סידורצ'וק חפר בור גדול והפך אותו לחדרון קטן באחת מפינות אסם־התבואה, חיזק אותו בבולי־עץ, פתח פתח־אוורור וכיסה אותו מלמעלה בקרשים חזקים וצפופים, ומעל לכל זה פיזר קש ותבן. המקום היה נמוך מאוד ואיפשר רק לשכב או לשבת בו. היה בו מקום לשלושה יצועים ועליהם ישנו, ואילו ביום הם הפכו למקום ישיבה. הכניסה היחידה לחדרון הזה היתה על־ידי השתחלות מתחת לכלובים של שפניה שהיתה צמודה לאסם.

דרך הכניסה הזאת דאגה המשפחה האוקראינית להעביר אלינו מים, מזון ואפילו עיתונים. את הרחצה היותר יסודית עשינו למעלה בבית מגורי המשפחה פעם בכמה שבועות, לאחר תכנון לוגיסטי וסידורי שמירה קפדניים. בזכות מעשיהם אלה צוינו בני משפחת סידורצ'וק כחסידי אומות העולם על־ידי "יד ושם".

הורי נהרגו בעת נסיגת הגרמנים באביב 1944 לאחר שהייה של 16 חודשים בבונקר, כשכבר היתה תקווה ששעת השחרור מגיעה. עתה הסתכלתי במקום שבו עמדו הבית שלנו והבית של סבתי, ובמקומם ראיתי בתי־דירות בני־קומתיים, אפורים ודוחים. אני כמובן משוחדת – האם ביתנו היה יפה יותר? אינני זוכרת, ובעצם אין זה משנה, כי מבחינה רגשית אני קושרת לאותו בית הרבה זכרונות של אושר.

בזמנו היו ברחוב גולדהאבר, משני צדיו, שורות של עצי ליפה, בצד ימין, עד לביתו של מושצינסקי הפולני שהיתה לו מאפיה מצוינת ומכונית פרטית ראשונה בעיר. בדיוק לפני ביתו היתה הפנייה ל"ואלי" – תל מלאכותי שנשאר מן ההגנה על העיר במאות שעברו. במשך שנים צמחו שם עצים והמקום הפך לשדרת־טיול נעימה ומקום־מיפגש לזוגות צעירים. מרחוק ראיתי את פיתולי הגבעה, אבל העצים היו עדיין ערומים, רובם ערמונים שעוד מעט יפרחו פרחיהם הלבנים ההדורים. בצד שמאל של רחוב גולדהאבר עמדו גם עכשיו עצי התרזה, גזומים יפה, וחיכו לאביב ולקיץ.

במקום שבו היתה "פומפה" (משאבת־מים ציבורית) ובבתים שנהרסו ישנו עכשיו גן ציבורי קטן עם פסל לזכר הנופלים, אבל אף לא שם יהודי אחד חרות בו. המשכנו ברחוב והנה גיליתי חלק מביתה של משפחת חרש. בהיותי ילדה חשבתיו לבית גדול ומרשים, אבל עכשיו הוא נראה נמוך, מצומק, כאילו הזדקן וצמח לתוך אדמת הרחוב. הגענו ל"רוגטקה", ההצטלבות שממנה מובילות דרכים לראדזיווילוב, ללשניוב ולבולדורי – כפרים סביב העיר שבכל אחד מהם היו משפחה יהודית אחת או שתיים. המשכנו ישר, בצד ימין היה בית־הקברות הפולני של העיר, ובפנייה אליו עמד בזמנו פסל של יאן הקדוש; הפסל איננו, השביל והגדר מוזנחים וכמותם גם בית־הקברות, שהיה פעם מטופח מאוד. אנחנו מתקרבים לבית־הקברות היהודי שנמצא משמאל הדרך, בדיוק בתחילת יער לשניובסקי. מרחוק אני רואה את המצבות האפורות, אבנים גדולות וצפופות. יש כאלה שניצבות ישר ויש הנשענות זו על זו, כאילו שואבות כוח האחת מחברתה. האבנים מרשימות בהודן, אפילו בעזובתן. המצבות צפופות ושורותיהן כאילו שומרות על העבר. רוב המצבות שהיו עשויות אבן מקומית פשוטה נשארו על עומדן, ואילו מצבות־השיש המהודרות נגזלו ונגנבו מן המקום. הכתובות על המצבות מחוקות ברובן, אבל פה ושם ניתן לפענח חלק של שם או של שנת פטירה. היו שם הרבה מאוד מצבות, הן עומדות שם עשרות ומאות בשנים כמו חיילים השומרים את סוד גדולתה של הקהילה היהודית שהיתה במקום הזה ולא נשאר ממנה אלא בית־הקברות הזה.

נסענו לראות את מקום גיא ההריגה, מקום סיום הדרך של הרבה מיהודי ברודי שנרצחו. בתחילה, בשנת 1941, היהודים עדיין לא הכירו את שיטותיהם

של הנאצים ובאו לאסיפת המכובדים שזימנו הגרמנים. התברר שהדבר נעשה כדי שיהיו טרף קל להריגה: כולם נורו כאן, בגיא ההריגה הזה. כך איבדה הקהילה היהודית את מנהיגיה בבת אחת כבר בתחילת הכיבוש הנאצי.

ושוב השתמשו בגיא ההריגה הזה במאי 1943, כאשר חוסל הגטו. אנחנו, הורי ואני, ישבנו אז בבונקר של משפחת סידורצ'וק בפולווארקי מאלה ושמענו היטב את רעש מנועי המכוניות המסיעות את הקורבנות בדרכם האחרונה, ואחרי זה את הטרטור הנורא של מכונות־הירייה.

במקום לא הוקמה מצבה לזכר הקורבנות. שום סימן וזכר לא יישאר למה שקרה כאן, ואין הרבה עדים שיעידו על הזוועות. לא נותרו גם אנשים שיהיו מעוניינים בהנצחת המקום הארור הזה.

חזרנו העירה דרך רחוב שמוביל ממזרח, מכיוון הכפרים יזלובצ'יק, קונישקוב, ברלין ובולדורי עד למקום שהיתה בו טחנת־הקמח של משפחת לנדגווירץ. עברנו ליד ה"טרטק" – מנסרת־העצים הגדולה שבתחומיה היו לאבי מחסנים של תבואה ושעועית שבהן סחר, ושם היו עצי הערמון היפים ביותר בעיר. ליד ה"טרטק" היה בית־אבות יהודי שכמובן איננו עוד, אבל בפינת רחוב אוגרודניצ'ה עומד הבית עם הווראנדה – המרפסת המזוגגת שבה גר הכומר המקומי, וגם חלק מן הבית הגדול של לנדאו, שבחצרו היה הקן של תנועת "השומר הצעיר" בברודי.

הגענו לפינה של רחוב סלונצ'נה, פנינו ימינה ונכנסנו לרחוב קאליר כדי להגיע שוב לרינק. ברחוב סלונצ'נה נבנו גם בתים דו־קומתיים חדשים, אבל רחוב קאליר נשאר כפי שהיה, הוא רק דליל יותר, כי במקום הבתים שנהרסו לא נבנו בתים חדשים.

הגיע הזמן להיפרד מן המקום ומן העבר. נסענו שוב דרך רחוב לבובסקה – הפעם מערבה, כשלפנינו הולכת תהלוכה דתית, לכבוד סיום הפסחא. כדי לעקוף את התהלוכה עלינו על הדרך לכביש הראשי ומשם, מתל גבוה, יכולתי לראות את העיר שמתחתי. לא הרגשתי שום געגועים, שום צער ושום רגש מיוחד למקום הזה.

נולדתי כאן, וכאן עברו עלי ימי ילדותי. אבל כאן איבדתי את הורי, את משפחתי וידידַי. קשר נפשי למקום הזה שוב לא מצאתי בתוכי.

מצבות מבית־העלמין הישן בברודי

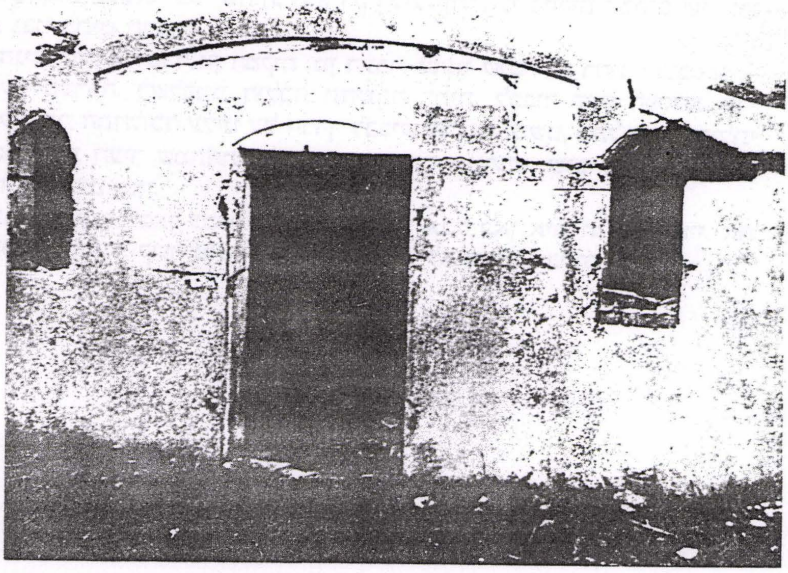

קברו של ר' דודלה בבית־הקברות החדש בברודי

פרק חמישי

דמויות והספדים

יוסף פרברי (ליינר)

מורנו נחום אוקסר ז"ל, יאנוש קורצ'אק של ברודי

כולנו זוכרים אותו, את מורנו היקר נחום אוקסר. נפגשנו אתו בבית־הספר העממי היהודי ברחוב קוז'נובסקי (מול הכנסיה הקאתולית) בשנות העשרים של המאה. זה עתה התפוררה המונארכיה האוסטרית, ועירנו ברודי, אשר שכנה בקצה הצפוני של גליציה בקרבת הגבול הרוסי לשעבר, נעשתה לעיר בפולין, שהשתחררה משעבוד בן 150 שנה. אבל בעיר עוד שררה אווירה מימים עברו, ואנו הרגשנו זאת בבית־הספר. מורינו הראשונים, כמו וילדהולץ ואוקסר, דבקו בתרבות הגרמנית, והשיעורים ששמענו מפיהם היו בשפה זו.

מורים אחרים, כמו ארנולד מוסציסקר ורעייתו, ומנהל בית־הספר הדירקטור פיליפ אשכנזי, כבר העדיפו את השפה הפולנית ואף אסרו עלינו בחומרה לדבר יידיש.

הראשון ששבה את לבנו היה מר נחום אוקסר, כבר אז איש בא בימים, נמוך־קומה, שמנמן, עגלגל, בעל פנים יפות, לחיים ורודות עם זקנקן לבן מחודד ומאחורי משקפיו במסגרת־זהב מחייכות עיניו העליזות והטובות. כזה היה מורנו לדת ולעברית (לשון הקודש). את שיעורו פתח בתרגום מילולי (מעברית לגרמנית) של בראשית: "אם אנפאנג ברא – האט בעשאפן, אלוהים – דער הערר גאָט, את הארץ – די ערדע, ואת השמים – אונד דען הימ‍מעל", ואנו, תלמידיו הפעוטים, חוזרים אחריו מלה במלה. גם בלשון הקודש היתה לו שיטה מיוחדת של שאלות ותשובות, כגון: אני עומד, מה אני עושה? אתה עומד, ולאחר מכן תרגילים בדקדוק, כמו: ספר שלי – ספרי, ספר שלך – ספרך וכו'. אכן, שני הדברים היסודיים שלמדנו ממר אוקסר היו החומש והשפה העברית.

בין המוסדות הציבוריים בעיר, כגון בית־הספר היהודי, המטבח העממי (פאלקס קיך), מושב הזקנים, ובית־החולים, התבלט באופן מיוחד בית־היתומים, הודות למנהלו מר נחום אוקסר ז"ל. שכן מר אוקסר לא היה רק מורה בבית־הספר. שדה־פעולתו העיקרי היה בית־היתומים ברחוב גולדהאבר 25. בצהריים, עם גמר השיעורים בבית־הספר, היה אוקסר אוסף את חניכיו מבית־היתומים, ובאותה דרך שהביאם בבוקר לבית־הספר היה מחזירם למוסד, שבו שימש מנהל ומחנך.

אני מעלה בזכרוני את היידישעס ווייזענהאוס בברודי: בניין גדול עם מטבח, חדר־אוכל מרווח, שני אולמי־שינה נפרדים לבנים ולבנות, חדר המנהלה

וחדרי־המגורים של מר אוקסר ושל הגברת שרה אהרנקראנץ יפת־התואר, אשר בעצמה גדלה כחניכה באותו הבית ונשארה לעבוד בו כמנהלת המשק. ברבות הימים נישאה למר אוקסר, שהתאלמן מאשתו הראשונה. למרות הבדלי הגיל ידע הזוג לנהל חיי משפחה למופת ויחד התמסרו למטרת חייהם המשותפת – חינוך היתומים, שבהם טיפלו באהבה רבה כמו הורים בילדיהם.

הנריך אדלר

מכתב מברודי

ברודי, 20.8.1927

מספרם של נבחרי יהודי ברודי למועצת העירייה עלה באופן ניכר על מספר עמיתיהם הלא־יהודים (30 מול 18) והיקנה לנבחרים היהודים עדיפות בהצבעה: כך למשל הצליחו, באחת מישיבותיה הראשונות של המועצה, להחליף את שמות כל הרחובות בעיר. אילו היו שלושים נציגיהם של למעלה משלושת רבעי אוכלוסייתה של העיר רוצים לנצל את עדיפותם המספרית על 18 עמיתיהם הלא־יהודים לפי ההצעה המוצעת לעיל, הייתי מייעץ להם להכתיר את הרחובות "סלונצ'נה" (= רחוב השמש, אבל כמה נדירה בו השמש!), מוזיצ'נה (= רחוב המוזיקה, אבל כמה לעג למציאות היה בשם הזה...) וכדומיהם בשמות: רחוב ד"ר ל. ארטס, רח' הרב ש. קלוגר, רחוב ד"ר ה. שור, רחוב נחמן קרוכמל, ועוד הרבה שמות אחרים הקשורים בעברה של העיר, שמילאה תפקיד כה חשוב בראשית התחייה הרוחנית היהודית. אולי היו השמות המפוארים האלה מזכירים לעסקנים מקומיים יהודים שונים את חובתם להווה, המבליט את הדיסהרמוניה הצורמת כל־כך עם העבר המפואר רב־הזכויות. שכן בעיר הזאת, שבה נזרעו מלוא חופניים זרעי התחייה הלשונית והיצירה ההתחלתית של הספרות העברית החדשה, גואה היום הטמיעה התרבותית.

נתחיל מבית־הספר

קיים פה מה שנקרא "בית־ספר עממי יהודי", הנתמך ב־50% על־ידי המדינה והשאר ממומן על־ידי הקהילה היהודית. בית־ספר זה יכול היה להוות מוסד לדוגמה, שבו מטפחים את היהודיות הלאומית של ילדי העיר הכמעט־יהודית, אך למעשה הריהו יצור מוזר שבו מורה אחד מתרגם לילדים את כתבי הקודש לבליל גרמני־יהודי, מורה אחר מתרגם לפולנית, ושלישי – הפדגוג העקיב היחידי בבית־אולפנא זה – מלמד "עברית בעברית"... אין כלל וכלל להטיל את האשמה על מנהל בית־הספר, מר אשכנזי, אשר על אף השקפותיו (הוא מתבולל קיצוני) מעריך את עבודתו הפדגוגית של המורה העברי הנ"ל שבחבר מוריו. באחריות למצב הזה נושאת הקהילה היהודית, שאינה מנצלת כראוי את זכותה לבחור במורים שאת משכורתם היא מממנת – יהודים לאומיים. בעיר שאין בה למעשה התבוללות אידיאולוגית אבסורד הוא למסור את חינוך הדור הצעיר היהודי לידי "פולנים בני דת משה", המובאים למטרה זו מכל קצווי פולין!

הדבר מפליא עוד יותר משום שבראש הקהילה היהודית עומדת אישיות כמו ליאון קאליר – מנהיג המתבוללים המקומיים לשעבר, אשר מזה שנים מתמסר לאידיאה הלאומית־היהודית (חתנו של מר קאליר, ד"ר קוטין, עלה ארצה, ובשהותו כעת בברודי נשא נאום נלהב על ארץ ישראל). המקום היחידי לחינוכו הלאומי של הנוער היהודי הם הקורסים לעברית, המאורגנים על־ידי הסניף המקומי של "תרבות" ומתפתחים יפה הודות להנהלתו הנמרצת של מר נפתלי לרנר, החלוץ הנלהב של התרבות העברית ולשונה בברודי.

הקורסים, המחולקים לחמש קבוצות, מרכזים 160 לומדי עברית מפיהם של שני מורים. על־יד הקורסים קיים גם גן־ילדים עברי למופת. המחשבה על ייסוד גימנסיה יהודית במצב זה אינה אקטואלית, אף כי דווקא פה היתה צריכה לקום אחת הגימנסיות הראשונות בפולין. אמנם על־יד הגימנסיה הממשלתית היחידה עד כה קיימת גימנסיה פרטית בראשית צמיחתה, שבה 90% מן התלמידים הם יהודים ומנהלה מורה יהודי, אולם אין למצוא בסגל המורים היהודים (שישה במספר) אפילו אחד בעל שאר־רוח, שיהין לקחת על עצמו לעמוד בראש בית־הספר התיכון היהודי. משום כך היה רצוי שהמוסדות המרכזיים בלבוב יטפלו בעניין הזה. תקוותי איתנה שהתצעה לייסד גימנסיה יהודית בברודי ניתנת לביצוע בקלות.

לפי התור עלינו לעבור עתה לעולם המבוגרים. החיים הארגוניים, כפי שציינתי כבר לעיל, לוקים באדישות. שמות כמו "בית־העם", "תקוות ציון", "התחיה" וכדומיהם מעוררים רק זכרונות־עבר נעימים. המצב הזה גרם את אותותיו בתוצאות הבחירות לקונגרס הציוני. בברודי, עיר בת כ־10,000 ציונים שלא־מדעת (כמעט כל האוכלוסיה היהודית), נמצאים 320 שוקלים... מהם הלכו לקלפי 170, ושם חילקו את קולותיהם בין הציונים הכלליים – 35, המזרחי – 53, ופועלי ציון – 14. בתוך המחדל הכללי מפגין הסניף המקומי של ה"התאחדות" פעילות מרבית: חבריו לוקחים חבל פעיל בוועדות קרן היסוד, קרן הקיימת ובפעולות "תרבות". הודות ליוזמתו הברוכה של מר נפתלי לרנר ולתמיכתו החומרית הוקמה לאחרונה ספריה על שם אחד־העם (במקום ספריית בית־העם הנהדרת שנהרסה), המונה כבר כיום, לאחר תקופת קיום קצרה, 1,200 כרך, בתוכם 400 ספרים עבריים, ולהם שישים קוראים קבועים – והיא מהווה לעת כזאת נווה־תרבות בעיר. את מסורתה המוסיקלית של ברודי מטפח החוג המוסיקלי "הזמיר" תחת שרביטו של מר שקולניק, ולבריאותו הגופנית של הנוער היהודי דואג מועדון הספורט "הכוח".

בשטח השיקום המשקי והבראת החיים הכלכליים בקרב האוכלוסיה היהודית, שבסיסה החומרי נהרס בעת המלחמה העולמית הראשונה, רשם "הבנק העממי היהודי" דף מזהיר, הודות לשיתוף־הפעולה המבורך של חברי ההנהלה ובראשם ד"ר י. הלר, ומאמציהם של יו"ר ועדת הביקורת מר אלעזר בלוך ומנהל המוסד מר י. גולדוורם. הבנק נוסד בשנת 1900 על־ידי JCA (Jewish Colonisation Association =) כשותפות בע"מ ובשנת 1922 הוחלף לקואופראטיב, ועל אף משבריו הקשים הוא קיים עד היום. היום הוא מונה 1,032 חברים, בעיקר משכבת הסוחרים הזעירים ובעלי־

המלאכה (כלומר 60% מכלל האוכלוסיה היהודית). ההון התיפעולי של הבנק מורכב מ־30,000 זהוב מדמי חברות ומרזרבות, 15,000 זהוב הלוואה מ־PKO (= Polska Kasa Oszczedności) ו־56,000 אשראי מן המרכז הציוני. תעמולתו לחסכון ברחוב היהודי, מלווה בתשלום ריבית בשיעור של 10%, הגדילה את הונו התיפעולי ב־60,000 זהוב מחסכונות. בהגישו אשראי זול לשכבה היהודית המרוששת ריסן הבנק את השתוללותה של הריבית הקצוצה. בחודשים האחרונים נתן הבנק 787 הלוואות, המסתכמות בסכום כולל של 243,381 זהוב; על עסקותיו הבנקאיות ועל הפופולריות שלו מעידים המחזורים הכספיים של שבעת החודשים האחרונים, העולים על 3,000,000 זהוב; את אופיו הלאומי של הבנק מסמלת החלוקה הקבועה של עודפי הכנסתו לקרנות ציוניות וכלל־יהודיות.

תפקידה הראשון של מועצת העיר החדשה יהיה לרפא כמה "פצעי מלחמה" המכאיבים עדיין לעיר. דעת הקהל נוטה ברובה לבחירתו של ד"ר ריטטל לראש העיר; זכויותיו בפיתוח העיר לפני פרוץ המלחמה בתפקיד זה הן רבות. הבה נקווה שד"ר ריטטל, מתבולל לשעבר, ידע להתייחס כראוי לצרכיה של האוכלוסיה היהודית.

בין דאגותיהם הראשונות של אבות העיר החדשים צריכה להיות פעולה לאספקת החשמל לעיר. עששיות־הנפט העשנות מגבירות עוד יותר את עגמימותם של התושבים. אור חדש, אור החשמל שיאיר את העיר ברודי יהיה לו גם ערך סמלי.

הדסה אסתר נתן (וייס)

בְּעַד הַחַלּוֹן

חַלּוֹנִי הַקָּט שֶׁלִּי
זֶה כָּל עוֹלָמִי שֶׁכָּאן
מִבַּעַד הַצֹּהַר אַבִּיט
וְאֶרְאֶה אֶת פֶּרַח הַדֶּבְדְּבָן.

הָעוֹלָם בּוֹהֵק בִּצְבָעִים
פְּרָחִים נוֹשְׁרִים מַאִילָן
יַלְבִּין וְיוֹרִיק
שִׂיחַ אֶכְמָנִיּוֹת קָטָן.

עַת בֹּקֶר יָשִׁיר הַזָּמִיר
וְאָל חַלּוֹנִי הוּא יִקְרָא
הוֹי, צַר לִי, לִי צַר
עַל חַיֵּי הַדְּוִי וְהַתּוּגָה.

חַרְגּוֹל, נַגָּן שֶׁל מַאי
עַל זְגוּגִית יִפְצַח בְּרִנָּה
הוֹי, יַלְדָּתִי, יְזַמְזֵם –
עַת נְעוּרַיִךְ חָלְפָה.

יוסף פרברי (ליינר)

שמואל ויילר ז"ל

אחד ממפקדיה האחרונים של בית"ר (ברית תרומפלדור) בברודי היה שמואל (בובי) ויילר ז"ל, נין ונכד למשפחת רבנים, בוגר הגימנסיה הפולנית, בחור יפה־תואר, אמיץ ללא חת ומסור ללא גבול לתנועה הלאומית.

בשנת 1941 הוא נמצא בגטו. פה, חרף הסבל והתנאים הקשים, חלם על הצלת כבוד עמו ועל הרמת נס המאבק נגד הפולש וצורר היהודים.

אחרי המלחמה הוא היה בין הבודדים שנשארו בחיים. על סמך העדות־בכתב שמסר למכון ההיסטורי היהודי בקראקוב אפשר להרכיב כאן סקירה קצרה על המאבק שניהל הנוער המקומי נגד השלטון הנאצי.

שמואל ויילר, מפקד בית"ר, יחד עם עוד כמה חברים, שלמה הלברשטאדט, מיוצאי השומר הצעיר, יעקב לינדר חניך ה"קומסומול" (הנוער הקומוניסטי), והמורה אדולף קלאר, מקימים ארגון לוחם בגטו ברודי ŻOB (= Żydowska Organizacja Bojowa) בפיקודו של שמואל ויילר, שהיווה את גרעין התנועה הפרטיזאנית במקום. תחילה פנו ללוחמים הפולנים בלבוב וביקשו את עזרתם, אבל אלה סירבו לקבל אותם לשורותיהם ולספק להם נשק. הארגון, המנותק מן העולם החיצוני, החליט להשיג בעצמו אמצעים כספיים ולרכוש את הנשק הדרוש בכוח, או תמורת כסף. בין היחידים שהיו מוכנים לעזור היה העסקן הקומוניסטי יאשקו בוראצ'ק, אוקראיני ידיד יהודים, שכבר הלך לעולמו. ממנו קיבלו את האקדח הראשון.

ויילר הצליח לבוא במגע גם עם חייל ממוצא פולני ששירת בגדוד 45 של חיל־הרגלים הגרמני (היו פולנים מפומוז'ה [פּוֹמֶרן], שלֶזְיֶן וסביבות פוזנאן ששירתו בוורמאכט). ממנו נודע לו, בחורף 1942/3, על המפלה הגדולה של הכוחות הגרמניים בפיקודו של פון פאולוס בסטאלינגראד. את הידיעות האלה וידיעות נוספות על המתרחש בחזיתות ובעולם פירסם הארגון והפיץ אותן בכרוזים, והדבר תרם להרמת המוראל אצל היהודים ולחישול רצונם להחזיק מעמד. אולם הארגון לא הסתפק בפעולות מסוג זה: הוא החליט לפתוח במאבק גלוי, לצאת מן הגטו ולברוח ליערות שבסביבה ושם להצטרף לפרטיזאנים ולהילחם בגרמנים.

בהמשך הפעילות עבר הארגון למעשי חבלה. על־יד הכפר סוקולובקה פוצצו חבריו בית־חרושת לעִטְרָן, הדרוש לייצור תחמושת. מחנה־העבודה במחצבת סאסוב הותקף כדי להשיג משם חומר־נפץ להכנת מוקשים. איש המחתרת, המהנדס פוירשטיין, המציא מוקש לפיצוץ פסי־רכבת. המוקש הונח במרחק של 40 קמ"ש מברודי בין התחנות קראסנה וקולקוש וגרם לירידת

הקטר מן הפסים, להשמדת שני קרונות מלאי נשק ותחמושת ולמות עשרות חיילים גרמנים.

למרות התנאים הקשים והסכנות שארבו להם בכל רגע שקדו הלוחמים בהיותם ביער גם על חיי התרבות. בערבים ובשבתות אירגנו אסיפות, בהן השמיעו הרצאות על נושאים אקטואליים. הצטיין בהן משה'לה שפירא, שהיה קורא את שיריו על העם היהודי ועל האויב והמאבק בו.

באותו זמן נודע כי הארגון התקבל לשורות ה־GL [Gwardia Ludowa, "חיל עממי מובחר", ארגון לוחמים פולנים שמאלנים] בלבוב, שהבטיח לספק מפקדים וכן לצרף אליהם פרטיזאנים לא־יהודים ונשק.

כאשר אזלו קרנות הארגון הוחלט לשדוד את הבנק הממלכתי בברודי. ב־13 במאי 1943 יצאו שנים־עשר איש לביצוע המשימה. בצהרי היום נודע שהקבוצה נתקלה ביחידת צבא גרמני. התפתח קרב ושניים מן הקבוצה, "בוניו" ואיזיו ריינהולד, נפצעו קל. הקבוצה נאלצה לסגת ליער. בתוך הביצות הצליחו הגרמנים לשבות שניים מן הלוחמים ולמסור אותם לידי הז'נדארמריה בעיר. בעת שחיפשו בבגדיהם הוציאו הלוחמים את נשקם, הרגו את השוטר ונמלטו לגטו. הבית שהתחבאו בו הוקף על־ידי המשטרה, ותושביו הוצאו ממנו ונורו למוות. כשראו הלוחמים שאין להם מוצא איבדו את עצמם לדעת.

עתה היה ברור שהגיע הזמן להתקומם. הארגון פירסם קריאה להתנגד לכובשים, ללכת בדרכו של גטו וארשה העומד בגבורה על חייו, לצאת ליער ולהצטרף לפרטיזאנים. רבים עשו זאת. כדי לכלכל את עצמם היו אנשי הקבוצות ביער מתנפלים על משקים של "פולקסדויטשים" עשירים ומחרימים בשר וקמח. בכל מקום היו משאירים אישור על החרמת המצרכים, ועליו התנוססה חותמת הארגון.

ב־17 במאי 1943 הותקפה קבוצה של אנשי הארגון על־ידי שתי פלוגות של צבא גרמני, הז'נדארמריה והמשטרה האוקראינית. במשך כל היום התנהל קרב מר. ידם של התוקפים היתה על העליונה. שלושים לוחמים יהודים מתו מות גיבורים. בחשכת הלילה חזרו הנותרים לעיר והסתתרו בעלייה של בית־כנסת הרוס. המשטרה גילתה את מקום מחבואם והם נתפסו. אחרי המקרה הזה דרש יושב־ראש היודנראט משמואל ויילר לחתום על הצהרה, שיפסיק להסית את הנוער להילחם בגרמנים. ויילר סירב. אז דרשו מאמו שהיא תחתום בשמו, וגם היא סירבה.

בליל 21/20 במאי 1943 הוקף הגטו על־ידי יחידות אס.אס. שהגיעו מלבוב, ובראשן הגנראל־מאיור קאצמאן ימח שמו, ועל־ידי המשטרה האוקראינית, שגויסה מכל הסביבה. הם הוציאו את האנשים מבתיהם וממחבואיהם, ולאחר ששדדו מהם את הכל העמיסום על משאיות והעבירום לתחנת־הרכבת, ומכאן הוסעו בקרונות גדושים ואטומים למחנה־המוות במאידאנק (אחד הניצולים מסר שהרכבת עקפה את מחנה בלז'ץ). רבים ניסו לפרוץ מן הרכבת ולקפוץ ממנה, אבל רק שלושה הצליחו ונשארו בחיים.

בדרך נס נשאר גם שמואל ויילר בחיים. אחרי השחרור על־ידי הצבא האדום עבר עם אמו לפולין ומכאן לצרפת. פה המשיך לעבוד בתנועתו, היה

מזכיר כללי של ברית חרות־הצה"ר בצרפת, היה סופרו של העיתון "חרות" בארץ ופעל לטובת מדינת ישראל. היה לו חלק רב בארגון משלוח הנשק באוניה אלטלנה. הוא היה ציר בקונגרסים הציוניים וביקר בארץ.

עלי לציין כי בתקופת הכיבוש פעלה בסביבת ברודי קבוצת פרטיזאנים יהודים מן העיר הסמוכה ראדזיווילוב (ראה כתבתו של יחיאל פורוחובניק ב"ספר ראדזיווילוב", עמ' 232–250). אבל ויילר אינו מזכיר אותם בעדותו, הואיל ורוב פעולותיהם היו לאחר חיסול הגטו. רובם הצטרפו ליחידות רוסיות ולחמו בשורותיהן.

באפריל 1962 נפטר שמואל ויילר ממחלה ממארת בפאריס בגיל 48. בדצמבר 1962 העבירה אמו את גופתו לישראל והוא הובא לקבורה בבית־העלמין בקריית שאול. באוקטובר 1971 נפטרה גם האם אדלה ויילר, עסקנית ציבורית וציונית רבת־פעלים בעיר ברודי. היא נטמנה ליד בנה האהוב.

זכרה וזכר בנה יהיו צרורים בצרור החיים עם כל גיבורי ישראל.

פאניה ז'ורנה

הפולניה שאצלה הסתתרתי סיפרה לי על "אקציה" לילדים בני 3–5 בראדזיווילוב (על־יד ברודי). כל הילדים נזרקו חיים לתוך שקים והגרמנים ירו לתוך השקים, ואחר־כך טמנו אותם באדמה. האדמה במקום נעה עוד זמן־מה לאחר מכן.

הָהּ, אִמָּהוֹת גֶּרְמָנִיּוֹת

הָהּ, אִמָּהוֹת גֶּרְמָנִיּוֹת
הָאוֹהֲבוֹת כָּל־כָּךְ אֶת יַלְדֵיהֶן.
לֹא חָרֵב אֶלָּא לֶחֶם עִם חֶמְאָה הֵן נוֹתְנוֹת
וְאֶת כְּרָסָם מְמַלְּאוֹת,
בְּעוֹד יְלָדֵינוּ גּוֹסְסִים
בְּלִי פְּרוֹסַת לֶחֶם
כִּמְזַי־רָעָב, כַּחֲתוּלִים
בִּתְעָלוֹת, בְּגֶטָּאוֹת מֵתִים,
מִכְסוֹת מַשְׁלִימִים.
וְאַתֶּן לְלֹא הִתְרַגְּשׁוּת
יְדִיעוֹת עַל כָּךְ שׁוֹמְעוֹת
וְאַף דְּקִירָה בַּלֵּב לֹא חָשׁוֹת
וְאִלּוּ לָקְחוּ מִכֶּן
אֶת יַלְדֵיכֶן אֲשֶׁר תֹּאהָבוּ
עִם רָאשֵׁיהֶם הַזְּהֻבִּים..

נִדְמָה כִּי הִנֵּה חָזְרוּ
יְמֵי מַסְעוֹת הַטָּטָרִים!
מִי יִתֵּן וְתִשְׁמְעוּ זַעֲקוֹת עוֹלְלִים
וְאַחַר־כָּךְ תָּחֲזוּ בַּעֲרֵמוֹת גְּוִיּוֹת;
לַחְוּוֹת אֶת הַכְּאֵב וְאֶת אֲסוֹן הָאִמָּהוֹת
אֲשֶׁר נִקְרְעוּ מֵעַל תִּינוֹקוֹתֵיהֶן –
הַלְוַאי וּבַנֵּכָר, בְּמַחֲנוֹת, בְּגֶטָּאוֹת,
מִמַּאֲמָץ וְגַעְגּוּעִים צוֹרְבִים

תִּגְזְעוּ בְּמִשְׁמֶרֶת עֲבוֹדָה,
בְּעֹנִי מָרוּד וּבִדְאָגָה עֲמֻקָּה!
הָהּ, אִמָּהוֹת גֶּרְמָנִיּוֹת,
אַיִן בָּכֵן מַצְפּוּן וְלִבְּכֶן – אֶבֶן!

אפריל 1943

(תירגם מפולנית צבי נתן)

שמואל לם

כליזמרֵי ברוד

באמצע המאה שעברה חיתה בברודי משפחת כליזמרים ובראשם רבי שמואל ויינטרוב ז"ל, שהיו מכונים די טשורטקובר. הם היו אמנים דגולים ושמעם הגיע עד לפינות הנידחות ביותר של גליציה. נכדתו של ר' שמואל היא אמי ז"ל. היא סיפרה לנו שר' שמואל שאני קרוי על שמו היה מעיין של מוסיקה. התזמורת היתה מפורסמת גם בכך שהכינור של ר' שמואל היה משמיע צלילים שדמו פעם לשירת זמיר ופעם לשאגת אריה. ר' שמואל גם היה יכול לנגן "צַיד צבאים", איך הם נורים ואיך הם נופלים.

לא היו קובעים מועד לחתונה לפני שקבעו את המועד עם הטשורטקובר.

ר' שמואל בא ממשפחה אדוקה מאוד. אמא סיפרה שהוא ואחיו ניגנו בנשף שבו בנים ובנות רקדו יחד. כשנודע הדבר להוריהם החרימו את שני הבנים וישבו עליהם שבעה כאילו מתו.

בתזמורת של ר' שמואל התבלטו שני בניו ר' יוֹשֶׁה וָוָע (יוסף זאב) ומשה.

נכדיו של ר' שמואל התפזרו באוסטריה ובגרמניה. אחד מהם ניגן בחצרו של הקיסר פראנץ יוזף הראשון.

בשנות השלושים הגיע אחי במקרה למקום נידח בגליציה, מֶדיניצֶה, ספק כפר ספק עיירה, ונכנס לבית־הכנסת. ניגש אליו יהודי בא בימים ושאל: מאין יהודי ומי הוא? תשובתו היתה: איך בין דעם טשורטקוברס איין אייניקֶל. הישיש קיבל תשובה מלאה לשאלותיו.

שושנה וייזר

לזכר הורי שמחה ויאסע וייזר ז"ל

תמונת בית־הכנסת החדש שבו התפללו הורי כל ימי חייהם, ואבי ז"ל שימש בו גבאי, עוררה בי חוויה מוזרה.

ראיתי לפני את המקדש הזה בשנת 1918 אחרי מלחמת־העולם הראשונה. הוא ניצב כמצבה, כמין קולוסיאום, מוקף בארבעת כתליו, פרצי חלונותיו משקיפים על הרקיע מבפנים ומבחוץ, בלי גג, ובין הכתלים צמחו עשבי־בר, מרבץ לעזים.

בית־הכנסת שימש כאורווה לסוסים לחיילי האויב, בזמן שמשני צדי העיר התחוללה המלחמה ופלישות של שני האויבים הפכו אותה לשממה. שמם גם בית־הכנסת החדש, ורק כמה ספרי תורה נשארו לפליטה בשכונה היהודית.

מיד כשחזרנו העירה, עוד בטרם היתה לנו קורת־גג, החליט אבי ז"ל לחדש את תפארתו הקודמת של בית־הכנסת. תיקון הגג ועקירת עשבי־הבר היו ראשית מעשיו. למרות העוני של האוכלוסיה לא איכזבו הנדיבים אלא תרמו בעין יפה. בית־הכנסת הלך ונבנה. ארון־הקודש ושיפוץ הכותל המזרחי נעשו בהתנדבות על־ידי אמן מפורסם, והממשלה הפולנית שיגרה משלחת מיוחדת מווארשה לראות את הפלא שעשו ידיו.

באחד הימים לפני החגים, לאחר שבית־הכנסת עמד על תלו, הופיעה בביתנו אשה צנומה בלבוש דל ותרומה בידיה. היא היתה מוכרת דברי־מתיקה באחת מכניסות הבתים ברחוב הרכבת. שמה היה רוזה. בקשה היתה בפיה – שבנה בן הארבע־עשרה יתפלל לפני הציבור בהקפות של שמחת תורה. הוא שר יפה, אמרה האשה, הוא מוכשר מאוד.

האם לא הגזימה. ילד־הפלא הזה היה יונה פורמן ז"ל. זאת היתה הופעתו הראשונה לפני הציבור. הוא ניהל את הבמה המקומית בברודי במשך שנים.

שרגא ויינטראוב

שתי אפיזודות

א. "החבל שלא הלך אחר הדלי"

סבלי ברודי לא היו גסי־רוח כמו סבלים בערים אחרות. קללותיהם לא היו מסוכנות. הם היו עמי־ארצות, שלא בגללם באה פורענות לעולם. הם אהבו תלמידי־חכמים והעריכו את מי שלמד משהו.

לאחד הסבלים בעיר היה בן, והאב החליט שבנו לא יהיה סבל... הוא שלח אותו לגימנסיה, ואחרי בחינת־הבגרות הלך הבן לווינה ללמוד רפואה. הוא הצטיין בלימודיו, קיבל תואר דוקטור לרפואה והתקבל כמרצה בפקולטה שלמד בה.

לימים הגיע הדרוצנט לביקור אצל הוריו. הסבל הזמין את כל סבלי ברודי לביתו לקבל את פני הפרופסור, בן הסבל. נסיוני להתגנב פנימה ולראות איך מגיב פרופסור על קבלת־פנים של סבלים עלה בתוהו – הכניסה היתה לסבלים בלבד.

ב. "שיחת־חולין של תלמידי־חכמים"

בית החברה למוסיקה בברודי שימש מועדון לאינטליגנציה היהודית וגם אולם למופעים אמנותיים, כגון קונצרטים והצגות.

בערבים שלפני ההצגות היינו אנחנו, הצעירים, מתאספים בפרוזדור ומחכים להזדמנות שתהיה כניסה חופשית, או כניסה במחיר מוזל, בחינת התקן עצמך בפרוזדור כדי שתיכנס לטרקלין. בין אלה שהסתובבו בפרוזדור היה אחד קטן מאוד, אדם בזעיר אנפין. הדבר היחיד הגדול אצלו היו המשקפיים. הוא הפליא לספר מעשיות ובדיחות, וככל שהירבה לספר כן גדל חוג מאזיניו. הוא לא היה הדור בלבושו, וגם הספרים, שבלעדיהם לא ראיתיו אף לא פעם אחת, לא היו כרוכים בכריכות מפוארות, אלא היו חוברות ומחברות בלות מרוב שימוש.

עוד היום, לאחר יותר מחמישים שנה, זכר הערבים האלה אינו מש מלבי, אם כי אינני זוכר אף מלה מן הסיפורים הללו.

מי מאיתנו תיאר לו, שזה הקטן (בגוף) גדול (ברוח) יהיה. היום הוא שם־דבר בספרות העברית והכללית. מספר הפרסים שחולקו על־פי המלצתו ושיפוטו גדול ממספר שנות חייו. הלא הוא הפרופסור מן המניין באוניברסיטה העברית בירושלים, דב סדן.

רבקה מטושביץ' לבית אונרייך

לזכרו של אבינו יעקב אונרייך ז"ל

לפני שנתיים איבדנו איש יקר, בן ברודי, יהודי גאה שעוד לפני פרוץ מלחמת־העולם השנייה ראה את השואה ממשמשת ובאה.

בהיותו בן 20 התגייס לצבא הפולני ושירת בצבא שלוש שנים. בזמן שירותו ראה יום אחד גויים שורפים בובה בדמות יהודי, ובאותו רגע הבין את האנטישמיות וגמלה בלבו ההחלטה לעלות לארץ־ישראל.

אחרי השירות הצבאי היה בתנועת "ברית החייל", קנה כרטיס לאוניה ויצא לווארשה.

הוא נפרד ממשפחתו, שהיתה מאוד מבוססת, מאביו, איש טוב־לב ושמו אלימלך, שהיה נדבן ידוע בעירו, מאמו שרה ומאחיו. לקח עמו כרית ונסע לבדו לארץ־ישראל.

הוא הפליג באוניה "פָּריטה" שהיתה מיועדת להובלת פרות. במשך שבועות ארוכים היטלטל בתנאים פיסיים קשים מאוד, עד שהאוניה עלתה על שרטון בחוף תל־אביב בשנת 1939. הבריטים המתינו להם, עצרו אותם וכלאום במחנה למשך זמן־מה.

בישראל עסק אבא במסחר. הוא היה איש חכם, מלא סיפורים על ברודי וגליציה. משפחתו כולה נספתה בשואה.

הוא נישא לאהובה לבית פישקין מרובז'ביץ והם הקימו משפחה לתפארת, ונולדו להם נכדים רבים.

פאניה ז'ורנה

בֵּית אַבָּא

עַל גִּבְעָה מָכָה בִּכְפָר לֹא־גָדוֹל
עוֹמֵד בַּיִת נָטוּשׁ וּלְפָנָיו מַעֲקֶה
עָטוּר צְעִיף גֶּפֶן – דָּלִית
הַמִּשְׁתָּרֶגֶת אָל עַל עַד קְצֵה הַגַּג
שֶׁל הַבַּיִת הַנּוּגָה.
לְמוּד סְעָרוֹת,
רַק הוּא לְבַדּוֹ נָטוּל פַּחַד –
וְכִי מַה לּוֹ?
מִסָּבִיב לַבַּיִת שִׂיחֵי וָרְדִים
שְׁתוּלִים בְּיַד חוֹבֵב
מִזְדַּקְּפִים אָל הַשֶּׁמֶשׁ מַעַל
כְּאִלּוּ הִמְתִּינוּ לְמִישֶׁהוּ פֶּלְאִי.
הַגָּן וְהַבַּיִת וְהַבִּסְתָּן – בַּכֹּל עֲזוּבָה.
מִיהוּ אֲשֶׁר עֲזָבָהּ וּלְמִי אַלֶּה נוֹתְרוּ?
לְפָנִים קַרְנֵי הַשֶּׁמֶשׁ
נִדְחֲקוּ אָל הָאֶשְׁנָב
וּמִשָּׁם עָנָה לָהֶן חִישׁ
צְחוֹק עֲלָמוֹת –
וּמִיָּד בְּאַת וּבְמַעְדַּר
אָצוּ רָצוּ לְהָבִיא סַדָּר
בַּעֲרוּגוֹת הַפְּרָחִים.
הַיּוֹם אִישׁ לֹא הֵצִיץ.

מִתּוֹךְ הַחַלּוֹנוֹת הַמְזוֹהָמִים
נִבְּטוּ קִירוֹת מְעֻרְטָלִים,
רַק אֶחָד הִבִּיט –
פֶּרַח הָעוֹמֵד עַל אָדָן הַחַלּוֹן.
הוּא נִשְׁאַר וְרָאָה הַכֹּל,

עַד אִלֵּם יָחִיד,
אַךְ הוּא הַיּוֹדֵעַ אֶת הַקּוֹרוֹת הָעֲגוּמוֹת –
פְּרִידַת הַהוֹרִים מִיַּלְדַּת טִפּוּחָם,
הָאַחֲרוֹנָה בַּתּוֹר.
רָאָה וְכָאַב כְּאֵבָם
בְּלִבּוֹ, לֵב הַפֶּרַח־הָאָח,
רָאָה כֵּיצַד, עִם צֵאת הַבַּת,
הָאֵם צָנְחָה מְעֻלָּפֶת עַל הַסַּף
וְהָאָב הִבִּיט בְּעַיִן בּוֹכָה וְלֹא יָדַע
אִם לִסְעֹד אֶת הָאֵם, אוֹ לָרוּץ אַחֲרֵי הָאַחֶרֶת
כָּל עוֹד יִשָּׁאוּהוּ רַגְלָיו.

לְאַחַר שֶׁבּוּעַ יָמִים
בָּאוּ אַנְשֵׁי בְּלִיַּעַל וְצִוּוּ לָלֶכֶת
אֶל הַגֶּטוֹ, אֶל הַנִּדּוּדִים.
הוּא רָאָה כֵּיצַד בִּדְמָעוֹת
נִפְרְדוּ מִבִּתָּם
בְּצַאתָם לִקְרַאת גּוֹרָל אַכְזָר שֶׁל עֹנִי וּתְלָאוֹת,
רָאָה אֶת הַמַּבָּט הָאַחֲרוֹן
מִתּוֹךְ הַקָּרוֹן...

עַל גַּן וּבַיִת וְעַל הַבֶּסְתָּן...
אַלִּי, מַה נִּסְתָּרִים מִשְׁפָּטֶיךָ!

הַאִם יֹאבְדוּ? אוּלַי יָשׁוּב וְיָקוּם עוֹלָמָם?
נִשְׁאַר בַּיִת מַחֲרִישׁ –
עָבַר עָלָיו הַחֹרֶף,
וְהַיּוֹם, כַּאֲשֶׁר אָבִיב
וְהַנִּצָּנִים נָתְנוּ רֵיחָם,
בּוֹ, רַק בּוֹ אֵין
אוֹת וְסִימָן שֶׁל חַיִּים.
לַשָּׁוְא, נַרְקִיסִים סוֹעֲרִים,
קוֹרְאִים אֵתָם.
לַשָּׁוְא אַתָּה מִזְדַּקֵּר, שִׂיחַ שׁוֹשַׁנִּים,
אֶל מֶרְחֲבֵי עוֹלָם.

אַין אִישׁ – הַם אֵינָם בַּבַּיִת –
לָקַח אוֹתָם מִכָּאן עוֹלָם רַע וְאַכְזָר.
הַאִם יָשׁוּבוּ? בְּוַדַּאי תִּשְׁאָלוּ אוֹתִי.
לֹא אֵדַע.

רַק זֹאת אֵדַע, טֶרֶם תִּזְרַח הַשֶּׁמֶשׁ
הַטַּל עֵינַיִם יְעַקֵּר.
בּוֹדֵד, עָזוּב הַבַּיִת.
עַל גִּבְעָה בִּכְפָר לֹא־גָדוֹל
מַדּוּעַ הִנְּךָ כֹּה דּוֹמֵם?
מַדּוּעַ נִשְׁקָפִים מִתּוֹכְךָ
כָּל־כָּךְ הַרְבֵּה דְּאָגָה,
עָצֶב וְצַעַר?

הֲנִכְסָף אַתָּה אֵלַי –
הַאִם רַע לְךָ בִּלְעָדַי?
דַּע כִּי נִשְׁמָתִי שׁוֹלַחַת
אֵלֶיךָ אֶת כָּל הֲגִיגַי
בֵּין אִם יָשׁוּב אֵלֶיךָ וּבֵין אִם לֹא יָשׁוּב לְעוֹלָם.

(תירגם מפולנית **משה שלמי**)

יוסף כהנא

דמויות מברודי

לכל עיר דמות משלה.

א. מי מברודי לא הכיר את ד"ר אויפרכט? הוא היה רופא קופת־חולים, רווק זקן, שראשו שיבה וזקנו שחור. כאשר שאלוהו: "כיצד ייתכן ראש שיבה וזקן שחור?" ענה בפשטות: "כאשר צמח זקני הייתי כבר בן שמונה־עשרה, ומכאן שזקני צעיר משער ראשי בשמונה־עשרה שנים".

ב. נזכר אני במשפחת מֶסֶר, שגרה בבית בודד על ה"וואלעס" (הסוּפלות). אדון מסר היה צייר־שלטים דובר גרמנית. ערב אחד יצאה אשתו את הבית מבלי שירגיש בכך, והוא מתוך הרגל נעל את הדלת ושכב לישון. כאשר חזרה האִשה היתה הדלת נעולה והיא נאלצה להמתין זמן רב, עד שבעלה התעורר לקול דפיקותיה. מאותו יום והלאה היה האדון מסר שואל לעת ערב: "רגינה, האם את בבית?" אחרי שנענה בחיוב היה מציץ במראה ושואל ברצינות, "ואני כאן?" ענה: "כן!" ונעל את דלת הבית.

ג. עגלון היה בברודי ושמו משה "דער קרומער", על שום רגל־העץ שהיתה לו. משה היה לץ גדול, אוהב בדיחה וזמר, ולו מרכבה עם גלגלי־גומי וזוג סוסים שופרא דשופרא. יום אחד הסיע במרכבתו אשה שהלכה להזמין את בעלה המנוח לחתונת בתם. חיכה משה ליד שער בית־העלמין עד שובה. כשראה אותה חוזרת היו פניה מודאגים מאוד. "מה קרה?" שאל משה. "שכחתי להזכיר לבעלי כי חג הפסח קרב, וממוני אזל" (ועל־פי הדין אסור לה לחזור לבית־העלמין). ריחם עליה משה וביקש ממנה להצביע מרחוק על מצבת בעלה, והוא יגש וימסור לו את בקשתה. בשובו אמר משה: "הכל סיפרתי לבעלך המנוח, אולם הוא הצטער מאוד שבקשתך התאחרה וכמעט אין בידו לעשות דבר, פרט לכך שהוא מזמין אותך אליו לחג הפסח".

ד. הרבה שואבי־מים היו ברודי ומשה "וואסער טרעגער" אחד מהם. איש צעיר ולא חכם מדי. נוסף לעבודת השאיבה היה שומר־לילה בחנותו של ספיר בשוק. כאשר נשאל איך זה לשמור אצל ספיר, היה עונה: "ספיר חושב שהוא פיקח, ותמורת ארוחת־ערב הוא רוצה שאישן בחנותו. אבל מה אני עושה? אני נכנס בערב לחנות ואיני עוצם עין עד הבוקר. כמובן, ספיר בטוח שישנתי".

אורי ואלעזר פרברי

אבינו, יוסף פרברי ז"ל

כשהיינו ילדים נהג אבינו לספר לנו על עירו. הוא סיפר איך החל בגיל ארבע ללמוד ב"חדר", סיפר על עיתון התלמידים בבית־הספר, על משחקי־הכדורגל עם הפולנים. אביו, אורי, בילה את עיתותיו בבית־המדרש בלימודי קבלה, ואמו רבקה היתה מפרנסת שמונה נפשות בעזרת חנות־המכולת שלה. כשהיה אבינו בן שש נפטר אביו בגיל 72, ממגיפת הטיפוס שהשתוללה בעיר, ואמו נשארה עם חמש בנותיה ואתו, בן־הזקונים. לאחר שסיים את בית־הספר התיכון עזב את העיר, עבד כמנהל־חשבונות בקראקוב והיה פעיל בתנועת־הנוער החלוצית "גורדוניה".

כשהיה בן 26 פרצה מלחמת־העולם. הגרמנים פלשו לפולין והתקדמו מזרחה. מכיוון שהיה ספורטאי החליט אבא להימלט באופניים. הוא עבר מרחקים גדולים בין כפרים ובדרכים משובשות, כשהוא מצטייד במזון ומתקן תקרים רבים בגלגלים, עד שהגיע אל הסובייטים. הוא הצליח לשכנע אותם שהוא אוהד של המשטר הקומוניסטי וכך התקבל לצבא האדום.

חמש השנים הבאות עברו על אבא בקרבות עקובים מדם, כולל קרב סטאלינגראד, עד שזכה לשמוח בנצחון על הצבא הגרמני ולהשתתף בשחרורן של פולין, רומניה והונגריה. אבל כשהשתחרר מן הצבא וחזר לברודי כבר היה הכל אבוד: אמו בת ה־67, חמש אחיותיו, רחל, פפקה, שרה, צילה ואטקה, ועמן ששת הילדים שהיו להן ובעליהן, לא היו עוד. כולם נלקחו לטרבלינקה ונרצחו.

מאז לא שקט אבינו. את מיטב כוחותיו הקדיש להנצחת יהודי עירו. אנשי ברודי נהיו בשבילו תחליף למשפחתו שנעלמה. לאלו מהם שהגיעו ארצה לאחר קום המדינה דאג למקום־עבודה. אם היה מי מהם חסר מקצוע היה מבקש במקום־עבודתו לאפשר לו להביא עוזר זמני; היה מביא אותו, מלמד אותו הנהלת־חשבונות בסיסית (את עומס־היתר היה משלים למעשה בעצמו לאחר שעות העבודה), ולאחר מספר חודשים כבר היה יכול למצוא לחבר מקום־עבודה קבוע.

בשבתות ובחגים היה קשה לתפוס את אבא ברגע של פנאי: תמיד היה ליד שולחן־הכתיבה, מעתיק לנקי חומר ל"ספר ברודי" או מתכתב עם יוצאי העיר בכל רחבי העולם. העתקי התכתבויות אלה, חלקן הגדול באידיש ובפולנית, שאותן אנו שומרים בקפידה, ממלאים תיקים רבים עבי־כרס. העולם של ברודי שחרב המשיך לחיות בנפשו. הוא זכר באופן פנומנאלי כמעט כל יהודי בברודי,

מה היתה כתובתו ובמה עסק, וזכר כל רחוב וכל בית. במשך השנים אסף חומר רב על העיר כדי לשבץ פרטים חסרים לתוך העולם שחי בדמיונו, כשהוא מתמודד ללא הרף עם מרחק הזמן ההולך וגדל ועם אימת השכחה. חלום חייו היה להנציח ב"ספר ברודי" את העולם שאיננו ורק נצור בזכרונו.

לצערנו לא זכה לכך. תוך כדי עמל בלתי־פוסק התמוטט. הוא מת לאחר מספר שבועות של סבל רב. עם מותו נעלם עולמה של ברודי כפי שחי והשתקף בזכרונו.

אנו רואים בהוצאת הספר הזה לאור הגשמת חלום חייו.

יהי זכרו ברוך.

שאול פרלמוטר

ברודי עירנו

(נאומו בחגיגת יובל השבעים שלו)

רואה אני פה פנים חדשות. אינני מכיר אתכם, בעלי הפנים החדשות, ואתם אינכם מכירים אותי, אבל "שאל אביך ויגדך", אני הכרתי את אבותיכם והם הכירו אותי. ייתכן שהם היו תלמידי. אני אחד המוהיקנים האחרונים ששרדו משארית הפליטה הברודאית.

ברצוני לשוחח אתכם קצת. נדבר על העבר, נזכיר נשכחות. נדבר על ההווה ואחר־כך אציץ קצת לעתיד. ייתכן שהדברים שאשמיע הערב באוזניכם לא ינעמו לכם וקשה יהיה לשלבם במסגרת החגיגה שלנו, כי אני לא אדבר אליכם בשגרה המקובלת. כדבר אח אל אחיו או לאחותו אדבר אליכם. אדבר מה שאני מרגיש. רק אותם דברים שלבי ישים בפי, אותם אדבר.

האמת ניתנה להיאמר, גֵר ותושב אנוכי עמכם. לפני חמישים שנה בערך באתי אליכם לברודי. גלמוד וערירי הייתי, בלי מכר, בלי קרוב. ואתם קיבלתם אותי בזרועות פתוחות, ובזמן קצר רכשתי לי ביניכם חברים נאמנים.

ברודי, ברודי שלי. אינני מתכוון לשטח ברודי. ארורה האדמה אשר פצתה את פיה לקחת את דמי אחינו ואחיותינו הקדושים והטהורים. אני מתכוון לאנשינו, לאנשי ברודי. אנשי ברודי הם טלית שכולה תכלת, טלית בלי פגם. בעיני רוחי אני רואה אותם עכשיו. הנה הם פה באולם. הנה האדון אידל פריבס, איש ישר, נאמן לציון ולקודשי ישראל. את שני בניו לימדתי. ידיד טוב, חבר מסור ואח נאמן היה לי כל ימי שבתי בברודי. אשתו, היחידה שנשארה מכל המשפחה, נמצאת עכשיו בארצנו. את אשתי זכרונה לברכה הכרתי בביתם. והנה האחים טרטקובר, שנשאו בברודי ברמה את דגל תחיית עמנו. בייחוד זוכר אני בהערצה וברטט של קדושה את ד"ר חיים טרטקובר ז"ל, איש תמים־דרך, שכל כולו היה קודש לרעיוננו הלאומי ולתרבותנו. לד"ר טרטקובר היו עוד הרבה תכונות ומעלות נשגבות, שלא כל אדם זוכה להן. אם אומר לפרט את כולן יקצר המצע מהכיל, ולכן אשתמש במשפט קצר: "לוֹ דומיה תהילה". צאצאי המשפחות האלה נמצאים בארצנו. רבים מהם היו תלמידי. עכשיו רואה אני את האדון אנדרמן ז"ל, איש צנוע. הוא היה מן החולמים הראשונים שחלמו אז בברודי את חלום שיבת ציון. אמנם לא נאם ולא התבלט, אבל גם לא היה כאותו היהודי ההולך עם פטיש ביד להעיר ולעורר את הקהל לאמירת תהילים ובעצמו שוכב לישון. אהבת עמנו, ארצנו ושפתנו היו תוכן כל חייו עד יומו האחרון. יוצאי־חלציו נמצאים עכשיו בארצנו. אחדים מהם למדו אצלי.

עכשיו מטייל אני לי קצת ברחובות ברודי ובסמטאותיה. הנה אני נכנס לסמטה צרה. מרחוק אני שומע קול הומה ורואה אור נוצץ. אני מתקרב.. פה בית־המדרש, בית־היוצר לנשמת האומה. כפופים ורכונים יושבים פה יהודים מכל הגילים ומתעמקים בדפי הגמרא הבלים והישנים. הם אורגים את המסכת, מסכת קיום עמנו. לעיתים קרובות מאוד נכנסתי אליהם והתאבקתי בעפר רגליהם.

שבת בברודי. קדושה אופפת את העיר. בדמיוני אני רואה אותם, את יהודי ברודי, לבושים קפוטות סמט, חגורים אבנטי משי, חבושים "שטריימליך", טליתות תחת בית־שחיָם והם נוהרים לבית־המדרש, לעבודת הבורא. כל אחד מהם נראה לי אז כוהן גדול. לפעמים הם נראים לי חיילים, חיילי אלוהי ישראל. כוח נסתר וכביר מושך אותי אליהם ובן־רגע אני מצטרף אליהם. יחד אתם אני כבר נמצא בבית־המדרש, יחד אתם אני מתפלל ויחד אנו בונים מחדש את מקדש ד' השומם וההרוס.

חטא לא יכופר יהיה אם לא נזכיר פה את תלמידי הגימנסיון. נערי־חמד אלה באו ל"בית־העם" אחרי הצהריים או לפנות ערב להרוות את צמאון נפשם ולמצוא תיקון לנשמתם, שנשבתה בין הגויים לפני הצהריים בגימנסיום. קשה לי להיפרד מאנשי ברודי, וממעיין זכרונותי דולה אני אחדים מהם ומעביר אותם עכשיו לפניכם.

צהרי קיץ: הקב"ה הוציא חמה מנרתיקה. אין אוויר, קשה לנשום. האנשים מחפשים להם צל להסתתר מקרני השמש הלוהטות. לרגל איזה מאורע לא־חשוב, שבשאר ימות השנה לא מתחשבים בו, לרגל איזה יום גנוסיא או יומא דפגרא יוצאים אנו כולנו לפנות ערב אל מחוץ לעיר לנוח בחיק הטבע ולשאוף אוויר צח. הולכים אנו אל ה"יורידיקה", אל גדליה. קראנו לו "טוביה החולב". לשמחתנו לא היה קץ. הותרה הרצועה. בן־רגע נפרצו החומות המבדילות בין גיל לגיל, נהרסו ונפלו. אנחנו הצעירים היינו בצוותא חדא עם המבוגרים. יחד רקדנו כבני צאן, התפלשנו בעשב הרך, השתובבנו והשתוללנו יחד, ומי יאמר לנו מה לעשות? צעירים היינו, מלאי מרץ וחיים שהיו חבויים בתוך תוכנו, ופה, במרחבי הטבע, תחת כיפת השמים הבהירים, הם מצאו להם את פורקנם והתפרצו החוצה. מאושרים היינו. הרגשנו כי כולנו בני משפחה אחת אנו. הרגשנו כי ילדים אנו, ילדי הטבע, שאינו מפלה בין ילד לילד. ככה בילינו שם שעות אחדות, ובשעה מאוחרת חזרנו העירה. בדרכנו הביתה עברנו על־יד ה"קורנוועג", ובדמיוני אני מתעכב שם עכשיו קצת. צעירי ברודי וצעירותיה מטיילים שם. צמודים זה לזה הולכים הם שלובי זרוע במשעול הצר של ה"קורנוועג". פה נארגים ונטווים החוטים הראשונים, חוטי האהבה. הם נכנסים לחורשה. אני שומע את צחוקם העליז, ואת הד היער העונה לו. הם מטיילים. אני שומע את סוד שיח העלים. העצים מתנועעים, כאילו מתפללים הם לשלום הילדים. הירח ממעל והכוכבים ממסילותם רומזים להם, מחייכים אליהם, מלטפים אותם, מלווים אותם בדרכם, ואני שומע את ברכתם לאמור: יזרח לכם, ילדים רכים, מזלכם כשמש בצהריים.

אני נזכר עכשיו ב"עמך": הסבלים, החייטים, הסנדלרים, הנגרים, העגלונים (פיאקערניק). יושב לו עגלון על דוכן הכרכרה, מזמזם ומפזם פזמון עממי, "הוי חוה" או "יאָסעל, דיינע שווארצע אויגען". אייכם עכשיו? היודעים אתם עד מה כלתה נפשי אליכם?

כל השכבות, שכבות ברודי למיניהן ולסוגיהן, עוברות עכשיו לפני. הכל חלף, אבל לא נשכח.

יקרים לי אנשי ברודי המתים, ואתם, שתבורכו לחיים טובים, הנמצאים פה באולם, יקרים לי מאוד מאוד, עצם מעצמי ובשר מבשרי אתם. עכשיו אנו עוברים מעולם הדמיון, מן העבר, לעולם המציאות, אל ההווה. ודווקא עכשיו עולים ומבצבצים במוחי חוויות וזכרונות מברודי. תהום של זכרונות. איך לעבור?... אין דבר... אני בונה גשר, ודרכו נעבור מן העבר אל ההווה. אני על הגשר... לכו נא בעקבותי.

בערוב שנותי, כשחיי מתקרבים לסיומם, כשאני עושה חשבון־הנפש ומסכם הכל, אני רואה שכמעט את כל שנות חיי ביליתי אתכם וביניכם. כחוט־השני עוברות עכשיו לפני השנים ההן. עודני על הגשר. מרחוק אני רואה עוד את ברודי, ומשם מנפנפים לי הברודאים בידיהם. כנראה גם להם קשה להיפרד ממני, ולכן תסלחו לי אם אתעכב פה על הגשר עוד דקה ואדבר עוד קצת על ברודי.

בברודי היינו חטיבה אחת מלוכדת. שם הרגשנו את הטעם של "שבת אחים גם יחד". בשמחת תורה ובחג הפסח רקדנו יחד, ובתשעה באב הלכנו יחד לבית־הקברות הישן. יחד צחקנו ושמחנו ויחד נאנחנו ובכינו. אחר־כך, כשפרצה המלחמה הראשונה ונקלענו לווינה, גם שם לא נותקה השרשרת. לעיתים קרובות מאוד נפגשנו וביקרנו איש אצל אחיו. ועכשיו אני פה, בארצנו, יחד אתכם וביניכם.

פה, בארצנו, בעטיו של הזמן ובעטים של התנאים הקשים שבהם הייתי נתון תמיד, לא את כולכם ראיתי, אבל תמיד התעניינתי בכם. שמחתי את שמחותיכם וכאבתי את כאביכם. עם אחדים מחברי (משה אוקין ונתנאל רוטמן) נפגשתי לעיתים קרובות מאוד, ובמשך זמן־מה אפילו יום יום. איש לפני אחיו שפכנו אז את מרי שיחנו, איש לפני רעהו פתחנו אז את סגור לבנו. רווח לנו אז וקל היה לנו לשאת את עומס השנים וסבלן. ברודי, וינה ותל־אביב ציוני־דרך הן, שלבים בחיינו המשותפים שעברנו יחד, וכל שלב הריהו תקופה שלמה. יש לנו חוויות וזכרונות משותפים שקשה לשכוח אותם, אפילו כשלא מדברים עליהם.

ידידים! אחים ואחיות! לא אתרברב אם אומר כי מימי לא הלכתי בגדולות. אבל לא ידעתי מה פירושן של קנאה וצרות־עין. לא הייתי להוט אחרי הכסף, ואחרי הכבוד לא רדפתי. נשף זה, שהדי במרומים, לא אני הייתי יוזמו. עדים חברי הוועד של "ארגון יוצאי ברודי" שבכל האמצעים השתדלתי להשתמט מכל הרעש והכבוד הזה, אבל לא עלה בידי, ולכן תבינו מה אני מרגיש עכשיו. כשאני רואה את הידידות הנאמנה והכנה השופעת מכל אחד ואחד מכם אלי, אני מרגיש הרגשה מיוחדת. אינני יודע איך להסביר ולהביע את רגשותי אלה.

אבד לי המפתח המתאים שבו אוכל לפתוח לפניכם את סגור לבי ולהראות לכם את המתרחש בתוכו עכשיו, אבל האמינו לי שאתכם אני תמיד. "לבכות עֲנוּתְכֶם אני תַּנִּים ולשמוח את שמחתכם ולשיר את שיריכם אני כינור". והאמינו לי כי אני כולי שלכם, וברגעים אלה נפשי פשוט יוצאת אליכם.

מכוס החיים מימי לא שתיתי לרוויה. הסתפקתי תמיד בלגימה קטנה אחת, וגם זו נמנעה ממני הרבה פעמים. שמי חיי בשנים האחרונות מעורפלים ומעוננים, ועולמי הצר, המצומצם בד' אמות שלי, כולו אומר תשעה באב. אבל עכשיו אתם הכנסתם בלבי קו אור המאיר את מחשכי עולמי הצר. האור הזה יזרח ויאיר גם את יתר שנותי שנשארו לי פה עלי אדמות, יחד אתכם וביניכם. עולמי המצומצם התרחב והתפשט, ובחלל העולם הכל עכשיו אומר שירה. מאושר אני שיחד אתכם אני ברכבת אחת, ברכבת החיים. רכבת זו עוברת תחנות מתחנות שונות, ובכל תחנה יורדים ממנה אנשים ואחרים עולים במקומם. אני כבר עשיתי סיבובים רבים ועודני ברכבת. אמנם טלטולי הדרך החלישו אותי, כוחי תש, אבל מאושר אני שיחד אתכם אני. לבי פצוע ושותת דם על שאשתי היקרה אינה עכשיו אתי פה. לבי נשבר בקרבי על התלמידים, התלמידות, החברים והחברות הנעדרים... היה היו אנשים ואינם... סליחה! לרגע קט אני עוזב אתכם, עוזבֿ את העולם. עכשיו אני נמצא בין אלה שהזכרתי קודם. אני מתייחד עם זכרם... כל יקירי והקרובים ללבי עוברים עכשיו לפני כִּבְנֵי מָרוֹן...

סלחו לי על השתפכות נפשי. האמינו לי כי הדברים יוצאים עכשיו מאליהם. בזמן האחרון הצטבר בלבי כל־כך הרבה. ים של מרירות גדולה וייסורי נפש. הלב מלא על גדותיו ואינו יכול להכיל הכל. והוא מתפרץ החוצה. הוא זורם ושוטף ובדרכו הוא נתקל בדברים שאליהם בכלל לא התכוון. כשהלב מלא הפה מדבר, ובפני מי אדבר אם לא בפניכם?

אני מתחנן לפניכם: התייחסו לכל הפחות אתם אלי במידת הרחמים ואל תדונו אותי לכף חובה, כי שם במרומים יש אל. האל הזה הוא טוב ורחמן, אבל לפעמים הוא גם אל קנא ונוקם. אותי הוא מייסר קשה, כאילו הייתי בן חורג... אל תכניסו כוונה זרה לתוך דברי... אני יודע שד' שופט צדק הוא ואין עוול במשפטו. הוא משלם לרשע כרשעתו ולצדיק כצדקתו, ואם נענשתי קשה, בוודאי גם עוונותי גדולים מנשוא. אבל אל אלוהים! יחד עם כל ילדיך אני מתפלל אליך "אבינו מלכנו". יחד אתם אני מבקש כי תרחם עלי "כרחם אב על בנים". מדוע לא חמלת עלי, על בנך, ולא עמדת לימיני בצר לי? אולי חטאתי, אך מי אני ומה אני? יצור חלש, רימה ותולעה, אבל אתה, האל הגדול, הגיבור והנורא, הלא כל־יכול אתה, ומדוע נתת ליצר הרע להתגבר על יצר הטוב שלי? אני שאול עבדך, בן עבדך ואמתך, מקבל את מרותך, אני נכנע לפניך, אני משתחווה להדום רגליך ומלחך את עפר רגליך, אבל אני אוהב את השמש ואני מבקש קצת אור. "נתעטף הקב"ה בטלית לבנה והבהיק זיו הדרו מסוף העולם ועד סופו". הוא כולו אור. אני רוצה לעמוד מרחוק ולידנות מאורו. חלקו של מי ייגרע על־ידי כך? נר לאחד נר למאה. אני יודע שיש אל בשמים. אני יודע שיש עולם־אמת והכל בידי שמים. שם במרומים הכל שקול, מדוד

ורשום... אני בטוח שהפעם יסלחו לי על דברי אלה, כי שם יודעים שלא אני מדבר עכשיו. לא אני הוא המדבר! הצער והכאב הם המדברים עכשיו מתוך גרוני. לו ידעתם, וטוב שאינכם יודעים, את היגון הקודר המעיק ולוחץ את לבי כבצבת־ברזל שמונה שנים רצופות... יומם ולילה. לפעמים נדמה לי שעוד מעט יתפוצץ ראשי לרסיסים. גם עכשיו קשה לי להתרכז. אני כולי מתמוטט... נכנסתי למבוך וקשה לי לצאת ממנו. מי יודע? אולי נטרפה עלי דעתי או דיבוק נכנס בי... חברים, חברות, תלמידים ותלמידות, ארץ, שמים וערים ושדות, בקשו עלי רחמים!

אני מסיים, ובסוף דברי אומר עוד מלים אחדות, ואחדל. יפים הם החיים, וכדאי לחיות! העולם כל־כך גדול ויפה! כל הטוב והיפה שישנו בעולם לטובת האדם נברא. גם חז"ל אמרו: "חטוף ואכול, חטוף ושתי, דעלמא דאזלינן מינה כהלולא דמי", כלומר: "חטוף ואכול, חטוף ושתה, כי העולם שממנו אנו הולכים דומה לבית משתה". לחיות! כי מות נמות כולנו "כמים הניגרים ארצה, אשר לא ייאספו", ולכן כל רגע יקר מפז.

בראשית דברי אמרתי שאציץ לעתיד, ועכשיו אני עומד בדיבורי. אני מסתנן ועובר לשטח העתיד. דרך סדקי הזמן, דרך הטמיר והנעלם אני נדחק שמה, ומן העבר השני של המסך, המבדיל בין ההווה והעתיד, תשמעו קול הקורא לכם הברודאים. תכירו את הקול. הטו אוזן קשבת.

אחי ואחיותי הברודאים! לכדו את שורותיכם הדלילות כל עוד אתם ברכבת החיים. שאו את דגל ברודי בגאווה ובכבוד. יום יבוא והיסטוריון דגול יכתוב על אנשי ברודי ועל פעולותיהם. הוא יכתוב על ברודי, על אישיה, על גיבוריה ועל גדולי־הרוח שלה. יהיה על מה ועל מי לכתוב. ואם מתוך שכחה לא הכל יירשם, דור לדור יספר על ברודי, ומה שנשכח ולא נרשם בזמנו יירשם אחר־כך לזכר עולם בשביל ילדינו הבאים אחרינו, בשביל בני ארצנו ובנותיה בדורות הבאים. הם לא יעברו אותם שלבים שאנחנו עברנו, הם לא ידברו על העבר הברודאי או על העבר הווינאי שלהם. דור חדש יקום, דור אשר לא ידע ולא יַדע את מרירות הגלות. הם יהיו בני־חורין בריאים בגופם וברוחם, בלי תסביכים. הם יהיו מעורים בקרקע המולדת. כעץ השדה יצמחו, יגדלו וישגשגו. דשנים ורעננים ינובון בשיבה פה. הכל פה: העבר, ההווה והעתיד. בקומה זקופה ילכו, בצעדי און יצעדו. הם ידעו כי האדמה אשר מתחת לרגליהם, ושמי ארצנו הכחולים אשר ממעל לראשיהם, שלהם הם. זר כי יתכוון לגעת בנו לרעה יַדע כי את נפשו הוא קובע. לקורות עמנו בארצנו ובתפוצות הם יוסיפו דפי היסטוריה מזהירים, היסטוריה שילמדו אותה במולדת, בבתי־הספר שלנו. אם הילדים שלנו, של יוצאי ברודי, ירצו באמת לדעת את קורות אבותיהם ואבות אבותיהם, יקראו את הספר "ברודי" שיֵצא לאור בקרוב. בספר זה גם אני רוצה לרשום מלים אחדות, ואלה הם דברי האחרונים:

"זכרו כי אני, ועמי אלה שהיו לפני, מצווה לבאים אחרי ולכם את החיים: חיו והיהנו מן החיים!"

אבשלום שיאון־שמושקין

קדיש על דאבדין

(סיפור בית שמושקין ששמעתי מפי אבי ואמי חיים וזהבה (הרץ) שמושקין ומפי אחות אבי סלקה הנזל)

א. מנחם שמושקין מבריח את בנו אברהם־אבא מברדיצ'ב לברודי

בשנת 1905, בשלהי מלחמת יפאן־רוסיה, היה הבחור אברהם־אבא בן מנחם שמושקין בן עשרים ושלוש ולכן חייב גיוס. הוא עמד להישלח לוולאדיווסטוק שעל גבול יפאן כחייל בצבא הרוסי. משפחתו התגוררה בברדיצ'ב והוא היה הבן הבכור של אשתו השנייה של אביו, מנחם בן אלעזר בן משה, איש יפה־תואר, לבוש בלבוש מודרני וכולו אומר כבוד, נצר לר' לוי יצחק מברדיצ'ב ואדם אמיד מאוד. כמו כל משפחות שמושקין אשר ברוסיה היה הוא סוחר בחרוזי־אלמוגים ומעצב תכשיטים. קשריו המסחריים הגיעו לקצווי עולם וסוכניו הגיעו למרחקים.

מנחם שמושקין הצליח להבריח את בנו אברהם־אבא מברדיצ'ב דרך הגבול הרוסי אל סוכניו שחיכו בראדזיווילוב, מעבר לגבול האוסטרי. שמונה קילומטרים מראדזיווילוב שכנה העיר ברודי אשר בגליציה, שבאותם זמנים השתייכה לקיסרות האוסטרו־הונגרית. הגבול השתרע בין שתי הערים.

מ־1779 עד 1879 היתה ברודי "עיר חופשית" (Freistadt), ומצבם של תושביה שיגשג. מי שנכנס לתחומיה לא גורש והיה פטור מתשלומי מס. ביידיש אמרו: "פערפאלען ווי אין ברודי". את המעמד הנוח הזה ניצלו יהודי רוסיה, שברחו לשם. הם נקראו "פוני", לעומת יהודי גליציה שעמם התערבבו שנתכנו "קירי". משבטל מעמדה כ"עיר חופשית" הלכה ברודי והידרדרה. תחילה עוד נשאר לה שמץ מזוהרה, אבל סחר־המעבר הגדול שהיה בה הפך במקרים רבים לעסקי הברחה.

סבא מנחם פתח סוכנות של חרוזי־אלמוגים לבנו אברהם־אבא, שכן מלבד לימוד תורה צריך גם פרנסה, "עסק". הוא שכר לו דירה וגם חנות, בעצם סוכנות, ולשם שלח את החרוזים. כששכר את המחסן בברודי היה צריך לקנות מנעולים לנעילת המחסן, ואברהם־אבא הלך לקנות שני מנעולים. בסמוך לסוכנות שלו היתה חנות סיטונאית לברזל וחומרי־בניין בבעלות משפחת אפשטיין.

ב. משפחת רחל ואפרים אפשטיין בברודי

ר' אפרים אפשטיין היה ממכובדי העיר ברודי, מבוני בית־הכנסת לחסידי הוסיאטין שעמדם נמנה. איש חסיד היה, אדוק בדתו, אציל־נפש וליבראל ומסביר פנים לכל. אשתו, סבתא רחל, היתה קטנת־קומה, זעירה ממש,

פעלתנית ובעלת מרץ בלתי־נדלה, לבושה תמיד בקפידה גדולה. היא שלטה בכל העניינים וכולם התחשבו מאוד בדעתה. למשפחת אפרים ורחל אפשטיין היו שתי בנות ושני בנים: הבכורה מתילדה (מאתל), השנייה גיטיה, ושני האחים, מאנס נעים־ההליכות וחיים אפשטיין הצעיר.

משפחת אפשטיין היתה אמידה מאוד. ביתם ברחוב ז'לזנה היה בית פרטי חד־קומתי מרווח, מוקף חצר גדולה. מתפללי בית־הכנסת ולומדי הקלויז הוזמנו אליו לעיתים קרובות לקידוש בשבתות ובמועדים. ההכנות לקידוש כזה נמשכו שניים וגם שלושה ימים, והמוזמנים יצאו שבעים כמו מארוחה דשנה. בשבת ובחגים היה שם יפה לאין שיעור. הבית הבהיק באור־יקרות, מפות לבנות כמו שהיו שם לא ראו בכל בית. הורגש שהשכינה שורה על הבית.

בשמחת תורה, למשל, היתה בביתו של סבא אפרים ממש חגיגה. נוצר המנהג שכל באי בית־הכנסת ובית־המדרש הולכים לאפרים אפשטיין. סוכה גדולה נבנתה בחצר והיה שפע של מאכלים מיוחדים, כל מיני דגים ובשר, ממולאים ומיני מאפה. לשמחת תורה קנו גם בירה, עוגות דבש ואגוזים, היה ליפתן מיוחד שהכינה סבתא, והיה קוגל מאיטריות וגם מאורז מתוק ומלוח. היו אומרים: "הולכים לאפרים אפשטיין – שם יהיה א גיטע קיק".

ג. איך התאהב אברהם־אבא במתילדה

את סיפור היכרותם, בימים שמנחם בן אלעזר לא רצה שבנו אברהם־אבא ילך למלחמת יפאן־רוסיה, היו אמא מתילדה ואבא אברהם מספרים בשבתות, כשקמו אחרי שנת הצהריים לשעת התה, כשהילדים היו קטנים ועוד לא הלכו לתנועת־הנוער ולא לשום מקום אחר. אמא מאתל היתה מספרת קודם איך הלך אבא לחנות כדי לנעול את המחסן, הלך לחנות של ברזל ונכנס בדיוק לחנותו של ר' אפרים. מאתל הזדמנה למקום באקראי. היא היתה באה לפעמים לחנות לראות את אמה רחל. אולי נזקקה אז לכסף או שרצתה להגיד משהו. היא היתה בת חמש־עשרה ומשהו, אפילו לא שש־עשרה, עוד תלמידה בבית־הספר. הבחור אברהם ראה את הנערונת עומדת ומדברת עם אמה ולבו נפעם והלך שבי אחריה.

ואבא היה ממשיך: "בלבי חשבתי, זהו זה. אבל לא ידעתי מי, מה, מו". הוא התחיל להתעניין ביידוס של הנערה. שיש להוריה חנות ידע, אבל היה צריך לברר, להתעניין, לשאול פה ושם. לבסוף, כשכל התנאים נראו מתאימים, ובכללם הצורה החיצונית של הנערה, שלח אבא שדכן. ושוב בדיקות הדדיות, שאלות ובירורים כמנהג הימים. עשו את ה"תנאים", מלבד התנאים שהציבה רחל אם הכלה. ובתום שנה באו אברהם־אבא שמושקין ומתילדה אפשטיין בברית הנישואין. היין נשפך כמים, המטעמים הוגשו בכלי־יקר ובשפע רב והשמחה היתה גדולה. לחתונה באו מרוסיה מנחם אבי החתן, אשתו השלישית וילדיהם.

ד. בית אברהם־אבא ומתילדה שמושקין

אברהם ומתילדה היו זוג מאושר ואוהב. הם השלימו בתכונותיהם זה את זו והיו עזר זה לזו. אברהם, בהיר־עיניים ויפה־תואר, התרחץ כל בוקר במים קרים

ואמרו שיש לו "צבע טוב". הליכותיו עוררו כבוד. טוב־לבו נשקף מפניו, הוא דיבר בנחת ובדרך־ארץ וחלק כבוד לכל אדם. מתילדה היתה פיקחית, מעשית, זריזה, כשרונית מאוד, והיתה משענת איתנה לאבא. הם התגוררו ב"רינק ד"", במרכז העיר, על־יד בית־המרקחת של קאליר, בקומה שמעל החנויות. הכניסה לדירתם היתה מעל המדרגות. במטבח הגדול היה תנור־אפייה שהוסק בעצים, ובשנים האחרונות בפחם. שולחן גדול מילא את מרכז החדר הגדול, ובצד עמדו ארון ומיטה. עוד היו שני חדרי־שינה, אחד להורים, האחר לבנים. השירותים היו בפינת המרפסת. החנות היתה קרובה, חנות גדולה ומשגשגת לחומרי־בניין, מכשירים ומכונות חקלאיות ברחוב קוליובה בדרך לתחנת־הרכבת.

בית מתילדה ואברהם היה בית דתי מאוד, אבל לא חרדי. השבת והחגים נחוגו בהדר ובחן לפי מסורת ישראל. אברהם שמושקין לא השתייך לחסידים ולכן התפלל בבית־הכנסת על שם שאול חריף, שהתפללו בו יהודים דתיים מאוד. בחגים, במועדים ובשבתות היה מנעים זמירות בין הארוחות ואחריהן. "יה ריבון עולם ועלמיא, אנת הוא מלכא מלך מלכיא...", מהדהד קולו הערב באוזני עד היום. כמה נחמד היה להסב לשולחן ועליו המיחם (בשבת מכסף, בימי חול מנחושת), עם עוגות מתוקות ומלוחות ומיני מרקחת מעשה ידיה להתפאר של עקרת־הבית למופת – מאתל. מטעמיה ותפריטיה הוציאו לה מוניטין ושמה הלך לפניה.

הילדים השתייכו לתנועות־נוער ציוניות כמו "השומר הצעיר" ו"הנוער הציוני". בבוקר למדו בבית־הספר הכללי ואחרי־הצהריים למדו עברית. אברהם־אבא שמושקין עזר הרבה להקמת קורסים בעברית. המטרה היתה עלייה לארץ ישראל, ולכן ייחס אברהם־אבא חשיבות ללימוד השפה, שתעזור לקליטה מהירה יותר. שררה בבית אווירה טובה, מתקדמת ונינוחה. הבית היה פתוח לידידים, לבני המשפחה ולחבריהם של הילדים, שלהם עזר אברהם־אבא פעמים רבות.

ה. "בניך כשתילי זיתים סביב לשולחנך"

פרק מיוחד ומלבב היו הקשרים עם משפחת סבא ר' אפשטיין. ביתו היה מקום־מיפגש לכל המשפחה: הבת הבכורה מתילדה ובעלה אברהם־אבא שמושקין עם ילדיהם חיים, סלקה, הרץ, מניה ואפרים; הבת השנייה גיטיה ובן־זוגה אלימלך אייזנטל מקראקוב ובתם חיה'לה; ושני הבנים, מאנס הגדול שהיה ירא־שמים יותר מכולם, ענו ונעים־הליכות ואשתו פסיה לבית משפחת הרבנים הידועה שוודרון, עם בתם לאה; והצעיר בכולם חיים אפשטיין, אשתו עטיה לבית הרץ, בנם אפרים ובתם לאה. גיטיה ובעלה אלימלך עם בתם המשיכו לגור בבית סבא וסבתא אפשטיין בז'לז'נה. מאתל, מאנס וחיים יצאו משם לאחר חתונתם והתגוררו עם משפחותיהם בקרבת מקום. שני הבנים מאנס וחיים נשארו לעבוד בחנות אביהם אפרים. משפחת אייזנטל היתה בענף העור ומתילדה סייעה לאברהם בעסקיו.

כל ערב שבת וחג היו כל בני המשפחה מתאספים בביתם של סבא וסבתא אפשטיין, אפילו לאחר שכולם הקימו משפחות וגרו בבתים משלהם. לפני החג,

לפני הדלקת הנרות, היו כולם מתאספים ומחכים לברכות ולאיחולים מפי הסב האהוב. בתום יום הכיפורים היו כולם באים באהבה ובידידות. תמיד כשנפגשו כולם היתה שמחה גדולה, שמחה מן הלב. רגעים אלה עוררו והשאירו בכולם רגשי אושר ואהבה למשפחה ולהווי היהודי.

ו. לבי במזרח ואני בסוף מערב

בימים שהמצב הכלכלי היה טוב היו החיים יפים ונוחים. מחשבה אחת ויחידה הטרידה את אברהם־אבא: אי־הגשמת חלום עלייתם לארץ ישראל. עוד לפני פרוץ מלחמת־העולם הראשונה עזבה משפחת מנחם שמושקין, אבי אברהם, את עירה ברדיצ'ב ועלתה ארצה. הם נמנו עם אנשי העלייה השנייה והתגוררו בסג'רה שבגליל התחתון. סבא מנחם חלה, הוא לא יכול היה לעמוד ברעב ששרר בארץ, בתנאי העבודה הקשים מאוד ובמשטר האכזרי של הטורקים, שיחסם ליישוב היהודי הקטן היה עוין. כדי שלא יגורשו על־ידי הטורקים, כמו כל הזרים, הוא השמיד את דרכוניהם של בני המשפחה. מחלתו הכריעה אותו ב־1915 והוא בן 56 שנים; הוא השאיר אשה ושבעה ילדים, שחייהם נעשו קשים מנשוא. מות סבא מנחם היה מכה קשה לתוכניות של בנו אברהם. חלום נעוריו ומשאת נפשו לא התגשמו, הוא לא הגיע לארץ שאליה נכסף אלא נשאר בברודי עם משפחתו, שבינתיים התרחבה.

ז. עליות, מורדות ומשברים

מלחמת־העולם הראשונה הרסה את הבסיס הכלכלי של המשפחה. התקופה היתה משופעת ייסורים וסבל. כשנכנסו הרוסים לברודי חיפשו לפי רשימה וערכו מצוד אחר אברהם שמושקין בתור עריק מצבאם. האוסטרים שבו אותו עם שאר הנתינים הזרים. מקום ריכוזם של הנתפסים היה במחנה על־יד וינה, בירת הקיסרות. אמא מתילדה, ועמה שלושה ילדים קטנים, נשארה בעיר, וסבלם היה רב. בפרוץ המלחמה היה חיים בן שש, סלקה היתה בת שנתיים והרץ רק נולד. אחרי המלחמה התחילו הפצעים להגליד. החיים חזרו למסלולם והמצב הכלכלי הלך והשתפר. לדאבון הלב, מכה נוספת ניחתה בשנות השלושים המוקדמות ושוב החלה התערערות, בעיקר כתוצאה ממדיניות הגזירות של ממשלת פולין. רוב היהודים ירדו מנכסיהם. והיתה עוד סיבה להידרדרות – שותפות עם אדם לא אמין ולא ישר.

בהתחלה היה אברהם־אבא שמושקין מאוד מבוסס: הוא קיבל נדוניה, היתה לו חנות גדולה והוא עשה חיל בעסקיו. הוא נתן בהקפה לאיכרים מחרשות, חרמשים, ואת שאר הכלים והצרכים הקשורים בעבודה חקלאית. כשנדחו תשלומי חובותיהם במשבר הכלכלי הגדול בפולין, ירד מנכסיו. ומעשה שהיה כך היה: בשנת 1924 חוקק שר־האוצר הפולני ולאדיסלאב גראבסקי את חוק המוראטוריום, כלומר דחיית החובות. את החובות האלה הלווים מעולם לא החזירו, והדבר רושש את המשפחה. ממעמד גבירים ירדו מנכסיהם ולא חזרו עוד למעמדם הקודם. הבית לא היה עוד כשהיה, החנות כבר לא יכלה לספק את הצרכים בשפע כמו קודם.

"עליית גראבסקי" זכורה בתולדות ישראל. יהודים רבים עלו אז, כי בפולין היה משבר כלכלי חמור מאוד. באותה תקופה ניסה גם אברהם־אבא שמושקין לברר את אפשרויות העלייה ארצה, אבל תגובות מרפות־ידיים של משפחתו בסג'רה הניאוהו מתוכניתו זו. רוחו נפלה, הוא הסתגר בתוך עצמו בעצב ונואש. תהליך ההידרדרות נמשך עד בוא השואה האיומה, שעקרה את יסודות היהדות המפוארת והשורשית וגרמה למותם הטראגי של בני משפחתנו, גברים, נשים וטף, בתוך ששת מיליוני בני עמנו, הי"ד.

ח. סיפור העפלתו הנועזת של חיים שמושקין

חיים, בנם הבכור של אברהם־אבא ומתילדה שמושקין, העפיל ארצה באופן בלתי־לגאלי בשנת 1935 בדרכים לא־דרכים: גניבת גבולות באירופה, התגנבות בטרייסט שבאיטליה לאוניה הנוסעת ליפו. לא היו ברשותו מסמכי מעבר בין ארצות אירופה ולא רשיון כניסה לפלשתינה שתחת שלטון המנדאט הבריטי.

חיים שמושקין הגיע ארצה בערב חג השבועות, בחודש יוני 1935. הוא ניצל את העדר הנתינות של אביו ושלו ואת "דרכון נאנסן[1]" שהיה לו, וביודעו שאין לו סיכוי לקבל סרטיפיקט, העז והצליח. אחיו הרץ ניסה ללכת בדרך דומה ומזלו לא שפר עליו: הוא נתפס, הוכה והוחזר מרומניה לברודי.

ט. מלחמת־העולם השנייה והכיבוש הגרמני בברודי

כשמונת אלפים יהודים מנתה ברודי לפני המלחמה – שני שלישים מסך כל התושבים. רוב האחרים היו פולנים ואוקראינים, מעט סלובקים, וגם גרמנים, בגלל הקירבה הגיאוגראפית לאוסטריה. לימדו בברודי גרמנית כשפת־חובה, אמנם לא גרמנית מדוברת. סבא אפרים אפשטיין כבר לא היה בחיים: הוא נפטר אחרי ניתוח בגיל צעיר, 56. סבתא רחל נפטרה כחצי שנה לפני המלחמה בשיבה טובה, בגיל קרוב לתשעים.

הצבא האדום נכנס לברודי בספטמבר 1939. כשפרצה המלחמה העריכוה באמות־המידה הידועות עד אז – חשבו שזהו מצב חולף ואחר־כך יהיה אפשר להמשיך לחיות. אברהם־אבא שמושקין, חיים ומאנס אפשטיין ואלימלך אייזנטל אספו את דברי־הערך, את כל הכסף והזהב שאפשר היה לאסוף והכניסום לארגזים גדולים, חפרו בור בעומק של יותר משלושה מטרים תחת רצפת בית סבא אפשטיין והטמינו בו את הארגזים. היתה נטייה במשפחות "להצטופף". אברהם ומתילדה יחד עם מניה, הרץ ופרומצ'ו עברו לגור בבית סבתא אפשטיין. גיטה ובעלה והבת גרו שם. מאנס וחיים ומשפחותיהם גרו עדיין כל משפחה לחוד. אבל למגינת הלב המשבר לא חלף, כפי שקיוו.

---

1. נאנסן היה נציג נורווגיה בחבר הלאומים ויזם אמנה בין־לאומית להענקת דרכונים מיוחדים המקנים נתינות עולמית לפליטים מחוסרי אזרחות. עם דרכון נאנסן היה אפשר להגיע לכל מקום ולהישאר בו, אם לא נתפס בעל הדרכון בכניסה לאותה ארץ. המערכת.

באחד ביולי 1941 פלשו הגרמנים לברודי מכל העברים: היה תוהו ובוהו, לא ידעו מה מתרחש. פתאום נקראו כל המשכילים לאסיפה, כביכול כדי לדון בשאלות כלליות הכרוכות בארגון חיי הקהילה. משהתאספו האנשים היכו אותם וביזום והעלום על משאיות. המשטרה והגסטאפו הסיעו אותם אל בורות־סיד ביער סמוך וירו בהם. אחד מהם ברח, וסיפר את שראו עיניו. כל המשפחות הבינו שעליהן להתחבא, שבאה תקופה קשה. התחילו לתפוס אנשים ברחוב, להכניסם לחדרי־מדרגות ולבדוק במכנסיהם. התחילו לחסל. החיים הרגילים פסקו. הגרמנים והאוקראינים שדדו את היהודים וסילקום מבתיהם. הוחרמו כלי־העבודה שלהם, העגלות והסוסים. מנות־הרעב הרשמיות בישרו קיום עלוב. לא פתחו חנויות, לא הלכו לבית־הספר, לא לעבודה, היתה מלחמה. נאסרו היציאה מן העיר, השימוש בתחבורה ציבורית, הכניסה למקומות ציבוריים, וההליכה ברחובות ראשיים ובכיכרות ואפילו על המדרכות.

האנשים לא ידעו מה לחשוב, מה לתכנן ומה לעשות: ללכת להורים, לעבודה, לילדים, ללכת למקום אחר? אחר־כך היה עוצר, והיתה בהלה, פאניקה אמיתית. אנשים נשארו בלי עבודה, בלי רכוש, בלי כלום. הוקמו מיליציה יהודית ויודנראט, ששירת את הגרמנים. הם ידעו את הכתובות, ידעו איפה נמצאים היהודים, ידעו אצל איזה יהודים אפשר לקחת רכוש יותר גדול. את העניים לקחו ראשונים. נפתחו מחנות־עבודה: לא בברודי ממש, אבל לא הרחק, על־יד זלוצ'וב, הוקם מחנה. שוטרים גרמנים ואוקראינים פיטרלו ברחובות וערכו מצודים יומם ולילה. זיהו יהודים ותפסו אותם כמו כלבים. באמצע הלילה הוציאום ממיטותיהם. אלה שהצליחו להימלט בנו להם בונקרים ביער, ובבתים היסוו מקלטים מאחורי ארונות־ספרים או במרתפים כדי להתחבא בזמן חיפושים.

כדי להימנע משהות בעיר השתדלו כמה אנשים אצל מנהַל־העבודה הנוצרי שיקח קבוצת יהודים ליער לעבודה. חיים ומאנס אפשטיין ואלימלך אייזנטל ושמואל הנזל ועוד כמה אנשים מברודי ומראדזיווילוב הלכו ליער. למזלם לא חשבו הגרמנים לחפש שם. גברים התחבאו ביער, נשים וילדים בעיר. אבל בעיר לא היה מזון, לא היה איפה ומה לקנות, הכל היה בהחלפות ובשוק שחור. נשים הלכו לכפר להחליף דברי־ערך באוכל. המצב החמיר והלך.

י. הסוף

בראש השנה תש"ב עוד התאספו בני המשפחה בבית סבא, עשו מניין והתפללו. בין כסה לעשור היו שמועות שמתכננים מבצע גדול בסביבות יום כיפור. בערב שבת שובה באה סלקה הביתה וביקשה מאבא אברהם ומשאר בני־המשפחה לשבת ביער בלילה. הוא לא רצה ללכת לשם: "מה שיהיה יהיה, אלוהים נמצא בכל מקום". אברהם־אבא היה מאמין גדול. ואמא מתילדה אמרה: "את רואה שאבא לא רוצה ללכת, אז שאני אתחיל להתווכח? אולי הוא יודע מה שהוא עושה". וכולם נשתתקו. אמא לא אמרה כלום, גם מניה לא דיברה, כבת עשרים היתה בעת ההיא. והקטנצ'יק פרומצ'ו שתק. הוא היה כבר

בן ארבע־עשרה. כולם נשארו. הרץ לא היה בבית. אבא ממש דחף את סלקה: "לכי, לכי, כבר מאוחר, עוד מעט יהיה חושך, איך תלכי בחושך?" מספרת סלקה: "הדלקתי את הנרות אצל אמא, זה היה יום שישי. אני לא זוכרת אם זה היה ערב יום כיפור, אבל בטוח שהיה יום שישי. אמא ליוותה אותי רחוק רחוק מן הבית... וחזרה... אני הסתכלתי עליה... היא הסתכלה עלי... וזהו..."

בשבת שובה, תשעה־עשר בספטמבר, אלף תשע מאות ארבעים ושתיים, התחילה האקציה הראשונה. היהודים גורשו מבתיהם, נחטפו ברחובות ורוכזו בכיכר־השוק על־ידי שוטרים גרמנים, אוקראינים ויהודים. המתחבאים שנתגלו, החולים והזקנים נורו למוות.

"בלילה – מי יכול לישון אחרי יום כזה – ישבנו שם והקשבנו. שמענו יריות חזקות, מהומה, זה לא היה כל־כך רחוק, ובלילה שומעים טוב... לא רציתי להאמין שזה מה שקורה. למחרת מצאתי בית פתוח, ריק, הפוך והרוס. לא היה שום אדם בבית. כולם נעלמו כאילו מעולם לא היו שם..."

הצ'ו (הרץ) היה כבן עשרים ושש באותה עת, הוא נשאר באותו לילה במחנה שבו עבד. יום אחד הלך עם חבר, ונתפס. לקחו אותו משם, באקציה השנייה, בשניים בנובמבר, אלף תשע מאות ארבעים ושתיים. מישהו סיפר שקפץ מן הרכבת בדרך לבלז'ץ. אבל לא כל קפיצה הצליחה.

בכל מקום שמעו: הדוד הזה איננו, הדוד הזה איננו, הדודה הזאת איננה... פה אין וגם פה אין. והחיים נמשכו. סלקה: "אני לא יודעת איזה כוח יש לבן־אדם. כמה יכול בן־אדם לעבור".

המצב נעשה בלתי־נסבל, לא היה אפשר לנשום עוד. סלקה ובעלה נשארו כמעט לבדם. הם החליטו לעזוב את ברודי אל מקום שבו לא הכירו אותם. ברחו ממקום למקום, בשדות, כשהם מִסתתרים בין השיבולים בשומעם רעמי מטוסים, ומשחדים שוטרים וסתם גויים. הם נעצרו בידי הגסטאפו והצליחו לחמוק. ברחו מברודי לווישניוביץ, משם ללבוב, וחוזר חלילה, והלאה, ושוב. נסעו בכלי־רכב והיו בחסות אנשים מפוקפקים, שלא היה בטחון כי בזכות הכסף שקיבלו לא יבגדו. אבל צריך לומר שהיו גם גויים אחרים, שעזרו, למרות שבכך סיכנו את חייהם.

בתום המלחמה התגלגלו סלקה ובעלה לאיטליה ומשם עלו ארצה.

תם ולא נשלם

ממשפחתנו שרדו חיים שמושקין ואחותו סלקה הנזל, בני אברהם־אבא ומתילדה שמושקין. חיים – אבי – עזב לפני התופת, וסלקה ניצלה ממנה. שניהם הגשימו את החלום שחלם אביהם ולא זכה להגשימו ומתגוררים בישראל עם משפחותיהם.

יתר בני המשפחה לא זכו. יהא סיפור זה מקדש־מעט לעילוי נשמותיהם הזכות ולזכרם האהוב.

רפאל (פּוּלוּ) שלַו־שלינגר

חברי נוּנק

(דברים שנאמרו ב־29 ביוני 1993 במספד ליד קבר־האחים למגיני לטרון שנפלו כחיילים אלמונים)

חלפו חמישים שנה מהירצחם של אחרוני היהודים בגטו ברודי, ואתה, נוּנק, נחום בן מרים לבית שווארץ ויוסף הורביץ, השריד היחיד משתי המשפחות, הן מצד אמך והן מצד אביך, היית בן שלוש־עשרה כאשר יחד אתי ועם עוד כמה בני גילנו מצאנו מקום מסתור בכפר פולווארקי מאלָה. העיר ברודי וסביבתה הוכרזו כ"יודן ריין" – איזור נקי מיהודים. מלאכת ההלשנה חוגגת במקום והשוטרים האוקראינים מוסיפים להוביל את קורבנותיהם המיותמים אל גדר־תיל שמעברה האחר ניתן להבחין בכפר הסמוך סמולנו. במקום הזה, בקצה הגטו ממש, מומתים ביריות כל היהודים שעדיין נותרו בגטו. בדרך נס ממש הצלחנו שנינו, אתה נוּנק ואני חברך, להימלט מן התופת. אין הסבר סביר לניסים ולנפלאות, אבל כנראה שרדנו כדי לשמש עדות חיה להתבהמותם ואכזריותם של הצוררים הנאצים ועוזריהם האוקראינים ימח שמם וזכרם.

בנפתולי דרכים ונפש הגיע נוּנק למחנות־ההסגר של הבריטים בקפריסין. כאן התאמן ביחידות ה"הגנה" יחד עם מעפילים אחרים. עם הגיעו ארצה התנדב נוּנק לחטיבת הראל שבפלמ"ח. במלחמתנו הקיומית לחם נוּנק באיזור ירושלים. באחד הקרבות נפצע, ובטרם החלים מפצעיו הצטרף ללוחמים על לטרון. ב־17.7.48, במלאת לו שבע־עשרה שנים, נפל בקרב על שחרור הדרך לירושלים. ממקום קבורה ארעי, יחד עם עוד תשעה־עשר לוחמים, חבריו לנשק, הועבר נוּנק ב־28.2.50 להר הרצל והובא לקבורה בקבר־אחים בטקס ממלכתי מלא. כולם נפלו בטרם טעמו את טעם החיים.

רק לאחרונה, לאחר שנים ארוכות של חיפושים, הצלחתי להשיג את המידע על מקום קבורתם של מגיני המולדת האלה. ולאחר כמעט יובל שנים נאספנו כאן כדי לחלוק כבוד ללוחמים ולהעלות את זכר מעשיהם למען המשך קיומנו. אנו מתייחדים עם זכרו של נוּנק ועם תשעה־עשר חבריו שנטמנו בקבר־האחים. שמך, נוּנק, יוזכר בספר יזכור, ספר הזכרון לעיר ברודי, עיר הולדתך, שעומד להופיע בקרוב. כנראה יד הגורל עיכבה את הוצאת הספר לאור כדי ששמך ייכלל בו יחד עם צעירי ברודי אחרים שנפלו במערכות ישראל.

יהא זכרם ברוך! תהי נפשך צרורה בצרור החיים.

רשימת חסידי אומות העולם שהצילו מתי מעט מיהודי ברודי

שמות המצילים	שמות המצילים בלע"ז	ניצולי גטו ברודי
בוראצ'ק יאן	Buraczek Jan	משפחת אייזנברוך (לא עלה בידי המציל לשמור עליה עד לשחרור)
גאלאדה איוואן	Gałada Iwan	מָלה הלפרן
גוליק ולאדק	Golik Władek	מנדל פורמן (בריק)
ז'אק טאדאוש	Żak Tadeusz	סוניה כצמן־וינוגראדוב
(נפטר בשנת 1981 בווארשה; השאיר אשה, בן ושלושה נכדים)		
חומס לריסה ולאדיסלאבה	Choms Larisa Władyslawa שם בדוי: Dionizy	קלרה לוסטיג ובתה. בתקופת הכיבוש הנאצי פעלה בלבוב ובסביבתה ויזמה פעולה נרחבת למען יהודים במקום. מסתיו 1943 עמדה בראש RPŻ (מועצה למען מתן סיוע ליהודים) והצילה יהודים רבים. שליח מטעמה, ולאדק יוקאלו, פעל להצלת יהודי ברודי וסביבתה. נפטרה בארץ ונקברה בחיפה.
יוקאלו ולאדיסלאב־ואלטר־ולאדק	Jukało Władyslaw Walter Władek	ביאנקה והרמן ליליאן ועוד הרבה יהודים בברוד ובלבוב
לוקאנייץ פובדיק	Łukaniec Powdyk	אַני מיסט
לוקאשצ'קייביץ גניה	Łukaszczekiewicz Genia	מַלווינה פרידמן לבית ליליאן

שמות המצילים	שמות המצילים בלע"ז	ניצולי גטו ברודי
		ביאנקה והרמן ליליאן ועוד ילד
משפחת מאמוצקי	Mamucki	משפחת זיגמונד ברק (רופא־שיניים). המשפחה נתגלתה עקב הלשנה, ושתי המשפחות, הנרדפת והמצילה, נרצחו
מובצ'אן האריץ'	Mowczan Harycz	חיים גסטהאלטר ואשתו בינה
מיקלאשבסקי מריה ויאצנטי ובתם ולאדזיה	Miklaszewski Maria, Jacenty, Władzia	קלמן הרניק ובתו ישראלה
סידורצ'וק ולודימיר, אשתו סופיה (זונקה) ובנם יוסף	Sydorczuk Włodymir	ציפורה רום לבית ספודק
פאבליוק בוצ'קו	Pawluk Boczko	אָרנה לנדגווירץ ובתה ברטה
קוט איוואן (יאסקו), אשתו מריה ובניהם יארוסלאב וסטפאן	Kut Iwan (Iasko)	רפאל (פולו) שלַו (שלינגר)
קוט אנטון	Kut Anton	טוֹניה ברגר
קראבצ'וק לוקיאן	Krawczuk Lukian	
קראבצ'וק פאנקו	Krawczuk Panko	הרב משה הלוי שטיינברג ומשפחתו ויעקב בראון ומשפחתו
רוֹת דולה		עשויה לבלי חת, אשתו של ולאדק יוקאלו, חסיד אומות העולם. סייעה ליהודי ברודי לשרוד, היתה פעילה במעשים שמשמעות המעורבות בהם היתה מוות.
שוסט מיכאל	Szust Michal	ד"ר בוגנר (רופא)

אוקראינים שהצילו יהודים ברודאים, בחברת ניצולים:
משמאל לימין: יאסקו בוראצ'ק, אירָנה שאיָר, מאצ'יק גרובֶר, איוַואן איליה שצ'וק, גוזיוק, ציברוק, פאוליב, איליאשצ'וק (בודיוניביץ'), צ'וביט, רומאניָץ, שמוליק סטויאנובר

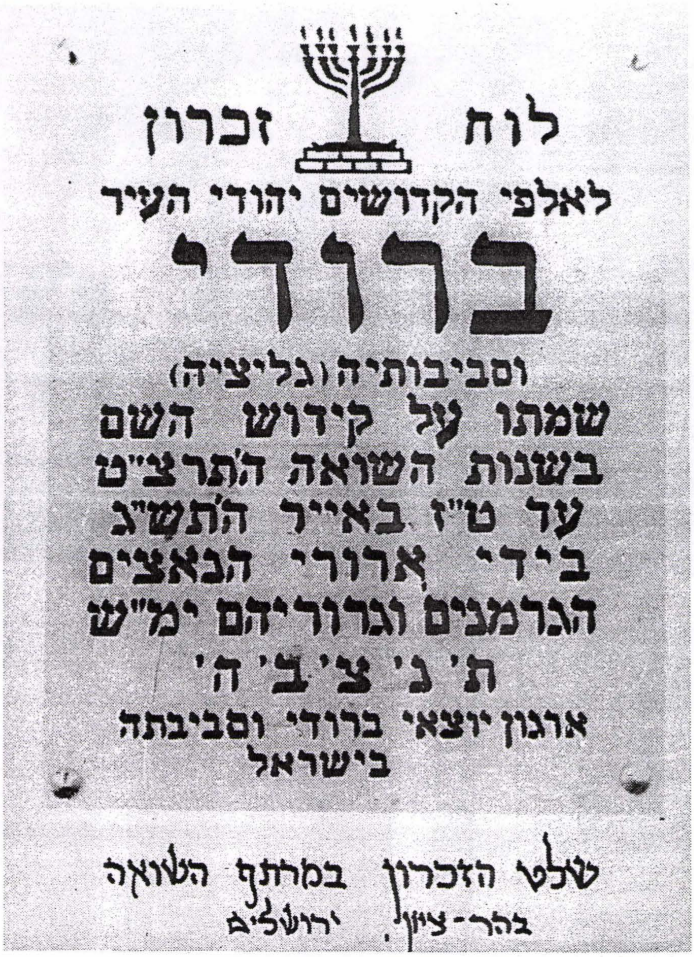
לוח זכרון
לאלפי הקדושים יהודי העיר
ברודי
וסביבותיה (גליציה)
שמתו על קידוש השם
בשנות השואה התרצ"ט
עד ט"ז באייר התשי"ג
בידי ארורי הנאצים
הגרמנים וגרוריהם ימ"ש
ת' נ' צ' ב' ה'
ארגון יוצאי ברודי וסביבתה
בישראל
שלט הזכרון במרתף השואה
בהר-ציון, ירושלים

פרק שישי

יזכור

יזכור

יִזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת כָּל הַנְּשָׁמוֹת שֶׁל קְהִלַּת בְּרוֹדִי בֵּין שְׁאָר קְהִלּוֹת בֵּית יִשְׂרָאֵל בְּגוֹלַת אֵירוֹפָּה שֶׁהֹעֲלוּ עַל מוֹקֵד בִּשְׁנוֹת הַשּׁוֹאָה תַּ"שׁ–תַּשַׁ"ה. שִׁשָּׁה מִילְיוֹן אֲנָשִׁים וְנָשִׁים, יְלָדִים וִילָדוֹת, בַּחוּרִים וּבְתוּלוֹת, זָקֵן וָטַף, שֶׁנֶּהֱרְגוּ וְשֶׁנִּטְבְּחוּ בְּאַכְזְרִיּוּת אֲיֻמָּה וְנִרְצְחוּ בְּרֶצַח הֲמוֹנִים בִּמְקוֹמוֹת מְגוּרֵיהֶם בֶּעָרִים, בָּעֲיָרוֹת וּבַכְּפָרִים, וְיִתְרָם הוּבְלוּ כַּצֹּאן לָטֶבַח לְמַחֲנוֹת־הָרִכּוּז וְנִסְפּוּ בְּמִיתוֹת מְשֻׁנּוֹת וְנוֹרָאוֹת, וְנִשְׂרְפוּ לְאֵפֶר בְּכִבְשְׁנֵי־הָאֵשׁ שֶׁל מַחֲנוֹת־הַהַשְׁמָדָה הָאֲיֻמִּים בְּגֶרְמַנְיָה, בְּפּוֹלִין וּבִשְׁאָר אֲרָצוֹת בִּידֵי עַם־הַמְרַצְּחִים הַגֶּרְמָנִי עִם עוֹזְרָיו הָרוֹצְחִים מִשְׁאָר הָעַמִּים, שֶׁהָיוּ בְּעֵצָה אַחַת לְהַשְׁמִיד וְלַהֲרֹג וּלְאַבֵּד אֶת הָעָם הַיְּהוּדִי וְלִמְחוֹת אֶת זֵכֶר הַיַּהֲדוּת וּלְכַלּוֹת כָּל אֲשֶׁר בְּשֵׁם יִשְׂרָאֵל יִקָּרֵא.

אֵל נְקָמוֹת, שׁוֹפֵט הָאָרֶץ, זְכֹר נָא אֶת נַחֲלֵי הַדָּם שֶׁנִּשְׁפַּךְ כַּמַּיִם, דְּמֵי אָבוֹת וּבָנִים, אִמָּהוֹת וְעוֹלְלֵיהֶן, רַבָּנָן וְתַלְמִידֵיהֶם, וְהָשֵׁב גְּמוּל שִׁבְעָתַיִם לְצוֹרְרֵי עַמֶּךָ. שַׁוְעַת "שְׁמַע יִשְׂרָאֵל" שֶׁזָּעֲקוּ הַלְּקוּחִים לַמָּוֶת אַל תִּדֹּם, וְאֶנְקַת הַמְּעֻנִּים תַּעֲלֶה לִפְנֵי כִּסֵּא כְּבוֹדֶךָ, לִנְקֹם, בִּמְהֵרָה בְּיָמֵינוּ לְעֵינֵינוּ, אֶת נִקְמַת דַּם בָּנֶיךָ וּבְנוֹתֶיךָ הַקְּדוֹשִׁים וְהַטְּהוֹרִים, שֶׁלֹּא זָכוּ לָבוֹא לְקֶבֶר יִשְׂרָאֵל, כַּכָּתוּב: כִּי דַם עֲבָדָיו יִקּוֹם וְנָקָם יָשִׁיב לְצָרָיו, וְכִפֶּר אַדְמָתוֹ עַמּוֹ: אָמֵן סֶלָה.

רשימת קדושי ברודי שנספו בשואה היא פרי עמלם של ארבעה מיוצאי הקהילה: דוד אלטמן, שמואל סטויאנובר, זהבה וחיים שמושקין, כולם בישראל. במשך חודשים רבים הם טרחו, אספו ורשמו את שמות הברודאים חללי השואה. מספר לא קטן של שמות הוסיפו אחרים מיוצאי קהילתנו.

על אף מסירותם וקפידתם בביצוע משימה קדושה זו נותר בלבנו חשש שמספר לא מבוטל של קדושינו נשמט מזכרונם, גם ייתכן שמלבד ההשמטות נפלו טעויות, ועל כך הסליחה עם קרוביהם ומכריהם שיבלח"א.

רשימת קדושי ברודי וסביבתה

אבנר יעקב	יידס לבית שרייבשטיין	חנהלה ועוד ילד
אגבור מנדל		
אדלר אברהם		
משפחת אדלר		
אורבאך אריה (לייבלה) ומשפחתו		
אוארבך מנדל	סבינה־סימה	ויקטור, יעקב, ירחמיאל־רודולף, רחל
אולסקר דולק		
אולסקר יעקב	רבקה	דוד
אונרייך איתמר		
אונרייך אלימלך ומשפחתו		
אונרייך לייביש	רוז'ה לבית מוטכס	
אונרייך מלך	שרה	טונציה, מוטל, מינדל, משה
אונרייך שמחה		
אונרייך שפרה לבית ביניש		
אוסטרזצר (צורף) ומשפחתו		
אופפה ארנסטינה לבית ויינרט		
ד"ר אופפה הנריך		סטלה (עו"ד, ילידת ברוד)
אופפה לוסיה		
ד"ר אופרייך מרק	ד"ר ונדה לבית אופפה	אלפרד
אוקנר לייב	חיה	
אוקנר מוריץ ומשפחתו		
אוקס צילה לבית דישל		
משפחת אוקס		
אוקסנהאוט יוסף	אשתו	ילדים

אוקסנהאוט צבי (הרש)	אשתו	ילד
אוקסר נחום (אבי היתומים, "יאנוש קורצ'אק הברודאי")		
אורבך לייבעלה ומשפחתו		
אורדובר וולף		
אורדובר רבקה		אנשל, יודל, ברוניה
אורדובר שושנה		
משפחת אורדובר		
אורדנטליך אבא		
אורדנטליך ברנרד	פלה	גיניה, זישה
אורדנטליך דוד	חוה	
אורדנטליך חיה ובעלה זיגמונד	ילד	
אורדנטליך חיים־ישראל		
אורדנטליך יעקב	שפרה	יונה־יוסף ועוד ילד
אורדנטליך שמואל	שפרינצה	
אטינגר ברטה		
אטינגר חיים		
אטינגר מרים		
אטינגר סוניה		
אטינגר רָבֶקָה לבית פרנקל		סוניה
אטינגר רחל		
אטינגר שמואל		
משפחת אייבר		
אייזנברג גרשון		
אייזנברג לובה	קטיה לבית כצמן	
אייזנברוך חנה		
משפחת אייזנברוך		
אייזנטל אלימלך	גיסיה לבית אפשטיין	חיה (חיציה)
אימבר יצחק	לאה	
אכטנטוך משה ומשפחתו		
אכטנטוך צבי	לוסיה	
אכטנטוך	רַיזיה לבית גלמן	
אלטורה אברהם ומשפחתו		
אלטורה לורקה		

אלטמן הרש־וולף	דורה לבית פלדר	גיזלה, קלרה, יוסף, זליג, ברוניה, אנשל, יהודה
אלטר מורא לנדאו ומשפחתו		
אלטרמן לולאס ומשפחתו		
אמפר ניוסיה ומשפחתה		
אנשטנדיג יצחק (איציק)		
אנשטנדיג עדיאלה		
אנשטנדיג עירא		
אפלבוים מרדכי		
משפחת אפלבאום		
אפשטיין חיים	אתיל (עטל)	אפרים, לאה (דונציה)
אפשטיין מנס	פסיה לבית שוואדרון	חיה (חיציה)
משפחת אקסלר		
אקסלרוד זאב־וולף (נספה עם משפחתו בסלובקיה)	ביילה	ברריינה, טאובה ועוד שלוש בנות; אברהם, פייבל מיכאל, בָּרל
אקסלרוד ישראל (מפוֹדקאמין)	רחל־רוחציה	מלכה, ברריינה ושרה
אקסלרוד ישראל	אוני לבית מאס	מיכאל, מוטלה
אקסלרוד לייב הירש (מסוקולובקה)	פסה	ברריינה, שבע, טובה
משפחת ארנדר		
אשכנזי הרש	פופה לבית בורשטיין	
אשכנזי רחל		
אשכנזי שרה		אהרן, יצחק
באומוואלד הרמן ומשפחתו		
באומוואלד יעקב נתן	הינדה	וולוויש, ישראל
באלאש מוטלה ומשפחתו		
בבצ'וק בתיה לבית הלבמיליון		ילדים
משפחת בויכס		
בוימוולד יצחק		
משפחת הרץ בוכבינדר		

בוכבינדר שמואל (מילק) ומשפחתו		
בוכבינדר (הצעיר)		
משפחת בוכבינדר		
בוכמן לזר ומשפחתו		
בולכובר בוזיו ומשפחתו		
משפחת בומסה		
בונהרד זלמן ומשפחתו		
בונהרד יצחק	זלדה	
בונהרד־לפלשטיל הדוויג		
בונהרד־לפלשטיל גוסטה		
בונהרד־לפלשטיל משה		
בוסקוביניק לינה לבית כץ	אשר	
משפחת בוקסדורף		
משפחת בוקסר		
בורשטיין יעקב	צילה לבית קופפרברג	
בורשטיין פנחס	פייגה	למל, מיכאל, סרקה, שרה
משפחת בזמן		
ביטאטיצ'ר בת־שבע (סבתה של בינה גסטהלטר)		
בייצ'ר יוסף ומשפחתו		
בילט הלל	יטה לבית גלזר	
משפחת ביק		
בלאואר לייביש ומשפחתו		
ד"ר בלאושטיין קרול	הרמינה לבית שטיפל	ידוויגה, גוסטה (בת 4)
משפחת בלאושטיין		
בלבן קוניו ומשפחתו		
בלבן (נגָר)		
בלויר צבי	מלכה לבית מייזלס	
בלוישטיין	אטיל לבית ליינר	ילדים
בלוך הרמן		
בלוך שפרה		יעקב, לאה, מיכאל
משפחת בלייער		
משפחת בלר		נינה ועוד בת

בסכס זוסיה		
בער געצל		
בראון גרשון־אפרים		דבורה (נשואה לרוזנגרטן)
בראון חנה ומשפחתה		
בראון יוסף ומשפחתו		
בראון יעקב		
בראון ישעיהו	ציפה	וולוולה, יטקה ועוד שני ילדים
בראון לייב	פייגה לבית לוינסקי	
בראון לייב	מלכה לבית סטויאנובר	שני ילדים
בראון ליפא	אשתו	מניה
בראון מאיר	פליציה	אסתר, חיים, יעטקה, ליפא, לייב, מזיה
בראון פסיה		
משפחת בראון		
בראונה ישעיהו	חסיה	
בראונר ישעיהו	חנה	
בראטר		
משפחת בראפר		
ברגמן	פרל לבית ליינר	ילדים
ברגר יוסף ומשפחתו		
ברגר משה		בלהה, עמיחי
ברדוך בתיה		
ברדה שלמה ומשפחתו		
משפחת ברוך		
ברוצ'ינר אריה (ליאון)	אתקה	סיטקה, בולק
בריי חנא ומשפחתו		
ברייטמן אדוארד	חנה	
בריל בתיה ומשפחתה		
ברינר ישעיהו	חסיה	
ד"ר ברלס דניאל		
ברמלר בניו ומשפחתו		
משפחת ברנדון		
ד"ר ברנהאוט אדמונד	אשתו	
ברנשטיין אברהם	שושנה	
ברנשטיין מנדל	פרידה לבית רוט	
ברנשטיין שאול	אשתו	
ברסלינג צבי		זלמן, ביילה
משפחת ברסלר		

ברק זיגמונד (רופא־שיניים)	אשתו	דז'ונק ועוד שני ילדים
משפחת גאבס		
משפחת הרב גאלצר חנא		
משפחת גאסנבאואר		
משפחת גארפונקל		
גוטליב אסתר לבית לנצטר		
גוטליב בן־ציון	שרה לבית וסרמן	שני ילדים
גוטליב מיכאל	שרה	מלי
משפחת גוטמן		
גוטפריד חנה		
גוטפריד חסקל		
משפחת גולד שרלה		
גולד	אשתו (לבית לנדגווירץ)	
גולדהבר משה		
משפחת גולדזייגר		
גולדינשטיין אליהו (אלו)	אשתו (לבית גאלצר)	ילד
גולדינשטיין יעקב (קובה)		
גולדינשטיין מיכאל (מכציה)		
גולדינשטיין צבי (הרש)	מלכה לבית שסצינסקי	
משפחת גולדמן (חובש)		
גולדנברג אהרן		
גולדנברג גישה		
גולדנברג יצחק		
גולדנברג לאה		
גולדנברג משה יצחק	גיטה לבית חרש	שיינדל, שרלוטה, ליזה, אהרן, שמעון
גולדנברג פייגה		
גולדנברג פסח	חנה לבית וסטלר	חנוכלה
גולדנברג שיינה		
גולדנברג שמעון		
גולדפינגר אריה ומשפחתו		
גולדרינג וילי	מניה לבית אטינגר	בובי והנרייטה

גולדרינג רייזה		
גולדרינג שמריהו		
גולדרינג שרה		
גולדשטיין אסתר		ליזה, יעקב
גולדשטיין אריה (ליאון)	לאה (לייקה)	איזיו, דולק, גנק
גולדשטיין ברוך (ברציה)	טונציה	מאנק
גורוויט מיכאל		
גינזבורג אבא	אשתו	משה
גיר ברוך	חומה	דוזיה ועוד בן
גלזר מניה		
גלמן	אשתו (לבית מגיד)	יצחק, רייזיה, פופה, רבקה, זיסיו
גלנאץ ארתור		
גלאנץ משה	טוניה	
גלצר נחום	מנדה	לונק (בן אחת־עשרה), אליעזר
גמפלינג לייבעלה ומשפחתו		
גמרשמידט מרים (לבית פרל ולייבוש שיין)		
גסטהלטר בנימין (אחיו של חיים)		
גסטהלטר יעקב		אהובה, אסתר, צבי
גסטהלטר לאה		יהודה
גסטהלטר יהודה צבי (הרמן)		
גסטהלטר		יונה, שושנה, מרים־רונית
גסטהלטר		בנימין, יהודה, לאה
גרובר מתתיהו	אשתו (לבית זלץ)	דולקה, זדזיסלאב
גרוס בנימין		
גרוס שלמה	ריבה לבית פסטס	
גרוסמן אפרים (פרויקה) ומשפחתו		
גרוסמן משה ומשפחתו		
ד"ר גרוסמן ואמו		
משפחת גרוסקופף		
משפחת גרינברג לזר		
גרינברג לייבוש	יענטי	ילדים

גרינברג שאול	רבקה	
גרינברג שמואל	פפי	ילדים
גרינגרס שפסל	שיינדל	דוד, שמעון, גוסטה
גרינפלד דז'ונק		
גרינפלד יחזקאל (חסקל)		
גרינפלד לוסיה		
גרינפלד ליזה	בעלה	דז'ונק ולוסיה
גרינר בנימין ומשפחתו		
משפחת גרינשפן		
גרפונקל יטה		
גרפונקל ישראל ומשפחתו		
גרפונקל פנחס	רבקה לבית וָלטמן	
גרפונקל שמואל		
דודל הרש־לייב		רבקה, פייגה, יהודה
דוכט רוזיה לבית גולדברג		
דונר פנחס	בלהה	רצה, משה, מרדכי
משפחת דונר		
דיאמנט מוסיו		
דיניביץ ברטה		רוזיה, הרשלי
דישל זלמן	אלקה	שלמה
משפחת דישל		
דמב רוזיה ומשפחתה		
דריזנר יאצק ומשפחתו		
דרילין בצלאל (צאלי) ומשפחתו		
דרילין פנחס ומשפחתו		
הוזנבנד דניאל		דוד
הוזנבנד נפתלי		דוד
משפחת הוזר		
הוכברג בלה		
הוכברג ברוך	פראדל לבית שלינגר	ויקטור
הוכברג ברל (ברנרד)		
הוכברג דינה		
הוכברג זיגמונד		
הוכברג משה (מוזס) ומשפחתו (ארבע נפשות)		

הוכברג סלקה		
ומשפחתה		
הוכברג קלרה		
הוכברג שלמה (סלו)		
הוכברג שמואל (סמואל)		
הולנדר שרה לבית		
שוורץ		
משפחת הולנדר		
הולצזגר מלכה		
משפחת הולצזגר		
הומברגר בינה לבית לייזר בן־ציון		
הורביץ יעקב	שרה	
משפחת הורוויץ		
ד"ר הורן ברנרד		
הורנשטיין נחום		
ומשפחתו		
משפחת הורנשטיין		
היבנובר חנה		
הייבר בנימין		
הייבר יצחק		
היימן דוד		
הירט		
משפחת הירשטריט		
הכהן אברהם	הינדה לבית קליין (ספיר)	שלושה ילדים
הכהן חיים לייביש	אשתו	שני ילדים
הלברטל אסתר		
הלברטל חיה		
הלברטל רחל		
הלברשטדט שלמה		
משפחת הלברשטאד		
הלפרין לאה		
הלפרין ליפא		
הלפרין שלום		
הלפרן יוסף (יוזיו)		בנם של בינקה והרמן ליליאן
הלפרן לזר	פניה לבית פרידמן	ליאופולד, ארנה, סופיה, שיוניו
ד"ר הלפרן מילק		
הלפרן סוניה		

משפחת הלפרן		חמישה ילדים
הלפרן ומשפחתו		
(מרחוב יורובסקה)		
הלר מרים לבית זינגר		מוטל
הלר שלמה		
המפלינג אורי		
המפלינג משה		
המפלינג שרה		
המרמן מרדכי	הינדה לבית דיאמנט	
המרמן מרדכי	אדלה	
המרמן נחמן ומשפחתו		
המרמן פנחס		
המרמן שמואל		חוה, רבקה
משפחת המרמן		
הנדלסמן לזל		
הנדלסמן צבי		
הנדלסמן		
הנזל משה	בתיה	יוסף, יוני, צבי, סוניה
משפחת הנזל		
הרט מאיר	לאה	
הרט שמעון		
הרמלין אריה	ציפורה	מרים
הרמלין ברל	מניה	
הרמלין לייב	פייגה לבית היינמן	
הרניק אלזה לבית כהנא		
הרצברג דוד	טובה	חנה, אריה, בנימין
ד"ר הרצמן סלו	טונקה לבית גרפונקל	
ואהל בלהה		
ואהל דבורה		ילדה
ואהל הרש	הינדה לבית זומר	
ואהל חנה		
ואהל חשיה		
ואהל יוסף		ילד
ואהל יצחק	מינקה	
ואהל ישראל		
ואהל ישראל נתן		
ואהל מנחם וולף	פשי לבית זומר	ילד וילדה
ואהל מרים		
ואהל משה	אשתו (לבית זומר)	ילד

ואהל עזריאל	
ואהל פייגה	
ואהל שלום	
ואהל־לוקרמן אברהם	ילד
ואהל־לוקרמן בן ציון	ילד
ואהל־לוקרמן בשיה	
ואהל־לוקרמן דב (בעריש)	
ואהל־לוקרמן הינדה	
ואהל־לוקרמן הניה־רחל	
ואהל־לוקרמן יוסף (יוזף)	
ואהל־לוקרמן יעקב (קובה)	ילד
ואהל־לוקרמן מאיר־יעקב	ילד
ואהל־לוקרמן מלכה	
ואהל־לוקרמן מָתה־טובה	
ואהל־לוקרמן נחה־רבקה	ילדה
ואהל־לוקרמן צ׳רני	
ואהל־לוקרמן קהת	ילד
ואהל־לוקרמן קרינה	
ואהל־לוקרמן רחל	ילדה
ואהל־לוקרמן רחל	
ואהל־לוקרמן שימל	ילד
ואהל־לוקרמן שלום	
ואהל־לוקרמן (שומר־יערות)	ילד
ואהל־לוקרמן שמשון	ילד
משפחת ואלמן	
ואסרמן יהושע־השל	
ואסרמן יצחק־אייזיק	
משפחת ואסרמן	
ואקס שוניו ומשפחתו	
משפחת ואקס	
ואקסמן איציו	
ואקסמן הודל	
ואקסמן זישה	
ואקסמן לאה	
ואקסמן מאיר	

ואקסמן פינחס		
ומשפחתו		
משפחת וארשבר		
וולמן	אשתו	מניה, סלקה, מינה
משפחת וולפסון		
משפחת וולפצאן		
וורם־סגל יהודה	צ'רנה לבית הנזל	יקיר
ויטל משה	פייגע לבית רובינשטיין	
וייזר בן־ציון		אח
ויילר וולף ומשפחתו		
ויילר יעקב	גניה לבית גינצבורג	בת
ויילר משה ומשפחתו		
ויילר קוני	מירל	
ויילר שלום		
משפחת ויילר		
ויינטרויב ברוך	חנה	שרה, יהושע, לאה, בשה, ביילה
ויינטרויב דוד	אשתו (לבית צ'צ'קס)	שני ילדים
ויינטרויב וויק		
ויינטרויב זאב		
ויינטרויב ליאון	עמליה לבית קניגל	בני
ויינטרויב משה		
ויינטרויב פרידה לבית הנדלסמן		דוזיה, איזיו
ויינטרויב קלרה		
ויינטרויב רחל		
ויינטרויב	אשתו (לבית לוין)	ילדים
ויינטרויב שמחה		
ומשפחתו		
ויינשטוק יהודה		
ומשפחתו		
ויינשטוק רוזיה		
ומשפחתה		
ויינשלבוים אליהו	ציפורה לבית מייזלס	
משפחת וייס		
וייס איזיו ומשפחתו		
משפחת וייצ'ר		
וילדר בצלאל	חנה	רבקה, מרים, לאה, יוסף
וילדר דבורה		
וילדר יוסף		

וילדר נחום	צילה	אסתר, מלכה
וילדר רבקה		מרים, לאה, הינדה
וילנר (חייט) ומשפחתו		
וילנר איזיו ומשפחתו		
וילנר יוסף	חנה לבית זילברג	מאנס
וילנר משה	יטה לבית צוורלינג	פייגע, מנשה, רים
וירובליאסקי מישה		
משפחת וישניביצר		
ולטמן אברהם	חנה לבית רייף	רבקה, חיה (קלרה), פרידה
וסטלר אברהם	אשתו	
וסטלר איציו	גולדה	חסקל
וסטלר אסתר־חיה		דינה, חייקה
וסטלר הָרץ		חנלה ועוד שני ילדים
וסטלר חסקל	פרל לבית בראון	הרשלה, יעקב
וסטלר יעקב	אשתו	אסתר חיה
וסטלר עקיבא	רוזיה	שמואל, מתקה
ורבר דוד	מניה	משה, יעקב, ועוד ילד
זאובר מוטל ומשפחתו		
זאובר משה	אשתו	אוני, מיכאל
זאובר שמואל (שמול)		
זאובר שמחה		
זאלץ מלך ומשפחתו		
זאלץ שמואל (שמוליק) ומשפחתו		
זאקס מוניו		
זוכמן ידושע ומשפחתו		
זוכמן יעקב		
זוכמן רחל		
זומר הרש	הינדה	פשי, מנחם, וולף, משה, אסתר, מלכה
זומר	אסתר מלכה לבית ואהל	
זומר רגינה ומשפחתה		
ז'ורנה אפרים	רגינה לבית הלפרן	בן ובת
ז'ורנה ברל (ברנרד)	גניה לבית צ'רמק	דזוניו, בת
ז'ורנה חיים		
ז'ורנה יוסף	גניה	

ז'ורנה יעקב	אשתו	נוסיה, רוזיה
ז'ורנה יצחק		
ז'ורנה יצחק	אשתו	אלזה, וולוול ועוד תינוק
ז'ורנה ישראל (סיוניו)		
ז'ורנה מַקס	זילטה	
ז'ורנה מרדכי (מוטל)	דינה לבית קנצ'וקר	חיים־מוניו
ז'ורנה פניה לבית קנר		
ז'ורנה קלרה		
ז'ורנה שלמה	בריינדל לבית שטרנברג	
ז'ורנה שמואל	פניה	יוסף, צסיה
ז'ורנה שרה־שרל		רחל
זיגלבוים איזיו	מלה	מרים
זיידנוורם גבריאל	ביילה	נפתלי, אליעזר, הרשלה
משפחת זיידנוורם		האב ובתו
זילברג אברהם	אשתו ואביו	מינה, ברטה, סלימה
משפחת זילברברג		
זילברשטיין נח	אשתו רבקה ואחותו ברטה לנדוי	
זילברשיץ זליג	חסיה־ליבה לבית בורינגר	סנדר, סלו, הרש
זינגר אדלה		
זינגר אלעזר	פייגה	ראובן, שמואל
זינגר אסתר		מינדל
זינגר ביילה		
זינגר וולף	חיה	חנה, אברהם, רבקה
זינגר יוסף		
זינגר יעקב		
משפחת זינגר		
זיסמן אדלה		שושנה
זיסמן יחזקאל		משה
זיסמן יקותיאל		
זלצמן	אשתו	גינה
זסלר דולק		
משפחת זסלר		
חודק דוד	אסתר	
חודק נחמן		

משפחת חוטינר		
ר׳ חיים (מלמד ב״תלמוד תורה״) ומשפחתו		
חלפון פייגע לבית לוץ		
חרק סנדר		
חרק שנקה		
חרש חיים מרדכי	שיינדל לבית מרגוליס	נפתלי, יעקב, פרידה, נטקה
חרש משה יצחק		שיינדל, לאה, אהרן, שמעון
חרש נוניו	שיינדל	נתנאל
טארלובסקי אלו ומשפחתו		
טהט זושיה		
טהט חנוך		
טהט מקס		
טולמץ זינדל		
טולמץ יעקב (יענקלה)		
טומשובר בצלאל (דז׳וניו)		
טומשובר ברטה		
טומשובר קלרה		
טומשובר שמואל		
טופאס קלמן ומשפחתו		
טופר מוניו ומשפחתו		
משפחת טופר		
טופרמן יוסלה ומשפחתו		
משפחת טורק		
טייך ארוין		
טייך גיטל		
טייך מולה משה		
משפחת טימיץ		ברנדלה, לאה, רויזה
טיסמיניצר אסתר	חמישה בני משפחתה	
משפחת טיקס		
טיש עובדיה		
טיש שרה		
משפחת טישקר	חנוך (היינך), יטקה ועוד שני ילדים	

טלומק אדולף	הניה לבית חמצניק	יוסי, אריה (ליאון), יצחק (פריץ)
טנן היניק (מפודקאמין)		
טנן לנה (מפודקאמין)		
טנבאום אברהם	אשתו	
טנבאום אדולף		
טנבאום גולדה		
טנבאום דבורה		
טנבאום זאב־וולף	סיריל	יהושע, חייקה, משה, שיינדל
טנבאום שלום		
טנצר יעקב	חנה	ברכה, הניה, חיה, יצחק, לייב, משה
טנצר יצחק לייב ומשפחתו		
טנצר משה ומשפחתו		
טסלר דוד ומשפחתו		
משפחת טקאץ'		
משפחת טרגר		
טרטקובר זאב וולף	פפי	בנימין, חסיה
טרטקובר חסיה		
משפחת טרטקובר		
משפחת טרייגר		
ד"ר יאוורובר צציליה (רופאה)		
משפחת יאוורובר		
יאסר ומשפחתו		
יאר חיים	מרים לבית קופפרברג	מוניו, קלרציה
משפחת יולס		
יונג חנוך (הינך)		
יונגר רוזה		
יונגר שרה		
ר' יוסלה (מלמד ב"תלמוד תורה") ומשפחתו		
ר' יצחק דוד (מלמד ב"תלמוד תורה") ומשפחתו		

יקלס טוני לבית הורנשטיין		
יקלס נוניה לבית הורנשטיין		
ירוחם (דער טלפוניסט)		
יריץ אברהם	דבורה טויבה	
משפחת ישראלוביץ		
כהן יהודית לבית לם		משה, גוטקה וגיטל, עם בני־זוגם וילדיהם
כהנא אברהם	הינדה	בצלאל, שמואל, שרה
כהנא ברונו		
כהנא גרשון		
כהנא חיים לייביש	חיה שרה	מיטה, נונה, יוסף, איזיו
כהנא יטי		
כהנא ישראל	הינדה לבית וילדר	ילדים
כהנא שוליק	שרלוטה	
משפחת כהנא		
כומט הניו ומשפחתו		
כץ איציו		
כץ אירמה		
כץ בנימין		
כץ דוד ומשפחתו		
כץ חיים	חיה	דוד, מלכה, פרל, שיינדל
כץ יצחק	דורה	אדק
כץ ישראל	חוה	אריה, משה, פלטיאל, שרה
כץ ישראל		אריה־לייבל
כץ מלכה		ילדים
כץ נתן	כילה לבית לנדאו	שיינדלה
כץ צילה לבית ליינר		בעלה וילדיהם
כץ שיוניו		
כץ שיינה ומשפחתה		
משפחת כץ		שתי בנות
משפחת כץ		אברהם, אסתר, גיטל
כצמן יעקב (סניה)	רעיה־רצה לבית פסק	מוניה, מישה
כצמן יצחק	אטיל	שני ילדים
כצמן מיכאל	לאה	דוזיה, מוניה
כרי דוד ומשפחתו		

לאופר פאניה לבית ז'ורנה		
לואו ישראל	אשתו לבית צין	
לוטבק אברהם		
הרב לוין אברהם		
לוין חנה		
ד"ר לוין יצחק	אידה לבית פרוינד	משה־מאוריציי
לוין משה־שמחה	ברכה־פפה	ויקטור, פאולינה, דודים
לוין פרנק	חנה לבית לם	וילי, מניה, מתילדה
משפחת לוין		
לוינסקה ליזה		
לוינסקי יעקב (קובה)		
לוינסקי שמואל		
משפחת לופאטין		
לוץ חנה לבית רוזנפלד		
משפחת לטושר		
ליברמן אליעזר יוסף		חיים, לנה
ליברמן חיים ומשפחתו		
ליברמן מאיר	דבורה	
ליברמן צבי		
ליברמן	ריינה גולדה	
לידמן איציק (חובש) ומשפחתו		
לייבעלה דער בלעבער		
ליינר רבקה (האם)		שרה
משפחת ליינר רבקה		רחל, שרה
ד"ר ליליאן איזידור (איזיו)	זוסיה לבית שהר	ריסיו
ליליאן ליאון	מריה (מירקה)	
לינדר יעקב		
משפחת לינזן		גיטלה, ווייקל, ישראל
ליפסקר איציו		
ליפסקר חיים יצחק		לאה, אשר, רחל
ד"ר ליפשיץ דולק		ללה
משפחת לישנר		
לם אברהם	ברטה לבית צ'רניץ	
לם יעקב	גיטל	
לם יעקב ומשפחתו		
לם שמחה־סימון	שנקה לבית ביאליצקי	שני בנים

לנגובר צילה לבית לנדגווירץ		
לנדאו אברהם	אסתר לבית פרידמן	זינדלה, יענקלה
לנדאו ברטה לבית זילברשטיין		
לנדאו גוסטה		
לנדאו יהושע	אשתו (בתו של ברונו כהנא)	
לנדאו לייב	רחל לבית אינדיק	יוסלה, שיינדלה
לנדאו מוטל ומשפחתו		
לנדאו מלך	אשתו	שתי בנות
לנדאו מקס		
לנדאו צביה		
לנדאו שרה		
לנדגווירץ אליהו	ארנה	
לנדגווירץ הרמן	סבינה	ישראל (יולק)
לנדגווירץ יוליוס (בן אלי)		
לנדגווירץ יוליוס (בן הרמן)		
לנדגווירץ יוסף	סלקה	טינקה, דוז'יה, גוטיה
לנדגווירץ יצחק	שמחה	
לנדגווירץ מרדכי		מונדק, הניו
לנדגווירץ סימה		
לנדגווירץ רגינה		
לנדסבאום וילו	חיה לבית פצ'ניק	
לנדסבאום		אלזה, דורה
לנץ מרדכי		
לנצוט לייזר	אשתו (לבית ויינטראוב)	מוניו, ישעיהו, פריידל
לנצטר אוה		
לנצטר ארנולד		
לנצטר הנרי		
לנצטר שמואל		
לצטר שמואל	אסתר לבית גרינברג	שני ילדים
לרנר אברהם		ילדים
לרנר אשר		צבי, גרשון
לרנר חיים	אסתר	מרגולי
לרנר משה	עטל	
לשנובר אורי		
לשנובר חיים צבי	פרל	שרה, רויזלה, מוניו, צילה

משפחת לשנובר		
מאיר נפתלי הרץ	דבורה	מנשה, קלרה
משפחת מאיר		
משפחת מאנאלה		
מאס איסר	מאניה לבית פינקלשטיין	
משפחת מארש		
משפחת מגיד		
מוטכס איציו	לבית ויינטראוב	רוזיה, מוניו
מוטכס יעקב		ברנדלה, מוטלה, פנחס
מולט שושנה		
משפחת מולט		
מונדשיין מאקס ומשפחתו		
מונדשיין שמואל	שרלוטי־אני	אני, וילהלם
מיזס יעקב (ינציו)	מניה לבית המרמן	בטקה, לוסיה
מיזס רצה לבית רוטנברג		
מייבלום יעקב	מלכה לבית רוטהאו	טוביה, לאה
מייבלום עדלה		
משפחת מייבלום		
מייזלס יעקב		
מייזלס נתן		
מייזלר אברהם		
מייזלר גיטל		
מייזלר ישראל	הינדה (סבתא חנה)	
מייזלר שלמה	מטילדה	רגינה, שרה
משפחת מייזלר		
מייזלר (מפיץ עיתונים)		
מילר אריה־לייב	חנה לבית שטרנברג	יצחק (איזיו), שולמית (סלימקה)
מילר עירא (יריה)		
מילר (שען) ומשפחתו		
מינצר יוסף		
מינצר ישראל		
מינצר מוטי		

מינצר מנשה		
מינצר שיינדל		
משפחת מיסט		
מיקולינצר לינקה		
מיקולינצר פניה		
מיקולניצר שמואל (שמיל)	אשתו	תינוק
מך־קרמפף		
מלמן מכצי		שפסל, יצחק
ד"ר מלס בצלאל	סופיה לבית אופפה	
ממוט ישראל	אסתר לבית ליברמן	מינה, עדה
ממוט צבי (הסיו)	סופיה לבית הלפרן	בן
ממוט שרה (שרלה) לבית מנדל		
מנדל גרשון	שיינה לבית גולדינשטיין	ברכה (ברונקה)
מנדל לזר ומשפחתו		
מנדל עירא ומשפחתו		
מנדל שמואל (מילק)	מלכה לבית צימנד	משה
מנסון דב־בער (בערניו), בנו הבכור של ר' חיים דוד (דודלה), האדמו"ר של ברודי, שנפטר ב־1931	זיסל	ברוך (בוזיו), חיים־דוד
מנסון שלום		
צעיר בניו של ר' חיים דוד (דודלה), האדמו"ר של ברודי		
מנקס מוניו		
משפחת מנקס		
משפחת מצ'ס		
משפחת מקלר		
מרגוליס הרש ומשפחתו		
מרגוליס זליג ומשפחתו		
מרגוליס חנה		
מרגוליס ישראל		חנה, יהושע, מנדל, צבי
מרגוליס לאה		
מרגוליס מאיר	רחל לבית סטויאנובר	מינציה
מרגוליס נתן	רבקה	נחום, גוסטה, גרשון, הניה
מרגוליס פסח ומשפחתו		

מרגוליס פסיה		בתה לאה
מרגוליס קופל	אשתו	מרדכי (מותק), סלקה
מרגוליס שמואל (מילק)	אסתר לבית שנור	
מרגרוביץ בנימין	חנה	איזיו, גניה, לאה, פסחיה
מרגרוביץ		מישקה
מרדר גוסטה		
מרדר דוזיה		
מרדר הניו		
מרדר ויקטור	פאולינה לבית לנדגווירץ	אנדזיה
מרדר זיינוול	אשתו	תינוקת
מרדר טינה		
מרדר יוסף		
מרדר מוניה		
מרדר משה	זיסל לבית לשנובר	הרצקה, רוזיה
מרדר ניסן	חנציה לבית רייס	תינוק
מרדר סלקה		
משה דער פיאקרניק		
נבלקופף אליעזר		אסתר, הרש, חנה, טמה, לאה, שלמה
נבלקופף אריה (לייבלה) ומשפחתו		
נבלקופף וולף ומשפחתו		
נבלקופף מאיר ומשפחתו		
נוימן גולדה		
נוימן פניה		
משפחת נוימן		
משפחת נלקן		
נקר	זלדה לבית קנצ'וקר	
נרקס אדלה ומשפחתה		
נרקס אהרן ומשפחתו	פייגה לבית כומט	
נרקס בוזיו ומשפחתו		
נרקס יחזקאל (חסקל) ומשפחתו		
נרקס מלך ומשפחתו		
נרקס שלמה ומשפחתו		

סאם נחום ומשפחתו		
סגל דב		
סגל ישעיהו		
סגל שלמה	זוזי לבית לאויר	
סגל שרה (לבית וינטרויב)		
משפחת סגל		תינוק
סובול ברטה ומשפחתה		
משפחת סובול		
סטויאנובר איזידור	שרלה לבית מרגוליס	
סטויאנובר איציו ומשפחתו		
סטויאנובר דודיק		
סטויאנובר זיסל		חיים, מגיד, אברהם, רושה
סטויאנובר חיים	מניה לבית צ'וליק	שני ילדים
סטויאנובר יוסף אריה		חנה, מאיר, רבקה
סטויאנובר יעקב	לאה לבית שקלבר	זיסלה, חנהלה
סטויאנובר לאה		
סטויאנובר לייב		
סטויאנובר משה	רוז'ה לבית שווארץ	
סטויאנובר משה ראובן	בתיה לבית שקלבר	צבי (הרש)
סטויאנובר רבקה		
סטויאנובר שמואל	זוסיה־דבורה לבית לזר	רחל
סירוטה דוד ומשפחתו		
משפחת סמולניק		
ספודק דבורה לבית חוטינר		
ספודק יהודה (יידל)	חנה (חנציה) לבית שטיינר	
ספודק שמחה	דבורה לבית חוטינר	
ספיוואק חיים ומשפחתו		
ספיוואק מוניו ומשפחתו		
ספיר אפרים		
ספיר חיה לבית הפטר		איציו, ברנדלה, פולו, רויזלה, רייזלה
ספיר יונה ומשפחתו		
ספיר מוטל		
ספיר מלכה		
ספיר מניה		

ספיר רבקה		
משפחת ספקטור		
סקדורן מרקוס		
סקולסקי ישעיהו	מלכה לבית לוץ	
משפחת סקולסקי		
סקלאר	אשתו	אוה
סקרוז בריש		
סקרוז פרידה		
פאלק חסקל		אדלה
פאקעט יעקב	מרים לבית שטיקלר	
פאקעט מיכאל	חיה	
פארטר מרטין ומשפחתו		
פאריל נטע־שמחה		
ומשפחתו		
פודזמצ'ר מאנס		
ומשפחתו		
פוהורילס אלה		
פוטאש איצ'ה בערל		
ומשפחתו		
פויאסקס יעקב		
ומשפחתו		
פוירשטיין (חייט)		
ומשפחתו		
פולינר אליעזר	אשתו	אברהם, מוטי
פולינר חנוך		
פולינר יוסף לייב	אשתו	חיה, שיינדל
פולינר שלמה	פרידה	אליעזר, שיינדל
פולישצ'וק פולה		
פולק אסתר		פרידה, רגינה
פולק הרשל	חנציה לבית מרדר	
פולק משה	לאה	וולף סבציו
פולק צבי	לורה לבית מוטכס	
פולקס בנימין		
פולקס מרים		
ר' פופר יוסף	שרה לבית קמינר (גיסו של הרבי מגור)	שישה ילדים
פוקס ברנרד	אטל לבית ז'ורנה	שני ילדים
משפחת פורטר		
פורמן אברהם ומשפחתו		

פורמן רוזה (אמו של יונה גפני־פורמן)		
פטרושקה ישראל ומשפחתו		משה
משפחת פיטש		
פיירשטיין אסתר		ילדים, וסָבָתָהּ צ׳רני
פיירשטיין שמעון	אסתר	חנה׳לה־נוסיה, בת חמש וחצי, חיימקה
פינס	אשתו	נוסיה
משפחת פינקל		
פינקל אסתר		
פינקלשטיין מוניו ומשפחתו		
פינקלשטיין מלך ומשפחתו		
פינקלשטיין סופיה ומשפחתה		
פינקלשטיין קלרה ומשפחתה		
משפחת פינקלשטיין		
פירסט אהרון לייב (הסבא)		
פירסט־קליין	טויבה	איטה, ברל, יוסף
פישר יהושע		
פישר פתחיה		
פישר צבי		
משפחת פלדמן		
פלוג פנלוס פנחס		
פליישמן אברהם (מוציק)		
פליישמן וולף (וולוויל) ומשפחתו		
פליישמן זאב		
פליישמן חוה		
פליישמן חנה		
פליישמן צינה		
פלקס ליאון		ברנרד, עזריאל, ציריל
פסטס אלי		
פסטס אפרים־פרץ	חיה־שרה	ברוניה, יפה, שיינדל
פסטס דב (ברנרד)		

פסטס יעקב	אשתו	אשר, צבי, פייגלה
פסטס יצחק	מלכה	פניה, מוניו
פסטס מנדל	אשתו	
פסטס פרלה		
פסטס קלרה		בונציה, שנקה
פסטרנק אנשל		
משפחת פפר		
פפרמן יוינה		
ומשפחתו		
פפרניק אברהם		משה
פפרניק אברהם		שמואל
פפרניק אהרן		חנה, יעטקה, סלה
פפרניק אהרן	דינה	יעטי
פפרניק אטי		
פפרניק איטה		
פפרניק בנימין		שיינדל
פפרניק גולדה		
פפרניק הלה		
פפרניק וולף		
פפרניק חיה		
פפרניק טוניה		
פפרניק מונדק		
פפרניק סנדר		
פפרניק פלה		
פפרניק ראובן		
פפרניק שמואל	חיה	
פפרניק שמואל	רחל	
פצ'ניק אברהם־		
מרדכי	מרים	
פצ'ניק ברוך אליהו	מליה פשיה	גיטל, סניה, פייגה, שבע, שמואל ועוד שני ילדים
פצ'ניק ברנרד	פראדל	
פצ'ניק דוד		
פצ'ניק לאה		
חנה לבית פצ'ניק		
ומשפחתה		
פצ'ניק מירה		
פצ'ניק פראדל		עטל, דינה
פרוינדליך יצחק	גוטה לבית פוט	

פרוינדליך מקס	לולה לבית אנדה	אידה ועוד בן
פרומר אברהם		
פרומר אדלה		לוסיה
פרומר דוד	ברריינדל	
פרומר מרדכי		
פרומר פנינה		
משפחת פרומר		
פרוסט עוזר יהושע		
פרוסט צביה (אחות)		
פרוסט ציפורה		
פרוסט שרה (אם)		
משפחת פריד		
פרידמן בסיה		
פרידמן גולדה לבית לוביאניקר		
פרידמן הינדה		
פרידמן חיים		
פרידמן יצחק (איזיו)		מרצלקו (בנם של מושקה לבית ליליאן ואיזיו)
פרידמן מאיר ומשפחתו		
פרידמן מונדזיו		
פרידמן צבי (בעלה של עמליה לבית אולסקר)		
פרידמן רחל לבית ליפשיץ		נחמן, מינה
פרידמן שלמה	חיה	ברוך, לינה
פרידמן שמואל ומשפחתו		
פרידפלד שמואל	שרה	
פרידפרטיג־רוזנשטוק ישראל	ברוניה לבית פרוינדליך	שלמה
פריש יעקב (יענקלה) ומשפחתו		
פרלמוטר שאול		
פרלס אברהם ("דער רוסישער")	אשתו	
ד"ר פרמינגר ומשפחתו		
פרנס	אשתו	נוסיה

פרנס איציו	חינה לבית מרגוליס	מירקו ובת
פרנס הרשל	אשתו	תינוק
פרנס חנה		שני ילדים קטנים
פרנס לייזר	רוזה	מיכאל, ניוסיה
פרנס מנדל	סליבה	
פרנס רבקה		
פרנס שלמה סלומון	בת־שבע לבית שפילקה	
פרנקל אברהם	שרה לבית חיים שכטר (גדול בתורה מנריוב)	
פרנקל אייזיק מכל	דבורה לבית באומוואלד	שרה
פרנקל הלל	דורה לבית שפירא	
פרנקל מנדל		
משפחת פרנקל		
פרסטוט מאקס	הינדה לבית כצמן	מוניה, מינה, משה
משפחת פרצ׳פ׳		
משפחת פרשטוט		
משפחת צוויבל		
צווילינגר אריה ומשפחתו		
צווייג (חזן בית־הכנסת הגדול) ומשפחתו		
צוורלינג אהרן		
צוורלינג אשר		
צוורלינג גניה		
משפחת צ׳וֹפ		
צימלס אלעזר		
צימלס בצלאל		בת
צימלס דב ומשפחתו		
צימלס חיה		מיכאל
צימלס ל.	מינציה	
צימלס שלום		יהושע, מלך, חנה
צימס יהושע (שיע) ומשפחתו		
צין בירל ומשפחתו		
צין מוטל ומשפחתו		איזיו, דב, דוד, ישראל, ליאון, רייזל, אחים ואחיות, גיסה
צינקר איזיו ומשפחתו		

משפחת צינקר		
צלר אוסקר	אשתו	נוסיה
צ'צ'קס אדולף	קלרה	
צ'צ'קס־לם	חיה	אברהם, חיה, יצחק
ד"ר צ'צ'קס מנדל לייב ומשפחתו		
משפחת צ'רמק		
צ'רניץ פסח	אשתו	ברטה, זיסל, צבי
קאופמן וולף	רחל לבית אורדנטליך	גינייה, דינה, ליאון, משה
קאופמן	אשתו	לניה
קאליר ליאון ומשפחתו		
משפחת קאנדל		
קאצ'ר וולף ומשפחתו		
קאצ'ר מוניו ומשפחתו		
משפחת קובר		
משפחת קווארטנר		
משפחת קווצ'קה		
קוטין משה		
משפחת קול		
קולר שמואל	חייקה	הלה
קופפרברג יעקב		
קופפרברג יצחק	בוניה	
קופפרברג מוניו		
משפחת קופפרוואסר		
קופפרשטיין מרים לבית גלבר		
משפחת קופרמן		
משפחת קוצ'אן		
קוצ'ר מאקס ומשפחתו		
משפחת קוקוש		
קורטן איזיו ומשפחתו		
קורין הלנה לבית שמירר		
קורין הלנה לבית סדובניק		
קורין זלדה		
קורין יוסף		
קורין ישעיהו		

קורכין מרדכי (מוטקה)	אשתו (לבית הוכברג)	דריזיה, וולוול, יולק, פולה
קורן ויליו ומשפחתו		
משפחת קורן		
קורסובר אברהם		
קורסובר משה		
קורסובר פיני		
קורסובר שושנה		
משפחת קורסובר (יצרני מי סודה)		
קיזלשטיין זישה ומשפחתו		
קייניץ' משה חנא		
משפחת קיניובר		
קלוג ברנרד		
קלוגהאופט אפרים	אשתו	מרים
משפחת קליין		
קלינג בנימין ומשפחתו		
קלפר (בעל מסעדה) ומשפחתו		
משפחת קלר		
קנדל גדליהו		שתי בנות
קנופף גיטה		שמואל (מליק)
קנופף מילק		
קנופף סיאניה		
קנופף פראנק		
קנופף	רוזיה	גיטעלה, מילך, קובוש
קנופף	אשתו	דז'ונק, לוסיה
קנצ'וקר אסתר		
קנצ'וקר זינדל	רחל לבית פירסט	זוסיה, מאיר, מנדל
קנצ'וקר חיה		דינה, חיה, מרים־מניה, פנחס, שמעון
קנצ'וקר מוסיה (עמנואל)	רחל	זוסיה, מאיר, מנדל
קנצ'וקר מנחם־מנדל		בת־שבע, וולף, זוסיה, מאיר
קנצ'וקר משה	חיה	דינה, שרה, אסתר (אטל)
קנצ'וקר פנחס (מפודקאמין)	חיה	מניה־מרים

קנצ'וקר שמעון	שרה	מניה
קנצ'וקר שרה		
קנר מלכה		
משפחת קנרק		
קראוזה נח ומשפחתו		
משפחת קראפט		
קרבן מוניו		
(גיס של שרה אוארבך)		
קרוטוגילוב משה	חנה	יעקב
קרויזנר	אשתו (לבית כצמן)	
קרוכמל מוזס	רוזה	יעקב
משפחת קרוכמל		
קרונברג לייב־מוטלה ומשפחתו		
קרונלנד חיים		
קריסטיאמפולר יוסף	שיינדל	פייגעלע
משפחת קריסטיאמפולר		
קרם מנחם	שיינדל	גנק בן שלוש־עשרה
קרמניצר יוסף		
קרמניצר יצחק	ביילה	
קרמניצר פפקה		
קרסנה ישראל	רחל לבית קצמן	שני ילדים
קרפן רבקה (אם המשפחה, ולהלן הפירוט)		איתמר, בלומה, חיים, טובה, ישראל, מינה ונחום
איתמר	אשתו	שני ילדים
בלומה	בעלה	
חיים	אשתו	ארבעה ילדים
טובה	בעלה	חמישה ילדים
ישראל	אשתו	שתי בנות
משה	אשתו	
מינה	בעלה	שני ילדים
נחום	אשתו	בן
ראוך מניה לבית כץ		וויקה
רבינוביץ ברכה ומשפחתה		אליהו (אלו)
רדוונצר וולפיש		

רהט לייב	פרל לבית לנדאו	שיינדלה
רובינשטיין נתן	שפרינצה	לאה, משה, שמחה
רובינשטיין עוזר	אסתר	מרדכי
רוגובסקה פנקה		
משפחת רוגובסקי		
רוגן חנציה		
רווה משה	דבושה	חוה
רווה שעיה (ממונסטרי)	שבע	גוסטה
רוזנבלום אייזיק		אלי
רוזנבלום משה		
רוזנבלום שמחה	מלה	אברהם, בוני, בני, חנה
משפחת רוזנבלום		
רוזנגרטן תודרוס (טאדק)		
רוזנפלד הניו ומשפחתו	רויזה	
רוזנפלד חסיה		
רוזנפלד יוקל		
רוזנפלד מנדל		
רוזנר שלמה	לאה	סבינה
רוט אברהם		
רוט וולוויל		
רוט יונה	שרלוטי	רגינה
רוט מרדכי	יטקה	משה, פפי
רוט ניסן	זוסיה	
רוט פרידה		
רוט	רגינה	
רוטאוג	מלכה	חיים, חסיה, טויל, לאה
רוטהאו רבקה		
רוטהאו רוניה		
רוטהאו שפרה		
רוטהאוס שמואל	חינה לבית סטויאנובר	שני ילדים
רוטנברג הרש	מלכה לבית דינר	יחיאל
רוטנברג לולה		
רוטנברג לזל	טאובה לבית פרנס	גינה, מיכאל, פייגה
רוטנברג מיכאל	בת־שבע לבית בורשטיין	
רוטנברג רבקה		
משפחת רוטנברג (רוקח)		
רוטשטיין בטי		לוסיה

רוטשטיין יעקב		
רוטשטיין נתן		
רוטשטיין פסח		
רוטשטיין ראובן		
רוטשטיין רחל		
משפחת רויזמן		
ריזל מרדכי (מוטרה)	לאה לבית קווארטנר	אליהו (אלו), דוניה, פפה, רייזלי
משפחת רייזל		
רייבר גדליהו	חנה	חוה'לה, יואל, לאה'לה, משה, שלמה
משפחת רייזץ		
רייזר אוסוולד		
רייזר יעקב		
ריינהולד איזיו		
ריינרט משה	אטקה לבית בראון	מניה
רייף אפרים		
רייף בינה		
רייף בנימין	שפרינצי	בינה, חנה
רייף חנה		
רייף לאה		
רייף משה		
רייצפלד מילק		
משפחת ריכטר		
משפחת ריסמק		
רכט ומשפחתו		
(בעלי חנות־פירות)		
רמרס הרשלה		
רפפורט איידלה		
רפפורט הרשלה		
משפחת רפפורט		
רץ תימה ומשפחתה		
משפחת שארף		
משפחת שוואב		
שוודרון מרקוס		
פרופ' שוואדרון	אשתו	
משפחת שוואדרון		
שווארץ בעריש	פרידה	
שווארץ הסיו ומשפחתו		

שווארץ פרידה			
שווארץ שמחה			
שווארצוואלד אטלי			
שווארצוואלד יוסף	אסתר	אדז'יה ועוד שני בנים	
שווארצוואלד מרדכי	גיטה	יוסף, אנדזיה	
משפחת שווארצוואלד		שתי בנות	
שווגר אליעזר	רוזה לבית בדיאן		
שווייביש דוד	פסיה		
שווייביש שמואל (מילק)			
משפחת שוולר			
שוורצמן הרמן	פנינה		
משפחת שוטלנדר			
שוסטר לייב	פייגע לבית אוקין	אשר	
שור איצ'יו ומשפחתו			
שור משה	טויבה לבית מאיר		
שור קלרה			
משפחת שורץ			
משפחת שטארק			
משפחת שטוק			
שטיינר יוסף (יוסיו)			
ומשפחתו			
שטיינר ישראל			
ומשפחתו			
שטיינר מירל־לאה לבית			
מייזלר			
שטיינר (מהנדס)		בן	
שטיינר שמואל (שמיל)	דינה	ויסיה, רניה	
משפחת שטיפטר			
שטיפל אברהם			
שטיפל שמואל	סלומיאה לבית גולדברג		
שטיפל			
שטיקלר דבורה			
שטיקלר חנה			
שטיקלר פפי			
שטלצר איציק			
שטלצר חוה (חוהלה)			
שטלצר יעקב (יענקלה)			
משפחת שטרייכר			
שטרן יעקב	הנציה לבית סטויאנובר	ילד	
שטרן לייב ומשפחתו			

שטרן ליפא		יהודה
משפחת שטרן		
שיין פרל לבית רשמן		
שיכטר צבי		ביילה, לנה
משפחת שימל		
שכטר ליאון (לונק)	בטקה	זוזיה
שכטרמן מטרי		
ומשפחתו		
שכנר רחל		
שכנר שלמה		
שלב משה נטע		
ומשפחתו		
שלינגר אליעזר		
שלינגר אריה (לייב)		
שלינגר ברקו	אשתו	גיזיה
שלינגר גולדה		
שלינגר יעקב	סימה לבית הוכברג	ירמיהו, מלכה
שלינגר יעקב	סימה לבית קרם	אליעזר, יצחק, מאיר, אריה
שלינגר יצחק (איזיו)		
שלינגר ירמיהו (ירום)	אדלה לבית הוכברג	רבקה
שלינגר מאיר		
שלינגר מלכה (מלצ'יה)		
שלינגר ומשפחתו		
(מפוניקוביצה)		
משפחת שלייפר		
ר' שלמה (מלמד		
ב"תלמוד תורה")		
ומשפחתו		
שמושקין אברהם	מטיה (מטל) לבית אפשטיין	נפתלי הרץ, מניה, אפרים
ד"ר שמידר (רופא)		
שמירר הרש		שיינדלה
שנבאום רוזה לבית		
אטינגר		
שנור משה ומשפחתו		
שניידר יעקב לייב		
שניידר יעקב משה	אטה לבית ואסרמן	
שניידר ליאון ומשפחתו		

שפאק יעקב (קובה)		
שפיגל מנדל		
שפיגל רחל		
שפיוואק		
שפילמן		
שפילקה דוד	חיה הינדה	אברהם, יעקב, אסתר, פייגה, ידהושע, מניק
שפילקה לזר ומשפחתו		
שפילקה משה	רבקה לבית פיגלר	ילדים
שפילקה פייגע לבית וילדר		בת
שפילקה ציפורה		דוד
שפילקה שמואל	לאה בלהה לבית צ'אצ'קס	אברהם, דוד
שפירא חיים נוח	שרה לבית מלס	דוד
שפירא יוכבד		בלהה, יחטצי, יעקב, יוסף
שפירא יעקב		
שפירא לולה		
שפירא לזר		
שפירא מולק (עו"ד)		
שפירא מכל		
שפירא משה	אשתו	שני ילדים
שפירא רישה		זלמן, מנדל, עדה, פנחס, פייגה, שרה
שפירא (פרנס) ומשפחתו		
שפס מאיר	אשתו	איזיו
שפץ ליאון	רחל	חייקה, יוס'לה, שרלה ועוד שני ילדים
שפרוך חיים ומשפחתו		
שפרוך חנוך		
שפרוך־פוזנר יצחק	סלה לבית פלטנר	
שפרוך־פוזנר משה	אשתו	יוסף, מוניו
שפרוך ראובן		
שפרוך־פוזנר		ברוך, יוסף, שלנה, וולף
שפרכר חיה לבית הלברטל		
משפחת שפרן		
משפחת שץ		

שצ'ופק חיים	אשתו (לבית כצמן)	
שרגא ברנרד ואחיו (צבָּעים)		
שרגא יוסף	סאם	תינוק
שרגא משה	אשתו (לבית פרידמן)	בת
שרגא שלמה		
שרגל ריבה		
שרייבשטיין משה	זיסלי לבית סטויאנובר	פייגעלע
שרלובסקי	גוסטה לבית דישל	

צעירי ברודי שלחמו בנאצים בחזיתות שונות ונפלו בשנים 1939–1945

אורבאך רודולף (רודק)
ברגר יוסף (פרטיזאן)
אחיו הצעיר של יוסף ברגר
גלייכר מרדכי (מוטלה)
גרוספלד משה
דרוביצ'ר שמריהו
הרצברג אריה־לייב (בחזית דנייפרופטרובסק)
וייס איזיו
זיידנוורם הרש
זילברברג יצחק
טלומק ליאון
לינדר יעקב (פרטיזאן)
מיקולינצר יוסף
מרגולית קופל
סטויאנובר חיים (פרטיזאן)
פונדיק
פסטס הרמן
פרידמן יששכר (איסר)
רוגובסקי נחום (נונק)
רוזנגרטן תודזיו
שטיינר יוסף (יוסיו) בן קלמן ופרידה לבית בוכבינדר
המהנדס פוירשטיין

יוצאי קהילת ברודי שנפטרו בישראל

אטינגר יוסף (יוסיו)
אוקין־אקר יהושע
אטינגר יצחק (איזיו)
אבטנטוך לוסיה לבית לוץ־רוזנפלד
אבטנטוך צבי
אלטמן מינה
אקר־מלס לינה
אקסלרוד מנס

בר ישראל
בראון ישראל (סיוניו)
בראון לאה
בראון מרדכי (מרכוס)
ברלס רגינה
פרופ׳ ברנדוויין ירחמיאל (יולק)

גדולדיג־רובין שרה
גוטרמן פנינה לבית פצ׳ניק
גוטרמן שמואל
ד״ר גלבר נתן מיכאל
גלדשטיין דוסיה
גלילי־הנדלסמן שמואל
גלס שמעון
גמרשמידט אברהם
גסטהלטר אורי
גרינר בנימין
גרינשטיין סוניה לבית מונדשיין

דגן ז׳ניה לבית פולישצ׳וק
דויטשר איזיו
דויטשר דוד
דיסטנפלד עקיבא
דויטשר־דרור גרשון

ד"ר הורן קרול
הלפרין גדליה
הלפרן משה
המרמן דוד
הנדלסמן ברטה
הנדלסמן־הדס שאול
הנזל שמואל
הרי חיים
הרמלין אריה (לייב)
הרמלין שלום
הרניק קלמן

ווגמן ישראל
ד"ר וייס חיים מרדכי
וייס רבקה־הניה
ויינשטוק ישראל
וילדר חיה
ולטמן יצחק
הרב וסרמן משה
וירוסלנסקי־מאיר בתיה

זאובר יצחק
זאובר שמעון
זוהר גניה
זוכמן נסיה
זוכמן־נסיהו יהושע
זוכמן־נסיהו נפתלי
זוכמן שלמה אריה
ז'ורנה קלרה
ז'ורנה־זוהר פרידה
זיגלבוים־טרייבר גניה
זיידנוורם קלמן
זינגר מנדל
זינגר מניה
זינגר שמואל
זליגבוים לורקה

חודק פרץ
חרש חיים מרדכי
חרש יהושע

חרש עמנואל (מאני)
חרש קלרה לבית גולדשטיין

טננבאום נחמן
טננבאום שלום
פרופ' טרטקובר אריה
טרטקובר אריה (מהנדס)
טרטקובר חיים

ירום־שפיגל משה

כהנא אוטק
כהנא דוד (מרמת יוחנן)
כהנא מונדק
כהנא מניה

לאופר פניה לבית ז'ורנה
לבבי סוניה לבית שטוק
ליברבאום יוסף
ליברבאום מרים לבית דישל
ליברמן־לברין יוסף
ליברמן יחיאל
בייצ'ר גרשון
בייצ'ר־לידסקי אסתר לבית לם
לוואי פסיה
ליינר־פרברי יוסף
ליפסקר מרטין
לם יצחק
לם רוניה לבית פצ'ניק
לם פרידה לבית דויטשר
לם שמואל
לנדאו־מדיני יוסף
לנדאו יששכר
לרנר־נאור נפתלי
לשנובר פרידה
לשנובר רבקה

מאיר־וירובלנסקי בתיה
מאיר פנחס
מאיר שמואל

מגיד חוה
מייזר שושנה
מנקס יוסף דב
מרדר טוניה
מרש שוניו

נויגבור מונדק
נויגבור מני

ספיר (עבד בחברת החשמל)

דגן ז'ניה לבית פולישצ'וק
פולק הרש
פוניקבר
ד"ר פופר צבי אריה
פוקס אטיל לבית ז'ורנה
פורטר יהושע (הולֶש)
פורמן־גפני יונה
פטרושקה־כץ דוד
פרידמן מנדל
פרידמן עמליה
פרייפלד (מהנדס)
פרנס אברהם
פרנצוז יהודה
פרנקל יולק

צ'וֹפ זנויל
צימלס הרש
צימנד מרדכי־מוטל
צין בנימין
צ'רניץ סוניה

קובלסקי רבקה לבית לשנובר
קורין זאב
קורניץ־בירנצווייג גוסטה
קלר יונה
קנדל יצחק
קנצ'וקר אריה־לייב
קנצ'וקר דבורה
קרפן דוד

קרפן יטי

רווה אהרן
רווה חנה
רווה טָמה
רווה מנשה
רוזנבלום אליעזר
רוזנבלום אלכסנדר
רוזנבלום דב
רוזנבלום משה
רוזנבלום רייזל
רוזנבלום שלמה
רוזנפלד חנוך (הניו)
רוזנפלד רחל
רוטהאוג רפאל
רוט חנה
רוט (הנדַלסמן) שרה
רוטאוג־רון שמואל
רוטנברג דוד
רוטנברג סטפן
רייזר פרדיק
ריינרט אלי
ריינרט נתן
רייס

שווארץ גונר־גוני צבי
שווארץ־שחורי צבי
שחר יוסף
שטוק־סדן אברהם (אומק) יאיר
פרופ׳ שטוק־סדן דב
שטוק חיים צבי הכהן
שטוק־סדן משולם
שטוק־סדן ניסן
שטוק־סדן סלקה (אשתו של ניסן)
שפיגל פרידה לבית לשנובר
שפירא עדה
שפירא פייבל
שפירא שמחה

יוצאי ברודי ויוצאי חלציהם שנפלו במערכות ישראל

אטרמן שמואל	בן פנינה פיצ'ניק	במילואים, ב־1980
בוכן אלכסנדר	בן לולה ויוסף בוכן	במלחמת הקוממיות, 1948
גוטרמן שמואל		ב־6.11.1980
גמרשמידט שמואל	בן מרים ואברהם	במילואים, ב־9.8.54
הורוביץ נחום (נונק)	בן מרים ויוסף	ב־17.7.1948, במלחמת הקוממיות
הייטלר־טל אמיר	בן הלה ויינטראוב	בגולן, במלחמת יום הכיפורים
הנזל יהושע (שיקה)		במאורעות 39–1938
הרמלין דוד	בן לאה וחיים	במלחמת יום הכיפורים
וורקר ישראל		ב־16.7.48, במלחמת הקוממיות
זיידנוורם אמנון		בפעולה
כץ אייל שמואל	בן רחל	במלחמת ששת הימים, בירושלים
מַזָּר דן	בן סוניה ויעקב	במילואים, ב־2.12.81
סדן צבי (צה־בה)	בן כילה ואברהם־יאיר	במלחמת יום הכיפורים
קלנברג אריה דב	בן ברטה מרגוליס	באוניה "אילת" במלחמת ההתשה
רוזנבלום יגאל	בן יואב, נכדו של משה רוזנבלום	בגולן, במלחמת יום הכיפורים

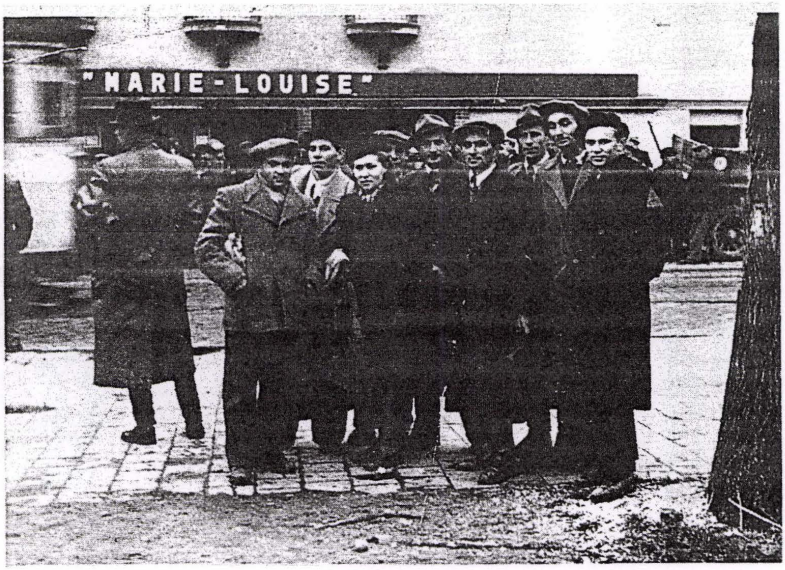

קבוצת ברודאים משארית הפליטה בגרמניה, בדרכה לטקס אזכרה במינכן

מפגש ברודאים ב"יד ושם", ירושלים

מפגש ברודאים בהר הכרמל, חיפה

חורשה לזכר קהילת ברודי ב"יער הקדושים", בפרוזדור ירושלים

חורשה לזכר קהילת ברודי

נ ס פ ח

יוליאן טובים – "אנו, יהודי פולין ..."
(בארבע שפות)

אנו, יהודי פולין...

לאמי שבפולין
או לצִלהּ האהוב מכל

1

... ומיד שומע אני שאלה: "מה פתאום אנו?" שאלה של טעם במידה ידועה. שואלים אותה מפי יהודים, שהסברתי להם תמיד כי פולני אני, ועכשיו ישאלוה ממני פולנים, שבעיני רובם ככולם הנני ואהיה יהודי. הרי התשובה לאלה ולאלה.

הנני פולני משום שכך רצוני. זהו ענייני הפרטי בהחלט, שאין בדעתי לתת לאיש דין־וחשבון עליו, ולא להסבירו, לבארו, לבססו. אין אני מבחין בין פולנים "גזעיים" ו"שאינם גזעיים", ומניח את הדבר לאנשי תורת הגזע גזעיים ושאינם גזעיים, להיטלריסטים משלנו ושלא משלנו. הנני מבחין בקרב הפולנים והיהודים, וכן בקרב עמים אחרים, בין פיקחים וטיפשים, ישרים וגנבים, אינטליגנטים ומטומטמים, מעניינים ומשעממים, נעלבים ועולבים, ג'נטלמנים ולא־ג'נטלמנים וכו'. כמו כן מבחין אני בין פולנים פאשיסטים ואנטי־פאשיסטים. מובן ששני מחנות אלו אינם עשויים מעור אחד, כל אחד מהם מתנוסס בגוני צבעים שמידת גיבושם שונה זו מזו, אלא שבוודאי קיים קו תחום ביניהם, ובקרוב אפשר יהיה לסמנו בבהירות גמורה. הגוונים ישארו גוונים, אולם צבעו של קו התחום עצמו יובהק ויועמק באופן מוחלט.

הייתי יכול לומר שבתחום המדיני הריני מבחין בין פולנים אנטישמיים ואנטיפאשיסטיים. כי הפאשיזם הוא לעולם אנטישמיות. והאנטישמיות היא לשונם הבינלאומית של הפאשיסטים.

2

ברם, אילו הוצרכתי לבסס את לאומיותי, או נכון יותר את הרגשתי הלאומית, הרי אני פולני מטעמים פשוטים ביותר, כמעט פרימיטיביים, ברובם ראציונאליים, בחלקם איראציונאליים, אולם בלי סממנים "מיסטיים". להיות פולני – אין זה כבוד, ולא תפארת, ולא זכות. הוא הדין בנשימה. מעודי לא פגשתי אדם שיהא גא על שום שהוא נושם.

פולני – כי בפולין נולדתי, גדלתי, חונכתי, למדתי, כי בפולין הייתי מאושר ואומלל; כי מגלותי רוצה אני לחזור לפולין דווקא, אף אם יבטיחו לי תענוגות של גן־עדן במקום אחר.

פולני – משום משפט־קדום רגיש, שאין בידי להסבירו בשום טעם והגיון, שואף אני שלאחר מותי תבלעני ותקלטני אדמת פולין, ולא אדמה אחרת.

פולני – כי כך הוגד לי בפולניה בבית הורי; כי שם פרנסוני בעודני תינוק בלשון הפולנית; כי אמי לימדתני שירים ופזמונים פולניים; כי בבוא הזעזוע הראשון של השירה הוא התפרק במלים פולניות; כי הדבר שהיה לי לעיקר בחיים – היצירה הפיוטית – לא ייתכן בשום לשון אחרת, אף אם תהי שגורה ביותר על פי.

פולני – כי בפולנית התוודיתי על חרדת האהבה הראשונה ובפולנית מילמלתי על אושרה וסערותיה.

פולנית גם מטעם זה שעצי הליבנה והערבה קרובים לי יותר מעצי התמר וההדר, ומיצקביץ ושופן יקרים יותר משקספיר ובטהובן. יקרים בגלל טעמים שגם אותם לא אוכל לבסס בשום טעם הגיוני.

פולני – כי נטלתי מן הפולנים כמה מליקוייהם הלאומיים. פולני – כי שנאתי לפאשיסטים הפולנים גדולה יותר מלפאשיסטים שבעמים אחרים. והרי זה בעיני קו חשוב מאוד של פולניותי.

אולם בראש ובראשונה – פולני, משום שכך רצוני.

3

כתשובה לזה הריני שומע קולות: "טוב. אולם אם פולני, אז למה 'אנו **יהודים**'"? והריני מתכבד להשיב: **בגלל הדם**. – "כלומר, תורת הגזע?!" – לא. כלל וכלל לא. לא תורת הגזע. בדיוק להפך.

יש שני מיני דם: זה שבעורקים וזה שמן העורקים. הראשון הוא מיץ גופני, ולכן מוטלת חקירתו על הפיזיולוגים, מי שתולה בדם הזה מין תכונות מיוחדות, מלבד האורגניות, וכוחות מסתוריים, הרי זה בסופו, כפי שאנו רואים, הופך ערים לעיי מפלה, טובח מיליוני אנשים, ולבסוף, כפי שנראה, מביא טבח על גזעו הוא.

הדם השני – הוא הוא אותו הדם אשר אותו ראש כנופיה של הפאשיזם הבין־לאומי מקיז מתוך האנושות כדי לקיים את נצחון דמו על דמי – דמם של מיליוני בני־אדם שנרצחו על לא עוון בכפם, דם שאיננו גנוז בעורקים, אלא דם שנתגלה. שטפון כזה של דם קדושים לא היה עוד למן ברוא אלוקים שמים וארץ, ודמם של היהודים (לא "דם יהודי") שוטף בזרמים הרחבים והעמוקים ביותר. נחשוליו המושחרים מצטרפים כבר לנהר סוער ומעלה קצף – **ובירדן חדש זה הריני טובל את טבילת הטבילות: אחוות־קדושים, ברית־דמים לוהטת עם היהודים.**

קבלוני, אחים, לתוך שותפות־כבוד זו של דם נקי שנשפך. על קהילה זו, על כנסיה זו ברצוני להימנות מעצם היום הזה.

דרגה זו – דרגת היהודי דולוריס קאוזה – תוענק נא למשורר הפולני בידי העם שהביא אותו לעולם. לא בגלל זכויות כלשהן, כיון שאין לי זכויות

לגביכם. אראה את הדבר כעלייה בדרגה וכמעולה שבפרסים בעבור אותו מספר שירים פולניים שיישארו אולי אחרי מותי ושזכרונם יהיה קשור בשמי – שמו של יהודי פולני.

4

על הסרטים שלבשתם בגטו מצויר היה מגן־דוד. הריני מאמין בפולין לעתיד לבוא, שבה יהיה הכוכב הזה, הכוכב שבסרטים, לאחד מאותות־הכבוד הנעלים ביותר, שהאמיצים שבחיילים ובקצינים הפולנים יזכו לו. המה ישאוהו בגאון על לבם ליד אות־ההצטיינות הישן "וירטוטי מיליטארי" (=גבורה בקרב). יהיה גם "צלב הגטו" – שם סמלי עמוק. יהיה גם "אות הטלאי הצהוב" – מכובד יותר מכמה עיטורים נוצצים הנהוגים עד עכשיו. ובווארשה, ובכל עיר פולנית אחרת, יישאר, יקוים ויישמר זכר כלשהו של הגטו כמות שהוא, כפי שנמצאהו, בכל אימת הדרס והחורבן. נקיף את השריד הזה של חרפת שונאינו ותפארת גיבורינו המעונים בשלשלאות שיותכו משלל תותחי היטלר, ובכל יום ויום נשזור פרחים רעננים וחיים בתוך חוליות הברזל, למען יישאר לעולם ועד זכרון רענן וחי בלב הדורות הבאים על העם שנטבח, ואות כי צערנו עליו תמיד חי ורענן.

לכנסית המזכרות הלאומיות ייווסף עוד זכרון אחד.

נביא שמה את הילדים ונספר על מעשה העינויים האיום ביותר בתולדות העולם. במרכזה של מצבת־זכרון זו, שהטראגיות שלה תובלט על־ידי בתי־הזכוכית המודרניים של העיר שתיבנה מחדש בארצות האלוקים, תבער אש שלא תכבה לעולם. העוברים והשבים יסירו כובעיהם לפניה.

ומי שהוא נוצרי – יצטלב...

נישא איפוא בגאון, בגאון שביגון, את הדרגה הזאת העולה על כולנה – דרגת היהודי הפולני – אנו שבדרך נס ומקרה נשארנו בחיים. בגאון? מוטב שנאמר מתוך חרטה עמוקה: בבושה וכלימה צורבות. כי זכינו בה בעבור עינוייכם, בעבור תפארתכם, פודינו!

... יתכן איפוא שלא "אנו, יהודי פולין...", כי אם "אנו, **צללי רפאים**, של אחינו הנרצחים, יהודי פולין...".

5

אנו יהודי פולין. אנו, החיים לנצח – כלומר אלה שאבדו בגטאות ובמחנות, ואנו צללי הרפאים – כלומר אלה שיחזרו מעבר לימים ולאוקיאנוסים לארץ ונהלך אימים בתוך ההריסות בגופותינו שנשארו שלמות ובצלם הבלהות של נפשותינו הקיימות כביכול.

אנו, האמת שבקברים, ואנו האשליה שבקיום, אנו, מיליוני החללים, ואנו האלפים או הרבבות של לא־חללים כביכול; אנו, קבר־אחים גדול לאין סוף; אנו, בית־העלמין שלא היה ולא יהיה כמוהו בהיסטוריה.

אנו, שנחנקנו בתאי־הגאזים והותכנו לסבון, שלא ימחה את עקבות דמנו ולא את כתם חטאותיו של העולם אשר חטא לנו.

אנו, שמוחותינו הותזו על קירות דירותינו הקטנות והעלובות, ועל הכתלים שמתחתם ירו בנו והרגו אותנו בהמון – רק בגלל היותנו יהודים.

אנו, הגולגולתא שעליה יכול היה לעמוד יער עבות של צלבים. אנו, שלפני אלפיים שנה נתנו לאנושות בן־אדם אחד שנרצח על לא עוון בכפו בידי הקיסרות הרומאית – ומיתה יחידה זו דייה היתה שייעשה לאל. מה דת תצמח ממיליוני המיתות, הייסורים, ההשפלות והזרועות הנצלבות ביאוש אחרון?

אנו, שלוימים, סרולים, מושקות, פארכים, ביילסים, גודלאיים – אנו, אשר שמותינו וכינויינו יעלו בכבוד צליליהם על כל האכילסים, הכרוברים והרישארדים בעלי לבבות האריות.

אנו, שוב בקאטאקומבות – ב"בונקרים" מתחת לרחובות וארשה המרוצפים, המבוססים בצחנת הביבים, לתמהונם של חברינו העכברושים.

אנו, ברובים על המיתרסים, בין הריסות בתינו המופצצים מן האוויר, אנו – חיילי החירות והכבוד...

"וּוֹנָה, אידז' נא וּוֹנָה!". * הלך, רבותי הנכבדים, ומת למען פולין.

אנו, ש"כל מפתן" של בית הנופל עלינו "היה לנו למבצר".

אנו, יהודי פולין, ההופכים לפראים ביערות, המזינים את ילדינו המבוהלים בשורשים ובעשבים, אנו הזוחלים, הרומשים, הסמורים ממתח, כשאנו מזוינים ברובה מיושן בעל שני קנים, שרכשנו בנס או קיבלנו לאחר הפצרות במחיר כסף רב...

"והאם אדוני הנכבד מכיר את הבדיחה על שומר־היער היהודי? מצוינת! היהודון, אדוני שים לב, ירה ומרוב פחד עשה במכנסים, ה־ה־!".

אנו, האיובים, אנו הניובות, אנו המבכים את מאות אלפי האורשולקות** היהודיות שלנו...

אנו, הגאיות העמוקים של עצמות שבורות ורצוצות וגוויות מפותלות המכוסות צלקות.

אנו – צעקת הכאב! צעקה ממושכת כזו, עד שתישמע באוזני הדורות הרחוקים ביותר. אנו, הקינה, הילדה, אנו מקהלת היבבה של אל מלא רחמים, אשר הדו יימסר מדור לדור.

---

* "יונה, לך למלחמה!" – חרוז פולני נפוץ, המלגלג על היהודים שהם חסרי נטיות צבאיות.

** אורשולקה – בתו של המשורר הפולני הנודע יאן קוכאנובסקי (1530–1584), שמתה בצעירותה. אוסף שירי האבל של אביה על מותה, Treny ("קינות", 1580), מפורסם מאוד במסורת הספרותית והתרבותית של פולין.

אנו, המפוארת שבערמות זבל הדמים, שבה זיבלנו את פולין לבעבור יבושם יותר לחם החירות לאלה שיישארו אחרי מותנו.

אנו שריד מזווע, אנו המוהיקאנים האחרונים, פליטי הטבח, אשר איזה בארנום חדש יוכל להוביל בעולם בהכריזו על גבי מודעות צבעוניות: "מחזה שאין כמוהו! The biggest sensation in the world!, יהודים פולנים – חיים ואמיתיים! אנו, חדר האימות, Schrekenskammer, Chambre des Tortures!. אנשים עצבניים מתבקשים לעזוב את האולם!".

אנו היושבים על נהרות ארצות מעבר לים ובוכים כאשר בכינו על נהרות בבל. ובכל כדור העולם מבכה רחל את בניה, אבל אינם! על נהר האדסון, על התמזה, על הפרת, הנילוס, הגנגס והירדן הרינו תועים בגלותנו וקוראים: "וִיסְלָה! ויסלה! ויסלה! אמנו יולדתנו! ויסלה האפורה! לא מזוהרי שמש אָדַמְתִּי, כי אם מדם!"

אנו, אשר אפילו את קברות ילדינו ואמותינו לא נמצא – כי כן ישכבו בשכבות שכבות, כי כן יתפשטו לכל רוחבה של ארץ המולדת לקבורה אחת! ולא יהיה מקום קבוע שתוכל להניח עליו פרחים, כי אם תזורם בתנופת יד רחבה כזורע את הזרע. אולי תקלע למטרה במקרה.

אנו, יהודי פולין... אנו אגדה השותתת דם ודמעות. מי יודע אם לא יהיה צורך לכותבה בפסוקי מקרא: "בעט־ברזל ועפרת לעד בצור יחצבון" (איוב יט, כד). אנו השלב האפוקאליפטי של ההיסטוריה. אנו, קינת ירמיהו:

"... שכבו לארץ חוצות נער וזקן, בתֻלתַי ובחורי נפלו בחרב, הרגת ביום אפך, טבחת לא חמלת..." (איכה ב, כא) "... צמתו בבור חיי וידו אבן בי. צפו מים על ראשי, אמרתי נגזרתי: קראתי שמך ה' מבור תחתיות... (איכה ג, נג־נה), ראיתה ה' עותתי שפטה משפטי... (איכה ג, נט), תשיב להם גמול ה' כמעשה ידיהם: תתן להם מגִנת־לב תאלתך להם: תרדף באף ותשמידם מתחת שמי ה'" (איכה ג, סד־סו).

* * *

מעל אירופה עומד שלד־רפאים עצום, והוא הולך וגדל. בחורי־עיניו הריקים דולקת אש של חימה מסוכנת, והאצבעות נקמצו לאגרוף גרום. והוא, המנהיג והרודן שלנו, יכתיב לנו את זכויותינו ודרישותינו.

מפולנית: **נ. רבן**

מיר, פוילישע יידן...

דער מאמען אין פוילן
אדער דעם ליבסטן שאטן אירן

1

...און איך הער שוין די פראַגע: "פון וואַנען דער דאָזיקער מיר?" די פראַגע איז אין א געוויסער מאָס באַרעבטיקט. ס'שטעלן זי תָּמיד יידן, וועלכע איך האָב דערקלערט, אַז איך בין א פאָליאַק. און איצט וועלן מי די פראַגע שטעלן פאָליאַקן, פאַר דער גאָר גרויסער מערהייט פון וועלכע איך בין און וועל בלייבן אַ ייד. און אָט איז דער ענטפער פאַר די און פאַר יענע.

אַ פאָליאַק בין איך, ווייל, ס'געפעלט מיר אזוי. דאָס איז מיינער אַ דורכויס פריוואַטער ענין, פון וועלכן איך האָב ניט בדעה אָפצוגעבן קיינעם קיין דין־וחשבון, קיינעם גאָרניט אויפקלערן, דערקלערן און באַגרינדן. איך טייל ניט קיין פאָליאַקן אויף "אייגנשטאַמיקע" און "פרעמדשטאַמיקע", איך לאָז עס איבער פאַר די אייגנשטאַמיקע און די פרעמדשטאַמיקע ראַסיסטן, פאַר אייגענע און פאַר פרעמדע היטלעריסטן. אַזוי ווי יידן און אַנדערע פעלקער, טייל איך אויך די פאָליאַקן אויף קלוגע און נאַרישע, אָרנטלעכע און גנבים, אינטעליגענטע און טעמפע, אינטערעסאַנטע און נודנע, באַעוולטע און אַזעלכע וואָס באַגייען עוולות, דזשענטלמענער און ניט־דזשענטלמענער און אַזוי ווייטער. איך טייל אויך פאָליאַקן אויף פאַשיסטן און אַנטיפאַשיסטן. ס'איז קלאָר אַז די דאָזיקע צוויי מחנות זענען ניט קיין איינהייטלעכע, יעדע פון זיי מינעט זיך מיט פאַרבן־ניואנסן פון פאַרשידענער געדיכטקייט. ס'איז אָבער זיכער אַז אַזאַ פאַרטיילונג איז פאַראַן און בקרוב וועט מען די גרענעץ־ליניע קענען גאָר דייטלעך דורכפירן. די ניואנסן וועלן בלייבן ניואנסן, אָבער די פאַרב פון דער עצם ליניע וועט בולטער ווערן און זי וועט זיך פאַרטיפן אויף אַ גאָר באַשטימטן אופן.

איך וואָלט געקענט זאָגן, אַז פון פאָליטישן קוקווינקל טייל איך די פאָליאַקן אויף אַנטיסעמיטן און אַנטיפאַשיסטן. ווייל פאַשיזם איז תָּמיד אַנטיסעמיטיזם. און אַנטיסעמיטיזם איז די אינטערנאַציאָנאַלע שפּראַך פון פאַשיסטן.

2

ווען כ'וואָלט אָבער געדאַרפט בעגרינדן מיין נאַציאָנאַלע אָנגעהעריקייט, אָדער בעסער געזאָגט מיינע נאַציאָנאַלע געפילן, בין איך א פאָליאַק צוליב די סאַמע פראָסטע און כמעט פרימיטיווע סיבות, מערסטנס ראַציאָנעלע, טיילווייז

איראַציאָנעלע, אָבער אָן "מיסטישע" געווירצן. אַ פּאָליאַק צו זיין איז ניט קיין כבוד. ס'איז ניטאָ מיט וואָס זיך צו באַרימען און ס'איז אויך ניט קיין פריווילעגיע. דאָס זעלבע איז מיטן אָטעמען. איך האָב נאָך ניט געטראָפן קיין מענטשן וואָס זאָל זיך באַרימען דערמיט וואָס ער אַטעמט.

א פּאָליאַק בין איך, ווייל איך בין אין פוילן געבוירן געוואָרן, אויסגעוואַקסן, דערצויגן געוואָרן און זיך געלערנט; ווייל אין פוילן בין איך געווען סיי גליקלעך און סיי אָומגליקלעך; ווייל פון גלות ווייל איך זיך אומבאַדינגט אָומקערן קיין פוילן, אפילו אויב מ'וועט מיר ערגעץ אנדערש פארזיכרען גן־עדן־תענוגים.

אַ פּאָליאַק בין איך, צוליב סובטילע זאַבאָבאָנעס, וועלכע איך קען מיט קיין שום שכל און לאָגיק ניט פאַרענטפערן. איך באַגער אָבער אַז נאָכן טויט זאָל מיך קיין שום אַנדערע ערד ניט איינזאָפּן און איינזייגן, נאָר די פוילישע.

אַ פּאָליאַק בין איך, ווייל אַזוי האָט מען מיר אויף פוליש געהאַט געזאָגט אין דער היים פון מיינע עלטערן; ווייל מיט דער פוילישער שפּראַך האָט מען מיך דאָרט פון קינדווייז אָן געהאָדעוועט; ווייל די מאַמע האָט מיך געלערנט פוילישע פערזן און לידלעך; ווייל ווען ס'איז געקומען דער ערשטער דיכטערישער אויפברויז האָט ער זיך אויסגעלאָדן מיט פוילישע ווערטער; ווייל דאָס וואָס איז אין לעבן געוואָרן דאָס סאַמע וויכטיקסטע – דאָס דיכטערישע שאַפן – קען גאָר אויפן זינען ניט קומען אין קיין שום אנדערער שפּראַך, אפילו אויב איך וואָלט זי גערעדט גאר פליסיק.

א פּאָליאַק בין איך, ווייל אויף פוליש האָב איך זיך מתוודה געווען פון מיין ערשטן ליבע־אומרו און אויף פוליש האָב איך געפלאַפּלט וועגן ליבעגליק און וועגן ליבע־שטורעמס.

א פּאָליאַק בין איך אויך דערפאַר, ווייל די בעריאָזע און די ווערבע זענען מיר נעענטער ווי דער פאַלמע – און דער ציטרוס־בוים, און מיצקעוויטש מיט שאָפענען טייערער פון שעקספּירן און בעטהאָווענען, טייערער, צוליב סיבות, וועלכע איך בין ווידער ניט בכוח צו באַגרינדן מיטן שכל.

א פּאָליאַק בין איך, ווייל פון פּאָליאַקן האב איך איבערגענומען א געוויסע צאָל פון זייערע נאַציאָנאַלע חסרונות. א פּאָליאק בין איך, ווייל מיין שנאה צו די פוילישע פאַשיסטן איז גרעסער, ווי צו פאַשיסטן פון אָנדערע נאַציאָנאַליטעטן. און איך האַלט, אז דאָס איז א ביז גאָר ערנסטער סימן פון מיין פוילישקייט.

אבער קודם־כל בין איך א פּאָליאַק דערפאַר, ווייל ס'געפעלט מיר אזוי.

3

אויף דעם הער איך זאָגן: "גוט. אויב שוין טאַקע אַ פּאָליאַק, טאָ פאַר וואָס זשע 'מיר, יידן'? דערויף דין איך מיט אַן ענטפער: **צוליבן בלוט**. – "הייסט עס ראַסיזם?!" – ניין. חלילה־וחס, קיין שום ראַסיזם. פונקט פאַרקערט.

פאַראַן צוויי מינים בלוט: בלוט אין די אָדערן און בלוט פון די אָדערן. דער ערשטער מין איז דער זאַפט פונעם גוף, זיין פאָרשונג געהערט דעריבער צו פיזיאָלאָגן. דער וואָס געפינט אין דעם מין בלוט עפּעס אַנדערע ספּעציעלע אייגנשאַפטן און געהיימע כוחות, אויסער די אָרגאַנישע, דער פאַרוואַנדלט, ווי מיר זעען, שטעט אין פאַרשרפעטע חורבות, שעכט אויס מיליאָנען מענטשן און צום סוף, ווי מיר וועלן נאָך זען, ברענגט ער שחיטה אויף זיין אייגענעם שבט. דער צווייטער מין בלוט איז טאַקע דער, וועלכן דער פירער פונעם אינטערנאַציאָנאַלן פאַשיזם פאַרצאַפּט פון דער מענטשהייט, כדי צו פאַרדאָקומנטירן דעם טריומף פון זיין יוכע איבער מיינער – אָ דאָס איז דאָס בלוט פון אומשולדיק אויסגעמאָרדעטע מיליאָנען מענטשן, בלוט וואָס איז ניט פאַרבאָרגן אין ארטעריעס, נאָר בלוט וואָס איז אַנטפּלעקט געוואָרן. זינט די וועלט איז אַ וועלט איז נאָך ניט געווען אַזאַ פאַרפלייצונג פון מאַרטירער־בלוט, און דאָס בלוט פון די יידן (ניט קיין "יידיש בלוט") פלייצט מיט די ברייטסטע און טיפסטע שטראָמען. די פאַרשוואַרצטע שטראָמען פון דעם בלוט גיסן זיך שוין צונויף אין א שטורעמדיק שוימיקן טייך – **און אין אט דעם נייעם ירדן נעם איך אָן די טבילה איבער אַלע טבילות: די בלוטיקע און הייסע קרושים־ברודערשאַפט מיט יידן.**

נעמט מיך אָן, ברידער, אין אָט דעם בכבודיקן בונד פון אומשולדיק פאַרגאָסענעם בלוט. פון היינט אָן וויל איך געהרן צו דער דאָזיקער קהילה און צו דער דאָזיגער פאַרזאַמלונג. זאָל זשע די דאָזיקע ראַנגע – די ראַנגע פונעם יידן דאָלאָריס קאַוזאַ – געגעבן ווערן דעם פּוילישן פּאָעט דורכן פאָלק פון וועלכן ער שטאַמט. ניט פאַר קיין שום פאַרדינסטן, ווייל איך האָב זיך ביי אייך ניט פאַרדינט. איך וועל עס האַלטן פאַר א דערהייבונג און פאַר דער העכסטער באַלוינונג פאַר די עטלעכע פּוילישע לידער, וועלכע וועלן מיך אפשר איבערלעבן און זייער געדעכניש וועט בלייבן פאַרבונדן מיט מיין נאָמען – דעם נאָמען פון דעם פּוילישן ייד.

4

אויף די אָרעמבענדער, וועלכע איר האָט געטראָגן אין געטאָ, איז א מגן־דוד געווען אָנגעצייכנט. איך גלייב אין אַזאַ צוקונפטיק פּוילן, אין וועלכן דער דאָזיקער שטערן פון די אָרעמבענדער וועט ווערן איינע פון די סאַמע העכסטע אויסצייכענונגען מיט וועלכע מ'וועט באַשענקען די העלדישסטע פּוילישע זעלנער און אפיצירין. זיי וועלן די אויסצייכענונג טראָגן מיט שטאָלץ אויף זייער ברוסט לעבן דעם אמאָליקן "ווירטוטי מיליטארי". ס'וועט אויך זיין אַ "קרייץ פונעם געטא" – א טיף סימבאלישער נאמען. ס'וועט אויך זיין אַן "אָרדן פון דער געלער לאַטע" – אַן אַ סך מער בכבודיקער ווי ניט איינס פון די ביז איצטיקע שיינדלעך. און אין וואַרשע, און אין יעדער אַנדערער פּוילישער שטאָט, וועט מען איבערלאָזן, פאַרפעסטיקן און קאָנסערווירן א פראַגמענט פון

געטאָ אין א ניט־געענדערטן מצב, אַזוי ווי מיר וועלן אים געפינען אין דער גאַנצער פאַרשרפעטער חורבן־אימה. דעם דאָזיקן שאַנד־זכר פון אונדזערע שונאים און רום־דענקמאָל פון אונדזערע פאַרפייניקטע גבורים וועלן מיר ארומרינגלען מיט קייטן געגאָסענע פון היטלעריסטישע האַרמאַטן, און טאָג נאָך טאָג וועלן מיר צווישן די אייזערנע רינגען אַריינפלעכטן פרישע, לעבעדיקע בלומען, כדי ס'זאל אויף אייביקע צייטן פאַרבלייבן פריש און לעבעדיק דאָס געדעכעניש פון קומענדיקע דורות וועגן דעם אויסגעהרגעטן פאָלק, און פאָר אַ סימן אַז אונדזער ווייטיק נאָך אים איז שטענדיק לעבעדיק און פריש.

אין דער פאַרזאַמלונג פון נאַציאָנאַלע געדעכעניש וועט צוקומען נאָך איינע.

מיר וועלן אַהין פירן קינדער און זיי דערציילן וועגן דער סאַמע שוידערלעכסטער פיין פון מענטשן אין דער וועלט־געשיכטע. אין מיטן פונעם דאָזיקן דענקמאָל, וואָס זיין טראַגיזם וועט ארויסגעהויבן ווערן א דאָנק דער ארומרינגלונג פון מאָדערנע, איך האָף צו גאָט, גלעזערנע הייזער פון דער אויפגעבויטער שטאָט, וועט אייביק פלאַמען אַ נר־תמיד. פאַרבייגייער וועלן פאַר אים די היט אראָפנעמען.

און ווער א קריסט – וועט זיך איבערצלמען...

מיר, די אַ דאַנק אַ נס און צופאַל לעבן־געבליבענע, וועלן מיט גאַווה, מיט טרויער־גאַווה טראָגן די דאָזיקע ראַנגע וואָס וועט אַלע אַנדערע פאַרטונקלען – די "ראַנגע פונעם פוילישן יידן". מיט גאַווה? לאַמיר בעסער זאָגן: מיט חרטה און ברענעדיקער בושה. ווייל זי איז אונדז באַשערט געוואָרן פאָר עייער פיין, פאַר אייער רום, איר אויסלייזערס!

...איז אפשר טאַקע ניט "מיר, פולישע יידן..." נאר, "מיר, געשפענסטער, מיר שאָטנס פון אונדזערע אויסגעהרגעטע ברידער, פולישע יידן"...

5

מיר, פולישע יידן... מיר, אייביק לעבעדיקע – דאָס הייסט די, וואָס זענען אין געטאָס און אין לאַגערן אומגעקומען, און מיר געשפענסטער – דאָס הייסט די וואָס וועלן איבער ימים און אָקעאַנען צוריקומען אין לאַנד אריין און וועלן סטראַשען צווישן חורבות מיט אונדזערע אויפגעהיטע גאַנצע גופים און מיט דעם קאַשמאַר פון כלומרשט אויפגעהיטע נשמות.

מיר, דער אמת פון קברים, און מיר, די אילוזיע פון עקסיסטענץ; מיר, מיליאָנען מתים און איבער אַ צענדליק טויזנט אָדער אפשר עטלעכע צענדליק טויזנט כלומרשטע ניט־מתים; מיר, אומענדלעך גרויסער ברודער־קבר; מיר, בית־החיים, וואָס די געשיכטע האָט נאָך אזוינס ניט געזען און וועט ניט זען.

מיר, דערשטיקטע אין גאַזקאַמערן און איבערגעגאָסענע אין זייף, מיט וועלכער מ'וועט ניט אָפּוואַשן די שפורן פון אונדזער בלוט און דעם זינדפלעק פון דער וועלט לגבי אונדז.

מיר, וועמענס געהירן האָבן באַשפּריצט די ווענט פון אונדזערע אָרעמאַנסקע דירהלעך און די מויערן ביי וועלכע מ׳האָט אונדז מאַסנווייז געשאָסן, נאָר דערפאַר ווײַל מיר זענען יידן.

מיר, די גָלגָלתָא, אויף וועלכער מ׳וואָלט געקענט אַוועקשטעלן א ניט־דורכדרינגלעכן קרײַצנוואַלד. מיר, וואָס האָבן מיט צווײַ טויזנט יאָר צוריק געגעבן דער מענטשהייט אײַנעם אַ מענטשנזון וואָס איז אומשולדיק דערמאָרדעט געוואָרן דורך דער רוימישער אימפּעריע – און דער אײַנציקער טויט איז געגוג געווען ער זאָל אַ גאָט ווערן. וואָס זשע פאַר א גלויבן וועט אויסוואַקסן פון מיליאָנען טויטן, פיינען, דערנידעריקונגען און אין לעצטער אימה צעקרײַצטע אָרמעס?

מיר שלוימעס, סרולן, מאָשקעס, פאַרכעס, ביילישעס, גודלאַיען – מיר, וועמעס נעמען און צונעמען וועלן איבערשטייגן מיטן נאָבעלן ווילקלאַנג אלע מעגלעכע אכילעסעס, כראָבערעס און רישאָרדן מיט די לייבנהערצער.

מיר, ווידער אין קאַטאַקאָמבעס – אין ״בונקערס״ אונטער די וואַרשעווער ברוקירטע גאַסן, מיר, וואָס האָבן ארויסגערופן א שטוינען ביי אונדזערע מיט־חברים, די שטשורעס, קריכנדיק אינעם געשטאנק פון אפגוס.

מיר, מיט ביקסן אויף באַריקאַדעס, צווישן די חורבות פון אונדזערע היימען, וואָס זענען באָמבאַרדירט געוואָרן פון דער לופטן; מיר – זעלנער פון פרײַדהייט און פון כבוד.

״יוינה, אידשז נאַ וואָינע!״* ער איז טאקע געגאנגען, געערטע הערן, און פאַר פוילן אומגעקומען.

מיר, פאַר וועלכע ״יעדע שוועל איז אַ פעסטונג געווען״ פון יעדן איבער אונדז פאַלנדיקן הויז.

מיר, פוילישע יידן, פאַרווילדעוועטע אין וועלדער, וואָס האָבן אונדזערע צעשראָקענעַ קינדער געקאַרמעט מיט וואָרצעלעך און מיט גראָז, מיר פויזנדיקע, קריכנדיקע, אָנגעשפּיצטע, מיט עפּעס אן אַלטפרענקיש ביקסל, וואָס מיר האבן מיט נסים פאַר גראָב געלט אויסגעבעטלט...

״צי קען דער געערטער הער דעם וויץ וועגן דעם ייד, דעם גאַיאָווע? אן אויסגעצייכנטער! דאָס יידל, הערט זיך צו, האָט אויסגעשאסן און פאַר פחד אָנגעמאַכט אין די הויזן! האַ, האַ!״.

מיר, איובס, מיר, ניאבעס, מיר אבלים נאָך אונדזערע הונדערטער טויזנטער יידישע אורשולקעס...**.

---

* ״יונה, גיי אויף דער מלחמה!״ – אַ פאַרשפּרײַטער פוילישער גראַם, וואָס מאַכט חוזק פון יידן וועלכע האָבן ניט קיין מיליטערישע נייגונגען.

** אורשולקאַ – די יונג־פאַרשטאָרבענע טאָכטער פונעם באָריטמן פוילישן פּאָעט יאַן קאָכאַנאָווסקי (1530–1584). איר פאָטערס זאַמלונג פון קלאָגלידער אויף איר טויט – Treny (״קינות״, 1580) איז גאָר באַרימט אין דער פוילישער ליטעראַטור־און קולטורטראַדיציע.

מיר, טיפע גריבער מיט צעהאַקטע צעברעקלטע בײַנער און מיט צעדרייטע גופים באַדעקטע מיט שמיץ־סימנים.

מיר – דער ווײַטיק־געשרײַ! אזא אויסגעצויגענער געשריי אַז די ווײַטסטע יאָרהונדערטער וועלן אים דערהערן. מיר, די קלאָג, דאָס וואָיען, דער כאָר וואָס פאַרגייט זיך אין אַזאַ אל מלא רחמים, אַז זיין ווידערקול וועט איבערהילכן פון יאָרהונדערט אין יאָרהונדערט.

מיר, די קופע פון בלוטיקער באַמיסטיקונג, די סאַמע פײַנסטע אין דער געשיכטע, מיט וועלכער מיר האָבן באַפרוכפערט פוילן, ס׳זאָל זיי בעסער שמעקן דאָס פרײַהײַט־ברויט, די, וואָס וועלן אונדז איבערלעבן.

מיר, דער מאַקאַברישער איבערבלײַב, מיר די לעצטע מאָהיקאַנער, די ניט־דערשאָבטענע פון דער שחיטה, וואָס עפּעס א נייער באַרנום קען ארומפירן איבער דער וועלט, מעלדנדיק אויף פאַרביקע פלאַקאַטן: "א בייז־וווּנדער צו זען! The biggest sensation in the world! פוילישע יידן – לעבעדיקע אין דער אמתן! מיר, גרויל־קאַבינעט Schrekenskammer, Chambre des Tortures! נערוועישע מענטשן ווערן געבעטן פאַרלאָזן דעם זאַל!"

מיר, וואָס זיצן ביי די טײַכן פון די לענדער אויף יענער זײַט ים און ווײַנען ווי א מאָל בײַ די טײַכן פון בבל. איבער דעם גאַנצן וועלטקײַלעך באַווײַנט רחל אירע קינדער וואָס זענען מער ניטאָ! מיר בלאָנקען ארום בײַ דעם טײַך האָדסאָן, בײַ דער טעמז, איבערן פרת, נילוס, גאַנגעס און ירדן – אין אונדזער גאָרער צעשפּרײַטונג – רופנדיק: "ווײַסל! ווײַסל! ווײַסל! מאַמע געטרײַע! דו גרויע ווײַסל! ניט פון זונאויפגאַנג ביסטו רויט, נאָר פון בלוט!"

מיר, וואָס וועלן אפילו די קברים פון אונדזערע קינדער און מאמעס ניט אָפּגעפינען – אַזוי האָבן זײַ זיך אויסגעלייגט אין שיכטן, אַזוי וועלן זײַ זיך פאַרשפּרײַטן אין דער ברײַט איבערן גאַנצן הײַמלאַנד אין אײַן קבר! און עס וועט ניט זײַן קײַן באַשטימט אָרט זאָלסט אויף אים קענען בלומען אוועקלייגן, אָבער אַזוי ווי דער זײַער זוימען, וועסטו מיט א ברײַטן צעוואָרף פון די הענט פאַרוואַרפן. אפשר וועסטו על־פי צופאַל טרעפן.

מיר, פוילישע יידן... מיר, אַ לעגענדע, פאַרטריפט מיט בלוט און מיט טרערן. ווער ווײַסט צי מ׳וועט זי ניט דאַרפן מיט תנ"ך־פסוקים אויפשרייבן: "מיט אַן אײַזערנער פען און בלײַ אויף אײַביק אין פעלדז איינגעהאקט" (איוב, יט, כד). מיר, די אַפּאַקאַליפּטישע סטאַדיע פון דער געשיכטע. מיר, ירמיהוס געקלאָג:

"אויף דער ערד אין די גאַסן ליגן אַלט און יונג; מײַנע מײדלעך און מײַנע בחורים זענען געפאַלן פון שווערד; האָסט געהרגעט אין טאָג פון דײַן צאָרן, געשאָבטן אָן רחמנות..." (איכה, ב,כא)

"... זיי האבן פאַרשניטן אין גרוב מײַן לעבן, און שטײַנער האָבן זיי געוואָרפן אויף מיר. וואַסערן האָבן געפלייצט אויף מײַן קאָפּ, איך האָב געזאָגט: איך בין פאַרשניטן. איך האָב גערופן דײַן נאָמען, גאָט, פון דער אונטערשטער גרוב..." (איכה, ג,נג־נה) "...האָסט געזען, גאָט, מײַן קריוודע, משפט דײַן משפט." (איכה, ג,נט) "...זאָלסט זײַ אומקערן, גאָט, א פאַרגעלטונג לויט די מעשים פון זײַערע

הענט. זאָלסט זײַ געבן האַרצדולעניש; דײַן קללה אויף זיי! זאָלסט זיי יאָגן מיט צאָרן, און זײַ פאַרטיליקן פון אונטער די הימלען פון גאָט." (איכה, ג, סד–סו).

* * *

איבער אייראָפּע שטײַט אַ ריזיקער און כסדר וואַקסנדיקער געשפענסט־סקעלעט. אין זײַנע פוסטע אויגנלעכער לײַכט דאָס פײַער פון געפערלעכן כעס, און זיינע פינגער זענען אין אַ בײַנערדיקער פויסט פאַרקלעמט. און ער, אונדזער פירער און דיקטאַטאָר, וועט אונדזערע רעכט און פאָדערונגען אונדז דיקטירן.

פון פויליש: **חנא שמערוק**

nich! Goń ich w zapalczywości, a zgładź ich, aby nie byli pod niebem Twoim, O Panie!" (Treny Jeremiaszowe, III).

* * *

Nad Europą stoi olbrzymi i wciąż rosnący widmowy Kościotrup. W jego pustych oczodołach świeci ogień niebezpiecznego gniewu, a palce zacisnęły się w koscistą pięść. I On, nasz Wódz i Dyktator, będzie nam dyktowal prawa nasze i żądania.

"A zna szanowny pan dowcip o Żydzie-gajowym? Pyszny! Żyd-jucha, uważa pan, wypalił i ze strachu w portki zrobił! Ha, ha!"

My, Hiobowie, my Nioby, my na pokucie po setkach tysięcy naszych żydowskich Urszulek...

My, głębokie doły potrzaskanych, pomiażdżonych kości i poskręcanych, pręgami pokrytych zwłok.

My — krzyk bólu! Krzyk tak przeciągły, że go najdalsze wieki usłyszą. My Lament, my Wycie, my Chór, zawodzący mogilne El mole rachamim, którego echo stulecie będzie stuleciu przekazywać.

My, najwspanialsza w dziejach kupa krwawego nawozu, którym użyźniliśmy Polskę, aby tym, co nas przeżyją, lepiej smakowal chleb wolności.

My, makabryczny rezerwat, my ostatni Mohikanie, niedobitki rzezi, które jakiś nowy Barnum może obwozić po świecie, obwieszczając na pstrych plakatach! "Niesłychane widowisko! The biggest sensation in the world! Żydzi polscy — żywi i prawdziwi!" My, Gabinet Okropności, Schreckenskammer, Chambre des Tortures! "Osoby nerwowe uprasza sie o opuszcznie sali!"

My, nad rzekami zamorskich krain siedzący i płaczący, jak ongi nad rzekami Babilonu. Po całym okręgu świata płacze Rachel dzieci swoje, aleć ich niemasz! Nad rzeką Hudson, nad Tamizą, nad Eufratem, Nilem, Gangesem i Jordanem błąkamy się w rozproszeniu naszym wołając! "Wisło! Wisło! Wisło! Matko rodzona! Szara Wisło, nie od brzasku różowa, ale od krwi!"

My, którzy nawet grobów dzieci naszych i matek nie odnajdziemy — tak się warstwami poukładają, tak się na całą ojczyznę wszerz rozpostrą w jedno pogrzebanie! I nie będzie upatrzonego miejsca, żebyś mógł na nim kwiaty położyć, ale, jak siewca ziarno, będziesz je szerokim rozmachem rąk rozrzucał. Może przypadkiem trafisz.

My Żydzi polscy... My, legenda, krwią i łzami ociekająca. Kto wie, czy jej nie trzeba będzie pisać biblijnymi wersetami: "Oby rylcem żelaznym i ołowiem na wieczną pamiątkę wydrążona była" (Hiob XIX, 24).. My, apokaliptyczne stadium dziejów. My — Jeremiaszowe Treny"!

..."Leży na ziemi po ulicach dziecię i starzec, panny moje i młodzieńcy moi polegli od miecza; pobiłeś ich w dzień zapalczywości twojej, pomordowałeś ich a nie sfolgowałeś"...

..."Wrzucili do dołu żywot mój, a przywalili mię kamieniem. Wezbrały wody nad głową moją i rzekłem: Jużci po mnie! ...Wzywam imienia Twego, o Panie, z dołu bardzo głębokiego... Widzisz, o Panie, bezprawie, które mi się dzieje, osądź-że sprawę moją... Oddajże im nagrodę, Panie, według sprawy rąk ich! Dajże im zatwardziałe serce i przekleństwo swe na

Więc z dumą, z żalobną dumą będziemy nosić tę rangę, wszystkie inne zaćmiewającą — rangę Żyda Polskiego — my, cudem i przypadkiem pozostali przy zyciu. Z dumą? Powiedzmy raczej ze skruchą i żrącym wstydem. Bo przypadła nam ona za waszą mękę, za waszą chwałę, Odkupiciele!

...Więc może nie "My Żydzi Polscy", ale "My, Widma, my Cienie pomordowanych braci naszych, Żydów Polskich"...

5

My, Żydzi Polscy... My, wiecznie żywi — to znaczy ci, którzy zginęli w ghettach i obozach, i my widma — to znaczy ci, którzy z za mórz i oceanów wrócimy do kraju i będziemy straszyć śród ruin swymi w całosci zachowanymi cielskami i upiornością niby-to zachowanych dusz.

My, prawda grobów, i my złuda istnienia; my, miliony trupów i kilkanaście, może kilkadziesiąt tysięcy niby-nietrupów; my, nieskończenie wielka bratnia mogiła; my kirkut, jakiego dzieje nie widzialy i nie zobaczą.

My, poduszeni w komorach gazowych i przetopieni na mydło, którym nie zmyje się ani śladów naszej kwi ani piętna grzechów świata wobec nas.

My, których mózgi tryskały na ściany naszych nędzarskich mieszkanek i na mury, pod którymi nas masowo rozstrzeliwano — tylko za to, że jesteśmy Żydami.

My, Golgota, na której mógłby stanąć nieprzebyty las krzyżów. My, którzyśmy dwa tysiące lat temu dali ludzkosci jednego niewinnie przez Imperium Romanum Zamordowanego Syna Człowieczego — i wystarczylo tej jednej śmierci, aby się stał Bogiem. Jaka religia urośnie z milionów śmierci, tortur, poniżeń i rozkrzyżowanych w ostatniej rozpaczy ramion?

My, Szlojmy, Srule, Mośki, parchy, bejlisy, gudłaje — my których imiona i przezwiska prześcigną w dostojnosći brzmienia wszelkich Achillesów, Chrobrych i Ryszardów o Lwich Sercach.

My, znowu w katakumbach — w bunkrach" pod brukiem Warszawy, człapiący w smrodzie scieków, ku zdziwieniu naszych kompanów — szczurów.

My, z karabinami na barykadach, śród ruin naszych bombardowanych z powietrza domostw; my — żołnierze wolności i honoru...

"Jojne, idź na wojnę!" Poszedł, szanowni panowie i zginął za Polskę.

My, którym "twierdza był każdy próg" każdego walącego się na nas domu.

My, Żydzi polscy, dziczejący w lasach, karmiący przerażone nasze dzieci korzonkami i trawą, my pełzający, czołgajacy się, nastroszeni, z jakąś cudem zdobytą lub za grube pieniądze wybłaganą staroświecką dwururką...

nych, ale bez "mistycznej" przyprawy. Być Polakiem — to ani zaszczyt, ani chluba, ani przywilej. To samo jest z oddychaniem. Nie spotkałem jeszcze człowieka, który jest dumny z tego, że oddycha.

Polak — bo się w Polsce urodziłem, wzrosłem, wychowałem, nauczyłem; bo w Polsce byłem szczęśliwy i nieszczęśliwy; bo z wygnania chcę koniecznie wrócić do Polski, choćby mi gdzie indziej rajskie rozkosze zapewniono.

Polak — bo dla czułego przesądu, którego żadna racja ani logika nie potrafi wytłumaczyć, pragnę, aby mnie po śmierci wchłonęła i wessała ziemia polska, nie żadna inna.

Polak — bo mi tak w domu rodzicielskim po polsku powiedziano; bo mnie tam polską mową od niemowlęctwa karmiono; bo mnie matka uczyła polskich wierszy i piosenek; bo gdy przyszedł pierwszy wstrząs poezji, to wyładował się polskimi słowami; bo to, co w życiu stało się najważniejsze — twórczość poetycka — jest nie do pomyślenia w żadnym innym języku choćbym nim jak najbieglej mówił.

Polak — bo po polsku spowiadałem się z niepokojów pierwszej miłości i po polsku bełkotałem o jej szczęściu i burzach.

Polak dlatego także, że brzoza i wierzba są mi bliższe niż palma i cytrus, a Mickiewicz i Chopin droższi, niż Szekspir i Bethoven, Droższi dla powodów, których znowu żadną racją nie potrafię uzasadnić.

Polak — bo przejąłem od Polaków pewną ilość ich wad narodowych.

Polak — bo moja nienawiść do faszystów polskich jest większa, niż do faszystów innych narodowości. I uważam to za bardzo poważną cechę mojej polskosci.

Ale przede wszystkim — Polak dlatego, że mi się tak podoba.

3

Na to słyszę głosy: "Dobrze. Ale jeżeli Polak, to w takim razie dlaczego "MY, ŻYDZI"? Służę odpowiedzią: Z POWODU KRWI. — "Więc rasizm?!" — Nie. Wcale nie rasizm. Wprost przeciwnie.

Dwojaka jest krew: ta w żyłach i ta z żył. Pierwsza jest sokiem cielesnym, więc badanie jej należy do fizjologów. Kto tej krwi przypisuje jakieś inne, poza organicznymi, specjalne właściwości i tajemnicze moce, ten, jak to widzimy, w konsekwencji obraca miasta w zgliszcza, wyrzyna miliony ludzi i wreszcie, jak to zobaczymy, sprowadza rzeź na własny swój szczep.

Druga krew — to ta własnie, którą ów herszt miedzynarodowego faszyzmu wytacza z ludzkosci, aby zadokumentować tryumf swojej juchy nad

MY, ŻYDZI POLSCY ...

Matce w Polsce
lub najukochańszemu Jej cieniowi.

1

...I odrazu słyszę pytanie! "Skąd to MY?" Pytanie w pewnym stopniu uzasadnione. Zadają mi je Żydzi, którym zawsze tłumaczyłem, że jestem Polakiem, a teraz zadadzą mi je Polacy, dla których, w znakomitej ich większosci, jestem i będę Żydem. Oto odpowiedź dla jednych i drugich.

Jestem Polakiem, bo mi się tak podoba. To moja sciśle prywatna sprawa, z której nikomu nie mam zamiaru zdawać relacji, ani wyjaśniać jej, tłumaczyć, uzasadniać. Nie dzielę Polaków na "rodowitych" i "nierodowitych", pozostawiając to rodowitym i nierodowitym rasistom, rodzimym i nierodzimym hitlerowcom. Dzielę Polaków, jak Żydów i jak inne narody, na mądrych i głupich, uczciwych i złodziei, inteligentnych i tępych, interesujacych i nudnych, krzywdzonych i krzywdzących, gentelmenów in nie-gentelmenów etc. Dzielę też Polaków, jak Żydów i jak inne narody, na mądrych i głupich, uczciwych i złodziei, inteligentnych i tępych, interesujących i nudnych, krzywdzonych i krzywdzących, gentelmenów in nie-gentelmenów etc. Dzielę też Polaków na faszystów i kontr-faszystów. Te dwa obozy nie są oczywiście jednolite, każdy z nich mieni się odcieniami barw o rozmaitym zgęszczeniu. Ale linia podziału napewno istnieje, a wkrótce da się całkiem wyraźnie przeprowadzić. Odcienie zostaną odcieniami, lecz barwa samej linii zjaskrawieje i pogłębi się w zdecydowany sposób.

Mógłbym powiedzieć, że w płaszczyźnie politycznej dzielę Polaków na antysemitów i anty-faszystów. Bo faszyzm to zawsze antysemityzm. Antysemityzm jest międzynarodowym językiem faszystów.

2

Gdyby jednak przyszło do uzasadniania swej narodowości, a raczej narodowego poczucia, to jestem Polakiem dla najprostszych, niemal prymitywnych powodów, przeważnie racjonalnych, częściowo irracjonal-

We, who will not even find the graves of our mothers and children, so deep are the layers, so widely spread all over the country in one huge burial ground. There will be no one sacred plot upon which to lay our flowers; but even as a sower sows grain so shall we fling them in a wide gesture. And, one maybe will find the spot.

We, Polish Jews... We, the legend dripping with tears and blood. A legend, perhaps, fit only to be told in Biblical verses: "graven with an iron pen and read in the rock forever" (Job XIX, 24). We — the Apocalyptical stage of history. We — Jeremiah's Lamentations:

..."The young and the old lie on the ground in the streets: my virgins and my young men are fallen by the sword; thou hast slain them in the day of thine anger; thou hast killed, and not pitied."...

..."They have cut off my life in the dungeon, and cast a stone upon me. Waters flowed over my head, then I said, I am cut off! ...I called upon thy name, O Lord, out of the low dungeon... O Lord, thou hast seen my wrong: judge thou my cause ... Render unto them a recompense, O Lord, according to the work of their hands! Give them sorrow of heart, thy curse unto them. Persecute and destroy them in anger from under the heavens of the Lord!" (Jeremiah, Lamentations, III).

* * *

A huge and still growing ghost-skeleton looms over Europe. From his empty eyesockets blazes the fire of dangerous wrath, and his fingers are clutched in a bony fist. It is He — our Leader, our Dictator who shall dictate our rights and our demands.

Translated by Mrs. R. Langer, first published in *Free World*, New-York, July 1944.

"Kike, go and fight!"** He did, Gentlemen, and laid down his life for Poland.

We, who made a fortress of every threshold while house after house crashed about us.

We, Polish Jews growing wild in forests, feeding our terrified children on roots and grass; we crawling, crouching, bedraggled and unkempt, armed with an antique shotgun obtained by some miraculous feat of begging and bribing.

"Have you heard the one about the Jewish game-keeper? It's a riot. The jew fired; and by golly if he didn't wet his pants from fright! Ha! Ha!"

We, Jobs, we Niobes, mourning the loss of hundreds of thousands of our Jewish Urszulkas***...

We, deep pits of broken, crushed bones and twisted, welted bodies;

We — the scream of pain! A scream so shrill that the most distant ages shall hear it. We — the Lament, the Howl, we — the Choir chanting a sepulchral El Male Rachamim whose echo will be passed from one century to the next.

We — history's most glorious heap of bloody manure with which we have fertilized the Polish soil so that the bread of freedom may be sweeter for those who will survive us.

We, the macabre remnants, we — the last of the Mohicans, the pitiful survivors of slaughter whom some new Barnum may well exhibit throughout the world, proclaiming upon multicolored billboards: "Super Show! The biggest sensation of the World! Genuine Polish Jews. Alive!" We, the Chamber of Horrors, Schreckenskammer, Chambre des Tortures! "Nervous persons better leave the audience!"

We, who sit and weep upon the shores of distant rivers, as once we sat on the banks of the rivers of Babylon. All over the world does Rachel bewail her children, and they are no more. On the banks of the Hudson, of the Thames, of the Euphrates and the Nile, of the Ganges and Jordan we wander, scattered and forlorn, crying: "Vistula! Vistula! Vistula! Mother of ours! Grey Vistula turned rosy not with the rosiness of dawn but that of blood!"

** In the original: "Jojne, idź na wojne!" — "Jonah, go to war!" — a well-known Polish rhyme which mocks the Jews for their lack of military aptitude.

*** Urszulka — the daughter of the famous Polish poet Jan Kochanowski (1530–1584) who died in her youth. Her father's collection of elegies upon her death *Treny* (1580 — "Dirges") is very famous in the literary and cultural traditions of Poland. In the original English translation "Jewish Urszulkas" was rendered as "little ones".

rather say: with contrition and gnawing shame. For it was bestowed upon us for the sake of your torment, your glory, Redeemers!

...And so perhaps I should not say "we Polish Jews," but "we ghosts, we shadows of our slaughtered brethren, the Polish Jews."...

5

We Polish Jews... We, everliving, who have perished in the ghettos and camps, and we ghosts who, from across seas and oceans, will some day return to the homeland and haunt the ruins in our unscarred bodies and our wretched, presumably spared souls.

We, the truth of the graves, and we, the illusion of living; we, millions of corpses and we, a few, perhaps a score of thousands of quasi non-corpses; we, that boundless brotherly tomb, we, a Jewish burial ground such as was never seen before and will never be seen again.

We, suffocated in gas-chambers and turned into soap — a soap that will not wash clean the stains of our blood nor the stigma of the sin the world has perpetrated upon us.

We, whose brains spattered upon the walls of our miserable dwellings and the walls under which we were stood for mass execution solely because we were Jews.

We, the Golgotha upon which an endless forest of crosses could be raised. We, who two thousand years ago gave humanity a Son of Man slaughtered by the Roman Empire, and this one innocent death was enough to make Him God. What religion will arise from millions of deaths, tortures, degradations and arms stretched wide in the last agony of despair?

We Abies, we Kikes, We Sheenies* whose names and nick-names will some day exceed in dignity those of Achilles, Boleslaus the Brave, and Richard Coeur-de-Lion.

We, once more in the catacombs, in the manholes under Warsaw pavements, splashing in the stink of sewers to the surprise of our companions — the rats.

We, rifle in hand upon barricades, amidst the ruins of our homes bombed from the sky above; we — soldiers of honor and freedom.

---

* The original here consists of a string of names and nicknames for Jews which were common in Polish.

flood of martyr blood, and the blood of Jews (not Jewish blood, mind you) flows in widest and deepest streams. Already its blackening rivulets are flowing together into a tempestuous river. AND IT IS IN THIS NEW JORDAN THAT I BEG TO RECEIVE THE BAPTISM OF BAPTISMS; THE BLOODY, BURNING, MARTYRED BROTHERHOOD OF JEWS.

Take me, my brethren, into that glorious bond of Innocently Shed Blood. To that community, to that church I want to belong from now on.

Let that high rank — the rank of the Jew Doloris Causa — be bestowed upon a Polish poet by the nation which produced him. Not for my merit, for I can claim none in your eyes. I will consider it a promotion and the highest award for those few Polish poems which may survive me and will be connected with the memory of my name — the name of a Polish Jew.

4

Upon the armbands which you wore in the ghetto the star of David was painted. I believe in a future Poland in which that star of your armbands will become the highest order bestowed upon the bravest among Polish officers and soldiers. They will wear it proudly upon their breast next to the old Virtuti Militari. There also will be a Cross of the Ghetto — a deeply symbolic name. There will be the Order of the Yellow Patch, denoting more merit than many a present tinsel. And there shall be in Warsaw and in every other Polish city some fragment of the ghetto left standing and preserved in its present form in all its horror of ruin and destruction. We shall surround that monument to the ignominy of our foes and to the glory of our tortured heroes with chains wrought from captured Hitler's guns, and every day we shall twine fresh live flowers into its iron links, so that the memory of the massacred people shall remain forever fresh in the minds of the generations to come, and also as a sign of our undying sorrow for them.

Thus a new monument will be added to the national shrine.

There we will lead our children, and tell them of the most monstrous martyrdom of people known to the history of mankind. And in the center of this mounment, its tragedy enhanced by the rebuilt magnificence of the surrounding city, there will burn an eternal fire. Passersby will uncover their heads before it.

And those who are Christians will cross themselves.

Thus it will be with pride, mournful pride, that we shall count ourselves of that glorious rank which will outshine all others — the rank of the *Polish Jew*, we who by miracle or by chance have remained alive. With pride? Let us

I am a Pole because it was in Poland that I was born and bred, that I grew up and learned; because it was in Poland that I was happy and unhappy; because from exile it is to Poland that I want to return, even though I were promised the joys of paradise elsewhere.

A Pole — because, due to some tender prejudice which I am unable to justify by any logic or reason, I desire after death to be absorbed and dissolved into Polish soil and none other.

A Pole — because I have been told so in Polish in my own paternal home, because since infancy I have been nurtured in the Polish tongue; because my mother taught me Polish songs and Polish rhymes; because when poetry first seized me, it was in Polish words that it burst forth; because what in my life became paramount — poetical creation — would be unthinkable in any other tongue no matter how fluent I might become in it.

A Pole — because it was in Polish that I confessed to the quiverings of my first love, and in Polish that I babbled of its bliss and storm.

A Pole — also because the birch and the willow are closer to my heart than palms and citrus trees, and Mickiewicz and Chopin dearer than Shakespeare and Beethoven. Dearer for reasons which again I'd be at a loss to explain.

A Pole — because I have taken over from the Poles quite a few of their national faults. A Pole — because my hatred of Polish Fascists is greater then my hatred of Fascists of other nationalities. And I consider that particular point as a strong mark of my nationality.

Above all a Pole — because I want to be.

3

"All right," someone will say, "granted you are a Pole. But in that case, why 'we JEWS'?" To which I answer: BECAUSE OF BLOOD. "Then racialism again?" No, not racialism at all. Quite the contrary.

There are two kinds of blood: that inside of veins, and that which spurts from them. The first is the sap of the body, and as such comes under the realm of physiologists. Whoever attributes to this blood any other than biologocal characteristics and powers will in consequence, as we have seen, turn towns into smoking ruins, will slaughter millions of people, and at last, as we shall yet see, bring carnage upon his own kin.

The other kind of blood is the same blood but spilled by this gang-leader of international Fascism to testify to the triumph of his gore over mine, the blood of millions of murdered innocents, a blood not hidden in arteries but revealed to the world. Never since the dawn of mankind has there been such a

WE, POLISH JEWS ...

To my Mother in Poland
or to her beloved Shadow

1

...And immediately I can hear the question: "What do you mean — *WE?* The question I grant you is natural enough. Jews to whom I am wont to explain that I am a Pole have asked it. So will the Poles to the overwhelming majority of whom I am and shall remain a Jew. Here is my answer to both.

I am a Pole because I want to be. It's nobody's business but my own. I certainly have not the slightest intention of rendering account, explaining, or justifying it to anyone. I do not divide Poles into pure-stock Poles and alien-stock Poles. I leave such classification to pure and alien-stock advocates of racialism, to domestic and foreign Nazis. I divide Poles just as I divide Jews and all other nations into the intelligent and the fools, the honest and the dishonest, the brilliant and the dull-witted, the exploited and the exploiters, gentlemen and cads. I also divide Poles into Fascists and anti-Fascists. Neither of these groups is of course homogeneous; each shimmers with a variety of hues and shades. But a dividing line certainly does exist, and soon will become quite apparent. Shades may remain, but the color of the dividing line itself will both brighten and deepen to a marked degree.

I can say that in the realm of politics I divide Poles into anti-Semites and anti-Fascists. For Fascism means always anti-Semitism. Anti-Semitism is the international language of Fascism.

2

If, however, *it* comes to explaining my nationality, or rather my sense of national belonging, then I am a Pole for the most simple, almost primitive reasons. Mostly rational, partly irrational, but devoid of any "mystical" flourishes. To be a Pole is neither an honor nor a glory nor a privilege. It is like breathing. I have not yet met a man who is proud of breathing.

population about 250 Jews survived, among them a number rescued from the Nazi camps; more than 100 saved in the Soviet Union; and about 100 who were saved in their hiding places with the assistance of local residents. Of the latter, a few resided in Brody for a while after the war before leaving their city.

the warehouse and treasury of the **Judenrat** in order to obtain food and money. There is a story told of two Jewish youths whom the police captured in the forest and imprisoned in the town jail. They killed one of the jailers, fled the jail and entered the ghetto. This served as an excuse for a German reprisal on May 13, 1943. Both in the ghetto, and perhaps in the camp as well, attempts were made to establish an underground organization, to make and maintain contact with the groups in the forest, and organize the escape of the youth to them.

The ghetto in Brody was wiped out on May 21, 1943, the day before *Lag Ba'Omer* 5703. The police surrounded the ghetto at night, set up machine guns, and started the "action". The people were taken from their houses and driven into the market square. All valuables in their possession were taken and they were ordered to kneel with their hands behind their heads. From the market square they were led in groups to the train station and loaded onto freight cars. Even the Jews of the camps who had planned to go work were taken to the train station. In order to drive all the Jews out, the Germans set fire to the buildings of the ghetto. Dreadful sights followed: people engulfed in flames, the weak slaughtered, babies' heads smashed. The walls of the buildings were splattered with blood. The number of those deported for destruction (they were taken to Majdanek in the Lublin district) came to 3,500, and the number killed on the spot — a few hundred. All that remained in the ghetto was a handful of people in hiding.

Among the victims of the extermination "action" were the members of the last **Judenrat: Chairman Itche Katz** (who, as mentioned, had also served for a while as the commander of the Jewish Police), as well as members **Chaim Mordechai Harash** (grain merchant), **Bezalel Meles** (Zionist worker), and **Leon Broczyner** (electrical equipment dealer). It is likely that also among the members of this **Judenrat** were attorney **Bernard Horn, Sigmund Liphschütz** (Zionist worker and mill owner), and **Herz Feiering** (feather exporter). According to one of the versions, the camp remained in existence for another month or two but with a limited number of Jews.

The hunt for hidden Jews continued throughout the city and surrounding area long after the ghetto of Brody had been liquidated. Those caught were herded into barracks and shot to death.

After the liberation of the city by the Soviet Army (July 18, 1944), most of the houses of the Jewish quarter were found destroyed or burned out, and even the cemetery was destroyed. The city itself was damaged to a great extent because the front line passed through it many times. The only remnant that survived was the frame of the old synagogue. Of Brody's pre-war Jewish

cold, were pursued by the German and Ukrainian police, as well as by a good part of the local population. After fleeing constantly from place to place, many were forced to return to the ghetto out of lack of choice. Finally, most of them were caught by their pursuers and murdered, with only a few surviving by some fortunate combination of circumstances. The well-to-do built themselves well-hidden underground shelters with emergency exits, stocked with water, food and sanitary facilities. People of means and connections had hideaways even outside the ghetto and were supplied with food by non-Jews either out of friendship or for pay.

Among the Christians who at the risk of their lives hid the Jews of Brody, offered them assistance, fed them, prepared forged papers for them and cared for their children, we will note just a few examples: The Poles **Yazenti Miklashevski**, Tax Department clerk; **Dr. Zawadzki**, the regional doctor; **Kist, Butshkovski** and the local priest. Ukrainians: **Burachek; Mironku Lukanietz; Homeniuk; Timchishin**; farmer **Moroz** from the Radziwillow-Brody Region who was shot for aiding Jews hiding out in the forest; farmer **Karolchuk** from the village of Gaya Sudneskaya who saved two Jewish women and a child by hiding them; **Laya**, administrator of the farm that was transferred to the Germans in the village of Dubie and his wife, who demonstrated great admiration for the Jews working in that camp. He secretly added food to their rations, tried to convince them to flee when they were ordered to move into the ghetto in Brody and gave them food for the journey.

Among those who offered assistance to the Jews there were also lone Germans as, for example, **Hassenstein**, a German from the Reich who was mustered out of the Army and appointed by the authorities in Brody as Head Forester. He dealt fairly with about 1,000 Jews who worked for him in the forest: he supplied them with extra food from his farm, and protected them from the "actions" by keeping them in his house and by hanging signs on the doors of their homes which read: "This house is protected by the Forests Authority — Brody". In the days of the "actions", his wife hid scores of Jews (mostly women and children) in the attic of her house and fed them. She was betrayed to the authorities, stood trial in Lvov for aiding Jews and was sentenced to two years imprisonment at hard labor.

During the period of the "actions", several small groups of Jewish youth had organized in the surrounding forests, and succeeded in obtaining weapons. They resisted their pursuers and raided villages for provisions. According to witnesses, they even entered the ghetto. There were those who raided

sealed the ghetto for a time — no one in and no one out. This further aggravated the Jews' already difficult situation. During this time some German institutions housed their workers in the factories outside the ghetto. The tortured Jews also suffered greatly from "visits" of police inside the ghetto and from round-ups of people to be sent to labor camps, which happened again and again. Under these circumstances, underworld forces came to the fore and violence in the ghetto became a common occurrence.

With the setting up of the ghetto in December 1942, the authorities also organized labor camps for men in Brody. The camp's inmates worked in the quarries and in paving roads in the surrounding area. In this camp Jews were constantly killed in various accidents and, among other things, were shot fter all the sick and weak had been sorted out.

Thus the lives of the surviving Jews in Brody continued to deteriorate, crowded together in the ghetto or imprisoned in the camp, until the spring of 1943.

At the end of March 1943, a number of "actions" and round-ups started which lasted until May, when the Jews of Brody were finally eliminated. We have no clear details of the various "actions". These are the dates mentioned for the "actions": March 31st; May 4th; May 10th and May 13th. These "actions" hit those who lived in the ghetto and the labor camp prisoners. It is possible that in the course of the "actions", a certain number of men and women fit for work were sent to different labor camps, such as Olesko or Lackie. All the exhausted caught in these "actions" were shot on the spot and in the surrounding woods. In order to protect a number of their workers, a number of German factories housed their workers nearby.

Already in the days of the first and second "actions" in Brody (in September and November, 1942), and especially in the frequent "actions" in the spring of 1943 and the abductions for the labor camps, there were some occupants of the ghetto who sought refuge in hiding places. And indeed, the places were set up throughout the ghetto area as best they could be: in camouflaged cells, in cellars, in attics. The poor tried to escape the ghetto if they heard indications of another round-up in time. The escapees hid in the surrounding forests or swamps, or with their employers who indicated a readiness to hide them, and after the round-up returned to the ghetto. Not a few of the Jews of Brody, or refugees from other places, that left the ghetto before the "action", wandered the neighboring forests and fields for weeks and months, singly or in small groups. They found cover in makeshift trenches, hollow tree branches, or farm buildings. They suffered hunger and

been confiscated, they were brought to work at the aforementioned Dubie farm.

Many Jews had come to Brody on their own initiative after escaping the liquidation actions in their own towns, for they knew that Brody did not yet have a ghetto. Thus, for example, many Jews found refuge here in November 1942 from neighboring Radziwillow, even though it was outside the boundaries of Galicia (in Volyń). In the latter part of 1942, many refugees came to Brody from Toporow, Sokolowka, Szczurowice, Podhorce, Lopatyn, Olesko, and Radziechów. The refugees were placed in houses emptied after the "actions". The **Judenrat**, which was now headed by **Rosenfeld (Abraham Glasberg** died in the action of November 2, 1942), called upon all who had come, who were believed to have been property owners, to donate their possessions to the community needs of the Jews of Brody. Those who refused were imprisoned in the jail of the Jewish police or had family members taken as hostages. Many refugees were sent to the labor camps in the manpower quotas frequently demanded by the Germans.

The ghetto in Brody was set up only in December 1942, after the majority of Jews of Brody and the surrounding area had already been exterminated. The German authorities set December 1, 1942 as the last day for transferring all the Jews of Brody to the ghetto, but extended the deadline to January 1, 1943. The bounds of the ghetto, located in the traditional Jewish quarter of the town, encompassed only Szpitalna, Lazienna and Krupnicza streets and the adjoining side streets and alleys. Into this tiny area 5,000-7,000 Jews were packed, including those uprooted from other places. The ghetto was surrounded by a barbed wire fence with only two gates manned by Jewish policemen. From time to time Ukrainian police details would appear. The gates carried signs in three languages: Ukrainian, Polish, and Yiddish. They warned the Jews not to leave the ghetto upon pain of death and threatened the Aryans with heavy fines and imprisonment for entering the ghetto. To approach the fence was dangerous for the Jews because the Ukrainian guards would open fire without warning. Many died beside the fence.

Soon, unbearable conditions reigned in the ghetto. The authorities supplied symbolic food rations; there was a shortage of heating materials, and at the distribution of the meager rations, frightening fights erupted. The poor of the population, the weak and the non-venturesome died in droves. Starving people and starved to death; corpses in the streets became a daily sight. The deaths increased due to a plague of typhus exanthematicus. The **Judenrat** tried to hide the plague from the authorities. Naturally, however, they did not succeed for long. Fearing the plague's spread, the Germans hermetically

stamp. At the same time, by order of the authorities, the **Judenrat** prepared a list of all the unemployed Jews and of those 60 years of age and older.

On *Shabbat Shuva* (September 19, 1942) the surprise "action" started. German and Ukrainian policemen, aided by Jewish police, drove the Jews from their homes, grabbed them on the streets, and concentrated them in the market square. Many people locked themselves in their homes, hid in cellars, attics, and any hiding place they found, but the German and Ukrainian police fired into the places discovered and at those who attempted to run away. The sick were shot on the spot. In the yard of the Old Age Home, all the residents were slaughtered. The orphanage was destroyed together with its administrator, **Nachum Okser**. The corpses resulting from the "action" were loaded onto two large trucks and buried in a mass grave in the cemetery. Most of the people who had been caught were transferred from the market square to the train station and loaded onto freight cars, including many who were employed and whose work card provided no protection; even in the morning when the latter, group by group, went out to work, they were led straight to the station. Only a few were released. The "action" ended at six in the evening, and the Germans announced it with a great trumpet blast. That very evening the cars were sent to the death camp at Belżec. The "action's" blood bath resulted in 2,000 to 2,500 driven out and 250–300 dead on the spot.

The next day, Sunday, Yom Kippur Eve, the Jews who had hidden and not been discovered started coming out. Despite the tragic experience and loss of many relatives, the Jews of Brody congregated secretly and held their prayer services, for the authorities had forbade them public prayer.

A few weeks later (November 2, 1942) a second "action" was launched. This one paralleled the first in its form and number of casualties: 2,000-3,000 were transferred to Belżec, and many were murdered on the spot. This time, too, the work cards and plant emblems which workers pasted on their clothes did not provide adequate protection for their bearers. The abandoned Jewish apartments were stripped of all their contents for the German institutions, as had been done in the previous "action".

After this radical reduction in the number of the Jews in Brody, the authorities began to concentrate the Jews of the surrounding towns and villages there. On December 13, 1942, the Jews from Podkamien were transferred to Brody, and on December 22-23, 1942, the Jews from the Dubie work-farm were brought in wagons, they and all their possessions. The latter were from the surrounding villages of Ponikwa, Suchodoly, Jasionów, and Wolochy. After their farms and everything on them had

refuse (the companies: "*Alt und Abfallstoff Erfassung*" and "*Kaklitski*"), or as administrators for realtors and in factories that produced goods for the German Army. The leather merchant **Mendel Reinhold** and the group of Jews he employed used to buy pelts for the Germans and thus were permitted to roam freely about the area. In Brody a factory was activated that employed about 400 Jews. Working for the Germans was hard and the wage, if paid at all, was minimal, but it entitled one to extra food rations or dismal sustenance at the place of employment; mainly, it allowed illegal trade.

However, not just starvation, cold and crowded housing were the lot of the Jews of Brody. The constant attacks by the German and Ukrainian policemen on dwellings and passersby resulted in many victims injured and killed. The Nazis mainly maltreated those Jews who dressed traditionally. To the delight of the rabble, there were public shearings of their beards and sidelocks. In December 1941 the round-ups began (mainly men were seized, but sometimes women were also taken) for shipment to labor-camps in the region. The transport of young Jews to these camps now became a common sight. In the final count, more than 1,500 Jews from Brody were sent, most of whom succumbed because of the harsh conditions that prevailed in the camps. With the cooperation of the local chapter of the J.S.S. (Jüdische Selbststütze — Jewish Self-Support), whose director was **Leon Blaustein**, the **Judenrat**, to the best of its ability, supplied the Brody camp prisoners with food and clothing, or served as intermediaries for the shipment of packages from family members to the camps. The J.S.S. chapter in Brody dealt with eight camps in the area.

At the end of the spring and in the summer of 1942, the inhabitants of Brody already knew of the liquidation actions in other cities, of the mass murders, and of the transport of Jews to extermination camps in Belżec.

Since it was commonly held that working papers protected one from the "actions", the residents began to seek a work card for themselves under any condition, even those who until now had not been constrained to find work to support themselves. The Wehrmacht factories and the operations of the garbage company, "*Todt*", were considered the most reliable in protecting their workers. The Jewish employment office directed by **Holzsaeger** (a former vegetable dealer) was now the most sought out institution, for it dealt with finding work. Jews paid huge bribes to German officials and influential Jewish ones for a "*good* work card. To that end, connections and acquaintances were exploited. In August or September of 1942, the Gestapo ordered all the work cards of the Jews to be brought up to date. In the "Grand Hotel" building there was a special German stamping the documents with a new

them were sent to hard labor in the city. These vicious forays resulted in several hundred wounded and some dead. The most shocking event of those days was the murder of about 250 representatives of the Jewish intelligentsia, public and communally-involved personalities. They were invited to the Gestapo headquarters ostensibly to discuss general matters concerning the organization of the Jewish community's life in the city, but it was a trap. They were detained in the Gestapo building for two-three days, debased and tortured, and then conveyed to the lime pits near the old Jewish cemetery and shot to death (July 15-17, 1941). Only the doctors survived the Gestapo: the Germans released them because of the need to supply medical services to the city's population.

That month (July 1941) the authorities ordered lawyer **Abraham Glasberg** to form and head a **Judenrat**. Glasberg had headed the Community *Va'ad* (Council) before the war. A Jewish police force was also established. **Hertz Buchbinder** was appointed to head it (according to others it was **Itche Katz**, a Brody municipal clerk before the war).

One of the first tasks of the **Judenrat** was supplying Jewish work forces to the authorities — 150 men a day. The authorities came to the **Judenrat** with never-ending demands to equip and furnish the apartments confiscated from the Jews to supply housing for the German officials. In August 1941 the Germans imposed a very heavy fine upon the **Judenrat** and immediately took a group of hostages. The authorities were now heavy-handedly collecting from the Jews late payments of taxes which had been due even before the war. If the person who owed the money was no longer in Brody, the debt fell upon the **Judenrat**, which activated a special department to handle these demands of the Germans.

Even though for a relatively long time (till the latter part of 1942 and the beginning of 1943) a ghetto was not established in Brody, the Jews lived under difficult, deteriorating conditions. They were plundered regularly by the Germans and Ukrainians, even thrown out of their homes, and therefore became crowded together more and more. They were deprived of their sources of income; their tools, wagons and horses were confiscated; and they were doomed to living on the official starvation rations. People of substance who were able to hide part of their assets maintained themselves by selling off items to non-Jews. There also were Jews who made a living from illegal trade, secretly manufacturing all sorts of products and working in shops. Many tried to work for the Germans, be it in forestry and sawmills, in agriculture (on nearby farms, which passed to the Germans), in the collection of rags and

Thus, for example, in 1937, a Jew was chosen to head the Cobblers' Guild (it was accepted practice to rotate the head of the guild — one year a Christian and one year a Jew). Then there were malicious rumors that the Jewish head of the guild had removed the cross from the group's flag. However, the Christian members of the guild stood by him and expressed full faith in him.

III. THE SECOND WORLD WAR

When the war broke out, Brody was captured by the Red Army on Yom Kippur night, 5700, September 23, 1939. As in all the places ruled by the Soviets, all the private plants, factories and stores in Brody were nationalized. The Jewish owners were allowed to continue working there as managers or as skilled craftsmen. The *Va'ad Ha-Kehillah* and its institutions were disbanded, as were the political parties. Few of the youth volunteered to travel to the Don River Basin to work, and when their work was completed, most of them returned to the city because of the Soviet Union's difficult working and living conditions. In 1939-1940, the Jews of Brody suffered a number of incarcerations of important merchants, manufacturers and community leaders. They were all exiled to the far ends of Russia (January 5, 1940).

When the Russo-German War broke out, the Commissar of the city, a Russian Jew named **Katzman**, publicly called upon the Jews, and especially the youth, to seek to escape into the Soviet Union. A sizable number of Jews were conscripted into the Soviet Army.

The Germans conquered the city on July 1, 1941. The persecutions typical of the Nazi forces occupying Poland began immediately. The wearing of the Star of David became mandatory; a 4:00 p.m. (or 6:00 p.m.) to 4:00 a.m. curfew was instituted; leaving the city was forbidden; the use of public transportation was forbidden; entering public places, walking on the main streets or public squares, even walking on the sidewalks was forbidden. The Jews were ordered to greet all German officials in uniform. They were allowed to shop for food only from 12:00 p.m. to 2:00 p.m., when the shelves were already empty. They were forbidden all business and shop work. Mandatory labor was imposed upon Jewish males aged 14-65 and females aged 18-45. Jews were also forbidden to employ non-Jews.

In the first half of July, the Germans and Ukrainians conducted street hunts. They tortured and brutalized those Jews they caught, and some of

legal or not. In 1933, a number of Jewish Party members from Brody were expelled from Poland. In 1937, 4 Jews, including a girl, were sentenced to 3-7 years imprisonment for belonging to the Communist Party. In 1938, again, 3 Jews from Brody were tried and sentenced to imprisonment.

The community of Brody, which in the 19th century had earned the leadership of the *Haskalah* movement in Galicia by establishing modern schools, clubs for the dissemination of science, and drama and music groups, lost its standing in the period between the two World Wars. However, the public school for Jewish children founded in the mid-19th century continued to exist, and even grew from 4 to 7 classes (with 664 pupils in 1938) — but its Jewish subjects were limited to the "Religion of Moses" only. Because of budgetary constraints, a complementary Hebrew School with up to 100 pupils at times existed off and on. In the "*Tarbut*" (Culture) kindergarten, established in 1925, there were at most another 40 children. In 1920, the "Tzisha" children's home was established, with 30 pupils. In 1933, WIZO founded a handicrafts school with 40 pupils.

Available to the local branches of the Zionist parties were libraries, and lectures were held in their clubs. The academicians' organization, "*Achvah*", evidenced lively activity in the cultural field. Of the two organizations fostering music — The Jewish Music Organization and the "*Zamir*" — the first, which functioned sporadically, became a social club, and the second, which renewed its activity in 1923, and also functioned sporadically, maintained a choir and an orchestra, organized instrumental music lessons and even appeared in concerts in Brody and elsewhere.

In 1929, a Yiddish weekly called "*Broder Vochenblatt*" appeared irregularly.

The Jewish Association for Exercise renewed its activity in 1922, stopping in 1928-30, and restarting in 1931; however, it encompassed few sections of the population and had a very small membership.

Even though the Jews of Brody were a decided majority within the city, they were not spared antisemitic incidents. In 1923, there was an attempt to confiscate Jewish dwellings for the church; crucifixes were even brought in. When the Jews objected, many of the local Christians and those from the neighboring villages assembled and broke the windows of the synagogue and of Jewish homes. In the rioting, 12 Jews were hurt. In 1936, antisemitic handbills were distributed in the city. From 1934 and until the outbreak of World War II, there were instances of the arbitrary dismissal of Jews from their jobs in the municipality and its institutions. On the other hand, it should be noted that there were also showings of solidarity with the Jews.

elected and they only received the position of Vice Mayor. In 1939 no elections were held, and by inter-party agreement, City Council appointees were 7 Jews, 4 Ukrainians and 13 Poles. This time, too, the Jews received the post of Vice Mayor.

If for the *Kehillah* Council or for the City Council, the Jewish Zionist representatives had to compete with the Ultra-Orthodox and assimilated Jews, in the vote for the *Sejm* the Zionists received a decisive portion of the vote: in 1922, they received 2,794 votes out of a total of 3,741 Jewish votes, and in 1928 — 1,956 votes against only 392 votes for *Agudat Israel.*

As mentioned, in the period of the Western Ukrainian Republic, the Zionist parties that had existed till then renewed their activities. As time passed, most of the branches of all of the Zionist parties existing in Galicia were organized (General Zionists, *Hit'achdut, Po'alei Zion*, the *Mizrachi*, and the Revisionists), as well as the youth organizations (*Ha-Shomer Ha-Tz-a'ir, Ha-No'ar Ha-Zioni, Ha-Shomer Ha-Dati, Beitar* and *Brith Ha-Hayyal*, the General Zionists, and *Achvah*). Aside from these organizations, WIZO, *He-Halutz* and *Ezra* were also active. *He-Halutz* and *Beitar* maintained training *kibbutzim* in the city.

The relative sizes of the Zionist organizations in the elections to the Zionist Congress were as follows:

	Number of Votes in	
Party or List	1931	1935
General Zionists	78	256
Mizrachi	106	286
Hit'achdut	103	–
Eretz Yisrael Ha-Ovedet	–	508
Revisionists	37	–
State Party	–	126
Ha-Shachar	–	22
Radical Zionists	1	–

In the city there was a branch of *Agudat Israel* founded on the pre-World War I Ultra-Orthodox organizational base. What remained of the assimilationists gathered around the "*Kidmah*" club and the Organization of Jewish Women.

The members of the Communist Party and the Communist Youth Organization showed lively activity in the dissemination of information, whether

orphanage with its 30 charges, the old age home and the home for the crippled (about 40 people) were also supported till the end of the 20's by J.D.C. funds.

When the support was stopped, funding from the *Kehillah* and the municipality was insufficient, thus budget difficulties were overcome by public contributions and improvised aid activities. To increase the income for social assistance, a movie theater was established in 1929 whose entire proceeds were dedicated to the support of the above-mentioned social institutions. In 1938, the craftsmen's guild "*Kidmah*" contributed all its income to the Free Loan Society and those social organizations named above. "The Council to Aid Poor Children" (founded in 1936), the WIZO Organization, the student organization "*Achvah*", and the Parents Council of the Jewish School also were busy with welfare and charitable activities. The latter daily distributed breakfasts and lunchs to the needy and also supplied them with clothing and shoes in the winter time. The *Kehillah* Council, whose annual budget lessened from year to year, found it ever more difficult to maintain its institutions and allocated very little to welfare needs, mainly for Passover alms for the poor. In the 30's, the number of petitioners continued to increase.

Heading the Council (until the 30's, mostly appointed by the authorities) were assimilated Jews close to the Polish regime, i. e., the 'Senation' (**Bloch** and after him **Benjamin Kotin, Leon Kotin** and **Deodad-David Levin**). In 1938, the Zionist **Dr. Abraham Glasberg** was elected as Head of the *Kehillah* and, as his assistant, **Dr. Shlomo Shapira**, also a Zionist. After the death of **Rabbi Abraham Mendel Ha-Levi Steinberg** in 1928, two contenders vied for the position of Rabbi of the city: the son of the deceased, **R. Moses Steinberg**, and **R. Yosef Poppers-Babad** who also had a strong claim. In the elections held in 1929 the votes were even, therefore **Rabbi Yosef Poppers** was chosen by lottery. Influenced by the supporters of **R. Moses Steinberg**, the authorities voided the elections and the dispute continued until 1934. In that year, **R. Moses** was appointed as President of the Rabbinic Court (*Av Bait Din*). His rival served then as Senior President of the Rabbinic Court (*Rosh Av Bait Din*) until the period of the Holocaust, in which he perished.

Until 1929, a Commissar appointed by the civil authorities governed in Brody. In the elections held that year, of the total of 48 Council representatives elected, 30 were Jewish. To "keep the peace", the Jewish Councilmen voted for a Pole, Franchishek Gorka, for Mayor. Not only was he unfit for the position but he even misappropriated public funds. In the 1933 elections, under the new election law, of the total of 24 Councilmen, 10 Jews were

those living around Brody. Only small businesses and peddling in the surrounding villages remained for the Jews, and even those seeking such a livelihood had stiff competition from the Ukrainian and Polish cooperatives which were established in the early twenties. Antisemitic attempts to boycott Jewish trade in the years before the outbreak of World War II also hurt the Jews.

On the heels of the decline in trade, the sources of livelihood of the Jewish craftsmen and small Jewish manufacturing were limited. In 1921, there were 229 Jewish workshops and factories in Brody, of which 92 were in clothing (tailor shops and haberdashery), 12 in leather goods, and 54 in food. Most serious was the plight of the Jewish workers (156 men, 85 women and 38 children): generally speaking, their workday was of undefined length; they had no health or unemployment insurance and therefore they were dismissed in the "dead" seasons or times of crisis. A significant percent of the providers of Brody were regularly unemployed and were supported by their families abroad or by the public dole. This economic situation worsened during the great crisis of 1929-1930, and the stagnation that followed continued until the Second World War.

In the years immediately following World War I, the **Joint Distribution Committee** came to the aid of the needy. It gave financial assistance to those whose homes and workshops had been damaged during the war. With its support, a "Small Credit Union" was established which, in 1925, had 561 members. That year, the Union granted its members 696 loans totaling 90,592 *zloties*. 56 The J.D.C. also supported the National Bank and the Free Loan Society. After the J.D.C.'s flow of support funds stopped, in 1931-33, the Free Loan Society distributed loans in the amount of 80,000 *zloties* to about 2,000 borrowers. Smaller funds for financial support also existed alongside the "Jewish Merchants Union", the "Arm of the Industrious" and the "Vita Jewish Citizens Union".

The social aid institutions which had existed in Brody for many years or had been reestablished between the two World Wars, coped with the problem of the constant shortages of the allocations needed to function properly. The Jewish Hospital, which had existed in Brody for about a hundred years, renovated its building in the 20's with the help of J.D.C. money and, in 1931, an infirmary was established from public donations in which about 100 sick people, not all of whom were Jewish, received daily care. To improve the health conditions, the "TOZ" (= Towarzystwo Ochrany Zdrowia, חברה להגנת הבריאות) organization increased its activity in the late 30's. That same year, the organization held a summer camp for 100 children. The

refused to acknowledge it, schemed against the Jews at every opportunity, and even threatened them with riots.

In the face of the many needs of the impoverished Jewish community, the Committee was helpless and unable to worry about the many unemployed and the many with no means of support, and could not even provide any support whatever to the social institutions such as the orphanage, hospital, old-age home and community kitchen. In April 1919 many Jews and Poles were recruited for labor battalions.

At that same time, attacks on traveling Jews by Ukrainian soldiers were common. Four Jews were murdered, many beaten, and there were instances of rape. Jewish homes and stores were looted. In June 1919, 22 Jews were imprisoned, most of them respected members of the community, including Committee Chairman **Glasberg**. They were put in a railroad car to be transported to the East, but after intervention with the Chief of Police, and apparently a considerable ransom paid, the prisoners were released.

It should be noted that the Jews of Brody, even though they themselves were in distress, helped their Polish fellow citizens whose condition was also difficult. At that time, some social and cultural activity was evidenced by the Zionist parties in Brody, mainly by the *Po'alei Zion* and the *Ha-Shomer Hatza'ir*. In August 1920, Brody was temporarily captured by the Red Army. After three days had passed relatively quietly, goods in the stores and even in private homes began to be confiscated. It should be noted that when the Polish priest was incarcerated, the Jews interceded for his release with the Soviet authorities and actually achieved it.

With the stabilization of the Polish regime in August 1920, the city quieted down and its inhabitants started rebuilding its financial and public life. But if in the 1880's there were already signs of the city's decline which continued till the outbreak of World War I, now in wartime the decline became even sharper and, by World War II, Brody had not yet fully recovered. The Jewish population (as did the city's general population) declined some 40% compared to its number in 1910.

The economic plight of the Jews was serious. The wholesale transfer of goods almost came to a halt because the city was cut off from the markets of Russia, Germany, and the vast Austrian Empire which had crumbled. Brody completely lost its standing as a commercial city situated on an important east-west and north-south crossroad. The extent of the local trade dwindled because of the decreasing population, the economic decline that affected all of Poland (the inflation and the crises), and the constant decline in the prices of the agricultural products which were the mainstay of the livelihood of

established. In 1904, in Brody, a Jewish sports organization was set up and, in 1912, a branch of the "*Dror*" exercise association of Lvov.

C. World War I

Two weeks after the outbreak of World War I, on the 14th of August, 1914, the Russian forces took Brody. Upon entering the city, the Cossacks began to run wild, looting and plundering Jewish possessions, and there were many instances of women raped. A libel was circulated that the daughter of the owner of the Hotel Harash shot a Cossack. On this pretext the daughter was murdered and the Cossacks set fire to the Jewish Quarter. Many homes went up in smoke and the large synagogue was severely damaged. Almost all the Jews of substance left the city, and only the poor remained.

The Community Council, headed by **Nachman Gelber**, was faced with the difficult task of providing assistance to those in need. With the help of the *Va'ad Ha-Hatzalah Ha-Yehudi* (the Jewish Rescue Committee) of Kiev a public kitchen was set up to assist with food and clothing, mainly for the children. At that time, tens of thousands of Austrian prisoners of war, Jews among them, passed through Brody. The residents came to their aid with food and clothing and sometimes even succeeded in hiding them from the Russians until the danger passed, in spite of what could be expected from the police and the army if detected. When the Russians held the city, many of its Jews were deported to the interior of Russia.

In July 1915, the Austrian Army entered the city, but the situation of the local Jews was little improved because of the nearby battlefront which prevented normal living conditions. Nevertheless, even under these circumstances, the political parties resumed their activity, though on a limited scale of course. Among the rest, the *Tze'irei Tzion* Youth, which served as the basis for *Ha-Shomer Ha-Tza'ir* after the war, resumed its activity.

II. BETWEEN THE TWO WORLD WARS

After the collapse of the Austrian regime, from the beginning of November 1918 until the end of June 1919, Brody was part of the Western Ukrainian Republic. The National Jewish Committee, headed by the Zionist leader, **Dr. Abraham Glasberg**, was set up there. The Ukrainian District Governor, the retired Judge Harassimovitz, was an out and out antisemite. In spite of the Ukrainian government's recognition of the National Jewish Committee, he

Brody to provide it, they turned to private teachers. Even in Brody, an **H. Homberg** school that had been set up there failed, as it had elsewhere in Galicia, and the school was closed in 1806. In 1818, after many attempts, the *Maskilim* in Brody succeeded in receiving a permit from the authorities to establish a Jewish general studies (academic) school (a high school with two classes). The Ultra-Orthodox opposed the establishment of this school and set up a *Yeshiva*, but this was closed by order of the authorities after the *Maskilim* informed against the school's principal, **Rabbi Zvi Hirsh Ha-Levi**, and he was expelled from Brody. The aforementioned school wrestled with budgetary difficulties for years and had but a small number of students. Its condition was also not improved by the establishment, in 1823, of a kind of pre-high school (also of two classes), intended to prepare its students to enter the general studies school.

In 1854, a Jewish "public" school for boys and girls was opened following the program of the school set up by **Joseph Perl** in Tarnopol. **Hirsh Reitman**, a former teacher in Perl's school in Tarnopol, was put in charge. In 1855 the school had 416 children (248 boys and 168 girls), and in 1905 — 1,132 children (543 boys and 589 girls). From 1910 on, a pro-Polish assimilationist headed the school and a "Poland first" tendency came to dominate this institution. The school existed until World War II and was a major source of upset to the Ultra-Orthodox, who continued to send their children to the traditional institutions of learning only. In 1894, in Brody there were 14 *heders* (traditional elementary schools), ten teachers, and 413 pupils; and in 1905 — 24 *heders*, 48 teachers and 574 pupils. As was the practice in Galicia, the pupils of these elementary schools continued their studies in the many *batei midrashim* and *kloizen*, about 30 in number, under the supervision of the *dayyanim* or regular teachers.

In 1905, a Hebrew supplementary school in which the language of instruction was Hebrew was established, called "*Safah Hayyah*" (Living Language), and had some tens of students. Instruction in the Hebrew language for the children and the teenagers, however, was for the most part via Hebrew lessons at the Zionist parties and their clubhouses.

That also was the case with other activities of a cultural nature. In 1904, a "Toynbee-Halle" club was established in Brody in which many different sorts of activities to disseminate popular science took place, for the most part conducted by the Zionist intelligentsia. Libraries, groups, and clubs for enthusiasts of drama, literature, and other interests also existed at the Jewish Socialist parties, at the craftsmen's organization "Arm of the Diligent" and in the Jewish Vendors' Association. In 1907, the music group "*Ha-Zamir*" was

pioneer workers. This last group had been preceeded by the *Halutzei Zion* (Pioneers of Zion) organization (established in 1905-1906), under the leadership of the teacher and writer **Yoseph Aharonovitch**. Most of the organization's members immigrated to the Land of Israel with Aharonovitch or after him. In 1908 the *Ivriah* Society was established in Brody, one of the first in Galicia, and in 1909 the Center ("Bait Ha'am") built by the Zionist Organization was dedicated with festivity.

Through the influence of the student members of *Techiyyah*, the *Ha-Shahar* organization was established. Its purpose was to "infect" the students of the *batei midrashim* (the religious-studies schools) with the Zionist Idea and organize them to study the Hebrew language and general sciences. Within the framework of the Zionist Organization in Brody there were active Zionist Women's and Youth groups. In 1911, a youth group called *Tze'irei Tzion* was established. In those years, the activity and influence of the Zionists continued to grow and their movement became a mass endeavor. The Brody Zionists faced strong competition from the assimilationist-enlightened with a tradition of scores of years of influence upon the Jewish institutions and an uncontested right as the Jewish representation in the municipal institutions and the Galician *Sejm*.

In 1907, **Adolf Stand**, the Zionist leader in Galicia, was elected to the Galician *Sejm* from Brody. In 1912, 3 Zionists were elected to the City Council and 4 to the Jewish Community Council. In 1910-1914, the Jewish Community head was the Zionist activist and author, **Nachman Gelber**. Also active in Brody at that time were *Agudat Ha-Poalim*, a branch of the Polish Socialist Party (P.P.S.), and a branch of the Jewish Socialist Party (Z.P.S.), but the number of their members was very small and their influence on the life of the Jewish community was minimal.

The assimilationist Jewish intelligentsia centered around the "*Kidmah*" club, founded in the early 90's of the 19th century, but because of the decline of the general assimilationist status at that time, its functions had been curtailed.

The Ultra-Orthodox "*Machzikei Ha-Dat*" faced opposition from the radical Ultra-Orthodox on the one hand, and from the Zionists and the Labor Parties on the other. Its main political activity was during the elections for the Community or City Councils, through joint electoral machinations with the assimilationists.

Among the important merchants the influence of the Enlightenment since the 18th century was evidenced, among other things, in the tendency to provide their children with a general education. Since there was no school in

foreign languages — as well as from the physicians, graduates of European colleges who settled in Brody.

Israel from **Zamoshtz**, Moses Mendelssohn's teacher, lived in Brody (1752-1772), as did **Mendel Lapin Satanover** (at the start of the 19th century), **Isaac Ber Levinsohn** (1817-1820), **Jacob Samuel Bick** (1770-1831), **Isaac Erter** (1818-1825), **Nachman Krochmal, S. I. Rapaport** and others, who were considered the pillars of the Enlightenment in their generation. In the mid-19th century there lived in Brody the well-known *Maskilim* **Dov-Ber Blumenfeld** and **Yehoshua Heschel Schorr**, in 1852-1899 the owner and publisher of "*Hechalutz*", a Zionist periodical. Many of the Brody *Maskilim* were among the pioneers of Hebrew and Yiddish literature in Galicia.

Brody was the cradle of the first Yiddish theater groups. The "Brody Singers" groups were the world pioneers of the Yiddish theater. In 1862, the "Society for the Seekers of the Hebrew Language" was established in Brody (with an affiliated social club), its purpose being to develop Hebrew literature and the Hebrew language as a living, spoken tongue. In addition to **Y. H. Schorr**'s "*Hechalutz*", **Baruch Werber**, in 1865, established the Hebrew weekly "*Ivri Anokhi*" (I am a Hebrew), which appeared with brief interruptions until 1890.

Many of Brody's *Maskilim* were the disseminators of Enlightenment throughout Galicia, and even beyond it, after they left the city of their birth and settled in other places. Many born in Brody were active in the realms of non-Jewish science and literature, such as: the Orientalist **Dr. Marcus Landau; Prof. Jacob Goldenthal**; the writers **Leo Hertzberg-Fraenkel** and his son, **Prof. Sigmund Hertzberg-Fraenkel** (historian, and in 1905-1906 Rector of Chernowitz University), **Hermann Menkes, Dr. Mark Wischnitzer** and others. Among them, **Prof. Dov Sadan**, author and research scholar, should be noted.

The Zionist idea came up in the circles of the Hebrew language enthusiasts and grew particularly strong under the influence of the Russian refugees who reached Brody in the 80's. In 1890 the Zionist Organization was established in Brody and, in the course of time, was known to have had a decided influence upon the youth. It began its activity by organizing lectures and lessons in the Hebrew language. In 1899 the Organization had about 200 active members.

In 1903, the first Zionist group of high school graduates and practitioners of the free trades, "*Techiyyah*", was organized, and it continued to exist until the outbreak of World War II. That same year, a branch of the *Po'alei Zion* (Zionist Workers) was organized in Brody and, in 1908, an organization of

where the indigent coming from outside the city could have food and lodging, and supplies for the road when they left.

All the aforementioned institutions were maintained by the Community and private contributions; well-known among them were the **Nathanson and Kalir families**. Especially prominent was **Meir Kalir** (died in 1875), who was one of the first to take the initiative to establish welfare institutions in Brody; and with his funding these institutions were set up and maintained. In addition to the hospital, through his initiative the Old Age Home, the Free Loan Society, and the community Soup Kitchen were established. In the 50's of the century, he established a Fund for scholarships for students of the general Jewish school to continue their education and training in various trades, and a Society for the Clothing of School Children and for providing them with school books free of charge.

In the 40's, a Society for Dealing with Poor Orphans was set up. Their number had grown especially after the cholera epidemic of 1830. After a while, an orphanage for boys and girls was established. In 1860, a charitable organization to support the ill, *Hesed Ve Emet* (Loving-kindness and Truth) was established, and in 1871 — the *Tomchei Almanot* (Society for the Support of Widows).

In 1867 a great fire broke out in the city; about 800 homes went up in smoke, mostly Jewish, and there is no need to say that many of the "burned out" needed immediate support from the Community. The Public Kitchen was erected in 1878 and provided free meals to the city's indigent.

From the 80's till the end of the period the Brody Community bore a heavy burden bound up with caring for the Russian refugees. Brody was a transit station on the journey overseas, even a stopping-off place for a number of years. This was a matter of hundreds and thousands of refugees who were in need of shelter and life-sustaining basics, and in these years the sources of livelihood for the people of Brody themselves had lessened and even many of them needed help. 815 borrowed from it.

The unique status of Jewish Brody among the communities of the region was also shaped by its having been the center of Jewish scholars and Torah greats in the 18th century, and the center of the Enlightenment and the *Maskilim* in the 19th century. Already in the 18th century, the Jews of Brody were the first among the Jews of Galicia to be attracted to general education and what it could offer. The pioneers of "Europeanization" came from the ranks of the large merchants, their children and their functionaries who came in touch with the outside world and needed to know its wisdom and its

reins of leadership (especially in the 80's of that century); but only with the growing strength of the Zionist Movement at the beginning of the 20th century did changes occur in the composition of the Community Council. In 1912, 4 Zionist representatives were elected to the Council, and in the First World War years the Zionist writer **Nachman Gelber** headed the Council which had an absolute Zionist majority.

The seat of the Rabbinate in Brody, as stated, was held by well-known Rabbis. After **Rabbi Zvi Hirsch Bushka** left Brody for Glogau, there were two candidates:

Rabbi Ya'akovke Landau (son of the "*Noda Bi-Yehudah*", a community worker and intercessor who more than once represented the Brody community before the authorities in Lvov and in the capital, Vienna.

Rabbi Meir Christianopoler b. Rabbi Moses, the "*Rabad*" in Lvov, was the rival candidate. The latter was chosen as Rabbi and served in his post from 1785 until his death in 1815.

Chosen to succeed him was **Rabbi Aryeh Leib Teomim**, the grandson of the "*Noda Bi-Yehudah*" and author of "*Ayyelet Ahavim*" and the "*Ya'alat Chen*". He served until 1831.

During his tenure, **Rabbi Moses Kluger**, a well-known scholar, was engaged as "*Rabad*".

Along with Rabbi Aryeh Leib Teomim, **Rabbi Eliezer Landau** also served, but he did not live long and died of the cholera plague in 1831.

He was succeeded in the Rabbinate by the son of Rabbi Meir Christianopoler, **Rabbi Yechiel Mechl Benzion**, who held the post until 1863.

After his death, the post was occupied for a prolonged period in Brody by a team of *dayyanim* (rabbis who served as religious court judges).

(From 1867-1903 **Rabbi Menahem Mendel Schor**, author of "*Torat Menahem*", was added).

In 1894, **Rabbi Yitzhak Hayyot**, son of **Rabbi Zvi Hirsch Hayyot**, was appointed.

In 1908 **Rabbi Abraham Mendel Ha-Levi Steinberg** was chosen and continued in that post until 1928.

In the first quarter of the 19th century a concerted effort was made to improve the condition of the Community and its institutions. The New Synagogue was built in 1801; study conditions were improved in the *Talmud Torah* (religious elementary school) that existed since 1762; a curriculum was firmed up that included, in addition to religious studies, the study of writing and arithmetic. An organized Jewish hospital, well-equipped for its time, was built in 1815. At approximately the same time, a "Poor House" was erected

Lvov and Cracow. The Jewish representatives of Brody to the Galician *Sejm* generally joined the Constitutional Party.

In the elections for the Viennese Parliament, most of the Jews of Brody supported candidates representing the German Centralist position, therefore to the Poles and to the pro-Polish assimilating Jews Brody was considered a "nest of Germanization" in Galicia. It may be that this aided the Jews of Brody in overcoming the municipal election by-laws of 1867, according to which Jews in all the cities were allotted a maximum of a third of the elected municipal positions. In March of 1867 the Kaiser approved the Galician *Sejm*'s decision granting the Jews of Brody permission to receive not a third but as much as half of the City Council positions.

With its annexation to Austria, the Jewish community of Brody continued its important role in the lives of the Jewish public in Galicia. Appointed as Chief Rabbi to oversee Jewish affairs in Galicia was **Rabbi Arieh Leib Bernstein** of Brody, although from the outset, his personality and the nature of his position — which basically served as a vehicle through which the authorities could implement governmental mandates — stirred up great opposition among the Jews of Brody and in Galicia itself. The man himself was known for his corruption and the exploitation of his position for his own personal benefit (the imposition of taxes as he saw fit, exploiting leasing contracts, etc.). Under the pressure of the Community Councils and in consideration of the unrest that had been created, the authorities eliminated the position in 1786.

The *Kehillah* of Brody wrestled with difficult problems such as removing the Community debts that had accumulated over the years, army recruitment or the ransoming of draftees with Community funds, and the settlement of Jewish families in the village according to the government plan of 1785 for the "productivization" of the Jews. The quota placed upon the Jews of Brody was 128 families for agricultural settlement. Until 1803, the Brody Community managed to fill its quota and settle the entire 128 families on the land. However, over the years only a few of the governmentally-motivated settlers continued to farm, and the rest went back to live and earn their livings in the cities.

At that time, opponents of the Community Council from among the tenant-farmers clashed with it, and every now and then there was even "informing" to the authorities. With the rise of the influence of the *Maskilim* (the "Enlightened") in the 30's of the 19th century, they gained control of the Community Council in Brody and their rule was uncontested, even though the Ultra-Orthodox and the Hasidim from time to time ventured to seize the

entrepreneurs: the flour mill, the rice mill, a ceramics painting factory, two sawmills and a plant for producing liqueurs and whiskeys. The hundreds of the most impoverished then found a meager livelihood plucking feathers and processing them at home.

In the first half of the 19th century there was some improvement in the political status of the Jews of Brody. This found expression in the attitude of the municipality and the local Jews. **Meir Kalir**, who headed the enlightened circles and was known as a community activist, was elected member of the City Council in 1834 and did much for the development of the city. In 1843, the authorities also elected him to the Court of Trade and Contracts, and here, too, he advanced the development of business in Brody.

The Jews of Brody reacted enthusiastically to the events of the revolution of 1848 by increasing their lobbying not just for themselves but for the whole of Galician Jewry. In a memo presented to the Emperor already in 1847, they requested the abolition of the restrictions placed upon Jews, and primarily the special tax. In the revolutionary period, the Poles showed friendship to their Jewish compatriots, as in the rest of Galicia, out of their desire to win the Jews as allies in their own struggle to broaden their rights in an autonomous Galicia.

However, quickly enough Jewish hopes for equal rights were quashed; the special taxes were not repealed, and in recognition of the community's growth, a decree came through of conscription to the army. This last was enforced with much cruelty: when the Jews resisted the recruitment notice, military units came into the city, with soldiers dragging some 300 Jewish men to the recruitment office by force, regardless of whether or not they were recruitable.

After a number of years, the Jews of Brody finally made their peace with the decree, and a sizable number of Brody's Jews even became career officers in the Austrian army. A National Guard was established in the city, most of whose members were Jewish, a fact which roused the anger of municipal officials.

For the first Galician *Sejm*, which was announced in April 1848, the only delegate elected to represent Brody, receiving both Jewish and Christian votes, was **Meir Kalir**.

In their fight for equal rights, which continued until 1868, the Jews of Brody, particularly the intellectuals, adopted a pro-German centralist orientation of the *Shomer Yisrael* organization, in contrast to the pro-Polish orientation which gained strength among the Jews in other cities, such as

men (this number does not include repairmen of various sorts, but only those with workshops), and they represented practically all the professions. They included 110 tailors, 14 cordmakers, 47 gold and silver smiths, 5 watchmakers, 9 cabinet makers, 20 construction carpenters, 4 tinsmiths, 11 glaziers, 4 engravers, 13 strapmakers, 7 toolers of brass, 4 painters, 2 artists, 1 gold-designer, 30 butchers, 9 sundry professionals and 118 furriers. In the ensuing years the number of furriers grew even more when Brody became a world center for the trade of furs, imported to Brody from the Ural Mountains and Siberia by way of Odessa and then reexported to the fairs at Leipzig — the world fur trading center from then on up to the Second World War.

Among the pioneers on a global scale in this trade was the **Jewish Hermelein family** of Brody, especially **Jacob Hermelein** who, in 1825, established a large trading house in Leipzig and a fur factory in Brody. In 1830, his son **Mordecai** was named as chief agent of the fur fair in Leipzig. Both the trading house and factory that they established in Brody survived until the end of the 1870's, while the trading house in Leipzig was in operation until the Nazis came to power in 1933.

In the 1820's, the number of Jews from Brody settling in Odessa increased, and their presence contributed significantly to the rise of that city as a commercial center. They established a school in 1826 where, in addition to Hebrew, Russian and German were also taught, and in its opening year about 200 students were enrolled. At the same time, a number of families from Brody also settled in Vienna, in spite of the prohibition against Galician Jews settling there.

The financial prosperity of the Jewish settlement in Brody continued until the end of the 1880's. In 1879, the status of Brody as an "open city" was canceled, among other things due to the building of the rail line to Russia via Podolsk, thus changing the status of Brody to a transit station for goods imported from and exported to Russia. From then on Brody declined until it became just another of the poor cities on the northern border of Galicia. The number of wholesalers dwindled and, perforce, the situation of the various brokers, money-changers, clerks and hired help also declined, along with that of the craftsmen who earned their income through their association with the big businessmen. The vast transit traffic became, occasionally, ventures in smuggling. Then a mass out-migration of the Jews began, especially of the merchants, to Lvov and even overseas.

The crises that marked the beginning of the 20th century made the financial plight of the Jews of Brody even worse. Such employment as was available was in plants that had been originally established by Jewish

Toleration" of Tsar Josef the Second were put into effect as an expression of the "official Europeanization" of the Jews — and "to increase their efficiency." The truth is that heavy special taxes were levied on the Jews, the authority of their autonomous institutions was revoked, and even their natural procreation was restricted.

The city's overlord, Count Potocki, also attempted to force the Jews from the manufacture and sale of beverages, and also refused to cancel the taxes he had till then levied on the Jewish settlers of the city as its overlord, even though the Austrian Constitution did not recognize the rights that stemmed from the private ownership of cities. When the Jews refused to pay these taxes, the overlord resorted to harsh measures. He impounded their properties and even ordered the imprisonment of those who refused to pay.

The municipality as well saw this as an opportune time to harm the Jews, who were a thorn in the side of a part of the new Austrian administration. In 1780, the representatives of the Jewish community presented a complaint to the authorities in Vienna and requested of them a "letter of protection" in order to defend their long-standing rights. However, it was not the kindness of the authorities but the Jews' standing in the economy of the city that enabled them to overcome the obstacles put in their way.

In 1799, the number of Jews in Brody increased to 14,105, representing 86% of the city's population. In 1784, the volume of trade of the city increased to 4,226,000 florins with the Jews having played a decisive role. Of the city's 79 wholesalers doing high-volume business in the years 1795-1797, there were three Christians; the rest were Jews. The Jewish agents of Brodian commerce worked out of Warsaw, Vienna and other places. At the same time, the standing of the Brody's Jewish manual laborers improved. As a result of the contacts between the Jews of Brody and the outside world, there arose within the Jewish community in Brody a number of "worldly-wise" people, and even truly enlightened ones, and they were the ones who found their way to the civil courts, and defended the rights of the entire Jewish settlement.

At that time, the Jewish community of Brody gained its reputation as "the Jewish Amsterdam of the East". In fact, in 1820, there were 1,134 Jewish merchants, a large majority of the city's merchants, among whom there were 113 grain and food merchants, 137 haberdashers, 110 lingerie dealers, 41 spice merchants, 9 textile dealers, 8 fur merchants, 7 preservatives manufacturers, 7 taverners, 214 wholesalers and 343 store keepers and peddlers. Dealing in credit and money-changing at that time there were 9 bankers and 36 money-changers. In Brody that same year, there were 393 Jewish crafts-

respond to every attempt to breach the walls of what was acceptable in thought and deed within the Polish Jewish community of that time?

In Brody on June 13, 1756, an excommunication and curse was pronounced on "The Sinners" (the members of the Jacob Frank cult) as well as upon their families and those who followed or protected them. The excommunication notice was distributed throughout the Jewish communities, and was repeated a year later at the Four Lands Council in Konstantynow, thus it received general acceptance and compliance throughout Poland. The Frankists had no following in Brody before their conversion, and also afterwards none was recorded in this community.

The character of the Brody community did not help Hasidism strike roots, from the first Hasidism at the time of the **Ba'al Shem Tov** or immediately following. Even **Rabbi Gershon Kitover** and **Rabbi Mechl of Zlochev** did not succeed in gaining adherents for this new movement, even though they lived in Brody for some time. As a result of the excommunication of the Hasidim in 1772 by the *Vilna* (Vilnius) community, the Jews of Brody also excommunicated them that same year. Unlike Vilna, however, the Brody community did not go to extremes. The Jews of Brody did not declare the "sect" of the Hasidim as outside of the community of Israel, but limited their rights and their expansion. And yet, in spite of Hasidism's gains in many communities from the end of the 18th to the beginning of the 19th centuries, it did not take hold in Brody.

B. The Period of the Austrian Conquest

When Brody entered its Austrian period, the majority of its residents were Jews and its economy was unique to the region because of its diversified economic ties with the East (as far as Persia, Russian Siberia and China); the West (Breslau, Leipzig, Frankfort-am-Main and am-Oder, and England); the North (Danzig); and the South (the lands of the Austrian Empire). In spite of the chaos of armies passing through the city in 1771-1772 and in the Kosciuszko rebellion of 1794, and in the period of the Napoleonic Wars until the Viennese Congress in 1815, the residents knew how to cope with difficulties and even continue with their businessses, crafts and development of the city.

The Austrian authorities, who knew the importance of the city, did come to their aid, established the regional government there, and in 1779 declared it an "Open City". Still, as was done in the other cities of Galicia, so also in Brody, Empress Maria Theresa's policy toward the Jews and the "Edict of

greatest Torah scholars in the world of their time. Among the scholars were those who knew *Kabbalah*, and they had their own *shtibl* (small house of prayer) near the *kloiz*. The community of Brody took care of the material needs of the scholars of the *kloiz*, establishing a fund for this purpose from contributions by the rich men of Brody.

Of the dozens of scholars of the *kloiz*, we will note but a few.

Rabbi Hayyim b. Menahem Zanzer (1720-1783), whose knowledge of "the revealed" and "the hidden" surpassed the rabbis of Brody and the surrounding area. In matters of religious law, he was among the most stringent. In the Emden-Eybeschuetz argument he sided with **Rabbi Jacob Emden**, and was one of the organizers of the Rabbinical Congress of Brody in 1752, that banned the *Koach Ha-Kameiot*" and other Eybeschuetz writings. Some of Rabbi Hayyim's many writings: "*Neder Bar Kodesh*" — about the Ethics of our Fathers; "*Hod Tehilla*" — on *Hanukkah* topics, were published posthumously.

Rabbi Nathan b. Levi, a famous Hasid, was known as a vigorous opponent of Shabbateanism and Frankism. It was his opinions that shifted the balance against the writings of Rabbi Jonathan Eybeschuetz in 1752, having them declared "absolute heresy".

Rabbi Ezekiel Landau, author of the "*Noda bi-Yehudah*", settled and studied in Brody for a few years. He differed with most of the scholars of the *kloiz* concerning Rabbi Eybeschuetz, and attempted to prevent the banning of his works.

At about the same time, **Rabbi Abraham Gershon Kitover**, the **Ba'al Shem Tov**'s brother in-law, came from his native town of Dubno to live in Brody and be part of the *kloiz*. Kitover served for many years as substitute rabbi to **Moses Osterer b. Hillel of Zamosc**. He achieved fame with his book "*Arugot Ha-Bosem*". Rabbi Kitover emigrated from Brody to Eretz Israel in 1747 and died in 1784.

The brother of Rabbi Nathan b. Levi (noted above), **Rabbi Naftali b. Levi**, author of "*Bait Levi*" and "*Ateret Shlomo*", was also outstanding among the scholars of the *kloiz* in Brody.

(Also in Brody was the *bait midrash*, a kind of "small *kloiz*", founded by *parnas* **Rabbi Jacob Babad**, where scholars of Brody and learned men from the surrounding cities also immersed themselves in Torah study.)

Brody was a community which blended both a large economically stable Jewish population, influential in the region and country, and Torah. (The generation's greatest scholars settled in Brody or streamed to it.) Is it any wonder, then, that its *parnassim*, rabbis and the best of its scholars would

Thereafter, **Rabbi Nathan-Note b. Rabbi Arieh**, the rabbi of Slutsk, served. Luck also did not shine upon him, and after initiating the Rabbinical Congress of 1756 in Brody, at which the excommunication order against Jacob Frank and his followers was imposed, he was compelled by the authorities to renounce his post. He did not take a rabbinical appointment in any other Jewish community, but rather continued to live in Brody supported by the community.

In 1760, the son of Rabbi Jacob-Jokel, **Rabbi Isaac Ha-Levi Horowitz**, nicknamed "Hamburger", was appointed as rabbi. After five years, following the death of **Rabbi Jonathan Eybeschuetz**, he was appointed Rabbi of the Hamburg communities (*'AH" W'* — Altona, Hamburg, Wandsbeck).

Rabbi Joseph Shatzkes, who was vice-president of the Lvov Region, was appointed after him.

After Shatzkes's death in 1771, **Rabbi Zvi Hirsch b. Rabbi Benjamin Buska** was appointed as Head of the Rabbinical Court in Brody. He continued in that position until 1785, when he moved to Glogau (where he also ran a *Yeshiva* for advanced students). In 1801 he was accepted as Rabbi of the Hamburg community, serving there until his death in 1806.

In addition to the above-mentioned rabbis, who for the most part held the position of *ABa"D* for Brody and the region, there were in Brody in the 18th century 4 groups of rabbinical judges led by the Heads of the Rabbinical Court. Along with the judges there were outstanding scholars, who were famous not only in Brody but throughout Poland and beyond. **Rabbi Ezekiel Landau**, author of the "*Noda bi-Yehudah*", and **Rabbi Meir Margoliouth**, author of the "*Meir Netivim*", were among those who served as judges.

Brody was also renowned for its *maggidim*. Among the more noted were: **Rabbis Meyer of Oskol, Moses Osterer, Menachem-Mendel Zholkever, Peretz b. Moses, Eliezer-Fishel of *Chishinau* (Kishinev)**, and **Shlomo Kluger**. Many of them had their *drashot* (teaching lectures) put into written form, and they were quite well-known in their time.

One of the more interesting chapters, both in the history of the community of Brody and of the scholars and scholarship in all of Poland at the time, is that of the "Wise Men of the *Kloiz* of the Holy Community of Brody".

Over a period of almost 80 years (from the 1730's to the end of the 18th century) the learned of Brody, or rabbis and scholars from the towns of the area, sat learning steadily, from Sabbath to Sabbath, in the large *bait midrash* called a "*kloiz*" (a smaller, more informal house of worship and study), near the old synagogue. These scholars enhanced the honor of the Torah through their writings and by dint of study, debate, and exchange of opinions with the

As a major Jewish center, Brody was also home to some of the generation's greatest rabbis. We have no records of the earliest rabbis of the community. The first rabbi known to us was **Rabbi Saul Katzenellenbogen b. Rabbi Moses b. Meir**, the rabbi of Chelm. Rabbi Katzenellenbogen was appointed rabbi for the community in 1664, and retained the position until the late 70's. From Brody he went to officiate in Chelm, and left there for *Pinchev* (Pinczow) in 1784.

Of the rabbis who followed him, the majority of whom served as Heads of the Rabbinical Court of Brody and the region, the best known are:

Rabbi Isaac b. Issachar-Berish, who was known as "Cracower" (after his birthplace), a leader of the Council of the Four Lands and the grandson of **Rabbi Heschel of Cracow**, Rabbi Isaac headed the Brody community in the years 1690-1704. As a mark of respect and esteem, his children were known as "children of the 'ABa"D', the *Av Bait Din* (Head of the Rabbinic Court), or **'B"ABa"D'** (*B'nai Av Bait Din*); and in Polish documentation — **Rabinovitz**, that is, son of the Rabbi. (The **Babad** family attained great importance in the life of the Brody community and achieved similar standing in the autonomous Jewish institutions throughout Poland.)

Two years later, **Rabbi Abraham Cahana b. Rabbi Shalom Shachna**, a *parnas* of the Cracow community, was elected. He presided in Brody until 1718 when he was called to preside over *Ostrog* (Ostraha). However, he was forced to leave when an overlord of the city coveted his daughter. Rabbi Abraham returned temporarily to Brody, and in 1725 he was invited to serve as Rabbi in Dubno, where he died in 1731.

The position then passed to **Rabbi Eliezer Rokeach**, who had previously (1714-1718) served as a judge in Brody. Rabbi Eliezer was known as a staunch opponent of Shabbateanism (among other measures, he agreed to the banning of the books of **Rabbi Moses Hayyim Luzzatto**, who was suspected of Shabbateanism). In 1735, Rabbi Eliezer was invited to preside over the Ashkenazi community in Amsterdam. Because of strife in the city, he subsequenty left and emigrated to Eretz Israel in 1740. He died there in 1745.

Some of Rabbi Eliezer's published writings are: "*Ma'asei Rokeach*" on the *Mishnayot*; "*Ma'asei Rokeach*" on the Torah; "*Arba'ah Turei Even*" including 24 responsa, and a commentary on the *Haggadah* of Passover.

Rabbi Jacob-Jokel Horowitz headed the Rabbinate of Brody for 11 years starting in 1736. Due to the rabbi's verdict against the daughter of an important family, who had been charged with adultery before a civil court, Rabbi Jacob was forced to leave Brody and moved to Glogau, where he served as rabbi from 1747.

bath), and not long thereafter, the remaining institutions of the Jewish community were established. In 1612 the overlords gave the Jewish community financial support to develop these institutions. The first synagogue went up in flames in 1742 and, in its place, a fortress-style mansion was built that stood until the Second World War. Beside the synagogue, a *bait midrash* (house of study) was erected which was apparently rebuilt in 1801 and called "the New Synagogue". The *hekdesh* (community shelter) is already mentioned in 1699 as the "*Jewish Hospital*". The earliest headstones in the old cemetery, used by the Jews until 1831, date from the start of the 17th century. The *Hevra Kadisha* (Jewish Burial Society) was founded in the 1680's. The *Bikkur Holim* (Society for Visiting the Sick) maintained its own doctor who was known as "*the Bikkur Holim doctor*". At the same time other charitable organizations and educational institutions were founded, e.g., *Talmud Torah* Society, *Mishna* Society, *Azdatha* Society, and others.

At the beginning, the community was headed by four *parnassim* (an honorary title given to community leaders). In the second half of the 17th century, we know their names: **Yechiel b. (son of) Moses Isaac, Abraham Hirsch from Preislav, Ziskind b. Obadiah Lechwitzer**, and **Yeruham b. Yehuda-Leib**. They were counted among the Regional Councilmen in Lvov.

As the strength of Brody community grew, so did its influence in the Council of the State of Reisen as well as the Council of the Four Lands. Brody was one of nine independent communities that belonged to the Lvov Region. After the anti-Jewish decrees of 1648 and 1649, when the prestige of Lvov had waned, the Brody community (together with a few other communities) came out against Lvov, the chief community, with the aim of limiting its status. From then on, the importance of the Brody community increased on the Reisen State Council.

In 1677 **Menachem-Mendel b. Nathan of Brody** participated in the meeting of the Council of the Four Lands in Poland, and in 1700 he was still a member of the Lvov Regional Council.

In the beginning of the 18th century, the role of **Jacob Abraham b. Isaac** is outstanding among the *parnassim*, serving as head of the Lvov Council in 1717-18.

Mordecai ABa"D of Brody fulfills an important role on the Council of the Four Lands as a trustee in 1724. Among other responsibilities, it falls upon him to distribute the quotas of the head tax to the Jewish communities in all of Poland.

In the Regional Council of 1740 held in *Brzeżany* (Buchach), the permanent make-up of the Council was set at 13 members, of whom 4 were representatives of the Brody community.

mercenaries, they were able to force other merchants within their manors to visit the trade fairs of Brody on their way to Lvov. For the most part, the Jews were the leasing agents and business managers of the many manors of members of the Potocki family. Many merchants, wholesalers, shopkeepers and laborers found their livelihood under the auspices of the leasing agents. Toward the end of the Polish sovereignty, unlike any other Jewish community in the Reisen region, the Jewish position in Brody was based on solid economic underpinnings.

In Brody proper and in its 14 dependent settlements there were, in 1765, 15 leasing agents, 3 distillery owners, 4 taverners. Of 737 providers (50% heads-of-households; the remainder apparently were sons-in-laws living with their in-laws, elderly or unskilled people), 147 were in trade, with a hand in practically every branch of business in Brody at that time (such as marketing wines and liquors, grain and flour, iron, furs, horses and cattle, fabrics, spices, books and more); 5 in industry (of whom 4 manufactured soap, and one candles); in crafts — 326, represented in every kind of craft.

The standing of the 136 tailors in town was special in that there was not a non-Jew among them. The Tailors' Union that was started in Brody at the beginning of the 18th century wielded great influence in the community; they appointed their own rabbi, who was highly respected within the Rabbinic circle. Decorators and jewelers were organized into guilds, the only ones of their kind in the city. The flour merchants also banded together into a merchant fellowship, and they too had their own rabbi.

Throughout the region, the reputation of Jewish cordmakers and construction workers created a demand for their work. 89 people found their employment as workers and assistants, and 18 wagon-drivers served the transport needs in town and inter-city. Others in service professions included 15 classified as sundry professionals (including musicians, waiters for religious celebrations, general waiters and others). Testimony to the solidity of the financial standing of the Brody community is the fact that it was able to support 163 working men or independent professionals: 5 rabbis — one for the city and 4 who served other townships but lived in Brody; 27 City Council clerks; 3 community scribes; 9 cantors; 2 *ba'alei tefillah* (prayer leaders), 7 teachers and their assistants, 2 *maggidim* (popular preachers), 6 Torah scribes, 11 medical specialists, 12 healers and barbers, 19 pharmacists, and 1 tax collector.

The latter part of the 16th century, the period of the earliest Jewish settlement in Brody, saw the start of its Jewish community organization. In 1599 we already find mention of a synagogue, cemetery and *mikveh* (ritual

ently drafted by the doctor of the community, **Dr. Abraham Uziel**, a Talmudist and scholar. The Bishop produced other missionizing pastoral letters, aided by a similar letter of 1751 by the Pope. But when it became apparent that this missionary attempt was in vain, the Bishop then influenced the overlord of the city, Potocki, who jailed Brody's community leaders and even those of other Polish towns who had convened to offer whatever assistance possible during this difficult period. The prisoners were released only after a large ransom was paid to the overlords of the city. (This event was like a foreshadowing of the storm that ravaged Reisen on the heels of the Frankist scandal.)

However, the status of the Jews of Brody was not diminished, and on the eve of the partition the Jewish community of Brody numbered the largest in all of Poland.

At the beginning of their settlement in Brody, the Jews supported themselves mostly by lending money (with interest and against security) to local merchants and manual laborers (not necessarily Jewish), and from real estate leasing and purchase for resale. In 1620-1633 alone, the number of home purchases within the city proper reached 30 in number, with 13 resales. In addition, the Jews also sold and built homes in the outlying areas and within the estates of the nobility of the surrounding area. In documents of this period, the Jews are mentioned as major money-lenders and leasers (of taxes, manors, forests, breweries). Generally, and particularly in the days of the anti-Jewish decrees of 1648-49, most Jews supported themselves through trade and the crafts. After their major competitors left the city — the Scots in 1648 and the Armenians in the 1740's — their chances for success really improved. In the latter half of the 17th century, Jews were counted among the city's manual laborers, as tailors, furriers, and butchers — but also as metal smiths, Turkish belt makers, fabric dyers, saddlers, and pharmacists.

From the beginning of the 18th century, great changes took place in the financial structure of the Jewish community of Brody. First and foremost, Brody's concentration on foreign trade increased. Jewish merchants from Brody were among the regular visitors at the fairs of Leipzig and Breslau. After the conflagrations of 1742 and 1748, the overlord Potocki shored up the Jews of Brody by allowing them considerable credit and giving them partial exemption from tax payments, thus allowing them to rehabilitate themselves and even advance their economic position. The overlords guaranteed the supply of their goods, did not adhere stringently to the road taxes and protected them from the oppression of the nobility. Wielding the power of their authority as lords of vast manors, and even using the aid of

invasion of 1651. The number of Jewish settlers increased again during the 1670's as a result of the influx of Jewish refugees flowing from neighboring Podolia in the wake of the war with the Turks, and from areas in the Ukraine which were given over to the Cossacks. The tenuous stability was again rocked by Turkish invasions in 1696, and by a fire in the same year which consumed in its path dozens of Jewish houses. Lost in the devastation was also the Community Council Building with its archives in which were the charters attesting to the rights and privileges granted the Jews until that time.

Responding to their request, in 1699 the city's then-overlord presented the Jewish community with a new charter which reiterated both older and more recent rights granted pertaining to various areas. This charter was authorized by the city's overlords from then on until the partition of Poland in 1772. According to the charter, the Jews were permitted to live, buy or build homes and open businesses in all parts of the city, as well as to deal in any type of business - on condition that these ventures did not violate the privileges that had been granted to the Christian guilds. The Jews were exempted from surcharges exacted on behalf of the city and fortress, except those related to fire-fighting or against enemy attack. They were obligated to pay a third of the city's expenses as well as Royal Treasury taxes including head-tax. Brody's Jews were permitted to vote for city officers; knowledge and consent of community representatives was required both for taxation by the city and for selection of officials responsible for supervising the marketplace and the weights and measures. The privileges noted above also included rights regarding freedom of religion, the autonomy of the Jewish religious courts, etc., and over all, ranked Brody's Jewry about equally with the rest of the population in legal matters. This was a phenomenon rare during this period, compared to the majority of Jewish communities in other cities — whether privately-owned (by overlords) or part of the royal jurisdiction.

However, the Jews of Brody were not allowed to live in peace. At the beginning of the 18th century they were sorely hurt by the invasions of the Tartar and Russian armies and by the general anarchy that reigned in all of Poland at the time, to the extent that a number of Jewish families were forced to uproot and move to Germany. Attacks on Jews also increased, the most notorious occurring during the mass riots of 1718.

An expression of the Catholic reaction that was widespread in Poland was the attempt of the Bishop of Lutsk, Bishop Kobielski, to "create souls for the Church" in Brody as well as in other cities. In 1743, a religious disputation à la Middle Ages was forced upon the community leaders. The definitive answer was given on questions about "the coming of the Savior" and other such topics by the rabbis and community leaders. The replies were appar-

THE JEWISH SETTLEMENT OF BRODY

(From "Pinkas Hakehilot")

I. FROM ITS BEGINNINGS UNTIL 1919

A. From its founding until 1772

Brody was established in 1584 by an overlord, the Nobleman Stanislav Zolkiewski, and in that same year the king gave it the status of a city. After while, the city became known as Lyubeshov. Until the separation of Poland in 1772, it changed ownership among several different noble families, and in 1682 even belonged to the heir-apparent Jakub Ludwig Sobieski. He subsequently sold it to a representative of the Potocki family in 1704.

Important stages in the economic development of Brody were, among others, in 1633, the granting of the right of "emporium" by the king (the mandatory overnight storage of items in-transit, and preferential right of purchase for the inhabitants of the city); the building of a castle and fortifications around the city in 1630-1635; and the construction of a factory to weave silk and woolen fabrics, for which purpose Scots, Armenians and Greeks were brought to settle in the city. However, Brody's development was impeded by the Cossack siege in 1648 and the plague which followed it; by the great fires of 1696 and 1742, which burned down whole quarters of the city; and by the invasions of the Russian and Tartar armies in the early years of the 18th century. Nonetheless, the city's geographically advantageous position and its continuous improvement by the overlords who were among the most important families of the Polish nobility, made it one of the region's most important and best developed cities at the time both in population and economy.

The Jews settled in Brody from its establishment as a city, and documents from 1588 list its first Jewish inhabitants. In the 1590's, the "Street of the Jews" is already mentioned as well as the name of Abraham, the son of Brody's Rabbi. In their concern for the development of the city, Brody's overlords granted the Jews rights almost on par with those granted other settlers (Poles, Ruthenians, Armenians, and even Scots) and, as a result, the number of Jewish settlers increased. Many of the Jews in the town fell victim to the plague of 1648, and its survivors were again harmed in the Tartar

fire", the "last Mohican" from Brody, just recently made aliyah with his household. Thanks to his marvelous memory and expertise in the household groupings of the Jews of Brody and their origin, he tripled the number of names of the deceased included in the Memorial Table that appears in this volume.

In addition, the Editorial Board considers it to be its pleasant duty to extol the manifold activites of Yitzchak Zohar-Zorne, Naftali Harash, Alexander-Olek Podmerner, Joseph Leiner's colleague in bearing the administrative burden of the Organization, Zipora Rom-Spodek, Raphael-Fulu Shalev-Shlinger, and Hayyim Szmuszkin on behalf of the community of those in Israel who came from Brody.

And last but very far from least who is deserving of thanks, Dr. Aviv Meltzer, who, with a sense of mission, labored diligently and bestowed a language of grace upon the collective creativity of the remnant of the Brody Diaspora.

In conclusion, many thanks to all those — and the list is long! — who, by deed and with material, assisted the members of the Memorial Volume Committee and the Editorial Board in the various stages of preparing the book and readying it for the press, and especially for their complete faith that the awaited volume would indeed see the light of day, thus tangibly realizing the perpetuation process begun about fifty years ago.

Yehoshu'a-Shiko, son of Shina and Gershon Mandel

Israel, in straits, between 17th Tammuz and 9th Ab 5753

almost 20,000 souls; of the survivors of the Jews of the surrounding area who had lived in the towns of Łopatyn, Leszniów, Podkamień, Bialy Kamień, Olesko, Sasów, and the villages of the entire region; and of the survivors of the considerable number of Jewish refugees from western Poland who had fled to Brody from September 1939 on, ahead of the Nazi hordes.

The city of Brody, a mother city in Israel, is no longer. "In the city of Brody the lights have gone out." The holy and pure of our city, along with the rest of the masses of Jews in conquered Europe, also trod that blood-scaked course through the fires of the Nazi Hell to their horrible, tragic end.

How the people of Brody were murdered; to how many horrifying tortures they were subjected; by what strange deaths they were killed — these are what the "brands rescued from the flames" recounted, and these things are what have been recorded in blood in the memorial volume and the scroll of lamentations that is before us.

Joseph Parvari-Leiner, of blessed memory, by his deeds in paving the way to realizing the publication of this volume, earned the right to head the list of those who ought the command of our dear ones, of blessed memory, to bring this book to press. And may he who continued his work, Joseph Ettinger, be remembered for good — the keeper of the archives of the Committee of Brody-ites in Israel. Both, to our great distress, departed this life before seeing the fulfillment of this exalted goal of the highest order: to establish a memorial to the city of our birth and its martyrs, may their memory be a blessing!

Our thanks and appreciation to the members of the Editorial Board, may they have a long life, who gave of their time and effort to realize the perpetuation idea and assisted in bringing the book's manuscript to press. Dr. Sarah Szmuszkin-Rubinstein's pioneering labor of classifying and sifting the testimonies and the memories contributed very greatly to the first crystallization of the volume and its design, and she accompanied the different stages of its preparation for printing. The Committe Chairman, our dear friend Dov Pestes, took upon himself the heavy burden of being the liaison person providing the contact between the Brody-ites in Israel, and thus assuring the maximum cooperation of all of us in advancing the book and bringing it to satisfactory conclusion. Thanks to his patience and his pleasant manner, a pleasant atmosphere was assured, making it possible for the work to continue and bear fruit.

Zehava and Hayyim Szmuszkin and David Altman invested a great amount of work, devotion, and meticulousness to prepare the infrastructure for the table of names of our dear ones who perished where they dwelt or were sent to extermination camps. Shmuel Stoianover, one "snatched from the

quered, ruled, and persecuted by the Nazis was there greater display of heroism than among the Jewish people.

Who has not heard of the Warsaw Ghetto uprising, the Bialystok Ghetto uprising? But only a few know of resistance movements in the other small ghettos across conquered Poland. Alongside the terrible Holocaust chapters in our city — the seven fires of Gehenna, the tortures of Tophet, starvation, plagues, killing and throttling — chapters have been recorded of awesome heroism, the glory of some of Brody's youth who did not hesitate to take up arms and use them against the beast of prey. The friends of our youth: Joseph Berger, Shlomo Halberstadt, Shmuel Weiler, Yaakov Linder, the engineer Feuerstein (a relative newcomer), Arthur Klepper and others, of blessed memory, fought at the risk of their lives in the forests and as part of the guerrilla (partisan) warfare, not in order to be victorious — for the difference between the forces allowed no such hope — but to save the honor of their depressed and demeaned people. They simply did not want their armed force to be missing from the field of battle against the Nazi legions.

Dr. Joseph Karmish deals with this important topic in the last chapter of his study, "The Holocaust of the Jews of Galicia" (Heb.), (in "Pirkei Galicia" [Chapters on Galicia], in the *Dr. Abraham Zilberstein Memorial Volume*, edited by Israel Cohen and Dov Sadan, Tel-Aviv, Am Oved, 1957). It becomes clear that in the small far-flung places a desire beat in the breasts of the Jewish youth to rebel and strike at the Nazi foe. The rebels knew that they had no chance of success, but their desire was strong to at least die with honor. In his description of these resistance movements in the ghettos and outside them, the author balances the Jewish and German sources — on the one hand, the testimony gathered from the Holocaust survivors and, on the other, the official German documents. A comparison of the information on the resistance movements of the Jewish youth in the city of Brody transmitted by Shmuel Weiler, one of the the members of "The Battling Jewish Organization" in our city, (see: *The Underground Movement in the Ghettos and Camps, Material and Documents* [in Polish], 1948, edited by Betty Ajzensztajn), with the report of the murderer, Katzmann, on the extermination of "the gang members" in "the Jerusalem of Galicia", is an example of balancing the historical sources. It also indicates how the memorial volume literature can be of assistance along with documentation.

About fifty years — two generations — from the day the ghetto was annihilated and the approximately 3,000 last Jews of Brody were taken on their last road, the Brody Community Memorial Volume is appearing, the last wish of the survivors of the city's Jewish community that had numbered

memorial monument, a book of testimonies and remembrances which are the original and complementary data of the history of the community in the days of its tragic and brutal decline in the Holocaust period. Every refugee and survivor who managed to escape this danger that was lying in ambush to take his life, everyone who fled his pursuers, those who emerged from the forests and left while there was still time, before the deeds of hatred and annihilation burst forth against them, and every researcher and person of ordinary intelligence who will open the memorial book, will find comfort in its perusal.

Let us say a few words about the nature of this special literature, "the Landsschaften literature", which has already acquired its place among the other genres of history books. We must point out at once that the attitude of the professional critics of memorial volumes is not unambiguous. There are those who are skeptical about this sort of literature, and even this is sometimes an understatement. This is not to say that their attitude to it is absolutely negative, but they indicate its lacks, the greatest of which is that the memorial volumes do not depend upon official documents or printed books and periodicals but primarily upon the memory of the writers.

But from this point of view, an important advantage of the memorial volumes "accused" of not being scientific should be emphasized: their importance lies precisely in the fact that their authors are not professional historians who must use the proper "jargon" in their work and follow the scientific regimen to handle the topic along set lines and include a long list of bibliographical and other notes. On the other hand, the memorial volumes have a particular charm lacking in the scientific history books: their form is simple, their language and style less severe and pedantic, and sometimes they are not free of distortions of various sorts — but this is precisely what assures the writer's naivete and honesty. More than other volumes, the memorial books contain an abundance of information that helps one understand the spirit of the nation and its characteristics, infromation whose significance is unquestioned; but in spite of this, their echo is weak and unheard in the professional literature.

There remains only one aspect that can clarify the difference between our community and the great majority of the communities in which our brothers were annihilated. The Holocaust was not the first destruction in the history of our people, but while most of the persecutions of the past were connected in our memory with the "sanctification of the Name", i.e. with martyrdom, the circumstances of this destruction caused the prevailing opinion about it to be of a phenomenon in which an entire nation was seized with an enormous paralyzing fear. The truth, however, is that in no one of the other nations con-

kin led to a meeting of the Brody-ites in the winter of 1987 in the home of Berta Klenberg-Margulies. Those present declared their desire to become part of the effort and assist in preparing the volume for print. But from then till now another six years elapsed in which the ranks of the workers dwindled, and those who remained felt a moral obligation to prepare the testimonies, the memoirs and the impressions that had been gathered over the long years and to publish them in a memorial volume worthy of the community's glorious past and the memory of its martyrs.

Joseph Leiner's zealousness to continue the project of perpetuating the community of Brody was justified, but the struggles of writing, editing and publishing books in general and memorial books in particular are difficult. How great were the troubles and the confrontations! The sages of Rome have already said: "habent sua fata libelli", i.e., "Books have their own fate." This was said of books that saw the light of day, how much the more so books that are in the process of preparation, of coming into being. And with Joseph's death, his words took on even greater strength, the strength of a last will and testament which made it incumbent apon us, the lone survivors who, like him, had been miraculously saved, to continue the sublime goal of his labor, to perpetuate the memory of the community's martyrs murdered by the Nazis. And indeed the perpetuation project was not interrupted — and, behold, the volume is in our hands.

This volume relates the deeds of the Jews of Brody through the nearly four hundred years of its existence; the transformations it underwent; its days of prosperity and glory, of depression and poverty; the way the Jews of Brody earned it the title of the "Jerusalem of Galicia".

The first part of the volume was written by Dr. Nathan Michael Gelber, of blessed memory, a historian of repute among the scholars of the history of Zionism in Galicia and its communities. He described the history of the city of Brody and its Jewish community from the day of its establishment to that of its destruction (1588–1943).

The period between the two World Wars (1918–1939) received a comprehensive and in-depth study, and Dr. Gelber used most of the primary sources at his disposal to the fullest. A description of this period from the various aspects of the continuous history of our community occupies the second part of the volume before us. It is actually a portrait of a city and its community on the threshold of World War II, that is, on the eve of the Holocaust.

Many are the points of view and great is the importance of the chapters presented in the memorial volume, which covers the history of our community in the distant past and in the brief twenty-year period under the rule of an independent Poland. But first and foremost, the book is to be seen as a

and honor the memory of its martyrs, the outstanding intellectuals of Brody — Dov Sadan, Aryeh Tartakover and Mendel Zinger, all of blessed memory — continued to stress that a memorial-volume is the preferred response suited to the memory of "the Jerusalem of Galicia". Already in 1953, at one of the first memorial ceremonies, Jacob Nethaneli-Rothman spoke of "the perpetuation of the Brody community."

Since then, for thirty-eight years, the concept of a memorial-volume was caught up in the tangle of rethoric. Mendel Zinger sought to advance the implementation of the perpetuation concept, and Dov Sadan, at the start of 1955 responded: "...and if you are talking (apart from the volume written by Nathan Michael Gelber, *Brody: A History of the Jews of Brody 1584–1943*, 1955) of another volume, larger, more comprehensive , more varied, and primarily more lively, in which one could sense the city's air which we breathed — I will join you wholeheartedly."

Thereafter, there was another number of attempts to breathe a fresh spirit into the work of perpetuation, but in vain. The years passed and the dreamers seemed to be moving farther and farther from publishing the volume. The last push to pave the way and recruit all those Brody-ites prepared to make a supreme effort to advance the publication of the Brody memorial volume was made by Joseph Leiner , who issued an impassioned call through the pages of *Brody — A 'Mother-City' of the Jewish People*, (Av 5729). Here is what he wrote: "Dear Brody-ites. Let us get straight to the point. We are the last generation who come from Brody, a 'mother-city' of the Jewish people, which enriched our people with scholars and famous Rabbis; with pioneers of the Enlightenment and the early shoots of our national rebirth; with renewers of the Hebrew language and with the best of the builders of this country; and it is our duty to establish a monument to the city which once was almost entirely Jewish and is no longer; a monument to the martyrs who perished there in the days of the Nazi conquest. If we do not do this for ourselves, for our children, for the following generations and history, no one else will do it, and the memory of the city will be erased forever!" His words were written with great emotion and sacred awe at the magnitude of the undertaking which he saw as his life's work and the fulfillment of his mission (see his sons' comments, pp. 360–361). But because of insignificant matters, it never succeeded. In the meantime, Joseph Parvari-Leiner was summoned to the Court on high and never saw his dream realized.

Incidentally, these were difficult and trying times for the concerned Brody-ites in the country, who were left with only a gleam of hope and an unquestioned faith that the matter would indeed come to pass. The connection that had been established between Yitzhak Zorne and Hayyim Szmusz-

However, this way of commemorating the communities has not been the sole answer; and publication of memorial volumes dedicated to select communities that are no longer has become a more common phenomenon. It seems that symbols, stones, memorials and joint memorial monuments were an inadequate answer for the aching hearts, the burden-laden memories and the grief. The physically and emotionally stricken hearts sought relief by reducing to writing their oppressing thoughts, their impressions and their dark memories, and this outpouring of the soul brings a modicum of relief.

Therefore, among the remaining few, the new style has spread of perpetuating, in writing, the memory of the communities — the cities, the towns and their surroundings that were destroyed during the German conquest. The surviving members of the communities have organized. They are continuing the existence of the communities, as it were, through a world of memories. It may be that this is characteristic of people up in years, and the remaining few are such today. And they so long to return to their memories and find relief in writing memorial books that, occasionally, after an organization has published a memorial volume, it develops the desire to go further, to issue an additional volume, just so the thread of memories of days past not be torn, that the heart's ties to the holy and pure who were murdered by bestial human beings not be sundered.

These activities of perpetuation that have become a movement among the organizations of survivors of the destroyed communities, have also revealed a variety of concomitant phenomena. It happens not infrequently that perpetuation activists voice their opinions loudly and try to influence without themselves being involved in the actual doing. On the other hand, there are in the "Landsmanschaften" individuals devoted with all their might and energy to realizing the idea of perpetuating the memory of their community and its martyrs and do not turn the publication into an instrumentality for private gain. We are fortunate that we, too, among our Brody brethren, have such an extraordinary person about whose like Maimonides wrote: "were it not for the obsessed, the world would remain desolate." The reference is to Joseph Parvari-Leiner, of blessed memory. He conceived the idea of perpetuating the community of Brody even before the guns of World War II were silenced, when the first bitter news began to arrive about the total destruction of the Jews of Europe. He dreamed of a monument that would withstand the ravages of time, a memorial that would be very long-lasting!

At the very outset of the process of organizing a committee of former Brody residents in Israel in the early fifties, various ideas were raised for perpetuating the memory of the destroyed community. Year after year, when the former residents of Brody in Israel gathered to honor their community

PREFACE

The flow of books dedicated to the memory of the Jewish communities obliterated in the Holocaust during World War II — which began essentially in the nightmarish days when the mournful news started to reach the free world — did not abate but grew stronger in the fifties and sixties of our century. And even today, nearly half a century after the War's end, the urgent desire of the survivors of those communities to erect a "Yad Vashem" (a memorial) to the martyred victims annihilated by the Nazi foe, may his name and memory be blotted out, has neither ceased nor weakened.

Actual gravestones cannot be erected on the "mass fraternal graves" thousands of kilometers from the State of Israel, where the few survivors have basically concentrated. In most of the European Jewish communities even the graveyards and their tombstones have disappeared, nor is there even place to erect a memorial, for in most instances, construction occurred at the Jewish cemetery sites — streets were widened, homes were built, or public gardens were planted.

After the war, a few of "the brands plucked from the fire" gathered in some of the Jewish towns, — emerging from the camps and places of hiding, refugees returning from the former Soviet Union, and released war-prisoners. And they remained there until they fenced in the cemeteries and raised up the tombstone fragments, the memorial stones. But after this holy work was done, the last remnants of the communities left where they had lived and scattered throughout the world. One may assume that these tombstones, too, will not long survive, for who will guarantee us that these cemetery areas will not be used for additional construction needs. For, after all, these places no longer have Jewish communal bodies to worry about their maintenance.

Attempts were made after the war to erect memorial monuments not necessarily where the bodies or their ashes were interred. Gravestones were also put up for individual Jews cremated at Treblinka. Stone monuments for entire communities were set up in Israel and outside it by organizations of cooperating people who came from those communities. Our community's survivors in Israel, as well, have erected, in the cemetery near Holon, a memorial gravestone to the martyrs of Brody; it was consecrated on 19th Iyyar 5747 (1987).

Images from Brody
Joseph Kahana 359

Our Father Joseph Parvari
Uri and Elazar Parvari 360

Our City Brody
Shaul Perlmutter 362

"Kaddish" for the Lost
Avshalom Sion-Szmuszkin 367

My Friend Nunek
Raphael (Fulu) Shalev-Shlinger 374

List of the "Righteous of the Nations of the World"
Who Saved A Few of Brody's Jews 375

CHAPTER SIX: MEMORIAL PAGES

List of the Martyrs of Brody and its Environs 383
The Youth of Brody Who Fought the Nazis and Fell in the Years 1939–1945 420
Former Brody Residents Who Passed Away in Israel 421
Former Brody Residents and Their Offsprings Who Fell in Israel's Battles 426

ADDENDUM

We Polish Jews
Julian Tuwim
(In the original Polish plus Hebrew, Yiddish and English translations) 431

ENGLISH SECTION

Preface
Yehoshu'a-Shiko Mandel 11*
The Jewish Settlement of Brody: From its Beginnings Until 1919
(From "Pinkas Hakehilot") 19*
We, Polish Jews 38*
My, Zydzi Polscy 59*

My Family's Fate
Eliezer Tolmetz 322

My Family's Fate
Lea Shduel 323

My Family
Lola Rotenberg-Buchan 324

About My Family That Is No More
Pnina Hertzberg Lansky 326

Memories from My Father's House
Hadassah Esther Nathan (Weiss) 327

A Visit to Brody — 45 Years After...
Ziporah Rom 331

CHAPTER FIVE: IMAGES AND EULOGIES

Our Teacher Nachum Okser, Brody's Janusz Korczak
Joseph Parvari (Leiner) 341

A Letter from Brody
Henrich Adler 343

Through the Window (a poem)
Hadassah Esther Nathan (Weiss) 346

Samuel Weiler
Joseph Parvari (Leiner)
An offprint from *Publications of the Partisan Fighters Museum*, Tel-Aviv, Tevet 5732 — December 1971. 347

Alas, German Mothers! (a poem)
Fanya Żorne 350

The Brody "Klezmer"
Samuel Lamm 352

In Memory of My Parents Simcha and Yasse Reiser
Shoshana Weiser 353

Two Episodes
Shraga Weintraub 354

In Memory of Our Father Ya'akov Unreich
Rivka Matushewicz 355

My Father's House (a poem)
Fanya Żorne 356

Testimony
Abraham (ben Hayyim Noah) Shapira 214

Two Testimonies
Clara-Hayyah Żorne 216

What We Ourselves Experienced
Hayyim and Bina Gasthalter 220

CHAPTER FOUR: REMEMBRANCES

A String of Memories
Joseph Parvari (Leiner) 261

In Memory of the City of Brody — A "Mother City" in Israel
Miriam Lieberbaum (Dishel) 271

In Memoriam
Yitzhak Żorne-Zohar 273

Brody
David Altman 274

How My Family and Rabbi Steinberg's Family Were Saved
Ya'akov Braun 287

The Last 'Oleh' from Brody
Yitzhak Weltman 292

My Family in Brody before World War I
Samuel Lamm 302

How Fortunate was I
Hinda Wohl (Hela Tuch-Tuviel) 307

From My Father's House
Naftali Harash 309

My Family, of Blessed Memory
Joseph Kahana 311

Members of My Family and Images of Brody Preserved in My Heart
Joseph Ettinger 313

There Was a Pious Man
Ya'akov Lieberman 318

One Friday at Home
Berta Kalenberg (Margulies) 320

This report was translated from Yiddish to Hebrew by Yaakov Netaneli-Rotman. It is cited from Nathan Michael Gelber's *History of the Jews of Brody: "Mother Cities" in Israel*, Vol. 6 Mosad HaRav Kook, Jerusalem [1955], pp. 397–406 159

I Alone Survived of My Family
Gina Lantzeter 169

The Warring Jewish Organization in Brody.
From the collection *Underground Movements in the Ghettoes and the Camps*, edited by B. Eisenstein, 1946, published by the War Archives, The Jewish Communities in Cracow (in Polish); and *The Ghettoes' Wars Volume* edited by Yitzhak Zukerman and Moshe Basock, HaKibbutz HaMeuchad, 1954, pp. 328–331 170

Brody in the Days of the Nazi Conquest
Amalia Olesker Friedmann 175

Revenge upon the Murderer
Hersh Pollack 180

In the Days of Wrath
Vladislava Larissa Choms (one of "the world's righteous") 185

Testimony
Genya Rosenfeld-Berger 189

The Hand of Fate
Pessya Loewy 191

In the Days of the Conquest (Diary Excerpts)
Fanya Żorne Laufer 192

Brody Happenings from 1941–1943
Malvina (Mishka) Lillian-Dembinsky 197

Testimony (in third person)
Raphael Shalev (Fulu Shlinger) 202

Memories of Brody
Berta Landgeuertz Miasnik 208

My Mother: Paula Papernik-Poliner
Rivka Flumin 210

My Father, My Mother, and My Sister
Bronia Roth 212

The Brody Singers
Joseph Parvari (Leiner) 96

The Brody Singers and Their Heritage
Dov Sadan
from *Bimah II (9–10), 1961–1962, pp. 27–33* 100

Brody: City of Border and Immigrants
Mendel Zinger
from his *With Joseph Hayyim Brenner to the Land of Israel Sixty Years Ago*, Mo'etzet Po'alei Haifa, 1969, pp. 19–29 108

On the Very Close Connection of the Jews of Brody and Those of Volhynia
Joseph Parvari (Leiner) 114

The Aliyah of the Halutzim, "Artificial Immigration" and Hakhshara Activities
Mendel Zinger
from his *With Joseph Hayyim Brenner to the Land of Israel Sixty Years Ago*, Mo'etzet Po'alei Haifa, 1969, pp. 29–47 117

The Shomer Branch on Leshniovska Street
Sonya Katzman-Vinogradov 129

Jewish Brody in Its Last Decade as I Remember It
Yitzhak Zohar (Izio Żorne) 135

With the Misery of Isolated Jewish Homes
Dov Sadan (Stock)
from his *From the Childhood District*, "Dvir", Tel-Aviv 1938, pp. 64–74 143

A Women's Organization in Brody
Bianca Lillian 150

CHAPTER THREE: TESTIMONIES TO THE HOLOCAUST

Correspondence between Salomon Bardach in the Brody Ghetto and his Sister-in-law Dora Bardach in Switzerland 155

From a Letter to the Editor
Shmuel Stoianover and Raphael Shalev 158

The Last Days of the Community
Kalman Harnik

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION

Preface
Yehoshu'a-Shiko Mandel 1

On the Image of the Brody Community
Arieh Tartakower 11

Snail, Emerge from Your Shell!
Shimon Sauber 17

CHAPTER ONE: BRODY — ITS HISTORY AND JEWISH COMMUNITY

On the Start of the Jewish Settlement in Brody
Nathan Michael Gelber,
from his *History of the Jews of Brody: "Jewish Mother Cities"*, Vol. 6, Mosad HaRav Kook, Jerusalem [1955], p. 13–14; From "Pinkas Ha'kehilot": The Jewish Settlement of Brody from its Beginnings until its annihilation 23

Brody: "The Jerusalem of Austria"
Nathan Michael Gelber 50

The Last Fire — May 23, 1867
Adela Landau Misis 55

Brody-ites in Leipzig
A. Yehuda (Osterzetzer) 59

The Synagogue in Brody
David Davidowitz
from *The Synagogues in Poland and Their Destruction*, Mosad HaRav Kook and "Yad Va-Shem", Jerusalem 1943 61

CHAPTER TWO: CULTURE AND SOCIETY

The Wise Men of the Brody Kloiz
Rabbi J. J. Weissblum 67

The Rabbis of Brody of the Past 150 Years
Meir Wender 86

The Founders of the Organization of Former Brody and its Vicinity Residents in Israel

Uri Gasthalter
David Hammermann, of blessed memory
Nathan Meirsohn
Josef Parvari-Leiner, of blessed memory
Alexander-Olek Podmerner
Moshe Rosenblum, of blessed memory
Naphtali Jacob Rotmann
Haya Shahar-Donner
Moshe Shalmi-Stadtmauer
Haim Shmuszkin
Mendel Singer, of blessed memory
Anshel Stromwasser, of blessed memory

The Former Brody and its Vicinity Residents Committee

Naphtali Harash
Hermann Lilian
Dov Pestes (chairman)
Alexander-Olek Podmerner
Zipora Rom
Haya Shahar-Donner
Moshe Shalmi-Stadtmauer
Raphael Shlinger-Shalev
Haim Shmuszkin
Eliezer Tolmacz
Jacob Tomashower
Isaac Zohar-Żorne

The Memorial Book's Committee

David Altmann
Josef Ettinger, of blessed memory
Bianka Lilian
Malwina Lilian-Dembinski
Dov Pestes
Zipora Rom
Zehava Shmuszkin
Isaac Zohar-Żorne

The Editorial Board

Yehoshuᶜa-Shiko Mandel
Aviv Meltzer (editor-in-chief)
Josef Parvari-Leiner, of blessed memory
Sarah-Samith Shmuszkin-Rubinstein

50 LAMNCX7